

પ્રિય વાંચકોનાં પ્રતિહાર

(સુગમતા સભા)

કેમ,

પ્રિય વાંચકોનાં પ્રતિહાર સમિતીનાં સભાસભા

કેમ, એ

પ્રિય ૧૬૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ મંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાઈટ વિભાગ]

પ્રત્યક્ષાંક ૨૧૬૨૬ કિંમત રૂ. ૧૦૦.

ગ્રંથનામ પિતૃદેશ / ગાંધીજીનો ઇતિહાસ

વર્ગીક. મે/૨૭/૮૬ : ૨૬૨૩ ૧૭૩

બ્રિટિશ લોકોનો ઇતિહાસ

(રાજ્યતંત્ર સાથે)

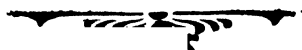
લેખક

કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર, એમ. એ.,

વડોદરા કોલેજમાં પ્રોફેસર

કદાનદાસ મંજારામ તથા ધીરજરામ મધુરાદાસ સ્કોલર

[મુંબઈ યુનિવર્સિટી]

પ્રકાશક

કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ, નાણાવટ—સૂરત

ઇ. સ. ૧૯૩૮

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

પ્રોફેસર કામદારનાં બીજાં પુસ્તકો

A Survey of Indian History: 1757-1858	Rs. 3
A History of India, Political and Administrative, 1757-1920	Rs. 2-8-0
A History of the Mogul Rule in India: 1526-1761	Rs. 3-0-0
હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ.	રૂ. ૧-૧૨-૦
હિંદની પ્રજાનો ટૂંકો ઇતિહાસ.	રૂ. ૦-૧૨-૦
અર્થશાસ્ત્ર. (વડોદરા રાજ્ય-પ્રકાશિત)	રૂ. ૨-૮-૦
સરળ રાજ્યશાસ્ત્ર (ડૉ. જયોતીન્દ્ર મહેતાએ લખેલા અંગ્રેજી પાઠનો અનુવાદ-વડોદરા રાજ્ય-પ્રકાશિત)	
Note on Central Banking, (Baroda Government Publication)	
Report of the Baroda Banking Inquiry Committee. (Baroda Government Publication)	
Report of unemployment in the Baroda City.	

Printed by
GANPATRAO NARAYANRAO NICUM
N. L. Nicum & Sons, The "Shanker" Printing Press,
Near Chouta Bridge, SURAT.

&

Published by
NAVNITLAL BALUBHAI
of Messrs Karsandas Narandas & Sons,
Book-Sellers & Publishers, Nanavat, SURAT.

(સર્વ હક લેખકને સ્વાધીન છે.)

પ્રસ્તાવના

કર્તા તરફથી. તા. ૧૧-૮-૧૯૨૯, મુ. વડોદરા.

“ શું હવે તમારે સાહેબ લોકોનો ઇતિહાસ સાંભળવો છે ? તો બહુ સાફ, હું તે કહું છું. તમારી એ ઇચ્છા સ્વાભાવિક અને વખાણવાજેઝ છે. અંગ્રેજો આપણા દેશમાં એકચક્રી રાજ્ય કરે છે અને વળી તેમની ચતુરાઈ બધી બાબતમાં બેહદ છે, તેથી એવા લોકોનો ઇતિહાસ આપણે ખસસ જાણવો જોઈએ.” આવાં સાદાં વાક્યોથી આરંભ કરી સ્વ. નવલરામભાઈએ “શાળાપત્ર”માં ઇ. સ. ૧૮૮૦ના ઓગસ્ટ માસથી તે ડેક ઇ. સ. ૧૮૮૭ના માર્ચ માસ સુધી ઇંગ્લંડનો ઇ. સ. ૧૭૨૦ સુધીનો ઇતિહાસ આપ્યો હતો. તેને આજે ૪૧ વર્ષ પૂરાં થઈ ગયાં છે. ત્યારપછી તો ડેક ઇ. સ. ૧૯૨૮ સુધીના ઇંગ્લંડના ઇતિહાસ ઉપર કેટલાયે પુસ્તકો લખાયાં છે. આ પુસ્તક પણ એ સાહિત્યમાં નવી કૃતિ તરીકે બહાર પાડવામાં આવ્યું છે.

પુસ્તકને લખવાનાં ને બહાર પડવાનાં બે કારણો અહીં જણાવવામાં વાંધા હોઈ શકે નહીં. પહેલું તો, આવી એક કૃતિની મને ખાસ આવશ્યકતા લાગી; બીજું, “હિંદુસ્તાનનો શાળાપયોગી ઇતિહાસ” ને “હિંદની પ્રગતિ દ્રષ્ટી ઇતિહાસ” એ બે પુસ્તકોને શાળાઓમાં મળેલા ઉત્તેજનથી તેવી જ શૈલી ઉપર ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ લખવાનું મને પ્રોત્સાહન મળ્યું.

એક જ વિષય ઉપર વધારે પાઠ્ય પુસ્તકો શામાટે લખાતાં હશે ? આવો સવાલ મણી વાર જુદી જુદી મનોવૃત્તિવાળાં માણસો કરે છે. તે સવાલના ઉત્તરો ઘણા છે. બીજા દેશોમાં દર વર્ષે કેટલાંયે પાઠ્ય પુસ્તકો બહાર પડે છે ? તેમના લખનારાઓ કોણ હોય છે ? વિષયના સારા અભ્યાસ પછી વિદ્યાર્થીઓને ને શિક્ષકોને ઉપયોગી નીવડે તેવું સાહિત્ય શામાટે ન આપવું ? ઇતિહાસના શાસ્ત્રીય અભ્યાસનો પાયો શાળા નહોં તો બીજી કઈ સંસ્થા ? છેલ્લો જવાબ તો એ છે કે સંકેતો વર્ણના ઇતિહાસનું યોગ્ય પાઠ્ય પુસ્તક લખતાં જેટલાં સાહિત્યને જોવાની ને વિચારવાની જરૂર પડે છે

તેટલું સાહિત્ય સંશોધન (Research)ના કાર્ય અર્થે જોવું કે વિચારવું પડતું નથી એ અનુભવસિદ્ધ છે.

આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ માટે લખવામાં આવ્યું છે. આપણી યુનિવર્સિટીએ માધ્યમિક અભ્યાસક્રમની પરાક્રાંશ-સ્કૂલ લીવિંગ પરીક્ષા માટે અત્યારે ઈંગ્લંડનો ઇ. સ. ૧૪૮૫થી તે ઇ. સ. ૧૯૩૧ સુધીનો ઇતિહાસ મૂક્યો છે. હવે ઇ. સ. ૧૪૮૫ પહેલાંનો ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ શાળાઓમાં ચોથા ધોરણમાં એક વર્ષ સુધી શીખવાય છે; વળી ઇ. સ. ૧૪૮૫ પછીનો ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ તે સાલની પહેલાંના ત્રીતાંત વાંચ્યા સિવાય બરાબર સમજી શકાય નહીં: આ કારણથી આ પુસ્તકનાં થેડાંએક પાનાંમાં ઇ. સ. ૧૪૮૫ પહેલાંનો ઇતિહાસ સરળતાથી સમજાવવામાં આવ્યો છે. ટ્યુડર રાજ્યોના અમલ પછીનો ઇતિહાસ સ્કૂલ લીવિંગ પરીક્ષામાં મૂકવામાં આવ્યો છે; તે ઉપરાંત કોલેજોમાં પણ આર્યાયીન યુગનો કેટલોક ઇતિહાસ શીખવાય છે. આ યુગનો ઇતિહાસ વિદ્યાર્થીઓએ વધારે વિચારપૂર્વક જોવો જોઈએ. પુસ્તકમાં આ બાબતની ઉપયોગિતા સ્વીકારવામાં આવી છે ને લખાણની યોજના પણ એ વિચાર ઉપર ઘડાઈ છે.

ઈંગ્લંડના ઇતિહાસનાં કેટલાંએક પારિભાષિકો અહીં મૂળમાં જ મેં આપ્યાં છે; તેમનું એકાદ “ગૂજરાતી” કરવાની ધૃષ્ટતા મેં કરી નથી. કારણકે તેની જરૂર જ નહોતી.

ઇ. સ. ૧૪૮૫ પછીનો ઇતિહાસ લખતાં કોઈ કોઈ પ્રસંગે અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી ને ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાંથી અનુક્રમ પ્રસાદીઓ ઉમેરવામાં આવી છે, પણ ઇ. સ. ૧૪૮૫ પહેલાંના ઇતિહાસ માટે નહીં; કારણકે ચોથા ધોરણનાં બાળકો માટે તે યોગ્ય કહેવાય નહીં.

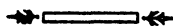
આ ઇતિહાસમાં નીચેની લકીકતો ઉપર મેં ખાસ લક્ષ આપ્યું છે:—

- (૧) સ્ત્રીપુરુષોનાં ચરિત્રોનું નિરૂપણ. (૨) કાર્યકારણોનો સાંકળના આંકડાઓ જેવો પૂર્વાપર સંબંધ. (૩) રાજકીય, આર્થિક ને સામાજિક સંસ્થાઓ. (૪) દેશવર સાથેનો સંબંધ. (૫) માત્ર પરીક્ષામાં “પાસ” થવાય તેટલું નહીં, પણ ઇંગ્લંડના ઇતિહાસનું યોગ્ય જ્ઞાન. (૬) નકશાઓ.

ઇતિહાસ એ યાદદાસ્તનો વિષય છે—કયા વિષયનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન યાદદાસ્તનો વિષય નથી ? અત્યારે ઇંગ્લંડની શાળાઓમાં ઇતિહાસ કેમ શીખવાય છે તે, સી. ઇ. રૂબિન્સને લખેલાં, ને હમણાં જ બહાર પાડેલાં, પાંચ પાંચ આગ્રત્તિઓ જેની નીકળી ગઈ છે, તે ચાર પુસ્તકોની દરેક પ્રસ્તાવનાનો ઉપયોગી ભાગ નીચે આપ્યો છે તેથી તરત જણાઈ આવશે.

“Too often progress flags for want of it (memory); and a course of history leaves but a vague and inaccurate impression after the lapse of six months' time. x x x The memory of them (the main facts) will gain rather than lose by ample illustration and discussion. Here therefore there is no excuse for economy of detail; and what space has been gained by the suppression of smaller issues may usefully be given to a more generous treatment of the large. Detail is of two sorts or rather may serve a double purpose. It supplies the means to a completer judgment, discovers the spring of human character and action, reveals the concrete beginnings from which great historical movements have been born. But besides this, there is another gain. Detail clothes the dry bones of fact with the warm substance of reality. It will make even the dull tale live; and the trifling gossip of a Froissart or a Pepys stirs in us an interest which the vague generalisations of a textbook fail to move. Such details will not confuse the main impressions, but rather strengthen them; and so, whenever an episode seems worth mentioning at all, I have tried within the limits of my space to tell it properly.”

આપણા પૂર્વજોએ ઇતિહાસને પૂર્વવૃત્ત કથાયુક્ત કહ્યો હતો તે આપણે શું ભૂલી નહીંશું ?

આ આવૃત્તિ વિષે જે બોલ

ઇ. સ. ૧૯૨૯ની આખરે મેં “બ્રિટિશ લોકોનો ઇતિહાસ” એ નામનો જે આ ગ્રંથ લખ્યો હતો, તેમાં બ્રિટિશ લોકોના સમગ્ર ઇતિહાસને મેં ચર્ચ્યો હતો. તેમાં જે જે બાબતો વિષે ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું તે આ પ્રમાણે હતી: (૧) ચારિત્રનું નિરૂપણ, (૨) કાર્યકારણોનો પૂર્વાપર સંબંધ, (૩) રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક સંસ્થાઓ, (૪) દેશાવર સાથેનો વ્યવહાર, (૫) નકશાઓ, (૬) સાહિત્ય, કળા વગેરેનો વિકાસ. તેમાં ધણે ઠેકાણે અંગ્રેજી સાહિત્યનાં અવતરણો આપવામાં આવેલાં હતાં. ત્યારબાદ ઇ. સ. ૧૯૩૬માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ સુધારેલા અભ્યાસક્રમ મુજબ માત્ર મેટ્રિક્યુલેશનના વિદ્યાર્થીઓના ઉપયોગ માટે હોનોવર યુગનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું, અને અભ્યાસક્રમ ધડવામાં રાખેલાં દષ્ટિબિન્દુ લક્ષમાં રાખીને તેની રચના કરવામાં આવી. આ પ્રસંગે મૂળ ગ્રંથને નવીન સ્વરૂપે રજૂ કરવાની ઇચ્છા થઈ, અને તેથી બધી જરૂરિયાતોનો વિચાર કરીને યોગ્ય સંકલનાની ગૂંથણી કરીને આ ગ્રંથને પ્રગટ કરવાનું ઉચિત ધાર્યું. આશા છે કે આ પ્રયાસ મારા ભૂતપૂર્વ પ્રયાસ, જેટલો સત્કાર પામશે.

તા. ૧-૬-૩૯
વડોદરા

}

કેશવલાલ હિં. કામદાર

અનુક્રમણિકા

વિષય

પૃષ્ઠ

ખંડ ૧લો. ઇ. સ. ૧૪૮૫ સુધી. ... ૧-૬૮

પ્રકરણ ૧લું. પ્રસ્તાવના ... ૧-૬

„ ૨જું. કેલ્ટ, બ્રિટન ને રોમન ... ૬-૮

„ ૩જું. ઍંગ્લો સૅક્સનો-Anglo-Saxons ... ૮-૧૨

„ ૪થું. ડેઈનો ને સૅક્સનો, ઇ. સ. ૭૮૭-૧૦૬૬. ... ૧૨-૧૬

„ ૫મું. નોર્મન રાજાઓનો અમલ ... ૨૦-૨૬

„ ૬ટું. ઍંગ્લેવિન-Angevin અથવા પ્લેન્ટેજેનેટ-

Plantagenet-વંશનો અમલ. ઇ. સ.

૧૧૫૪-૧૨૧૬. ... ૨૭-૩૮

„ ૭મું. પ્લેન્ટેજેનેટ વંશ (ચાલુ), ઇ. સ. ૧૨૧૬-૧૩૦૭. ૩૮-૪૭

„ ૮મું. પ્લેન્ટેજેનેટ વંશ (ચાલુ), ઇ. સ. ૧૩૦૭-૧૩૯૯. ૪૮-૫૮

„ ૯મું. લૅંકેસ્ટર વંશ, ઇ. સ. ૧૩૯૯-૧૪૮૫. ... ૫૮-૬૮

ખંડ ૨જો. ટયુડર વંશ, ઇ. સ. ૧૪૮૫-૧૬૦૩. ... ૧-૫૨

પ્રકરણ ૧લું. ટયુડર સમયનાં આવશ્યક લક્ષણો ... ૩- ૪

„ ૨જું. સાતમો હેન્રિ, અથવા ટયુડર વંશની સ્થાપના,
ઇ. સ. ૧૪૮૫-૧૫૦૯. ... ૪-૧૨

„ ૩જું. આઠમો હેન્રિ, ઇ. સ. ૧૫૦૯-૪૭. ... ૧૩-૨૯

„ ૪થું. છઠ્ઠો એડવર્ડ, ઇ. સ. ૧૫૪૭-૫૩. ... ૨૯-૩૨

„ ૫મું. મેરિ, ઇ. સ. ૧૫૫૩-૫૮. ... ૩૩-૩૬

„ ૬ટું. ઇલિઝાબેથ, ઇ. સ. ૧૫૫૮-૧૬૦૩. ... ૩૭-૫૨

વિષય

પૃષ્ઠ

ખંડ ઉભે. સ્કુઅર્ટ વંશ, ઇ. સ. ૧૬૦૩-૧૭૧૪. ... ૧-૧૦૩

પ્રકરણ ૧૬. સ્કુઅર્ટ વંશની ઉપયોગિતા. પહેલો જોઈએ,

ઇ. સ. ૧૬૦૩-૨૫. ... ૩-૧૩

,, રજું. પહેલો ચાર્લ્સ, ઇ. સ. ૧૬૨૫-૪૬. ... ૧૩-૩૮

,, રજું. રાજ્યક્રાંતિનાં પ્રથમ પાંચ વર્ષ, ઇ. સ. ૧૬૪૬-૫૩. ૩૮-૪૨

,, રજું. ક્રોમવેલનો રાજ્યદંડ, ઇ. સ. ૧૬૫૪-૫૮. ... ૪૨-૫૦

,, પમું. રિચર્ડ ક્રોમવેલ, ઇ. સ. ૧૬૫૮-૬૦. ... ૫૦-૫૧

,, ફર્ડી. ખીજો ચાર્લ્સ, ઇ. સ. ૧૬૬૦-૮૫. ... ૫૧-૬૭

,, ૭મું. ખીજો જોઈએ, ઇ. સ. ૧૬૮૫-૮૮.

હિંસાશૂન્ય રાજ્યક્રાંતિ ... ૬૭-૭૬

,, ૮મું. વિલિયમ ને મેરિ, ઇ. સ. ૧૬૮૯-૯૪.

ત્રીજો વિલિયમ, ઇ. સ. ૧૬૮૯-૧૭૦૨. ... ૭૭-૯૧

,, ૯મું. ઍન, ઇ. સ. ૧૭૦૨-૧૪. ... ૯૨-૧૦૩

ખંડ ૪થો. હુનોવર વંશનો અમલ : પ્રથમ યુગ.

ઇ. સ. ૧૭૧૪-૧૮૩૭

પૂર્વવચન : ઇ. સ. ૧૬૮૮ની રાજ્યક્રાંતિ: “રેવોલ્યુશન” ૩

ઈંગ્લંડની ગાદી ઉપર હુનોવર વંશનો હક : વંશવૃક્ષ ૪

પ્રકરણ ૧૬. હુનોવર વંશનો અમલ : પ્રથમ યુગ : ઇ. સ. ૫-૬

૧૭૧૪-૧૮૩૭: મુખ્ય લક્ષણો

,, રજું. રાજા પહેલો જ્યોર્જ : ઇ. સ. ૧૭૧૪-૨૭: ૬-૧૧

હુનોવર વંશની સ્થાપના

,, રજું. ખીજો જ્યોર્જ : ઇ. સ. ૧૭૨૭-૬૦ ૧૨-૩૪

,, રજું. વાઈસમ, કળા, વિજ્ઞાન, આર્થિક સ્થિતિ. ૩૪-૩૬

વિષય

પૃષ્ઠ

- „ ૫મું. રાજા ત્રીજો જ્યોર્જ : ઇ. સ. ૧૭૬૦-૧૮૨૦ : ૩૭-૪૬
રાજા અને વિદ્વા અમીરાત
- „ ૬મું. રાજા ત્રીજો જ્યોર્જ (ચાલુ) : રાજાની કુલમુખત્યારી ૪૭-૫૯
- „ ૭મું. ત્રીજો જ્યોર્જ (ચાલુ) : ઇ. સ. ૧૭૮૩-૧૭૯૨ ૬૦-૬૪
નાનો પિટ અને નવા ટારિઓનો કારભાર
- „ ૮મું. ત્રીજો જ્યોર્જ (ચાલુ) : ઇ. સ. ૧૭૮૯-૧૮૦૧ ૬૪-૭૮
ક્રાંતિમાં મોટી રાજ્યક્રાંતિ ક્રાંતિ સામે મહાયુદ્ધ.
પિટનો કારભાર (ચાલુ)
- „ ૯મું. ત્રીજો જ્યોર્જ (ચાલુ) : ઇ. સ. ૧૮૦૩-૧૮૧૫ ૭૮-૯૪
નેપોલિયન અને ઇંગ્લંડ
- „ ૧૦મું. ત્રીજો જ્યોર્જ (ચાલુ) ૯૫-૧૦૨
આંતર કારભાર : ઇ. સ. ૧૮૦૩-૧૮૨૦
આંતર રાષ્ટ્રીય રાજકારણ : ઇ. સ. ૧૮૧૫-૧૮૨૦
રાજાનું મરણ : ઇ. સ. ૧૮૨૦
- „ ૧૧મું. સમાજ, વાણિજ્ય, ધર્મ, ખેતી, વેપાર-રાજગાર, ૧૦૨-૧૧૧
હુનરઉદ્યોગ, ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ. (Industrial
Revolution) તેનાં પરિણામો.
- „ ૧૨મું. ઓગણીસમી સદીના ઇંગ્લિશ ઇતિહાસનાં લક્ષણો ૧૧૧-૧૧૩
- „ ૧૩મું. ચોથો જ્યોર્જ : ઇ. સ. ૧૮૨૦-૩૦ ૧૧૪-૧૧૯
- „ ૧૪મું. ચોથો વિલિયમ : ઇ. સ. ૧૮૩૦-૩૭ ૧૧૯-૧૨૯
લિબરલ પક્ષનો વિજય

હુનોવર વંશનો અમલ : દ્વિતીય યુગ-તવીન યુગ

ઈ. સ. ૧૮૩૭-૧૯૩૫

વિષય

પૃષ્ઠ

અકરણુ ૧૫મું. (૧) મહારાણી વિક્ટોરિઆ: જૂના અમીરોનો કારભાર. મેલ્બોર્ન, પીલ, રસલ, પામર્ટન.	૧૩૩-૧૪૨
„ ૧૬મું. (૨) રાણી વિક્ટોરિઆ: (ચાલુ) ઇ. સ. ૧૮૫૨-૬૫ ૧૪૨-૧૫૨ જૂના અમીરોનો કારભાર: ડર્બી, ઍબરડીન, પામર્ટન.	૧૪૨-૧૫૨
„ ૧૭મું. વિક્ટોરિઆનો યુગ (ચાલુ)	૧૫૨-૧૭૫
વીસમી સદી	૧૭૬-૧૮૫
બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર	૧૮૭-૨૧૦
ઇતિવાક્યો	૨૧૧-૨૧૨
પૂરવણી. સાલવારી અને માર્ગદર્શક વિષયો (૧)	૩-૧૬
એનન (૨)	૧-૧૮

નકશા

૧. રોમનું મહારાજ્ય	...	...	...	૭
૨. આઠમા સૈકાનું ઇંગ્લંડ	...	...	...	૯
૩. ઓટ્ટો ને સેકસો	...	...	...	૧૦
૪. ડેનિશ	...	...	...	૧૩
૫. દસમા સૈકાનું ઇંગ્લંડ	...	...	...	૧૬
૬. બીજા હેન્રિનું ફ્રાંસનું રાજ્ય	...	...	...	૨૯
૭. આયર્લેન્ડ	...	...	...	૩૨
૮. પોર્ટુગલ	...	...	...	૩૪
૯. પાંચમા ચાર્લ્સનું સામ્રાજ્ય	...	...	...	૧૬
૧૦. સ્પેઈનની ગાદીના વારસા માટેનો વિગ્રહ	...	...	...	૪૧
૧૧. પ્રોટેસ્ટન્ટો ને રોમન કેથોલિકો	...	...	...	૧૧
૧૨. રાજપ્રજા વચ્ચેનું યુદ્ધ	...	...	...	૩૦
૧૩. ચૌદમો લૂઈ ને તેના મિત્રો	...	...	...	૮૬
૧૪. સ્પેઈનની ગાદીના વારસા માટેનો વિગ્રહ	...	...	...	૯૪
૧૫. સમવાયિક વિગ્રહ	...	...	...	૩૦
૧૬. ઉત્તર અમેરિકા (અમેરિકન વિગ્રહ અગાઉ)	...	...	...	૫૪
૧૭. અમેરિકા અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે સંગ્રામ	...	...	...	૫૫
૧૮. ઉત્તર અમેરિકા (અમેરિકન વિગ્રહ પછી)	...	...	...	૫૬
૧૯. હિંદુસ્તાન	...	...	...	૮૩
૨૦. ઇ. સ. ૧૮૧૨માં નેપોલિયનની સત્તા	...	...	...	૮૭
૨૧. પેનિનસ્યુલર વિગ્રહ	...	...	...	૮૮
૨૨. વીએનાના કરાર પછી યુરોપ ખંડ	...	...	...	૯૨
૨૩. ઇંગ્લંડમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ	...	...	...	૧૧૦
૨૪. ક્રિમિયા	...	...	...	૧૪૫
૨૫. ઇંગ્લિશ ને સહાન	...	...	...	૧૬૬
૨૬. બ્રિટિશ દક્ષિણ આફ્રિકા	...	...	...	૧૬૯
૨૭. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય	...	...	...	૧૮૮

વંશાવૃક્ષો

૧. એડવર્ડનો ફ્રાંસની ગાત્રી ઉપરનો હક	...	૫૪
૨. ટયુડર વંશ	...	૫
૩. સ્ટુઅર્ટ વંશ	...	૨
૪. હેનોવર વંશનો હક	...	૭૪
૫. સ્પેઈનની ગાદી માટેના યુદ્ધને સમજવા વંશાવૃક્ષ	...	૮૫

ચિત્રો

૧. આઈમો હેન્રિ	...	૧૩
૨. જોર્જમ્સ પહેલો	...	૫
૩. જ્યોર્જ પહેલો	...	૬
૪. જ્યોર્જ બીજો	...	૧૨
૫. જ્યોર્જ ત્રીજો	...	૩૭
૬. નેપોલિયન	...	૬૯
૭. નેક્સન	...	૭૦
૮. જ્યોર્જ ચોથો	...	૧૧૪
૯. વિલિયમ ચોથો	...	૧૨૦
૧૦. મહારાણી વિક્ટોરિયા	...	૧૩૩
૧૧. ગ્રેડસ્ટન	...	૧૫૫
૧૨. સાતમો એડવર્ડ	...	૧૭૬
૧૩. પાંચમો જ્યોર્જ	...	૧૭૭
૧૪. પાર્લમેન્ટ હાઉસ	...	૧૯૪

બ્રિટિશ લોકોનો ઇતિહાસ

ખંડ ૧લો. ઇ. સ. ૧૪૮૫ સુધી.

પ્રકરણ ૧લું

પ્રસ્તાવના

બ્રિટિશ ઇતિહાસ.—યુરોપની પશ્ચિમ દિશામાં વાયવ્ય કાણમાં આવેલા અને દરિયાથી તે ખંડથી એકદમ જુદા પડતા જુદા જુદા ટાપુઓની હારને બ્રિટિશ ટાપુઓ કહેવામાં આવે છે. એ ટાપુઓમાં ગ્રેટ બ્રિટન (Great Britain) અથવા ઇંગ્લંડ, સ્કૉટલંડ ને આયર્લેન્ડ મુખ્ય છે. ઇંગ્લંડના લોકોનો ઇતિહાસ અંગ્રેજોનો ઇતિહાસ કહેવાય છે, જે કે કેટલોક વખત થયાં આ ઇતિહાસમાં સ્કૉટલંડ ને આયર્લેન્ડના લોકોના ઇતિહાસનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે. અત્યારે તો અંગ્રેજ લોકોનો ઇતિહાસ એટલે ઇંગ્લંડ, સ્કૉટલંડ ને આયર્લેન્ડના લોકોનો ઇતિહાસ ગણાય છે. એ લોકોએ છેલ્લાં બસો વર્ષ દરમિયાન દુનિયાના જુદા જુદા ભાગો ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું છે તેથી તેમના ઇતિહાસમાં તેમની આ પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન પણ અવી જતું જોઈએ. એ ઉપરાંત, તેમની ધાર્મિક, આર્થિક ને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓનો વિચાર પણ આપણે આ પુસ્તકમાં થોડે અંશે કરીશું.

બ્રિટિશ ઇતિહાસ શીખવાનું પ્રયોજન.—વિદ્યાર્થી અને વાચક એકદમ પૂછશે કે યુરોપના ખુણામાં આવેલા એક નાના દેશના લોકોનો ઇતિહાસ વાંચી હિંદુસ્તાન દેશનાં બાગકો શું કરશે ? આ સવાલ ખરોખર છે અને તેનો જવાબ આપવાની ખાસ જરૂર છે. આપણે ઇંગ્લંડનો ને તેની પ્રજાનો ઇતિહાસ ખરેખર સમજવો જોઈએ. પહેલું કારણ તો એવું છે. આપણે ત્યાં અત્યારે અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય ચાલે છે. અંગ્રેજોનો ઇતિહાસ, તેમના રિવાજો ને તે પ્રજાનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો આપણે જાણવાની

ખાસ અગત્ય છે, કારણકે આપણા રાજ્યતંત્રમાં તેમનોજ હાથ છે. યુરોપના બીજા દેશો કરતાં ઇંગ્લંડની સાથે આપણે ધણા નિકટ સંબંધમાં આવ્યા છીએ ને હજુ પણ છીએ. તે લોકોનો ઇતિહાસ આપણે જોટલી સહેલાઈથી વાંચી ને સમજી શકીશું તેટલી સહેલાઈથી અત્યારે આપણે બીજા કોઈપણ દેશનો ઇતિહાસ વાંચી કે સમજી શકીશું નહિ. આપણે હવે નાનપણથી જ અંગ્રેજી ભાષા વાંચી ને સમજી શકીએ છીએ. ઇંગ્લંડે આખી દુનિયામાં પોતાનું રાજ્ય ને પોતાનો વેપાર એવી સુંદર રીતે અત્યારે જમાવ્યાં છે, કે આપણા દેશમાં તેમનું રાજ્ય ન હોત તોપણ આપણે તે દેશનો ઇતિહાસ વાંચવા લાગ્યાત. ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ કાંઈ પૃથ્વીના ખુણામાં આવેલા એક અજાણ્યા દેશનો ઇતિહાસ નથી. રાજ્યચક્રીવટમાં, અર્થશાસ્ત્રમાં, સાહિત્યમાં ને સ્વતંત્રતાની લડતમાં ઇંગ્લંડના ઇતિહાસના વાચનથી દરકાઈ માણસને ઉત્તમ બોધ મળી શકશે. ઇંગ્લંડે આખા યુરોપને રાજ્યતંત્રના ને સ્વતંત્રતાના પાઠો શીખવ્યા છે. ઇંગ્લંડની પાર્લિમેન્ટનું અનુકરણ બીજાં તમામ રાજ્યોએ કર્યું છે. આ કારણથી પણ આપણે ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ સમજવો જોઈએ. સ્વતંત્રતા, આત્મભોગ, રાજ્યચક્રીવટની કળા, વેપારની વૃદ્ધિ વગેરે માટે આપણે કોઈપણ ઉપાયો લેવા જોઈએ, અને તે માટે ઇંગ્લંડ પાસેથી આપણે ધણું શીખીએ તેમ છે. વળી છેલ્લાં બસો વર્ષથી ઇંગ્લંડ યુરોપમાં મુખ્ય અણતું આવ્યું છે, ને છેલ્લાં સો વર્ષથી તો તે આખી પૃથ્વી ઉપર એક પહેલી પંક્તિનું રાજ્ય ગણાય છે.

ઇંગ્લંડનો હમણાનો ઇતિહાસ એટલે બીજાં રાજ્યોના પરસ્પર સંબંધના ઇતિહાસનો ટૂંકા સાર, એમ કહેતાં જરાય ખોટું નહીં કહેવાય. વળી ઇંગ્લંડનો છેલ્લાં બસો વર્ષનો ઇતિહાસ, એટલે યુરોપનાં રાજ્યોના પરસ્પર વ્યવહારના ઇતિહાસનો ટૂંકા સાર એમ કહીએ તો ખોટું કહેવાશે નહીં. આ કારણથી પણ આપણે ઇંગ્લંડના ઇતિહાસનું વાચન અવશ્ય રાખવું જોઈએ. એ ઇતિહાસની હકીકતો જાણવાથી આપણે “એક પંથ ને દો કાજ” નહીં, પણ એક પંથ ને અનેક કાર્યો સાધીશું.—આપણે ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ જોઈશું એટલું જ નહીં, પણ સાથે સાથે ધણી વાર આપણે યુરોપનાં રાજ્યોનો પણ

ઇતિહાસ, ને તેની સંસ્કૃતિ-પ્રગતિ (Progress) નો ઇતિહાસ પણ જોઈ શકીશું. કારણકે સંસ્કૃતિ કે પ્રગતિમાં અત્યારે યુરોપનાં રાજ્યો આગેવાની ધરાવે છે, અને એશિયાના ને આફ્રિકાના મોટા મોટા મુત્સદ્દીઓ ને આગેવાનો તેમને પગને ચાલે છે. ઉપરાંત વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, દેશાવરનો વ્યવહાર, ને હુન્નરઉદ્યોગનો વિકાસ, એટલાં વાનાં સમજવા માટે પણ અંગ્રેજી ઇતિહાસ વાંચવાની ખાસ અગત્ય છે.

બ્રિટિશ ટાપુઓ.—બ્રિટિશ ટાપુઓનું કુલ ક્ષેત્રફળ આશરે ૧,૨૧,૦૦૦ ચોરસ માઇલ છે; ને તેમાં આયર્લેન્ડનું ૨૨,૬૦૦ ચોરસ માઇલનું ક્ષેત્રફળ સમાઈ જાય છે. તેમાં પ્રથમ ગ્રેટ બ્રિટન અથવા ઇંગ્લેન્ડ ને સ્કોટલેન્ડ આવે છે ને તેમાં પ્રથમ ઇંગ્લેન્ડ આવે છે. ઇંગ્લેન્ડનું ક્ષેત્રફળ ચતુર્થના ટાપુઓ ને વેલ્ઝ (Wales) સહિત ૫૮,૬૧૧ ચોરસ માઇલ છે અને તેની લંબાઈ પહોળાઈ અનુક્રમે લગભગ ૪૨૦ ને ૩૬૦ માઇલ છે. દ્વીપ નદીની ઉત્તરનો ભાગ સ્કોટલેન્ડ ને દક્ષિણનો ભાગ ઇંગ્લેન્ડ કહેવાય છે. તેની ઉત્તરે આર્કટિક સમુદ્ર, પૂર્વે ઉત્તર સમુદ્ર, દક્ષિણે બ્રિટિશ સામુદ્રધુની, અને પશ્ચિમે અટલાંટિક મહાસાગર, આઘરિશ સમુદ્ર ને સેન્ટ જ્યોર્જની સામુદ્રધુની આવેલાં છે. ઇંગ્લેન્ડની પશ્ચિમ દિશા તરફ ને સ્કોટલેન્ડની ઉત્તર દિશામાં નાના પર્વતો આવેલા છે, પણ તે પર્વતોમાંનો કોઈપણ ગિરનાર કે પાવાગઢના ડુંગરથી વધારે જાયો તો નહીં હોય. ટાપુઓના ચારે કિનારાઓ ભાંગ્યાતૂટ્યા છે તેથી તે ઠેકાણે બંદરો, ગાદીઓ, વગેરે માટે પૂરતાં સાધનો મળી શકે છે. આ જ કારણથી બ્રિટિશ સમૃદ્ધિ દેશાવરના વેપાર ઉપર ને નૌકાબળ ઉપર રહી છે, અને બ્રિટિશ લોકો નૌકાબળમાં પ્રથમ પંક્તિમાં રહેવા પ્રયત્ન કરે છે.

ઇંગ્લેન્ડની આબોહવા શીતળ ને તંદુરસ્ત છે. ત્યાં હંડી ધણી પડે છે પણ કામ ન કરી શકાય એટલી સખ્ત હંડી પડતી નથી. ઇંગ્લેન્ડનો ઉનાળો તે આપણો શિયાળો જાણવો. વરસાદ પણ ત્યાં સામાન્ય રહે છે, તેથી ખેતી ને હુન્નરઉદ્યોગને પુષ્ટિ મળી શકે છે. આ ટાપુઓમાં કેટલાંક સુંદર સરોવરો છે. ધઉ, વટાણા, જવ, ઓટ (Oat), બટાટા, ગાજર, કોબીય, ઑપલ,

શાકભાજી ને લીલો મેવો ઇંગ્લંડમાં પાકે છે. પણ હાલ મુખ્યત્વે તો અંગ્રેજો દેશાવરના વેપાર ઉપર ને પોતાનાં કારખાનાંઓમાં તૈયાર થતા માલની નિકાસ ઉપર જીવે છે. ખાધાખોરાકીની વસ્તુઓ અત્યારે ઇંગ્લંડમાં બહુ નીપજતી નથી. દરિયામાં ને નદીઓમાં સરસ માછલીઓ નીપજે છે તેના ઉપર હજારો માણસો નીભે છે. આખા દેશમાં સુતરાઉ, રેશમી, ગરમ ને શણતું કાપડ તૈયાર કરવાનાં અનેક કારખાનાંઓ છે; જેમકે માન્યેસ્ટર, લીડ્ઝ, ગ્લાસગો, ડંડી અને ડર્બિમાં. બાર્મિંગહામ જેવે સ્થળે પહેલા દરજ્જાનાં લોઢાનાં કારખાનાંઓ છે. કોલસો, લોઢું, કલાઈ, મીઠું, સીસું, તાંબું, જસત, વગેરે પણ પુષ્કળ મળી શકે છે. ઇંગ્લંડનું વહાણવડું આખી દુનિયામાં મશહૂર છે. ઇંગ્લંડના લોકો મોટે ભાગે પ્રોટેસ્ટન્ટ છે ને તેઓ જુદા જુદા પંથો પાળે છે. આયર્લેન્ડના લોકો રોમન કેથોલિક છે; અલસ્ટરના પ્રદેશમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનું સારું બળ છે. આયર્લેન્ડ ખેડૂતોનો મુલક કહી શકાય.

આ બધા ટાપુઓમાં રાજ્યભાષા અંગ્રેજી છે, ને ઇંગ્લંડના લોકો અંગ્રેજી ભાષા બોલે છે; પણ વેલ્શ્સમાં જૂની વેલ્શ (Welsh) ભાષા બોલાય છે અને સ્કોટલેન્ડમાં ને આયર્લેન્ડમાં જુદી જુદી ગેઇલિક ભાષાઓ બોલાય છે.

ગ્રેટ બ્રિટન પહેલાં તો યુરોપ ખંડ સાથે જમીનવાટે જોડાયેલું હતું. પણ કરોડો વર્ષ અગાઉ તે પ્રદેશ યુરોપ ખંડથી વિખૂટો પડી ગયો. એ ટાપુઓના લોકોમાં બ્રિટન, રોમન, સેક્સન, ડેઈન, ને નોર્મન લોકોના વંશજો છે અને તે દરેક જાતની જુદી જુદી ખાસિયતો હજુ પણ બ્રિટિશ લોકોનાં ચરિત્રમાં જોવામાં આવે છે.

અંગ્રેજી ઇતિહાસનું વિવિધપાત્રું.—ઇંગ્લંડની ઉત્તરે જ સ્કોટલેન્ડનો દેશ આવેલો છે; તેથી ઇ. સ. ૧૬૦૩ સુધી ઇંગ્લેન્ડના દરેક રાજાનું મુખ્ય કર્તવ્ય એ હતું કે સ્કોટલેન્ડમાં વિરુદ્ધ સત્તા જાહેર નહીં. આયર્લેન્ડ પણ તદ્દન નજીક હોવાથી તે દેશ ઉપર ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યકર્તાઓ પહેલેથી જ યોક્કસ નજર રાખતા આવ્યા છે, ને ત્યાં પણ પરદેશી સત્તા ન સ્થપાય તે માટે

તેઓએ કાળજી રાખી છે. ઉત્તર સમુદ્ર તરફ પોતાનો ચોખ્ખો સ્વાર્થ હોવાથી ઇંગ્લંડે તે ભાગમાં કોઈ પરદેશી રાજ્યને બહુ બળવાળું થવા દીધું નથી. ડાવર મુકામેથી યુરોપ માત્ર બાર ગાઉ જ છેટા રહી જાય છે, તેથી હોલંડ ને બેલ્જિયમ ઉપર પણ અંગ્રેજો હુમલાં સ્વાર્થની દૃષ્ટિથી જોતા આવ્યા છે. ફ્રાંસ ઇંગ્લંડની એકદમ પાડોશમાં જ છે; તેથી તે રાજ્ય યુરોપમાં બહુ પ્રબળ ન થાય તે માટે પણ અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓ કાળજી રાખે છે. અત્યારે જૂમધ્ય સમુદ્રમાં જિપ્રાલ્ટર, માલ્ટા ને ગોઝો ઉપર અંગ્રેજોનું સામ્રાજ્ય છે; તેથી તે દિશામાં ફ્રાંસ, ઇટલિ, સ્પેન, ગ્રીસ, તુર્કી ને રશિયાને ઇંગ્લંડ બળ જમાવવા દેતું નથી. હિંદુસ્તાન અત્યારે ઇંગ્લંડના સામ્રાજ્યનો એક ઉપયોગી ભાગ છે. હિંદ ને ઇંગ્લંડ વચ્ચેના ધોરી માર્ગો ઇંગ્લંડની સત્તામાં રહે એ કારણથી માત્ર જૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર જ નહીં, પણ રાતા સમુદ્ર ઉપર, ઇન્ડિયન ઉપર, ઇરાનના અખાત ઉપર, અફઘાનિસ્તાન ઉપર, અરબી સમુદ્ર ઉપર, હિંદી મહાસાગર ઉપર, આફ્રિકાના પૂર્વ ને પશ્ચિમ કિનારાઓ ઉપર, અને બંગાળના સાગર ઉપર પણ અંગ્રેજો નજર રાખે છે. અમેરિકામાં કનેડા, વેસ્ટ ઇન્ડીઝના કેટલાક ટાપુઓ, ને મધ્ય અમેરિકામાં કેટલોક પ્રદેશ ઇંગ્લંડના કબજામાં છે તેથી ત્યાં પણ ઇંગ્લંડની સરકારને સાવચેત રહેવું પડે છે. ચીનમાં પણ ઇંગ્લંડ કેટલાએક ઉપયોગી હુકો ધરાવે છે. ઑસ્ટ્રેલિયા ને ન્યુઝીલંડ તેના જ મહારાજ્યમાં આવી જાય છે, તેથી પૅસિફિક મહાસાગરમાં ને પીળા સમુદ્રમાં પણ ઇંગ્લંડ લાગવગ ધરાવે છે ને તે વગ ઓછી ન થાય તેનું ધ્યાન રાખે છે. છેવટે આફ્રિકામાં પણ અંગ્રેજ સંસ્થાનો ને મુલકો છે તેથી ત્યાં પણ ઇંગ્લંડની સરકારને પોતાનો અર્થ સાધવો પડે છે. આવી રીતે અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય દુનિયાના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં આવેલું હોવાથી, ને તે સામ્રાજ્યના લેણા, તેમની સામાજિક સંસ્થાઓ વગેરે જુદા જુદા પ્રકારનાં હોવાથી, ઇંગ્લંડની સરકારને રાજ્યવહીવટમાં જુદા જુદા પ્રકારની સંસ્થાઓની યોજનાઓ દાખલ કરવી પડે છે. દુનિયાના ઇતિહાસમાં હજુ સુધી એના જેવું એક પણ મહારાજ્ય થયું નથી. આ કારણથી અંગ્રેજોનો ઇતિહાસ વિવિધ, રસિક ને બોધમય બને છે.

પ્રકરણ રજું કેલ્ટ, બ્રિટન ને રોમન

પુરાતન ઇંગ્લંડ, કેલ્ટ ને બ્રિટન.—ઈસુ ખ્રિસ્તના જન્મ પહેલાં હજારો વર્ષ અગાઉ ઇંગ્લંડમાં પૂર્વ ને દક્ષિણ દિશાએથી કેટલાએક લોકો વસ્યા. તેઓ વર્ણ કાળા ને કદે ઠીંગણા હતા. ધણાં વર્ષ સુધી તેમણે ઇંગ્લંડમાં પોતાનું વતન કર્યું. હજુ પણ તેમના કેટલાએક વંશજો વેઈલ્સમાં જોવામાં આવે છે. તેમના પછી તે જ દિશાએથી બીજા લોકો ઇંગ્લંડમાં દાખલ થયા. તેઓ કેલ્ટ (Celt) કહેવાય છે ને તેમની ભાષા ફ્રાંસના લોકોની ભાષા સાથે મળતી આવે છે. આ કેલ્ટ લોકો ઇંગ્લંડના પુરાતન લોકો સાથે ભળી ગયા. તેઓ ‘Brythons’ કહેવાતા ને તેમના ઉપરથી ઇંગ્લંડનું નામ ‘Britannica’ પડ્યું. આ લોકો વર્ણ ગોરા અને કદે ઊંચા હતા. યુદ્ધમાં તેઓ ધણા શસ્ત્રી હતા. તેઓ સોનું, રૂપું, ક્વાર્ઝ વગેરે ધાતુનો ઉપયોગ કરતા ને દેશાવરના લોકો સાથે વેપાર ખેડતા. તેઓ ગામડાંઓમાં રહેતા ને દોર ઉપર નિર્વાહ ચલાવતા. તેમની જુદી જુદી ટોળીઓ પરસ્પર લડતી. તેઓ ડ્રુઈડ (Druid) ધર્મગુરુઓથી ધણા જ ડરતા, સૂર્ય વગેરેને પૂજતા, યજ્ઞો કરતા ને તેમાં જવતાં માણસોને પણ હોમી દેતા. આ વખતે ગ્રીક લોકો યુરોપમાં સુધરેલા લોકો ગણાતા. પણ તેમને બ્રિટનનો ટાપુ અજાણ્યો હતો, જો કે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ની સાલમાં પિથિયાસ નામનો એક ગ્રીક મુસાફર બ્રિટનની આસપાસ ફરી ગયો હતો.

બ્રિટનમાં રોમનું રાજ્ય.—ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકામાં રોમના કે ઇટલિના લોકોએ જર્મનિ અને રશિયા સિવાય આખો યુરોપ પોતાને તાબે કરી દીધો હતો. તેમના સામ્રાજ્યની પૂર્વ દિશાએ ટાઈગ્રિસ ને યુફ્રેટિસ નદીઓ, દક્ષિણે નાર્થિસ નદી ને સહરાનું રણ, પશ્ચિમે ઍટલંટિક મહાસાગર, ને ઉત્તરે ડેન્યુબ ને હાઈન નદીઓ ને બ્રિટિશ સામુદ્રધુની આવેલાં હતાં. રોમ નગરના એક મહાપુરુષ Caesar-સીઝરે ગૉલ અથવા ફ્રાંસનો દેશ જિતી લીધો. ગૉલના વતનીઓને બ્રિટનો મદદ મોકલતા હતા.

તેથી સીઝરે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪ની સાલમાં બ્રિટનના ટાપુમાં ૧૫,૦૦૦ માણસોનું લશ્કર ઉતાર્યું; પણ તેણે ત્યાંના લોકોને પૂરેપૂરા જિતી લીધા નહીં. સીઝર

નેપોલિયન જેવો મહાન યોદ્ધો ને મુત્સદ્દી હતો. તેણે પોતાનાં નિવેદનો (Commentaries) લખ્યાં છે ને તે ઉપરથી આપણે ઇજ્ઞંડના રહેવાસીઓ-બ્રિટનો-ની પરિસ્થિતિ જાણી શકીએ છીએ. સીઝર પછી રોમના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો નાશ થયો ને તેના સામ્રાજ્યમાં પાદશાહી (Empire) સ્થપાઈ. રોમન સરદારોએ હવે ઇજ્ઞંડના ધણાએક ભાગે કાયમને માટે સર કર્યા, ઇ. સ. ૪૩-૮૫. એક બ્રિટન ટોળીની રાણી બોઅડિશિયા (Boadicea) એ આ વખતે રોમના લશ્કર સાથે લડવામાં ધણી બહાદુરી બતાવી, ઇ. સ. ૬૦-૬૧.

ઇજ્ઞંડમાં રોમની પાદશાહીનું મુખ્ય નગર યૉર્ક હતું. રોમનો સ્કૉટલંડ, વેલ્શ્સ ને આયર્લેન્ડ તામે કરી શક્યા નહીં; છતાં તેઓએ ઇજ્ઞંડ ઉપર લગભગ સવાચારસો વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. જે લોકો હિંદુસ્તાનને પરાજિત દેશ કહે છે તે લોકોએ આ હકીકત યાદ રાખવાની જરૂર છે.

ચાર સૈકાં દરમ્યાન રોમનોએ ઈંગ્લંડમાં પોતાની સંસ્કૃતિ ફેલાવી. તેમણે બચાવ માટે સરહદો ઉપર મોટી દીવાલો બાંધી કરી, નિશાળો બાંધાડી, શહેરો વસાવ્યાં, મંદિરો કર્યાં, બનરો બાંધ્યાં કર્યાં, મોટા મોટા રસ્તાઓ બંધાવ્યા, નહેરો ખોદાવી, જુદે જુદે સ્થળે સિપાઇઓનાં થાણાંઓ ગોઠવ્યાં, ખેતી, વેપાર, ને કળાને ઉત્તેજન આપ્યું, ખ્રિસ્તી ધર્મની સ્થાપના કરી, પોતાનો પોશાક, પોતાની ભાષા, કાયદાઓ વગેરે નવા પ્રાંતમાં દાખલ કર્યાં, અને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય પણ પોષ્યું. પણ આથી ખ્રિસ્તો યુદ્ધકળા ભૂલી ગયા. તેનું પરિણામ ઘણું ભયંકર આવ્યું.

પ્રકરણ ૩જું

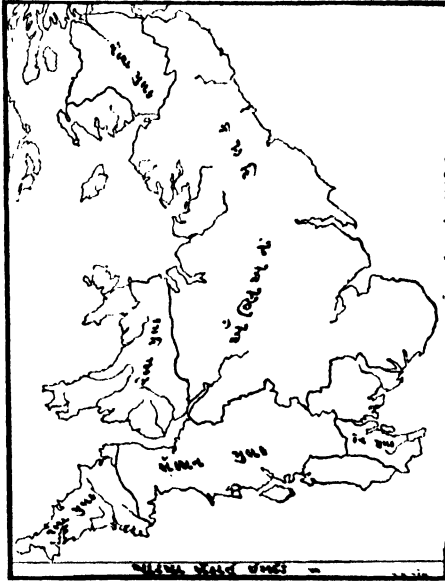
અંગ્લો-સેક્સનો-Anglo-Saxons

જ્યૂટ, અંગલ ને સેક્સન વસવાટ, ઇ. સ. ૪૫૦-૬૦૦.

Jutes, Angles, Saxons.

પાંચમા સૈકામાં રોમના મહારાજ્યની પડતી શરુ થઈ: જર્મનિના પ્રદેશમાંથી જંગલી લોકોની ટોળીઓ તે રાજ્યના પ્રાંતો ઉપર ધસી આવવા લાગી; રોમના પાદશાહો રાજ્યકારભાર ઉપર પૂરતું લક્ષ આપી શક્યા નહીં; ખ્રિસ્તના પ્રાંતમાંથી પાદશાહી લશ્કરો ખેંચાયાં લાગ્યાં. આ કારણથી ખ્રિસ્તો ઉપર ઉત્તર તરફથી પિક્ટ (Picts) લોકો, પશ્ચિમ તરફથી સ્કોટ (Scots) લોકો, ને જર્મનિના કિનારા તરફથી સેક્સન લોકો ચડી આવવા લાગ્યા. પહેલાં તો સેક્સનોએ ખ્રિસ્તનો અગ્નિ કાણુનો ભાગ દબાવ્યો. એક ખ્રિસ્ત સરદારે હેંગિસ્ટ (Hengist) અને હોર્સા (Horsa) નામના જ્યૂટ (Jute) જાતિના સરદારોને દુસ્મનો સામે બચાવ કરવા મદદે બોલાવ્યા. તે સરદારોએ પહેલાં ખ્રિસ્તોના શત્રુઓને ને પછી ખ્રિસ્તોને તાબે કર્યાં ને ખ્રિસ્ત પ્રાંતમાં કાયમનો વાસ કર્યો, ઇ. સ. ૪૪૯. જ્યૂટ લોકો સેક્સન લોકોના એક વિભાગના હતા. સેક્સનોએ સસેક્સ, વેસેક્સ (Sussex, Wessex) વગેરે પરગણાંઓ દક્ષિણમાં ને પશ્ચિમમાં વસાવ્યાં. પૂર્વમાં તેઓ Essex-

ઈ સેક્સમાં વસ્યા. Angles-અંગલ નામની તેમની એક ટોળી East Anglia-પૂર્વ અંગ્લિયામાં ને Mercia-મર્શિયામાં જઈ ચઢી. ઇ. સ.

પણમાં ને ઇ. સ. ૬૨૩માં એ લોકોએ અસલ વતની ખ્રિસ્તોને સખ્ત ને છેલ્લી હાર ખવરાવી, એટલે જિતાએલા ખ્રિસ્તો વેધલ્સમાં ભરાઈ ગયા. કેટલાએક એમ પણ કહે છે કે છેલ્લા ખ્રિસ્ત રાજા આર્થરે ને તેના સરદારોએ ઇંગ્લંડના નૈર્ઝત્ય કોણમાં સેક્સનો સામે બહાદુરીથી બચાવ કર્યો હતો. કવિ ટેનિસને આર્થર રાજાનાં આ પરાક્રમેને સુંદર કાવ્ય-*Idylls of the King*-માં વર્ણવ્યાં છે. આ સેક્સન લોકોએ રોમન રાજ્યની દરેક યાદગીરીનો નાશ કર્યો ને અત્યારે થોડાંએક જૂનાં નામો ને કોઈ જૂના રસ્તાઓને ક્યાંક ક્યાંક ખોદકામથી જડી આવતા તે વખતના અવશેષો સિવાય ઇંગ્લંડમાં રોમન સંસ્કૃતિની યાદગીરીરૂપે કંઈપણ મળતું નથી.

અંગલોની ટાળી ઉપરથી બ્રિટનનું નામ અંગલ-લેન્ડ અથવા ઈંગ્લેન્ડ પડ્યું, અને રોમનોને અને બ્રિટનોને જિતનાર લોકો અંગ્લો-સેક્સનો કહેવાયા. અંગ્લો સેક્સનો (Anglo-Saxons), Northumbria, Mercia, Wessex -અંગ્લો-સેક્સનો જર્મન ભાષા બોલતા, શરવીરપણે

લડાઈઓ કરતા, દોર ઉછેરતા, માછીમારોનો ધંધો કરતા અને કૂર દેવદેવીઓને માનતા. અંગ્રેજી ભાષામાં અકવાડીઆના કેટલાક દિવસોનાં નામ આ દેવોનાં નામો ઉપરથી પડ્યાં છે; દાખલા તરીકે, Tiw દેવનો વાર Tuesday, Woden નામ ઉપરથી Wednesday, Thor ઉપરથી Thursday, ને Freia ઉપરથી Friday. તેઓ ધણા કૂર હતા. પણ તેઓ કુટુંબ ને :

સગાંઓ ઉપર ઘણી પ્રીતિ રાખતા, ને સ્ત્રીઓને પુરુષો સાથે સમાન ભાવે ગણતા. ગુલામીની સંસ્થા તેમનામાં હતી. પોતાની જાતમાંથી કાઠપણુ બળવાન સરદારને તેઓ રાજ બનાવતા ને તેના કહેવા પ્રમાણે વર્તતા. આ રાજ King કહેવાતો. મોટા મોટા સરદારો Earls—અર્થ કહેવાતા ને નાના સરદારો Ceorls—કર્લ કહેવાતા. તેમનું ધર્મગુરુઓનું મહામંડળ Witen કહેવાતું. એ વિટનની સલાહ રાજ બનતાં સુધી લેતો. તમામ લોકોની સભા Witenagemot કહેવાતી. દેશનાં નાનાં પરગણાંઓ Shires કહેવાતાં ને તેનાથી નાના વિભાગો Hundreds કહેવાતા. ગામડાંઓ Tun કહેવાતાં. ઇંગ્લંડમાં પહેલાં તો અનેક રાજ્યો થયા, પણ ધીમેધીમે તે બધાને એકજ નીચે આવવાની ફરજ પડી. પરિણામે ઇંગ્લંડમાં ત્રણ મુખ્ય રાજ્યો થયાં—ઉત્તરમાં નોર્થપ્રિયા, મધ્યદેશમાં મર્શિયા ને દક્ષિણમાં વેસેક્સ. પહેલાં તો Northumbrian રાજ્ય એડ્વિને આખા ઇંગ્લંડમાં એકચક્કી રાજ્યની સ્થાપના કરી. Edinburgh—એડિનબરો શહેર હજુ પણ તેનાં નામને યાદ દેવાવે છે, ઇ. સ. ૬૨૦. આ એડ્વિને ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો સો વર્ષ પછી Mercia—મર્શિયાનો ઓફા (Offa) ઇંગ્લંડનો સાર્વભૌમ રાજ થયો. તે પણ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં લાગ્યો હતો, ઇ. સ. ૭૫૭—૮૬. મર્શિયા પછી વેસેક્સનો વારો આવ્યો. ઇ. સ. ૮૨૩માં વેસેક્સના રાજ એગર્થર્ટ (ઇ. સ. ૮૦૦—૮૩૯) આખા ઇંગ્લંડને પોતાના છત્ર નીચે આણ્યું. તેના વખતમાં આખા દેશને ઇંગ્લંડ નામ આપવામાં આવ્યું ને વિંચેસ્ટર પાટનગર બન્યું. અલબત્ત, આ વખત દરમિયાન નાના નાના રાજ્યોને રાજ્ય કરવા દેવામાં આવતું; પણ જેમ અત્યારે આપણા દેશમાં નાનાં મોટાં ઘણાં સંસ્થાનો છે પણ તેમના બધા ઉપર ઇંગ્લંડના શાહેતશાહની આણુ ફરે છે, તેમ તે વખતે પણ થોડા સમય માટે Northumbria કે Mercia કે Wessexના રાજની આખા ઇંગ્લંડના નાના મોટા રાજ્યો ઉપર આણુ ફરતી.

ઇંગ્લંડ ને ખ્રિસ્તી ધર્મ.—ઈસુ ખ્રિસ્તના જન્મ સુધી રોમન મહારાજ્યના લોકો જુદા જુદા ધર્મો પાળતા. ઈસુ પછી તેના અનુયાયીઓએ

ધણું દુઃખો વેડીને પણ યુરોપમાં ને એશિયામાં ખ્રિસ્તી ધર્મ ફેલાવ્યો. ઇ. સ. ૩૨૩માં રોમનો એક પાદશાહ ખ્રિસ્તી થયો. ખ્રિસ્તી ધર્મ ઇંગ્લંડના અસલના વતનીઓએ પણ સ્વીકાર્યો હતો તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ; પણ પાંચમા સૈકામાં રોમના રાજ્યનો નાશ થયો એટલે સાથે ખ્રિસ્તી ધર્મ પણ ઇંગ્લંડમાંથી લગભગ નાબૂદ થઈ ગયો. માત્ર વેઈલ્સના ખ્રિસ્તોએ તે ધર્મ પોતાના નવા વતનમાં ટકાવી રાખ્યો. ત્યાંથી સેન્ટ પૅટ્રિકે આયર્લેન્ડમાં તે પંથ ફેલાવ્યો. ઇ. સ. ૫૯૭માં રોમના પોપે ઑગસ્ટિન નામના ધર્મગુરુને ઇંગ્લંડ મોકલ્યો. તેણે કેન્ટના રાજાને ખ્રિસ્તી કર્યો: ત્યારપછી મશિયા, વેસેક્સ ને નોર્થજિયાના રાજાઓ પણ રોમના ધર્મમાં લળ્યા. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જળવાયેલી ઇંગ્લંડના લોકોમાં એકત્વની લાવના પ્રકટ થવા પામી અને તેઓએ પોતાની કુટેવોનો ત્યાગ કર્યો. ઉપરાંત યુરોપના ઘણા મોટા રાજાઓ એ વખતે તે ધર્મ પાળતા હતા, તેથી ઇંગ્લંડના રાજાઓ તેમના નિકટ સંબંધમાં આવ્યા ને પરિણામે ઇંગ્લંડ ને યુરોપ વચ્ચેનો વ્યવહાર વધ્યો. રોમ એ વખતે ખ્રિસ્તી ધર્મનું પાટનગર હતું, તેથી રોમના વિચારો ને આચારો પણ ઇંગ્લંડમાં ફેલાયા. ચર્ચ (Church)ની સાથેના નિકટ સંબંધથી રાજાની સત્તા વધી. ધર્મગુરુઓ રાજ્યકારભારમાં ને ખાસ કરીને અદાલતોમાં કામકાજ કરવા મંજા. ચર્ચને ઘણી જમીન બક્ષિસ આપવામાં આવી તેથી પણ ધર્મગુરુઓની સત્તા વધી.

પ્રકરણ ૪થું

ડેનનો ને સ્વેડનનો, ઇ. સ. ૭૯૭-૧૦૬૬.

ડેન લોકોની સવારીઓ.—ડેનમાર્કમાં અને સ્કેન્ડિનેવિયાના દ્વીપકલ્પના કિનારા ઉપર ઘણો વખત થયાં ડેન (Dano) અથવા વાઈકિંગ (Viking) નામના લોકો રહેતા હતા. આઠમાં સૈકાની આખરના ભાગમાં ફ્રાંસના રાજા મહાન ચાર્લ્સે જર્મનીના ઉત્તર કિનારાના પ્રદેશને જિતી લીધો ને પછી તેણે આ લોકોને પણ હુંછેલા. ત્યારથી ડેનનો પશ્ચિમ યુરોપના જુદા જુદા ભાગો ઉપર હુમલાઓ કરવા લાગ્યા. રાજા ઓફાના વખતમાં

તેઓ ઇંગ્લંડમાં દાખલ થયા ને પછી તો તીડનાં ટોળાંની માફક દર વર્ષે

ઇંગ્લંડ ઉપર ધસી આવવા લાગ્યા. ઇંગ્લંડનો ઉત્તર ને પૂર્વ ભાગ તેઓએ દબાવ્યો. માત્ર દક્ષિણમાં વેસેક્સનું રાજ્ય જ બાકી રહ્યું; અને જો ત્યાં આલ્ફ્રેડ જેવા મહાન યોદ્ધો ને મુત્સદ્દી રાજ્ય ન હોત તો તે ભાગને પણ ઉઘન લોકોએ પોતાને તાબે કરી દીધો હોત, ઇ. સ. ૭૮૭-૮૭૧.

મહાન આલ્ફ્રેડ, ઇ. સ. ૮૭૧-૯૦૦. રૂઝનોની સખ્ત હાર.—
 ઉઘન લોકોને હરાવનાર, ઇંગ્લંડને જંગલી રાજ્યથી બચાવનાર, ઍંગ્લો-સેક્સનો ને ઉઘનાંને એકત્વની ભાવના પ્રેરનાર, કેળવણી, સાહિત્ય, ધર્મ, રાજ્યવ્યવસ્થા, વગેરે રાષ્ટ્રીય જીવનના દરેક ક્ષેત્રને વ્યવસ્થિત કરનાર, અને તેજ સાથે ચરિત્રમાં તદ્દન ચોખ્ખા, આ ઇંગ્લંડના પહેલા મહાપુરુષનો જન્મ ઇ. સ. ૮૪૯માં થયો હતો. તેનો આપ વેસેક્સનો રાજા હતો. ઘણી નાની

ઉંમરે તે રોમ ગયો હતો. બાર વર્ષ સુધી તો તેને લખતાં વાંચતાં આવડતું નહીં; પણ અકબરની માફક તેની યાદદાસ્ત ધણી જ સુંદર હતી અને તે જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ પોતાની માતૃભાષા ને ઉપરાંત લૅટિન પણ શીખતો ગયો. નાનપણમાં જ તેનાં માબાપ મરી ગયાં. તેનું શરીર કસાએલું હતું. પણ પહેલેથી જ આલ્ફ્રેડને કેટલાએક ભયંકર ને જીવલેણ રોગો લાગુ પડ્યા હતા. છતાં છેવટ સુધી તે પોતાનું શરીર સાચવી શક્યો હતો. ઓગણીસમા વર્ષની ઉંમરે તે મંશિયાના રાજની કુંવરી સાથે પરણ્યો. આ વખતે ઉંઘન લોકો ટોળાઅંધ મંશિયા ઉપર ચઢી આવતા હતા. આલ્ફ્રેડ તેમની સામે ગયો હતો. તેનો ભાઈ આ સામાન્ય શત્રુ સામે લડતાં ધવાયો ને મરી ગયો. આલ્ફ્રેડ સૌથી નાનો કુંવર હતો છતાં વિટને તેને વેસેક્સનો રાજા બનાવ્યો. તેના અમલના પહેલા જ વર્ષમાં ઉંઘન લોકોએ તેને હરાવ્યો. આલ્ફ્રેડે તેમને મોટો દંડ ભર્યો ને ચાર વર્ષ સુધી તો શત્રુઓએ વેસેક્સ ઉપર મીટ માંડી નહીં. પણ લડાઈના પહેલા અનુભવથી યુવાન રાજાએ જાણી લીધું કે વેસેક્સનું નૌકાસૈન્ય ધણું જ નબળું છે, તેથી તેણે નૌકાસૈન્યને ને જમીન ઉપરના લશ્કરને સુધારી લીધાં. ઉંઘન લોકોએ મંશિયા ને નૌદ્વિધિયા જિતી લીધાં. ઇ. સ. ૮૭૬માં ઉંઘન રાજા વેસેક્સ ઉપર ચઢી આવ્યો પણ આલ્ફ્રેડની તૈયારી જોઈ લડાઈ ન કરતાં તે પાછો ચાલ્યો ગયો. ઇ. સ. ૮૭૮માં એ રાજા ફરી આલ્ફ્રેડ ઉપર ચઢી આવ્યો. રાજા પહેલાં તો નાસી ગયો; પણ તેના અમીરોએ છેવટે શત્રુઓને હરાવ્યા; આલ્ફ્રેડે પણ દુશ્મનોને હરાવ્યા. ઉંઘન રાજાએ ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો ને વેસેક્સ ઉપર ફરી સવારી ન કરવાનું વચન આપ્યું, ઇ. સ. ૮૭૯. આ સમાધાની તેર વર્ષ સુધી ચાલી ને તે દરમિયાન ઉંઘન લોકોએ આલ્ફ્રેડને ઇંગ્લેન્ડનો નહીં. ઇ. સ. ૮૯૧માં ઉંઘન સરદાર હેસ્ટિંગ્સે વળી ઇંગ્લેન્ડ ઉપર સવારી કરી, પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહીં.

આલ્ફ્રેડના સુધારા.—અત્યારસુધીમાં આલ્ફ્રેડ માત્ર વેસેક્સ, સસેક્સ ને કેન્ટનો રાજા હતો. હવે તેણે પોતાની એક પુત્રીને પશ્ચિમ મંશિયાના રાજા વેરે પરણાવી ને તે રાજાને પોતાનો માંડળિક બનાવ્યો. વેસ્ટ્સેક્સના નાના રાજાઓએ પણ આલ્ફ્રેડની સત્તાને માન્ય કરી. ઉંઘનોના

રાજ્યની ને વેસેકસના રાજ્યની પરસ્પર સરહદો નક્કી કરવામાં આવી અને ખંતે પક્ષ વચ્ચે ખીજ અગત્યના કરારો પણ થયા. રાજ્યો નૌકાસૈન્ય તૈયાર કર્યું. તેણે પોતાના લશ્કરની સ્થિતિ સુધારી અને સિપાઈઓની સંખ્યામાં મોટો વધારો કર્યો. દેશના અગત્યના ભાગમાં કિલ્લાઓ તૈયાર કરવામાં આવ્યા ને તેમના બચાવ માટે ઉપયોગી નિયમો રચવામાં આવ્યા. લશ્કરમાં ધણે ભાગે ખેડૂતો આવતા તેથી ખેતીને નુકસાન ન પહોંચે તેવી રીતે ખેડૂતોને લશ્કરી નોકરીમાં લેવાનો નિયમ થયો. પોતાના અંગરક્ષકની સંખ્યામાં પણ રાજ્યો વધારો કર્યો, અને માત્ર અમીરોને જ નહીં, પણ મધ્યમ વર્ગના લોકોને પણ એ અગત્યની નોકરી આપવાનો ચાલ તેણે શરુ કર્યો. આગલા રાજ્યોએ કરેલા કાયદાઓનું આલ્ફ્રેડે એકીકરણ કરાવ્યું. પ્રજાની પરસ્પર તકરારોનું સમાધાન આલ્ફ્રેડ સુંદર રીતે કરી શકતો; આ વિષયમાં તેની કીર્તિ આખા યુરોપમાં ફેલાઈ ગઈ હતી. રાજ્યના ઉત્પન્નતા તે એ સરખા ભાગ કરતો; એક ભાગ ધર્માંદા ખાતે વપરાતો ને ખીજો ભાગ રાજકારણ માટે વપરાતો. આ ખીજા ભાગના તે ત્રણ સરખા ભાગ કરતો. પહેલો ભાગ લશ્કરમાં વપરાતો, ખીજો ભાગ વેપારઉદ્યોગ ઉપર વપરાતો, ને છેલ્લો ભાગ પરદેશીઓ માટે અલગ રાખવામાં આવતો. ધર્માંદાના ભાગમાંથી ગરીબો માટે, મકો માટે, કેળવણી માટે, ને ખાસ દાનમાં, એમ ચાર સરખા હિસ્સા પડતા. આલ્ફ્રેડ મોટો દાનેશ્વરી હતો. તેનો પૈસો યુરોપના જુદા જુદા મકોમાં જતો; તેણે જેરુસાલેમ, મલબાર, વગેરે જગ્યાઓના ખ્રિસ્તી મકોને જુદી જુદી રીતે સારી મદદ કરી. ઈંગ્લંડના ને યુરોપના વિદ્વાનોને તે પોતાના દરબારમાં નોતરતો. તેણે પુસ્તકાલયો સ્થાપ્યાં, નિશાળો ઊભી કરી, લોકોને કેળવણી આપવા ઉપાયો લીધા, લૅટિન પુસ્તકોનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરાવ્યો, ભણેલાઓને મોટી જગ્યાઓ આપી, અને ઘણા હુન્નરો ઈંગ્લંડમાં દાખલ કર્યા. રાજ પોતે એક સારો ઝવેરી હતો. સ્થાપત્ય (Architecture)ને તેણે ઉત્તેજન આપ્યું. ને કેટલાંએક નવાં યંત્રો દેશમાં ચાલુ કર્યાં.

આલ્ફ્રેડ મોટા સરદાર, મુસદ્દા, રાજ ને સાહિત્યસેવક માત્ર નહોતો; એ એટલો જ ધાર્મિક હતો. એ રાજ પોતાના નિત્યનિયમો કદિ ચૂકતો નહીં.

તે રહેણીકરણીમાં ધણો સાદો હતો. રાજ તરીકે મિથ્યાભિમાન તે કદિ રાખતો નહો. ઇ. સ. ૯૦૦માં તે મરી ગયો. આલ્ફ્રેડ જેવા મહાન રાજાએ ડેઈનોને હરાવ્યા ન હોત તો ઈંગ્લંડ સ્કેન્ડિનેવિયાને તાબે થઈ ગયું હોત.

સૅક્સનો ને ડેઈનો (ઇ. સ. ૯૦૦-૧૦૧૬).—આલ્ફ્રેડ પછી તેનો પુત્ર એડવર્ડ ગાદીએ આવ્યો. તેણે ડેઈનો પાસેથી મર્શિયા, ઈસેક્સ

ને ઈસ્ટ ઍંગ્લિયા સર કર્યાં, અને નાર્થમ્થિયા, વેર્મિસ ને સ્કોટલેન્ડના રાજાઓ પાસેથી ખંડણી વસૂલ કરી, ઇ. સ. ૯૦૦-૯૨૫. એડવર્ડનો પુત્ર એથલસ્ટન પણ આપના જેવો પરાક્રમી રાજા થઈ ગયો, ઇ. સ. ૯૨૫-૯૪૧. તેના પછી તેના ભાઈઓ રાજાઓ થયા. છંપટે આલ્ફ્રેડનો પૌત્ર એડગર જ્યારે રાજા થયો ત્યારે ફરીથી વેસેક્સના રાજ્યની સત્તા બપોરના

સૂર્ય જેવી તપવા માંડી, ઇ. સ. ૯૫૯-૭૫. તેનો મુખ્ય પ્રધાન કન્ટરબરિનો આર્ચબિશપ-ધર્માધ્યક્ષ-ડનસ્ટન હતો. એના વખતમાં ડેર્બન લોકો સંકસનોના મિત્રો થયા. પણ એડગર ભરજુવાનીમાં મરી ગયો અને તેના પુત્રો નમાલા થયા તેથી આ મૈત્રી તૂટી ગઈ. એથલ્ફ્રેડના વખતમાં ડેન્માર્કના રાજ્યએ ને ડેર્બન ચાંચીઆઓએ એક થઈ ઇંગ્લંડ ઉપર ચડાઈઓ કરવા માંડી. વેસેક્સના રાજ્યએ પહેલાં તો આ નવા ને ભયંકરં શત્રુઓને પૈસા આપી રાજ કર્યા; પણ તેથી તેઓ વધારે લલચાયા. એથલ્ફ્રેડે પોતાના રાજ્યના ઘણા ડેર્બનોનો ફૂર રીતે નાશ કરાવ્યો, એથી પરદેશી ડેર્બનો ખીજવાયા; તેઓએ વળી વેસેક્સ ઉપર હુમલાઓ કરવા માંડ્યા. પરિણામે લોકોએ ડેર્બન રાજ્યને પોતાનો રાજ્ય બનાવ્યો, ઇ. સ. ૧૦૧૩. પણ રાજ્ય છ માસમાં મરી ગયો તેથી તેનો પુત્ર કન્યુટ (Canute or Cnut) ગાદીએ આવ્યો. એથલ્ફ્રેડના પુત્ર એડમંડ આયર્નસાઈડે (Edmund Ironside) થોડા વખત માટે પોતાના વડવાઓની ગાદી પાછી મેળવવા યત્નો કર્યા પણ તેના શકમંદ મરણ પછી ડેર્બન રાજ્ય કન્યુટ વગર વિરોધે ઇંગ્લંડનો ખરો રાજ્ય થયો, ઇ. સ. ૧૦૧૬. આ વખતે કન્યુટની ઉંમર એકવીસ વર્ષની હતી.

ડેર્બન રાજ્ય કન્યુટ, ઇ. સ. ૧૦૧૬-૩૫.—કન્યુટ ઇંગ્લંડનો જ નહોતો પણ ડેન્માર્ક અને નોર્વેનો પણ રાજ્ય હતો. તેણે એક અંગ્રેજ રાજ્ય તરીકે આખા ઇંગ્લંડ ઉપર રાજ્ય કર્યું. તે એથલ્ફ્રેડની વિધવાને પરણ્યો. સંકસન અમીરોને તેણે રાજ્યના જુદા જુદા વિભાગોના અમલદારોના હોદ્દાઓ આપ્યા. લશ્કરમાં પણ તેમને મોટી મોટી નોકરીઓ આપી, ને ચર્ચને પણ સારી બક્ષિસો આપી. તેણે ઇંગ્લંડના જૂના કાયદા પ્રમાણે લોકો ઉપર અંજલ કર્યો. અંગ્રેજોની ધાર્મિક લાગણીઓને તે કઠિ દૂભવતો નહોતો. તેણે રાજ્યનો થોડોક ભાગ સર કર્યો ને સ્કૉટ્લંડના રાજ્ય સાથે મૈત્રી કરી. પોતાની એકની એક પુત્રીનું સગપણ તેણે હેનરિ એમ્પરર (Emperor) સાથે કર્યું ને તેની પાસેથી ને રોમના પોપ પાસેથી તેણે અંગ્રેજો માટે વેપાર વગેરેના સારા હકો લીધા. ઇંગ્લંડની સમૃદ્ધિને તેણે ઘણી જ વધારી. આ રાજ્ય ઇ. સ. ૧૦૩૫માં ૩૮ વર્ષની ઉંમરે મરી ગયો.

તેના પછી તેના બે પુત્રો ગાદીએ આવ્યા. પણ તેઓ મરી ગયા એટલે મહુમ સેકસન રાજા એથલ્ફ્રેડની રાણી એમ્માના પુત્ર એડવર્ડ ધ કન્ફેસર (Edward the Confessor)ને વિટને ગાદી આપી, ઇ. સ. ૧૦૪૩.

એડવર્ડ ધ કન્ફેસર (Edward the Confessor)

ઇ. સ. ૧૦૪૩-૧૦૬૬.—એડવર્ડની મા ક્રાંસના વાયવ્ય કોણમાં આવેલા નોર્મંડિ (Normandy)ના રાજાની કુંવરી હતી અને ડેઈન રાજાઓના અમલ દરમ્યાન નાનો એડવર્ડ નોર્મંડિમાં પોતાને મોસાજે ઉછર્યો હતો. આ કારણથી જ્યારે એડવર્ડ ઇંગ્લંડનો રાજા થયો, ત્યારે તેણે પોતાના મોસાજના માણસોને રાજ્યકારભારમાં ગોઠવ્યા ને અંગ્રેજોના હંકારે દૂર આવ્યા. એડવર્ડ રાજા નહોતો પણ સંત હતો, કારણકે તે દરેક આખતમાં ધર્મને મોખરે કરતો. આ કારણથી તેની હયાતીમાં જ લોકો તેને Confessor કહેતા ને તેના મરણ પછી રોમના પોપે તેને Saint-સંતની હારમાં મૂક્યો. નોર્મંડિનો રાજ્યકર્તા વિલિયમ ધર્મો આહોશ ને મહાત્વાકાંક્ષી રાજ્યપુરુષ હતો. તેને ઇંગ્લંડ તાબે કરવું હતું. ઇંગ્લંડના રાજ્યકારભારમાં નોર્મન તો ગોઠવાઈ ગયા હતા; માત્ર એડવર્ડ પોતે જો વિલિયમને ગાદીનો વારસ ઠરાવતો જાય તો વિના લડાઈએ કે ખર્ચે વિલિયમ ઇંગ્લંડનો ધણી થઈ શકે. આ કારસ્તાનમાં માત્ર એક જ વિઘ્ન આવડે આવતું હતું-ઇંગ્લંડના લોકો કદિ પણ પરદેશીને પોતાના રાજા તરીકે કબૂલ કરે નહોતો. વળી ડેઈન રાજાઓએ ગોટ્વિન (Godwin) અર્થે ઓલ્ફ વેસેક્સ નામના સેક્સનના હાથમાં ધણી સત્તા રહેવા દીધી હતી; પૂર્વ અને પશ્ચિમના પ્રદેશમાં પણ આ અમીરની લાગવગ ધણી હતી. ગોટ્વિને પોતાની કન્યાને રાજા સાથે પરણાવી એટલે તો તે રાજ્યનો ધણીરણી થઈ ગયો. નોર્મંડિના વિલિયમ આ હકીકત જોઈ ત્યારે તેણે ગોટ્વિનની વર્ગના નાશ કરવા ખટખટ કરવા માંડી, ને થોડાએક નોર્મનને અંગ્રેજોએ સતાવ્યા હશે તેનો લાલ લઈ અર્લ ઓલ્ફ વેસેક્સને ને તેના કુટુંબને તેણે રાજા પાસે દેશવટો અપાવ્યો. ગોટ્વિન મરી ગયો. તેનો પુત્ર હેન્રિ આપના જેવો આહોશ હતો. પોતાના ભાઈ ઓને હેન્રિડે મશિયા સિવાય ઇંગ્લંડના બીજા પ્રદેશો અપાવ્યા ને પોતે રાજ્યનો ધણીરણી થઈ રહેવા લાગ્યો. એકવાર હેન્રિડ નોર્મંડિમાં કેદ પકડાયો ને ત્યાં વિલિયમ

તેની પાસે પરાણે સોગન લેવરાવી ગાદીનું વચન લઈ લીધું. પણ એડવર્ડના મરણ વખતે હેરોલ્ડે પોતે વિટન પાસેથી દેશની ગાદી લીધી. વિલિયમ છેતરાયો; તેણે ઈંગ્લંડ તાબે કરવા હવે જખરી તૈયારીઓ કરવા માંડી.

હેરોલ્ડ, નોર્મન વિલિયમની સવારી ને હેસ્ટિંગ્સની લડાઈ,
 ઇ. સ. ૧૦૬૬, ઍંગ્લો-સૅક્સન પરાજય.—હેરોલ્ડ મુત્સદ્દી, યોદ્ધો ને કાબેલ રાજા હતો, પણ તેને એ દુશ્મનો સાથે લડવું પડ્યું. વિલિયમ ઇ. સ. ૧૦૬૬ના સપ્ટેમ્બર માસમાં સસેક્સના પરગણામાં મોટા લશ્કર સાથે દાખલ થયો. એ જ વખતે ઉત્તરમાં રાજાના બેવડા ભાઈને નોર્થશિયાની પ્રજાએ કાઢી મૂક્યો હતો તેથી તેણે નોર્વેના રાજાને પોતાની મદદે બોલાવ્યો હતો. હેરોલ્ડે તેમને હરાવ્યા ને માર્યા. આ ફતેહ પછી તે વિલિયમ સામે ગયો. તેના ભાઈઓએ તેને યોગ્ય મદદ આપી નહીં. સેન્લૅક (Senlac) અથવા હેસ્ટિંગ્સ (Hastings) પાસે બંને લશ્કરો સામસામાં આવ્યાં. સૅક્સનો સારા ઘોડેસવારો નહોતા; વિલિયમ પાસે ઘોડેસવારોની ચુનંદી પલટનો હતી. વળી, નોર્મનો યુદ્ધકળામાં ઘણા પ્રવીણ ને અનુભવી હતા; અંગ્રેજો જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે લડતા. તેમની પાસે નહોતા સારા ભાલાઓ, તીરો, ખખ્તરો, તરવારો, કે તોપો. વિલિયમ પોતે કાબેલ સેનાપતિ હતો. ઇ. સ. ૧૦૬૬ના ઑક્ટોબરની ૧૮મી તારીખ ને શનિવારે સવારથી તે ડેક રાત સુધી બંને પક્ષ વચ્ચે ધનધોર યુદ્ધ થયું. હેરોલ્ડ, તેના મોટા મોટા અમીરો, તમામ માર્યા ગયા ને વિલિયમની ફતેહ થઈ. લંડનમાં તેનો રાજ્યાભિષેક થયો. સૅક્સન અમલનો અંત આવ્યો. તે જ સાથે ઈંગ્લંડના ઇતિહાસમાં પણ જૂનો યુગ ખલાસ થયો ને નવો યુગ બેઠો.

સાહિત્ય વગેરે.—ઍંગ્લો-સૅક્સનો બહુ ભણેલા નહોતા. છતાં આપણી માફક તેમને ભાટચારણોની કવિતા ને તેમની વાર્તાઓ સાંભળવાનો સારો શોખ હતો. તેમાં કેડમન (Caedmon) નામના કવિએ બાઈબલમાંથી કેટલીએક હકીકતોને આ વખતે કાવ્યમાં ગીતારી. બીડ (Beade) નામનો એક સાધુ ઈંગ્લંડનો ઇતિહાસ લખતો ગયો છે.

પ્રકરણ પ મું નોર્મન રાજ્યોનો અમલ

William the Conqueror—વિલિયમ ધ કૉન્કરર—
આખું ઇંગ્લંડ સર.—વેસેક્સ ને લંડન વિલિયમના હાથમાં આવ્યાં. ઇંગ્લંડના નૈઋત્ય કોણમાં હેરોલ્ડની માએ, મધ્ય દેશમાં તેના ભાઈઓએ, અને પૂર્વમાં હેરિવર્ડ ધ વેઈક (Hereward the Wake) નામના સેક્સન બંરને—અમીરે—વિલિયમ સામે બંડ ગઠાવ્યાં; પણ નોર્મનોએ તેમને હરાવ્યા. ઉત્તરમાં નોર્થબ્રિયાના લોકોએ કેન્માર્કના રાજાની મદદ લઈ બંડ ગઠાવ્યું. વિલિયમે એ બંડખોરોને પણ સખ્ત રીતે દબાવી દીધા. તેણે તેમનાં ગામ-ડાંઓ આળી નાખ્યાં, અસલ વતનીઓને કાપી નાખ્યા, તેમની તમામ મિલકત જપ્ત કરી, અને એ પ્રદેશને એવો તો વેરાન બનાવી દીધો કે પાંચસો વર્ષ સુધી તે સુધરી શક્યો નહીં. સેક્સન લોકો હવે નવા રાજ્યના પૂરા તાબેદાર થયા, ઇ. સ. ૧૦૬૬—૭૨.

નવી રાજ્યવ્યવસ્થા (The Feudal System).—વિલિયમે એડવર્ડના વખતના કાયદા પ્રમાણે રાજ્ય કરવા વચન આપ્યું. તેણે અંગ્રેજોની જમીન ખાલસા કરી અને તે પોતાના મોટા અમલદારોને અમુક શરતે આપી. આ દરેક અમલદારે પોતાના ભાગની જમીન નાના નોર્મન અમલદારોને અમુક શરતે આપી, ને તે નાના અમલદારોએ વળી તેજ જમીન પોતાની શરતે નોર્મન અને સેક્સન ખેડૂતોને ખેડવા આપી. આવી રીતે જીવાઈદારોની ઉત્તરોત્તર ક્રમિક સંસ્થા ઇંગ્લંડમાં દાખલ થઈ. રાજા તમામ જમીનનો માલિક થયો. દરેક નાનો મોટો જીવાઈદાર લડાઈ વખતે રાજાના લશ્કરમાં પોતાના માણસો લઈ લડવા બંધાયો; પણ એ માણસો રાજાના નહીં, પણ જમીનદાર કે જગીરદારના પોતાના નોકરો થયા. લગ્ન વખતે, મૃત્યુ પછી, પુત્ર સમજણો થાય ત્યારે, ને રાજા કેદ પકડાય ત્યારે, જીવાઈદાર રાજાને ઠરાવેલી રકમ ભરતો. જીવાઈદાર પોતાની જીવાઈમાં બચાવ માટે કોટકિલ્લાઓ બાંધતો, પોતાની જીવાઈમાં તે કેટલીક વાર ન્યાય પણ આપતો, અને સુલેહશાંતિ માટે પોતે જવાબદાર રહેતો. જીવાઈદારોની સત્તા વધી

ન પડે તે માટે વિલિયમે કેટલીક સાવચેતી રાખી. પહેલાં તો જે જમીન તેણે તેમને આપી તે આખા દેશમાં છૂટીછવાયી હતી; માત્ર સરહદો ઉપર તેણે કેટલીક ઘણી મોટી જ્વાઈઓ એકસાથે વહેંચી, કારણકે તે પ્રદેશના રક્ષણ માટે એટલું જરૂરનું હતું. ખીજું, રાજ્યએ પોતાને માટે આખા દેશમાં છૂટીછવાયી ઘણી જમીન રાખી. એ જમીનના ઉત્પન્નમાંથી રાજ્ય પોતાનું ને સંન્યનું પણ ધણું ખર્ચ નીભાવતો. ત્રીજું, જેટલા સારા કિલ્લા હતા તે બધા રાજ્યએ પોતાના કબજામાં રાખ્યા. આ કારણથી પણ જ્વાઈદારો રાજ્યના કબજામાં રહી શક્યા. વિલિયમે ખીજા નવા ને ઘણા મજબૂત કિલ્લા તૈયાર કર્યા. ચોથું, રાજ્યએ દરેક માણસ પાસે રૂબરૂ વફાદારીના સોગંદ લેવરાવ્યા. પાંચમું, વિલિયમ પોતાના અમલદારોને આ બધી નવી જ્વાઈઓની સ્થિતિ તપાસવા વારંવાર મોકલતો.

ડૂમ્સડે બુક. કરક્યુ બેલ.—ઈ. સ. ૧૦૮૫માં વિલિયમે ખાસ અમલદારોને આ પરિસ્થિતિની ઝીણામાં ઝીણી માહિતી મેળવવાને આખા દેશમાં મોકલ્યા. આ અમલદારોએ દરેક જ્વાઈની એકે એક ઝીણી હકીકત નોંધી લીધી. આવી તમામ નોંધાનું એક દફતર તૈયાર કરવામાં આવ્યું. તે દફતર Domesday Book કહેવાય છે; કારણકે જેવી રીતે Domesday—પ્રલયના દિવસે ઈશ્વર દરેક માણસનાં તમામ કાર્યોનાં તોલ કરશે એમ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ આ રાજ્યના વખતમાં પણ ઇંગ્લંડમાં દરેક વતની, દાર, વગેરેનું એક સંપૂર્ણ પત્રક તૈયાર કરવામાં આવ્યું. સંકસનોને વશ રાખવા વિલિયમે એવો હુકમ બહાર પાડ્યો કે સૂર્ય આથમે ત્યારે બધા લોકોએ ચુકો ઠારી નાખવો ને રાત્રે કોઈએ બહાર નીકળવું નહીં. ચુકો ઠારી નાખવાના વખતે દરેક ગામમાં એક ઘંટ વગાડવામાં આવતો, જે Curfew Bell કહેવાતો. વિલિયમે શિકાર માટે મોટાં જંગલો પોતાના કબજામાં રાખ્યાં ને તે માટે સખ્ત કાયદા કર્યા.

રાજ્યનું આરિત્ય.—વિલિયમ ઘણો કડક રાજ્ય હતો. તેણે ઇંગ્લંડના જૂના વતનીઓને દેશના કારભારમાંથી બાતલ કર્યા ને તેમને બદલે પોતાના નાતભાઈઓ નોંખેલાં ગોઠવ્યા. તે ઘણી દૂર શિક્ષા કરતો. ગુનેગારોને

સજ્જ કરતી વખતે તે સેક્સન કે નોર્મનનો ભેદ કદિ પણ ગણતો નહીં. ચર્ચની વ્યવસ્થામાંથી પણ તેણે સેક્સનોને તદ્દન બાતલ કર્યા ને તેમને બદલે વિદ્વાન ને સારા ચરિત્રવાળા નોર્મનોને નીમ્યા. લાનફ્રાંક (Lanfranc) તેનો ખરો મિત્ર હતો. રાજના પોતાના જ માણસો એકવાર આવા કડક અમલની સામે થયા હતા, પણ વિલિયમને તેમને તરત દાખી દીધા. તે કારભારની નાનામાં નાની હકીકત પણ જ્ઞેતો, પણ કારભારની જૂની પદ્ધતિમાં તેણે ઝાઝો ફેરફાર કર્યો નહીં. તે ઘણો લોભી ને કપટી હતો; પણ એકંદરે તેણે ઇંગ્લંડમાં સુલેહ ને નવી સંસ્કૃતિ સ્થાપ્યાં. ઇ. સ. ૧૦૮૭ના સપ્ટેમ્બર માસમાં તે ફ્રાંસના રાજ સાથે લડવા ગયો હતો ત્યારે પેરિસ પાસે તેનો થોડો લથડયો ને તેને પોતાને સખ્ત વાગ્યું. આ અકસ્માતથી વિલિયમ મરી ગયો.

વિલિયમ રુફસ (William Rufus) ઇ. સ. ૧૦૮૭-૧૧૦૦. મોટાભાઈ રૉબર્ટનું બંડ. રાજનું ચરિત્ર.—પહેલા નોર્મન રાજ વિલિયમને ત્રણ પુત્રો હતા: (૧) રૉબર્ટ (૨) વિલિયમ (૩) હેન્રિ. મોટો પુત્ર રૉબર્ટ નોર્મંડિના ડ્યુક તરીકે રહેતો; પણ આપદીકરા વચ્ચે ઘણો અણબનાવ રહેતો, અને એકવાર તો દીકરાએ આપને લગભગ મારી નાખ્યા જેટલે વાત પહોંચી ગઈ હતી; વળી રૉબર્ટ બહાદુર, પણ મૂર્ખ ને ઉડાઉ હતો. આ કારણથી વિલિયમ મરતી વખતે પોતાના બીજા પુત્રને ઇંગ્લંડની ગાદી આપતો ગયો. રૉબર્ટને સ્વાભાવિક રીતે આ વાત પસંદ પડી નહીં, તેથી તેણે નોર્મંડિનો થોડોક ભાગ નાના ભાઈ હેન્રિને વેચી નાખી બંડ કર્યું. વિલિયમને તેને બે વાર હરાવ્યો એટલે રૉબર્ટ પોતાનો બાકી રહેલો તમામ ભાગ ઇંગ્લંડના રાજને ત્યાં ગીરો મૂકી મુસલમાનો સામે લડવા જેરુસલેમ તરફ ચાલ્યો ગયો. રુફસે હવે બંડખોર ભાઈના મદદનીશ નોર્મન અમીરોને હરાવ્યા, સ્કૉટ લોકોને કંબર્લેન્ડ (Cumberland) માંથી કાઢી મૂક્યા ને વેઈલ્સ ઉપર પણ ચડાઈ કરી. આ લડાઈઓમાં રુફસને સેક્સન લોકોએ સારી

નોંધ—જવાઈ = Fief. જવાઈદાર = Fiefholder. રાજ = Over-lord.

જવાઈદાર જે રકમો રાજને આપતો તે રકમો = Feudal dues. મુખ્ય જવાઈદાર જેને જમીન આપે તે = Tenant. રાજ ને જવાઈદાર વચ્ચેનો કરાર = Feudal homage.

મદદ કરી, છતાં રાજ્યએ તેમની મદદનો બદલો જરા પણ આપ્યો નહોતો; બિલકુલ, તેણે લોકોને સતાવ્યા, ને આપે કરેલા શિકારના કાયદા ધણા વધારે સખત કર્યાં. આ રાજ્ય શરીરે ધણો જાડો, વર્ણે ધણો જ લાલ-તેથી તે Rufus કહેવાય છે—ખરાબ ચાલતો, ઉડાઉ ને ધણો કૂર, લોભી, અભણ, અહંકારી, કોપી, એકદમ ઉદ્ધત અને અસબ્ય હતો. કન્ટરબરીના ધર્માધ્યક્ષની જગ્યા તેણે ધણા વખત સુધી લોભને લીધે ખાલી રાખી; પણ પોપ સાથેની તકરારમાં રુક્સને નમતું આપવું પડ્યું. તેણે પોતાના દરબારમાં યુરોપના મોટા મોટા લડવૈયાઓને બોલાવ્યા. આ શેખરવૃક્ષી રાજ્યને તો ફ્રાંસ, સ્કૉટલેન્ડ, આયર્લેન્ડ અને રોમ પણ જિતી લેવાં હતાં. તેણે જાણ્યેઅજાણ્યે અમીરોની ને ચર્ચની સત્તા વધતી જતી અટકાવી. નોર્મંડિને ખાલસા કરવાથી તેણે નોર્મન રાજ્યને એક કર્યું; પણ તેનો જુલમ એટલો બધો વધી ગયો કે ઇ. સ. ૧૧૦૦ના ઓગસ્ટમાં જ્યારે તે શિકારે ગયો ત્યારે એક નોકરે તેને તીરથી વીધી નાખ્યો. ઇંગ્લેન્ડના લોકો આ રાજ્યને ધિક્કારતા, પણ કેટલાંક એક ખુશામતખોર ને મૂર્ખ લેખકો તેને સીઝર જેવા નામાંકિત માણસ સાથે પણ સરખાવી ગયા છે. એના વખતમાં વેસ્ટમિન્સ્ટર હૉલ (Westminster Hall)ના પાયા નંખાયા હતા.

પહેલો હેન્રિ, ઇ. સ. ૧૧૦૦-૩૫.—રાજ્યનીતિમાં હેન્રિનો અમલ ને રુક્સનો અમલ લગભગ સરખા હતા; પણ સ્વભાવે એ બે ભાઈઓ તદ્દન જુદા હતા. હેન્રિ કપટી, ખંધા, આગ્રહી, ભણેલો, (લોકો તેને Beauclerc—વિદ્વાન—કહેતા), લોભી અને ટાટો હતો. તે કાયદેસર અમલ કરવાનો ડોળ કરતો. ગાદીએ આવ્યા કેડે તરત જ હેન્રિએ સ્કૉટલેન્ડની અને સૅક્સન રાજ્ય એડવર્ડ ધ કન્ફેસરના વંશની એડિથ સાથે લગ્ન કર્યું. આ લગ્નથી સૅક્સન લોકો ધણા ખૂશ થયા, કારણકે એડિથ સૅક્સન વંશની હતી. રાજ્યના મોટા ભાઈ રૉબર્ટ ઇંગ્લેન્ડ ઉપર સવારી કરી પણ તેમાં હારી જવાથી તે પાછો ગયો. હેન્રિએ તરત નોર્મંડિનો કબજો પોતાના હાથમાં લીધો. ઍરનો—અમીરો—ને પણ દાખી દેવામાં આવ્યા; રૉબર્ટ રાજ્યના કેદી તરીકે પોતાની બાકીની જિંદગી પૂરી કરી. હેન્રિએ પોપની સચ્ચ

સામે ઈંગ્લંડના રાજ્યની સત્તાનું રક્ષણ કર્યું. આ બંને બાબતોમાં તેને ખાસ કરીને સેક્સન પ્રજાની મદદ હતી. હેન્રિએ અમીરો-બેરોનો-ની સત્તાને ઘટાડી ને હરામખોરોને નાના ગુના માટે પણ વધારે સજા કરી દેશમાં સુએલ સ્થાપી. ન્યાય ને કારભાર કરવા માટે તેણે બેરોનોની એક સમિતિ (Curia Regis) સ્થાપી. જુદા જુદા પ્રાંતોના જુદા જુદા કાયદાને તેણે એક કરાવ્યા. પરગણાંઓમાં ન્યાય કરવા તેણે ખાસ અમલદારો મોકલવાનો ચાલ શરુ કર્યો. તેણે નાણાંખાતાને વ્યવસ્થિત કર્યું, શહેરોના સ્થાનિક સ્વરાજ્યને ઉત્તેજન આપ્યું અને વેપારીઓનાં મહાજનો (Guilds)ને વેપારના એકલથ્યુ હંકા આપી તેમની પ્રીતિ મેળવી. લંડન શહેરને તેણે ખાસ હંકા આપ્યા. આ વખતે રોમનો પોપ યુરોપનાં બધાં ખ્રિસ્તી રાજ્યો ઉપર ધાર્મિક ને રાજકીય વિષયોમાં કુલ સત્તા સ્થાપવા યત્ન કરતો હતો. વિલિયમ રુક્સના વખતમાં પણ પોપ અને રાજા વચ્ચે તકરારો થઈ હતી. એ તકરારોમાં એન્સેલમ (Anselm) નામના એક Abbot-ધર્મગુરુ-એ પોપનો પક્ષ લીધો હતો. હેન્રિના વખતમાં પણ આ તકરારો ચાલુ રહી. તેમાં રાજા એકંદરે પોતાનો મોભો ને પોતાની સત્તા સાચવી શક્યો. ફ્રાંસના રાજાએ હેન્રિના મોટા ભાઈ રોબર્ટને પડખે રહી નોર્મંડિને નબળું બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો ત્યારે રાજાએ તેની સામે લડાઈ કરી, અને પરિણામે ઈંગ્લંડના રાજાને ફ્રાંસનાં પરગણાં ખ્રિસ્તિ ને મેઈનમાં પણ સાર્વભૌમ હક મળ્યો. આવી રીતે દરેક બાબતમાં હેન્રિએ તાજનું અને ઈંગ્લંડનું ગૌરવ વધાર્યું, પણ એક વિષયમાં તે ખરેખર ધણો કમનસીબ હતો. તેના એક પુત્ર વિલિયમ નોર્મંડિથી પાછો ફરતો હતો ત્યારે દારુડીઆ ખલાસીની બેપરવાઈથી મછવો ખડક સાથે અથડાયો ને પાટવી કુંવર ટૂંબી મુઝ્યો. રાજાની એક પુત્રી મટિલ્ડા (Matilda) રોમન પાદશાહ સાથે પરણી હતી. તે હવે ઈંગ્લંડની ગાદીની વારસદાર થઈ. એ હક ધણા અમીરોએ પણ સ્વીકાર્યો, પણ કેટલાએકોએ ફ્રેંચ રિવાજ પ્રમાણે એક રાજપુત્રની ગાદીનશીન કરવા ના પાડી. મટિલ્ડા વિધવા થઈ એટલે તેનું લગ્ન અંજૂ (Anjou) ના કુંવર વેરે થયું. તેમને હેન્રિ નામનો પુત્ર થયો. એ રાજકુમાર લવિષ્યમાં બીજા હેન્રિ તરીકે ઈંગ્લંડની ગાદી ઉપર આવ્યો. આ રાજા ઇ. સ. ૧૧૩૫માં મરી ગયો.

સ્ટિવન (Stephen), ઇ. સ. ૧૧૩૫-૫૪.—ન્યારે હેન્રિ મરી ગયો ત્યારે ખરી તારસદાર રાજપુત્રી મટિલ્ડા પરદેશ હતી. પણ વિલિયમ ધ કૉન્કરરની પુત્રી એડિલા (Adela)ના પુત્ર સ્ટિવન ઈંગ્લંડમાં હતો, તેથી તે સહેલાઈથી મંત્રીમંડળ પાસેથી ગાદી લઈ શક્યો. મટિલ્ડાએ નિરાશ થઈ નોર્મંડિયી લડાઈ જાહેર કરી. આ લડાઈ લગભગ વીસ વર્ષ સુધી ચાલી. મટિલ્ડાએ લંડનમાં આવી રાજ્ય લાથમાં લીધું; પણ તે કડક ને આપખુદ હોવાથી ખરનો તેની સામે થયા. સ્કૉટલેન્ડના રાજાએ મટિલ્ડાને મદદ કરી પણ અંગ્રેજોએ તેને હરાવ્યો. સ્ટિવન શરવાર ને લડ્યો, પણ જલાલુદ્દીન ખિલજ જેવો નબળો હતો. તેથી ખરનોએ તેના મનમાનતો લાલ લીધા. તેમણે ને બિશપોએ નવા હકો સ્થાપ્યા ને લોકોને ખૂબ કનડ્યા. એકવાર તો બિશપોએ રાજાને અદાલતમાં પોતાની પાસેથી ન્યાય લેવા પણ બોલાવ્યો. આ વખતની અંધાધુંધી હિંદમાં પિંદારોએએ ચલાવેલા જુલમ સાથે કાંઈક અંશે સરખાવી શકાય. ખૂનરેણ, દુષ્કાળ, મારામારી, બ્રૂખમરો, લૂંટ, ચોતરફ ઘર કરી ગયાં. છેવટે બીજો હેન્રિ ઈંગ્લંડ આવ્યો ત્યારે આ સંગ્રામનો અંત આવ્યો. બંને વચ્ચે સમાધાની થઈ કે સ્ટિવનની હયાતી દરમિયાન તે પોતે રાજા રહે, પણ મુખ્ય સત્તા હેન્રિના લાથમાં રહે; ને સ્ટિવનના મરણ પછી હેન્રિ પોતે રાજા થાય. ઇ. સ. ૧૧૫૪માં સ્ટિવન સાઠ વર્ષની ઉંમરે મરી ગયો એટલે આ કરાર મુજબ હેન્રિ ઈંગ્લંડના રાજા થયો. સ્ટિવનના અમલ દરમિયાન ઉઘન લોકોએ છેલ્લી વાર ઈંગ્લંડ ઉપર ચડાઈ કરી, ઇ. સ. ૧૧૫૩.

સ્ટિવનના મરણ સાથે નોર્મન વંશના રાજાઓના અમલનો પણ અંત આવ્યો.

નોર્મન યુગ.—બીજા હેન્રિના વંશનો અમલ આપણે શરુ કરીએ તે અગાઉ નોર્મન રાજાઓના અમલ દરમિયાન ઈંગ્લંડની સામાન્ય સ્થિતિનો આપણે દૃકમાં વિચાર કરીશું.

નોર્મન લોકો ન્યારે ઈંગ્લંડમાં આવ્યા ત્યારે પ્રથમ તો તેઓ તે દેશના અસલ વતનીઓથી અલગ રહેતા; પણ ધીમેધીમે તેઓ સંકસનો સાથે ભળવા મંડ્યા. બંને પ્રજા વચ્ચે લમના સંબંધો થતા ગયા. પરિણામે નોર્મન વંશના અંત વખતે ઈંગ્લંડની આ બંને પ્રજાઓ ભેળસેળ થઈ ગઈ. નોર્મનોએ

દેશની ભાષા શીખી લીધી ને તેના રીતરિવાજો સમજી લીધા. નવા નોર્મન ઔરનો હવે અંગ્રેજ ખેડૂત ને નોકર સાથે સબ્યતાથી વર્તવા લાગ્યા. અંગ્રેજો પણ વખત જતાં નવા વંશ તરફ વફાદાર થઈ ગયા. નવા વસનારાઓએ ઇંગ્લંડના રિવાજો મુજબ રહેવા માંડ્યું. સંકસનો પણ નોર્મનોની બોલી, તેમના રીતરિવાજો વગેરે શીખ્યા. રાજદરબારમાં ને અદાલતોમાં હજુ નોર્મનોની ભાષા વપરાતી; આમાં નવાઈ પણ નહોતી; કારણકે ખુદ ઇંગ્લંડમાં હજુ અનેક બોલીઓ બોલાતી, ને ઉત્તરનો અંગ્રેજ દક્ષિણના અંગ્રેજ પાસે પરદેશી જ ગણાતો. પહેલા હેન્રીના અમલ દરમ્યાન બંને પ્રજા વચ્ચે ભાઈચારો વધવા લાગ્યો. એન્જેલિન રાજાઓના વખતમાં બંને પ્રજા એક થઈ ગઈ ને નોર્મનો ને સંકસનો અંગ્રેજ નામથી મગરૂબ થતાં શીખ્યા. આ જમાનામાં Chivalry -રજપૂતાઈ એ ઇંગ્લંડમાં ધર કરવા માંડ્યું. ઔરનોના પુત્રો વેપાર કરતાં શરમાતા. તેઓ યુદ્ધમાં ભયંકર રસ લેતા અને સ્ત્રીજાતિને ને ગરીબોને મદદ કરવા સખ્ત નિયમો પાળતા. લડનારાઓનો એક નોખો વર્ગ ઉત્પન્ન થયો. ભણેલા અંગ્રેજોએ હજુ સાહિત્ય કે વિજ્ઞાન-સાયન્સ-માં નામ કાઢ્યાં નહોતાં. કેળવણી આપવાનું કામ ધર્મગુરુઓ ને પાદરીઓના હાથમાં હતું, પણ ધર્મગુરુઓ વિદ્વાન નહોતા. આ જમાનામાં ઇંગ્લંડમાં ને આખા યુરોપમાં કેટલાએક લોકો સાધુની જિંદગી ગાળતા ને મઠોમાં રહી ઉપવાસ, ઉપાસના, પ્રાયશ્ચિત્ત, વગેરે કરતા. રાજાઓ, અમીરો ને સાધારણ સ્થિતિનાં માણસો પણ આ મઠોમાં પોતાનો પૈસો આપી દેતાં, ને રાણીઓ, કુંવરીઓ, ને ખાનદાન સ્ત્રીપુરુષો મઠોમાં જઈ પોતાનાં જીવન પૂરાં કરતાં.

નોર્મન લોકો ઇંગ્લંડમાં આવ્યા તેથી ઇંગ્લંડમાં લૅટિન, ફ્રેંચ ને યુરોપની સંસ્કૃતિનું બળ વધ્યું, ને યુરોપમાં ને ફ્રાંસમાં જે જે હીલચાલો થઈ તે બધી હીલચાલો ધીમેધીમે ઇંગ્લંડમાં પણ થવા પામી. નોર્મનો સારી સિપાઈગીરી જાણતા. તેઓ મુત્સદ્દીઓ હતા. તેમના આગેવાનો સારા સરદારો હતા. કેટલા-એક મોટા કારભારીઓની શક્તિઓ ધરાવતા હતા. એ બધી જુદી જુદી શક્તિઓનો હવે ઇંગ્લંડની પુરાણી ભૂમિને લાભ મળ્યો.

આવી રીતે નોર્મન અમલથી ઇંગ્લંડ યુરોપના સંસ્કારો સાથે એકતાર બની શક્યું.

Angevin-એન્જેવિન અથવા પ્લેન્ટેજેનેટ (Plantagenet)

વંશનો અમલ, ઇ. સ. ૧૧૫૪-૧૨૧૬.

એન્જેવિન કે પ્લેન્ટેજેનેટ વંશ.—હેન્રિનો બાપ Geoffrey-જ્યોફ્રે Count of Anjou-કાઉંટ ઑવ્ અંજૂ-ફ્રાંસ દેશનો વતની હતો. તે પોતાના ટોપ-માથા ઉપરની ટોપી-ઉપર એક ફૂલ રાખતો ને તે ફૂલ લૅટિન બોલીમાં Planta genista કહેવાતું; તેથી લોકો પણ જ્યોફ્રેને Plantagenet અથવા ફૂલવાળો કહેતા. હેન્રિ જ્યોફ્રે અને મટિલ્ડાનો પુત્ર હતો, તેથી હેન્રિ ને તેના વંશને Plantagenets અથવા Angevins-અંજૂ દેશના પુત્ર કહેવાય છે.

બીજો હેન્રિ, ઇ. સ. ૧૧૫૪-૮૯. યુવાન રાજાના સુધારા.—જ્યારે હેન્રિ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેની ઉંમર એકવીસ વર્ષની હતી; પણ તેનામાં પહેલા વિલિયમના જેટલી અપાર શક્તિ હતી. સહેજ રાતા વાળ, ગોળમટોળ ને ભરાઉ મોઢું, ભારે પણ મજબૂત બાંધાનું શરીર, મોટી મોટી ભૂરી આંખો; એટલેથીજ ગમે તે માણસ આ નવા ને યુવાન રાજાથી અંજાઈ ને દબાઈ જતો; પણ હેન્રિ માત્ર કદાવર ને મજબૂત જ નહોતો. તે શિકારનો ને રમતગમતનો ઘણો જ શોખીન હતો. રહેણીકરણીએ તે એક ગરીબ અંગ્રેજ જેવો દેખાતો. ગમે તે ખોરાક ગમે તે વખતે તે લઈ શકતો. કામ કરવાની તેનામાં અજબ શક્તિ હતી. કોઈવાર તે નવરો બેસતો નહીં. એવું કહેવાય છે કે તે ચાલુ બે રાત સુધી એક જ ડેકાણે કદિ સૂતો નહીં હોય. તે દરેક વિષયનું જ્ઞાન ધરાવતો. ઇતિહાસ, કાયદાઓ, ફિલસૂફી, સાહિત્ય, એ બધું તેને ઘણું ગમતું. યુરોપની ઘણી ભાષાઓ તે જાણતો. તે પ્રજાની ફરિયાદોની દાદ એકદમ આપતો ને શાંતપણે તેનું બધું કહેવું સાંભળતો. તે વફાદાર મિત્ર થઈ શકતો, તેમ તેટલો જ કટ્ટો વેરી પણ થઈ શકતો. રાજા કોધે ભરાતો ત્યારે તેને કોઈ કાંઈ કહી શકતું નહીં. હેન્રિ દૂરદેશીવાળો રાજા હતો. તેણે સ્થિતવનના નામના રાજ્યતંત્રને ઉડાડી દીધું, કડક પણ બચસ્થિત રાજ્યવ્યવસ્થા ઇંગ્લંડમાં હાખલ કરી, દેશના કાયદાઓનો

અભ્યાસ કરાવ્યો, રોમના મહારાજ્યના કાયદાઓના કેટલાક સારા સારા ભાગો તેમાં લેવાયા. તેણે જૂના લાંચીઆ ન્યાય કરવાવાળા અમલદારોને કાઢી મૂક્યા, ન્યાયની અદાલતો ઉપર પોતાનો અંકુશ રાખી પ્રજાને અદલ ઇન્સાફ આપ્યો, ઈંગ્લંડનાં જૂનાં ને નોખાં નોખાં ચલણોને કાઢી એકસરખું ચલણ આપા દેશમાં દાખલ કર્યું, ને કરપદ્ધતિમાં પણ સુધારા કર્યા. પરિણામે રાજ્યનું ઉત્પન્ન ત્રણ ગણું વધી પડ્યું. વધેલા પૈસા વડે તેણે ભાદૂતી લશ્કરો રાખ્યાં ને ઈંગ્લંડના બધા સ્વતંત્ર લોકો (Free men)ને લશ્કરમાં દાખલ કર્યા. ઔરનોનું લશ્કરી બળ આ સુધારાથી કમી થઈ ગયું. આ બધા લોકો માટે તેણે એકસરખી અદાલતો સ્થાપી ને એકસરખા કાયદા કર્યા. ઔરનોની અદાલતોની સત્તા નાબૂદ થઈ. હેન્રિએ પંચથી ઇન્સાફ કરવાનું ધારણ ઈંગ્લંડમાં દાખલ કર્યું, પુરાવાના કાયદાઓને શિષ્ટ બનાવ્યા, ને દેહશુદ્ધિ (Ordeal)નો પુરાવો કાઢી નાખવા પ્રયત્ન કર્યો. તેણે તાજની સત્તા ફરી તાજ કરી.

ફાટેલા અમીરોના કિલ્લાઓમાં તેણે રાજના માણસો ઘુસાવ્યા, નવા માણસોને ઔરનો બનાવ્યા ને બાહોશ લોકોને નોકરીમાં રાખી તેમની સત્તાને ઘટાડી નાખી. હેન્રિએ યાહુદીઓ (Jews)ને સારા લાભો આપી ઈંગ્લંડમાં શરાશીના ધંધાને ખીલવ્યો. ગંગલોની પેદાશ વધારવામાં આવી. શહેરોનો વહીવટ પણ રાજતા અંગત કાબૂ નીચે લેવામાં આવ્યો. પોતાની કાઉન્સિલ (Curia Regis)ના કામકાજના તેણે બે વિભાગ પાડી નાખ્યા—એક ન્યાયનો વિભાગ ને બીજો વહીવટ કરવાનો વિભાગ.

આવી રીતે ખીજા હેન્રિએ ઈંગ્લંડના રાજ્યને યુરોપમાં વ્યવસ્થિત ને જોરાવર બનાવ્યું.

હેન્રિની સત્તા.—આ બધા સુધારા હેન્રિ કેટલીક સરળતાથી દાખલ કરી શક્યો. હેન્રિએ ફ્રાંસમાં કળવણી લીધી હતી. યુરોપમાં જે હીલચાલો જોસભેર ચાલી રહી હતી તે તે નજરે જોઈ શક્યો હતો. તેનો લાભ ઈંગ્લંડને મળ્યો. વળી હેન્રિ માત્ર ઈંગ્લંડનો જ રાજા નહોતો; નોર્મંડિ ને મેઈનનાં સંસ્થાનો તેને નોર્મન વંશના વારસ તરીકે મળ્યાં હતાં; આપ પાસેથી હેન્રિને અંજૂનું પરગણું મળ્યું હતું, ફ્રેંચ રાજા લૂઈની તળએલી

રાણી Eleanor-ઈલીનોરને પરણ્યાથી તેનો ભાગ એકિવટેઈન (Aquitain) પણ હેન્રિને મળ્યો હતો. તેણે આયર્લેન્ડનો કેટલેક ભાગ જિતી લીધો ને બ્રિટનિ. પણ ક્યમળમાં લીધું. આવી રીતે તે યુરોપમાં એક મોટા રાજ્યનો રાજા હતો ને ઇંગ્લંડમાં રહેતા નોર્મન ઍરનો સામે થાય તો તેમને તોડી પાડતાં હેન્રિને જરા પણ વાર લાગે એમ નહોતું. માત્ર ચર્ચ ને રાજ્યનો પરસ્પર સંબંધ સુધારવા જતાં તેને નિષ્ફળતા મળી. એ બાબત હવે આપણે તપાસીએ.

ટોમસ બેકેટ (એન્સેલમ).—હેન્રિ ઍરનોને દબાવી શક્યો, પણ ચર્ચના સંબંધમાં તે કાવી શક્યો નહીં; કારણકે ચર્ચનો મુખી Anselm એન્સેલમ અથવા ટોમસ બેકેટ (Thomas Becket) તેની સામે થયો.

ટોમસ બેકેટનો જન્મ ઇ. સ. ૧૧૧૮માં થયો હતો. તેનો બાપ અસલ રુએન (નોર્મંડી)નો વતની હતો, પણ ઇંગ્લંડમાં વસવાથી તે લગભગ પોંકા અંગ્રેજ થઈ ગયો હતો. લંડનના મેયર (Mayor) તરીકે પણ તેણે

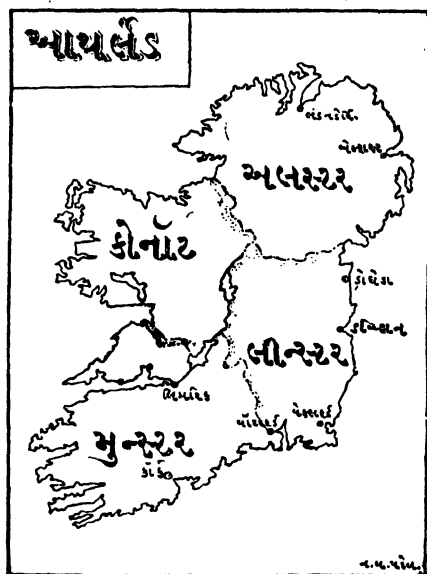
કામ કર્યું હતું. બેકેટ પહેલેથી જ ચાલાક ને બુદ્ધિશાળી હતો. તેણે કન્ટરબરિના આર્ચબિશપ પાસે નાનપણમાં તાલીમ લીધી હતી. સ્ટિવન રાજના વખતમાં ઘણી વાર તે રોમના પોપ પાસે વકીલ તરીકે જતો. તે ઇટાલિમાં કાયદાનો અભ્યાસ કરી તેમાં કાબેજ બન્યો હતો. મટિલ્ડા સાથેની લડાઈમાં તેણે ઍંગ્લેવિનનો પક્ષ કર્યો હતો. હેન્રિ જ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેણે બેકેટને ચેન્સેલર-વજીર બનાવ્યો. બેકેટે એ હોદ્દાનું કામકાજ ઘણી ચાલાકીથી ને બાહોશીથી કર્યું. પરિણામે તે હેન્રિનો માનીતો થઈ પડ્યો. ઇ. સ. ૧૧૬૨માં રાજ્યે બેકેટને કન્ટરબરિનો આર્ચબિશપ બનાવ્યો. રાજના મનમાં એમ હતું કે જો પોતાનો મિત્ર ને સલાહકાર ચર્ચનો મુખી હોય તો ચર્ચની ને રાજ્યની તકરારોમાં રાજ મનમાનતું કામ કરી શકે; પણ હેન્રિ બેકેટને બરાબર સમજી શક્યો નહોતો. બેકેટે હવે પોતાની અસલ ટેવોનો ત્યાગ કર્યો. તે સાધુનું જીવન ગાળવા લાગ્યો. મોટા મોટા ઍરનોને તે હવે ધમકાવતો. તેણે રાજની દરમ્યાનગીરી જરા પણ સ્વીકારી નહીં. એ જમાનામાં ચર્ચની અદાલતોમાં પ્રજાનો ઇન્સાફ થતો ને ચર્ચનો કાયદો રાજ્યના કાયદા કરતાં વધારે શિષ્ટ ને નિષ્પક્ષપાતી હતો. પણ ચર્ચની અદાલતો ગુનેગાર બિશપોને ઘણી વાર ઇરાદાપૂર્વક નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂકતી. દેશનું રાજ્યતંત્ર આ કારણથી ઢીલું પડી જતું. તેથી રાજને ચર્ચની અદાલતોના અધિકારો લઈ લેવા હતા; તે ઉપરાંત રોમના પોપને અપીલ કરવાનો જે હક હતો, તે રાજની સત્તાને પૂરેપૂરો ખૂંચતો હતો. તેથી રાજ ને આર્ચબિશપ વચ્ચેનો મતભેદ રોજ રોજ તીવ્ર થતો ગયો. એકવાર એક પાદરીએ ખૂન કર્યું. ચર્ચની અદાલતે તેને છોડી મૂક્યો. તે ઉપર રાજ્યે અપીલ કરી; પણ બેકેટે ગુનેગારને થોડી જ શિક્ષા કરી, જો કે રાજ ગુનેગારને ફાંસી દેવા ઇચ્છતો હતો. તેથી એ વિનં મોટી તકરાર બની. રોમનો પોપ વચ્ચે આવ્યો. બેકેટને નમતું પડ્યું. રાજ્યે હવે બેકેટ પાસે જૂનું લેણું કાઢ્યું. બેકેટે રોમના પોપને અપીલ કરી; રાજ્યે આ કૃત્યને વચનબંધ ગણ્યું ને ઍરનોની કાઉન્સિલે બેકેટને ગુનેગાર ઠરાવ્યો. બેકેટ જાનોમાનો ફાંસ નાસી ગયો, ઇ. સ. ૧૧૬૫. પણ પોપે બેકેટનો પક્ષ લીધો; તેથી બેકેટે પેતાના શત્રુઓને Excommunicate-ધર્મપાર

કર્ચા. આ વખતે હેન્રિએ પોતાના પુત્રનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો વિચાર કર્યો. તે પ્રસંગ ઉપર બેકેટની હાજરીની જરૂર હતી; છતાં તેની ગેરહાજરીમાં રાજ્યએ બંધી ક્રિયાઓ કરાવી. પછી તેણે બેકેટ સાથે ઉપર ઉપરથી સમાધાની કરી. બેકેટ ઇંગ્લંડ આવ્યો, પણ તે પહેલાં તેણે પોપની રમ્મથી રાજ્યાભિષેકની ક્રિયાઓમાં જે બિશપોએ ભાગ લીધો હતો તેમને બધાને ધર્મપાર કર્યા. રાજ્ય આ વખતે ફ્રાંસમાં હતો. તેને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહોતો. આવેશમાં તે બોલી બોલ્યો:—“મારી પ્રજા બાવલી છે ને તેનામાં કાંઈ પાણી નથી. તે પોતાના રાજ્યનું કહ્યું પણ માનતી નથી ને મને એક લલકા બિશપ (બેકેટ) પાસે ફ્રાંસીયાત્ર કરે છે.” ચાર નાઈટો (Knights) એ વખતે હાજર હતા. હેન્રિનો વિચાર કાંઈ બેકેટનું ખૂન કરાવવાનો નહોતો; પણ પાસે ઉમેદના લોકો એમ માની બેકેટને મારી નાખવો જોઈએ. તેઓ કન્ટરબરી ગયા. ત્યાં તેમણે એક અંધારી રાત્રે બેકેટના ઘરમાં ઘૂસી તેનું ભયંકર રીતે ખૂન કર્યું, ડિસેમ્બર, ઇ. સ. ૧૧૭૦.

બેકેટનું ખૂન થયું. તે વાત યુરોપમાં ઘેરઘેર ફેલાઈ. લોકોએ રાજ્યને ફિટકાર આપ્યો. બેકેટ શહીદ થયો. રાજ્યએ પોતાની નિર્દોષતા જાહેર કરી. પણ યુરોપના રાજ્યો ને રોમનો પોપ તે કેમ માને? તેથી રાજ્યએ ખૂનનું ભયંકર પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું. ઉઘાડે પગે, રાજ્યનો પોશાક ગિતારીને, સાદે વેશે તે બેકેટની કબર પાસે ગયો. અમીરો, પ્રધાનો ને બિશપો પણ સાથે હતા. કબર પાસે દરેક બિશપે રાજ્યને ખુલ્લા ખભા ઉપર તેની પરવાનગીથી કોરડા માર્યા. પછી આખી રાત ખાધા સિવાય તે ત્યાં પડી રહ્યો, ને જીવ્યો ત્યાંસુધી ચર્ચને તેણે કોઈ દિવસ સતાવ્યું નહોતો. આવી રીતે તે વખતે બિશપો આપખુદ સત્તાનો ઉપયોગ કરતા: તેઓ ભલભલા રાજ્યોને પણ ઉમે પગે રાખતા.

આયર્લેંડ જિતાયું. આપદીકરાઓ વચ્ચે તકરાર. ફ્રાંસ. રાજ્યનું મૃત્યુ.—હેન્રિને યુરોપમાં મહાન્ રાજ્ય તરીકે ખપવું હતું. નોર્મંડિના ડયુક તરીકે તેને ફ્રાંસના રાજ્યની તાબેદારી બિલાવવી પડતી તે તેને ગમતું નહોતો. તેથી તેણે ફ્રાંસની સત્તાને બોલી કરવા મહેનત કરી. પોતાના પુત્રનું સગપણ તેણે ફ્રાંસના રાજ્યની કુંવરી સાથે કર્યું ને ફ્રાંસના શહેર

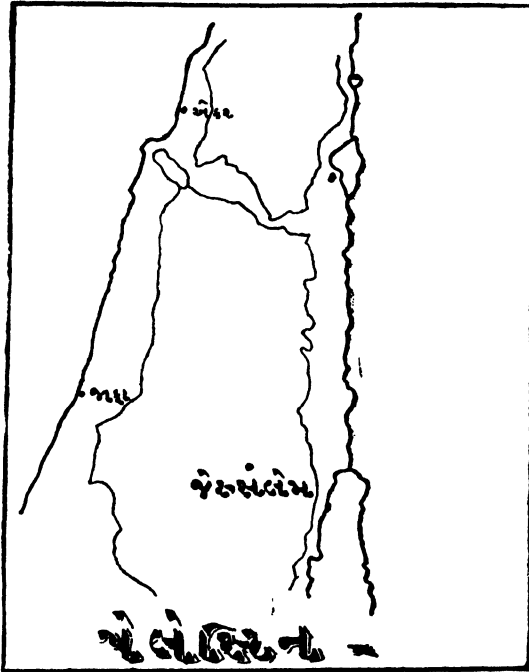
ટુલુઝ (Toulouse) નો કબજો લેવા યત્ન કર્યો, ઇ. સ. ૧૧૫૯-૬૧. સ્કોટલેન્ડના સગીર રાજા માલ્કમ પાસેથી તેણે ઇંગ્લેન્ડ ને નોર્થવિચિયા પડાવી લીધાં અને ઉત્તર વેલ્શના રાજા પાસેથી ખંડણી વસૂલ કરી.

આયર્લેન્ડમાં એક ખંડખોરે લીન્સ્ટર ઉપર હુમલો કર્યો ને તેના રાજાને કાઢી મૂક્યો. લીન્સ્ટરના રાજાએ હેન્રીની મદદ માગી. વેલ્શના બંરનો પણ લીન્સ્ટરની વડારે ચઢ્યા, ને અર્લ ઓફ પેમ્બ્રોકે તેમની આગેવાની લીધી. પોપે આ કૃત્યને પોતાની અનુમતિ આપી; તેથી અંગ્રેજોએ આયર્લેન્ડનો ધણો ભાગ જિતી લીધાં ને હેન્રીએ તે દેશના રાજ્યકર્તાઓ પાસે ઇંગ્લેન્ડનું સર્વોપરિપણું કબૂલ કરાવ્યું, ઇ. સ. ૧૧૬૬-૭૨.

હેન્રીને ચાર પુત્રો હતા: હેન્રી, જ્યોફ્રે, રિચર્ડ ને જહાન. પણ તેને તેમની સાથે બનવું નહીં. રાજાના શત્રુઓ ફ્રાંસનો રાજા, સ્કોટલેન્ડનો રાજા,

ઔરનો ને યુરોપના કેટલાએક રાજ્યકર્તાઓ, તેમને મદદ કરતા. હેન્રિ ને ન્યોફે મરી ગયા તેથી રાજના મરણ પછી રિચર્ડ ગાદીએ આવ્યો, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૧૮૯.

પહેલો રિચર્ડ (Richard Coeur de Lion), ઇ. સ. ૧૧૮૯-૯૯.—રિચર્ડ સ્વભાવે વિલિયમ રુક્ષ જેવો હતો. તે એટલો બધો લકુ ને જોરાવર હતો કે લોકો તેને (Coeur de Lion) સિંહના જેવી છાતીવાળો કહેતા. તે હાથનો ધણો ઘૂટો હતો ને લડવામાં ઘણો બહાદુર ને સાહસિક હતો. સંગીત, મેળાઓ, લપકો એવું રિચર્ડને બહુ ગમતું. તેની ટેવો રાજના જેવી નહોતી; વયનોનો તે બંગ કરતો ને ખરો ધર્મ શું તે સમજતો નહોતો, છતાં તે ખરો નાઈટ (Knight) હતો. ખ્રિસ્તી ધર્મને માટે, સ્ત્રીમતિને માટે અને સિપાઈગારી માટે તે ગમે તે જોખમ ખેડતો. ઇંગ્લંડમાં તે દસેક માસ રહ્યો હશે; આફ્રીનો વખત તેણે દેશાવરમાં ને ખાસ કરીને જેરુસલેમ કબજે કરવામાં ગાળ્યો. મુસલમાનો—તુર્ક પાસેથી તે પવિત્ર શહેરનો કબજો લેવા આ વખતે યુરોપની નાની મોટી તમામ ખ્રિસ્તી પ્રજા તનતોડ મહેનત કરી રહી હતી. લગભગ સો વર્ષ અગાઉ એક વૃદ્ધ, દીંગણા ને ઘોળી દાદીવાળા પિટર નામના સાધુએ ખચ્ચર ઉપર હાથમાં “ક્રોસ” (Cross) લઈ યુરોપમાં ગામેગામ ફરી રાજઓને, ધર્મગુરુઓને, ઔરનોને, વેપારીઓને, ને ખેડૂતોને ક્રાઈસ્ટની પવિત્ર ભૂમિ જેરુસલેમને અયાવવા તેના ઝીણા પણ મનોહર અવાજથી ઉશ્કેર્યા હતા. સો વર્ષ થયાં યુરોપની ખ્રિસ્તી પ્રજા તે દિશા તરફ પોતાનું નાણું, લોહી, વગેરે વરસાવતી હતી. રિચર્ડના વખતમાં ત્રીજી વાર આવી લડાઈ કરવાની પોપે આજ્ઞા કરી. રિચર્ડ તરત જ તેમાં જંપલાવ્યું. અંગ્રેજ પ્રજા સામાન્ય રીતે તે સાહસથી અલગ રહી, જો કે યુરોપની બીજી પ્રજાઓ તો ક્રોસ (Cross-aid) થી ગાંડીતુર થઈ ગઈ હતી, તે એટલે સુધી કે છોકરાછોકરીઓની એક પલટન પણ તુર્કી રાજધાની ઇસ્તંબૂલ સુધી પહોંચી ગઈ હતી. રિચર્ડ ઇંગ્લંડના લોકો પાસે ખૂબ નાણું કઢાવ્યું, રાજ્યનો કારભાર લાંગચંપ નામના પોતાના વફાદાર નોકરને સોંપ્યો, ગમે તે પ્રકારે ઔરનો પાસેથી પૈસા લઈ તેમના જૂના હકો તેમને પાછા સોંપ્યા, પોતાના બે ભાઈઓ જહાન ને ન્યોફેને પણ ખૂબ જમીન આપી ખુશ કર્યા, ને પછી ધર્મનું યુદ્ધ કરવા ફર્ય કરી, ઇ. સ.

૧૧૯૧. તેની સાથે ફ્રાંસ, ઑસ્ટ્રિયા ને સિસિલિના રાજાઓ ને ખુદ પાદશાહ (Emperor) પોતે, એટલા રાજવંશીઓ નીકળી પડ્યા; પેશવરનાં તેઓએ એકર, બાકા ને જેરુસાલેમ ઘણી મહેનતે સર કર્યાં; પણ લૂંટના ભાગ પાડતાં તેઓ અંદર અંદર લડી પડ્યા ને જો મુસલમાન સુલતાન મરી ગયો ન હોત તો તેમને ઘણું વેડવું પડત પાણ ખરું, ઇ. સ. ૧૧૯૩. દરમ્યાન ઈજિપ્તમાં લોકોએ નિર્દોષ યાહુદીઓનો વધ કર્યો અને તેમાંના કેટલાકોને રજપૂતોના જેવું જોડર કરવાની ફરજ પાણ પાડી. રિચર્ડના અમલદારો લોકો ઉપર ખૂબ જુલમ કરતા. ઔરંગ રાજાના નાના ભાઈ જહાંનના પક્ષમાં ભાગ્યા. જહાંનને માદી જોઈતી હતી; ફ્રાંસના રાજાએ તેને મદદ

આપી. રાજા રિચર્ડ જ્યારે ઇંગ્લંડ પાછો ફરતો હતો ત્યારે ઓસ્ટ્રિયાના રાજાએ તેને રસ્તામાં પકડી કેદમાં પૂર્યો ને જ્યારે ઇંગ્લંડની સરકારે મોટા દંડ લઈ્યો ત્યારે જ તેને છેડયો; પણ રાજા ઇંગ્લંડમાં બહુ રહ્યો નહોતો. રિચર્ડ ફ્રાંસના રાજા સાથે લડાઈ કરવામાં રોકાયો. એકવાર એક અમીરે ખેનરમાં જડેલું એક ધરેલું રાખને સોંપવાની ના પાડતાં રિચર્ડે તેના કિલ્લાને ઘેરા બાલ્યો ને લડતાં લડતાં તે માર્યો ગયો, એપ્રિલ, ઇ. સ. ૧૧૯૯. જે સિપાઈના તીરના ધાથી રિચર્ડ મરી ગયો તેને જ્યારે તેની પાસે રજૂ કરવામાં આવ્યો ત્યારે રાજાએ તેને મારી આપી, એવો તો તે કેઈ કાઈ વાર ઉત્તર બની જતો.

જહાંન, ઇ. સ. ૧૧૯૯-૧૨૧૬. કાકોલત્રીજી—જહાંન ને **આર્ધર.**—મરી વખતે રિચર્ડ પોતાના નાના ભાઈ જહાંનને ગાદીને વારસ નીમતો ગયો હતો; પણ જહાંનના મોટા ભાઈ જહાંનેનો પુત્ર આર્ધર હયાત હતો તેથી જહાંન જો કે ગાદીએ આવ્યો તોપણ તેને આર્ધરની હંમેશાં ખીક લાગ્યા કરી આર્ધરને રાજ્યના ધણા સારા માણસેની ગુપ્ત મદદ હતી. ફ્રાંસમાં અંજૂ ને બ્રિટનના લોકોએ તેને છયોક નદદ મોકલી ને ફ્રાંસના રાજા ફિલિપે પણ તેનો પક્ષ લીધો. તેથી જહાંને આર્ધરને એક કિલ્લાના ઘેરા વખતે કેદ કર્યો ને ઇ. સ. ૧૨૦૩માં મારી નંખાવ્યો.

નાર્મંડિયું નુકસાન.—રિચર્ડના વખતમાં જ ઇંગ્લંડ અને ફ્રાંસ વચ્ચે નાર્મંડિમાં લડાઈ શરુ થઈ હતી, તે જહાંનના વખતમાં પણ ચાલુ રહી. નાર્મંડિના લોકો જહાંનથી કંટાળી ગયા હતા ને તેનો તેમને જરાપણ ભરોસો નહોતો. આર્ધરના ખૂન પછી આ અવિશ્વાસ ધણો વધી ગયો, તેથી ઇ. સ. ૧૨૦૪માં અખો નાર્મંડિ પ્રાંત ફ્રાંસના રાજા ફિલિપે જિતી લીધો. જહાંને તેને પાછો મેળવવા ખીજી વાર ચલ કર્યો નહોતો. નાર્મંડિમાંથી રાજાને ઘણું સારું ઉત્પન્ન આવતું તે હવે બંધ થયું ને ફ્રાંસ પ્રમાણમાં વધારે સત્તાવાન થયું.

પોપ સાથે તકરાર.—જહાંને ભત્રીજાને માર્યો; નાર્મંડિ જેવા દુઝણા પ્રાંતને ખોલ્યો; હવે તેણે પોપને નમતું આપી પોતાની આબરૂ ખોઈ. ઇ. સ. ૧૨૦૬માં કેન્ટરબરીના આર્ચબિશપની જગ્યા ખાલી પડી. કેન્ટરબરીના સાધુઓએ રાજાને ખબર ન પડે તેમ પોતાના માનીતા આશુસ રેજિનારડની

ચૂટણી કરી, ને પોપની અનુમતિ માટે તેને ખાનગી રીતે રોમ તરફ રવાના કરી દીધો. જહાંનને ખબર પડી એટલે તેણે જહાંન ૬ એ નામના પોતાના માનીતાને જગ્યા આપી, ને તે માટે પોપની “હા” માગી. પોપે ઉસ્તાદીથી બંને ઉમેદવારને ઉડાડી મૂક્યા ને એક વિદ્વાન અંગ્રેજ (Stephen Langton)—સ્ટિવન લૅન્ગટનને નીમ્યો. જહાંનનો મિલનજ ઊકળી ગયો. તેણે કૅન્ટબરિના સાધુઓની મિલકત જપ્ત કરી. પોપે તેને ધર્મપાર કરવાની ધમકી આપી. રાજ ચમક્યો, પણ નમ્યો નહોં. પોપે ધર્મપારનો હુકમ બહાર પાડ્યો, ઇ. સ. ૧૨૦૮. રાજએ પણ ચર્ચની મિલકત જપ્ત કરી. પોપે સામો એવો જ કડક જવાબ વાળ્યો. ઘણા બિશોપો ધર્મપાર થયા ને ઇ. સ. ૧૨૦૯માં રાજ પોતે ધર્મપાર થયો. જહાંન આ વખતે સ્કૉટલૅન્ડમાં, આયર્લૅન્ડમાં ને વેઇલ્સમાં ફતેહ ઉપર ફતેહ મેળવતો જતો હતો. તેના જુલમનો હવે પાર રહ્યો નહોં. પ્રથમ તેણે ચર્ચની ઘણી મિલકત ખાલસા કરી હતી; હવે તે ઔરનો પાછળ પડ્યો. તેમની પાસેથી તેણે જબરદસ્તીથી નાણું કઢાવવા માંડ્યું, ને જેઓ સામા થયા તેમનાં બૈરાંછાકરાંને તેણે ઘાતકી રીતે કેદમાં પૂર્યા ને મારી નંખાવ્યાં. રોમના પોપે ફ્રાંસના રાજ દિલિપને ઇંગ્લૅન્ડ ઉપર સવારી કરવા કહેવડાવ્યું. દિલિપને તો એટલું જ જોઈતું હતું. જો જહાંન આ મામલા વખતે મક્કમ રહ્યો હોત ને જો તેણે પ્રજાને સાથે રાખી હોત, તો પોપ ને દિલિપ, બંને બની જત; પણ જહાંન ખરે વખતે નાહિંમત થતો. તે ગભરાયો. ઇ. સ. ૧૨૧૩ના મે માસમાં તેણે પોપને નમતું આપી દીધું. તેણે લૅન્ગટનની નિમણૂક સ્વીકારી, પોપને દંડ ભર્યો, રોમના ચર્ચની તાબેદારી સ્વીકારી, અને બિશોપોને થયેલા નુકસાનનો બદલો વાળી આપ્યો. રાજનો આ બીજો પરાજય હતો.

ઔરનો સાથે તકરાર, ઇ. સ. ૧૨૧૪-૧૫.—ઉપર આપણે જોયું કે જહાંન ને ઔરનો વચ્ચે ઘણા ગંભીર અણબનાવ થઈ ગયો હતો. પોપને નમતું આપ્યા પછી જહાંને ઔરનોને પોતાની સાથે ફ્રાંસ જવા ને ત્યાં રાજ દિલિપ સામે લડવા હુકમ કર્યો, ને તે માટે ફરી તે તેમની પાસે સખ્ત રીતે નાણું કઢાવવા માંડ્યો. પોપે આ વખતે રાજનો પક્ષ લીધો; પણ નવો આર્યબિશપ લૅન્ગટન ઔરનો સાથે ભળી ગયો. તેણે તેમને ઘણી ઉપયોગી સલાહ

આપી. ઍરનોએ હવે રાજ પાસે પહેલા હેન્રિનાં ચાર્ટર-વચનો-ને તાજ કરવાની માગણી કરી. દરમ્યાન રાજ ક્રાંસમાં હારી ગયો તેથી તે લાચાર બની ગયો, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૨૧૪. ઉત્તર પ્રદેશના ઍરનો સામે થયા. તેમણે રાજ પાસેથી યોગ્ય શરતો કરાવવા પરસ્પર સોગંદ લીધા ને લંડનમાં આવી રાજને છેવટનો સંદેશો કહેવરાવ્યો. પ્રજા જહાન તરફ નહોતી. ઍરનો લશ્કર સાથે લંડનમાં દાખલ થયા. રાજ્યતંત્ર આખું તેમના તરફ વળી ગયું. લાચારીથી જહાને રનિમોડ (Runnemede) પાસે ઇ. સ. ૧૨૧૫ના જૂનની સાતમી તારીખે મેંગનાચાર્ટ ઉપર પોતાની સહી આપી. જહાનનો આ ત્રીજો પરાજય હતો.

મેંગનાચાર્ટ.—મેંગનાચાર્ટની ૬૩ કલમોમાંની ઘણીખરી કલમો પહેલા હેન્રિએ આપેલા ચાર્ટર-હકપત્ર (Charter) ને મળતી આવે છે. રાજ પાસેથી ચાર્ટર કઢાવનાર ઍરનો સ્વાર્થી ને સામાન્ય શક્તિના હતા એ બાબત ખરી છે; છતાં જહાને જે ચાર્ટર ઉપર સહી કરી આપી તે ચાર્ટરમાં અંગ્રેજ પ્રજાના તમામ વર્ગોના હકો સંબંધી પણ કેટલેક સ્થળે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એ કારણથી મેંગનાચાર્ટ બ્રિટિશ સ્વતંત્રતાના ઇતિહાસમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. રાજ્યે આટલી બાબતોનાં વચનો આપ્યાં:—

(૧) લોકોને ગુનાઓથી વધારે દંડવા નહીં. (૨) યોગ્ય અદાલતોમાં અને તે પણ પંચની મદદ વડે જ લોકોનો ન્યાય કરવો; માત્ર શક ઉપરથી ને સાક્ષી વગર કોઈ માણસને પકડવો નહીં. (૩) ઇન્સાફ ચોખ્ખો, પ્રમાણિક, એકદમ, ને નિયમસર આપવો. (૪) ચર્ચના તમામ જૂતા હકો એમને એમ રાખવા. (૫) લંડનના હકોને કાયમ રાખવા. (૬) રાજની અદાલતોએ ઍરનોની અદાલતોના કામકાજમાં વચ્ચે આવવું નહીં. (૭) Curia Regis—ક્યુરિયા રૅજિસની મારફત કર વગેરે નાખવા. (૮) કોઈ અંગ્રેજની મિલકત ઉપર રાજ ગેરકાયદેસર હાથ નાખે નહીં. (૯) કોઈ વેપારી કે ખેડૂત પાસેથી તેના ગુજરાનનું સાધન રાજ લઈ શકે નહીં. આ સિવાય મેંગનાચાર્ટમાં વારસો, શિકાર, જંગલ, તોલ, માપ, પરદેશીઓની આવજ, વગેરે સંબંધી પણ ઘણી કલમો ઉમેરવામાં આવી હતી. તેમની ઉપયોગિતા અત્યારે હવે કાંઈ નથી એટલે અહીં તેમના સંબંધી કાંઈ લખવામાં આવ્યું નથી.

આ તમામ શરતો રાજા બરોબર પાળે છે કે કેમ તેની તપાસ રાખવા અને રાજા સામેની તમામ ફરિયાદોનો નિકાલ લાવવા ઍરનોએ મંજાઆર્ટાની એક કલમથી પચીસ જણાઓની સમિતિ-કમિટી નીમી. રાજાએ શરતોનો ભંગ કરવા માંજ્યો. તેણે પોપની મદદ માગી ને બાહુતી લશ્કર રોક્યું. ઍરનોએ પણ રાજા સામી ફરી તૈયારી કરવા માંડી ને ફાંસના કુંવર લૂઈને ગાદીનું વચન આપી તેને મદદે બોલાવ્યો. લૂઈ પોતે લંડનમાં દાખલ થયો. જહોન ને લૂઈ વચ્ચે હવે ખુનખાર લડાઈ શરુ થઈ; પાચુ ઇ. સ. ૧૨૧૬ ના ઑક્ટોબર માસમાં જહોન મરી ગયો એટલે વસ્તુસ્થિતિ એકદમ ફરી ગઈ.

જહોનનું ચારિત્ર્ય.—જહોન દોષોથી ભરેલો હતો. તે કપટી, બેવફા, વ્યભિચારી, શિકારી, ફૂર, કૃતદંતી, ખટપટીઓ ચીડિયો, મહત્વાકાંક્ષી, ક્રોધી, નીતિન્યાયના ખ્યાલ વગરનો, ડોળી ને નાલાયક રાજા હતો. તેનામાં બે ચાર સારા ગુણો હતા: તે ખુશમિનજી હતો, ગરીબોને ધણું દાન આપતો, ને લશ્કરી કામકાજમાં ધણું બાહોશ હતો.

પ્રકરણ ૭ મું

પ્લેન્ટેજેનેટ વંશ (ચાલુ)

ત્રીજો હેન્રિ, ઇ. સ. ૧૨૧૬-૭૨. સગીર રાજા, ઇ. સ. ૧૨૧૬-૩૨.—જહોનના મરી ગયા પછી તેનો નવ વર્ષનો કુંવર ત્રીજો હેન્રિ ઇંગ્લંડની ગાદીએ આવ્યો. રાજા સગીર હોવાથી રાજ્યકારભાર માર્શલ (Marshall) એર્લ ઑફ પેમ્બ્રોક (Earl of Pembroke) નામના એંશી વર્ષના અનુભવી મુસ્લદીએ સંભાળ્યો, અને પોપનો પ્રતિનિધિ તેના પક્ષનો હોવાથી કામકાજ વિના વિદે ન ચાલવા માંડ્યું. પેમ્બ્રોકને બે કામ કરવાનાં હતાં: ઇંગ્લંડના પૂર્વ ને દક્ષિણ ભાગમાંથી પરદેશી ફ્રેંચ કુંવર લૂઈ અને તેના લશ્કરને દેશમાંથી કાઢી મૂકવાની જરુર હતી; અને બીજું, ઍરનોને ને શહેરોને જહોનના વંશના પક્ષમાં લેવાની જરુર હતી. આ કામો પાર પાડવા પેમ્બ્રોકે મંજાઆર્ટાની લગભગ તમામ શરતો રાજાને નામે કબૂલ કરી ને બધાને તેમની મિલકત પાછી સોંપી માફી આપી. ફ્રેંચો હારી ગયા ને

લઈ પોતે ક્રાંસ આણ્યો ગયો. પણ પેન્થ્રોક પોતે બે વર્ષ પછી મરી ગયો તેથી રાજ્યસત્તા માટે ત્રણ પક્ષ અંદર અંદર લડી મરવા લાગ્યા: (૧) રોમના પોપના પ્રતિનિધિઓ, (૨) રાજા ને રાણીના માનીતા પરદેશીઓ, ને (૩) ઈંગ્લંડના વતનીઓ. પહેલાં તો હ્યુબર્ટ ડિ બર્ગ—Hubert de Burg નામે અંગ્રેજ મુખ્ય સત્તા ઉપર રહ્યો. તેણે દેશમાં ચાલતી ખુનામરકી અંધ કરી અને મોટા મોટા બળવાન ઝરેનોને દબાવી દીધા. પણ તે ક્રાંસમાં ઈંગ્લંડના મુલકનો બચાવ કરી શક્યો નહીં; તેથી ન્યારે હેન્રિ ઉંમરલાયક થયો ને પરદેશીઓ ને પોપનો પ્રતિનિધિ તેના માનીતાઓ થઈ પડ્યા, ત્યારે હ્યુબર્ટ ઉપર કેટલાએક આરોપો મૂકવામાં આવ્યા. તેને રાજા આપવામાં આવી ને તેની કેટલીક મિલકત પણ જમ કરવામાં આવી.

રાજા અને તેના માનીતા પરદેશીઓ, ઇ. સ. ૧૨૩૨-૫૮.—ત્રીજો હેન્રિ હંમેશાં ખુશામતીઆઓને પોતાની પાસે રાખતો. તેનામાં રાજ્ય કરવાની કશી આવડત નહોતી. ઘણી વાર તે શેખચક્ષીના વિચારો કરતો પણ એ વિચારો પાર પાડવાની તેનામાં કાંઈપણ શક્તિ નહોતી. તે ઘણો હીંચો હતો ને વચનનો ભંગ કરવો તે તો રમત જ સમજતો. તે ઉડાઉ હતો. રોમના પોપે તેને ગાદી મેળવવામાં મદદ કરી હતી, તેથી તેની ગમે તેવી માગણીઓ આવે તોપણ તે તેમને હંમેશાં સ્વીકારતો. પોપનો ગુલામ થવા પણ તે ખુશી હતો. હેન્રિ ફ્રેંચ કુંવરી સાથે પરણ્યો હતો તેથી કારભારમાં રાણીના સગાઓ ને પોપના માણસો આપખુદ થઈ પડ્યા. હેન્રિને પોતાના કુંવર એડવર્ડને સિસિલિનો રાજા બનાવવો હતો; પોપને પોતાના હરીફ એમ્પરર (Emperor) સામે ને જેરુસાલેમના મુસલમાનો સામે લડાઈ કરવા પૈસા જોઈતા હતા. રાજાને ક્રાંસનો આપીકા મુલક કબજે કરવો હતો, તેથી તેણે નાણાં માટે પોતાની પ્રગ્નને પીડવા માંડી. સાઈમન દે મૉન્ટફર્ડ નામનો એક પરદેશી ઝરન આ જુલમ સામે થયો. તેમાં તેને લિંકનના બિશપ ગ્રોસેટેસ્ટ (Grosseteste) જેવા સમર્થ વિદ્વાનની મદદ હતી.

સાઈમન દે મૉન્ટફર્ડ Simon de Montford.—સાઈમન દે મૉન્ટફર્ડ, અર્લ ઓફ લીસ્ટર (Leicester) જન્મે નોર્મૅન્ડિનો ફ્રેંચ હતો.

તેનો બાપ જહાન સામે થયો હતો. કુટુંબની સ્થિતિ સારી નહોતી; પણ ત્રીજા હેન્રિના વખતમાં યુવાન સાઈમનને પોતાની જગીર પાછી સોંપવામાં આવી અને તેને રાજ પાસે નોકરી પણ મળી. ઇ. સ. ૧૨૩૮માં રાજ્યએ પોતાની બેન ઇલીનોર તેને પરણાવી; પણ સાળાબનેવી વચ્ચેની પ્રાંતિ ઝાઝો વખત નભી શકી નહોતી. હેન્રિએ સાઈમનને એક જૂનું દેવું આપવા ના પાડી ને તેના ઉપર જૂઠા આરોપો મૂક્યા. સાઈમન પરદેશ ચાલ્યો ગયો ને પછી કુએર્ઝમાં ભળ્યો. આ વખત દરમિયાન સાઈમનને દેશાવરનો, ત્યાંના રાજકારણનો ને જુદા જુદા લોકોનો અનુભવ મળ્યો. હવે તે એક સરદાર ને મુત્સદ્દીમાં ખપવા લાગ્યો. દરમિયાન ઇંગ્લંડમાં તો અંધાધુંધી વધતી જતી હતી. લૂંટફાટ, શહેરોમાં શેરીએ શેરીએ ટંટાકિસાદો, દરેક કિલ્લામાં તોફાન, અસહ્ય જુલમ, વગેરેથી લોકો કંટાળી ગયા હતા. ઇ. સ. ૧૨૪૪માં સાઈમન ઇંગ્લંડ પાછો આવ્યો. રાજ સાથે થોડા વખત સુધી તો સારું ચાલ્યું. પ્રજાની ફરિયાદો જોવા નીમાએલી એક સમિતિમાં તેણે કામકાજ કર્યું; પણ પાછો અણબનાવ શરૂ થયો. રાજ્યએ તેને ફ્રાંસમાં ગેસ્કોન (Gascony) ના બંધેડાઓ દાખી દેવા મોકલ્યો. ત્યાં તે સાત વર્ષ રહ્યો. શત્રુઓએ રાજના કાન ભંભેયાં પણ સાઈમન નિર્દોષ ઈયો. સાઈમનને હવે ચોક્કસ ખાતરી થઈ ગઈ કે રાજની સામે થવામાં જ ઇંગ્લંડના લોકોનું હિત સમાએલું છે. તે પોતે પરદેશી હતો પણ ઇંગ્લંડમાં ઘણાં વર્ષો સુધી રહેવાથી તે ખરો અંગ્રેજ થઈ ગયો હતો.

ઑક્સફર્ડનો કરાર, ઇ. સ. ૧૨૫૮. હેન્રિની હાર; બૅરનોના કારભાર, ઇ. સ. ૧૨૫૮-૬૪.—ફ્રાંસના અંગ્રેજ મુત્તકોમાં હેન્રિ હારી ગયો હતો; વેઈલ્સમાં પણ અંગ્રેજોનો પરાજય થયો હતો; ખુદ ઇંગ્લંડમાં બધે અંધાધુંધી ચાલી રહી હતી; કારભાર પરદેશીઓના હાથમાં હતો; રાજને પોપ માટે, સિસિલિ માટે, ફ્રેંચ લડાઈ માટે, ને વેઈલ્સ માટે નાણું જોઈતું હતું. જ્યાંસુધી પ્રજાની ફરિયાદોનો રીતસર નિકાલ ન થાય ત્યાંસુધી બૅરનો નાણું કાઢતા નહોતા; સાઈમન જેવા મુત્સદ્દીની તેમને મદદ હતી. તેથી લાચાર થઈ રાજ્યે દરેક પરગણામાંથી બળે માણસોને ને બૅરનોને બોલાવ્યા; તેમની બાર જણાઓની ને રાજ્યે નીમેલી બાર જણાઓની

સમિતિએ ઑકસફર્ડ મુકામે રાજ સાર્થે કરાર કર્યો. શરતો પ્રમાણે રાજ્યએ કારભાર ચલાવવાનું કબ્જું. કારભાર કરવા માટે એ સંસ્થા ઊભી કરવામાં આવી: (૧) રાજ્યએ ને ઍરનોએ નીમેલી પંદર જણાની એક નાની સમિતિ; આ મંડળ પાસે બધો કારભાર રાખવામાં આવ્યો. (૨) પાર્લમેંટ. બધા ઍરનો આ સંસ્થામાં પંદર પ્રતિનિધિઓ મોકલે ને તેઓ દર વર્ષે ત્રણ વાર કારભારી મંડળને મળી કારભાર તપાસે, એમ ઠરાવવામાં આવ્યું.

ઍરનોએ હવે રાજ્યતંત્ર પોતાના હાથમાં લીધું. તેમણે પરદેશીઓને રજા આપી, પાટલી કુંવર એડવર્ડના દબાણથી ખેડૂતોને કેટલાક હંકા આપ્યા ને ક્રાંસ સાથે સુલેહ કરી. પણ રાજ પાછો સામે થયો. તેથી ઍરનો વચ્ચે ને રાજ વચ્ચે લડાઈ શરુ થઈ. માંટફર્ડે ઍરનોની આગેવાની લીધી. બંને પક્ષે ક્રાંસના રાજ નવમાં લૂંટને પંચ તરીકે નીમ્યો. પણ પંચે રાજના લાલમાં ફેસલો આપ્યો તેથી લડાઈ પાછી શરુ થઈ. માંટફર્ડેનો પક્ષ નબળો પડતો જતો હતો, છતાં તેની ધીરજ ડગી નહીં. રાજ હારી ગયો: પરિણામે માંટફર્ડના હાથમાં આખું રાજ્યતંત્ર આવ્યું, ઇ. સ. ૧૨૬૪.

‘પાર્લમેંટ’, માંટફર્ડનું મરણ, હેનરિનો અંત.—માંટફર્ડે હવે ઍરનોને, બિશપોને ને ઉપરાંત દરેક પરગણામાંથી ચાર પ્રતિનિધિઓને દેશના કારભાર ઉપર વિચાર કરવા ‘પાર્લમેંટ’માં બોલાવ્યા, ને તે સંસ્થા પાસે રાજ્યતંત્ર ઉપર તૈયાર કરેલી પોતાની યોજના તેણે રજૂ કરી. જો એ યોજના મંજૂર થઈ હોત તો રાજની સત્તા એકદમ પડી ભાંગત ને માંટફર્ડ પોતે રાજ્યનો ધણી થઈ પડત. ઇ. સ. ૧૨૬૫માં તેણે જે પાર્લમેંટ બોલાવી તેમાં શહેરોના ને કસબાઓના પ્રતિનિધિઓ પણ હાજર હતા. દરમ્યાન લડાઈ પાછી શરુ થઈ. પાટલી કુંવર એડવર્ડ માંટફર્ડના કબજામાંથી સટકી ગયો. સાઈમનના કેટલાક મિત્રો પણ રાજને જઈ મળ્યા. માંટફર્ડ પોતે માર્યો ગયો, ઇ. સ. ૧૨૬૫. લડાઈ ઠેક ઇ. સ. ૧૨૭૦ સુધી ચાલી. પણ બધે હવે રાજના કે એડવર્ડના પક્ષનો વિજય થયો. એડવર્ડ પોતે જેરુસલેમ ગયો; પણ દરમ્યાન જુદા રાજ હેનરિ મરી ગયો તેથી તેને છત્રંડ પાછું આવવું પડ્યું, નવેમ્બર, ઇ. સ. ૧૨૭૨.

મૉટફર્ડના ગુણદોષ.—મૉટફર્ડ ગરીબોનો ને અનાથોનો બેવી હતો. રાજ્યની ને બેરનોની સત્તા તોડી તેને ઇંગ્લંડના મધ્યમ વર્ગના લોકોને રાજ્ય-તંત્રમાં ભાગ આપવો હતો, ને કારભાર આ લોકોના પ્રતિનિધિઓ કરે તેમ તે ઇચ્છતો હતો. પોતે પરદેશી હોવા છતાં ઇંગ્લંડનું તંત્ર પરદેશીઓ ચલાવે તે તેને જરાપણ ગમતું નહીં. મૉટફર્ડ મોટો મુત્સદ્દી ને સરદાર હતો. તે મોટો કારભારી હતો. ગેરકનિના સાત વર્ષના કારભારમાં તે પોતાની અજબ કામગીરી બનાવી ગયો. તે મોટો આશાવાદી હતો. પોતાના ઊંચા આદર્શો પાર પાડવા તેણે ઘણા જૂના રિવાજો ને ખરાબ ધોરણો એક બાજુ મૂક્યાં, પણ સામાન્ય વર્ગના લોકો તેના વિચારો સમજી શક્યા નહોં. તે ઓગણીસમી સદીના વિચારો તેરમા સૈકામાં પાર પાડવા માગતો હતો એ તેની ગંભીર ભૂલ હતી; પણ તેથી કાંઈ તેની પ્રતિભા ઓછી થતી નથી.

તેરમા સૈકાનું ઇંગ્લંડ.—ઉપરના એક પ્રકરણમાં આપણે અગિયારમા ને બારમા સૈકાની ઇંગ્લંડની સ્થિતિ જોઈ ગયા; હવે આપણે તેરમા સૈકાનું ઇંગ્લંડ કેવું હતું તે દૂકામાં જોઈએ. તેરમા સૈકામાં બેરનોનું જોર ઓછું થઈ ગયું હતું; વેપારીઓ ને ખેડૂનો સ્વાર્થ સમજતા થયા હતા; તેમણે બેરનોને રાજ સામે થવામાં કેટલીક વાર મદદ પણ કરી હતી; છતાં હજુ તેમનામાં રાજ્યકારભાર હાથમાં લેવાની શક્તિ આવી નહોતી. રાજ ને તેનું કુટુંબ હવે ઇંગ્લિશ થતાં જતાં હતાં; હજુ ફ્રેંચ રાજભાષા ગણાતી; પણ લોકો ને તેમના આગેવાનો અને બેરનો ને રાજકુટુંબનાં માણસો અરધી ફ્રેંચ ને અરધી અંગ્રેજી, એવી મિશ્રભાષા બોલતા હતા; પણ ધીમે-ધીમે તેઓ આચારવિચારમાં ખ્રિસ્તિય થતા જતા હતા. અંગ્રેજી ભાષા નવું રૂપાંતર પામતી હતી. થોડાએક દેશી લેખકોએ માતૃભાષામાં ગદ્યપદ્ય લખ્યાં. એ લખાણોમાં પરદેશી સંસ્કૃતિ ઉપર ને ઇંગ્લંડની પોતાની સંસ્કૃતિ ઉપર તેમણે પ્રજાને ઉપયોગી સાહિત્ય આપ્યું. શહેરોમાં કેટલાએક માણસોએ તમામ કારભાર પોતાના હાથમાં પકાડ્યો. વેપારીઓનાં મહાજનો રાજ પાસેથી સારા અધિકારો મેળવતાં, ને બેરનો કે અમલદારો સામે થાય તો રક્ષણ કરતાં. તેરમા સૈકામાં બેરનોના હક્કો ઓછા થતા જતા હતા તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. એ સૈકામાં મોટા મોટા ધારાશાસ્ત્રીઓ થયા. તેમણે લોકોને

કાયદાને તાબે રહેતાં શીખવ્યું ને જૂના ને જેમ તેમ પડેલા નિયમોને એક કરી કાયદાને સર્વમાન્ય ને સર્વગ્રાહ્ય બનાવ્યો. અલખત, એ વખતની અદાલતોમાં રુશવત બહુ ચાલતી; પોલીસ પણ જુલમી, લાલચુ ને નખાળી હતી; છતાં ધીમેધીમે રાજપ્રજાને કાયદાની અદાલતોની ને સારી પોલીસની ઉપયોગિતા સમજાતી ગઈ. આ સાથે લોકોમાં કેળવણી વધતી જતી હતી. તેરમા સૈકામાં ઇંગ્લંડમાં ધણા મઠો સ્થપાયા. આ મઠના સાધુઓ લોકોને ધર્મનો ઉપદેશ આપતા, લાણવતા, વૈદકનો ધંધો કરતા, વેપારીઓનું નાણું સાચવતા, ગરીબોની નજર રાખતા, ને જુલમી રાજાઓને દબાવતા. આ સૈકામાં ઑક્સફર્ડ ને કેમ્બ્રિજનાં વિદ્યાપીઠો-યુનિવર્સિટીઓ (Universities) સ્થપાયાં. તેમની ખ્યાતિ આખા યુરોપમાં પ્રસરી. ત્યાં રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર, ધર્મ, સાહિત્ય, વગેરેનો અભ્યાસ થતો. તેમાંના વિદ્યાર્થીઓ યુરોપમાં પણ વિદ્વાનોમાં ખપવા લાગ્યા. ફ્રાન્સ એક નામનો વિદ્વાન વિજ્ઞાની-સાયંટિસ્ટ-આ જમાનામાં થઈ ગયો. કળામાં પણ રૂપાંતર થયું: બારમા સૈકાની કળા ઘણી સાદી હતી. તેરમા સૈકાની કળામાં વિવિધપણું, ઝીણવટ, સગવડ વગેરે લેવામાં આવ્યાં. ઇંગ્લંડ આ વેળા ખેતીનો દેશ હતો. દરેક ગામમાં જરૂર પડતી ચીજો મળી શકતી. કાચો માલ બહાર જતો. વણાટકામ, રંગકામ, લોઢું બનાવવાની કળા, વહાણવટું, એટલા હુન્નરો અંગ્રેજો સહેજ સહેજ જાણતા. બૅરનના કિલ્લા (Manor)માં ઘરગથું ચીજોની પેદાશ થતી. ઘરમાં ટેબલપુરસીઓ, શેતરંજ કે એવું અત્યારે વપરાતું ચાચરચીલું જરાપણુ જોવામાં આવતું નહોં. રાજાના મહેલોમાં પણ એવી વસ્તુઓ સંઘરાતી નહોં. એક ઓરડામાં કુટુંબનાં બધાં માણસો સૂઈ રહેતાં ને લખતાં વાંચતાં કોઈકને જ આવડતું. તે સૈકામાં આપણા હિંદુસ્તાન દેશની સ્થિતિ ઇંગ્લંડ કરતાં ઘણી સારી કહેવાય.

પહેલા એડવર્ડ, ઇ. સ. ૧૨૭૨-૧૩૦૭.—જ્યારે ત્રીજો હેન્રિ મરી ગયો ત્યારે ગાદીનો વારસ એડવર્ડ સિસિલિમાં હતો; પણ તેના હક વિષે કોઈએ વાંધો બાંધ્યો નહોં ને તેની બે વર્ષની ગેરહાજરી દરમ્યાન રાજ્યતંત્રમાં કશી મુશ્કેલી પડી નહોં. નવો રાજા જુવાન હતો. તેનું ચારિત્ર્ય તદ્દન દોષ વિનાનું હતું. શરીરે તે એકદમ મજબૂત ને કસરતી હતો. તેને દૂંઢયુદ્ધનો ને શિકારનો બહુ શોખ હતો. તેના શરીરના અવયવો

એટલા તો લાંબા હતા કે લોકો તેને Longshanks કે Longchamps કહેતા. આપના વખતમાં એડવર્ડ કારલારના ને લડાઈનો અનુભવ મેળવ્યો હતો. મૉટફર્ડના સુધારાઓ તેને ગમ્યા નહોતા, કારણકે તે સુધારાઓથી રાજની સત્તા ઓછી થઈ ગઈ હતી. પણ જ્યારે તે પોતે રાજ થયો ત્યારે તેણે તેના જ સુધારાઓ હાથમાં લીધા ને તેથી રાજની ને આમર્ણની બંનેની સત્તા વધારી. ઘણી વાર તેને ક્રોધ ચઢી આવતો; તે ક્રોધ ક્રોધ વાર નિર્દય થઈ જતો; પણ તે મોટા સરદાર મુત્સદ્દી ને દૂરદેશીનાજો રાજ હતો. આ કારણથી એડવર્ડ ઇંગ્લંડના મોટા રાજાઓમાં ખપે છે.

એડવર્ડના સુધારા.—યુરોપમાં કાયદાઓનું એકીકરણ (Codification) કેમ થાય છે તે એડવર્ડે જાતે જોયું હતું. જાણી આ જમાનામાં આપણે ઉપરના પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તેમ કાયદાનો અભ્યાસ ઘણા વિદ્વાન લોકો કરતા હતા; તેથી એડવર્ડે આ લોકોના વિચારો ને સલાહ પ્રમાણે ઇંગ્લંડના કાયદાઓને સુધાર્યા, છૂટાછવાયા કાયદાઓને એકત્રિત કર્યા, ને કેટલાક નવા ધારાઓ કર્યા. એડવર્ડના અમલ દરમ્યાન કાયદા ઉપર સંગીન સાહિત્ય બહાર પડ્યું. આ સુધારાઓથી રાજની ને બંરોનોની અદાલતોના અધિકારો સ્પષ્ટ થયા ને બંરોનોની અદાલતો વધારે અધિકારો જમાવી શકી નહીં. રાજાએ હરામખોર અમલદારોને કાઢી મૂક્યા ને પોલિસખાતાને મજબૂત બનાવી લુચ્ચા, બંડખોર ને ધંડપાકુ લોકોને દબાવી દીધા. એડવર્ડે રાજ્યનું ઉત્પન્ન વધાર્યું ને વેપારને ઉત્તેજન આપી પ્રજાની આબાદી પણ વધારી. વેપારીઓનું લેણું સરળ રીતે વસૂલ થાય, ને પરદેશીઓ ઇંગ્લંડમાં વસે ને સારો વેપાર ખેડે, એ હેતુથી તેણે દેવાના ને જગાતના ધારાઓમાં પણ સુધારો કર્યો. ઇટલિના સાલુકારોને ઇંગ્લંડમાં વસવા દઈ એડવર્ડે શરાશીના ધંધાને પણ ઉત્તેજન આપ્યું. પણ ચાલુદી લોકોને તેણે ઘણા સતાવ્યા. આ બધા સુધારા ઇ. સ. ૧૨૯૦ સુધીમાં થયા. તે સાલમાં પવિત્ર, ભલ્લી ને માયાળુ રાણી ઇલિનાર મરી ગઈ. તે રાણી ઘણી નસીબદાર હતી, કારણકે તેના મરણ પછી રાજ પણ દુઃખી થઈ ગયો; છતાં સુધારા તો ચાલુ જ રહ્યા. એડવર્ડે લશ્કરી તાલીમમાં નવું ધોરણ દાખલ કર્યું. તેણે વેઇલ્સના વિખ્યાત તીરંદાજોને લશ્કરમાં લીધા ને સિપાઈઓને રોકડ પગાર આપવાનો ચાલ

શરુ કર્યાં. તેઓ હવે માત્ર રાજનોજ હુકમ માનવા બંધાયા. તીરંદાજો ખેડૂતવર્ગમાંથી આવતા; તેથી લશ્કરમાં પણ બેરનોની વગ ધરવા માંડી. એડવર્ડ બેરનોને બીજી રીતે નરમ કર્યાં. તેમના ઘણા બંડખોર આગેવાનોની સાથે તેણે લમના સંબંધો કર્યાં. વળી તેણે તે લોકોને પોપથી ને ચર્ચના આગેવાનોથી વિખૂટા પાડી નાખ્યા. આ રીતે એડવર્ડ રાજની સત્તા વધારી.

વેઇલ્સ જિતાર્યું, ઇ. સ. ૧૨૭૫. પ્રિન્સ ઓફ વેઇલ્સ.— ઉત્તર વેઇલ્સમાં ઇંગ્લંડના અસલ વતનીઓ એટલે બ્રિટન લોકો ભરાઈ રહ્યા હતા. તેઓ સેક્સન ને નોર્મન રાજનોને બંડણી ભરતા. હેન્રિના વખતમાં ઉત્તર વેઇલ્સમાં લેવેલિન (Llewelyn) નામનો સરદાર ઇંગ્લંડની હકૂમત સ્વીકારવા ના પાડતો હતો એટલુંજ નહીં, પણ તે ફ્રાંસ, પોપ અને ઇંગ્લંડના બેરનો સાથે કાવાદાવ કરી ઇંગ્લંડના રાજને સતાવતો હતો. એડવર્ડ તેને તાબે થવા કહેવરાવ્યું. લેવેલિને ના પાડી, એટલે બંને વચ્ચે લડાઈ શરુ થઈ. એડવર્ડ તેના બંડખોર ભાઈ ડેવિડ અને પોવિસના લોર્ડને આશરો આપ્યો અને તેની વિવાહિત સ્ત્રીને લંડનમાં કેદ કરી વેઇલ્સ જતાં અટકાવી. વેઇલ્સના લોકો ઇંગ્લંડમાં વારંવાર ચાલ્યા આવતા ને લોકોનાં દોરઢાંખર ને મિલકત ઊઠાવી જતા. આ કારણથી વેઇલ્સને જિતવાની જરુર હતી. લેવેલિન ઇ. સ. ૧૨૭૮માં શરણ થયો પણ એડવર્ડે વેઇલ્સમાં ઇંગ્લંડના કાયદાઓ લાગુ કરવા માંડ્યા, તેથી લેવેલિનના ભાઈ ડેવિડે ઇ. સ. ૧૨૮૨માં બંડ કર્યું. લડાઈમાં લેવેલિન માર્યો ગયો ને ડેવિડ કેદ પડાયો, એટલે તેનો પણ વધ કરવામાં આવ્યો. વેઇલ્સને હવે અંગ્રેજી કાયદો લાગુ પાડવામાં આવ્યો. તે દેશમાં ઠામઠામ કિલ્લાઓ બાંધી, જંગલો કાપી તથા રસ્તાઓ કરી, એડવર્ડે લોકોને કબજામાં રાખ્યા. પાટવી કુંવર એડવર્ડ વેઇલ્સના કાર્નારવન (Carnarvon) ના કિલ્લામાં જન્મ્યો તેથી રાજ્યને તેને Prince of Walesનો ઇલકાબ આપ્યો. ઇંગ્લંડનો પાટવી કુંવર તે વખતથી આ નામથી હંમેશાં ઓળખાય છે.

એડવર્ડ ને ફ્રાંસ.—એડવર્ડે યુરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્ય સાથે લમથી કે કરારથી સંબંધ બાંધવા મહેનત કરી. તેનો હેતુ ફ્રાંસને ગમે તે પ્રકારે નબળું રાખવાનો હતો, પણ એ બાબતમાં તેને ખાસ જશ મળ્યો નહીં.

ફ્રાંસના રાજાઓને ઇંગ્લંડના રાજાની એકિવટેઈન ઉપરની હકૂમત હંમેશાં ખૂંચતી. ઇંગ્લંડના રાજાઓ નોર્મંડિ, મેઇન, પૉઇટુ, અંજૂ, વગેરે પરગણાંઓ ઉપર પોતાનો અસલનો દાવો સમૂળગો જાડાવી લેવા હજુ આનાકાની કરતા. વળી ઇંગ્લંડ ને ફ્રાંસ વચ્ચે વેપારમાં સખ્ત હરીફાઈ ચાલતી હતી ને કેટલાક અંગ્રેજ ખજાસીઓએ ફ્રેંચ વેપારને નુકસાન કર્યું હતું. આ કારણોથી થોડી મુદત માટે બંને દેશો વચ્ચે લડાઈ રહી, ઇ. સ. ૧૩૦૩.

સ્કૉટ્લંડ ને ઇંગ્લંડ.—સ્કૉટ્લંડમાં ઇંગ્લંડના રાજાઓ હજુ પોતાની વગ જ્ઞાપી શક્યા નહોતા. એડવર્ડનો વિચાર ઇંગ્લંડ, સ્કૉટ્લંડ ને વેઇસને એક છત્ર નીચે મૂકવાનો હતો. વેઇસમાં તો તેને કૃતેઢ મળી; હવે સ્કૉટ્લંડનો સવાલ જામો થયો. ઇ. સ. ૧૨૮૬માં તે દેશનો રાજા અલેક્ઝાંડર અપુત્ર મરી ગયો. તેની એક પુત્રી માર્ગરેટ નોર્વેના રાજા સાથે પરણી હતી. તેની દીકરી સ્કૉટ્લંડની ગાદીની ખરી વારસ હતી, પણ તે પોતાને મોસાળ આવતાં રસ્તામાં મરી ગઈ. હવે સ્કૉટ્લંડમાં ગાદી માટે ધણુ ઉમેદવારો બહાર પડ્યા. તેમાં ત્રણ મુખ્ય હતા: (૧) જહોન બેલિયન (John Balliol) (૨) રોબર્ટ બ્રુસ (Robert Bruce) (૩) જહોન હેસ્ટિંગ્સ (John Hastings). તેમાં નજીકના હકદારો તો પહેલા બેજ હતા. તેમણે એડવર્ડને પંચ નીમી ફૂંસતો માગ્યો. એડવર્ડે પહેલા બંને પાસે પોતાનું સાર્વજનિકપણું લખાવી લીધું ને પછી તેમના પરસ્પર હકોનું સમાધાન કરવા એક સમિતિ નીમી. તેના ઠરાવ પ્રમાણે બેલિયન સ્કૉટ્લંડનો રાજા થયો. એડવર્ડનો મનોરથ પાર પડ્યો હોય એમ જણાયું. પણ ઇ. સ. ૧૨૯૫માં કેટલાએક સ્કૉટ લોકોએ બંડ જાડાવ્યું તેથી એડવર્ડે તેમના ઉપર ચઢાઈ કરી ડનબાર પાસે તેમને હરાવ્યા ને બેલિયનને ઇંગ્લંડ મોકલી આપ્યો. પણ એડવર્ડે સ્કૉટ્લંડમાં અંગ્રેજ ધોરણ લાગુ પાડ્યાં તેથી ત્યાંની સમસ્ત પ્રજા હવે ઇંગ્લંડ સામે થઈ, ને વિવિયમ વૉલેઈસ (William Wallace) નામના એક સામાન્ય સ્થિતિના, પણ બાહોશ ને સમર્થ સરદારની આગેવાની નીચે તેમણે અંગ્રેજોને સ્ટીરલિંગ (Stirling) પાસે હરાવ્યા, ઇ. સ. ૧૨૯૭. વૉલેઈસ શિવાજીની રીતે અંગ્રેજો સામે લડતો તેથી તેને હરાવવું ધણું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. એડવર્ડ આ વખતે ગેરહાજર હતો. તે તરત ઇંગ્લંડ આવ્યો. તેણે વૉલેઈસને મારવા

જ્યારે સ્થત તૈયારી કરી ઇ. સ. ૧૨૯૮માં તેણે સ્કૉટ લોકોને ફાલ્કર્ક (Falkirk) પાસે સખ્ત હરાવ્યા. પણ આ હારથી સ્કૉટ લોકો જિતાયા નહીં. તેમનો દેશ હુંગરણ હતો; તેઓ મેદાનમાં આવી લડતા નહીં; વળી જિત્યા પછી પણ તેમને કમળમાં રાખવાનું કામ હુબર હતું. છેવટે ઇ. સ. ૧૩૦૪માં સ્કૉટ લોકોએ સુલેહ કરી ને વોલેઈસને શરણ કર્યો. એડવર્ડે તેના ઉપર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકી તેના શિરચ્છેદ કરાવ્યો. એ વર્ષ સુધી તો સ્કૉટલેન્ડ દેશ અંગ્રેજોના પંજમાં રહ્યો, પણ ઇ. સ. ૧૩૦૬માં રોબર્ટ બ્રુસ (Robert Bruce) નામના એક ઔરને એલેક્ઝાન્ડરા પુત્ર ખૂબ કર્યું ને સ્કૉટ લોકોને પાછા ઇંગ્લેન્ડ સામે થવા ઉત્કેર્યા. ટૂંક મુદ્દતમાં અંગ્રેજો દેશમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા ને બ્રુસ પોતે સ્કૉટ લોકોનો રાજા થયો. એડવર્ડે વળી સ્કૉટલેન્ડ ઉપર લશ્કરો મોકલ્યાં. તે પોતે પણ ત્યાં ગયો. પણ તે હવે જીત ને અશક્ત થઈ ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૩૦૭ના જુલાઈ માસમાં તે મરી ગયો.

આદર્શ (Model) પાર્લિમેંટ, ઇ. સ. ૧૨૮૫.—નેર્થિસ, ફ્રાંસ ને સ્કૉટલેન્ડની લડાઈ ઓ લડા માટે એડવર્ડને પૈસાની ઘણી જરૂર પડી આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા કે સાર્મનને પણ પૈસા માટે ને રાજ્યતંત્ર ઉપર કબજે મેળવવા પાર્લિમેંટ બોલાવી હતી ને તેમાં ઔરનો, બિશોપો, પરગણાંઓના પ્રતિનિધિઓ. ને ઉપરાંત કસબાઓના પ્રતિનિધિઓ પણ એક-વાર તો હાજર રહ્યા હતા. એડવર્ડની ઇ. સ. ૧૨૭૩ની પહેલી પાર્લિમેંટમાં આ બધા લોકોને બોલાવવામાં આવ્યા; પણ પછી તે પ્રથાને છોડી દેવામાં આવી ને બીજી ચાર પાર્લિમેંટમાં કસબાઓના પ્રતિનિધિઓ હાજર રહ્યા નહોતા. ઇ. સ. ૧૨૯૫માં રાજાને પૈસાની ઘણી જરૂર પડી; તેથી તેણે ઔરનોને, બિશોપોનાં મંડના સાધુઓને અને દરેક પરગણાંમાંની ન શહેર ને કસબામાંથી બધા પ્રતિનિધિઓને પાર્લિમેંટમાં બોલાવ્યા. આ પાર્લિમેંટના કેટલાક સભ્યોએ એડવર્ડના જોડકાની અમલ સામે વાંધો જણાવ્યો તેથી રાજાએ કસબાના પ્રતિનિધિઓને ફરીથી બોલાવ્યા નહીં; હતા એકતાર ચાલુ થયેલા રિવાજ બંધ થયો નહીં અને ઇંગ્લેન્ડનો મધ્યમ વર્ગ ધીમેધીમે રાજ્યતંત્રની રીતભાતથી પરિચિત થતો ગયો.

પ્રકરણ ૮ મું

પ્લેન્ટેજેનેટ વંશ (ચાલુ)

બીજો એડવર્ડ, ઇ. સ. ૧૩૦૭-૨૭. સ્વાર્થી રાજ અને સ્વાર્થી ઝરનો.—પહેલા એડવર્ડનો પુત્ર બીજો એડવર્ડ નબળો, ઉદ્ધત, નિર્દય, અણસમજુ, વ્યભિચારી, દારુડીઓ, રંગીઓ, ઉડાઉ, જુગારી, શિકાર, સંગીત અને હલકા માણસોની સોબત કરનારો, આળસુ, ને નાલાયક રાજ હતો. તે ગાદીએ આવ્યો કે તરત મહુમ રાજના માનીતા અમલદારોને રજા આપવામાં આવી ને પિટર ગેવસ્ટન (Peter Gaveston) નામનો એક માનીતો રાજ્યમાં કુલ સત્તા ભોગવવા લાગ્યો. એડવર્ડ તેને અર્લ ઓફ કોર્નવૉલ બનાવ્યો ને એક રાજકુંવરી પરણાવી. જૂના નોકરો અને અમીરો આવી હલકી સોબતથી રાજની સામે થયા. પાર્લિમેંટે પણ રાજ્યતંત્ર ઉપર ટીકા કરવા માંડી; છતાં રાજ તો ઈન્સાફને વેચતો, ખોટું નાણું કાઢતો, ને જગતના દર વધારી દેતો. તેથી ઇ. સ. ૧૩૧૦માં ઝરનોએ રાજ પાસેથી બધો કારભાર છીનવી લીધો, ને ગેવસ્ટન દેશાવર નાસભાગ કર્યા પછી શરણ થયો એટલે તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો. પણ ઝરનો સ્વાર્થી હતા. સ્કૉટલંડ, આયર્લંડ ને વેઇલ્સની લડાઈઓથી ઇંગ્લંડમાં તોફાની ને ધાડપાડુ લોકો ઠામઠામ સુલેહનો ભંગ કરવા મંડ્યા. અધૂરામાં પૂરું, દેશમાં દુષ્કાળ, અતિવૃષ્ટિ અને રોગચાળો ફેલાયાં. રાજ ને ઝરનો વચ્ચે લડાઈ શરૂ થઈ. રાજની સામેના એક પક્ષના સરદારો—Ordainers—નો નાશ થયો તો તેમને બદલે બીજો Hugh Dispensersનો પક્ષ સત્તા ઉપર આવ્યો, ઇ. સ. ૧૩૨૨.

રૉબર્ટ બ્રુસ.—ન્યારે બેવફ્રૂ રાજ ને સ્વાર્થી ઝરનો પરસ્પર તકરારોમાં રોકાયા હતા ત્યારે સ્કૉટલંડમાં રૉબર્ટ બ્રુસ એક પછી એક કિલ્લા અંગ્રેજોના હાથમાંથી સર કરતો હતો ને છેવટે સ્ટ્રેન્થિંગ પણ હાથથી જવા લાગ્યું. રાજની ને અમીરોની આંખો હવે બંધાઈ. તેમણે સ્કૉટલંડ ઉપર ચડાઈ કરી, પણ બૅન્નોકબર્ન (Bannockburn)ના નાળા આગળ બ્રુસે એડવર્ડને સળંગ હાર ખવડાવી; રાજ પોતે માંડમાંડ જીવ લઈ નાસી શક્યો, ઇ. સ. ૧૩૧૪.

જુસે આયર્લેન્ડમાં પણ એડવર્ડ વિરુદ્ધ તોફાનો ઊભાં કરાવ્યાં. ઈંગ્લેન્ડમાં રાજા ને બેરનો વચ્ચે તકરારો ચાલતી હતી તેથી જુસ સુખેથી પોતાના દુશ્મનોને સતાવી શક્યો. છેવટે ઇ. સ. ૧૩૨૩માં એડવર્ડ તેની સાથે સુલેહ કરી ને લડાઈ નો અંત આવ્યો.

એડવર્ડ પદબ્રજ.—એડવર્ડ ને રાણી ઈસાબેલા (Isabella)ને બનતું નહોતું, કારણકે રાજા ને રાણી બંને લંપટ હતાં. રાજાએ રાણીની તમામ જાગીરો જપ્ત કરી. આ અણબનાવ ને તકરારનો રાજાના શત્રુઓએ બેરોબર લાભ લીધો. રાણી ફ્રેન્ચ રાજા ફિલિપની કુંવરી હતી. તેથી ફ્રેન્ચ રાજા આદર્શ પણ રાણીનો પક્ષ કર્યો ને ફ્રાંસમાં આવેલા અંગ્રેજ પ્રાંત એકિવટેર્નને તાબે કરવા લડાઈ જાહેર કરી. રાણી ઈસાબેલા સમાધાન કરવા પેરિસ ગઈ. ત્યાં તેના રખાત રૉબર્ટ મૉર્ટિમર ને તેણે રાજાને પદબ્રજ કરવા ને સગીર પુત્ર એડવર્ડને ગાદી સોંપવા કાવતરું રચ્યું. બાળકુંવર તો ફ્રાંસમાં જ હતો. રાણીએ પોતાની જવાબદારી ઉપર કુંવરની સગાઈ કરી ને તેના સસરા પાસેથી લસ્કર લઈ તે ઈંગ્લેન્ડ ઉપર ચઢી આવી. રાજાનો ભાઈ, બીજા અમીરો, બધા તેના પક્ષમાં ગયા. રાજા વેઈલ્સમાં ભરાઈ ગયો, પણ ત્યાં કહેવાતા મિત્રાએ તેને રાણીના હાથમાં સોંપી દીધો, ઇ. સ. ૧૩૨૬. રાણીએ તેને ફેદ કર્યો. પછી નવી પાર્લમેંટ મળી. તે પાર્લમેંટે એડવર્ડને પદબ્રજ કર્યો ને સગીર કુંવર ત્રીજા એડવર્ડને ઈંગ્લેન્ડની ગાદી આપી, જન્યુઆરિ, ઇ. સ. ૧૩૨૭. નવ માસ પછી પદબ્રજ રાજાનું ખૂન કરવામાં આવ્યું. બ્રિટિશ પાર્લમેંટ અત્યાચારી ને જુલમી રાજાને પદબ્રજ કરવાનો અધિકાર ભોગવી શકે છે તે આથી સિદ્ધ થયું.

ત્રીજો એડવર્ડ, ઇ. સ. ૧૩૨૭-૭૭. રાણી તથા મૉર્ટિમરનો કારભાર.—ત્રીજો એડવર્ડ માત્ર ચૌદ વર્ષની ઉંમરે રાજા થયો, તેથી રાજ્યનો કારભાર રાણી ને તેના માનીતા મૉર્ટિમરના હાથમાં આવ્યો. તેમણે કેદી રાજા એડવર્ડનું કમકમાટી ઉપજાવે એવી રીતે ખૂન કરાવ્યું, ફ્રાંસના રાજાને ગેસ્કનિનો ધણોખરો ભાગ સોંપી દઈ તેની સાથે સુલેહ કરી, ફ્રાંસ જુસની પાસેથી લાંચ લઈ સ્કૉટલેન્ડ ઉપરનું ઈંગ્લેન્ડનું ઉપરીપણું છોડી દીધું. લલલલા અમીરોની જાગીરો જપ્ત કરી, રાજાના કાકાને પણ મારી નંખાવ્યો, ને

મોર્ટિમર પોતે ખૂબ પૈસો ભેગો કરવા મંડ્યો. આ કૃત્યોથી રાણી ને મોર્ટિમર દેશમાં ધણું અળખામણું થઈ ગયાં. સગીર રાજ સત્તર વર્ષનો થયો ત્યારે તેની આંખ ખરી વસ્તુસ્થિતિ તરફ ઝિઝડી. તેણે મોર્ટિમરને પકડાવી તેના ઉપર રાજદ્રોહનું કામ ચલાવી તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો, પોતાની માની તમામ મિલકત જપ્ત કરી, તેની બધી સત્તા લઈ લીધી, ને તેને યોગ્ય વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. રાજ્યતંત્ર હવે યુવાન રાજાએ પોતાના હાથમાં લીધું.

રાજા ત્રીજો એડવર્ડ અને સ્કૉટલેન્ડ.—આ સત્તર વર્ષનો રાજા શરીરે ધણું મજબૂત હતો. તે સારો સિપાઈ, પણ ખરાબ સરદાર, સ્વાર્થી, મોજશોખમાં રહેવાવાળો, ઈંગ્લેન્ડની સંસ્કૃતિનું અભિમાન ધરાવનાર, હાથનો છૂટો, શોખીન, ઉગાઉ, ઉઘમી અને સાહસિક હતો. તેણે ફ્રાંસની સામે લડાઈ જાહેર કરી લોકાના કુસંપને દૂર કર્યો અને ફત્તેહ ઉપર ફત્તેહ મેળવી અંગ્રેજોને યુરોપમાં ખ્યાતિ અપાવી. એડવર્ડ ગાદીએ આવ્યા બાદ પોતાના માનીતા માણસોને ખાલી પડેલા હોદ્દાઓ આપ્યા. બીજા એડવર્ડના વખતમાં શરુ થયેલી અંધાધુંધી હવે બંધ થઈ. સ્કૉટલેન્ડનો રાજા રોબર્ટ બ્રુસ ઇ. સ. ૧૩૨૮માં મરી ગયો. તેનો પુત્ર ડેવિડ રાજા થયો. ઈંગ્લેન્ડના કેટલાએક ઍરનોએ સ્કૉટલેન્ડના મહુમ રાજા જલ્દીન બેલિયલને પક્ષ કરી તે દેશ ઉપર ચઢાઈ કરી ને એડવર્ડ પોતે સ્કૉટલેન્ડમાં દાખલ થયો. શત્રુઓ હારી ગયા. બેલિયલ સ્કૉટલેન્ડનો રાજા થયો પણ તેણે ઈંગ્લેન્ડની તાબેદારી સ્વીકારી. ઇ. સ. ૧૩૪૦માં સ્કૉટ લોકોએ બેલિયલને કાઢી મૂક્યો. ડેવિડ ફરી રાજા થયો. અંગ્રેજોની મહેનત વળી ધૂળધાણી થઈ ગઈ. એડવર્ડ જોયું કે સ્કૉટલેન્ડને જિતવું એ કાંઈ રમત નહોતી.

ફ્રાંસ સાથે સો વર્ષના વિગ્રહની શરુઆત (The Hundred Years' War).—ઇ. સ. ૧૩૨૮માં ફ્રાંસનો રાજા પાંચમો ચાર્લ્સ ગુજરી ગયો. તેની ગર્ભવતી રાણીએ રાજના મરણ પછી એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો, પણ ફ્રેંચ કાયદાથી સ્ત્રી ગાદી ન મળે એમ હોવાથી દૂરના એક સગો વેલોઈ (Valois)નો ફિલિપ રાજા થયો. એડવર્ડની મા ચાર્લ્સની બેન થતી હતી તેથી એડવર્ડ ફ્રાંસની ગાદીનો દાવો કર્યો. ફિલિપે ક્રેસ્ટ રાજા ડેવિડને આશરો આપ્યો. તે એકિવટેઈનમાં ઈંગ્લેન્ડના હકને દુબાવવા

લાગ્યો. એડવર્ડે પણ ફ્રેંચ બંડખોરોને આશરો આપ્યો. વેપાર માટે તો બંને પ્રભને વારંવાર તકરાર થતી હતી. એડવર્ડે ફ્લાન્ડર્સમાં, ધ્રિટનિમાં ને નેવાર (Navarre) માં દરમ્યાનગીરી કરી, ને મોર્ટિમર નામના એક ઉમેદવારને મદદ કરી. રાજ્યે ફ્રાંસ ઉપર ત્રણ વાર ચઢાઈઓ પણ કરી હતી. આ કારણથી બંને દેશો વચ્ચે લડાઈ ફાટી નીકળી. શરુઆતમાં અંગ્રેજોની દરિયાઈ ફોતેહ થઈ. ઇ. સ. ૧૩૪૬માં એડવર્ડે નોર્મંડિમાં દાખલ થયો ને પત્ની પૌરિસ ન જતાં ઉત્તર તરફ રવાના થયો. ક્રેસી (Crecy) પાસે ફ્રેંચો હારી ગયા, આગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૩૪૬. કૅલે (Calais) પણ અંગ્રેજોએ સર કર્યું. સ્કૉટ રાજા ડેવિડ લડતાં માર્યો ગયો. આવી રીતે બધે એડવર્ડની ફોતેહ થઈ. દસ વર્ષ સુધી એડવર્ડે ને તેના પુત્ર સ્યામ રાજકુમારે (તેનું બપ્તર કાળું હોવાથી તેને લોકો Black Prince કહેતા.) વારંવાર ઉત્તર અને દક્ષિણ ફ્રાંસ ઉપર સવારીઓ કર્યાં કરી, ફ્રેંચ મુલકને વેરાન કરી નાખ્યો ને ફ્રેંચ રાજના જુદા જુદા અંગીરોને પોતાના પક્ષમાં લીધા. ફ્રાંસનો રાજા જહાન મુઝાયો. અંગ્રેજોએ બોર્ડો (Bordeaux)માં રાજધાની કરી. ત્યાંથી ફ્રેંચ મુલકમાં તેઓ વારંવાર રંખડ કરતા ને હજારો લોકોને ખાટકીની માફક કાપી નાખતા. છેવટે ઇ. સ. ૧૩૫૬ના સપ્ટેમ્બર માસમાં બ્રેક પ્રિન્સે જહાનને પોઇટિયર્સ (Poitiers) પાસે સખ્ત હાર ખવરાવી કેદ કર્યો. એડવર્ડ ને પાટવી કુંવર બંને જહાનની સાથે એક રાજને ને કુંવરને છાજે તેમ વત્યાં. ઇ. સ. ૧૩૫૮માં બંને રાજ્યો વચ્ચે સુલેહ થઈ. જહાનને એડવર્ડને પશ્ચિમ ફ્રાંસનો પ્રદેશ વગર શરતે સ્વપરત કરી દીધો અને ઉપરાંત મોટો દંડ કબૂલ્યો: પણ જહાન ન્યારે પૌરિસ પહોંચ્યો ત્યારે તેની પાર્લમેંટે આ શરતો માની નહીં તેથી તે પાછો ઇંગ્લંડ આવ્યો ને થોડા વખત માટે લડાઈ ચાલુ રહી. છેવટે ઇ. સ. ૧૩૬૦માં બ્રેટિગ્નિ (Breteigny)ના કરારથી જહાન છૂટો થયો. એડવર્ડને ફ્રાંસનો ધણીખરો પશ્ચિમ પ્રદેશ મળ્યો. પણ અંગ્રેજિન વંશના ફ્રાંસની ગાદી ઉપરના હકનો ને ફ્રાંસના રાજના અંગ્રેજ રાજ ઉપરના હકનો સંતોષકારક નિકાલ થયો નહોં. વળી કામધંધા વગરના ધણા અંગ્રેજ સિપાઈઓ ફ્રાંસમાં રખડતા હતા ને લોકોને રંખડતા હતા. ધ્રિટનિમાં તો હજુ પણ બંને રાજ્યો વચ્ચે લડાઈ

ચાલુ હતી. ફ્રાંસના રાજ્યે સ્પેઈનમાં કંસ્ટાઈલિના રાજ ઉપર ચડાઈ કરી. કંસ્ટાઈલિના રાજ્યે એકિવટેઈનમાં બ્લેક પ્રિન્સની મદદ માગી. આ કારણેથી વળી બંને રાજ્યો વચ્ચે લડાઈ સળગી, ઇ. સ. ૧૩૬૬.

બ્લેક પ્રિન્સે પોતાનું લશ્કર સ્પેઈનમાં ઉતાર્યું ને ઇ. સ. ૧૩૬૭માં નાજેરા (Najera) પાસે દુશ્મનોને સખ્ત હાર આપી. પણ પાટવી કુંવરને ધણા હરામખોર મિત્ર મળ્યો હતો. કંસ્ટાઈલિનો રાજ ગાદી ઉપર ફરી બેઠો કે તરત તે બેવકા નીવડ્યો. શત્રુએ તેનું ખૂન કર્યું. પાટવી કુંવર પોતે મદિદ પડ્યો, તેથી અંગ્રેજ લશ્કર ફ્રાંસમાં પાછું વળ્યું. તે દેશનો રાજ જ્ઞાન મરી ગયો હતો. તેને બદલે હિસ્તાદ પાંચમો ચાર્લ્સ રાજ થયો હતો. તેની પાસે બ્લેક પ્રિન્સ કાંઈ હિસાબમાં નહોતો. તેણે કુનેહથી યુરોપમાં ને ફ્રાંસના અંગ્રેજ મુલકમાં પોતાનો પક્ષ મજબૂત કર્યો ને અંગ્રેજોને ફ્રાંસમાંથી કાઢી મૂક્યા; દરિયાઈ લડાઈઓમાં પણ અંગ્રેજો હારી ગયા. માત્ર કંડે અંગ્રેજોના કબજામાં રહ્યું, ઇ. સ. ૧૩૬૭-૭૭. આવી રીતે જે રાજ્યે શરુઆતમાં ફતેહ ઉપર ફતેહ મેળવી હતી તેજ રાજ્યે પોતાના અમલના છેલ્લા વર્ષમાં હાર ખાધી, ને ચાલીસ વર્ષની તમામ મહેનત અફળ ગઈ. પાટવી કુંવર ક્ષયથી ઇ. સ. ૧૩૭૬માં મરી ગયો ને રાજ પોતે પણ બીજે વર્ષે જૂનમાં મરી ગયો.

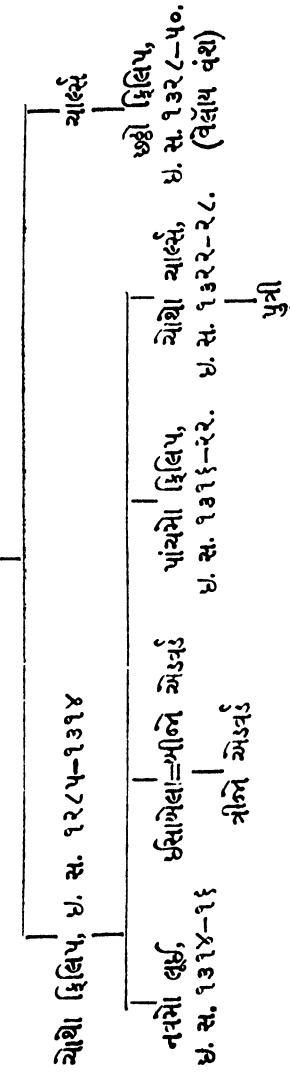
એડવર્ડનો અમલ ને ઇંગ્લંડની આંતર સ્થિતિ.—ફ્રાંસની લડાઈ માટે રાજને પૈસાની ખૂબ જરૂર પડતી. રાજ માત્ર બેરનોનાં લશ્કરો ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેતો નહોતો. તે આખા દેશના લોકોને કાબેલ તીરંદાજોની કવાયત આપતો. આ માટે રાજને પાર્લિમેંટ પાસે વારંવાર નાણાં માગવાં પડતાં, ને દર વખતે પાર્લિમેંટ પોતાને માટે નવા હકો સ્થાપતી. રાજ પોતે પોતાની જવાબદારી ઉપર કાંઈપણ કર નાખી શકે નહોતો કે વસૂલ કરી શકે નહોતો, એ સૂત્ર હવે રોજ રોજ વધુ સ્પષ્ટ થતું ગયું. પ્રજાએ આપેલાં નાણાંની જે વ્યવસ્થા થાય તેની તપાસ રાખવા ઓડિટરો—ફડનવીસો નીમવાનો હક પણ આ વખતે પાર્લિમેંટે પ્રતિપાદન કર્યો. તે સિવાય પ્રધાનોની નિમણૂક કરવામાં પણ પાર્લિમેંટ દરમિયાન થતી ગઈ. રાજ જે હક પકડે

તો પાર્લમેંટ તેને નાણું ન આપે; જો રાજા નમે એટલે લોકોની ફરિયાદોનો નિકાલ (Redress of grievances) થાય તો તેને નાણું મળે, એ સૂત્ર પણ હવે ધીમેધીમે સ્વીકારાયું. નાણું જે પ્રયોજન માટે અપાયું હોય તેજ પ્રયોજન માટે તેનો ઉપયોગ હવે થવા માંડ્યો. કેટલાક લેખકો રાજાની સત્તા પ્રગ્ભને લીધે છે એમ હવે કહેવા લાગ્યા. પાર્લમેંટે જેમ રાજા સામે પોતાના હકો સ્થાપિત કર્યા તેમ પોપ સામે પણ પોતાની સ્વતંત્રતા સ્થાપિત કરી. પાર્લમેંટના દબાણથી પોપ ઈંગ્લંડના ચર્ચની જવાબદારી (Benefices) પરદેશીઓને આપતો બંધ થયો. ચર્ચની અદાલતોના ફેસલા વિરુદ્ધ અપીલો પોપની અદાલતોમાં થતી તે સામે પણ રાજા ને પ્રજા એક થયાં. રોમના પોપના તમામ ધોરણ વિરુદ્ધ આ વખતે ઈંગ્લંડમાં મોટો વિરોધ પ્રકટી નીકળ્યો ને તે વિરોધની આગેવાની ઓક્સફર્ડના એક વિદ્વાન જોહન વિક્લિફ (John Wycliffe)ના શિર ઉપર આવી. લંગલૅન્ડ (Langland)ના “Vision of Piers Ploughman” નામના પુસ્તકમાં એ વિરોધ ચોખ્ખો જણાય છે. પાર્લમેંટ આટલેથી અટકી નહીં. ઇ. સ. ૧૩૧૬ની Good Parliament-સભી પાર્લમેંટે રાજાના વિશ્વાસુ નોકરો ઉપર આરોપો મૂકી તેમને સજા કરાવી, ને રાજાની માનીતી રખાતને દરબારમાંથી કાઢી મુકાવી. પરિણામે રાજાના પુત્ર જોહન ઓફ ગ્હાન્ટ (John of Ghaut), ડ્યુક ઓફ લેન્કેસ્ટર ને તેના મિત્રોએ પાર્લમેંટના આગેવાનોને કેદ કર્યા. રાજાપ્રજા વચ્ચેની તકરાર ભયંકર થઈ પડત; પણ ઇ. સ. ૧૩૭૭ના જૂન માસમાં ટુલ ને સ્વાર્થી રાજા મરી ગયો, એટલે થોડા વખત માટે તો દેશમાં શાંતિ ટકી રહી.

પ્લેગ (Black Death), ઇ. સ. ૧૩૪૮-૪૯.—ઇ. સ. ૧૩૪૮માં ઇંગ્લંડમાં પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો. તે લગભગ એ વર્ષ સુધી રહ્યો. દેશની અર્ધી વસ્તી આ ભયંકર રોગથી મરી ગઈ. સુધ્ધતા, આરોગ્ય, વૈદક અને ચોખ્ખાઈની કિમત એ વખતના લોકો ખિલકુલ સમજતા નહોં. પ્લેગને લીધે મજૂરો ઓછા થઈ ગયા, મજૂરીના દર વધ્યા ને મોંઘવારી થઈ ગઈ. કેટલાએક “ગેલડ” ખેડૂનો બંરોળથી સ્વતંત્ર થયા ને એક થઈ પોતાની સ્થિતિ સુધારવા મહેનત કરવા લાગ્યા. પરિણામ આગળ ઉપર જોઈ શકાશે.

અંકુશના કાંસની ગાદી ઉપરનો હુકમ

ત્રીજો દિલિપ, મૈત્ર્ય રાજા, ઇ. સ. ૧૨૭૦-૧૨૮૫

બીજો રિયર્ડ, ઇ. સ. ૧૩૭૭-૧૩૮૮.—ત્રીજો એડવર્ડ મરી ગયો સારે તેના મોટા પુત્ર જલ્લક પ્રિન્સનો અગિયાર વર્ષનો દીકરો રિયર્ડ ઇંગ્લંડની ગાદી ઉપર બેઠો.

દલિત લોકોનો બળવો.—રિયર્ડના વખતમાં પંદર વર્ષ કે તેથી વધારે વર્ષની ઉંમરના દરેક માણસ દીઠ માથાવેરો નાખવામાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૩૪૯ના ભયંકર પ્લેગને લીધે મોંઘવારી ને મજૂરી ઘણાં વધી ગયાં તેથી સરકારે મજૂરો વિરુદ્ધ કાયદાઓ કર્યા. જે કોઈ વધારે મજૂરી માગે તેને ને વધારે મજૂરી આપનારને સખ્ત સજા કરવાનું ફરમાવ્યું, તથા મોંઘવારી ઉપર પણ સખ્ત કબજો રાખ્યો. ઍરન અને વિલન—જમીનદાર ને ખેડૂત—વચ્ચેના સંબંધમાં પણ ફેરફાર થયો. ખેડૂતો વધારે સ્વતંત્ર થયા. હુનરઉદ્યોગોના વિકાસને લીધે શહેરો વધ્યાં. કારીગરો ને મજૂરો વધારે સ્વતંત્ર થયા. તેમનાં મંડળો જાલાં થયાં ને ઘણું ઠેકાણું તેઓ સરકાર સામે થવાની તૈયારીઓ કરવા મંજાં. તેમને બધાને ફ્યુડલ સિસ્ટમ—સામૂહિક વ્યવસ્થા—થી છૂટા થવું હતું. ફ્રાંસ સામેની ચાલીસ વર્ષની લડાઈ, કારભારીઓનો ને ઍરનોનો જુલમ, લડાઈથી પાછા ફરેલા કામ વગરના સિપાઈઓની રખડપટ્ટી, ને કરતો વધતો જતો બોળો, એ કારણોથી આ અસંતોષે બળવાનું રૂપ લીધું. ઇ. સ. ૧૩૮૧માં ઇસેક્સમાં પહેલું તોફાન થયું. જહોન બૉલ નામનો એક પાદરી તો બધે એમજ બોલતો કે દુનિયામાં ગરીબાઈ ને શાહુકારી જેવું કંઈ નથી. કેન્ટમાં કર ઉધરાવનાર એક અમલદારે વૉટ ટાઇલર (Watt Tyler) નામના માણસની પુત્રીનું અપમાન કર્યું તેથી તે બંડખોરોતો આગેવાન બન્યો. તેમણે લંડનનો કબજો લીધો, ને વકીલો, ઍરનો, પાદરીઓ, અમલદારો, ને ખાસ કરીને કર ઉધરાવનારાઓનાં ઘરો બાળી નાખ્યાં. સરકાર ઘણી ગભરાઈ ગઈ, પણ યુવાન રાજા બંડખોરો આગળ ગયો. ટાઇલર રાજા સાથે બોલતો હતો તેવામાં લંડનના શેરીફે તેને કાપી નાખ્યો. બંડખોરો ઉસ્કેરાઈ ગયા, પણ રિયર્ડે બંડખોરોની તમામ ફરિયાદો ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી ને ઇન્સાફ આપવાનું વચન આપી તેમને હંપ કર્યાં. બંડખોરો વીખરાઈ ગયા. દેશના બીજા ભાગોમાં પણ તેમનું જોર નરમ પડ્યું, પણ રાજાએ આપેલાં

વચ્ચનોનો અમલ પાર્લમેંટે જરા પણ કર્યો નહોં, તેથી મજૂરોનો ને કારીગરોનો અસંતોષ બિલટો વધ્યો.

સગીર રાજ ને બુંડખોર કાકાઓ તથા બેરનો.—સગીર રિચર્ડના મંત્રીમંડળે સ્કોટ્લંડ, ફ્રાંસ ને ફ્લેન્ડર્સમાં લશ્કરો મોકલ્યાં, પણ તેમાં કાંઈ ફતેહ મળી નહોં. રાજ બિનઅનુભવી હોવાથી દરબારમાં જુદા જુદા પક્ષો બિલા થયા અને તેઓ સત્તા માટે પરસ્પર લડવા લાગ્યા. રાજના કાકા લેન્કેસ્ટરે એક પક્ષની આગેવાની લીધી. સ્પેઇનમાં ને ફ્રાંસમાં લશ્કરો લઈ ત્યાં ફતેહ કરવાનો તેનો ઇરાદો હતો. રિચર્ડે તેને ત્યાં જવા રજા પણ આપી, પણ તે ફાળ્યો નહોં. રાજ પોતે ઘણો ઉડાઉ ને ક્રોધી હતો. આ કારણોથી દુશ્મનોએ તેના માનીતાઓને કાઠી મૂકવા માગણી કરી. રાજને નમવું પડ્યું. માનીતાઓમાંથી કેટલાક ફ્રાંસીએ ચઢ્યા, કેટલાક દેશપાર થયા, ને બાકીના નિવૃત્ત થયા. બેરનોએ તંત્ર પોતાના હસ્તક લીધું. જે પાર્લમેંટ મારફત રાજ ઉપર દબાણ કરવામાં આવ્યું તે પાર્લમેંટ Merciless Parliament કહેવાય છે, ઇ. સ. ૧૩૮૮. ઇ. સ. ૧૩૮૯માં આ કારભારનો અંત આવ્યો, ને રિચર્ડે ઉંમરલાયક થતાં રાજ્યતંત્ર પોતાના હાથમાં લીધું.

આપખુદ રાજ.—ફવે રિચર્ડે તમામ સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી ને કાકા ડ્યૂક ઓફ લેન્કેસ્ટરની સલાહ પ્રમાણે રાજ્ય કરવા માંડ્યું. પાર્લમેંટ, બેરનો, રાજકુટુંબ, પ્રજા, બધાં સંતોષ પામ્યાં. રિચર્ડે પોતે આયર્લેન્ડનો કબજો દબ કરવા ઉપાયો લીધા. તે પોતે ત્યાં ગયો. ફ્રાંસ સાથે સુમેહ કરવામાં આવી. ૭ વર્ષની ફ્રેંચ રાજકુવરી રિચર્ડ સાથે પરણી, ઇ. સ. ૧૩૮૬. અભ્યારસુધી રાજ્યે જૂની રાણીની મદદથી સારી રીતે રાજ્યતંત્ર ચલાવ્યું; પણ તે મરી ગઈ ને નવી રાણી બાળક હતી તેથી રાજ હવે નિયમ બહાર થઈ ગયો. તે રાણીની માફક પૈસો ઉડાવવા લાગ્યો. અલખત, રાજ કળાને ને સાહિત્યને ઉતેજન આપતો. વેસ્ટમિન્સ્ટર ઓબી ને હાલની શાલાને તેણે ખૂબ વધારી. પોતાના શત્રુઓને તેણે દાખી દીધા. ઇ. સ. ૧૩૯૭-૯૮ની પાર્લમેંટ તે રાજના કહેવા મુજબ વર્તી. રાજના ખરા શત્રુઓ બેરનો હતા. તેમને દાખી દેવા તેણે કારભારમાં નવા પણ બાહોશ માણસો

ગાઠવ્યા. પણ રાજ પોતાની મરજી મુજબ લોકો પાસેથી નાણાં કઢાવવા મંડ્યો. તેણે પોતાના કાકાના પુત્ર હેન્રિ ઑલિંગથ્રોકની જગીર જપ્ત કરી ને તેને દસ વર્ષનો દેશવટો આપ્યો. ત્યારપછી રિચર્ડ બંડખેરોને દાખી દેવા આવ્યેલડ ગયો. તેની ગેરહાજરીમાં હેન્રિ ક્રાંસથી ચૉર્કશાયરમાં દાખલ થયો. લોકો પણ તેની સાથે મળી ગયા તેથી રિચર્ડ ઇંગ્લંડ આવ્યો. તેનાં માણસો તેની નોકરી છોડી ગયાં તેથી રાજ પોતે ફરી વેશે નાસી ગયો, પણ પાછળથી તે શરણ થયો. હેન્રિ હવે ઇંગ્લંડની ગાદી ઉપર આવ્યો, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૩૯૯.

જ્યોફ્રે ચૉસર (Geoffrey Chaucer).—ઇ. સ. ૧૩૪૦માં ઇંગ્લંડના પહેલા કવિ ચૉસરનો જન્મ થયો હતો. તેણે “Tales of the Canterbury Pilgrims” લખી છે. એ કાવ્યમાં બેકેટની કબર પાસે કેટલાએક યાત્રાળુઓ ભેગા થાય છે અને વાર્તાઓ કરે છે. આ પ્રમાણે ખલાસી, ખેડૂત, પાદરી, જગીરદાર, વીશીરાજો, સિપાઈ, વિદ્યાર્થી, વગેરે દરેક પોતપોતાની વાર્તા બીજા યાત્રાળુઓને કહે છે. એ કાવ્ય ચૉદમા સૈકાની અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયું છે ને તે ઉપરથી આપણે એ વખતના સમાજનું જ્ઞાન મેળવી શકીએ છીએ. Langland—લૅંગલૅન્ડના “Piers Ploughman”માં ઇંગ્લંડની પ્રજાનાં દુઃખોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

જહ્ઝાન વિક્લિફ (John Wycliffe).—વિક્લિફનો જન્મ ઇ. સ. ૧૩૨૪માં ચૉર્કશાયરમાં થયો હતો. તેણે પાદરીઓનાં અજ્ઞાન, બદમાસી ને લખલૂટ ખર્ચ ઉઘાડાં પાડ્યાં, પોપનું નાણું કાઢવાની સત્તા સામે વાંધો લીધો, ચર્ચને રાજ્ય તરફથી મદદ ન મળવી જોઈએ એમ જાહેર કર્યું, આદ્યબલતું અંગ્રેજી ભાષાંતર બનાવ્યું, ઠામઠામ સાદા, ગરીબ ને ઉત્સાહી ઉપદેશકો (Lollards) મોકલી લોકોને ધર્મનો ખ્યાલ આપ્યો, ગરીબોનો પક્ષ લીધો, અને ધર્મની બાબતમાં પોપનું સર્વોપરિપણું ન હોતું જોઈએ એમ કહ્યું. તેના ઉપર બે વાર ધર્મદ્રોહનો આરોપ મૂકી કામ ચલાવવામાં આવ્યું, પણ બંને વાર તેને મોટા મોટા મુત્સદીઓનો ટેકો હોવાથી તે બચી ગયો. તે ઇ. સ. ૧૩૮૪માં મરી ગયો. પોપે કબર ખોદાવી વિક્લિફનાં હાડકાં બાળી નંખાવ્યાં ને તેની રાખને નદીમાં ફેંકી દેવાનો હુકમ કર્યો. વિક્લિફ

દ્યુથરના મતનો હતો ને તેથી તે “The Morning Star of the Reformation” કહેવાય છે.

વેપાર, હુન્નર, ઉદ્યોગ, વગેરે.—આ સૈકામાં ઇંગ્લંડમાં કરીગરોની રોજ વધી. ઇંગ્લંડથી કાપડ દેશાવર જવા માંડ્યું. લોહાની ચીજો બનાવવાનાં કારખાનાંઓ વધ્યાં. ઇંગ્લંડનું વહાણવટું વિકાસ પામ્યું. વેપારીઓ પૈસાદાર થયા. તેમની પાસેથી રાજ્યનાં વધારે પૈસા મળતો થયો તેથી રાજ્ય પણ તેમને ખુશ કરવા ધ્યાન રાખતો. ઇંગ્લંડનાં વહાણો ભૂમધ્ય ને આલ્સ્ટિક સમુદ્ર સુધી હવે માલ લઈ જવા લાગ્યાં. અંગ્રેજ વેપારીઓ દેશાવર વસી મોટા વેપાર ખેડવા લાગ્યા. અંગ્રેજ માછીઓ ઉતરમાં ઠેઠ આઇસલંડ (Iceland)ના ટાપુ સુધી પહોંચી જતા. અંગ્રેજ સરકાર વેપારના વિકાસ ઉપર હવે ખાસ લક્ષ આપવા લાગી. વેપારીઓની કંપનિઓ ઊભી થઈને તે કંપનિઓએ દેશાવર સાથે વેપારનો સંબંધ જોડ્યો. આ વખતમાં Knights-નાઈટો ને વેપારીઓ પરસ્પર લડના સંબંધ બાંધતા અને ગરીબમાં ગરીબ માણસ સારો વેપારી બની પ્રજાનો મોટો આગેવાન થઈ શકતો. આ વખતે મનૂરીના દર વધતા જતા હતા ને વેપારીઓનાં ને કરીગરોનાં મહાજનો (Guilds)ની સત્તા ઓછી થતી જતી હતી. કળા વધારે ઝીણવટવાળી થઈ. સેક્સનો અને નોર્મનો પરસ્પર ભેદભાવ ભૂલી ગયા ને ઇંગ્લંડના તમામ લોકો એક દેશના લોકો છે એમ હવે ભાસવા લાગ્યું. એ વેળા અંગ્રેજોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનાં હતો, અને જેમ આપણા દેશમાં હજુ દર અડવાડીએ શુક્રવારે કે રવિવારે ગુજરી ભરાય છે ને ત્યાં લોકો માલ વેચે છે, તેમ ઇંગ્લંડમાં પણ ગુજરીઓમાં ને મેળાઓમાં તમામ માલ વેચાતો. ત્યાં મોટા મોટા સોદાઓ ને ભવ્ય નાચ, સંગીત, વગેરેના જલસાઓ થતા.

પ્રકરણ ૯મું

લૅકેસ્ટર વંશ, ઇ. સ. ૧૩૯૯-૧૪૮૫.

ચોથો હેન્રી, ઇ. સ. ૧૩૮૧-૧૪૧૩.—બીજા રિચર્ડના કેદ થયા પછી તેને જ નામે બોલાવેલી પાર્લમેંટે તેને પદબ્રજ કર્યો ને હેન્રીને ગાદી આપી. આવી રીતે પાર્લમેંટ ગમે તે રાજ્યને પદબ્રજ કરી શકે છે ને ગમે

તે રાજવંશના પુરુષને ગાદી સોંપી શકે છે, તે સૂત્રનું પ્રતિપાદન થયું. નવા રાજ્યએ ઉત્તર યુરોપમાં, સ્પેઈનમાં ને પોર્ટુગલમાં લશ્કરી નોકરી કરી હતી; પણ તે માત્ર સિપાઈ ને સરદાર જ નહીં, પણ મુત્સદ્દી ને કારભારી હતો. તેણે ચર્ચના ને પાર્લિમેન્ટના તમામ અધિકારોનું રક્ષણ કરવાનું વચન આપ્યું ને વિક્લિફના પંથના માણસોને બાળી મૂકવાનો કાયદો પસાર કરાવ્યો. કેંટમાં રિચર્ડના માણસોએ બંડ કર્યું પણ રાજ્યએ તેમને સખ્ત શિક્ષા કરી, ને રિચર્ડ પણ શકમંદ રીતે મૃત્યુ પામ્યો, ઇ. સ. ૧૪૦૦. સ્કોટલેન્ડના ડગ્લાસને પર્સિ કુટુંબના માણસોએ કેદ કર્યો, પણ હજુ હેન્રિની ગાદી સહીસલામત નહોતી. ફ્રાંસનો રાજા ઇંગ્લંડ ઉપર તરવરી રહ્યો હતો. સ્કોટલેન્ડમાં ને વેઈલ્સમાં પણ બખેડાઓ થતા હતા. આ જ વખતે ઇંગ્લંડમાં એકવારના રાજાના મિત્રો— પર્સિ, અર્લ ઓફ નોર્થઅરલેન્ડ, તેનો પુત્ર હારિ હોટસ્પર, ગાદીનો ખરો વારસ ઓર્ટિમર, તથા સ્કોટ અમીર ડગ્લાસ (Douglas) બંડખોરો સાથે મળી ગયા ને હેન્રિને ઉથલાવી નાખવા બેઠ્યા. ક્યુઝબેરિ પાસે હોટસ્પર માર્યો ગયો ને ડગ્લાસ કેદ થયો, ઇ. સ. ૧૪૦૩. બંડખોરોએ એક ખોટા રિચર્ડને સ્કોટલેન્ડમાં બોલો કર્યો હતો. યૉર્કનો આર્યબિશપ પણ તેમાં સામેલ થયો હતો તેથી તેનો ને આર્યબિશપનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. નોર્થઅરલેન્ડ પણ લડતાં માર્યો ગયો. ઓવન ગ્લેન્ડોવર (Owen Glendower)ની આગેવાની નીચેના વેઈલ્સના બંડખોરો પણ શરણુ થયા. સ્કોટલેન્ડનો સગીર રાજા જેઈમ્સ ફ્રાંસ અબ્યાસ માટે જતાં અચાનક હેન્રિના હાથમાં પડવાથી ને તેને રાજકુંવરી આપવાથી તે દેશ સાથે સુલેહ થઈ ને ફ્રાંસ તરફની શીકર ઓછી થઈ, ઇ. સ. ૧૪૦૫-૭. આ રાજાના વખતમાં પાર્લિમેન્ટની સત્તા વધી, કારણકે હેન્રિનો ગાદી ઉપરનો હક વારંવાર તકરારમાં જતો ને તેન પૈસાની જરૂર પડતી. ઇ. સ. ૧૪૦૭માં રાજા માંદો પડ્યો. સત્તા માટે બે પક્ષ બેલા થયા; તેમાં પ્રિન્સ ઓફ વેઈલ્સ પોતે એક પક્ષ બોફોર્ટ (Beaufort)નો આગેવાન થયો. તેને ફ્રાંસ સામે લડાઈ કરવી હતી. સામા પક્ષમાં રાજાનો ભાઈ ટોમસ મુખ્ય હતો. પણ ઇ. સ. ૧૪૧૩ના માર્ચમાં ચોથો હેન્રિ મરી ગયો એટલે તેનો યુવાન પુત્ર પાંચમો હેન્રિ ઇંગ્લંડનો રાજા થયો.

પાંચમો હેન્રિ, ઇ. સ. ૧૪૧૩-૨૨. રાજપણો.—યુવાન રાજા હેન્રિ પાટવી કુવર તરીકે પોતાના આપના વિરુદ્ધ પક્ષનો આગેવાન હતો, એટલે કુદરતી રીતે જ્યારે તે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેણે પોતાના આપના માણસોને રાજ્યતંત્રથી ખાતલ કર્યા, ને મહુમ રાજના વખતમાં જે મુસદ્દીઓને શિક્ષા કરવામાં આવી હતી તેમને મારી આપી. નવો રાજા ધર્મની ખાતતમાં ઘણો ચુસ્ત હતો તેથી લોકોએ તેણે ખૂબ સત્કાર્ય ને પોતાના એક જૂના મિત્ર સર જોહન ઓલ્ડકેસ્ટ (John Oldcastle-શેક્સપિયરના નાટકનો Falstaff) ને ધર્મદોષ માટે કેદ કર્યો, ને પછી ફાંસી દીધી. ઇંગ્લંડમાં ઝરનો ને રાજકુટુંબના માણસો પક્ષાપક્ષીમાં દેશનું હિત જૂની જતા હતા; લૅંકેસ્ટર વંશનો ગાદી ઉપરનો હક બહુ લોકમાન્ય નહોતો; તેથી યુવાન રાજાએ ફ્રાંસ સામે લડાઈ લડવાનો નિર્ણય કર્યો, ઇ. સ. ૧૪૧૫. બર્ગેન્ડો ડ્યુકે તેને છાની મદદ આપી, કારણકે પેરિસના મુસદ્દીઓ સત્તા માટે પરસ્પર લડતા હતા.

ફ્રાંસ સાથે વિગ્રહ.—હેન્રિની લડાઈ જુદા જ પ્રકારની હતી. અંગ્રેજ સિપાઈ ફ્રાંસમાં સ્ત્રીને, પાદરીને કે નિરાધાર ને હથિયાર વિનાના માણસને સતાવશે નહીં, ને મંદિરોની મિલકતને અડશે નહીં, ને ફ્રેંચ લોકો અંગ્રેજ રાજાની પણ વસતિ હોઈ તેમનો ઉદ્ધાર કરવા માટે જ પોતે ફ્રાંસ ઉપર ચઢી આવ્યો છે એમ હેન્રિએ જાહેર કર્યું. પહેલી લડાઈ નોર્મંડિમાં થઈ. અંગ્રેજોએ હારફ્લેયુર (Harfleur)નું બંદર કબજે કર્યું. પછી હેન્રિ કેલે તરફ ચાલ્યો. રસ્તામાં અગ્નિનકૂર (Agincourt) પાસે પંદર હજાર અંગ્રેજોના લશ્કરે પચાસ હજાર ફ્રેંચોને સખ્ત હાર આપી, ઓક્ટોબર ઇ. સ. ૧૪૧૫. અંગ્રેજોની ને તેમના રાજાની ખ્યાતિ આખા યુરોપમાં પ્રસરી અને તીરંદાજો ને થોડેસવારોના સહકારથી અખ્તર પહેરેલાં ઝરનોનાં મોટાં લશ્કરોને સહેલાઈથી હરાવી શકાય છે એમ ફરી સિદ્ધ થયું. આ હારથી ફ્રેંચ સરકારે એ વર્ષ માટે સુલેહ કરી. ઇ. સ. ૧૪૧૭માં હેન્રિએ વળી ફ્રાંસ ઉપર સવારી કરી ને નોર્મંડિનો પ્રાંત સર કર્યો. રાજાએ પ્રાંતના કારખાતની વ્યવસ્થા પણ ઘણી સારી કરી અને ફ્રેંચોના કારભાર કરતાં અંગ્રેજોનો કારભાર વધારે અનુકૂળ છે એમ ફ્રેંચ લોકો પોતે કબૂલ કરવા લાગ્યા. ડ્યુક ઓફ બર્ગેન્ડો ફ્રેંચ રાજપુત્રે

ખૂન કરાવ્યું ને તેનો પક્ષ હવે હેન્રિ સાથે મળી ગયો. તે રાજા પૅરિસમાં દાખલ થયો; તેથી ઇ. સ. ૧૪૨૦માં ફ્રેન્ચ રાજા છઠ્ઠા ચાર્લ્સે અંગ્રેજો સાથે સુલેહ કરી, પોતાની પુત્રી કેથરાઈનને હેન્રિ સાથે પરણાવી, અને હેન્રિએ માગેલી બધી શરતો કબૂલ કરી. ઇ. સ. ૧૪૨૧માં રાજા વળી ફ્રાંસમાં દાખલ થયો; પણ તેની પાસે નહોતા સિપાઈઓ કે નહોતું નાણું. તેથી અંગ્રેજોને કાંઈ મોટી ફતેહ મળી શકી નહોતી. ખુદ ઇંગ્લંડમાં પાર્લમેન્ટ રાજા પાસે કડક અમલ માટે દાદ માગતી હતી. રાજાને ધણી શીકર થઈ. ઇ. સ. ૧૪૨૨ના સપ્ટેમ્બર માસમાં ફ્રાંસમાં જ તે મરડાની બીમારીથી મરી ગયો.

હેન્રિના ગુણદોષ.—પ્રિન્સ ઓફ વેલ્થિસ તરીકે હેન્રિ ઉદ્ધત, તોફાની, લખાડ ને સોનેરી ટોળાનો માણસ ગણાતો; પણ રાજા થયા પછી તે એકદમ સુધરી ગયો. તેનું ચારિત્ર્ય એકદમ દોષ વિનાનું હતું. તે ધણી ધર્મિષ્ઠ, ઉદાર, સાધુઓ (Monks) ને સાધ્વીઓ (Nuns) તરફ માયાળુ, ગરીબો ઉપર પ્રીતિ ધરાવનાર, સાદો અને બહાદુર રાજા હતો. તે દૂરંદેશી ભરેલો રાજ્યવિચાર કરી શકતો. ઇંગ્લંડ માટે તેણે સાંં નૌકાસૈન્ય તૈયાર કર્યું. તેનામાં જુવાની, ઉદ્ધતાઈ ને સાહસ હતાં. ફ્રાંસ ઉપર ચઢાઈ કરી એ તેની મોટી બૂલ થઈ. હેન્રિએ જો ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્ર ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું હોત તો તેના નવ માસના સગીર પુત્રના અમલની રાષ્ટ્રીય આફતો કાંઈક અંશે દૂર થઈ શકત; કારણકે ઇંગ્લંડના અમીરોમાં ને રાજકુટુંબમાં રાજદ્રોહ આ વખતે ધર કરી ગયો હતો, વેપારીઓમાં ને કારીગરોમાં અસંતોષ વ્યાપી રહ્યો હતો, ને ચર્ચમાં ધણી સડો પેસી ગયો હતો. આ નબળાઈઓને દૂર કરવાની જરૂર હતી. તેને બદલે પાંચમા હેન્રિએ પોતાની સારી શક્તિઓને ફ્રાંસની સવારીમાં વાપરી નાખી ને તેથી ભરજુવાનીમાં તેનું અકાળ મરણ થયું.

છઠ્ઠો હેન્રિ, ઇ. સ. ૧૪૨૨-૬૧. બાળરાજા.—છઠ્ઠો હેન્રિ ગાદી ઉપર બેઠો ત્યારે તે ધાવણા હતો. રાજાના બે કાકા, બેડફોર્ડ ને ગ્લોસ્ટર (Gloucester) ને વિંચેસ્ટરનો બિશપ બેડફોર્ડ, એ ત્રણ જણાઓ ઇંગ્લંડમાં ખાસ જાણીતા ને વગવાળા મુત્સદ્દીઓ હતા. તેથી રાજ્યતંત્ર બેરનોએ પોતાના હાથમાં લીધું ને બેડફોર્ડને બાળરાજાનો વાલી ને રાજ્યનો રક્ષક

અનાવ્યો. આ કારભારીઓએ સ્કૉટલેન્ડના રાજા જેમ્સને છૂટો કર્યો, પણ રાજાના કાકાઓમાં પરસ્પર અણુઅનાવ હતો તેથી રાજ્યકારભાર ઉપર પૂરતું લક્ષ આપી શકાયું નહીં. અમીરો અંદર અંદર લડતા હતા ને વેપારીઓ ને કારીગરો વધારે લોકો માગતા હતા. આ વખતે સગીર રાજાની મા કંટાળી જઈ આવન ટ્યુડર નામના માણસને પરણી.

ફ્રાંસ ને ઇંગ્લેન્ડ.—પાંચમા હેન્રિના મરણ પછી ફ્રાંસનો રાજા છટો ચાર્લ્સ પણ તરત મરી ગયો, તેથી કરાર પ્રમાણે બાળરાજા છટો હેન્રિ ફ્રાંસનો રાજા થયો ને પૅરિસ મુકામે તેનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો. બેડફોર્ડ હવે પૅરિસ ગયો. ઘણાખરો ફ્રાંસ દેશ અંગ્રેજોએ સર કર્યો. તેમણે ઓર્લીઆં (Orleans)ને ઘેરો ઘાલ્યો. ક્રાટ અંગ્રેજોને શરણ થવાની તૈયારીમાં હતો, પણ દરમ્યાન અણધારેલી મદદ આવી પહોંચતાં અંગ્રેજોને માત્ર તે શહેર જ નહીં પણ બધી ફ્રેંચ ભૂમિ છોડી દઈ ઇંગ્લેન્ડ પાછું જવું પડ્યું. આ મદદ દેનાર એક મજૂરની બાળકુમારી હતી ને તેનું નામ જોન ઓર્ આર્ક (Joan de Arc) હતું.

જોન ઓર્ક આર્ક ને ફ્રાંસનો વિજય.—ફ્રાંસ પરદેશીઓના પંજામાં સંપડાયું હતું. રાજા નબળો હતો. અમીરો અંદર અંદર લડી મરતા હતા. સો વર્ષના વિગ્રહથી દેશ પાપમાલ થઈ ગયો હતો, તેથી ધર્મગુરુઓ લોકોને ન્યાં ત્યાં વિશેષ ધર્મિક થવા ઉપદેશ કરતા હતા. જોન ઓર્ક આર્ક પણ આવો ઉપદેશ સાંભળેલો. તેને પોતાના દેશને સ્વતંત્ર કરવાનો આવેશ ચઢી આવ્યો. જોનનો જન્મ ચેમ્પેઈન (Champagne)ની સરહદ ઉપરના એક ગામડા-દોમરેરિ (Domreri)માં એક મજૂરને ત્યાં થયો હતો ને આ વખતે તેની ઉંમર અઢાર વર્ષની હતી. તેને રાતદિવસ એક જ સ્વપ્ન આવતું. તે કહેતી કે “મારા ઘર પાસેના કુવા પાસેથી ક્રાઈ ઇશ્વરી વાણી મને ફ્રાંસને સ્વતંત્ર કરવા હુકમ કરે છે.” તે રાજપુત-પ્રક્રિત-પાસે ગઈ. પહેલાં તો લોકોએ તેને હસી કાઢી; પણ તેણે એક જણને શાપ આપ્યો તે સાચો પડ્યો એટલે સિપાઈઓ તેનાથી ડરવા લાગ્યા. રાજકુટુંબને ને ધર્મગુરુઓને તેનાં આવેશભર્યાં વચનોથી નવી હિમત આવી.

રાજાએ તેને આર્લીઆં બચાવવા એક લશ્કર આપ્યું. શહેરના સિપાઈઓને તેણે દોર્યાં. અંગ્રેજો નાસીપાસ થયા ને શહેરનો ઘેરો ઊઠાવી ચાલ્યા ગયા. ઇ. સ. ૧૪૨૯ના જુલાઈમાં રીમ્સ (Reims) મુકામે જોનના મનોરથો સિદ્ધ થયા. રાજપુત સાતમા ચાર્લ્સ તરીકે ફ્રાંસનો રાજા થયો. જોનનો આવેશ હવે ફ્રાંસને ખૂણખોચરે ફેલાયો. અમીરો, વેપારીઓ, ખેડૂતો કારીગરો, બધા પરદેશી અંગ્રેજોને કાઢી મૂકવા સજ્જ થયા. પણ જોન પકડાઈ ગઈ. તેના ઉપર ડાકણ હોવાનો આક્ષેપ મૂકવામાં આવ્યો. તેણે પોતે સ્વમાં વગેરે ખોટાં હોવાનું કબૂલ કર્યું. અંગ્રેજોની તહેનાત નીચે રહેતા કેટલાક દેશદ્રોહી ફ્રેંચોએ જોનને ગુનેગાર ઠરાવી, ને રૂએન મુકામે તેને જીવતાં બાળી મૂકવામાં આવી. ફ્રેંચોએ પેરિસમાં તેનું પૂતળું બંધું કર્યું. અત્યારે તેઓ એ કુમારિકાને ખરી સ્વદેશગ્રેમી સ્ત્રી તરીકે પૂજે છે. જોન મરી ગઈ, પણ તેનો આત્મા મરી ગયો નહીં. તેણે પ્રકટાવેલું સ્વદેશ અભિમાન જીવંત જાગતું રહ્યું; ડ્યુક ઓફ બર્ગેન્ડિ પોતાના રાજા સાથે ભળી ગયો, કારણકે બેડફોર્ડ ને ગ્લુસ્ટર તેના શત્રુઓ સાથે લડના સંબંધો કરી તેની જાગીર-બર્ગેન્ડિ-સામે ખટપટ કરતા હતા. બેડફોર્ડ પોતે મરી ગયો. તેથી અંગ્રેજોની સ્થિતિ રોજ રોજ ફેફાડી થતી ગઈ. અંગ્રેજો પાસે નહોતું લશ્કર કે નાણું, કે કોઈ સરદારો કરી શકે તેવું માણસ. યુદ્ધની કળા પણ ફરી ગઈ હતી. ફ્રેંચો પાસે સારા ઈન્જિનિયરો હતા ને સારી તોપો હતી. તેથી ઇ. સ. ૧૪૩૬માં પેરિસ સર થયું. અંગ્રેજ કારભારીઓ તો સત્તા માટે લડવામાં ફ્રાંસ સામે નજર કરવા નવરા પણ નહોતા. બેડફોર્ડના પક્ષે રાજાને એન્જેવિન કુંવરો માર્ગારિટ સાથે પરણાવ્યો ને રાજાના કાકા ગ્લુસ્ટરને કેદ કરી મારી નંખાવ્યો. પણ બેડફોર્ડ તરતમાં મરી ગયો. ડ્યુક ઓફ બર્ગેન્ડિ હવે જોર ઉપર આવ્યો. દેશમાં દુષ્કાળ, રોગચાળો, વગેરે ફાટી નીકળ્યાં. અમીરોનો જુલમ અસહ્ય થઈ પડ્યો. લોકો લડાઈથી કુટાળી ગયા. મેર્મન, નોર્મંડિ, એકિવટર્મન, બધું અંગ્રેજોએ ખોયું. બોર્ડો પણ શરણ થયું. સો વર્ષના વિઝફનો હવે અંત આવ્યો. અંગ્રેજોએ ફ્રાંસનો મુલક ને તેની ગાંડી ઉપરનો હક છોડી દીધો. માત્ર ચેનલ ટાપુઓ ને કેલે (Calais) અંગ્રેજો પોતાની પાસે રાખી શક્યા. તેમાં અત્યારે ચેનલના ટાપુઓ હજી અંગ્રેજો પાસે છે.

આ સો વર્ષના વિઘ્નથી બંને દેશો ખુવાર થયા. ઇંગ્લંડ કદિ ફ્રાંસને તાબે કરી શકત નહોં. ફ્રાંસને તાબે કરવાથી ઇંગ્લંડ પોતે ફ્રાંસના એક પ્રાંત જેવું થઈ જત ને અંગ્રેજોનો ઇતિહાસ ઉજ્જવળ થઈ શકત નહોં.

અંધાધુંધીની શરૂઆત.—ઉપરના પાનામાં ઇંગ્લંડમાં ચાલતી પક્ષાપક્ષી ને તેને પરિણામે ચાલતી અંધાધુંધી આપણે જોઈ ગયા. હજો હેન્રિ નબળો રાજા હતો. પણ તેની રાણી માર્ગરિટ ખટપટી, કાબેલ, દુરામહી અને હિંમતવાન સ્ત્રી હતી. આ કારણથી દેશમાં અંધાધુંધી વધી પડી. જોકે કેઈડ નામનો એક માણસ આ અંધાધુંધીનો લાલ લઈ હજારો માણસોને મોખરે લંડન સુધી આવી પહોંચ્યો. તેમણે ધણા અમલદારોનાં ને પાદરીઓનાં ખૂન કર્યાં; પણ છેવટે કેઈડ ધાયલ થઈ મરણ પામ્યો. બોર્ન્ટોના મરણ પછી રાજ્યની લગામ સફેક (Suffolk)ના હાથમાં આવી હતી, પણ તેના શિરચ્છેદ પછી રાજાનો કુટુંબી ડ્યુક ઓફ યૉર્ક કારભાર કરતો હતો. તેને ગાદી જોઈતી હતી તેથી દેશમાં બે પક્ષો વચ્ચે લડાઈ સળગી ઊઠી.

યૉર્ક ને લૅન્કેસ્ટર.—ત્રીજા એડવર્ડને ચાર પુત્રો હતા: (૧) પ્લેન્સ પ્રિન્સ (૨) લાયોનેલ, ડ્યુક ઓફ ક્લૅરન્સ (૩) જ્હોન ઓફ ઘાન્ટ (૪) એડમન્ડ, ડ્યુક ઓફ યૉર્ક. તેમાં પહેલા ને ત્રીજા પુત્રના વંશજોને ગાદી મળી ચૂકી હતી. ત્રીજા પુત્ર જ્હોનના લૅન્કેસ્ટર વંશજ હેન્રિ હાલ ગાદી ઉપર હતો. પણ બીજા ને ચોથા પુત્રના વારસો હયાત હતા છતાં તેમને ગાદી મળી નહોતી. આ અન્યાય તેમના વારસ ડ્યુક ઓફ યૉર્કને સાલતો હતો. ઇ. સ. ૧૪૫૩ના ઓગસ્ટમાં રાજા ગાંડો થઈ ગયો ને તે જ અરસામાં રાણીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. રિચર્ડ, ડ્યુક ઓફ યૉર્ક, આ બનાવથી એકદમ નિરાશ થઈ ગયો, કારણકે હવે તેને કદિ ગાદી મળે એમ ન રહ્યું. તેથી તે રાજા ને રાણી સામેના પક્ષનો આગેવાન થયો. એકવાર તે અને રાજાનો પક્ષકાર સૌમરસેટ લંડનના એક બગીચામાં ફરતાં ચાલતાં કરતાં લડી પડ્યા. યૉર્કે બગીચામાંથી સફેદ ગુલાબનું ફૂલ તોડી તેને પોતાના પક્ષના ચિહ્ન તરીકે સ્વીકાર્યું. સૌમરસેટે ગુલાબી રંગના ગુલાબનું ફૂલ હાથમાં લઈ તેને પોતાના ચિહ્ન તરીકે સ્વીકાર્યું. બંનેના પક્ષકારોએ પણ એ જ ચિહ્નો રાખ્યાં, તેથી યૉર્ક ને લૅન્કેસ્ટર વચ્ચેનો વિઘ્ન “Wars of the Roses” કહેવાય છે.

ગુલાબના વિગ્રહો (The Wars of the Roses)

ઇ. સ. ૧૪૫૫-૮૫.—પહેલી લડાઈ ઇ. સ. ૧૪૫૫ના મે માસમાં સેઈન્ટ આલ્બન્સ (St. Albans) પાસે થઈ; તેમાં સૉમરસેટ માર્યો ગયો ને રાજા કેદ પકડાયો, તેથી યૉર્કના પક્ષના હાથમાં રાજ્યતંત્ર આવ્યું. પણ રાણી માર્ગારેટ તેમની વિરુદ્ધ હતી, તેથી બંને પક્ષ વચ્ચે ઇ. સ. ૧૪૫૯માં લડફોર્ડ (Ludford) પાસે લડાઈ થઈ. તેમાં રાણી જિતી તેથી બધા યૉર્કિસ્ટો ભાગી ગયા: યૉર્ક આયર્લેન્ડમાં ને વૉરિક (Warrick) કેનેમાં. પણ રાણીનો કારભાર ધણો કડક હતો તેથી દક્ષિણ ઇંગ્લંડના લોકો તેની સામે જાણ્યા. વૉરિકે રાણીના પક્ષને નોર્થમપ્ટન પાસે ઇ. સ. ૧૪૬૦માં હરાવ્યો ને રાજાને કેદ કર્યો. યૉર્ક સત્તા પર આવ્યો; પણ વેઈકફીલ્ડ (Wakefield) પાસે લડતાં તે માર્યો ગયો. સેઈન્ટ આલ્બન્સની લડાઈમાં પણ રાણીને ફતેહ મળી. દરમ્યાન રિચર્ડ-મર્ડુમ ડ્યુક ઓફ યૉર્કના પુત્ર એડવર્ડ લંડનનો બચાવ કર્યો, શત્રુને ઉત્તર તરફ હટાવી મૂક્યા, ને પોતે ઇંગ્લંડનો રાજા થયો, ઇ. સ. ૧૪૬૧. તેને અર્લ ઓફ વૉરિકની મદદ હતી.

આની રીતે ઇંગ્લંડમાં આ વખતે બે રાજા હતા, જ્યો હેન્રી ને યોથો એડવર્ડ.

યોથો એડવર્ડ, ઇ. સ. ૧૪૬૧-૮૩. હારજિત.—તરત એડવર્ડ ઉત્તર તરફ કૂચ કરી ને શત્રુઓને ટાઉટન (Towton) પાસે સખ્ત હાર આપી. હેન્રી ને માર્ગારેટ સ્કૉટલેન્ડ નાસી ગયાં. સ્કૉટલેન્ડમાં મદદ ન મળતાં રાણી ફ્રાંસ ચાલી ગઈ. એડવર્ડે રાજ્યનો બંદોબસ્ત કરવા માંડ્યો, ને ફ્રાંસ, સ્કૉટલેન્ડ, તથા ડેન્માર્ક સાથે કરારો કરી દેશમાં પોતાની સ્થિતિ સન્નામત કરી. એડવર્ડ વૉરિકની મદદથી ગાદી ઉપર આવ્યો હતો તેથી રાજ્યનો ખર્ચો ધણી વૉરિક હતો. તેણે આ સત્તા પોતાના હાથમાં કાયમ રહે તે માટે પોતાની સગી રાજાને પરણાવવા વિચાર કર્યો, પણ રાજાને વૉરિકનો ધણો દુર હતો તેથી તે બારોબર ઇલિઝાબેથ વુડવિલ (Woodwill) નામની એક સામાન્ય વિધવાને પરણ્યો. વૉરિક ધણો રોષે બરાયો, ક્રૂરણેકે નવી રાણીનો આગ્રહો પતિ ને તેનો બાપ લૉર્ડસ્ટર પક્ષના હતા. રાજારાણીએ

પોતાનો નવો પક્ષ બનાવવા માંડ્યો. એડવર્ડને તો આખા ઇંગ્લંડના રાજા થવું હતું, એક પક્ષના સરદાર નહીં; તેથી વૌરિક સામા પક્ષમાં ભળ્યો. એક વાર તો તેણે રાજાને કમળે પણ કર્યો; પણ પછી તે ફ્રાંસ ભાગી ગયો ને ત્યાંથી માર્ગરેટની સાથે મળી ઇંગ્લંડ ઉપર ચઢી આવ્યો. એડવર્ડ બેલ્જિઅમ ભાગી ગયો. હેન્રી ફરી રાજા થયો પણ તે થોડા વખત માટે જ. ઇ. સ. ૧૪૭૦. એડવર્ડને પરદેશથી મદદ મળી તેથી તે ઇંગ્લંડ ઉપર ચઢી આવ્યો. ઇ. સ. ૧૪૭૧માં ઇસ્ટરના તહેવારોમાં બાર્નેટ (Barnet) આગળ લડાઈ થઈ. વૌરિક માર્યો ગયો; એડવર્ડની ફતેહ થઈ. પછી રાણી માર્ગરેટ એડવર્ડ ઉપર ચઢી આવી. ટ્યુક્સબરી (Tewkesbury) પાસે લડાઈ થઈ. રાણી પોતે ફેદ થઈ; તેનો નાનો પુત્ર એડવર્ડ માર્યો ગયો; યૉર્ક પક્ષની પૂરેપૂરી ફતેહ થઈ. રાજા હટ્ટા હેન્રીનું પણ ખૂન કરવામાં આવ્યું.

એડવર્ડ હવે ઇંગ્લંડનો ખરો રાજા થયો, પણ તેનો ભાઈ ડ્યુક ઓફ ક્લેરન્સ (Duke of Clarence) તેની સામે ખટપટ કરતો હતો તેથી તેનો તેણે શિરચ્છેદ કરાવ્યો. આ રાજાએ અમીરો ઉપર સખ્ત કબજો રાખ્યો, વેપારીઓને ને કારીગરોને અદલ ઈન્સાફ આપ્યો, મધ્યમ વર્ગના પણ આડોશ મુત્સદ્દીઓને નોકરીએ ચઢાવ્યા, ખૂબ નાણું એકઠું કર્યું, દેવું ચૂકવી દીધું, પરદેશી રાજાઓ સાથે મૈત્રી કરી, ફ્રાંસના રાજા પાસેથી દંડ લઈ તેના ઉપર સવારી કરવાનું બંધ રાખ્યું. ને સ્કૉટલંડ ઉપર પોતાનું સર્વોપરિપાણું સ્થાપવા મહેનત કરી. તે ઇ. સ. ૧૪૮૩ના એપ્રિલ માસમાં મરી ગયો.

પાંચમો એડવર્ડ, ઇ. સ. ૧૪૮૩.—ચોથો એડવર્ડ બે પુત્રો મૂકી મરી ગયો: (૧) એડવર્ડ, જેની ઉંમર બાર વર્ષની હતી, અને (૨) રિચર્ડ. તેમાં મોટો પુત્ર એડવર્ડ રાજા થયો, પણ તે સગીર હોવાથી કાંકો ગવર્સ્ટર મુખ્ય સત્તા ઉપર આવ્યો. રાણી ઇલિઝાબેથ ને તેના સગાઓ હવે પદબ્રજ ગવર્સ્ટરની દાનત ખરાબ હતી. તેણે હવે એમ જાહેર કર્યું કે રાજા રિચર્ડ મહુમ એડવર્ડના ખરા પુત્રો નથી. પછી તેણે બંને કર્યા ને પાર્લમેન્ટ પાસે પોતાનો હક કબૂલ કરાવ્યો. એડવર્ડ

ને રિચર્ડ, બંનેને કેદમાં भारी નાખવામાં આવ્યા. ગ્લેસ્ટર રિચર્ડ નામ ધારણ કરીને ગાદીએ આવ્યો, જૂન, ઇ. સ. ૧૪૮૩.

ત્રીજો રિચર્ડ, ઇ. સ. ૧૪૮૩-૮૫.—ત્રીજો રિચર્ડનો અમલ ઝાઝો વખત ટક્યો નહોતો. પાંચમા હેન્રીની વિધવા કંથેરાઈન વેઈલ્સના એક યોવાન ટયુડર સાથે પરણી હતી, તેમને એડમન્ડ, અર્લ ઓફ રિચમન્ડ (Richmond) નામનો પુત્ર થયો. આ એડમન્ડ, અર્લ ઓફ સૉમરસેટ (લૅંકેસ્ટર પક્ષ)ની પુત્રી માર્ગારિટને પરણ્યો હતો. તેમનો પુત્ર હેન્રી, અર્લ ઓફ રિચમન્ડ, લૅંકેસ્ટર વંશનો વારસ થયો. તે બ્રિટનિ (ફ્રાંસ)માં રહેતો હતો. રિચર્ડના જુદામતો લાલ લઈ તેણે ઇંગ્લંડ ઉપર સવારી કરી. લૅંકેસ્ટર ને યૉર્ક પક્ષના લોકો તેની સાથે મળી ગયા. રિચર્ડ ને તેની વચ્ચે બૉસવર્થ (Bosworth) આગળ લડાઈ થઈ. રિચર્ડના કેટલાએક અમીરો શત્રુની છાવણી તરફ ચાલ્યા ગયા. રિચર્ડ બહાદુરીથી લડ્યો, પણ તે માર્યો ગયો, ઑગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૪૮૫. રણક્ષેત્ર ઉપર જ હેન્રીના માથા ઉપર મુકુટ મુકવામાં આવ્યો ને સાતમા હેન્રી તરીકે તે ઇંગ્લંડનો રાજા થયો. એ રાજાએ યૉર્ક પક્ષના રાજા એડવર્ડની પુત્રી ઇલિઝાબેથ સાથે લગ્ન કર્યું, એટલે લૅંકેસ્ટર ને યૉર્ક પક્ષની હરીફાઈ પણ શાંત થઈ ને ત્રીસ વર્ષનો વિગ્રહ પણ તે જ સાથે બંધ થયો.

લડાઈની અસરો.—છેલ્લી ત્રીસ વર્ષની લડાઈ માત્ર અમીરોની લડાઈ જ હતી; તેમાં પ્રજાને કાંઈ લેવાદેવા નહોતું. અમીરો સ્વાર્થ માટે જ લડ્યા હતા; તેમના સિપાઈઓ પણ સ્વાર્થી ને જુલમી હતા. લડાઈમાં બંને પક્ષે પરસ્પર ઘણી નિર્દયતા બતાવી. ફ્રાંસ સાથેની લડાઈથી આ અમીરો ઘણા ફાટી ગયા હતા. તેનો બદલો તેમને ત્રીસ વર્ષના સંઘાતમાં મળ્યો. તેઓ બધા લગભગ કપાઈ મુઆ, તેમની દોલતનો નાશ થયો. એ લડાઈ દરમ્યાન રાજ્યતંત્ર તો માત્ર નામતું જ ચાલતું. ઈન્સાફ કાઢને મળતો નહોતો. વેપાર-રોજગાર બંધ હતા. પાદરીઓ અધર્મી થઈ ગયા. લોકો અજ્ઞાન રહ્યા. યુરોપમાં જે મોટું પરિવર્તન થયું હતું તેની અસર ઇંગ્લંડમાં ઘણી મોટી થઈ.

પંદરમા સૈકાનું ઇંગ્લંડ.—ગદ્યમાં મેલોરી (Malory-મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૪૦૦)એ આર્યરનાં પરાક્રમેનું સાહિત્ય અંગ્રેજીમાં આપ્યું. આ સૈકામાં ક્યુડલ સિસ્ટમનો ધીમે, પણ ચોક્કસ નાશ થતો ગયો. ઍરનો Manors-ના કિલ્લાઓ હવે ઉજ્જડ થઈ ગયા. મજૂરો ને ખેડૂતો સ્વતંત્ર થયા. તેમણે ગરીબ અમીરોની જમીનો વેચાતી લઈ લીધી. તેઓએ પોતાનાં ખેતરોની આસપાસ વાડો બાંધી, અને ઘેરાંબકરાં વગેરે ઉછેરી તેમાંથી પૈસા કમાવા માંડ્યા. બિનનું કાપડ ઇંગ્લંડમાં તૈયાર થવા લાગ્યું. આ સૈકામાં ઇંગ્લંડમાં અંદરો ને શહેરો વધ્યાં. શહેરોનો વહીવટ સ્થાનિક મંડળો પોતાની જવાબદારી ઉપર કરતાં. જુદા જુદા ધંધાઓ માટે જુદાં જુદાં ખાસ મહાજનો (Guilds) સ્થપાયાં. આ મહાજનો રાજને નાણાંની મદદ આપતાં ને જુલમ સામે પણ થતાં. ચર્ચની ઇજ્જત ઓછી થઈ. ચૌદમા સૈકાના લઘ્ય નાય ને સંગીતના જલસાઓ આ સૈકામાં વધી ગયા હતા, અને દેશાવરના મુસાફરો અંગ્રેજોનો મોજસો અને ઉડાઉ સ્વભાવ જોઈ ચકિત થઈ જતા. રજપૂતાઈ (Chivalry)નો જમાનો ખલાસ થતો હતો; છતાં હજુ લોકો દંડયુદ્ધના, ને પાડા, મેઢાં, ફૂકડાં, વગેરેની સાઈમારીના તમાસાઓ જોવા ટોળાબંધ બહાર નીકળી પડતા.

આ પ્રમાણે યુરોપમાં ને ઇંગ્લંડમાં જૂનો જમાનો ચાલ્યો ગયો હતો ને નવો જમાનો ખેસી ગયો હતો.

બ્રિટિશ લોકોનો ઇતિહાસ

ખંડ ૨ જો. ટયુડર વંશ

ઈ. સ. ૧૪૮૫થી ઈ. સ. ૧૬૦૩

પ્રકરણ ૧૬

ટયુડર સમયનાં કેટલાંક આવશ્યક લક્ષણો

આવશ્યક લક્ષણો.—ઇ. સ. ૧૪૮૫માં સાતમો હેન્રી ઇંગ્લંડની ગાદી ઉપર આવ્યો. ત્યારથી તે ઇ. સ. ૧૬૦૩માં રાણી ઇલિઝાબેથના અમલના અંત સુધીના સમયનાં મુખ્ય લક્ષણો નીચે પ્રમાણે વર્ણવી શકાય. (૧) એ વખતે યુરોપની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં મોટું પરિવર્તન ચાલી રહ્યું હતું. ઇતિહાસકારો આ પરિવર્તનને ‘Renaissance’ એટલે કે પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમની સંસ્કૃતિઓના અભ્યાસથી આખા યુરોપમાં ફેલાએલા નવીન ચૈતન્યને નામે ઓળખે છે. વાંદ્ય, કળા, વિજ્ઞાન વગેરે ઉપર એ પ્રવૃત્તિની પ્રચંડ અસર થઈ ને ઇંગ્લંડ પણ તેથી રંગાયું. (૨) રોમના પોપ સામે ઘણા વખત થયાં જે તકરારો યુરોપમાં ચાલતી હતી તેમણે આ સમયમાં ચોક્કસ ને ગંભીર સ્વરૂપ લીધું અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં આ કાળમાં બે મોટા પંથો પડ્યા: પ્રોટેસ્ટન્ટ અને રોમન કેથોલિક. પરિણામે, ધર્મને નામે મોટા ખુનખાર સંગ્રામો થયા. (૩) આ કાળમાં યુરોપની પ્રજાઓએ અમેરિકા, આફ્રિકા અને એશિયામાં સંસ્થાનો સ્થાપવાનું ને વેપારી મંડળો મોકલવાનું શરુ કર્યું. (૪) આ સમયમાં ઇંગ્લંડમાં ટયુડર રાજ્યોએ રાજની સત્તાને ધણી જ પ્રમળ બનાવી દીધી. ટયુડરવંશી રાજ્યકર્તાઓ પ્રજાને ને પાર્લિમેન્ટને પ્રસન્ન રાખતા. તેમની સત્તા લોકોના હિતને અનુકૂળ હતી. એ કારણથી રાજ ને પ્રજા વચ્ચે આ કાળમાં અંતર પડ્યું નહોતું.* (૫) અગાઉની લડાઈઓથી અંગ્રેજ અમીરાતની સત્તા નબળી તો થઈ જ ગઈ હતી. સાતમો હેન્રીએ બાકી રહેલા અમીરઉમરાવોને ધણા હેરાન કર્યા; આઠમો હેન્રીએ ચર્ચની મિલકતની જુદી વ્યવસ્થા કરી, તેથી અંગ્રેજ સમાજ પણ જુદી વ્યવસ્થા ઉપર આવી ગયો. (૬) વકીલોનું મંડળ જોર ઉપર આવ્યું. (૭) વેપારીઓની વગ વધી. (૮) ઇંગ્લંડના પરદેશ સાથેના વ્યવહારમાં પણ આ સમયમાં ફેરફારો થયા. ફ્રાંસ અને સ્પેઈન મોટાં રાજ્યોની કોટિમાં આવ્યાં. હૉલંડ

* ‘Tudor despotism saved the essence of Parliamentary Government...The system of the first Tudor despot contained in it the essence of Parliamentary Government.’ Temperley.

સ્વતંત્ર થયું. હોલિ રોમન એમ્પાયર (Holy Roman Empire)નો અસ્ત થવા લાગ્યો. યુરોપમાં કોઈપણ એક રાજ્ય જોરદાર ન થાય એ સિદ્ધાંત (Balance of Power) હવે અસ્તિત્વમાં આવ્યો. (૮) યુદ્ધકળા, છાપવાની કળા, ખગોળ, ભૂગોળ વગેરે વિષયોમાં આ કાળમાં સારી પ્રગતિ થઈ.

પ્રકરણ ૨૦

સાતમો હેન્રિ અથવા ટ્યુડર વંશની સ્થાપના,

ઇ. સ. ૧૪૮૫-૧૫૦૯.

ગાદી ઉપરનો હુક.—ઇ. સ. ૧૪૮૫ના ઑગસ્ટની બાવીસમી તારીખે હેન્રિએ રિચર્ડને બાસવર્થના ક્ષેત્ર ઉપર હરાવી માર્યો ને ત્યાં જ તે રાજ્ય થયો. ઈંગ્લંડની ગાદી ઉપરનો તેનો હુક ચોખ્ખો હતો. પાર્લમેંટે તે હુકને હવે કાયદેસર સંમતિ આપી, ને રાજ્ય ચાર્ક પક્ષની ઇલિઝાબેથની સાથે પરણ્યો એટલે બંને પક્ષનાં મનનું સમાધાન થયું. હેન્રિના હકનું સવિસ્તર સ્પષ્ટીકરણ જોડેના પાના પર આપ્યું છે.

હેન્રિ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેની ઉંમર ૨૮ વર્ષની હતી.

ઈંગ્લંડની સ્થિતિ ને હેન્રિની મુશ્કેલીઓ.—હેન્રિ જ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે ઈંગ્લંડમાં અરાજકતા પ્રવર્તી રહી હતી.* અમીરો

* વેનિસનો એક મુસાફર ઈંગ્લંડની એ વખતની સ્થિતિની આવી નોંધ કરી ગયો છે.—ઈંગ્લંડમાં જટલા ચોરો ને લૂંટારાઓ છે તેટલા કોઈ બીજા દેશમાં નહીં હોય; બપોર સિવાય લોકો ગામડાંઓમાં જતા જ નથી અને શહેરોમાં રાત્રે તો બહાર જ નીકળાતું નથી; તેમાંય લંડનમાં તો જરા પણ નહીં.

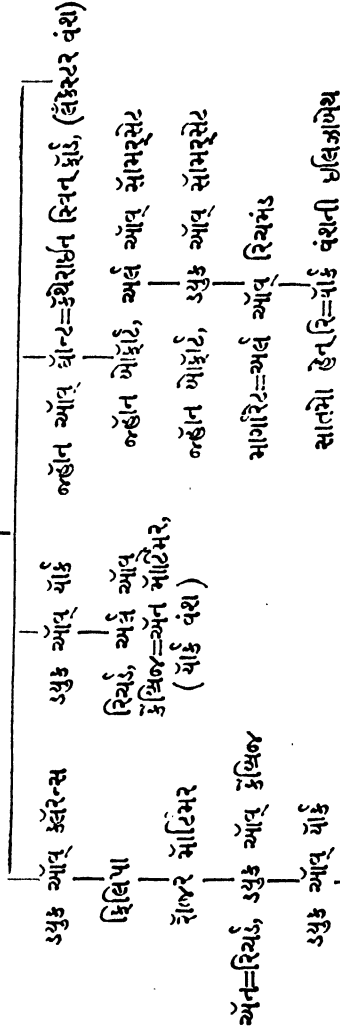
Political History of England, Vol. V, P. 1.

Henry VII strived in the first place at securing his throne and restoring quiet and order in his kingdom by developing trade and commerce. For this purpose he strove to turn his foreign neighbours into allies without adventuring into any military enterprises. He did not aspire to make England great but he tried to make her secure and prosperous.”—

Pp. 20-21, In *Cardinal Wolsey* by Mandel Creighton.

(Twelve English Statesmen Series.)

ત્રીજો એડવર્ડ

ચોથો એડવર્ડ   ત્રીજો રિચર્ડ

પ્રલિંગબેથ=સાતમો હેન્રિ,
ટયુડર વંશ

હજી જોરાવર હતા. રાજની સત્તા જરા પણ નહોતી. લોકોને ખુનામરકી ગમી ગમ્મ હતી. રાજ તરફની વફાદારીનો નાશ થયો હતો, કારણકે રાજઓની વારંવાર ફેરબદલી થતી હતી. પાર્લમેન્ટ દેશના ખરા હિત તરફ કશું લક્ષ્ય આપતી નહોતી, કારણકે હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સમાં અમીરોનાં માણસોનું જોર હતું ને અમીરો પરસ્પર લડવામાં જ પોતાની મોટાઈ સમજતા. હલકા વર્ગના લોકોએ અમીરોની લડાઈઓમાં ભાગ લીધો નહોતો, છતાં તેમનામાં પણ એકસરખી અધોગતિ જોવામાં આવતી હતી. ન્યાયનું તો નામ જ નહોતું. આખો દેશ ગરીબ થઈ ગયો હતો. યુરોપમાં ઈંગ્લેન્ડનું કશું વજન પડતું નહોતું. આયર્લેન્ડમાં યૉર્ક વંશના પક્ષનું હજી ધણું જોર હતું. બર્મિન્ગહામ ડ્યુકેસ માર્ગારેટ ચોથા એડવર્ડની બેન થતી હતી. તે ધણી ખટપટી ને ભયંકર સ્ત્રી હતી ને યૉર્ક વંશના પક્ષકારોને તેના દરબારમાં ચોક્કસ મદદ મળે એવું હતું. દેશમાં ચોતરફ દગાબાજી, બંડો, અંધાધુંધી ચાલી રહ્યાં હતાં. વળી હેન્રિનો ગાદી ઉપરનો હક ચોખ્ખો નહોતો. આ કારણોથી હેન્રિને ગાદીએ આવ્યા પછી નીચે પ્રમાણે મુખ્ય કામો કરવાનાં હતાં:—(૧) દેશમાં વ્યવસ્થા કરવી અને આબાદી વધારવી, (૨) રાજની સત્તાનો પુનરુદ્ધાર કરવો, (૩) પ્રજાના જુદા જુદા ભાગોને સહજન કરવા ને તેમને રાષ્ટ્રધર્મમાં યોજવા, (૪) પરદેશી દરબારોમાં ઈંગ્લેન્ડનું વજન વધારવું, ને (૫) પોતાના જ વંશનો હક ઈંગ્લેન્ડની ગાદી ઉપર સ્થાપિત કરવો.

ગાદીના શત્રુઓનો નાશ.—નવા રાજના અનંક શત્રુઓ હોય છે; હેન્રિને પણ એમ જ હતું. બર્મિન્ગહામ રાણી અને ચોથા એડવર્ડની બેન માર્ગારેટ, આયર્લેન્ડમાં અર્લ ઓફ કિલ્ડર (Kildare) વગેરેએ લંબર્ટ સિમ્નેલ (Lambert Simnel) નામના એક છોકરાને અર્લ ઓફ વૉરિક (Earl of Warrick) તરીકે ઊભો કર્યો. લંકેશાયરમાં તે લોકોએ તોફાન ઊઠાવ્યું, પણ સ્ટોક (Stoke) પાસે હેન્રિએ તેમને હરાવ્યા અને ખરા બંડખોરોને શિક્ષા કરી. બીજાઓને મારી આપી, ઇ. સ. ૧૪૮૭. સિમ્નેલ રસોડામાં નોકર રહ્યો. ઇ. સ. ૧૪૯૧માં આયર્લેન્ડમાં પર્કિન વૉરબેક (Perkin Warbeck) નામના એક ખલાસીના છોકરાએ ડયુક ઓફ યૉર્કનું ખોટું નામ ધારણ કરી બંડ કર્યું. સ્કૉટલેન્ડના રાજ ચોથા જેમ્સ અને યુરોપના બીજા રાજઓની

એ માથુસ તરફ સહાનુભૂતિ હતી. પર્કિનને ફ્રાંસ અને નેધર્લેન્ડ્સમાં આશરો મળ્યો. ત્યાંથી તેણે ઇ. સ. ૧૪૯૫માં ઈંગ્લંડ ઉપર હુમલો કર્યો પણ ડીલ (Deal) પાસે હારી જતાં તે આયર્લેન્ડ નાસી ગયો. ત્યાં પણ તેનો પક્ષ નિષ્ફળ નીવડ્યો એટલે પર્કિન સ્કોટલેન્ડ ભાગ્યો. ત્યાંના રાજા ચોથા જેમ્સે તેનો પક્ષ લઈ ઈંગ્લંડ ઉપર ચઢાઈ કરી પણ તેમાં કાંઈ વળ્યું નહીં. ઇ. સ. ૧૪૯૭માં રાજાના સલાહકારો મોર્ટન અને બ્રેના વહીવટથી કંટાળી કોર્નવોલના લોકોએ બંડ કર્યું હતું તેનો લાભ લઈ પર્કિન ફરી ઈંગ્લંડ આવ્યો, પણ હેન્રિએ બંડખોરોને હરાવ્યા; પર્કિન શરણુ થયો. હેન્રિએ તેને લંડન ટાવરમાં કેદ કર્યો; પણ ત્યાં ખટપટ કરતાં તે પકડાઈ ગયો. ઇ. સ. ૧૪૯૯માં તેને ફ્રાંસી દેવામાં આવી. ચોથા એડવર્ડનો ભત્રીજો વૉરિક પણ ફ્રાંસીએ ચડ્યો. ડ્યુક ઓફ સફોલ્ક (Suffolk)નું બંડ પણ શમાવી દેવામાં આવ્યું, ઇ. સ. ૧૪૯૯-૧૫૦૫. ત્યારથી હેન્રિ ગાદીની બાબતમાં સ્વસ્થ થયો.

એમ્પસન ને ડુડ્લિ (Empson and Dudley).—ઇ. સ. ૧૪૯૫માં હેન્રિએ એવો કાયદો કર્યો કે જે લોકો પંચની ખેદરકારીથી શિક્ષા પામતાં છટકી ગયા હોય તેમને ન્યાયાધીશો પોતે પોતાની અદાલતોમાં બોલાવી શિક્ષા કરી શકે. આ કાયદાને અનુસરીને રાજાના માનીતા બે ન્યાયાધીશો—એમ્પસન ને ડુડ્લિ—એ લોકોને સતાવ્યા ને તેમની પાસેથી ધણો પૈસો પડાવ્યો. આ પદ્ધતિથી હુરામખોર ને બંડખોર લોકો શાંત પડ્યા.

આયર્લેન્ડ.—ન્યારે પર્કિને બંડ બેઠાવ્યું ત્યારે હેન્રિએ આયર્લેન્ડમાં સર એડવર્ડ પોયનિંગ્સ (Sir Edward Poyning)ને નાયબ કે ડેપ્યુટી તરીકે મોકલ્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૪૯૪માં એવો કાયદો પસાર કરાવ્યો કે રાજાના કહેવાથી જ આઈરિશ પાર્લિમેંટ મળી શકે. બીજા કાયદાથી ઈંગ્લંડના કાયદાઓ આયર્લેન્ડને પણ લાગુ પડી શકે એમ નક્કી થયું. આ વખતથી ત્યાંની પાર્લિમેંટને ઈંગ્લંડના સરકારના કહેવા મુજબ તમામ કાયદાઓને સંમતિ આપવી પડી. ઘણાં વર્ષો સુધી આયર્લેન્ડનું કામકાજ આ કાયદાઓ પ્રમાણે ચાલ્યું ને આયર્લેન્ડનું રાજ્યતંત્ર ઈંગ્લંડને તાબેદાર થઈ ગયું.

પાર્લિમેંટ.—પહેલાં તો હેન્રિએ પાર્લિમેંટની સત્તાને જરા પણ અચળાવી નહીં. તે સંસ્થાને તે ઘણી વાર બેગી કરતો અને લડાઈ ને બહાને સભ્યો પાસેથી

નાણાંની સંમતિ મેળવતો. પણ રાજા મિદા પાયા ઉપર લડાઈ ઓ કરતો જ નહોતો તેથી નાણાંના વિષયમાં પાર્લમેન્ટથી તે સ્વતંત્ર રહી શકતો. તે લોકો પાસેથી ને પૈસાદાર મંડળો પાસેથી બક્ષિસો (Benevolences) અને પરાણે નાણાંની રકમો (Forced loans) કઢાવતો, પણ પાછળથી તે માટે પણ પાર્લમેન્ટની ને કાઉન્સિલની સંમતિ લેતો. પોતાના અમલના પાછળના ભાગમાં હેન્રિ પાર્લમેન્ટની દરકાર રાખતો નહોતો, કારણકે તેને નાણાંની જરૂર નહોતી. હેન્રિએ પાર્લમેન્ટને આપ-મુખત્યારી કહી લેવા દીધી નહોતી, એટલે અંશે તેણે આપખુદ સત્તા સ્થાપી. પણ સત્તાનો ઉપયોગ તે હંમેશાં કાયદેસર કરતો.

મોર્ટન અને બ્રે.—રાજાના મુખ્ય સલાહકારોમાં મોર્ટન, બ્રે (Reginald Bray) અને ફ્રાંકસ હતા. મોર્ટન તવંગર અને કરકસરી એમ બધા લોકો પાસેથી પૈસા કઢાવતો, તેથી તેની પદ્ધતિને લોકો Morton's Fork—મોર્ટનનો ચીપીઓ એ નામથી ઓળખે છે. ન્યાયની અદાલતોદ્વારા ને ધમકીથી તેણે લોકો પાસેથી બહો પૈસા કઢાવ્યો.

બીજાં રાજ્યો સાથેનો વ્યવહાર.—હેન્રિના વખતમાં ફ્રાંસના વાયવ્ય કોણનો બ્રિટની (Brittany)નો પ્રાંત ફ્રાંસના રાજાથી સ્વતંત્ર હતો. ઇંગ્લંડ ફ્રાંસ વિરુદ્ધ હતું ને ઇંગ્લંડના રાજાઓ ફ્રાંસની ગાદી ઉપર હક ધરાવતા હતા, તેથી હેન્રિએ બ્રિટનિને મદદ આપી. સ્પેઇનમાં કાસ્ટિલ (Castile)ની રાણી ઇસાબેલા ને ઍર્રગોન (Aragon)નો રાજા ફર્ડિનન્ડ (Ferdinand) પરસ્પર લગ્ન કરી તે દેશને એકત્રિત કરતાં હતાં તેમાં ફ્રાંસ આડે આવતું હતું. તેથી હેન્રિએ સ્પેઇનની રાજકુવરી કંથેરાઈન પોતાના મોટા પુત્ર આર્થરને મળે તે હેતુથી રાજારાણી સાથે સંધિ કરવા ચત્નો કર્યાં. રોમન એમ્પરર બ્રિટનિનો પક્ષકાર હતો તેથી હેન્રિએ તેની સાથે મિત્રતા કરી. પણ યુરોપની ખટપટમાં રાજા ઝાઝું ફાવ્યો નહોતો, કારણકે પક્ષકારો એક થઈ લડવા નારાજ હતા; એકલો હેન્રિ શું કરી શકે ? તેથી ઇ. સ. ૧૪૯૨ની આખરમાં ફ્રેંચો સાથે સુલેહ કરવામાં આવી. યુરોપના રાજ્યકર્તાઓએ ઇંગ્લંડના નવા વંશને કબૂલ રાખ્યો. હેન્રિએ સ્કોટલંડ સાથે પણ સુલેહ કરી ને પોતાની પુત્રી માર્ગારિટને રાજા જોઝ્મસ સાથે પરણાવી,

ધ. સ. ૧૫૦૩. આ લમના પરિણામે સ્કૉટલૅન્ડનો સ્ટુઅર્ટ વંશ ઇંગ્લૅન્ડમાં રાજ્યકર્તા થઈ શક્યો. પ્રિન્સ ઓફ વેઈલ્સ ધ. સ. ૧૫૦૨માં મરી ગયો તેથી તેનો નાનો ભાઈ હેન્રિ સ્પેઈનની કુંવરી કૅથેરાઈનને પરણ્યો. રાજનો પોતાનો વિચાર યુરોપમાં એકાદ રાજકુંવરી સાથે ખીજું લગ્ન કરવાનો હતો પણ તે વિચાર ફળીભૂત થઈ શક્યો નહોતો. ડેનમાર્ક અને ફ્લાન્ડર્સ સાથે પણ હેન્રિએ વેપારના વિકાસ માટે સંધિઓ કરી.

અમીરાત.—હેન્રિને તાજની સત્તા વધારવી હતી, તેથી તેણે અમીરોની સત્તાને તોડી પાડી. પૈસાદાર અમીરો પાસેથી તેણે જોરજુલમથી પૈસા વસૂલ કર્યા ને તેમની પાસે ખીજમતદારો ઝાઝી સંખ્યામાં રહેવા દીધા નહોતો. ઉમરાવોને રાજ્યના કારભારમાં રાખવાની પ્રથાને તેણે ફેરવી નાખી. હવેથી કારભારમાં મધ્યમ વર્ગના માણસો ને બિશપો રાજને મદદ કરવા લાગ્યા. અમીરોનાં લશ્કરોને હવે વીખેરી નાખવામાં આવ્યાં. મિલિશિયા (Militia)—સ્થાનિક લશ્કરની યોજના દાખલ થઈ તેથી પણ અમીરોનું લશ્કરી બળ નબળું થઈ ગયું. હેન્રિએ ધ. સ. ૧૪૯૭માં સ્ટાર ચેમ્બર (Star Chamber)ની અદાલતને પાર્લમેન્ટ પાસે કાયદેસર કરાવી. અમીરોના ખીજમતદારો અમીરોએ આપેલો એકસરખો પોશાક (Livery) પહેરતા ને હથિયારબંધ રહેતા; વળી તેઓ પોતાના ઘણીના ખ્યાવ માટે લડવા તૈયાર રહેતા. સ્ટાર ચેમ્બરે આ “Maintenance and Livery”ના હકોને દાખી દીધા. એ અદાલત પહેલાં તો લોકોને લાભદાયી નીવડી, કારણકે હેન્રિ તેનો ઉપયોગ ઘણી જ સાવચેતીથી કરતો. અમીરો નબળા થયા એટલે પાર્લમેન્ટમાં તેમની વગ પણ ઓછી થઈ ગઈ. અમીરોમાં કોઈ આગેવાની લઈ શકે એવો શખ્સ નહોતો. થોડાંએક જૂના અમીરો રહ્યા હતા તે બધા હેન્રિની તાબેદારી કરવા લાગ્યા. રાજ્ય જેમ જેમ પૈસાદાર થતો ગયો, તેમ તેમ અમીરો ગરીબ થતા ગયા. હેન્રિના વખતથી દારુગોળાનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. અમીરો આ સાધનનો ઝાઝો ઉપયોગ કરી શકે એમ નહોતાં. તેથી લગ્નમાં તેઓ રાજ સામે જરા પણ ટકી શકે એમ હવે ન રહ્યું. ઉપરાંત, રાજ્યએ મધ્યમ વર્ગના માણસોને નવી અમીરાતો આપી આવી રીતે જૂના અમીરોની સત્તા હવે તૂટી પડી.

હેન્રિનો કારભાર.—હેન્રિ ઇ. સ. ૧૫૦૯ના એપ્રિલમાં મરી ગયો. હેન્રિ યુવાન વયે ગાદીએ આવ્યો હતો, તોપણ તેણે રાજ્યનો કારભાર ધણી ડકાપણથી ચલાવ્યો. તે સાવચેતીથી કામ લેતો અને પોતાના સલાહકારોને બરોબર કસોટીએ ચઢાવીને પસંદ કરતો. તેનામાં ઉચ્છૃંખણપણું જરા પણ નહોતું. તે સારો મુસદ્દી હતો. ન્યાય આપવામાં તે પાછી પાની કરતો નહીં. તે પોતાનું વચન હંમેશાં પાળતો. વફાદાર નોકરોને હેન્રિ ઉત્તેજન આપતો. તેની ચાલચલકત પણ બીજા રાજાઓને મુકાબલે સારી હતી. હેન્રિના અમલ દરમ્યાન ઈંગ્લંડના ઇતિહાસમાં ખાસ નોંધવા જેવો કોઈ મોટો બનાવ બન્યો નહોતો તે વાત ખરી છે; પણ હેન્રિએ નવા વંશની અચળ સ્થાપના કરી ને અંગ્રેજોને અંધાધુંધીમાંથી બચાવ્યા. હેન્રિ લોબી હતો ને પૈસા કઢાવવામાં તે નીચતા પણ બતાવતો. શત્રુઓ તરફ તે દયા બતાવતો પણ તે માત્ર પોતાના સ્વાર્થની ખાતર—ઉદાર હૃદયથી નહીં. મૉર્ટન, આર્થર ને રાણી ઇલિઝાબેથના મરણ પછી, એટલે ઇ. સ. ૧૫૦૩ પછી હેન્રિનો કારભાર બગડવા લાગ્યો તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. લૅંકેસ્ટર વંશના રાજાઓ પાર્લમેન્ટની સંમતિથી રાજ્ય કરવાના પ્રયાસમાં નિષ્ફળ ગયા હતા, કારણકે જમાનાને તે પ્રથા અનુકૂળ નહોતી. યૉર્ક વંશના રાજાઓએ આપખુદ સત્તા વાપરી હતી. આ પ્રથા પણ પ્રતિકૂળ હતી. હેન્રિએ મધ્યમ માર્ગ લીધો. તે હંમેશાં પાર્લમેન્ટને માન આપતો, પણ તેણે તે સંસ્થાની તાબેદારી કદિ ભોગવી નહોતી. તે કાયદાને માન આપતો ને બધી સત્તા પોતાના હાથમાં રાખતો. તેણે જૂના વખતમાં બક્ષિસમાં અપાએલી ધણી જમીનો ખાલસા કરી રાજ્યની નાણાંની સ્થિતિ સુધારી દીધી.

હેન્રિએ નવા વહાણ બાંધનારાઓને જકાતની મારી આપી, વહાણના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપ્યું, ને જર્મનીમાં, ફ્રાન્સમાં ને ઇટાલિમાં ઈંગ્લંડના વેપારને યુષ્ટિ અપાવવા મહેનત કરી. વેનિસના સાહસિક ખત્રાસી સેબેસ્ટિયન કૅબોટ (Sebastian Cabot) ન્યુ ફાઉન્ડ લેન્ડ ને લાઆડોર શોખાં તેમાં હેન્રિએ તેને સગવડ કરી આપી હતી. તેણે પોર્ટસ્મથ—Portsmouth સુકામે ગાદી બાંધી ને અંગ્રેજ નૌકાબળ વધાર્યું. વેસ્ટમિન્સ્ટર મુકામે તેણે

ચેપલ (Chapel) બાંધી સ્થાપત્યને પણ ઉત્તેજન આપ્યું ને ઇટાલિના પંડિતોને સન્માન આપી તેમના સંસ્કારો ઇંગ્લંડમાં દાખલ કર્યા.*

આ સિવાય હેન્રિએ બીજા સુધારાઓ પણ કર્યા. પરિણામે રાજનું બળ વધ્યું પણ પાર્લમેન્ટનું કામકાજ પણ વધ્યું. સ્થાનિક ને નકામા કામકાજને બદલે પાર્લમેન્ટ હવે રાષ્ટ્રીય કામકાજ કરતી થઈ. હવે પછી પાર્લમેન્ટે ચર્ચ, ધર્મ, રાજ્યસત્તા, નાણાંવિષય, વગેરે મોટી મોટી બાબતોમાં ધણા અગત્યના ફેરફારો કર્યા, તે માટે હેન્રિની વ્યવસ્થા જ જવાબદાર છે. રાજ સમાજનો આગેવાન થયો. કળા, સ્થાપત્ય, વાણ્ય, વગેરેને ઉત્તેજન આપી તેણે તે માટે સમાજમાં પણ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી. હેન્રિની આપખુદ સત્તાનો વિચાર કરતી વખતે એટલું પણ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે ટ્યુડરવંશી રાજ્યો પાસે લશ્કરી બળ જરા પણ નહોતું.

નવીન આપખુદ સત્તાની સ્થાપના.—આપણે ઉપર જોયું કે ઇંગ્લંડના લૅકસ્ટર વંશના રાજ્યોના વખતથી, પાર્લમેન્ટના કારભારથી તેમ ચાર્લ્સ વંશના રાજ્યોની આપખુદ સત્તાથી લોકો કંટાળી ગયા. હેન્રિએ મધ્યમ માર્ગ લીધો. તેણે મધ્યમ વર્ગનો પક્ષ કરી રાજની સત્તા વધારી. આ પ્રથા તેના પોતાના જ વિચારનું પરિણામ હતું. તેણે તે ફ્રાંસ કે બીજા દેશોના વ્યવહારમાંથી ઇંગ્લંડમાં ઉતારી નહોતી. ઇંગ્લંડની રાષ્ટ્રીય ભાવના એ જ આ સત્તાનું મુખ્ય બળ હતું. હેન્રિએ જુલમ કર્યો હતો, પણ તેનો જુલમ ઉપર જણાવેલા રાષ્ટ્રીય એકીકરણથી ઢંકાઈ ગયો. હેન્રિએ પોતાના દરબારનો ભપકો ધણો વધારી દીધો તેથી રાજ અને પ્રજા વચ્ચે ધણું અંતર પડી ગયું. Majesty મૅજેસ્ટી-શબ્દ તેના અમલમાં પહેલો જ ઉપયોગમાં આવ્યો. હેન્રિએ ચાલાકીથી પાર્લમેન્ટને પોતાના વિચારો ને

* તેથી જ હેન્રિની જીવનકથા લખનાર એક બાહોશ લેખક નીચે પ્રમાણે લખી ગયો છે:—In the King the aims of the people found expression; in his policy they took effect; and this intimacy with national sentiment became the mark of the dynasty he founded.

Henry VII by Gladys Temperley.

વલણોવાળી બનાવી દીધી. દેખાવમાં તે કાયદા પ્રમાણે વર્તેતો; વસ્તુતઃ દરેક વ્યવહારમાં તે આપખુદ સત્તા સ્થાપતો હતો. તેણે લાંચની પ્રથાનો કે પરસ્પર લડાવવાનો કે ચૂંટણીમાં દબલગીરી કરવાનો ચાલ કદિ પસંદ કર્યો નહોતો. પ્રજાના કલ્યાણ માટે કેટલીએક આપખુદ સત્તા જરૂરની છે એમ પાર્લમેન્ટને સમજાવીને જ તેણે પોતાનું બળ જમાવ્યું. હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સમાં રાજાના બનાવેલા અમીરો બેસતા. હાઉસ ઓફ કૉમન્સનો સ્પીકર હેન્રીનો માણસ હતો, ને તે વખતે સ્પીકર અત્યારના મુખ્ય પ્રધાન જેટલો ઉપયોગી ને વગવાળો માણસ ગણાતો નહોતો. હાઉસ ઓફ કૉમન્સના સભ્યોમાં સંપ કે આગેવાનીની શક્તિ કે જ્ઞાન, કશું નહોતું. તેથી પાર્લમેન્ટ બંધી સત્તા રાજાને સોંપી દીધી. રાજા કહે તે પ્રમાણે પાર્લમેન્ટ કરવા લાગી. છેલ્લા તેર વર્ષના અમલમાં હેન્રીએ પાર્લમેન્ટ માત્ર એકજ વાર ભરી. આ વખતે રાજા માત્ર Proclamations—ફરમાનો—થી જ અમલ કરતો.

સ્ટાર ચેંબર કોર્ટ.—ઇ. સ. ૧૪૮૭માં હેન્રીએ પાર્લમેન્ટ પાસે એવો કાયદો પસાર કરાવ્યો કે ચેંસેલર, ટ્રેઝરર ને લૉર્ડ પ્રિવિ સીલ અથવા તેમાંના ગમે તે બે જણા એક બિશપ કે એક અમીરને અને બીજા બે ન્યાયાધીશોને અદાલત તરીકે સ્થાપી શકે, અને તેવી અદાલત ગમે તે ખાતમી ઉપર હરામખોરોને પંચની મદદ સિવાય પણ સજા ફરમાવી શકે. સારપંચી આ અદાલતની સત્તામાં વિશેષ ઉમેરો કરવામાં આવ્યો. પહેલાં તો આ અદાલત પ્રજાને લાલકારી થઈ પડી, કારણકે બીજી અદાલતો હરામખોરોને સજા કરી શકતી નહીં. આવી રીતે ન્યાય કરવાની સત્તા રાજાની કાઉન્સિલ—અમાત્યમંડળ—ને ધણા જૂના કાળથી હતી, અને “સ્ટાર ચેંબર”નું નામ ત્રીજા એડવર્ડના વખતથી એ અદાલતને આપવામાં આવ્યું હતું. હેન્રીએ આ જૂના ચાલને તાજે કર્યો. કાઉન્સિલ જે જગ્યાએ બેસતી તે ઓરડાની છતમાં તારાઓનું ચિતરમણ હોવાથી અદાલતનું નામ “સ્ટાર ચેંબર” પડ્યું હતું.

પ્રકરણ ૩૦

આઈમે. હેન્રિ, ઇ. સ. ૧૫૦૯-૪૭.

નવો રાજા.—ન્યારે આઈમે હેન્રિ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેની ઉંમર માત્ર ઓગણીસ વર્ષની હતી. મહુમ સાતમા હેન્રિએ તેને ધણું સારું શિક્ષણ

આપ્યું હતું. યુવાન રાજા યુરોપના નવા જમાના (Renaissance) ને સારી રીતે પીછાણતો હતો. તે ફ્રેંચ ભાષા ઘણી સારી પેઠે જાણતો, ઇટાલિયન ભાષા સમજી શકતો ને લૅટિન પણ શીખ્યો હતો. સંગીતમાં, તરવાર અને તીર વાપરવામાં, ને ગોળી તાકવામાં તે ધણો કુશળ હતો. વળી શરીરે તે હૃષ્ટપુષ્ટ ને મોટો કસરતખાજ ને પહેલવાન હતો. ઇંગ્લંડ માટે તેને બહુ અભિમાન હતું. પરદેશીઓને ને ખાસ કરીને ફ્રાંસને તો તે બહુ જ ધિક્કારતો. પંડિતોની સોબત

આઈમે હેન્રિ તેને હંમેશાં ગમતી. ધર્મ ઉપર પણ તેને શ્રદ્ધા હતી. પણ આઈમે હેન્રિ સ્વાર્થી, વિપયી, સ્વચ્છંદી, હડીયો ને ડંસીયો હતો. લીધું વેણુ તે મૂકતો નહો. આ બધા ગુણદોષો તેના આખા અમલમાં જુદી જુદી રીતે તરી આવ્યા ને તેમને લીધે ઇંગ્લંડની પરિસ્થિતિમાં પણ ઘણી ગથલપાથલ થઈ.

કૃથેરાઈન સાથે લગ્ન. એંપસન ને ડ્ડલિને ફ્રાંસી.—ગાદીએ આવ્યા પછી તરત હેન્રિએ પોતાના મુએલા ભાઈની પરણેતર ને સ્પેઈનના રાજાની કુંવરી કૃથેરાઈન સાથે લગ્ન કર્યું ને એંપસન (Empson) અને ડ્ડલિ (Dudley) ને રાજદ્રોહના જૂઠા આરોપ ઉપર ફ્રાંસીએ દેવરાવ્યા. છેલ્લાં કૃથેરાઈ ઇંગ્લંડના લોકો તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા, કારણકે એ બે જણાઓએ

કાયદાને નામે લોકો ઉપર જુલમ ગુજારવામાં કાંઈ મળ્યા રાખી નહોતી. તે સિવાય હેન્રિએ જૂના ધોરણ મુજબ નાણું કઢાવવાની પ્રથા મૂકી દીધી અને જે લોકોને તેના આપના વખતમાં અન્યાય થયો હતો તેમને બદલો આપ્યો.

ટૉમસ વૂલ્ઝી (Thomas Wolsey). પૂર્વપીઠિકા.—

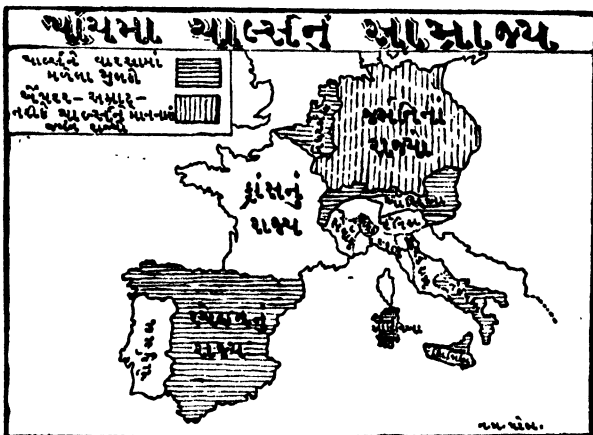
આ નિપુણ મુત્સદ્દાનો જન્મ ઇપ્સવિચ (Ipswich) મુકામે આશરે ઇ. સ. ૧૪૭૧માં થયો હતો. તેનો આપ બિનનો એક સાધારણ વેપારી હતો. ટૉમસ નાનપણથી જ ચાલાક હતો. પંદર વર્ષની ઉંમરે તે ઑક્સફર્ડનો બી.એ. થયો. થોડા વખત માટે તેણે તે યુનિવર્સિટીમાં શિક્ષકની નોકરી કરી. ઇ. સ. ૧૫૦૦માં માર્કિવસ ઑફ ડોર્સેટ (Dorset) તેને એક નાની પાદરીની જવાબદારી આપી. બીજા વર્ષે કેન્ટરબરીના ધર્માધ્યક્ષ (Archbishop)ની પાસે તેને ચેપ્લેઇન (Chaplain)ની જગ્યા મળી. આ વખતે કેલે (Calais)માં ઇંગ્લંડની હકૂમત હતી. તેના અધિકારી સર રિચર્ડ નૅનફને (Nanfan) મુલાકાત વૂલ્ઝીને પોતાની પાસે નોકરીમાં લીધા ને ત્રણ વર્ષ પછી એટલે ઇ. સ. ૧૫૦૬માં તે અમલદાર નિવૃત્ત થતાં વૂલ્ઝીને રાજદરબારમાં નોકરી મળી. સાતમા હેન્રિએ વૂલ્ઝીને સ્કૉટ્લંડમાં ને યુરોપમાં સંધિઓ કરવાની કામગીરી ઉપર રોક્યો. આ વખતે તેને ઘણો કીમતી અનુભવ મળ્યો. આઠમા હેન્રિ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેણે વૂલ્ઝીની બાહોશી જોઈ પોતાના મુખ્ય સલાહકાર તરીકે તેની નિમણૂક કરી. એ હોદ્દો વૂલ્ઝીએ ઠેક ઇ. સ. ૧૫૨૯ સુધી ભોગવ્યો.

ક્રાંસ ને સ્કૉટ્લંડની હાર. ક્રાંસ સાથે મિત્રતા. વૂલ્ઝીની કામગીરી.—આ વખતે યુરોપમાં ક્રાંસ, સ્પેઇન ને એમ્પાયર વચ્ચે સત્તા માટે સખ્ત હરીફાઈ ચાલતી હતી ને દરેકનો વિચાર ઇટાલિનાં મિલાન, વેનિસ, ફ્લૉરેન્સ, ને નેપલ્સનાં નાનાં રાજ્યોને ગળી જવાનો હતો. મધ્ય ઇટાલિમાં તે વખતે પોપ (Pope)ની સત્તા હતી. વળી આખા યુરોપના વડા ધર્માધ્યક્ષ તરીકે બધા રાજ્યો તેની સત્તાને માન આપવા બંધાયેલા હતા. ઇટાલિને ગળી જવાની શરુઆત ક્રાંસના રાજા આઠમા ચાર્લ્સે ઇ. સ. ૧૪૯૫માં કરી હતી. તેના પછી આરમે લુઇ (Louis) ગાદીએ આવ્યો. તેણે વેનિસ ઉપર તરાપ મારી. યુરોપના રાજ્યો આ વખતે તેની સાથે બળ્યા. પણ

કાઈએક સત્તા વિશેષ પ્રબળ થાય તે એક પણ પક્ષને ગમે તેમ નહોતું, તેથી વળી વસ્તુસ્થિતિ પલટાઈ ગઈ. બધા ફ્રાંસ સામે થઈ ગયા. હેન્રિ પણ તેમાં ભળ્યો. એ વખતે તેને અનુભવ તો નહોતો; તે માત્ર પોતાના સસરા સ્પેઈનના રાજા ફર્ડિનેંડના હાથમાં રમકડા રૂપે નાચતો હતો. ઇ. સ. ૧૫૧૨માં એક નાનું અંગ્રેજ લશ્કર શત્રુ સામે ફ્રાંસ ગયું. પણ સ્પેઈનથી મદદ ન મળતાં તેને પાછું વળતું પડ્યું. યુવાન હેન્રિથી આ ફટકો સહન થઈ શક્યો નહીં. ઇ. સ. ૧૫૧૩માં તેણે અર્લ હાવર્ડ (Howard)ને એક અંગ્રેજ કાફો આપી ફ્રાંસ સામે મોકલ્યો. વૂડઝીએ કાફલાને તૈયાર કરવામાં ઘણી મહેનત લીધી. હાવર્ડ લડાઈમાં બડાદુરીથી લડ્યો, પણ માર્યો ગયો; પણ હેન્રિ પોતે તે સાહસથી કેંચે જઈ શક્યો. તેણે ફ્રેંચોને હરાવ્યા. આ લડાઈ “Battle of the Spurs” કહેવાય છે, કારણકે ફ્રેંચ ઘોડેસવારો લડાઈમાં સખ્ત હારી જતાં પોતાના ઘોડાઓને રણક્ષેત્રથી ઘણે દૂર દોડાવી ગયા, ઓગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૫૧૩. રાજાની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ સ્કોટ્લંડનો રાજા ચોથો જેમ્સ ઇંગ્લંડ ઉપર ચઢી આવ્યો, પણ રાણી કેથેરાઈન ને બીજા મુત્સદ્દીઓની મહેનતથી તે ને તેનું મોટું લશ્કર ફ્લોડ્ડન (Flodden) પાસે કપાઈ ગયાં. સ્કોટ્લંડની સત્તા હવે અસ્ત થઈ ગઈ. તેનો નવો રાજા માત્ર અઢાર માસની ઉંમરનો હતો; રાજમાતા માર્ગેરિટ હેન્રિની સગી બેન થતી હતી. આ કારણથી સ્કોટ્લંડનો સૂર્ય હવે આથમવા લાગ્યો, સપ્ટેમ્બર, ઇ. સ. ૧૫૧૩. આવી રીતે એકદમ ઇંગ્લંડ યુરોપમાં પ્રતિષ્ઠિત રાજ્ય બન્યું. પણ હેન્રિએ હવે જેયું કે યુરોપનાં રાજ્યોની પરસ્પર તકરારોમાં વચ્ચે આવવાથી ઇંગ્લંડને ઝાઝો લાભ મળ્યો નહોતો. વૂડઝીનો પણ એજ મત હતો. તેથી ઇ. સ. ૧૫૧૪માં તેણે ફ્રાંસ સાથે મિત્રતા કરી, ને લૂઈ સાથે રાજાની બેન મેરિને પરણાવવામાં આવી. વૂડઝીની વગ હવે દિનપ્રતિદિન વધવા માંડી. રાજાએ તેને ટૂર્ને (Tournay) ને લિંકન (Lincoln)નો બિશપ, યૉર્કનો આર્ચબિશપ —મુખ્ય બિશપ, કાર્ડિનલ (Cardinal)ને પછી ચેન્સેલર બતાવ્યો.

વૂડઝીની વધતી જતી સત્તા. યુરોપમાં ઇંગ્લંડની વગ.
 ઇ. સ. ૧૫૧૫-૩૦.—ફ્રાંસનો રાજા બારબે લૂઈ ઇ. સ. ૧૫૧૫માં મરી ગયો.

ફ્રાંસના નવા રાજા ફાંસિસે મિલાન લીધું; યુરોપના રાજાઓ ને પોપ એકદમ ચમક્યા; પોપે ઇંગ્લંડની મદદ માગી. વૂલ્ઝી હવે કાર્ડિનલ ને લિગેટ થયો. તેણે મેક્સિમિલિયનને ખાનગી મદદ મોકલી. ઇ. સ. ૧૫૧૬માં સ્પેઈનનો ફર્ડિનંડ પણ મરી ગયો; એટલે તેનો ભાણેજ ને મેક્સિમિલિયનના પુત્રનો પુત્ર પાંચમો ચાર્લ્સ હવે સ્પેઈનનો રાજા થયો. હેન્રિ ક્ષત્રિય રિવાજ મુજબ લડીને ઇંગ્લંડની પ્રતિષ્ઠા વધારવા ઇચ્છતો હતો; વૂલ્ઝીને તે જ પ્રતિષ્ઠા, લજ્યા વગર, માત્ર પોતાની કુનેહથી તથા ઇંગ્લંડનાં નાણાંનો છૂટથી ઉપયોગ કરીને, વધારવી હતી; વૂલ્ઝીને ફતેહ મળી. ઇ. સ. ૧૫૧૮માં યુરોપનાં તમામ રાજ્યોએ વૂલ્ઝીની કુનેહને નમતું આપ્યું; પોપ લીઓ (Leo) પણ આ કુનેહને નમ્યો. હેન્રિએ ફ્રાંસને મોટી રકમ બદલ ટૂર્ને (Tournay) સ્વાધીન કર્યું ને કુંવરી મેરિને ફ્રાંસિસના હમણાં જ જન્મેલા પાટવી કુંવર (Dauphin)ને આપવા વચન આપ્યું. યુરોપમાં કાયમ સુલેહ રહે ને ઇંગ્લંડની દરમ્યાનગીરી કાયમ રહે એ આ કુનેહનો હેતુ હતો.* વૂલ્ઝીની ફતેહ થઈ, પણ એકદમ આખા

*London for the moment became the diplomatic centre of rope. Pol. Hist. of England, Vol. V, P. 205.

યુરોપની વસ્તુસ્થિતિ ફરી ગઈ. એમ્પરર મેક્સિમિલિયન મરી ગયો ને તેનો તમામ વારસો પાંચમા ચાર્લ્સને મળ્યો. તેથી સ્પેઈન, પાર્ટુગલ, તે બંને દેશોના તાબાના અમેરિકાના ને એશિયાના તમામ મુલકો, નેધરલેન્ડ્ઝ, હોલેન્ડ, ઑસ્ટ્રિયા, હંગરિ, જર્મની ને દક્ષિણ ઇટાલિ ચાર્લ્સની સત્તા નીચે આવ્યાં. ફ્રાંસના ફ્રાંસિસને આ કદિ રુચે એમ નહોતું ને યુરોપમાં બીજાં રાજ્યોને પણ તે બારે પડે એમ હતું. વૂલ્ઝીને હવે ફરીથી અક્કલ વાપરવી પડી. એમ્પરરના હોદ્દા માટે ફ્રાંસિસ ને ચાર્લ્સ વચ્ચે ચાલેલી સખ્ત હરીફાઈમાં વૂલ્ઝી બંનેને સંતોષી શક્યો હતો. એ હરીફાઈમાં તેણે ઇંગ્લંડની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી બતાવી. તેણે પ્રથમ ચાર્લ્સનો અને હેન્રિનો ખુદ ઇંગ્લંડમાં જ પરસ્પર મેળાપ કરાવ્યો. પછી તેણે હેન્રિના અને ફ્રાંસિસના મેળાપ માટે પૂર બપકાથી બંદોબસ્ત કર્યો. કૈંસે પાસે બંને રાજાઓ પૂર દમામથી અરસ્પરસ મળ્યા, જૂન, ઇ. સ. ૧૫૨૦. આ દમામે તે વખતના લોકોને આજી દીધા, અને તેથી જે જગ્યાએ રાજાઓનો મેળાપ થયો તે જગ્યા **“Field of the Cloth of Gold”** કહેવાઈ. આ મેળાપનો ઉત્સવ કુલ વીસ દિવસ સુધી ચાલ્યો પણ તેનું ખાસ મહત્ત્વનું પરિણામ આવ્યું નહોં. એ ઉત્સવ ખાલસા થયો કે તરત ચાર્લ્સ બીજા વાર હેન્રિને ફ્રાંસમાં મળી ગયો. એનું પરિણામ પણ ખાસ કંઈ આવ્યું નહોં. વૂલ્ઝીનો મત એવો હતો કે ફ્રાંસિસ અને ચાર્લ્સ, એ દરેકને ઇંગ્લંડની મિત્રતા અગત્યની છે એવી ખાતરી કરાવવી ને દરેક સાથે હેન્રિએ જુદી જુદી સંધિ ગોઠવવી—બધાં રાજ્યોને એકત્રિત કરી યુરોપમાં સુલેહ જાળવવાની કુનેહ હવે નબી શકે એવું નહોતું. આ મુદ્દાથી ફ્રાંસિસ, ચાર્લ્સ ને વૂલ્ઝી કૈંસે મુકામે મળ્યા. ઇ. સ. ૧૫૨૧માં હેન્રિ અને ચાર્લ્સ વચ્ચે, ને ફ્રાંસિસ વિરુદ્ધ એક ખાતગી કરાર કરવામાં આવ્યો. આ વખતે ચાર્લ્સે વૂલ્ઝીને પોપની જગ્યા માટે મદદ કરવાનું વચન આપ્યું હતું; પણ ખરે વખતે વૂલ્ઝીને નિરાશ થવું પડ્યું, કારણકે પોપની જગ્યા બળ્લે વખત ખાલી પડી પણ ચાર્લ્સે તેને અપાવી નહોં. ફ્રાંસ સામે લડાઈમાં પણ વૂલ્ઝી આ વખત ફાવ્યો નહોં. ફ્રાંસિસ પોતે ચાર્લ્સ સામે પેવિયા પાસે લડતાં કેદ પકડાયો; પણ ચાર્લ્સને નાણાંની તંગી પડતાં લડાઈ મોકૂફ રાખવી પડી.

વૂલ્ફીએ પણ ફ્રાંસ સામેનો તમાસો બંધ કર્યો, ફરી તે દેશ સાથે મિત્રતા કરી અને ફ્રાંસિસ જ્યારે કેદથી છૂટા થયો, ત્યારે તેની સાથે પણ મિત્રતાનો ખીજો કરાર કર્યો, ઇ. સ. ૧૫૨૫-૨૭.

આ વખતે હેન્રિ વધારે ને વધારે સ્વતંત્ર મિજબનો થતો જતો હતો. તે લડાઈ ચાલતો હતો; વૂલ્ફીને સુએહ જોઈતી હતી. ઇંગ્લંડના લોકોને ફ્રાંસ સાથેની મિત્રતા જરા પણ ગમતી નહોતી. હેન્રિને ફ્રાંસિસ સાથે હરીફાઈ જ ચાલતી હતી. આ ઉપરાંત રાજા ને વૂલ્ફી વચ્ચે અણબનાવ થવાનું એક ખીજું કારણ ગિલું થયું.

રાણી ક્થેરાઈનનો પરિત્યાગ. વૂલ્ફીની સત્તાનો નાશ.— ક્થેરાઈન વફાદાર ને ભલી રાણી હતી, પણ તે પોતાના સંબંધી સ્પેઈનના રાજાનો પક્ષ કરતી. વૂલ્ફીને તે વાત ગમતી નહોતી. ક્થેરાઈનના જોડલા પુત્રો થયા તે બધા નાનપણમાં મરી ગયા. માત્ર એક નાની પુત્રી મેરિ જીવતી રહી હતી. તેથી હેન્રિને ગાદીના વારસ સંબંધી ચિંતા થયાં કરતી હતી. રાણી રાજા કરતાં ઉંમરે મોટી હતી ને તેની પ્રકૃતિ સ્વસ્થ રહેતી નહોતી; વળી રાજા રાણી પ્રત્યે વફાદાર નહોતો. ઇલિઝાબેથ બ્લન્ટ નામની રાણીની એક દાસી સાથે તેને મોહ લાગ્યો હતો ને તેથી એક પુત્ર-ડયુક ઓર્ રિચમંડ-પણ થયો હતો. હવે રાજાએ ખીજી દાસી ઍન બોલીન (Anne Boleyn) સાથે પ્યાર કર્યો. ઍન ઉસ્તાદ હતી. રાજાને તેણે બરોબર મોહ-પાશમાં લીધો. હેન્રિએ હવે ક્થેરાઈનનો પરિત્યાગ કરવા, અને મેરિને ગાદીનો વારસો મળતો અટકાવવા ઍન બોલીનને પરણવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ છૂટાછેડા માટે પોપની સંમતિની જરૂર હતી. પણ રાણી ચાર્લ્સની ફાઈ થતી હતી, તેથી પોપ ચાર્લ્સને નાખુશ કરવા હિંમત કેમ કરી શકે? વળી ક્થેરાઈન સાથે હેન્રિનું લગ્ન એક પોપે સંમત રાખ્યું હતું, તે લગ્નને ખીજો પોપ કેમ ગેરકાયદેસર ઠરાવી શકે? ઇંગ્લંડના લોકોને કે યુરોપના રાજાઓને પરિત્યાગ પસંદ નહોતો, તેથી વૂલ્ફીની સ્થિતિ ધણી કફોડી થઈ.

વૂલ્ફીએ પ્રથમ તો પરિત્યાગના પ્રશ્નને ઇંગ્લંડના લિગેટ (Legate)ની અદાલતમાં ખાનગી રીતે ડુંગડ્યો, ને હેન્રિએ પોતાનું લગ્ન ગેરકાયદેસર

થયું છે એવું વલણ લીધું. પછી વૂલ્ઝી પોતે ફાંસ ગયો, પણ હેન્રિ રોજ રોજ વધારે અધીરો થતો જતો હતો; તેને લગ્નનો ફૂડ્યો તરતજ જોઈ તો હતો. તેથી વૂલ્ઝીએ રોમના પોપ પાસે પોતાના વકીલો રોક્યા. પોપે માંડ-માંડ હેન્રિને ફરી લગ્ન કરવા હા પાડી, પણ વૂલ્ઝીને કુલ સત્તા ન આપતાં અપીલની સત્તા પોતાની પાસે રાખી કૅમ્પેગિયો (Campaggio) નામના પ્રતિનિધિને રાજના લગ્ન વિષેનો નિર્ણય કરવા મોકલ્યો. દરમ્યાન હેન્રિ વૂલ્ઝી વચ્ચે અણબનાવ વધતો ગયો, કારણકે રાજની માનીતી દાસી ઍન રાજ્યકારભારમાં પણ માથું મારવા મંડી. રાણી કૅથેરાઈને પોતાનો બચાવ રજૂ કર્યો ને જણાવ્યું કે “લગ્નના પ્રશ્નનો નિકાલ કરવાની સત્તા ઇંગ્લંડમાં એસતી અદાલતને નહીં, પણ માત્ર રોમમાં પોપને જ છે.” આ દલીલને ઇંગ્લંડના નામીયા બિશપોની અનુમતિ હતી. હેન્રિની અધીરાઈ હવે વધતી ગઈ ને વૂલ્ઝી તેના ગુસ્સાનો ભોગ થઈ પડ્યો. કેટલાક અમીરોએ રાજનો પક્ષ લીધો હતો. હેન્રિ ને પોપ વચ્ચે રોજ રોજ વધારે ને વધારે અંતર પડતું જતું હતું: યુરોપનાં રાજ્યોના કૅમ્બ્રે (Cambray)ની લીગ (League)માં તેણે દરમ્યાન થવા ના પાડી, અને ચાર્લ્સને ઇટાલિમાં મનમાનતો રસ્તો કરી આપ્યો. વૂલ્ઝીની તમામ જાળ હવે તૂટી ગઈ. હેન્રિએ તેને ચૅન્સેલરના હોદ્દા ઉપરથી કબી કર્યો, તેની બધી મિલકત પણ જપ્ત કરી, ને પછી તેના ઉપર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂક્યો. પણ લંડન જતાં રસ્તામાં તે માદો પડ્યો ને મરી ગયો, નવેમ્બર, ઇ. સ. ૧૫૩૦.*

---

* Leicester Abbey—લીસ્ટર એબિના Abbot—એબટના ઘરમાં જ્યારે વૂલ્ઝી દાખલ થયો ત્યારે તેણે પોતાના જજમાનને કહ્યું કે—“Father Abbot, I am come hither to leave my bones among you.” વૂલ્ઝી પાસે ૧૫૦૦ પૌંડની રકમ મળી આવી હતી. તેની તપાસ કરવા રાજ્યે કિંગ્સટન નામના માણસને તેની પાસે મોકલ્યો હતો. વૂલ્ઝીએ તેને કહ્યું:—“I see the matter against me how it is framed, but if I had served God so diligently as I have done the King, He would not have given me over in my gray hairs. Howbeit, this is the just reward that I must receive for my worldly diligence and pains that

વૂલ્ઝીના કારભાર.—વૂલ્ઝીના હાથમાં ઇંગ્લંડનું આખું રાજ્યતંત્ર આ વખતે હતું, તેથી ઇંગ્લંડના વહીવટમાં પણ તેણે પોતાના અસાધારણ વ્યક્તિત્વની છાપ પાડી. તેણે પાર્લિમેન્ટ પાસેથી ગેરવાજખી રીતે પૈસા કઢાવવાની યુક્તિઓ કરી પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહોતો. વૂલ્ઝી રાજ્યોને પોતાની હથેળીમાં નચાવી શકતો પણ પાર્લિમેન્ટના સભ્યો પાસે તેનું કાંઈ ચાલતું નહોતો. લિગેટ તરીકે તેણે ઇંગ્લંડના ચર્ચની સત્તા ઓછી કરી. મઠો (Monasteries)ની જમીની પેદાશને તેણે કેળવણીમાં વાપરવા માંડી, ને વિદ્યાપીઠોમાં નવા જમાનાની વિદ્યાને ઉત્તેજન આપી મધ્યમ તથા ઉચ્ચ વર્ગોમાં તેનો પ્રચાર કરાવ્યો. ચર્ચની અદલતોની સત્તાને પણ તેણે ઓછી કરવા પ્રયાસ કર્યો.

વૂલ્ઝીની કામગીરી ઉપર કેટલાક વિચારો.—વૂલ્ઝીને ઇંગ્લંડની સત્તા વધારવી હતી. તેને લડાઈ ગમતી નહોતી; તેથી યુરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો વચ્ચે સુલેહ કરાવવી ને તે પ્રયાસમાં ઇંગ્લંડ પણ દરમ્યાન

I had to do him service, only to satisfy his vain pleasure not regarding my godly duty.”

પરિત્યાગના સવાલમાં હેન્રી રાજકારણની દૃષ્ટિએ સાચો હતો:—He was determined that there should be no doubt about the legitimacy of his children by Anne Boleyn, and some recognition is due to him for not allowing his desires to over-come his patriotism, and leave to England the deplorable legacy of a disputable succession. As a man, Henry did not strive to subject his desires to the law of right; as a king, he was bent upon justifying his own caprice so that it should not do hurt to his royal office or offend his duty to his kingdom. Henry sinned, but he was bent on sinning royally, and believed that so he could extenuate his sin.

Wolsey by Creighton, P. 178.

પણ હેન્રીનો ખરો હેતુ સમજવો કડણ છે. એન પ્રાક્ષીન ઉપર અનહદ પ્રીતિ એ મુખ્ય હેતુ હતો એ તો ચોક્કસ છે. ખીન હેતુઓ પાછળથી ધીમેધીમે પ્રકાશમાં આવતા ગયા.

થાય તે તેના કારભારનો મુખ્ય મંત્ર હતો. તે સત્તાનો ધણો લોભી હતો. સત્તા હાથમાંથી સરી પડતી તે દેખતો, છતાં તે પોતાના અધિકારને છોડી દેતાં નાખુશ જણાતો હતો. વૂલ્ફીને ઠાઠ, ભપકા વગેરે બહુ ગમતાં. કોઈ ખ્રિસ્તિય મુત્સદ્દીએ તેના જેટલો વૈભવ ભોગવ્યો નથી. મોટા મોટા અમીરોના પુત્રો તેની ખીદમતમાં રહેતા. આવો વૈભવ રાજવૈભવ કહી શકાય. વૂલ્ફી મુત્સદ્દીગીરી માટે સરળએસો હતો; તેને ધાર્મિક ફરજો બળવવાનું મન કદિ થતું નહોતું. તેણે ઇલિઝાબેથના યુગ માટે પોતાના દેશને તૈયાર કર્યો. હેન્રિને ખુશ રાખવા તેણે ઘણી વાર હલકાં કામો કર્યા હશે; તેણે રાજની સત્તાને ઘણી મજબૂત બનાવી દીધી એ પણ ખરું છે; ખ્રિસ્તી સંઘ અને બિશ્પોએ સુધારવા માટે તેણે ખાસ પ્રયાસ કર્યો નહોતો. એમ પણ કહી શકાય કે તે એવા કામ માટે ખાસ લાયક નહોતો—તેનું ખરું ક્ષેત્ર રાજકારણ હતું. તેમાં જ્યાંસુધી તે ને રાજ એકમત રહ્યા ત્યાંસુધી તેની સત્તા નબી શકી. રાજનું અનુમોદન જતું રહ્યું એટલે તેની સત્તા પણ પડી ભાંગી. તે સાતમા હેન્રિના ધોરણને વળગી રહ્યો હતો. હવે આપણે ચર્ચની સુધારણા લઈએ.

ખ્રિસ્તી સંઘની નબળાઈઓ.—આ જમાનામાં આખા યુરોપમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની વ્યવસ્થામાં મોટું પરિવર્તન થઈ રહ્યું હતું. તે સંઘની બધી સંસ્થાઓ છિન્નભિન્ન ને અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ હતી. ઈંગ્લંડમાં વિક્લિફ (Wycliffe) અને યુરોપમાં હુઝ (Hus) જેવાઓએ આ જૂની સ્થિતિનું ભોખાળું ઘણું વખત અગાઉ બહાર પાડ્યું હતું. પણ સોળમા સૈકામાં એ જૂની સંસ્થાનો નાશ થયો ને પરિણામે યુરોપના ને તેથી દુનિયાના ઇતિહાસમાં જબરો ફેરફાર થઈ શક્યો. આ સંઘનો મુખ્ય પુરુષ પોપ (Pope) હતો પણ તે ધર્મ સંબંધી જરા પણ વિચાર ન કરતો. ધર્મના રક્ષકને બદલે તે એક રાજ્યનો ધણી થઈ પડ્યો હતો. તે પોતાનું જીવન રાજકારણમાં ગાળતો. એલેક્ઝાંડર પોપ તો દુરાચરણમાં ને હરામખોરીમાં મોટા દુર્જનોથી પણ ચઢી જાય એવો હતો. પોપની નીચેના અધિકારીઓ—કાર્ડિનાલો—પણ મોટા મોટા જગીરદારો થઈ પડ્યા હતા. તેમની જગ્યાઓ ઉપર ઇટાલિયનો જ નિભાતા. તેમની નીચેના અધિકારીઓ—બિશપો—પણ એવી સ્થિતિમાં હતા.

ખ્રિસ્તી સંઘના ક્યજામાં મોટા મોટા મઠો હતા, ને તે મઠો (Monasteries)ના લિહુઓ (Abbots) પણ એવી જાહોજલાલી ભોગવતા હતા. આ લોકો પૈસા લઈ ધર્મને વેચતા. જે લોકો વધારે પૈસા આપે તે લોકો પાપથી મુક્ત થઈ શકે છે એવો ઉપદેશ તેઓ કરતા અને નામાંકિત ખ્રિસ્તી સંતોનાં અવશેષો ને ચિત્રોની તેઓએ અસંખ્ય દુકાનો કાઢી હતી. લોકો ને સંઘના માણસો ખરો ખ્રિસ્તી ધર્મ ભૂલી ગયા હતા.*

કોલેટ, ઈરેઝમસ, સર ટોમસ રો, વગેરે વિદ્વાનોએ અને સુધારકોએ ખરા ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણે રહેણીકરણી રાખવાને માટે ધર્માધિકારીઓને સૂચવ્યું હતું, પણ તેનું જોઈએ તેવું પરિણામ આવ્યું નહોતું. અલખત, યુરોપના કરતાં ઈંગ્લંડના ચર્ચની વ્યવસ્થા સારી હતી. ચર્ચના માણસો રાજ્યમાં ખાસ અધિકારો ભોગવતા. ગમે તે માણસ રાજ્યના કાયદાને વશ ન થતાં ચર્ચનું રક્ષણ શોધી શકતો, જે “Right of Sanctuary” કહેવાતો. ચર્ચનાં માણસો સામે રાજની અદાલતોમાં કામ ચલાવી શકાતું નહીં; તેમની પાસેથી રાજ્ય કર ઉઘરાવી શકતું નહીં. રાજ્યની જમીનનો મોટો ભાગ તેમના કબજામાં હતો. તેમને દેશાવરના રાજાઓની અને ખાસ કરીને પોપની સત્તાનું શરણ મળી શકતું; રાજના કાયદા સામે તેઓ પોપની પાસે અપીલ લઈ જઈ શકતા. યુરોપના કોઈપણ દેશનો રાજા સ્વતંત્ર રાજા નહોતો, કારણકે તેના અધિકારોના ભોગવટામાં પોપ વચ્ચે આવી શકતો. લોકોની કમાણીનો મોટો ભાગ પણ પોપને જતો. મરણ વખતે લોકોને પોપને પૈસા આપવા પડતા. તેમની કમાણીનો દસમો ભાગ પણ ચર્ચને જતો. વસીઅતનામા ઉપર ને વારસા ઉપર પણ ચર્ચને ખૂબ ધન મળતું.

સુધારણા માટે યૂમ. માર્ટિન લ્યુથર.—ખ્રિસ્તી ચર્ચની આવી જરીપુરાણી વ્યવસ્થાનો નાશ હવે પાસે આવ્યો હતો; તેને માટે બધી

---

* આવાં ધર્મીઓ સામે હેનરિએ કહ્યું કે:—The lives of Christ and Pope are very opposite and therefore to follow the Pope is to forsake Christ.

સામગ્રી તૈયાર થઈ ગઈ હતી. માત્ર દીવાસળીની જ જરૂર હતી. ઇ. સ. ૧૫૧૭માં પોપ દસમા લીઓ (Leo)ને પૈસાની જરૂર પડતાં તેણે પાપથી મુક્ત થવાનાં કાગળીઆં Indulgences—વેચવા માંડ્યાં ને તે માટે ટેટ્ઝલ (Tetzel) નામના પોતાના માણસને સેક્સનિ (જર્મનિમાં) મોકલ્યો. પણ વિટનબર્ગ Wittenberg—ના વિદ્યાપીઠના પ્રોફેસર ડૉક્ટર માર્ટિન લ્યુથરે એ કાગળ ફેકટ છે એમ જાહેર કર્યું, ને ટેટ્ઝલને સવાલોના જવાબો આપવા કહેણું મોકલ્યું. પોપે લ્યુથરને નિંદો; લ્યુથરે પોપના આ નિંદાપત્રને છયોક બાળી નાખ્યું, ડિસેમ્બર, ઇ. સ. ૧૫૨૦. તેણે જર્મનિના નાના મોટા તમામ રાજ્યોને કહેવરાવ્યું કે પોપને નાણાંની મદદ આપવા જેવું નથી. લ્યુથર હવે સંઘ બહાર થયો; પણ જર્મનિના ઘણા લોકો ને કેટલાક રાજ્યો તેના પક્ષમાં હતા તેથી તેની જિંદગીને આંચ આવી નહીં. જર્મનિમાં આ વખતે ખેડૂતોએ જખરદસ્ત બળવો ઊઠાવ્યો; તેમાં લ્યુથરના પક્ષપાતીઓ લખ્યા. તેમને ધાર્મિક ને સામાજિક બચલપાચલ કરવી હતી, તેથી ઘણા વગવાળા માણસોને તેમના ઉપર તિરસ્કાર થયો. લ્યુથરની ચળવળ સમાજને ને રાજ્યને પણ બચલાવી મારશે એવી ખીક ઘણા ખુદ્દિશાળી માણસોનાં મગજમાં પેસી ગઈ. ઇંગ્લંડમાં પણ તેવું જ બન્યું. દરમ્યાન પોપ સાતમા ક્લિમેંટે ઍપરર ચાર્લ્સના કહેવા મુજબ બંધું કરી આપ્યું. હવે જર્મનિમાં બે પક્ષ પડી ગયા—પોપનો પક્ષ, જેઓ Catholics—કેથોલિકો કહેવાયા; ને સુધારકો, જેઓ Protestants—પ્રોટેસ્ટંટો કહેવાયા.

હેન્રિ અને પ્રોટેસ્ટંટો.—હેન્રિને લ્યુથરના પક્ષ ઉપર જરા પણ પ્રીતિ નહોતી. તેણે લ્યુથર સામે એક પુસ્તક લખ્યું તેથી પોપે ખુશ થઈ તેને Defender of the Faith—“ધર્મનો સંરક્ષક” એવું બિરુદ આપ્યું હતું. પણ જ્યારે પોપે રાણીના પરિત્યાગ—Divorce—ના વિષયમાં રાજ્યને નમતું આપવામાં ઢીલ કરી ત્યારે હેન્રિ પોપ સામે થયો.* હેન્રિને પોપથી સ્વતંત્ર થવું હતું. ચર્ચની વ્યવસ્થામાં કે ખ્રિસ્તી સિદ્ધાંતોમાં તેને કાંઈ ફેરફાર કરવો નહોતો. આ બાબત જો આપણે લક્ષમાં રાખીશું તો ઇંગ્લંડના રેફર્મેશન—ચર્ચની

* The King has destroyed the Pope but not Popery.

સુધારણા—ની બાબત આપણને પૂરેપૂરી સમજાઈ જશે. જર્મનિમાં દ્યુથરને ને સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડમાં ઝવિંગલેને ચર્ચની વ્યવસ્થામાં ને ધર્મના સિદ્ધાંતોમાં પણ ફેરફારો કરવા હતા. હેન્રિ આ વિષય ઉપર દુર્લક્ષ આપવા માગતો હતો; તેથી તેણે ઇંગ્લંડના ચર્ચની વ્યવસ્થા લગભગ આગળ જોવી જ રાખી—માત્ર તેમાંથી પોપની સત્તાને પોતાને હસ્તક કરી અને ઇંગ્લંડને રોમના અંકુશથી સ્વતંત્ર બનાવ્યું. જર્મનિમાં ખેડૂતોના બળવાથી રાજા ને બીજા લોકો ચમક્યા ને તેમણે દ્યુથરની ચળવળના બીજા ઉદ્દેશોને સ્વીકારવા ઉમંગ બતાવ્યો નહોતો. હેન્રિએ ચર્ચના અધિકારીઓની સત્તાઓ લઈ લીધી ને તેમની જમીનો પણ ખાલસા કરી. આ વિષયમાં રાજાને બે જાણાઓએ ખાસ મદદ કરી—ટોમસ ક્રૉમરે, ને ટોમસ ક્રૉમ્વેલે.

ક્રૉમરે વિદ્વાન તથા શાંત માણસ હતો; ક્રૉમ્વેલ વૂલ્ગીનો સેક્રેટરી—મંત્રી હતો ને તે મુત્સદ્દીના મરણ પછી હેન્રિનો મુખ્ય સલાહકાર થયો હતો. કથેરાઈનના પરિત્યાગનો સવાલ ચર્ચના સવાલમાં ઘણો ઉપયોગી બન્યો. ઇ. સ. ૧૫૩૨માં રાજા ઍન બોલીન સાથે ખાનગી રીતે પરણ્યો. જ્યારે તેણે પહેલી રાણીનો પરિત્યાગ (Divorce) કર્યો ત્યારે રોમના પોપે રાણીના લાભમાં ચુકદો આપ્યો. હેન્રિ ને પોપ હવે એકદમ સામસામા આવી ગયા. રાણી કથેરાઈન ઇ. સ. ૧૫૩૬માં મરી ગઈ.

પાર્લમેંટ અને ચર્ચની જૂની ઘટનાનો નાશ, ઇ. સ. ૧૫૨૯—૧૫૪૭.—અત્યારસુધી ચર્ચ લોકો પાસેથી નાણાનું ઉધારાણું કરતું તે હવે બંધ કરવામાં આવ્યું. ક્લર્ગિ હવે માત્ર એક જ ઠેકાણે જીવાઈ (Benefices) ભોગવી શકે ને જીવાઈ ઉપર તેમણે રહેવું જોઈએ એમ ઠરાવવામાં આવ્યું. પોપની સત્તા નીચે ક્લર્ગિ અત્યારસુધી રહ્યા હતા તે માટે પાર્લમેંટે તેમને ગુનેગાર ઠરાવ્યા ને તેમની પાસેથી મોટો દંડ વસૂલ કર્યો. પાર્લમેંટે રાજાને ઇંગ્લંડના ચર્ચનો મુખ્ય અધિકારી ને સંરક્ષક (Protector and the only Supreme Head of the Church and clergy in England) બનાવ્યો. ઇ. સ. ૧૫૩૨માં પાર્લમેંટે બીજા નવા કાયદાઓ ઘણા ને ઇંગ્લંડના ક્લર્ગિને અને પોપને નાણું

આપવાની લોકોને મના કરી. રાજની સંમતિ વિના હવે ચર્ચથી કાયદો થઈ શકે નહીં એમ ઠર્યું. રોમની અદાલતના અપીલો સાંભળવાના હકો લઈ લેવામાં આવ્યા ને ક્રૅન્મર ધર્માધ્યક્ષ (Archbishop) થયો, ઇ. સ. ૧૫૩૩. ઇ. સ. ૧૫૩૪ની પાર્લમેંટે હેનરિને ચર્ચની તમામ નિમણૂકો કરવાની સત્તા આપી, એન બોલીનની પુત્રી ઇલિઝાબેથને ગાદીની વારસ ઠરાવી, ને રોમના પોપને રોમના બિશપ તરીકે જાહેર કર્યો. ત્યારપછી ક્રૅન્વેલે રાજદ્રોહનો કાયદો સખ્ત કરાવ્યો. સર ટૉમસ મૉરને અને ફિશરને* એ કાયદાનો ભંગ કરવાના આરોપ ઉપર દેહાંતદંડ આપવામાં આવ્યો. રાજની ચર્ચ ઉપરની તમામ સત્તાઓનો અમલ કરવા ક્રૅન્વેલને Vicar-general બનાવવામાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૫૩૬માં નાના મઠોને બંધ કરવામાં આવ્યા, ને તેમની તમામ મિલકત ખાલસા કરવામાં આવી. આ કાયદાથી રાજ ને તેનાં માણસોનાં ખીરસાં તર થયાં—આગળના વખતમાં એમનું ઉત્પન્ન કેળવણી કે એવા કોઈ પણ સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે વાપરવામાં આવતું. એને ઍપિસ્ટોને હવે ફાંસી મળવા લાગી. ઇ. સ. ૧૫૩૬માં નવા ચર્ચના દસ નિયમો (Ten Articles)ને જાહેર કરવામાં આવ્યા તેથી ઇંગ્લંડનું ચર્ચ રોમથી સ્વતંત્ર, પણ રાજનું તાબેદાર થયું. બાઈબલનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું. એક બાહોશ ને પ્રમાણિક વકીલની સરદારી નીચે તોડી નાખેલા મકના સાધુઓએ ને બીજા ત્રીસ હજાર લોકોએ ઉત્તરમાં બંડ કર્યું પણ તેને દબાવી દેવામાં આવ્યું. આ બંડ “Pilgrimage of Grace”ના નામથી ઓળખાય છે. દ્યુથરના કેટલાક વિચારોને હવે નવેસર સ્વીકારવામાં આવ્યા, ને Six Articles— છ આર્ટિકલો અથવા સિદ્ધાંતો પાર્લમેંટે પસાર કર્યા, ઇ. સ. ૧૫૩૯. ઉપર જણાવેલા બંડનો લાભ લઈ ક્રૅન્વેલે બાકી રહેલા મઠો (Monasteries)ને પણ બંધ કર્યા ને તેમનું ઉત્પન્ન ખાલસા કર્યું. આ વખતે મઠોના અધિકારીઓ ઉપર જુલમ

* ફાંસીએ ચઢ્યા અગાઉ વૃદ્ધ ફિશરે પોતાને મઠે નોકરને સફેદ ને સારાં કપડાં લાવવાનું કહેતાં નોકરે પૂછ્યું ત્યારે તેણે નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો:—

“Dost thou not mark that this is our wedding day and that it behoveth us therefore to use more cleanliness for solemnity of the marriage?”

ગુજરાતમાં આવ્યો. વળી પાર્લમેંટે એવું નક્કર કર્યું કે રાજ પોતાના સલાહકારોની મદદથી જે હુકમ બહાર પાડે તેને કાયદા જેટલું માન મળવું જોઈએ. આ કાયદાથી રાજ ચર્ચના દરેક વિષયમાં આપખુદ થઈ ગયો.*

કમનસીબ પરણેતરો.—રાજ હેન્રિ લમ્બની બાબતમાં ઘણા કમનસીબ હતા. ક્વેથરાઈન રાણીનો તેણે પરિત્યાગ કર્યો તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. પણ નવી રાણી સાથે રાજને બન્યું નહીં. હેન્રિએ એન બોલીન ઉપર બદચાલનો આરોપ મૂકી તેને દેહાંતદંડ અપાવ્યો ને પહેલી રાણીની એક દાસી જેઈન સીમૂર (Jane Seymour)ની સાથે લગ્ન કર્યું. ઇ. સ. ૧૫૩૬માં તે એડવર્ડને જન્મ આપી મરી ગઈ. હેન્રિએ બે વર્ષ સુધી નવી રાણી માટે ઘણી શોધ કરી. તેના મુખ્ય સલાહકાર ક્રૉમ્વેલનો વિચાર એવો હતો કે રાજએ જર્મની ને પ્રોટેસ્ટન્ટ સાથે મિત્રતા કરી પોપની ને અંપરરની સામે થવું. આ હેતુથી તેણે જર્મનીના કલીઝ સંસ્થાનની કુંવરી એન સાથે રાજનું લગ્ન ઠરાવ્યું. પણ જ્યારે નવી રાણી ઇંગ્લંડ આવી ત્યારે હેન્રિને તે ગમી નહીં. તે કારણથી ક્રૉમ્વેલ ઉપર તેને ઘણા અણગમો થયો ને લગ્નને છ માસમાં તો ગેરકાયદેસર ઠરાવવામાં આવ્યું, ઇ.સ. ૧૫૪૦. પછી હેન્રિ ક્વેથરાઈન હાવર્ડને પરણ્યો; પણ તે સ્ત્રી બદચાલની હોવાનું સિદ્ધ થતાં તેને પણ દેહાંતદંડ અપવામાં આવ્યો, ઇ. સ. ૧૫૪૧. ઇ. સ. ૧૫૪૩માં રાજ ક્વેથરાઈન પાર (Catherine Paar) નામની એક વિધવાને પરણ્યો. આવી રીતે નવ વર્ષમાં રાજએ છ વાર લગ્નો કર્યા, પણ દરેક લગ્નથી તે નિરાશ જ થયો !

ક્રૉમ્વેલની યુરોપિયન રાજ્યનીતિ.—પોપ હેન્રિનો ને હેન્રિની ધાર્મિક સ્વતંત્રતાનો કટ્ટો શત્રુ હતો. એ કારણથી ક્રૉમ્વેલે પોપના

---

* સર ટોમસ મોરે એકવાર ક્રૉમ્વેલને કહ્યું કે—Master Cromwell, you are now entered into the service of a most noble, wise, and liberal Prince; if you will follow my poor advice, you shall, in your counsel, giving to his grace, ever tell him, what he ought to do, but never, what he is able to do...For a lion knew his own strength, hard were it for any man to rule him.

નવા શત્રુઓ-જર્મનિના પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજાઓ-સાથે મૈત્રી કરવાનો ને તે દોસ્તી દ્વારા ઔપરરને નિર્બળ કરવાનો વિચાર કર્યો. પણ જર્મનિના પ્રોટેસ્ટન્ટોને હેન્રિનો પૂરો ભરોસો નહોતો તેથી આ વિચાર ખર આવ્યો નહો. ઇ. સ. ૧૫૪૦માં તેણે ઍન ઑફ ક્લીવ્ઝ (Anne of Cleves) નામની એક જર્મન પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજકુંવરી સાથે હેન્રિનું લગ્ન નક્કી કર્યું પણ રાજાને એ લગ્ન ગમ્યું નહો.

ક્રોમ્વેલનો વિનાશ. હેન્રિના અમલમાં તેનું સ્થાન.—
હેન્રિએ હવે ક્રોમ્વેલ ઉપર પોતાનો પ્રયંડ હાથ ઉગામ્યો. દુધરના પક્ષકારોને આશરો આપવાનો તેના ઉપર આરોપ મુકવામાં આવ્યો. જે સાધનોથી તેણે પોતાના શત્રુઓનો નિર્દય રીતે નાશ કરાવ્યો હતો તે જ સાધનો હવે તેની સામે ધરવામાં આવ્યાં, અને ઇ. સ. ૧૫૪૦ના જુલાઈમાં તેને દેહાંતદંડ આપવામાં આવ્યો. ક્રોમ્વેલ રાજાનો ખરો મિત્ર હતો ને તેની મહેનતથી જ હેન્રિ નિરંકુશ બની શક્યો હતો, છતાં તેને આવી કૂર શિક્ષા કરવામાં આવી. તેણે જેવું વાવ્યું તેવું જ તે લણી શક્યો. તે એક લુહારનો છોકરો હતો પણ યુરોપની લાંબી મુસાફરીથી તેને ઘણો સારો અનુભવ મળ્યો હતો. તેણે સિપાઈ, વેપારી, શરાફ ને વકીલના ધંધાઓ કર્યા હતા. પછી તે વૂલ્જીનો મંત્રી બન્યો હતો. તેના પછી તે રાજાનો મુખ્ય સલાહકાર થયો. રાજકારણના વિષયમાં તે દયા કે લાગણી કે એવું કંઈ જોતો નહો. તેણે હેન્રિને યુરોપમાં સૌથી વધારે પૈસાદાર રાજા બનાવ્યો. તેણે રોમની વ્યવસ્થાનો ને ઇંગ્લંડની અમીરાતનો કેડો લીધો ને બંનેને તોડી રાજાને મુખ્ય કર્યો. અલબત્ત, હેન્રિનો પણ આ વિષયમાં સારો ભાગ હતો. તેને યુરોપની રાજ્યનીતિનું કયું જ્ઞાન નહોતું, પણ તે હિસાબી કામકાજમાં ઘણો કુશળ હતો. પાર્લમેન્ટમાં

* If Cromwell did not plan the substance, at least he moulded the form of legislation, and contrived that it should be carried into effect. "A few words," he used to say, "from an experienced man are worth volumes and volumes of philosophers.

દસ વર્ષ સુધી તેણે વિના વિરોધે કામ કર્યું એ જ તેની શક્તિ બતાવી આપે છે. તેના કારભારમાં ઇંગ્લંડની નવી અમીરાત ઊભી થઈ. તે ઇટાલિના પ્રસિદ્ધ રાજ્યનીતિશાસ્ત્રજ્ઞેષક Machiavelli-મંકિયાવેલિનો અભ્યાસી હતો. ધણું નિરપરાધી માણસોનો કોર્ટમાં કામ ચલાવ્યા વગર ને રીયાવીને તેણે વધ કરાવ્યો, તે તેના દસ વર્ષના કારભારનું ન જૂંસાય તેવું કલંક છે. પણ એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે આ ફૂર કલંક તેણે સ્વાર્થ માટે નહોં, પણ પોતે કલ્પેલા રાજ્યના કલ્યાણ માટે પોતાના ઉપર વહોરી લીધું હતું.

આપખુદ કારભાર, ઇ. સ. ૧૫૪૦-૪૭.—ફોર્મ્બેલના મરણ પછી હેન્રિએ રાજ્યનો કારભાર પોતાના શિર ઉપર લઈ લીધો. ઇ. સ. ૧૫૪૨માં સર ટોમ્સ વ્હાર્ટને (Wharton) સ્કૉટ્લંડના રાજા જેમ્સને સૉલ્વે મોસ (Solway moss) પાસે સખ્ત હાર ખવરાવી. રાજા જેમ્સ પોતે તરત એક વર્ષની પુત્રી મૂકી મરી ગયો. હેન્રિને બંને રાજ્યો જોડી દેવાં હતાં પણ સ્કૉટ્લંડના લોકો વિરુદ્ધ હતા, એટલે તે ફાવ્યો નહોં. ઇ. સ. ૧૫૪૩માં હેન્રિએ ફ્રાંસ સામે લડાઈ જાહેર કરી, પણ એપરર ચાર્લ્સ દોસ્તીમાંથી છટકી ગયો એટલે હેન્રિએ લડાઈ બંધ કરી, ઇ. સ. ૧૫૪૭. પોતે સ્થાપેલા ચર્ચની વ્યવસ્થા જાળવવા માટે તેણે ધણા અનુભવી ને પરિચિત અમીરોને ને બીજાં નિર્દોષ માણસોને જીવતાં બાળી નાખવાનો અથવા વધ કરવાનો હુકમ આપ્યો. છેવટે તે પોતે ઇ. સ. ૧૫૪૭ના જાન્યુઆરિ માસમાં મરી ગયો.

હેન્રિનો અમલ.—હેન્રિ ફૂર, લોભી, કપટી ને દંભી હતો; પણ તેનામાં રાજ્ય કરવાની યોગ્યતા સારા પ્રમાણમાં હતી. પોતાનું કર્તવ્ય તે સારી રીતે સમજતો. રાજ્યની તમામ જરૂરિયાતોની તેને સારી માહિતી હતી. તેણે પોતાની પ્રજામાં અભિમાન ઉત્પન્ન કર્યું. આયર્લેંડ ઉપર તેણે ઇંગ્લંડના તાજની ખરી સત્તા જાહેર કરી. અત્યારસુધી ઇંગ્લંડના રાજાઓ તે દેશના Lords-જાગીરદારો કહેવાતા. હવે તેઓ રાજાઓ કહેવાયા. હેન્રિએ ઇંગ્લંડનાં બંદરોના રક્ષણની ને નૌકાસૈન્યની શરૂઆત કરી. તેણે નવી દુનિયાની

શોધ કરવામાં ખિસ્તલના વેપારીઓને મદદ આપી. ઇ. સ. ૧૫૨૯ સુધી હેન્રિએ પાર્લમેન્ટ વિના ચલાવ્યું, પણ પછી પોપ વિરુદ્ધ કાયદાઓ ઘડ્યા તેને પાર્લમેન્ટની ખાસ મદદની જરૂર હતી. જ્યારે તેણે પાર્લમેન્ટો બોલાવી ત્યારે તેના સભ્યો પાસેથી તેણે હીકમતથી કામ લીધું ને પોતાનું મનમાનતું કામ કરાવી લીધું. સારાં કામોનાં તમામ જશ હેન્રિ પોતે લેતો; ખરાબ પરિણામો માટે તે પોતાના નોકરોને જવાબદાર લેખતો. જૂની અમીરાતની સત્તાને રાજ્યએ એકદમ તોડી નાખી, ને તેમની પાસેથી ને ચર્ચ પાસેથી પૈસા કઢાવ્યા. પાર્લમેન્ટ પાસે તેણે ખાસ પૈસા માગ્યાં નહીં. પણ ખીજ પાસેથી પૈસા કઢાવવા તે પાર્લમેન્ટની સંમતિ માગતો. જો કે પાર્લમેન્ટ રાજ્યની કલ્યાણગરી નહોતી, તેથી હેન્રિએ લોકોનાં નાણું ખીજી રીતે લેવા માંડ્યું. તેણે ચલણમાં ફેરફાર કરી નાખ્યો; પરિણામે વેપારને ઘણું નુકસાન થયું. હેન્રિના હૃદયમાં દયા નહોતી. સ્કૉટલૅન્ડના રાજ્યને ઇંગ્લૅન્ડ લાવી કેદમાં રાખવા ને તેના પ્રધાનને મારી નાખવા તે કાવતરાં કરતો. પોતાના જૂના વફાદાર સલાહકારોને તે ફ્રાંસીએ પણ લટકાવતો—એવો તો તે સ્વાર્થી હતો. તેના અમલનાં ઘણાં કામો વૂઢઝી, કૉમ્વેલ ને કૉનરનાં કામો હોય એમ જણાય છે. તેમાં રાજ્યનો પોતાનો હાથ ખાસ નહીં હોય; છતાં જો તેણે તેમનો ભરોસો ન રાખ્યો હોત તો તે કામો પાર પડત નહીં. હેન્રિ વ્યભિચારી તો નિઃશંક હતો; પણ તે વખતના તેના રાજભાઈ ઓને મુકાબલે તેનો વ્યભિચાર એટલો બધો બેશરમ નહોતો.

પ્રકરણ ૪ થું

છટ્ટો એડવર્ડ, ઇ. સ. ૧૫૪૭-૫૩.

છટ્ટો એડવર્ડ.—પાર્લમેન્ટ હેન્રિના વખતમાં લેડિ જ્ઞેઈન સીમૂરના પુત્ર એડવર્ડને, તે નિર્વંશ મરી જાય તો કંથેરાઈનની પુત્રી મેરિને, ને પછી એન બોલીનને, ગાદી મળે એમ ઠરાવ્યું હતું. હેન્રિ મરી ગયો એટલે એ કાયદા મુજબ તેનો દસ વર્ષનો પુત્ર ગાદી ઉપર આવ્યો, પણ તે સગીર હોવાથી તેનો મામો એડવર્ડ સીમૂર, લૉડ હર્ટફર્ડ (Hertford) ને હવે ડ્યુક ઓફ

સૉમરસેટ (Somerset) રાજ્યરક્ષક-Protector થયો. હેનરિ પ્રધાન-મંડળમાં જૂના ને નવા વિચારના માણસો મૂકતો ગયો હતો. પણ હવે નવા વિચારના પક્ષકારો જોર ઉપર આવી ગયા, કારણકે પ્રોટેક્ટર પોતે નવા વિચારનો હતો.

સૉમરસેટનો કારભાર.—મુખ્ય હોદ્દા ઉપર આવ્યા પછી તરત જ સૉમરસેટ કુલ સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી. તેના વિચારો ધણા ઉમદા હતા. તેને ગરીબ માણસોને ન્યાય આપવો હતો અને ચર્ચમાં બાકી રહેલા સુધારાઓ દાખલ કરવા હતા. પણ તે લોબી, ઉદ્ધત, હડિતો ને શેખચક્ષી હતો. તેથી જૂના વિચારના માણસો ને મુખ્યત્વે તમામ જાગીરદારો તેની સામે થયા. સૉમરસેટ હેનરિના કડક રાજદ્રોહના કાયદાઓને નરમ કર્યાં. તેણે એકસરખી પ્રાર્થના—Act of Uniformity—નું પુસ્તક વાપરવાનો કાયદો પસાર કરાવ્યો. તેનો જ ભાઈ રાજદ્રોહના આરોપસર ફાંસીએ ચઢ્યો. લોકોમાં પણ ખળભળાટ થયો. ઉત્તર, પશ્ચિમ ને પૂર્વના, ડેવન-શાયર, કોર્નવૉલ ને કૅન્ટના લોકોએ બળવો ઊઠાવ્યો. સૉમરસેટને ખટપટ સામે નમવું પડ્યું ને ઇ. સ. ૧૫૪૯માં તેને હોદ્દાનું રાજીનામું આપવું પડ્યું. પણ શત્રુઓએ તેના ઉપર રાજદ્રોહનો ખોટો આરોપ મૂકી તેને દેહાંતદંડ અપાવ્યો, ઇ. સ. ૧૫૫૧.

સૉમરસેટ યુરોપમાં ઇંગ્લંડની સ્થિતિ સુધારી શક્યો નહીં. તેને એડવર્ડ ને સ્કૉટલંડની રાણી મેરિનું લગ્ન કરી બંને દેશોને એક કરવા હતા; પણ તે માટે તેણે અયોગ્ય રસ્તો લીધો. પોતાના વિચારો સ્કૉટલંડ ઉપર પરાણે ઠોકી બેસાડવા તેણે તે દેશ સામે લડાઈ જાહેર કરી. સ્કૉટ્ લોકો પિંકી (Pinkie) પાસે હારી ગયા, ઇ. સ. ૧૫૪૭. પણ ઇંગ્લંડને તેનો લાભ મળ્યો નહીં, કારણકે ફ્રાંસનો રાજા બીજો હેનરિ વચ્ચે આવ્યો. સ્કૉટ રાણી મેરિનું સગપણ ડ્રૅપીન સાથે કરવામાં આવ્યું.

● સૉમરસેટને આનું રાજ્ય બનાવવું હતું—“A kingdom, having the sea for a will and mutual love for its garrison, a monarchy, which should neither in peace be ashamed nor in war afraid of any wordly or foreign power.”

ચાર્લ્સ ને પોપ પણુ ઈંગ્લંડ તરફ બેઠરકારી બતાવવા મંજૂ, કારણકે ઈંગ્લંડની રાજ્યનીતિ આ વખતે ચાલાક સુકાનીના હાથમાં રહી નહોતી, અને જર્મનીના પ્રોટેસ્ટંટો ચાર્લ્સ સામે લડતાં હારી ગયા હતા.

***નોર્થમર્લેન્ડનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૫૪૯-૫૩.**—સામરસેટ પછી વૉરિક, અથવા અર્લ ઓફ નોર્થમર્લેન્ડ (Northumberland) સત્તા ઉપર આવ્યો. તેણે ફ્રાંસ સાથે સુત્રેહ કરી. એથી યુરોપમાં ઈંગ્લંડનું તમામ વજન જતું રહ્યું. ધર્મની બાબતમાં વૉરિકે સુધારકાનો પક્ષ લીધો ને દ્યુથરના ઉપદેશોથી પણુ તે ઘણા આગળ ગયો. તેનો વિચાર એવો હતો કે એડવર્ડ ઉપર કુલ સત્તા રાખવી, ને તેને નામે, પણુ ખરી રીતે પોતાની સત્તાથી, રાજ્યનો કારભાર ચલાવવો. એડવર્ડ પછી મેરિ ને ઇલિઝાબેથ ગાદીનાં વારસો હતાં. એ હકોને પણુ નવા કારભારીઓએ રદ કરવા ખટપટ કરી, કારણકે રાજ્ય પોતે ક્ષયથી પીડાતો હતો ને ટૂંક સુદ્ધતમાં તે મરી જશે એમ બધા ચોક્કસ માનતા હતા. આઠમા હેન્રિની બેન મેરિ ચાર્લ્સ ઍન્ડન, ડ્યુક ઓફ સફોલ્ક (Suffolk) ને પરણી હતી. તેનાથી તેને ફ્રાંસિસ (Frances) નામની પુત્રી થઈ હતી. તે સ્ત્રીએ હેન્રિ ઐ અથવા માક્વેસ ઍસેટ કે ડ્યુક ઓફ સફોલ્ક સાથે લગ્ન કર્યું હતું, અને તે લગ્નથી જે પુત્રોઓ થઈ હતી, તેમાં જેઈન ગ્રે (Jane Grey) મુખ્ય હતી. નોર્થમર્લેન્ડે આ બાઈ સાથે પોતાના પુત્ર ગિલ્ફર્ડ ડુલિ (Guilford Dudley) ને પરણાવ્યો ને મરણપથારી ઉપર સૂતેલા રાજ્ય પાસે ધર્મને નામે ને પાર્લિમેન્ટની પરવાનગી વિના તે બાઈને ગાદીની વારસ ઠરાવી. મેરિને ખબર પડતાં તે લંડનથી ભાગી ગઈ. એડવર્ડ ઇ. સ. ૧૫૫૩ના જુલાઈમાં મરી ગયો.

* Northumberland represents the second of three generations of an evil house, which personified the worst aspects of the Tudor age. While his father exemplified the fiscal oppression of Henry VII, and his son Leicester the seamy side of Elizabeth's court, Northumberland is the incarnation of the hypocrisy and self-seeking which marked the Reformation.

Pol. Hist. of England, VI, P. 98.

લેહિ જેઠન એને ગાદી આપવામાં આવી. પણ, મેરિનો પક્ષ બળવાન હતો. ૩૦,૦૦૦ માણસો તેની સામે થયાં. નોર્થઅર્લેન્ડ ને તેના તમામ પક્ષકારો કેદ પકડાયા. મેરિ ઈંગ્લેન્ડની રાણી થઈ, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૫૫૩. નોર્થઅર્લેન્ડ શર સેનાપતિ, પણ સ્વાર્થી, ખટપટી અને લુચ્ચો મુત્સદી હતો. તે પાછળથી કૃથોલિક ધર્મમાં પણ લળ્યો. પણ રાજદ્રોહના આરોપસર તેનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. જેઠન એને ને તેના પતિને પણ એ જ શિક્ષા કરવામાં આવી. એ બંને નિર્દોષ હતાં.*

* Her scaffold was on the green within the tower-gates; she mounted it with tearless eyes and steadfast countenance. In a few words she admitted the unlawfulness of her consent to occupy the throne, but she denied that she had sought or wished it. Then she knelt, "Shall I say this psalm?" She asked Fackenheim who attended her. "Yea" he answered, and she began to *miserere mei Deus* in English. The psalm finished, she rose, loosened her attire, and bound a handkerchief across her eyes. Then, feeling for the block, she said, "What shall I do? Where is it?" One of the standers-by guiding her thereunto, she laid her head down upon the block and stretched forth her body and said:- "Lord, into thy hands I commend my spirit."

No queen was worthier of the crown than this usurper, no medieval saint more saintly than the traitor-heroine of the Reformation. Beneath the shadow of the axe her name shines with a lustre like Sir Thomas More's; and the light they shed upon the scaffold showed the hideous blackness of the gulf which separated Tudor law from justice.

A. F. Pollard,

Pol. Hist. of England, Vol. VI, P. 111.

તેજ પ્રમાણે:—Seventeen and knew eight languages, in music
Peerless—her needle perfect and her learning
Beyond the churchmen. Yet so meek, so modest,
So wife-like, humble to the trivial boy.

પ્રકરણ ૫ મું

મેરિ, ઇ. સ. ૧૫૫૩-૫૮.

મેરિ.—નવી રાણી મેરિની મા સ્પેઈનની હતી ને સ્પેઈનના લોકોની માફક તે ધર્મની આબતમાં ઘણી ચુસ્ત હતી. મેરિ નાની ને આગ્રહી રાણી હતી. નાનપણથી તે દુઃખી હતી, છતાં તે ઉદાર મનની હતી ને ગરીબોની ને પોતાના દુશ્મનોની પણ દયા ખાતી. ઇંગ્લંડ ઉપર તેને ઘણી પ્રીતિ હતી. મેરિ બહુ ધર્મિય હતી; પણ તે ચુસ્ત કૃથાલિક હતી. તે તેથી તેના આપે કરેલી ચર્ચની નવી વ્યવસ્થાની વિરુદ્ધ હતી ને પોતાના અંતઃકરણ મુજબ એ વ્યવસ્થાને તોડી નાખવા બહુ આતુર હતી. ગમે તે ભોગે પણ જૂનો ખ્રિસ્તી ધર્મ મેરિને ઇંગ્લંડમાં દાખલ કરવો હતો. પોપની વિરુદ્ધ જવા તે કદિ સાગતી નહોં. પ્રજાનો પ્રેમ, દયા, સુખ, ને પતિપ્રેમ પણ આ મોટા યજ્ઞમાં તે હોમી દેવા તૈયાર હતી. જો મેરિના ચારિત્ર્યનો આ ભાગ આપણે ઓરોર સમજીશું તો તેના અમલની ધાતકી ને જુલમી શિક્ષાઓને ને તેમની નિષ્ફળતાને પણ આપણે એકદમ સમજી શકીશું.*

Mis-matched with her for policy.....

Seventeen, a rose of grace !

Girl never breathed to rival such a rose,

Rose never blew that equalled such a bud.

Tennyson's *Queen Mary*.

* Tragedy is the keynote of the reign of England's first queen-regent; the human interest is so intense that the political and religious issues seem, great as they were, to sink into the background of the picture, mere accessories of the stage, on which are presented immortal figures of Doom. First is the tragedy of × × Lady Jane × × Then the tragedy of martyrs—of × × Ridley, Latimer × × and of Cranmer. × × Last and greatest, the tragedy of the royal-hearted Queen.

England under the Tudors by Arthur Innes, P. 217.

મેરિની કૃથાલિક રાજ્યનીતિ.—ગાદીએ આવતાં વાર જ મેરિએ પોતાના મુખ્ય શત્રુઓને મારી આપી. મેરિનું આ વર્તન ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. તે ધર્મની બાબતમાં અડગ વલણ બતાવતી ને મતભેદ કદિ સહન કરતી નહીં; રાજ્યકારણમાં તે આવી સહિષ્ણુતા બતાવતી. ઇંગ્લંડના લોકો રાણી સાથે રહ્યા હતા ને તેમના પક્ષથી મેરિને ગાદી મળી હતી; પણ તેથી કાંઈ એમ સમજવાનું નથી કે ઇંગ્લંડના લોકોને રોમન કૃથાલિક પંથમાં પાછા જવું હતું. તેઓ નોર્થઅર્લેન્ડના ખટપટી ને ધર્મ સંબંધી લ્યુથર કરતાં પણ આગળ વધતા કારભારથી કંટાળી ગયા હતા. મેરિને આવી લોકલાગણીનો લાભ લેવો નહોતો. તેને તો રાણી તરીકે પોતાના જૂના પંથને ફરીથી ઇંગ્લંડમાં દાખલ કરવો હતો. મેરિના સગા અંપરર ચાર્લ્સે તેને સહિષ્ણુતા બતાવવાની સલાહ આપી, પણ તે સલાહ રાણીએ બિલકુલ માની નહીં. ચાર્લ્સની બીજી સલાહ એ હતી કે મેરિએ સ્પેઇનના પાટવી કુંવર ફિલિપને પરણવું. ઇંગ્લંડના લોકો આવા લગ્નથી ધણા વિરુદ્ધ હતા, કારણકે એવું લગ્ન થાય તો ચોક્કસ ઇંગ્લંડ સ્પેઇનના રાજ્યને વશ થાય ને દેશની બધી સ્વતંત્રતાનો નાશ થઈ જાય. ઇંગ્લંડના લોકોનો વિચાર એવો હતો કે મેરિએ કાયમ કુંવારા રહેવું, ને જો પરણવું જ હોય તો કાંઈ રાજવંશી અંગ્રેજને પરણવું. મેરિએ આ બાબતમાં પણ લોકવિરુદ્ધ આચરણ કર્યું. તેણે ઇ. સ. ૧૫૫૫માં ફિલિપ સાથે લગ્ન કર્યું. તે અગાઉ ડેવનશાયરમાં ને ઇંગ્લંડના મધ્ય ભાગમાં વાયટ (Wyatt) નામના માણસની સરદારી નીચે બંડ થયાં. મેરિએ હીકમતથી લોકોને પોતાના પક્ષમાં રાખ્યા ને બંડ દબાઈ ગયાં. આ બંડ પછી તરત જ જેઈન ગ્રેનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. લગ્ન પછી મેરિએ ગાર્ડિનર, પૉલ ને રેનાર્ડ (Renard) જેવા જૂના મતના સલાહકારોને વિશ્વાસમાં લીધા. હેન્રિ પહેલાં પોપ સામેનો પક્ષ નાનો હતો ને તેથી તેને જળરક્ષાથી દબાવી દેવામાં આવ્યો હતો. હવે તે પક્ષ મોટો થઈ ગયો હતો ને જળરક્ષાથી થવાથી આખા દેશમાં ખળભળાટ થાય એમ હતું. છતાં જ કાયદાઓથી ને રીતથી હેન્રિએ ને સૌમરુસેટે વિરુદ્ધ પક્ષને કચડી નાખ્યો હતો, તે જ કાયદાઓથી ને તે જ રીતથી હવે એમના જ પક્ષને કચડી

નાખવાના હુકમો કરવામાં આવ્યા. મેરિ એમ ધારતી હતી કે જે આગેવાનોને સખ્ત સજા કરવામાં આવશે તો પછી ખીજાં સાણસો પોતાની મેજે જૂના પંથનો સ્વીકાર ફરીથી કરશે. આ માન્યતા બૂલભરેલી હતી. મેરિની અગાઉના ને મેરિની પછીના જમાનામાં રાજદ્રોહ અને ધર્મદ્રોહના, બંને આરોપો ઉપર નાના મોટા લોકોને જીવતા બાળી નાખવામાં આવ્યા હતા. પણ મેરિ રાજદ્રોહી માણસોને માફી આપતી ને માત્ર ધર્મદ્રોહી અથવા વધારે સ્પષ્ટ લખીએ તો પોપદ્રોહી માણસોને જ બાળી નાખવાનો હુકમ કરતી. આ સજા કરવામાં ગાર્ડિનર, બૉનર ને પૉલ મુખ્ય સલાહકારો હતા. શહીદ (Martyrs) થવામાં કેન્નર, રિડ્લી (Ridley), લેટિમર (Latimer) એ મુખ્ય હતા.* શહીદની કુલ સંખ્યા લગભગ ૩૦૦ જેટલી હશે ને તે માત્ર ત્રણ વર્ષની મુદતમાં. પરિણામે રાણીનો કારભાર ઘણો વગોવાયો ને લોકો તેનાથી કંટાળી ગયા. વળી જે હેતુથી આટલી બધી સખ્તાઈ બતાવવામાં આવી તે હેતુ પાર પડી શક્યો નહો. ઈંગ્લંડના લોકોમાં હવેથી આ વાત તો સજ્જડ ધર કરીને પેસી ગઈ, કે કૃષ્ણલિક પંથ જે દેશમાં ફરી સ્થાપવામાં આવશે તો વળી હજારો અંગ્રેજ પુરુષો, સ્ત્રીઓ ને બાળકો અકાળ ને ધાતકી સજા પામી મરી જશે અને અસંખ્ય કુટુંબો પાયમાલ થઈ જશે. પોપ ને કૃષ્ણલિક પંથ સામેનો તેમનો વિરોધ ઢીલો ન થતાં ઊલટો સજ્જડ થઈ ગયો અને તે પંથનું એકદમ આવી બન્યું.

* ધર્મનું ઝનૂન કેટલે સુધી જઈ શકે છે તે મેરિના કારભારના કેટલાક બનાવોથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એ વખતે ધર્મને નામે, ધણાં મરી ગયેલાં માણસોનાં મુડદાંઓને પણ બાળવાની સજા (?) કરવામાં આવી હતી મરતી વેળા લેટિમર ૭૦ વર્ષનો ડોસો હતો પણ તેની હિંમત અપાર હતી; રિડ્લિને તેણે કહ્યું—
 “Be of good comfort; we shall this day light such a candle, by God's grace, in England, as I trust shall never be put out.” એ ભવિષ્યવાણી અક્ષરશઃ ખરી પડી. કેન્નરે મરતા અગાઉ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું; પણ મરતી વેળા તેણે તે અનુતાપનાં લખાણો પાછાં ખેંચી લીધાં. બળવાની જગ્યા ઉપર તેને લઈ જવામાં આવ્યો ત્યારે તે બોલ્યો:—આ જમણા હાથે છ છ વાર લિખિત પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યું છે ને તેથી તેનો પહેલો ને મોટો ગુનો છે. એમ કહી જમણો હાથ હિંમતથી તેણે બળતા અગ્નિમાં ધરી રાખ્યો ને પોતે લડ્યું થઈ મરી ગયો.

કૃથોલિક પંથની ફરી સ્થાપના.—મેરિની પહેલી પાર્લમેંટે છઠ્ઠા ઓક્ટોબરના અમલના ધર્મ સંબંધી તમામ કાયદાઓ રદ કર્યા ને હેનરિના વખતમાં ચર્ચની જે સ્થિતિ હતી તે કાયમ રાખી. પણ ત્રીજી પાર્લમેંટે રોમના પોપ સાથે એકમત જાહેર કર્યો ને આઠમા હેનરિએ પસાર કરાવેલા પોપ અને તેની સત્તા સામેના તમામ કાયદાઓ રદ કર્યા, ઇ. સ. ૧૫૫૫. પણ પાર્લમેંટે ચર્ચનું તમામ ઉત્પન્ન રોમના પોપની તિજોરીમાં જવા દેવાની ના પાડી.

ઇંગ્લંડ ને યુરોપ. રાણીનું મરણ.—ઇ. સ. ૧૫૫૬માં મેરિનો પતિ ફિલિપ સ્પેઈનનો રાજા થયો. તરતજ સ્પેઈન ને પોપ વચ્ચે લડાઈ શરુ થઈ. ક્રાંસે પોપનો પક્ષ લીધો. ઇંગ્લંડને ફિલિપનો પક્ષ લેવો પડ્યો, ઇ. સ. ૧૫૫૬-૫૮. ઇ. સ. ૧૫૫૮માં કૃંચે ક્રાંસના હાથમાં ગયું. આ નુકસાન ઇંગ્લંડના લોકોના મનમાં ઘણું ખૂંચ્યું ને લોકો મેરિ ઉપર ઘણા ગુસ્સે થયા. તે રાણી ઇ. સ. ૧૫૫૮ના નવેંબરમાં મરી ગઈ. લોકો હર્ષવેદા થઈ ગયા. ચર્ચમાં ઘંટાનાદો થયા, રાત્રે લોકોએ મોટો ઉત્સવ ઊજવ્યો, ઉજાણી કરી, ને નવી રાણી ઇલિઝાબેથને નામે બધે સ્થળે આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો.

Then Cranmer lifted his left to heaven,
And thrust his right into the bitter flame;
And crying in his deep voice, more than once,
"This hath offended—This unworthy hand !
so held it till all was burned."

Tennyson.

ઇંગ્લંડમાં ધર્મને નામે જે જલમ ગુજરવામાં આવ્યો તે કરતાં હજાર ગણો ઘાતપી ને અસહ્ય જુલમ સ્પેઈનમાં, જર્મનિમાં ને ઈટાલિમાં ગુજરવામાં આવ્યો હતો. મુસલમાની રાજ્યકર્તાઓના વખતમાં હિંદુઓ ઉપર ગુજરવામાં આવેલા જલમની વાતો આપણા પરદેશી ઇતિહાસકારો અનેરા રૂપરંગ ભરીને ચીતરે છે; પણ તેઓ ભૂટી જાય છે કે તેમનાં લખાણો ઓગળીસમી ને વીસમી સદીમાં કરવામાં આવે છે. યુરોપ ને હિંદમાં શહીદોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાની જરુર લાગતી નથી? બીજો ભેદ પણ સમજવા જેવો છે. યુરોપમાં એકજ સર્વમાન્ય ખ્રિસ્તી પંથના સ્થાપક ઇસુ ખ્રિસ્તને નામે જુદા જુદા પક્ષો જુલમ કરતા. હિંદમાં મુસલમાનો ને હિંદુઓ એકજ પથગંબરને નામે લડતા નહોતા. આ દૃષ્ટિએ ખ્રિસ્તી ધર્મોની પરસ્પર અસહિષ્ણુતા વધારે અક્ષમ્ય ગણાયો.

પ્રકરણ ૬૬

ઈલિઝાબેથ, ઇ. સ. ૧૫૫૮-૧૬૦૩.

નવી રાણી ઇલિઝાબેથ.—ઇલિઝાબેથ જ્યારે ગાદીએ આવી ત્યારે પચીસ વર્ષની હતી. ઇલિઝાબેથનું શિક્ષણ ઘણી ઉચ્ચ કેટરિનું હતું. તે ગ્રીક, લેટિન ને લિથુ લખી જાણતી. અને ફ્રેંચ, જર્મન અને ઇંગ્લીશન લખી તેમજ બોલી જાણતી. સંગીત ને નૃત્યની લલિત કળાઓમાં પણ તે એકી હતી. સોમરસેટ અને મેરના કારભાર દરમ્યાન તે માંડમાંડ લયંકર આકૃતમાંથી છટકી ગઈ હતી ને મેરિના વખતમાં તેણે કેટલોક વખત કેદમાં પણ કાઢ્યો હતો. નવી રાણી બહુ સુંદર નહોતી. તે મિથ્યાભિમાની, ઉદ્ધત અને કડક હતી. તેનું મન કળવું ધાયું મુશ્કેલ થઈ પડતું; પણ તે ઇંગ્લંડના લોકો ઉપર પ્રીતિ રાખતી. લોકો પણ તેને આહતા. તેની નસેનસમાં ઇંગ્લિશ-લોહી વહેતું હતું. રાજકારણમાં તે ઘણી કાબેજ હતી, પણ ધર્મની આખતમાં તે બેદરકાર હતી. પોતાનો ને રાજ્યનો સ્વાર્થ સાધતી વેળા તે ન્યાય-અન્યાય, સત્ય-અસત્ય એવું કયું જોતી નહીં. અલબત્ત, તે કાંઈ નાસ્તિક નહોતી. તેનામાં તેના આપના ને તેની માતા તમામ ગુણદોષો જાતર્યા હતા. આંઠમા હેન્રિએ નક્કો કરી રાખેલા ચર્ચના ધારણને તે ગમે તે ભાગે વળગી રહેવા માગતી હતી. તેને ક્રિસ્તિયનના મહાજનસત્તાક ચર્ચ ઉપર રાણી તરીકે અણુગમે હતા, તેમ પોપની નિરંકુશ સત્તાનો પણ તેને અણુગમે હતો. ઇલિઝાબેથનો સ્વભાવ સ્ત્રીજાતિનો નહોતો પણ પુરુષજાતિનો હતો; લગ્નની આખતમાં તેણે પોતાના જ હૃદય તરફ દૃષ્ટિ નહોતી કરતાં રાજ્યના સમગ્ર હિતને લક્ષમાં રાખ્યું, ને ઇંગ્લંડને પરતંત્ર નહોતો બનાવતાં પોતે કેંઠ સુધી અવિવાહિત રહી. છતાં પોતે લગ્ન કરવા માગે છે એવું વાતાવરણ તેણે સ્વદેશમાં ને ખરદેશમાં ઉત્પન્ન કર્યું, ને લગ્નને નામે તેણે ભલભલા રાગઓને ને રાજપુરુષોને હથેળીમાં રમાડ્યા-એવી તો તે ઉસ્તાદ હતી. એના વખતના અંગ્રેજો દેશાવર પોતાની વગ ને પોતાનો વેપાર વધારવા ઘણા ઈતેજાર હતા, ને તેઓ રાણીના કે તેના સલાહકારોના વાર્યા વળે એવા નહોતા. આ

નવીન જમાનાને રાણી ઝાળખી ગઈ; અને ખીજાં રાજ્યો સાથે જ્યોત્ક ને ઉધાડું લડાઈમાં ન ઊતરવું પડે એવી રીતે તેણે પોતાની પ્રજાને આગળ વધવામાં કશે અંતરાય પાડ્યો નહીં. જ્યારે તે ગાદીએ આવી ત્યારે ઇંગ્લંડની તિજેરી ખાલી હતી, તેનું લસ્કર નમાડું હતું અને યુરોપમાં તેનું વજન બહુ પડતું નહોતું. છતાં તેણે રાજ્યનૌકા એવી ચાલાકીથી હંકારી, કે જ્યારે તે મરી ગઈ ત્યારે સર્વાનુમતિએ ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં તેનો યુગ કીર્તિવાન યુગ કહેવાઈ ગયો.*

ઇલિઝાબેથના લખનો સવાલ.—ઇલિઝાબેથ માટે તેના લાંબા અમલ દરમ્યાન ઘણાં માગાં આવ્યાં, પણ ઉપર કહ્યું તેમ તેણે એ માગાંઓને માત્ર પોતાની રાજકારણની બાજુમાં સોગડાં રૂપે જ કાઢી નાખ્યાં. પહેલાં તે સ્પેઇનના રાજા ફિલિપે માગું મોકલ્યું પણ તે રોમન કૃથાલિક હતો;

* Other queens have been great by the display of intellectual qualities commonly accounted masculine, or virtues recognised as the special glories of their own sex; Elizabeth had the peculiar ingenuity deliberately to employ feminine weakness, incomprehensibility, and caprice, as the most bafflingly effective weapons in her armoury, *England under the Tudors* by Innes, P. 427.

She educated Englishmen to a perception of England's destiny, and for this purpose fixed England's attention upon itself. She caught at every advantage which was afforded by the divided condition of Europe, to assert England's importance. France and Spain alike had deep causes of hostility. She played off one against the other so that both were anxious for the friendship of a state which they each hoped some day to annex. England gained courage from this sight, and grew in self-confidence. Round her, with all her faults, England which we know grew into the consciousness of its destiny.—

Croighton's *Elizabeth*.

વળી સ્પેઇનની સત્તા ઇંગ્લંડના લોકોને જરા પણ ગમે એમ નહોતી. આ કારણથી ફિલિપની ઉમેદવારી તદ્દન નિરર્થક હતી, જે કે રાણીએ તેને ધણો વખત રમાડ્યાં કર્યો. ત્યારપછી એવી જ જાતની બાજી રાણી એપરરના પુત્ર આર્ચ ડ્યુક આર્લ્સ સાથે, અને સ્વીડન, ડેન્માર્ક ને હોસ્ટાઈનના રાજવંશો સાથે રમી. એ જ રીતે તેણે સ્કોટલંડના આર્લ ઍરન (Arren) ને પણ છેતર્યો. રાણીએ નોર્થબ્રૂલ્ડના પુત્ર લૉડ ડૉલિ (Dudley) અથવા પછીના Earl of Leicester ઉપર એટલો બધો પક્ષપાત બતાવવા માંડ્યો કે લોકો એમ જ માનવા લાગ્યા કે રાણી તેને પરણશે. એ માન્યતા પણ ખોટી પડી. એવી રીતે ફ્રાંસના રાજાના બાઈ હેન્રિ, ડ્યુક ઑફ અંજૂ (Anjou) ની ઉમેદવારી પણ નિષ્ફળ નીવડી. એ જ પ્રમાણે અઢાર વર્ષના એલેકઝન્- Alencon-અંજૂના નાના બાઈની દસ વર્ષની ઉમેદવારીનું પણ થયું.

ઇલિઝાબેથ અને ચર્ચની વ્યવસ્થા.—પહેલાં તો ઇલિઝાબેથે મેરિના કાયદાઓ એમને એમ રાખ્યા. પણ ધીમેધીમે તેમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યા, કારણકે રાણીને અને લોકોને મેરિ કે સ્કોમરસેટના વિચારો પસંદ નહોતા. ઇ. સ. ૧૫૫૯માં પાર્લમેંટે બે કાયદાઓ ધક્કા-એક, રાણી પોતે ઇંગ્લંડના ચર્ચ ઉપર મુખ્ય સત્તા ધરાવે છે એવું જાહેર કરનારો, અને બીજો, બધા લોકોએ એક જ ચર્ચની વ્યવસ્થાને અધીન રહેવું એમ જાહેર કરનારો— Acts of Supremacy and Uniformity. પછી સાર્વજનિક પ્રાર્થના માટે એક સામાન્ય પુસ્તક (The Common Prayer Book)ના ઉપયોગને ફરજિયાત ઠરાવવામાં આવ્યો. જે લોકોએ આ વ્યવસ્થા ન સ્વીકારી તેમની પાસેથી જીવાઈઓ, વર્ષાસતો ને હોદ્દાઓ ખેંચી લેવામાં આવ્યાં; પણ ઇલિઝાબેથે તેમને બીજી રીતે હેરાન કર્યાં નહોં—તેમની જિંદગી તો સલામત જ રહી. આ ધોરણ યુરોપની પરિસ્થિતિ ઉપર ટકી રહ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૫૬૨માં ફ્રાંસમાં ને સ્કોટલંડમાં કૅથોલિકો જોર પર આવતા હતા તેથી તેમની સામે ઇંગ્લંડમાં પણ પાર્લમેંટે સખ્ત કાયદાઓ કર્યા, ઇ. સ. ૧૫૬૩. જે કોઈ શિક્ષકો કે વકીલો કે પાર્લમેંટના સભાસદો એક્ટ ઑફ સુપ્રીમસીને માન્ય ન રાખે તેઓ રાજદ્રોહી ઠરે, એવો કાયદો હવે પસાર કરવામાં આવ્યો,

ઇ. સ. ૧૫૬૩. ઇ. સ. ૧૫૭૦માં પોપે ઇલિઝાબેથને ઇંગ્લંડની ગાદીથી બરતરફ કરી ને ઇંગ્લંડના કૅથોલિકોને તેના ગેરકાયદેસર રાજ્ય સામે થવા દૂટ આપી. ધણી કૅથોલિકો ઇંગ્લંડ છોડી ગયા ને દેશાવર જઈ રાજદ્રોહ કરવા મંજા. આ કારણથી પાર્લમેંટે કૅથોલિકો સામે ને જીસુઇટો સામે સખ્ત કાયદાઓ કર્યા. આ વખતે ઇંગ્લંડમાં રાણીના ધોરણુ વિરુદ્ધ બીજો સખળ પક્ષ જિભો થતો હતો. તે પક્ષ પ્રેસ્બિટેરિયન અથવા પ્યુરિટન (Presbyterian-Puritan) કહેવાયો. પાર્લમેંટમાં પણ તે પક્ષનું જોર હતું. એ કારણથી તેમની સામે રાણીએ સખ્ત કાયદાઓ કરાવ્યા, કારણકે તેઓ ધર્મના વિષયમાં મહાજનસત્તાક વ્યવસ્થા માગતા હતા.*

આ નવા કાયદાઓ પ્રમાણે કુલ લગભગ ૧૮૭ કૅથોલિકોને ધર્મના કારણસર દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવામાં આવી. વિહ્વિફ્ટ Whitgift-ઇ. સ. ૧૫૮૩માં કેન્ટરબરીનો આર્ચબેશપ થયો ત્યારે તેની સલાહથી ઇલિઝાબેથે ૪૪ સલાસદોનું (જેમાં ૧૨ બિશપો હતા.) હાઈ કમિશન નીમ્યું. તે મંડળને ધાર્મિક વિવાદો ઉપર ન્યાય ચૂકવવાનો અધિકાર હતો પણ તેની સત્તા ધણી જ નિરંકુશ હતી; માત્ર તેને દેહાંતદંડ આપવાનો અધિકાર નહોતો. કેંડ રાણીના મરણુ સુધી આ મંડળે ધણી પ્યુરિટનો ને કૅથોલિકો ઉપર ફેજાદારી કરી તેમને સતાવ્યા. આ કારણથી પ્યુરિટનો ધર્મની વ્યવસ્થા સામે પણ ને રાણીના અમલનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં તેઓ જ્યોક તેની સામે બોલવા લાગ્યા.

---

* Elizabeth cast her mantle over the Church, and changed the offensive alliance of Crown and Parliament, forged by Henry VIII against the Church, into a league for mutual defence between Crown and Church against Parliament, which dominated English politics for a century and more. The royal supremacy became a boon instead of a stumbling block to the Church, and Elizabeth's service have reaped a posthumous reward in the contrast drawn by ecclesiastical historians between her father's character and hers.

Pol. Hist. of England, Vol. VI, P. 368.

હતી. તેથી ઇલિઝાબેથે તે દેશમાં પોતાના પક્ષને ખાનગી મદદ આપી. ઇ. સ. ૧૫૬૧માં એડિનબરોની સુલેહથી ને બીજા ફ્રાંસિસના મરણથી સ્કોટલેન્ડમાં ફ્રાંસની સત્તા નાબૂદ થઈ, અને ત્યાંનો પ્રોટેસ્ટન્ટ પક્ષ પ્રબળ થયો. ફ્રાંસ, સ્કોટલેન્ડ ને ઈંગ્લેન્ડ, ત્રણેય એક જ રાજ્યકર્તા નીચે આવતાં અટકી ગયાં. ફ્રાંસમાં હવે પ્રોટેસ્ટન્ટો અથવા હૂગનો (Huguenots) ઉપર પારાવાર જુલમ થવા માંડ્યો. તેથી તે દેશમાં સ્વકીય યુદ્ધ (Civil War) શરુ થયું. રાણીએ પોતાના સ્વધર્મીઓ સાથે ઇ. સ. ૧૫૬૨માં સુલેહ કરી ને તેમને મદદ પણ મોકલી. પણ ઇલિઝાબેથ આ વખતે ફિલિપ સામે રોજ વિરુદ્ધ થતી જતી હતી. વળી ફ્રાંસમાં તેને ફતેહ મળી નહીં, તેથી ઇ. સ. ૧૫૬૪માં ફ્રાંસ સાથે મિત્રતા કરવામાં આવી.

ઈંગ્લેન્ડના લોકોને દેશાવર સાથે પરદેશી ને ખાસ કરીને સ્પેઈનના રાજ્યના કોષ્ઠપિણુ જાતના અવરોધ વિના સ્વતંત્રપણે વેપાર કરવો હતો, અને બની શકે તો દરિયાપાર સંસ્થાનો પણ સ્થાપવાં હતાં. નેધરૂલેન્ડમાં આ વખતે ફિલિપ અસહ્ય જુલમ ગુજારતો હતો, કારણકે ત્યાંના લોકોનો મોટો ભાગ પ્રોટેસ્ટન્ટ હતો ને તેમને સ્પેઈનનું આપખુદ રાજ્યતંત્ર ગમતું નહોતું. એ પ્રદેશ જો સ્પેઈનના હાથમાં કાયમ માટે રહે તો ઈંગ્લેન્ડના પાડોશમાં જ સ્પેઈનનું જોરાવર રાજ્ય ખડું થઈ જાય—તેવી સ્થિતિ કોષ્ઠપિણુ ઈંગ્લેન્ડનો રાજ્યકર્તા થવા દે નહીં. નેધરૂલેન્ડમાં આ વખતે એક પક્ષને સ્પેઈનથી સ્વતંત્ર થવું હતું. તે દેશનો વેપાર ઈંગ્લેન્ડને ધણો લાભકારક હતો. ધણા વણકરો ફિલિપના ને ડચ્ઝ ઓફ આલ્વાના આપાર જુલમથી દંટાળી ઈંગ્લેન્ડમાં આવી વસ્યા હતા. અંગ્રેજ ખલાસીઓ સ્પેઈનના વેપારને ધણી હલાકી ઉત્પન્ન કરતા હતા. ફિલિપના માણસો ખાનગી રીતે ઈંગ્લેન્ડના લોકોને રાણી વિરુદ્ધ ઉત્કેરતા હતા. ફ્રાંસ તો પહેલેથી જ સ્પેઈન વિરુદ્ધ હતું, તેથી ઇ. સ. ૧૫૭૨માં તે દેશ સાથે બીજી સુલેહ કરવામાં આવી ને સ્પેઈન સામે લડાઈ કરાવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. પણ પરિણામે ફ્રાંસ નેધરૂલેન્ડમાં સત્તા ઉપર આવે એવું હતું, તેથી આ મિત્રતા માત્ર કામચલાઉ મિત્રતા જ રહી. વળી ઇ. સ. ૧૫૭૨ના જાન્યુઆરિમાં ફ્રાંસના કૅથોલિકોએ હૂગનો

અથવા પ્રોટેસ્ટાંટોની કતલ ચલાવી, જેમાં લગભગ એક લાખ માણસો માર્યા ગયાં. ઇંગ્લંડમાં આ કતલની અજગ અસર થઈ. ફ્રાંસના રાજ્યતંત્ર ઉપર લેડિઝા ઘણા ક્રોધે ભરાયા. ઇલિઝાબેથે ફિલિપ સાથે તત્કાળ સમાધાની કરી લીધી, પણ બંને રાજ્યો વચ્ચે અંદરથી જે અગ્નિ ભભૂકતો હતો તે ઝાઝા વખત માટે છાનો રહી શકે એમ નહોતું. સ્પેઈનનો વકીલ મેન્ડોઝા રાણીને મારી નાખવાનાં કાવતરાં કરતો પકડાઈ ગયો તેથી તેને રજા આપવામાં આવી.*

એવાં બીજાં કાવતરાંઓમાં પણ સ્પેઈનના રાજાનો ને તેના પક્ષનો હાથ હોય એમ નક્કી થયું. ફ્રાંસમાં હજુ પણ જુદા જુદા પક્ષો પરસ્પર લડી મરતા હતા. સ્કોટ્લંડના રાજા છઠ્ઠા જેઈમ્સે ઇલિઝાબેથ સામે મૈત્રી કરી લીધી હતી. ઇંગ્લંડને પોતાની પાડોશમાં કાંઈ ભય નહોતો. તેથી રાણીએ લીસ્ટરને નેધરલેન્ડઝ મોકલ્યો ને ડ્રેઈકને દરિયાપાર રવાના કર્યો. ફિલિપે પણ જ્યોક લડાઈ જાહેર કરી. ડ્રેઈકે કાડિઝની ગોદીમાં સ્પેઈનનાં કેટલાંક વહાણોનો નાશ કર્યો ને તેમનો માલ જપ્ત કર્યો. ફિલિપે હવે ઇંગ્લંડ ઉપર એક મોટી દરિયાઈ સવારી મોકલવાની તૈયારી કરી. મુખ્ય નૌકાધિપતિ સાંતાક્રુઝ મરી ગયો હતો તેથી સરદારી ડ્યુક ઓફ મેડિના સિડોનિયા (Duke of Medina Sidonia)ને આપવામાં આવી. તે આર્મેડા (Armada)માં કુલ ૧૩૦ અરમારો હતી. ફિલિપની યુક્તિ એવી હતી કે એક તરફથી નૌકાસૈન્યથી ઇંગ્લંડના નૌકાબળને તોડવું ને બીજી તરફ નેધરલેન્ડઝમાંથી ડ્યુક ઓફ પાર્માની સરદારી નીચે ખુદ ઇંગ્લંડમાં જ લશ્કર ઊતારવું. આ આર્મેડા સામે ઇંગ્લંડે ૧૯૭ નૌકાઓ બહાર પાડી. અંગ્રેજ નૌકાબળનો મુખ્ય અધિકારી હાવર્ડ હતો, પણ ડ્રેઈક, ફ્રોબિશર અને હૉકિન્સ જેવા ઉસ્તાદ અને અનુભવી નાવિકો તેના સલાહકારો હતા. બંને પક્ષ વચ્ચે પ્લીમથ, પોર્ટલેન્ડ, અને વાઈટના ટાપુઓ નજીક નાની ટપાટપી થઈ, ઇ. સ. ૧૫૫૮. શત્રુઓ બ્રિટિશ ચેનલમાં રહી ઇંગ્લંડના નૌકાસૈન્યને કબજે કરે એ હવે અસંભવિત થયું, જે કે ત્રણેય લડાઈઓમાં ઇંગ્લંડને જ વિજય મળ્યો,

* તે રાણીની રજા માગતી વેળા બોલ્યો:—

“Don Bernarodino de Mendoza was born not to disturb countries but to conquer them.”

એમ તો કહી શકાય નહીં. સ્પેઈનના આમેડાને પાર્મા સાથે લગ્ન જવા સિવાય બીજો માર્ગ હવે રહ્યો નહીં. અંગ્રેજ નાવિકોને માત્ર એક જ આખત ઉપર ધ્યાન આપવાનું હતું. ગમે તેમ પણ પાર્માને અને મેડિનાને ભેગા થતા અટકાવવા. તેથી જ્યારે આમેડા કેંચે તરફ જતો હતો ત્યારે અંગ્રેજોએ ગ્રેઈવલાઈન્સ પાસે એક રાત્રે આઠ સળગતાં વહાણોને તેના તરફ રવાના કર્યાં. આમેડાની વ્યૂહરચના તરત તૂટી ગઈ. બળતાં વહાણોના સંસર્ગ ગમે તે ઉપાયે અટકાવવાની જરૂર હતી, પણ આમેડા છિન્નભિન્ન ગઈ ગયો. આ વખતે અંગ્રેજોએ તેના ઉપર તોપોનો મારો શરુ કર્યો. પવન પણ અનુકૂળ હતો. શત્રુઓ બહાદુરીથી લજ્જા પણ હારી નાસી ગયા, ૨૯મી જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૫૮૮. અંગ્રેજોને માત્ર એક નૌકા અને સો માણસોનું નુકસાન થયું, જ્યારે સ્પેઈનનું અર્ધું નૌકાબળ લાસ ગયું; તેના ઘણા નાવિકો માર્યા ગયા; ને જે બચ્યા તેઓને અંગ્રેજોએ ને સ્કૉટ લોકોએ મારી નાખ્યા.

આમેડાની હારનાં કારણો નીચે પ્રમાણે આપી શકાય:-તેનો મુખ્ય અધિકારી મેડિના કદિ દરિયાઈ લડાઈ કરી જાણતો નહોતો. સ્પેઈનના લોકોએ નૌકાયુદ્ધની કળામાં જમાનાને અનુકૂળ ફેરફારો કર્યા નહોતા. આમેડાનું તોપખાનું ઘણી હલકી જાતનું હતું. પોતાની ને શત્રુની નૌકાઓને એકમેક કરી, પોતાના સિપાઈઓ પાસે શત્રુની નૌકાનાં માણસો ઉપર હુમલો કરાવવો, એ તેમની લડવાની રીત હતી. આ કળા હવે જૂની થઈ ગઈ હતી. અંગ્રેજોની નૌકાઓ હલકા વજનવાળી, ઊંચી જાતના તોપખાનાથી ને માત્ર નાવિકોની સજ્જ થયેલી હતી. અંગ્રેજ નાવિકો પાંધરો ગોળીયાર કરી શકતા. તેઓ કદિ પણ શત્રુની નૌકાની તદ્દન નજીક જતા નહીં. શત્રુઓથી વેગળા રહી તોપોના મારથી તેમની લડાયક શક્તિનો નાશ કરવામાં અંગ્રેજો બાહોશી માનતા. ઈંગ્લંડના નાવિકો સૈનિકો હતા, અને નાવિકોને સૈનિકોના અધિકાર નીચે રાખવામાં આવ્યા હતા.*

વીસ વીસ વર્ષો થયાં ઈંગ્લંડના લોકો સ્પેઈનની સત્તાને દરિયાઈ બળમાં નિર્બળ કરવા માગતા હતા, તે હવે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું. ઈંગ્લંડ પોતે

* આવી અપૂર્વ દરિયાઈ કૃતેહ ઈશ્વરે જ આપી એમ લોકોએ માન્યું.

હવે પરદેશી હુમલાઓથી નિર્ભય બન્યું. સ્પેઈનની લડાયક શક્તિના ને તેની સાથે તેના દરિયાઈ સામ્રાજ્યના નાશનો હવે આરંભ થયો.

સ્પેઈન ઉપર મેળવેલા વિજયનો લાભ કેવી રીતે લેવો એ હવે મુખ્ય પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. દેશમાં બે પક્ષ હતા. પહેલો પક્ષ કહેતો કે હવે તકનો લાભ લઈ સ્પેઈનનાં દરિયાઈ બળ ને સામ્રાજ્ય નબળાં કરવાં જોઈએ. બીજા પક્ષનું એવું કહેવું થયું કે સ્પેઈનના દેશાવરના વેપારને કનડગત કરી તેમાંથી લાભ લેવો. પહેલા પક્ષમાં ડ્રેઈક, રૅલે ને વૉલસિંગહામ હતા. બીજા પક્ષમાં રાણી ને બર્લી હતાં. પહેલાં તો ડ્રેઈકનો પક્ષ ફાવ્યો. ઇ. સ. ૧૫૮૮-૮૯માં રાણીએ તેને ઑટોનિયોને પોર્ટુગલની ગાદી ઉપર બેસાડવા લિસ્બન મોકલ્યો. ડ્રેઈકના માણસોએ ખુદ સ્પેઈનના મુલકમાં કેટલીક રંજાડ કરી, પણ તેને સ્વદેશથી પૂરતી મદદ ન મળી તેથી નિરાશ થઈ તે પાછો ફર્યો. તેના મિત્રો વૉલસિંગહામ, લીસ્ટર વગેરે મરી ગયા. બીજા પક્ષના કહેવા મુજબ હવે આ સવાલનો નિકાલ કરવામાં આવ્યો. ફ્રાન્સિસર અને બીજા અંગ્રેજ નાવિકો સ્પેઈનનાં વેપારી વહાણોને પેટભર લૂંટવા મંડ્યા. તેમાં બાલાકલાવા આગળ ડ્રેઈક ને ફ્રાન્સિસરે તો અદ્ભુત પરાક્રમો કર્યા. મલિઝાબેથે નેધરલેન્ડ્સમાં ને ફ્રાંસમાં સ્પેઈનના દુશ્મનોને મદદ મોકલી, પણ પૂરતી નહીં. તેથી વિજયનો લાભ પૂરેપૂરી રીતે ઇંગ્લંડના લોકો મેળવી શક્યા નહીં. વળી ડ્રેઈક, ફ્રાન્સિસર વગેરે મરી ગયા. ઇ. સ. ૧૫૯૬માં કાડિઝમાં દાખલ થઈ અંગ્રેજોએ સ્પેઈનની કેટલીક નૌકાઓ કબજે કરી. ફિલિપે બીજા બે આર્મેડાઓ ઇંગ્લંડ સામે મોકલી ને આયર્લેન્ડમાં પણ ખટપટ કરી. પણ હવા પ્રતિકૂળ નીવડી તેથી આર્મેડાની યુક્તિ નિષ્ફળ ગઈ ને આયર્લેન્ડમાં કાંઈ વળ્યું નહીં. તે પોતે ઇ. સ. ૧૫૯૮માં મરી ગયો. આ વખતે ફ્રાંસમાં ચોથો હેન્રી ગાદીએ આવ્યો હતો. તેણે પોતાના દેશમાં જુદા જુદા પડતા પક્ષને એક કર્યા ને સ્પેઈન સાથે સુલેહ કરી, એટલે ઇંગ્લંડ એકાએક નોખું પડી ગયું, ઇ. સ. ૧૫૯૮.*

● ટિલબરી-Tilbury પાસે પાર્માના લશ્કરની સામે થવા અંગ્રેજ લશ્કર ડાવણી નાખી પડ્યું હતું ત્યાં રાણી પોતે ગઈ ને લશ્કર આગળ ખેલ્યું:—

સ્કૉટ લોકોની રાણી મેરિ.—પોતાના પતિ ફ્રાંસિસના મરણ પછી ફ્રાંસમાં પ્રતિપક્ષીઓનું જોર થતાં વિધવા મેરિ ઇ. સ. ૧૫૬૧માં સ્કૉટલૅન્ડ પાછી આવી. તે ધર્મે કૅથોલિક હતી. વળી તે ઇલિઝાબેથને ઇંગ્લૅન્ડની હકદાર રાણી તરીકે સ્વીકારવા ના પાડતી. સ્કૉટલૅન્ડમાં આવ્યા પછી તેણે યુરોપના કેટલાક રોમન કૅથોલિક રાજવંશીઓ સાથે લગ્ન કરવા માટે ફ્રાંસ માંથી, પણ તેમાં ન ફાવતાં છેવટે ઇંગ્લૅન્ડના એક રોમન કૅથોલિક ને રાજ્યકુટુંબ સાથે સંબંધ ધરાવતા લૉર્ડ ડાર્ને (Darnley) સાથે તે પરણી, ઇ. સ. ૧૫૬૫. તેમનો પુત્ર જેમ્સ ઇંગ્લૅન્ડના પહેલા જેમ્સનું નામ ધારણ કરી ગાદીએ આવ્યો.* પણ ડાર્ને નાલાયક પતિ નીવડ્યો. તે પોતાની સ્ત્રી

My loving people—We have been persuaded by some to take heed how we commit ourselves to armed multitudes for fear of treachery; but I do assure you, I do not desire to live to distrust my faithful and loving people. Let tyrants fear; I have always so behaved myself that under God I have placed my chiefest strengths and safeguards in the loyal hearts and good will of my subjects; and therefore, I am come among you at this time, not as for any recreation or sport, but being resolved to live or die among you—to lay down for my God and for my kingdom and for my people, my honour and my blood, even in the dust. I know I have the body of a weak, feeble woman, but I have the heart and stomach of a king and of a King of England too, and think foul scorn that Parma of Spain, or any prince of Europe, should dare invade the borders of my realm. So rather than any dishonour should grow by me, I myself will take up arms; I myself will be your judge and rewarder of every one of your virtues in the field...not doubting that, by your obedience to my general, by your concord in the camp, and your valour in the field, we shall shortly have a famous victory over these enemies of my kingdom, and of my people.

* એમ કહેવાય છે કે ન્યારે આ પુત્રના જન્મની વાત ઇલિઝાબેથને કહેવામાં આવી ત્યારે તે બોલી બહી:—The Queen of Scots is the mother of a fair son and I am but a barren stock.”

વિરુદ્ધ ખટપટ કરવા લાગ્યો. મેરિ પણ કંટાળી. ઇ. સ. ૧૫૬૭માં ડાન્લેનું ખૂન થયું એટલે રાણી પાછી સ્વતંત્ર થઈને તરત જ બાથવેલ નામના એક પ્રોટેસ્ટન્ટને પરણી. સ્કોટલેન્ડના લોકો આ કૃત્યથી બહુ ઇંછેડાઈ ગયા. તેમણે રાણીને પદબ્રજ કરી. બાથવેલ નાસી ગયો. મેરિ પણ ઇંગ્લેન્ડ નાસી આવી, ઇ. સ. ૧૫૬૮. તે હવે પોતાના દુશ્મનો ઉપર વેર લેવા ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાંસ, પોપ, સ્પેઈન, વગેરેની મદદ માગવા લાગી. ઇલિઝાબેથ અને તેના મુખ્ય વજીર સેસિલ (Cecil) નો મત એવો થયો કે મેરિને ઇંગ્લેન્ડમાં ને તે પણ પાકી ચોકી નીચે રાખવી, કારણકે નહોતર તે ઇંગ્લેન્ડના કૅથોલિકો સાથે મળીને અથવા દેશાવરની મદદથી સ્કોટલેન્ડ જઈ ઇંગ્લેન્ડની ગાદી ઉપર પોતાનો હક જખરદસ્તીથી સિદ્ધ કરે. આ મતને વળગી રહેવાથી ઇંગ્લેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડને મૈત્રી રહેશે ને સ્કોટલેન્ડ પરદેશીઓથી અલગ રહેશે એમ માનવામાં આવ્યું. દરમ્યાન ઇ. સ. ૧૫૬૯માં ઉત્તર ઇંગ્લેન્ડમાં નોર્ફોલ્ક, નોર્થઅરલેન્ડ ને વેસ્ટમોરલેન્ડના અમીરોની આગેવાની નીચે મેરિને ગાદીએ બેસાડવાના હેતુથી કેટલાએક કૅથોલિકોએ બંડ કર્યું પણ તેને તરત જ ફૂર રીતે દાખી દેવામાં આવ્યું. આ વખતે રુડોલ્ફ નામના માણસનું મેરિને ગાદીએ બેસાડવાનું ને ઇલિઝાબેથને પદબ્રજ કરવાનું કાવતરું બહાર પડ્યું. નોર્ફોલ્કનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. એજ શિક્ષા મેરિને પણ મળવી જોઈ એ એવી વિનંતિ પાર્લમેંટે રાણીને કરી; પણ તે માન્ય રાખવામાં આવી નહીં, ઇ. સ. ૧૫૭૨. ઇંગ્લેન્ડમાં હવે રોમન કૅથોલિક લોકો સામે સખ્ત કાયદાઓ કરવામાં આવ્યા હતા. સ્પેઈનનો રાજા ફિલિપ ઉઘાડે છોગે ઇલિઝાબેથ વિરુદ્ધ ખટપટ કરતો હતો. કૅથોલિક પક્ષની બધી આશા મેરિ ઉપર જ હતી. ઇ. સ. ૧૫૮૬માં મેરિએ ઇંગ્લેન્ડની ને સ્કોટલેન્ડની ગાદી ઉપરનો પોતાનો હક પુત્ર છટ્ટો જેઈમ્સ પાસેથી ખેંચી લઈ ફિલિપને આપ્યો. અંથનિ બૅબિંગટન નામના મેરિના એક કૅથોલિક ખીદમતદારે ઇલિઝાબેથને મારી નાખવાનું કાવતરું કર્યું, પણ તે પકડાઈ ગયો ને તેનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. મેરિ આ કાવતરામાં સામેલ હોય એમ જણાયું; પણ મેરિ સ્કોટલેન્ડની રાણી હતી. તેના ઉપર કામ ચલાવવાનો ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યની કોઈપણ અદાલતને હક નહોતો. છતાં પાર્લમેંટે રાણી પાસે મેરિનો

શિરચ્છેદ કરવા માટે હુકમ કઢાવ્યો. ઇ. સ. ૧૫૮૭ના ફેબ્રુઆરિમાં તે હુકમનો અમલ થયો ને કમનસીબ રાણી મેરિની દુઃખી પણ અન્યથા નિઃશ્વસીની અંત આવ્યો.*

ઇંગ્લંડનું દરિયાપાર રાજ્ય.—ઇલિઝાબેથના વખતમાં ઇંગ્લંડે એશિયા, આફ્રિકા ને અમેરિકામાં વેપાર ને વગ વધારવા માટે તનતોડ મહેનત કરી. એડવર્ડના અમલમાં અમેરિકા, આફ્રિકા ને એશિયાના મુલકોમાં કેટલાએક સાહસિક અંગ્રેજો જઈ પહોંચ્યા હતા. હવે તેઓએ સ્પેઈનના અમેરિકાના વેપાર ઉપર નજર કરવા માંડી. તેઓ સ્પેઈનનાં વહાણોનાં ચાંદી ને સોનાને લૂંટી લેતા; કારણકે સ્પેઈનનો રાજા ફિલિપ પરદેશીઓને પોતાના મુલકોના લોકો સાથે છૂટથી વેપાર કરવા દેતો નહીં. હૉકિન્સ (Hawkins) આફ્રિકાના સીદીઓને વેસ્ટ ઇન્ડીઝના ટાપુઓમાં ગુલામ તરીકે વેચતો. ફ્લોરિસે ને ડેવિસે ઉત્તર ધ્રુવ તરફ નવીન મુલકની શોધ કરી. ગિલ્બર્ટ ને સર વૉલ્ટર રેલે (Raleigh)એ અમેરિકામાં અંગ્રેજ સંસ્થાનો વસાવવાની શરુઆત કરી. “વર્જિનિયા” આવું પહેલું સંસ્થાન હતું. સર ફ્રાંસિસ ડ્રેકે દરિયા વાટે આખી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી, ઇ. સ. ૧૫૭૭-૮૦. રિચર્ડ હૉક્લુઈટ (Hakluyt) નામના અંગ્રેજે ઑકસફર્ડમાં ભૂગોળવિદ્યાનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવાની શરુઆત કરી. જેન્કિન્સે જમીન માર્ગે એશિયા ઉપર મુસાફરી કરી. ન્યુબેરી (Newbery) ને ફિટ્ચે (Fitch) જમીન વાટે કેડ ગોવા સુધી મુસાફરી કરી. ફિટ્ચે તો હિંદુસ્તાન, મલાક્કા, લંકા, ને પેંગુ પણ જઈ આવ્યો, ઇ. સ. ૧૫૯૧. આર્મેડાના

* આ બાબતમાં એટલું યાદ રાખવાની જરુર છે કે સ્પેઈનમાં રહેતા ઇંગ્લંડના વકીલ વૉલસિંગહામે મેરિને દેહાંતદંડ આપવા માટે જ એક જુદું કાવતરું ઊભું કર્યું હતું ને તેમાં તેના નોકરો જસુસોનું કામ કરતા હતા. મરણ વખતે મેરિએ અજબ ધીરજ બતાવી. ઇલિઝાબેથે આ બનાવ પછી મેરિને મારવાની પોતે વિરુદ્ધ હતી એવો દેખાવ કર્યો ને પોતાની પરવાનગી વગર વૉરન્ટ (Warrant) નો ઉપયોગ કરવા માટે પોતાના મંત્રીનો તેણે ૧૦,૦૦૦ પૌંડનો દંડ કર્યો અને તેના ઉપર કામ ચલાવી તેને કેદ કરાવ્યો.

કુતને ને તેના સાથીને લોકો Sea-dogs કહેતા.

પરાજ્ય પછી આ સાહસિક વૃત્તિ વિશેષ તેજમાં આવી. સત્તરમા સૈકાની શરુઆતમાં તો ઇંગ્લંડની પ્રજા દરિયાપાર સામ્રાજ્ય વસાવવાની ને વેપાર કરવાની શરુઆત કરી ચૂકી હતી.

ઇંગ્લંડ અને આયર્લેન્ડ. ઇસેક્સ.—જેટલી ઇંગ્લંડની મુશ્કેલીઓ તેટલી આયર્લેન્ડની તક કહી શકાય. જ્યારે જ્યારે ઇંગ્લંડને યુરોપમાં લડવું પડે ત્યારે દરેક વખતે આયર્લેન્ડમાં તોફાનો તો હોય જ, ને તે ઉપરાંત પરદેશીઓ પણ તે દેશમાંની અંગ્રેજ હકૂમતને હાનિ પહોંચાડવા હંમેશાં ઇંતેજર હોય. ઇલિઝાબેથના વખતમાં પણ એમ થયું. રોમથી પોપના માણસોએ આયર્લેન્ડમાં આવી ઉપદેશ આપવા માંડ્યો. ને તેના લોકોમાં એકત્વની ભાવના પ્રકટ કરી. રાણીએ કેટલાક અંગ્રેજોને આયર્લેન્ડમાં મોકલી મોકલી જાગીરો આપી ત્યાંના બળવાખોર લોકોને દાબી દેવા મોકલી દીધા. તેથી આયર્લેન્ડમાં બળવો ફાટી નીકળ્યો. બળવાખોરોને ફિલિપની ખાનગી ઉશ્કેરણી હતી. ઇ. સ. ૧૫૯૯માં રાણીનો માનીતો ઇસેક્સ આયર્લેન્ડનો કુલ મુખત્યાર થયો. તેણે બળવાખોરો સાથે મિત્રતા કરી. આ હિંસ્યાલમાં સ્વાર્થ સમાએયો હતો, કારણકે તેમની મદદથી તેને ઇંગ્લંડમાં પોતાના શત્રુઓ—રોબર્ટ સેસિલનો ને રહે—નો નાશ કરવો હતો. પણ તેમાં તે પકડાઈ ગયો ને ઇંગ્લંડ પાછો આવ્યો. અહીં ઇસેક્સે રાણીની પ્રીતિનો દુરુપયોગ કરી પોતાના શત્રુઓને દૂર કરવા એક યુક્તિ કરી. લંડનમાં બળવાની તૈયારીઓ કરવામાં આવી તેથી રાજદ્રોહના આરોપસર તેના ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું ને તેનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. આયર્લેન્ડમાં બંડખોરોને પણ પછી દાબી દેવામાં આવ્યા, ઇ. સ. ૧૬૦૧.

ઇલિઝાબેથનાં છેલ્લાં વર્ષો, ઇ. સ. ૧૫૮૮-૧૬૦૩.—આમેંડાના પરાજ્ય પછી ઇંગ્લંડમાં રાણી અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે, વિક્ટિગિસ્ટના હાઈ કમિશનની સત્તા ને તેનાં અપકૃત્યો, એકઢથ્યુ વેપારના મોનોપોલિસ (Monopolies) વગેરે ઉપર ગરમાગરમ તકરારો થવા લાગી. રાણીના જૂના સલાહકારો ને સમાવહાલાઓ ભરી ગયાં હતાં. તે પોતે પણ વૃદ્ધ ને જખાનને

પ્રતિકૂળ થતી જતી હતી. તેનું શરીર હવે લથડી ગયું હતું. છેવટે ઇ. સ. ૧૬૦૩ના માર્ચની ૨૪મી તારીખે તે આ ક્ષણભંગુર સંસાર છોડી ચાલી ગઈ. એ વખતે તે ૭૦ વર્ષની હતી.

ઇલિઝાબેથના અમલ. સમાલોચના.—પહેલાં તો ઇલિઝાબેથે રાજ્ય અને ચર્ચ વચ્ચેનો સંબંધ નક્કી કર્યો. તેની વ્યવસ્થાથી પોપના પક્ષકારો ને પ્યુરિટનો અલગ રહ્યા. એના વખતમાં માત્ર ધાર્મિક મતાંતરના કારણસર લોકોને ત્રાસ આપવામાં આવ્યો નહોતો. જો કોઈપણ પ્રજાજનનો ધર્મ રાજ્યની વ્યવસ્થાની કે સમાજની વ્યવસ્થાની આડે આવે તો જ તેને શિક્ષા કરવી, એવો મત સ્વીકારવામાં આવ્યો. (૨) ઇલિઝાબેથે ઇંગ્લંડની આર્થિક સ્થિતિનો સુધારો કર્યો. રાજ્યનું ખર્ચ ઓછું થયું; આ વખતે દેશાવરનો વેપાર વધતો જતો હતો તેથી જ્યારે યુરોપમાં રાજ્યો ને પ્રજાઓ લડાઈથી ને પરસ્પર ક્રોધથી પૈસેટકે ધસાતાં હતાં, ત્યારે ઇંગ્લંડની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી સુધરી ગઈ. દેશનું ચલણ સારા પાયા ઉપર મૂકવામાં આવ્યું; દેવું પતાવવામાં આવ્યું; રાણી એક ફાર્લિંગ પણુ આડે રસ્તે ઉડાવતી નહીં. ફ્લાન્ડર્સના વણકરોને રાણીએ પોતાના દેશમાં આશરો આપ્યો. રશિયા, ગિયાના, તુર્કી ને હિંદુસ્તાનમાં વેપાર કરવા માટે કંપનિઓ નીકળી. ગરીબોને કારખાનાંઓમાં રોજી આપવામાં આવી. (૩) ઇલિઝાબેથના વખતમાં ઇંગ્લંડનું નૌકાબળ આગળ આવ્યું. (૪) તેના અમલમાં પહેલી વાર પાર્લિમેન્ટના સલાસદો તાજ વિરુદ્ધ છૂટથી બોલવા લાગ્યા. (૫) આ જમાનામાં ઇંગ્લંડનાં સાહિત્ય, કળા વગેરે ઉપર લખાણો થયાં. આ બાબતોમાં ઇલિઝાબેથના યુગે અદ્ભુત સર્જનશક્તિ બતાવી. (૬) ઇલિઝાબેથના અમાત્યો વફાદાર, પ્રમાણિક ને બાહોશ હતા. આઠમા હેન્રિની માફક ઇલિઝાબેથે પોતાના સલાહકારોની પાસેથી સ્વાર્થ પૂરતું કામ લીધા પછી તેમને ફાંસીએ લટકાવ્યા નથી.

ઇલિઝાબેથના મુખ્ય સલાહકારો.—રાણીનો મુખ્ય સલાહકાર વિલિયમ સેસિલ અથવા લૉર્ડ બર્લે (William Cecil, Lord Burleigh) હતો. તે કાયદાને હંમેશાં તાબે રહેતો, માણસોની પરીક્ષા બહુ

સારી કરી શકતો, ધર્મની બાબતમાં જરા પણ ઝૂની ન હતો, ને વફાદાર, પ્રમાણિક, ઠરેલ તથા ધણો વિચારશીલ હતો. સ્પેર્ન સામે લડાઈ જાહેર કરવા માટે તે ઉત્સુક રહેતો પણ તેમાં ઉતાવળ કરવાની વિરુદ્ધ હતો. ઇ. સ. ૧૫૯૮માં ૬૪ વર્ષની ઉંમરે તે મરી ગયો. ચાલીસ વર્ષ સુધી તેણે રાણીની વજરાત કરી.

ખીજો સલાહકાર ક્રાંસિસ વૉલસિંગહામ હતો તે ક્રાંસમાં ને સ્પેર્નમાં ઈંગ્લંડના વકીલ તરીકે કામ કરતો. ધર્મે તે ચુસ્ત પ્યુરિટન હતો. સ્વભાવે તે એકદમ સ્પષ્ટવકતા હતો. તે ધણો પ્રમાણિક હતો. તેનું જાસુસ-ખાતું ધણું સારું કામ આપતું. તે ધણી વાર ખોટાં કાવતરાં કરી પોતાના ને ઈંગ્લંડના શત્રુઓને મ્હાત કરતો. મેરિ સ્ટુઅર્ટનો તે કટો દુશ્મન હતો. કૅથોલિકો ને સ્પેર્ન સામે ગમે તે પ્રકારે લડાઈ કરવી, એવો તેનો મત હતો. રાણીની ખટપટો અને લુચ્ચાઈને તે હંમેશાં ધિક્કારતો. તે ઇ. સ. ૧૫૯૦માં મરી ગયો.

ઇલિઝાબેથનો ત્રીજો સલાહકાર સર વૉલ્ટર રૅલે હતો. તે બાહોશ નાવિક, લેખક, મુત્સદ્દો, સૈનિક, સામ્રાજ્યવાદી, પ્રવાસી, મોટો મહત્વાકાંક્ષી, ને ધર્મની બાબતમાં ધણો સહિષ્ણુ ને ખેદરકાર હતો.

સિવાય લીસ્ટર, બર્લેનો પુત્ર રૉબર્ટ સેસિલ, ઇસેક્સ ને સસેક્સ, એ ખીજા સલાહકારો હતા.

વાઙ્મય.—ઇલિઝાબેથના યુગનું સાહિત્ય ઐતિહાસિક અગત્ય ધરાવે છે. તે સાહિત્યના પૂરમાંથી નવા ઈંગ્લંડનો જન્મ થયો. એ સાહિત્ય પ્રમુખીય ને સર્વદેશીય હતું. પહેલાં ઈંગ્લંડમાં અંગ્રેજી ભાષામાં કોઈ ગદ્ય લખતું નહોતું. હવે ગદ્ય ને પદ્ય, બંનેમાં તે સાહિત્ય ખીલવા માંડ્યું. નાટકસાહિત્ય પણ ધણું આગળ આવ્યું. હૂકરે (Hooker) Ecclesiastical Polity જેવું સારું સાહિત્ય અંગ્રેજી ભાષામાં આપ્યું. સ્પેન્સરે Fairy Queen બહાર પાડ્યું. રૅલેએ History of the World લખી. માર્લો અને સિડનિ આ યુગના પહેલા લેખકો હતા. શેક્સપિયર, બેન જૉન્સન, બેકન,

હકર, રેલે વગેરે રાણીના અમલના પાછલા ભાગમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા. તેઓએ જૂના જમાનાના વિષયોને એક બાજુ મૂકી તદ્દન નવું સાહિત્ય ઊભું કર્યું. કલ્પના, સ્વદેશનું અભિમાન,^૧ સ્વતંત્રતાની* બુદ્ધિ, નવા યુગનો તીવ્ર આવેશ, વગેરે આ વાસ્તવમાં એકદમ તરી આવે છે. રાજ્યનીતિનો વિષય હજુ એમાં મુખ્ય ભાગ તરીકે આવી શક્યો નહોતો.

૧. માર્શેલી તીમૂર-Tamburlane-ઉપરના લખાણમાં એ વખતની અંગ્રેજ અભિલાષાને આવી રીતે જણાવે છે:—

Give me a map; then let me see how much
Is left for me to conquer the world.

* Come, the three corners of the world in arms,
And we shall shock them. None shall make us rue
If England to itself do rest but true.

Shakespeare

બ્રિટિશ લોકોનો ઇતિહાસ

ખંડ ૩જો. સ્ટુઅર્ટ વંશ

ઇ. સ. ૧૬૦૩થી ઇ. સ. ૧૭૧૪

રુદ્રઅર્ધ વંશ

સાતમો હુનરિ

માર્ગરેટ=(૧) સ્કૉટલૅન્ડનો રાજા,=(૨) અર્લ ઓફ ઓંગસ

ગ્રોથો નેશનિસ

પાંચમો નેશનિસ

માર્ગરેટ ડાલસ

મેરિ, સ્કૉટ લોકાની રાણી=ડાલ્ડે

ડાલ્ડે

ચાર્લ્સ

સ્કૉટલૅન્ડના છઠ્ઠો
ને ઈંગ્લૅન્ડનો પહેલો } નેશનિસ

એરેબેલા
રુદ્રઅર્ધ

પ્રકરણ ૧૬

પહેલો જીએમ્સ, ઇ. સ. ૧૬૦૩-૨૫.

રુઢ્ઢર્થ વંશના અમલની ઉપયોગિતા.—રુઢ્ઢર્થ વંશના અમલની ઉપયોગિતા ખાસ નોંધવા જેવી છે. જ્યારે યુરોપની તમામ પ્રજાઓ ઉપર અનિયંત્રિત રાજ્યતંત્ર ચાલતું હતું, ત્યારે ઇંગ્લંડમાં રાજ અને પ્રજા વચ્ચે પ્રચંડ તકરારો થઈ અને તે દેશના લોકોએ મહાજનસત્તાક રાજ્ય સ્થાપી સ્વતંત્રતાની લડતમાં યુરોપમાં પ્રથમ ભાગ લીધો. યુરોપની પ્રજાઓનો મોટો ભાગ “સ્વતંત્રતા”નું નામ પણ લગભગ ભૂલી ગયો હતો. આ વખતમાં ઇંગ્લંડનું નૌકાબળ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. તે દેશે દરિયાપાર સંસ્થાનો વસાવ્યાં. ઇંગ્લંડનું લડાયક બળ પણ હવે વધારે ધોરણસર થતું ગયું. લોકોની આર્થિક સ્થિતિ સુધરી. અંગ્રેજ વાંદ્ર્ય સર્વદેશીય થયું. યુરોપનાં રાજ્યો આ વખતે ત્રીસ વર્ષના ધાર્મિક વિગ્રહમાં ઊતર્યાં. એ વિગ્રહથી ઇંગ્લંડ અલગ રહ્યું તેથી ત્યાંના લોકો પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્રનો પ્રયોગ કરી શક્યા. ક્રાંત્યેલના વખતમાં ઇંગ્લંડનું મહત્ત્વ યુરોપમાં વધ્યું. તેના મરણ પછી તે મહત્ત્વ ધણું ઘટી ગયું; તોપણ ઇ. સ. ૧૬૮૮માં ઇંગ્લંડે પાછું યુરોપની પરસ્પર ખટ-પટમાં દરમ્યાન થવા માંડ્યું. એ વખતે માર્લબરોએ ઇંગ્લંડના લશ્કરને મોટો વિજય અપાવ્યો એટલે ફરીથી યુરોપનાં રાજ્યોના દરબારમાં તેનું વજન વધ્યું. લોકોના સામાજિક જીવનમાં પણ ધણા ફેરફારો થયા. કેળવણી વધી. વિજ્ઞાન-સાધન-સ-નો અભ્યાસ થવા માંડ્યો. રાજકીય પક્ષો ઊભા થયા. (રાજ્ય) નીતિશાસ્ત્ર ને આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા (Politics ને International Law)નો ઉદય થયો. રાજ અને પ્રજાના પરસ્પર સંબંધો ઉપર હવે ઊંડાપોહ થવા લાગ્યો. ઇંગ્લંડ ને સ્કોટલંડ એક થયાં. જૂની અમીરાત નાશ પામી હતી; નવી અમીરાતમાં દરરોજ નવા માણસોને દાખલ કરવામાં આવતા. પહેલાં દેશના અમીર-ઉમરાવો કોટકિલ્લાઓ સમૃદ્ધ રાખતા; હવે રાજ ને અમીરો વચ્ચે સમાધાની થઈ ગઈ હતી. યુદ્ધકળા ફરી ગઈ, તેથી કોટકિલ્લા-

ઓનો જમાનો ચાલ્યો ગયો. મોટાં મોટાં ખેતરોની ખેડ કરવાનો જમાનો પણ હવે ધીમેધીમે અસ્ત થવા લાગ્યો. ખેતરોની આસપાસ વાડો બાંધી લઈ તેને શિકારનાં ક્ષેત્રો બનાવવામાં આવ્યાં. શહેરોની ઉપયોગિતા વધવા લાગી. લોકો પૈસાદાર થયા એટલે તેમનો શોખ પણ વધ્યો.

સ્પેઈનનાં દરિયાર્ધ બળ ને સામ્રાજ્ય હવે નાશ પામ્યાં. તે રાજ્ય બીજી પંક્તિ ઉપર આવી ગયું. તેને બદલે ફ્રાંસ હવે આગળ આવ્યું. સ્પેઈનના દરિયાર્ધ બળને તોડવામાં હોલંડ ને ઇંગ્લંડ મુખ્ય હતાં; તેથી સ્પેઈનના દરિયાર્ધ સામ્રાજ્યની લૂંટનો ભાગ પાડવામાં વલંદાઓ અને અંગ્રેજો મુખ્ય થયા. ફ્રાંસ પણ એ હરીફાઈમાં ઊતર્યું. જર્મનિનાં નાનાં રાજ્યો હવે આગળ આવવા મંજ્યાં. ઇટાલિ ઉપરનો સ્પેઈનનો અંકુશ નાબૂદ થયો. તેને બદલે ઑસ્ટ્રિયા તે દેશમાં સત્તાવાન થયું. હોલંડ સ્વતંત્ર રાજ્ય થઈ ગયું હતું. સ્વીડન ને રશિયા હવે યુરોપની રાજ્યખટપટમાં ભાગ લેતાં થયાં. આવી રીતે આ યુગમાં ઘણી ક્રાંતિકારક હકીકતો પ્રકાશમાં આવી.

પહેલો જેઈમ્સ, ઇ. સ. ૧૬૦૩-૨૫. “ખેસતો રાજા”— ઇલિઝાબેથ મરી ગઈ ત્યારે મંત્રીમંડળે સ્કોટલંડના રાજા જ્યેક જેઈમ્સને ઇંગ્લંડ બોલાવ્યો ને પાર્લિમેંટે તેને ઇંગ્લંડનો રાજા બનાવ્યો. નવો રાજા ભર જુવાનીમાં હતો. તેની ઉંમર ૩૭ વર્ષની હતી. તે હોશિયાર ધોડેસવાર, ચુનંદો શિકારી, દારુનો શોખીન પણ દારુડીઓ તો નહોં જ, મસ્કરો, સભ્ય, મીલનસાર અને વિદ્વાન હતો. સ્કોટલંડમાં તેણે કથોલિકોને ને પ્રોટેસ્ટંટોને, ને પોતાના અમીરોને ને પ્રધાનોને અંદર અંદર લડાવી મારી આપખુદ સત્તા સ્થાપી હતી. ઇંગ્લંડમાં પણ એવી જ સત્તા સ્થાપવાનો એનો ઇરાદો હતો. ઇંગ્લંડના લોકોને તે ચાહતો. તેમના ઉપર તે ન્યાયથી રાજ્ય કરવા ઇચ્છતો હતો. તકરારો તેને ગમતી નહોં. ધર્મની ખરી બાબતમાં તેને ઝૂન કદિ પસંદ પડતું નહોં. પણ જેઈમ્સ આળસુ, નબળો અને ઉડાઉ રાજા હતો. ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રનો કે કાયદાઓનો કે લોકોના સ્વભાવનો તેને જરા પણ

અનુભવ નહોતો. જે લોકો તેને પ્રસન્ન રાખી શકતા તેમની શીખવણીથી તે આડે માર્ગે ચાલ્યો જતો. તેનામાં જરા પણ સિપાઈગીરી નહોતી. પોતાના જેટલું ડહાપણુ કોઈનામાં નથી એમ તે માનતો. તે ખીકણુ હતો. તેનામાં સ્વમાનની ભાવના બિલકુલ નહોતી. કારભારની ઝીણી બાબતો જોતાં તેને આવડતું નહોતું. તે બાહોશ માણસોની પરીક્ષા કરી શકતો નહોતું. મોટા મુત્સદ્દીઓના રાજકારણની અથવા વિદ્વાન લેખકોની ઉમદા ભાવનાઓની તેને કાંઈ કિંમત નહોતી. પરિણામે રૂલે, બેકન, ને ઇલિયટ જેવા ધુરંધર પુરુષોની સલાહ માન્ય ન કરતાં તેણે કારભારમાં કાર (Carr) અને વિલિયર્સ (Villiers) જેવા રાજપુરુષોને મોખરે આજ્યા.

જેઈમ્સ પહેલો

જેઈમ્સ તાજની અનિયંત્રિત સત્તામાં જળરદસ્ત માનનારો હતો. વળી તે એમ માનતો કે આ સત્તા ઈશ્વરદત્ત સત્તા (Divine Right of Kings) છે. એ કારણથી રાજની વિરુદ્ધ કોઈપણ આચરણને તે રાજદ્રોહ અને ધર્મદ્રોહ ગણતો. તેણે પોતે આ વિષય ઉપર The True Law of Free Monarchies, Premonition to Monarchs, Basilicon Doron, પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. તે એમ માનતો કે તાજની અનિયંત્રિત સત્તાને અંકુશમાં રાખવાનો અધિકાર કોઈપણ સંસ્થાને હોવો જોઈએ નહોતો—રોમના પોપને નહોતું, તેમ ચર્ચના પાદરીઓને પણ નહોતું. જેમ જેમ ઉંમર વધતી ગઈ, તેમ તેમ નવા રાજની આ તમામ નબળાઈઓ પણ વધારે ને વધારે સખ્ત થતી ગઈ. પરિણામે જેઈમ્સના અમલ તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યો. પણ ઘણી વાર જેઈમ્સને અન્યાય કરવામાં આવે છે. જેઈમ્સને નાનપણમાં એવું શીખવવામાં આવ્યું હતું કે રાજ્યનંત્ર પ્રજામાન્ય હોવું જોઈએ અને

તે ઉપર પ્રજાનો અંકુશ રહેવો જોઈએ. રાજા તો પ્રજાનો નોકર છે એમ તેનો શિક્ષક તેને વારંવાર કહેતો. પણ સ્કૉટલૅન્ડમાં જુદા જુદા પક્ષો અંદર અંદર લડી મરતા હતા તેથી આ સૂત્ર જોઈમ્સના અમલને અનુકૂળ પડ્યું નહોતું. ઉપર કહ્યું તેમ તેણે તે દેશમાં રાજાની આપખુદ સત્તા સ્થાપી. જ્યારે તે ઇંગ્લૅન્ડનો રાજા થયો ત્યારે પણ તેણે એ રાજ્યનીતિ ચાલુ રાખી. જોઈમ્સને રાજાની સત્તા એ પક્ષો સામે સાબૂત કરવી હતી, એક તો પાર્લમેન્ટ સામે, ને બીજું પ્યુરિટનો સામે. જોઈમ્સના અમલ દરમ્યાન યુરોપમાં ઘણા લોકો એવો ઉપદેશ કરતા હતા કે રાજાની સત્તા અંકુશમાં રહેવી જોઈએ અને લુમ્બા ને હરામખોર રાજાને પ્રજા બંડ કરીને પણ પદબ્રષ્ટ કરી શકે છે ને મારી શકે છે પણ ખરી. જોઈમ્સે આ સિદ્ધાંતને નિરર્થક કરવા પહેલેથી જ નિર્ણય કરી રાખ્યો હતો અને તેનો આખો અમલ તે નિર્ણયને સિદ્ધ કરવામાં ગયો એમ કહીએ તો જરા પણ અયોગ્ય કહેવાશે નહોતું. ઉપરાંત આપણે એટલું પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે જોઈમ્સ ઝનૂની, ફૂર કે જુલમી રાજા નહોતો.

જોઈમ્સનો યુરોપનાં રાજ્યો સાથેનો વ્યવહાર.—જોઈમ્સે ગાદીએ આવ્યા પછી સ્પેઈન સાથે સુમેલ કરી. ઇંગ્લૅન્ડને આ સુમેલથી ખાસ ફાયદો થયો નહોતું. જોઈમ્સનો વિચાર પોતાના મોટા પુત્ર હેન્રિનું લગ્ન સ્પેઈનના રાજા ફિલિપની કુંવરી સાથે કરવાનો હતો, પણ કુંવર પોતે ત્રિરુદ્ધ પડ્યો, કારણકે કુંવરી ધર્મે કૅથોલિક હતી. જ્યાંસુધી રૉબર્ટ સેસિલ અથવા અર્લ ઓફ સૅલિસમરિ સત્તા ઉપર હતો ત્યાંસુધી તો તેણે પોતાના આપ બર્લેનું ધોરણ કાયમ રાખ્યું. પણ તે ઇ. સ. ૧૬૧૧માં મરી ગયો. તેના પછી કાર અને બર્કિંગહામ સત્તા ઉપર આવ્યા. બર્કિંગહામે જોઈમ્સના વિચારને નમતું આપ્યું. સ્પેઈન સાથે મિત્રતા કરવા માટે હવે તનતોડ મહેનત કરવામાં આવી. કુંવર હેન્રિ ઇ. સ. ૧૬૧૨માં મરી ગયો તેથી નાના કુંવર ચાર્લ્સનો વિવાહ સ્પેઈનની કુંવરી (Infanta) સાથે કરવા માટે મસલતો ચાલવા માંડી. દરમ્યાન ઇ. સ. ૧૬૧૮માં બોહિમિયાના પ્રોટેસ્ટંટો ઍપરર મેથિયાસ સામે ઝઠકા. તેમને ઇલેક્ટર પેલેટિન ફ્રેડરિક (Electoer Palatine Frederick)ની

મદદ મળી; ફેડરિક બોહિમિયાનો રાજ થયો; રપેઈને ઑસ્ટ્રિયાનો પક્ષ લીધો ને ફેડરિકના મુલક ઉપર લશ્કર ઊતાર્યું. ફેડરિકના પક્ષમાં જર્મનિના લગભગ તમામ પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજ્યકર્તાઓ ને પ્રોટેસ્ટન્ટ સ્વીડન પણ મળ્યાં. ક્રાંતિ પ્રોટેસ્ટન્ટોને મદદ આપી. આવી રીતે યુરોપમાં ત્રીસ વર્ષનો મોટો ધાર્મિક વિગ્રહ શરૂ થયો, ઇ. સ. ૧૬૧૮-૪૮. ફેડરિક જેઈમ્સનો જમાઈ થતો હતો ને વળી પ્રોટેસ્ટન્ટ હતો, તેથી છઃલંડના લોકો તેને મદદ કરવા ઉત્સુક હતા. પણ જેઈમ્સને રપેઈન સાથે મૈત્રી કરી યુરોપમાં દરમ્યાન થઈ, યુદ્ધ અટકાવી પોતાના જમાઈને ગાદી પાછી અપાવવી હતી. આ હેતુ સિદ્ધ કરવા પાટવી કુંવર ચાર્લ્સને મુખ્ય પ્રધાન બ્રિગહામ માંડ્રિડ ગયા, પણ રપેઈનનો રાજ ને તેના વડીલો તો જેઈમ્સને, તેના પુત્રને, ને પ્રધાનને, માત્ર બનાવતા હતા. તેથી હતાશ થઈ બંને જણા ઈંગ્લંડ પાછા આવ્યા. હવે જેઈમ્સે ચાર્લ્સનું લગ્ન ફ્રેંચ કુંવરી Henrietta Maria સાથે કરવા ધામધુમ કરવા માંડી, ને તે માટેની સંધિ ઉપર તેણે સહી પણ કરી, ઇ. સ. ૧૬૨૪. એ વખતે તેણે સ્વીડન, હોલંડ ને ડેન્માર્ક સાથે સંધિઓ કરવા મહેનત કરી, પણ ઇ. સ. ૧૬૨૫માં તે મરી ગયો એટલે એ મસલતોનું ફળ-યુરોપના કૅથોલિકો સામે લડાઈ-પુત્ર પહેલા ચાર્લ્સના અમલનાં પહેલાં વર્ષોમાં સ્પષ્ટ દેખાયું. આવી રીતે જેઈમ્સના અમલ દરમ્યાન ઇલિઝાબેથે નક્કી કરી રાખેલી રાજ્યનીતિનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો.

જેઈમ્સ. પ્યુરિટનો ને કૅથોલિકો.—જેઈમ્સ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે એક હજાર પ્યુરિટનોએ તેને સમાધાની માટે અરજ કરી. તે Millinary Petition કહેવાય છે. રાજ કૅથોલિકો અને પ્યુરિટનો વિરુદ્ધ હતો પણ તેને પ્યુરિટનો સાથે સમાધાની કરવાનો વિચાર હતો. તે ગાદીએ આવ્યો કે તરત તેની સામે બે કાવતરાં થયાં—એક નાનું કાવતરું (Bye plot) ને બીજું મોટું કાવતરું (Main plot). બંનેમાં કૅથોલિકો સંડોવાએલા હતા. પણ આ કાવતરાંના આગેવાનો પકડાઈ ગયા. ઇ. સ. ૧૬૧૬માં રૅલે અમેરિકા ગયો. તેણે રાજને એવી આશા આપી હતી કે તે ખંડમાં સોનારૂપાની ખાજીવાળો એક નવો મુલક પોતે શોધી લાવશે ને રપેઈન સાથે

પોતે લડશે નહીં. પણ એ સાહસમાં કાંઈ વળ્યું નહીં. ઊલટું, જેએ સ્પેઈન સાથે યુદ્ધ કર્યું. તેથી જ્યારે તે પાછો આવ્યો ત્યારે તેના ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું ને તેને દેહાંતદંડ આપવામાં આવ્યો, ઇ. સ. ૧૬૧૮. (મોટા કાવતરામાં જેને પોતે સામેલ હોય એવો શક ગયો. જેને પ્રથમ દેહાંતદંડની શિક્ષા આપવામાં આવી પણ પછી તેને મારી મળી.) પણ આ કાવતરાંથી રાજા બીતો નહીં. તેણે ધાર્મિક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવા હંમ્પટન કોર્ટમાં એક પરિષદ (Conference) બોલાવી, ઇ. સ. ૧૬૦૪. રાજા પોતે તેનો પ્રમુખ બન્યો, પણ એ પરિષદ કશા નિર્ણય ઉપર આવી નહીં. ઊલટું, ત્યારપછી પ્યુરિટનો સામે કેટલાક સખ્ત કાયદાઓ થયા. પાર્લમેન્ટમાં પ્યુરિટન પક્ષ બળવાન હતો, પણ રાજાની સત્તા સામે ઊભા રહેવાની હિંમત હજુ તેનામાં આવી નહોતી. કૅથોલિકો સામે પાર્લમેન્ટે સખ્ત કાયદાઓ કર્યા તેથી રૅબર્ટ કેટ્સબી (Catesby) નામના માણસે પાર્લમેન્ટને, રાજાને, તેના પ્રધાનોને ને સલાહકારોને મારી નાખવા માટે એક ભયંકર કાવતરું રચ્યું. ગાય ફૅવ્કેસ (Guy Fawkes) નામનો સ્પેઈનના લશ્કરમાં તાલીમ પામેલો એક અંગ્રેજ ને બીજા કેટલાએક માણસો તેમાં સામેલ થયા. તેઓએ પાર્લમેન્ટના મકાન પાસે એક ઘર ભાડે લીધું ને તેમાં દારુ ભર્યો. તેમનો સંકેત એવો હતો કે જે દિવસે પાર્લમેન્ટ પહેલી વાર મળે તે જ દિવસે બોયરામાંના દારુને સળગાવવો, ને તેથી પાર્લમેન્ટના મકાનને જમીનદોસ્ત કરવું, - તે સાથે જ રાજા, સલાસદો ને પ્રધાન પણ દબાઈ જવાના-આખા દેશમાં કૅથોલિકોનું એક મોટું બંડ ઊભું કરાવવું, ને પોપ તથા સ્પેઈનના રાજાની મદદથી ઇંગ્લંડમાં કૅથોલિક સત્તા સ્થાપવી. પણ કાવતરું પકડાઈ ગયું, નવેમ્બર, ઇ. સ. ૧૬૦૫. આગેવાનોને ફાંસી દેવામાં આવી. આ કાવતરું Gunpowder Plot કહેવાય છે.*

* Courage, cold as steel, self-sacrifice, untainted by jealousy or ambition, readiness when all was lost to endure all, raised the Plot into a story of which the ungarnished facts might well be read by those of every faith, not with shame or anger, but with enlarged admiration and pity for the things which men can do.

England under the Stuarts by Charles Trevelyan, P. 98.

ઉપલાં કાવતરાંથી પાર્લમેંટે રોમન કૅથોલિકો સામે વિશેષ સખ્ત ઈલાજો લીધા ને તેઓ ઈંગ્લંડમાં સુખી ને વફાદાર પ્રજાજન તરીકે રહી શકે એ ધણું મુશ્કેલ થઈ ગયું. જોઈમ્સ પોતે આ સખ્ત કાયદાઓનો અમલ થતો જોવા ઇચ્છતો નહોતો એટલે જ કૅથોલિકો ઝાઝા હેરાન થયા નહોં, કારણકે તે લોકોની સંખ્યા જૂજ હતી ને તેઓ બધા જોઈમ્સની સત્તાનો તિરસ્કાર કરતા નહોતા.

પ્યુરિટનોની સાથે રાજ સમાધાન કરી શક્યો નહોં તેથી તેઓ હવે સામે થયા, અને એક બળવાન પક્ષ જમાવીને તેમણે રાજ સામે પ્રયંત તકરારો શરુ કરી. રાજ અને પ્યુરિટનો વચ્ચેનો મતભેદ સમગ્ર રાજ્યતંત્રના સિદ્ધાંતો સંબંધે હતો.*

કૅથોલિકો સામે કાયદાઓનો અમલ ઇ. સ. ૧૬૧૯ સુધી જ સખ્ત રીતે થઈ શક્યો. ત્યારપછી જોઈમ્સે સ્પેઈન સાથે મૈત્રી કરવાની રાજ્યનીતિ સ્વીકારી, એટલે ઈંગ્લંડના કૅથોલિકોને સતાવવાનું તેણે માંડી વાળ્યું. રદુઅર્થ વંશના રાજાઓ અને કૅથોલિકો વચ્ચે સહાનુભૂતિનો જમાનો આ વખતથી શરુ થયો.

જોઈમ્સ અને પાર્લમેંટ.—ઇલિઝાબેથનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં હાઉસ ઓફ કોમન્સના સભાસદો રાણીના કારભારનાં કેટલાંએક કૃત્યો સામે થયા હતા, તે આપણે ઉપર જોયું. આ સભામાં પ્યુરિટનોની સારી સંખ્યા હતી. સભાસદો શહેરના તે ગામડાંઓના હોવાથી લંડનથી અજાણ્યા હતા અને રાજના માનચાંદને માટે કે જગ્યાઓ લેવા માટે તેમને ઝાઝી આકાંક્ષા નહોતી; તેથી તેઓ સ્વતંત્ર રહી શકતા. રાજને પૈસા આપવાની આવૃતમાં તેઓ એકદમ મક્કમ હતા. અલબત્ત, તે વખતની પાર્લમેંટમાં કારભારની વિગતો

---

* હુમ્બટ કોર્ટની પરિષદ બરખાસ્ત કરતી વેળા રાજ બોલ્યો:—It is my aphorism, "No bishop, no king." If you aim at a Scottish presbytery, it agreeth as well with monarchy as God and the Devil. Then Jack and Tom and Will and Dick shall meet and censure me and my council and all our proceedings."

જોવાની શક્તિ નહોતી; પણ તેના સભાસદોમાં ખાસ અનુભવ શક્તિ હતી. તેઓ પ્રજાના હકો ને અધિકારોનું રક્ષણ કરવા જનમાલ દુરખાન કરવા પણ તૈયાર હતા. હવે તેમનામાં પ્યુરિટન પંથનું ઝૂલ આવે ગયું હતું. મુરોપની લોકનિયુક્ત સભાઓ નાશ પામી હતી તે વાતથી તેઓ અગમ્ય નહોતા; એ કારણથી તો તેઓ પોતાના અધિકારો કાયમ રાખવા વધારે કટિબદ્ધ થયા.

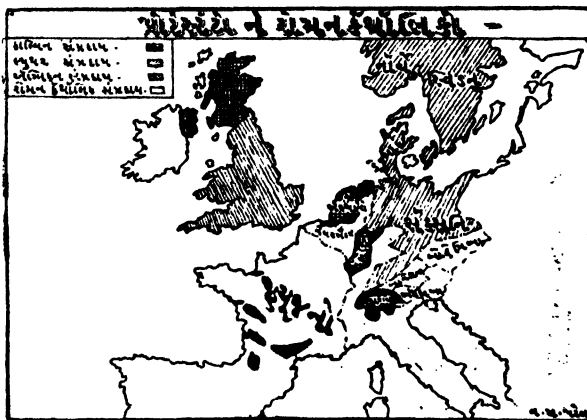
જેમ્સની પહેલી પાર્લમેંટ સાત વર્ષ સુધી બેઠી, ઇ. સ. ૧૬૦૩-૧૬૧૦. તે પાર્લમેંટે પ્યુરિટનો સામે ને કૅથોલિકો સામે સખ્ત કાયદાઓ કર્યાં. જેમ્સને તો તેના સલાહકારોનો વિચાર એવો હતો કે ઇંગ્લંડ ને સ્કૉટલેન્ડ એક થાય, રાજ્યની નાણાંની સ્થિતિ સુધરે, અને દેશનું લસ્કરી ને દરિયાઈ બળ વ્યવસ્થામાં આવે. આ વિચારો ઘણા ઉમદા હતા; પણ પાર્લમેંટે તેમનો વિશ્વાસ નહોતો તેથી તે વિચારો બર આવ્યા નહીં. વળી જેમ્સ જૂના ધોરણ મુજબ દસ્તુરો કાઢી કારભાર કરતો. ટ્યુડરો પણ તેમ કરતા, પણ હવે વસ્તુ-સ્થિતિ ફરી મઠી હતી. નિકાસ-આયાત ઉપરની જગાતની પેદાશમાંથી જેમ્સે નાણું ભેગું કરવા માંડ્યું. પાર્લમેંટે પ્રજાની પાસેથી પોતાની સંમતિ વિના પૈસા કઢાવવાની આ નવી યુક્તિ સામે વાંધો ઊઠાવ્યો, જે કે અદાલતોએ તો એવો ઠરાવ આપ્યો કે રાજને આવે હક છે. જેમ્સે પાર્લમેંટના વિવાદ કરવાના હકો વિશે વાંધો ઊઠાવ્યો. આ મતભેદ તીવ્ર થતો ગયો.*

જેમ્સ પાર્લમેંટના વિરોધથી ઠંડાળી ગયો, તેથી તેણે આ પહેલી પાર્લમેંટ બરખાસ્ત કરી, ફેબ્રુઆરિ, ઇ. સ. ૧૬૧૦. પણ જેમ્સને પૈસાની જરૂર તો પડતી જ, તેથી ઇ. સ. ૧૬૧૪માં તેણે પાર્લમેંટે બોલાવી. પણ સભાસદો ટીકાખોર બનતાં રાજ્યે તે પાર્લમેંટે પણ તરત જ બરખાસ્ત

* "The prerogatives of princes may easily and do daily grow; the privileges of the subjects are for the most part at an everlasting stand. They may be by good providence and care preserved, but being once lost are not recovered but with much disquiet."

પાર્લમેંટની એક ક્ષમાપત્રિકા—Apology—ઉપરથી.

કરી, જૂન ઇ. સ. ૧૬૧૪. આ પાર્લમેંટે કાર્થ કાયદો ઘડ્યો નહો. તેથી તે Addled Parliament કહેવાય છે. ઇ. સ. ૧૬૧૮માં યુરોપમાં ત્રીસ વર્ષનો ધાર્મિક વિગ્રહ શરુ થયો. જેઈમ્સનો જમાઈ ફ્રેડરિક પોતાનો મુલક ખોઈ બેઠો. ઇંગ્લંડના લોકો જર્મનીના પ્રોટેસ્ટન્ટોને મદદ કરવા તૈયાર થયા. જેઈમ્સને નાણાં-બીડ તો રોજ નડતી હતી, તેથી વળી ઇ. સ. ૧૬૨૧ના જન્યુઆરિ માસમાં તેણે પાર્લમેંટ બોલાવી. આ પાર્લમેંટે રાજ્ય જે વેપારના ઈર્જનરાઓ (Monopolies) આપ્યા હતા તેની સામે પોકાર ઊઠાવ્યો ને સ્પેઈન સામે લડાઈ જાહેર કરવા રાજ્યને વિનંતિ કરી. આ વિરોધથી કંગાળી રાજ્યએ એ પાર્લમેંટને પણ રજા આપી, જન્યુઆરિ, ઇ. સ. ૧૬૨૨.

ઇ. સ. ૧૬૨૨માં જેઈમ્સે સ્પેઈન સાથેનો વ્યવહાર બંધ કર્યો ને તે દેશ સામે લડાઈ જાહેર કરવાનો વિચાર રાખ્યો. તેથી તેણે પોતાના અમલની છેલ્લી પાર્લમેંટ ઇ. સ. ૧૬૨૪ના ફેબ્રુઆરિમાં બોલાવી. તે નવેમ્બર સુધી જ બેઠી. ઇ. સ. ૧૬૨૫ના માર્ચમાં જેઈમ્સ મરી ગયો. આવી રીતે જેઈમ્સના વખતમાં પાર્લમેંટે (૧) ધર્મની બાબતોમાં (૨) પરદેશ સાથેના વ્યવહારમાં (૩) દેશની નાણાંસ્થિતિમાં ને (૪) પોતાના અધિકારોની બાબતમાં રાજ્યની વિરુદ્ધ ખુલ્લી

રીતે તકરારો કરવાનું ને તે બધા કિસ્સાઓ ઉપર પોતાનો અંકુશ રહે તેવી રીતે વર્તન રાખવાનું શરૂ કર્યું. એ મતભેદ ચાલ્સના વખતમાં ધણો તીવ્ર બન્યો.

જેઠ્ઠિસના આપખુદ કારભાર. તેના મુખ્ય સલાહકારો.—

ઇ. સ. ૧૬૧૧ની સાલથી જેઠ્ઠિસે પાર્લમેંટ વિના રાજ્ય કર્યું એમ કહીએ તો ચાહે. તે વખતમાં રોબર્ટ સેસિલ—અર્લ ઓફ સેલિસબરિ મરી ગયો, એટલે બાહોશ લોકો કારભારથી અલગ રહ્યા. ખુશામતખોર અને લાંચરૂશવત આપી મોટા હોદ્દાઓ મેળવનારાઓ હવે આગળ આવ્યા. વિખ્યાત લેખક ક્રોસિસ બેકન ને ધારાશાસ્ત્રી ફોર્ડ આ વખતે મોટા હોદ્દા ઉપર આવ્યા. બેકન સેલિસિટર, એટર્ની જનરલ ને ચેન્સેલર થયો. તેનાં લખાણો ખાસ કરીને *Advancement of Learning, Essays* અને *Henry VII*, હજુ પણ આકર્ષક છે. પણ તે લાલચુ, ખુશામતખોર અને રાજના હકોનો હિમાયતી હતો.* બીજો સલાહકાર સર રોબર્ટ કાર (Carr), અર્લ ઓફ રાયેસ્ટર અથવા સોમરસેટ હતો. તે અને તેની સ્ત્રી એક ખૂબી કિસ્સામાં સામેલ થયાં, તેથી ઇ. સ. ૧૬૧૬માં તેને બરતરફ કરવામાં આવ્યો. હવે જ્યોર્જ વિલિયર્સ (Villiers) પાછળથી Duke of Buckingham રાજનો મુખ્ય સલાહકાર થયો, ઇ. સ. ૧૬૧૬.૪ રાજના મરણ સુધી બધો કારભાર તેના હાથમાં હતો.

ઇંગ્લંડ, આયર્લેંડ ને અમેરિકા.—જેઠ્ઠિસના વખતમાં આયર્લેંડના અલ્ટર પરગણામાં ઇંગ્લંડના ને સ્કોટ્લેંડના માણસોનો વસવાટ કરવામાં આવ્યો. અમેરિકામાં વર્જિનિયાનું સંસ્થાન વસ્યું. ઇંગ્લંડની સરકારના જુલમથી કંટાળી કેટલાક ચુસ્ત પ્યુરિટનો હોલંડ ગયા હતા. ત્યાં તેમણે પોતાના ધર્મનો બચાવ કરવા ખાતર અમેરિકામાં જઈ વસવાનો નિર્ણય કર્યો. તેથી ઇ. સ. ૧૬૨૦માં ૧૨૦ જણાં 'May flower' નામના વહાણમાં ખેસી

* બેકન કહેતો કે Judges are lions under the throne; પણ ફોર્ડ (Coke) કહેતો કે Judges are umpires between king and subjects.

x રાજનો તે એટલો બધો માનીતો હતો કે એક વખત તે આમ પણ બોલી ગયો—Christ had his John and I have my George.

અમેરિકા જવા ગયો. ત્યાં તેઓએ ન્યૂ ઇંગ્લંડ વસાવ્યું. આ લોકો 'Pilgrim Fathers' કહેવાય છે. ધીમેધીમે તેમની સંખ્યામાં વધારો થયો. કાળક્રમે તેમના વંશજોએ અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનો (The United States of America) સ્થાપ્યાં.

શેક્સપિયર.—ઇંગ્લંડના સાહિત્યના વિકાસનો ઉલ્લેખ આપણે ઉપર કરી ગયા છીએ. શેક્સપિયરે જેમ્સના વખતમાં પોતાની અપ્રતિમ પ્રતિભાનો સ્વાદ ઇંગ્લંડને આપ્યો. ઇ. સ. ૧૬૧૧માં તે નિવૃત્ત થયો ને ઇ. સ. ૧૬૧૬માં મરી ગયો.

પ્રકરણ ૨જું

પહેલો ચાર્લ્સ, ઇ. સ. ૧૬૨૫-૪૯.

પહેલો ચાર્લ્સ.—પચીસ વર્ષની ઉંમરે ચાર્લ્સ ઇંગ્લંડનો રાજા થયો. તે શરીરે મજબૂત, દેખાવે સુંદર અને રૂઆપદાર, ચાલચલગતે એકદમ નિષ્કલંક, શર, હિંમતવાન, ધર્મનિષ્ઠ, ઉદ્યમી, સાહિત્ય ને કળાનો શોખીન, અને મિત્રો તરફ ઉદાર ને વફાદાર હતો; પણ તેનામાં દૂરદેશી નહોતી. પોતાના રાજકીય વિચારો ઉપર તેને અનન્ય નિશ્ઠા હતી. દેશની ખરી સ્થિતિનું તેને ભાન નહોતું. બીજાની સાથેનો મતભેદ તે સમજી શકતો નહોતો. આપે માનેડો ને તેણે એક દીલથી શીખવેડો અનિયંત્રિત સત્તાનો સિદ્ધાંત ચાર્લ્સના મગજમાં સજ્જડ રીતે ગોડા પેસી ગયો હતો. તે બીજા સિદ્ધાંતો માટે જરા પણ પરવા કરતો નહોતો. પોતાના સલાહકારો તરીકે રાક્ષા તે માણસો મુત્સદ્દીઓ કે અનુભવી કારભારીઓ તરીકે આગળ આવ્યા નહોતા; તેમના ઉપર રાજાને અંગત મોહ હોવાથી જ તેઓ તેના પ્રધાનો કે સલાહકારો થઈ શક્યા હતા. વિકટ પરિસ્થિતિથી બચી જતા તે મોટાં મોટાં વચનો આપતો, પણ પછી તેમાંનો એક પણ શબ્દ પાળતો નહોતો. ક્રાંસમાં ને સ્પેર્નમાં તેણે તાજની અનિયંત્રિત સત્તા જોઈ હતી; યુરોપમાં એ વેળા ક્યાંયે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓનું મંડળ તાજ ઉપર કોઈ અધિકાર ભોગવતું નહોતું. તેની રાણી કેથોલિક હતી. સાધારણ સંજોગોમાં ચાર્લ્સ વગર મુશ્કેલીએ રાજ્ય કરી શક્યો

હોત; પણ ન્યારે તે તખ્ત ઉપર આવ્યો ત્યારે રાજનાં ને પ્રજનાં મન વિખૂટાં પડી ગયાં હતાં. ચર્ચમાં એ ઘણા બળવાન પક્ષ થઈ ગયા હતા. પાર્લમેંટ પોતાના નૂના અધિકારો સાબૂત કરવા માગતી હતી; રાજને એ હકોને નિરર્થક કરવા હતા. ધર્મનો ઝઘડો હવે તીવ્ર થઈ ગયો હતો ને તેના કેટલાક આગેવાનો રાજની સત્તાનો દુરુપયોગ કરી પોતાના પક્ષનો સ્વાર્થ સાધવા માગતા હતા. ચાર્લ્સ પ્યુરિટનોનો વિરોધી હતો; વળી તાજની સત્તા ઉપર પાર્લમેંટનો અંકુશ હોઈ શકે નહીં એ માન્યતા તે ધરાવતો હતો. તેથી આ બંને પક્ષ એક થઈ ગયા. પ્યુરિટનો ને પાર્લમેંટના પક્ષકારો સામે થયા.* પરિણામે પરસ્પર વિમ્રહ થયો. રાજના શત્રુઓના પક્ષની ફતેહ થઈ, ને રાજનો પોતાનો શિરચ્છેદ થયો. પહેલા ચાર્લ્સના અમલનો આ ભાગ ભયાનક કહી શકાય.

ગાદીએ આવ્યા પછી તરત ચાર્લ્સ ક્રાંસના રાજની બેન હેન્રિએટા મેરીઆને પરણ્યો. લગ્ન વખતે તો તે સત્તર વર્ષની તરુણી હતી પણ જેમ જેમ તે મોટી થતી ગઈ તેમ તેમ ચાર્લ્સ તેની મોહબ્બતમાં વધારે ને વધારે ફસાતો ગયો; ને રાણી કૅથોલિક તથા નિરંકુશ સત્તામાં માનનારી હોવાથી ચાર્લ્સ એક પછી એક વધારે ને વધારે ભૂલો કરતો ગયો.

---

* Sacred things and secular became one interest. Civil politics and ecclesiastical grew to be the same. Tonnage and poundage and predestination, ship-money and election, habeas corpus and justification by faith, all fell into line.

Jhon Morley's *Cromwell*, P. 61.

ચાર્લ્સના અમલનો ને તે પછીના બંડખોરોના અમલનો ઇતિહાસ ક્લેરેન્ડન, મેકેલે, આર્ડિનર, હરિસન, કાર્લાઈલ, ટ્રેવેલિયન, માન્ડેવ્યુ, વગેરે લેખકોનાં જુદાં જુદાં લખાણોમાં મળી શકે છે ને તે વાંચવા માટે લેખક દરેક શિક્ષકને આગ્રહ કરે છે. ઈંગ્લંડના સમસ્ત ઇતિહાસમાં આ વિભાગ સૌથી વધારે રસિક ને ખાસ બોધપ્રદ લાગે છે. આ જ કારણથી આ પુસ્તકમાં તે વિભાગ વિશે ખાસ આવશ્યક ઉત્તારાઓ વધારે પ્રમાણમાં ટાંકવામાં આવ્યા છે. મોર્લી પોતે લખે છે:—

We go wrong in political judgment if we leave out rivalries, heart-burnings, personalities, even among leading men and

અર્કિંગહામનો કારભાર.—ચાલ્સે પોતાના આપના ખાસ સલાહકાર અર્કિંગહામને રાજ્યની મુખ્ય જગ્યા ઉપર કાયમ રાખ્યો. તેણે સ્પેઇન ને ફ્રાંસ સામેની લડાઈઓમાં ધણી નાદારી બતાવી. તેનો વિચાર એવો હતો કે ઇંગ્લંડને લડાઈમાં ઉતારી પાર્લિમેંટ પાસે પોતાની બાહોશી કબૂલ કરાવવી ને એક મોટા મુસદ્દાની કીર્તિ પોતાની પાછળ મૂકતા જવી. તે તદ્દન પાર્લિમેંટ વિરુદ્ધ નહોતો. પણ પાર્લિમેંટ જ્યારે તેની વિરુદ્ધ પડી ત્યારે તેને રજા આપવા સિવાય બીજો કશો ઉપાય નહોતો. લોકો પાસેથી તેણે પરાણે નાણું કઢાવ્યું. તે નાણું ઉઘરાવવા માટે ખાસ અમલદારો આખા દેશમાં ફરતા. પોતે જિલ્લા કરેલા લશ્કરને ખોરાકી પહોંચાડવા માટે તેણે સિપાઈઓને ખાનગી ઘરોમાં રહેવા મોકલી દીધા. દેશમાં લશ્કરી કાયદો ચાલવા મંડ્યો. ઇંગ્લંડ ઉપર આવી રીતે અમલ કરવાની રાજ્યનીતિમાં અર્કિંગહામ ફ્રાંસ, ઑસ્ટ્રિયા ને સ્પેઇનનું અનુકરણ કરતો હતો. પણ તેમાં તેણે ભૂલ કરી, કારણકે ઇંગ્લંડના લોકોનો સ્વભાવ યુરોપના લોકોના સ્વભાવથી ધણો જ જુદો હતો. આ કારણથી લે નિષ્ફળ નીવડ્યો. ઇ. સ. ૧૬૨૮ માં ફેલ્ટન નામના એક અંગ્રેજ લશ્કરી અમલદારે તેનું ખૂન કર્યું. ઇંગ્લંડના લોકો એ વેળા ખુશખુશ થઈ ગયા.†

great men. History is apt to smooth out these rugosities; hero-worship may smooth them out; time hides them; but they do their work. Less of personal jealousy or cabals is to be found in the English rebellion than in almost any other revolutionary movement in Europe, and Cromwell himself was free from these disfigurements of public life. P. 480, op cit.

† Awake, sad Britain, and advance at last

Thy drooping head; let all thy sorrows past.

Be drowned and sunk with their own tears, and now,

Overlook thy foes with a triumphant brow.

The foe, Spain's agent, Holland's bane, Rome's friend,

By a victorious hand received his end.

Live ever Felton, that hast turned to dust

Treason, ambition, murder, pride, and lust.

ચાર્લ્સના અમલની પાર્લિમેંટ—યુરોપમાં ઈંગ્લંડ દરમ્યાન થયું હતું તેથી રાજને પૈસાની જરૂર હતી, એટલે ચાર્લ્સની પહેલી પાર્લિમેંટ ઇ. સ. ૧૬૨૫ના જૂનમાં મળી. રાજનો પક્ષ પાર્લિમેંટમાં ઘણો નબળો હતો. સામા પક્ષે કૅથોલિક સામેના કાયદાઓનો સખ્ત અમલ કરવા પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો લોકોને ઉપદેશ આપવા રાજના સલાહકારો પાસે માગણી કરી ને પૈસાની બાબતમાં રાજને ખાસ પ્રસન્ન કર્યો નહો. આ કારણથી ત્રણ માસ પછી આ પહેલી પાર્લિમેંટને રજા મળી. પણ લડાઈ માટે નાણું જોઈએ એ નિઃશંક હતું, તેથી ઇ. સ. ૧૬૨૬ના ફેબ્રુઆરિમાં રાજએ બીજી પાર્લિમેંટ બોલાવી. આ પાર્લિમેંટે બર્કિંગહામના ઉપર લડાઈની અવ્યવસ્થા અને લાંચ-રશવતના આરોપ ઉપર કામ ચલાવવા માગણી કરી, ને પોતાની ફરિયાદોનો નિકાલ ન થાય ત્યાંસુધી નાણું માટેની રાજની માગણીનો વિચાર કરવાનું મોકૂફ રાખવાનો ઠરાવ કર્યો; તેથી તેને પણ રજા મળી, જૂન, ઇ. સ. ૧૬૨૬. દરમ્યાન લડાઈ માટે નાણું મેળવવા ચાર્લ્સે ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહો. તેથી ઇ. સ. ૧૬૨૮ના માર્ચ માસમાં રાજએ ત્રીજી પાર્લિમેંટને બોલાવી. રાજએ આ પાર્લિમેંટને દાખી દેવા માટે ધમકીઓ આપી, પણ સલાસદો નીડર રહ્યા અને પ્રજાની ફરિયાદો તેઓએ રાજ સમક્ષ મૂકવાનો નિર્ણય કર્યો. આ ફરિયાદો નીચે મુજબ ગણી શકાય:—(૧) પાર્લિમેંટની સંમતિ વિના રાજએ પ્રજા ઉપર કર નાખવો નહો. (૨) કોઈપણ રૈયતને રાજએ કામ ચલાવ્યા વગર કેદ કરવી નહો. (૩) લશ્કરના માણસોને પ્રજાના ઘરમાં રાજએ રાખવા નહો. (૪) દેશમાં સુલેહશાંતિ હોય ત્યારે રાજએ માર્શ્યલ લૉ—લશ્કરી કાયદો જાહેર કરવો નહો. (૫) રાજનાં ગેરકાયદેસર કૃત્યોને અનુમોદન આપનારા તમામ સલાહકારો રાજ પાસેથી દૂર થવા જોઈએ. પાર્લિમેંટે હવે જાહેર કર્યું કે ત્યાંસુધી આ ફરિયાદોની દાદ નહો મળે ત્યાંસુધી નાણાંની માગણી ઉપર કશો વિચાર થઈ શકશે નહો. આટલું કહ્યા પછી સલાસદોએ આ ફરિયાદોની અથવા પ્રજાજનોના હકોની એક અરજી (Petition of Rights) ધડી કાઢી અને હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સની સંમતિ લીધા પછી રાજ પાસે તેનો સ્વીકાર કરાવ્યો, ઇ. સ. ૧૬૨૮. આ વખતે

અંકટર રાજ્ય મેનવૉરિંગ (Manwaring) નામના એક ઉપદેશકે રાજ્યને અનિયંત્રિત કર નાખવાની સત્તા છે એવું જાહેર કર્યું, તેથી તેના ઉપર હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સમાં કામ ચલાવીને તેને શિક્ષા કરવામાં આવી. આ ત્રીજી પાર્લિમેંટે પણ બર્કિંગહામને બરતરફ કરવાની સૂચના કરી; પણ જહોન ફેલ્ટન નામના એક લશ્કરી અમલદારે પાર્ટીસ્મથ પાસે ડ્યુકનું ખૂન કર્યું એટલે તે સવાલ હવે બાજુએ મૂકવામાં આવ્યો. પણ આ વખતે ચાર્લ્સ લૉડ, માટેગ્યુ ને બીજા બિશપોને ઉત્તેજન આપતો હતો. તેઓ આર્મિનિયન-Armenian એટલે પ્યુરિટન વિરુદ્ધ અને ઍંગ્લો-કૅથોલિક એટલે પોપની સત્તા ને બીજા કેટલાએક અગત્યના મુદ્દાઓ બાતલ કરતાં જૂના કૅથોલિક મતના હતા. તેમની વિરુદ્ધ આ ત્રીજી પાર્લિમેંટે પોકાર ઊઠ્યો. પાર્લિમેંટે રાજ્યને માત્ર એક જ વર્ષ માટે નાણાંની મદદ આપી. ઇલિયટ રાજ્યનો મુખ્ય વિરોધી હતો. પ્રમુખ (Speaker) સર જહોન ફિંચ રાજ્યના હુકમ અનુસાર હાઉસ ઓફ કૉમન્સને બરખાસ્ત કરતો હતો. પણ તેને કેટલાક સભ્યોએ ખુરસી ઉપર પરાણે બેસાડી રાખ્યો ને પછી મનમાનતા ત્રણ ઠરાવો પસાર કરાવ્યા. રાજ્યએ ઇલિયટ, હોલ્સ (Hollis) ને વૅન્નટિન નામના ત્રણ સભાસદોને કેદ કર્યા. તેમાં ઇલિયટ કેદમાં જ મરી ગયો, ઇ. સ. ૧૬૩૧. હવે ત્રીજી પાર્લિમેંટ પોતાની મેળે વીખરાઈ ગઈ. પછી અગિયાર વર્ષ સુધી રાજ્યએ પાર્લિમેંટ સિવાય ચલાવ્યું. ત્રીજી પાર્લિમેંટની છેલ્લી બેઠકમાં રાજ્યની મુખ્ય સત્તા પાર્લિમેંટના હાથમાં રહેવી જોઈએ, એવો તેના સભ્યોની લડતનો હતો, પણ તે મુદ્દો ચાર્લ્સના અનિયંત્રિત અમલના મુદ્દા જેટલો જ ગેરવાજબી હતો. એ કારણથી વેંટવર્થ જેવા સભ્યો હવે રાજ્યના પક્ષમાં લાગ્યા. ઈ. સ. ૧૬૩૯ સુધી ચાર્લ્સે પાર્લિમેંટ વિના ચલાવ્યું. ઇ. સ. ૧૬૪૦માં રાજ્યને સ્કૉટલૅન્ડના લોકોને દબાવવા ઇંગ્લૅન્ડમાં એક લશ્કર ઊભું કરવું હતું, તેથી સ્કૉટ્લૅન્ડની સલાહથી તેણે પાર્લિમેંટને ફરી બોલાવી. પિંખે તરત જૂની ફરિયાદો રજૂ કરી ને રાજ્યને સાફ કહી દીધું કે પાર્લિમેંટ ઇંગ્લૅન્ડનું તમામ રાજ્યતંત્ર અંકુશમાં રાખી શકે છે.* રાજ્યએ તરત સભાસદોને સૌ સૌને ઘેર મોકલી

* The powers of Parliament are to the body politic as the rational faculty of the soul to man.

આપ્યા, એપ્રિલ-મે, ઇ. સ. ૧૬૪૦. એ પાર્લમેન્ટ Short-ફંટી મુદત માટે મળેલી પાર્લમેન્ટ કહેવાય છે. §

સ્કૉટલૅન્ડ ઉપર કરેલી એ સવારીઓ નિષ્ફળ ગઈ. રાજા પાસે નાણું તો નહોતું એટલે વળી પાર્લમેન્ટની જરૂર પડી. એ પાર્લમેન્ટ ઇ. સ. ૧૬૪૦ના નવેમ્બર માસમાં મળી. ચાર્લ્સની તે પાંચમી ને છેલ્લી પાર્લમેન્ટ હતી ને ઇતિહાસમાં તે “Long Parliament”-લાંબી પાર્લમેન્ટ કહેવાય છે, કારણકે તે ઇ. સ. ૧૬૬૦ સુધી ચાલુ રહી.*

ચાર્લ્સ અને યુરોપ.—ન્યારે ચાર્લ્સ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે ઈંગ્લેન્ડે ક્યારું ત્રીસ વર્ષના વિચ્છેદમાં ઝંપલાવ્યું હતું. પણ આ બાબત ઉપર દેશમાં એ પક્ષ હતા. એક પક્ષને સ્પેઈન સામે લડાઈ કરવી હતી; ત્યારે બીજા પક્ષને ફ્રેડરિકને પોતાની ગાદી પાછી અપાવવી હતી. બર્કિંગહામ પહેલા પક્ષમાં હતો. તેણે અર્લ ઓફ ઇસેક્સને કાડિઝ લેવા મોકલ્યો, પણ નૌકાસૈન્ય માટે પૂરતો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો નહોતો તેથી તે દરિયાઈ સવારી એકદમ નિષ્ફળ ગઈ. ફ્રાંસમાં કાર્ડિનલ રિશેલ્યુ (Richelieu) પ્રોટેસ્ટંટોનો પક્ષકાર હતો, તે હકીકત ચાર્લ્સના નબળા મુત્સદ્દીઓ બિલકુલ કળી શક્યા નહીં.

§ તેના સહયોગે સ્કૉટ લોકો સાથે મસલત ચલાવી હતી. તેના વીખરાયા પછી લંડનમાં રથજે રથજે મુલોહનો લગ થયો.

* પિમ ધણી શક્તિવાળો આગેવાન હતો. He was the only leader on the popular side on a level in position with Strafford and Laud...He was no revolutionary either by temper or by principle. ...Surrounded by men who were often apt to take narrow views, Pym, if ever English statesmen did, took broad ones...He had the double gift of being at once practical and elevated; a master of tactics and organizing arts, and yet the inspirer of solid and lofty principles. How can we measure the perversity of a king and counsellors who forced into opposition a man so imbued with the deep instinct of government, so whole-hearted, so keen of sight, so skilful in resources as Pym ?

John Morley's *Cromwell*.

ઊલટું તેઓએ તેને નાખુશ કર્યો; કારણકે બકિંગહામ ક્રાંસની રાણીને જાળમાં લેવાની મૂર્ખાઈ કરી ને ચાર્લ્સે કૅથોલિકોને છૂટ આપી નહીં, તેથી ક્રાંસને ને ઈંગ્લંડને પણ લડાઈ સજાગી ઊઠી. આ લડાઈમાં પણ બકિંગહામને ઘણી નાદારી બતાવી. ઇ. સ. ૧૬૨૭માં ઈંગ્લંડથી કેટલાક માણસો ચાર્લ્સના મામા ડેનમાર્કના રાજાની ને બનેલી ફ્રેડરિકની મદદે ગયા હતા. તેઓ પણ બકિંગહામની અવ્યવસ્થાને લઈને ખૂબ હેરાન થયા. આ વખતે વૉલેનસ્ટીન (Wallenstein) કૅથોલિક રાજ્યોની વતી જર્મનિમાં ને બાલ્ટિક સમુદ્રના કિનારા ઉપર મુખ્ય ફતેહો મેળવતો હતો. અંગ્રેજોને એ દિશાનો બધો વેપાર તૂટી જશે એમ ચાર્લ્સને લાગ્યું, પણ પાર્લમેંટ સાથે તેને બનતું નહોતું તેથી તે કાંઈ કરી શક્યો નહીં. તેણે ક્રાંસ ને સ્પેઈન સાથે સુલેહ કરી, ઇ. સ. ૧૬૨૯-૩૦. જર્મનિમાં સ્વીડનનો રાજા ગસ્ટવસ એડોલ્ફસ પ્રોટેસ્ટાંટોના પક્ષે લઈ દરમ્યાન થયો હતો. ચાર્લ્સે તેની સાથે મેત્રી કરવા ફ્રાંક્રાં માર્યા-પણ હવે યુરોપના રાજાઓ તેને કળી ગયા હતા, તેથી તેમાં પણ તે ફાવ્યો નહીં. રાજા ને પાર્લમેંટ પરસ્પર લડાઈ કરતાં હતાં ત્યારે રાજાએ ક્રાંસથી ને ઈંગ્લંડથી મદદ મેળવવા તજવીજ કરી હતી, પણ ક્રાંસમાં કાર્ડિનલ મેઝરિને તેને ફાવવા દીધો નહીં. ઈંગ્લંડમાં રાજાના કેટલાક પક્ષકારોએ આશરો લીધો હતો તે સિવાય તે દેશની પણ ખાસ મદદ મળી નહીં.

ચાર્લ્સનો આપખુદ અમલ.—બકિંગહામના મરણ પછી ને ત્રીજી પાર્લમેંટને રજા આપ્યા પછી ચાર્લ્સે રાજ્યની તમામ લગામ પોતાના હાથમાં લીધી. પહેલાં તો તે પોતે જ પોતાનો મંત્રી રહ્યો, પણ થોડા વખતમાં વેંટવર્થ અને લૉડ નામના બે મુખ્ય સલાહકારો મળ્યા ને બધો કારભાર તેમના કહેવા મુજબ ચાલવા લાગ્યો. પ્રજા પાસેથી નાણું કઢાવવા માટે આ વખતમાં જુદા જુદા રસ્તાઓ લેવામાં આવ્યા. લોકોને પરાણે પૈસા લઈ નાઈટ (Knights) બનાવવામાં આવતા. ક્રાંસમાં કાર્ડિનલ રિશેલ્યુએ નેધરલૅંડના ભાગલાઓ પાડવા માટે સ્પેઈન સાથે સંધિ કરી ત્યારે ચાર્લ્સને ડર લાગ્યો ને તે માટે તેણે એક મોટું નૌકાબળ તૈયાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. અત્યારસુધી એવો ધારો હતો કે કિનારા ઉપર વસતા લોકો લડાઈ વખતે

પોતાને ખર્ચે નૌકાઓ તૈયાર રાખે અથવા તે બદલ રાજ્યને રોકડ રકમ આપી એ જવાબદારીમાંથી છૂટી શકે. ચાર્જે હવે આ નૌકાકર Ship-money tax—સુનેહના વખતમાં પણ કિનારાના લોકો પર ને આખા રાજ્ય ઉપર નાખ્યો ને તેથી દર વર્ષે સારી રકમ ભેગી કરી,* ઇ. સ. ૧૬૩૪-૩૭. જૂનાં જંગલો સંબંધીનો કાયદો નવેસરથી કરી રાજ્યનાં જંગલોમાં લોકોએ વસવાટ કર્યો હતો તેમની પાસેથી પણ ચાર્જે સારી રકમ કઢાવી. જુદી જુદી વેપારની ચીજો માટે એકઢથ્યુ ઇજારાઓ આપી પૈસો એકઠો કરવામાં આવ્યો.

અદાલતોના ન્યાયાધીશોને ચાર્જ પોતાની ખુશી પ્રમાણે રજા આપવા ને નીમવા લાગ્યો. એક તરફ ચાર્જ પ્યુરિટનોને સંતાપતો હતો, તો બીજી તરફ કેથોલિકોને આશરો આપતો હતો. વૅટવર્થની ને લૉડની મદદથી ચાર્જે આપખુદ સત્તા સ્થાપવા હવે તનનોડ મહેનત કરવા માંડી. ઇંગ્લંડના લોકોમાં એ વખતે છચ્ચોક બંડ કરવાની ઉમેદ કે તૈયારી જરા પણ નહોતી. એ તૈયારીની શરુઆત રકૉટલંડમાં થઈ. ઇ. સ. ૧૬૩૯માં શૉર્ટ પાર્લિમેંટે ને ઇ. સ. ૧૬૪૦ની લૉગ પાર્લિમેંટની પહેલી બેઠકના બનાવોએ આ આપખુદ અમલનું અનિષ્ટ પરિણામ પ્રજાને જાહેર કરી દીધું; ને ઇ. સ. ૧૬૪૨માં લડાઈ શરુ થઈ એટલે એ આપખુદ કારભારનો નાશ પણ શરુ થયો.

સર ટૉમસ વૅટવર્થ, અર્લ ઓફ રૅફ્ફોર્ડ.—વૅટવર્થ પહેલાં હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં રાજ્યનો મુખ્ય પ્રતિપક્ષી હતો. ઇ. સ. ૧૬૨૮માં તે રાજ્યને મળી ગયો. તે બાહુશ, પૈસાદાર, ખાનદાન, બુદ્ધિશાળી અને આવેશવાળો માણસ હતો, અને ઇલિયટની આગેવાની તેને પસંદ ન પડવાથી તે ચાર્જના પક્ષમાં

* આ કર સામે માત્ર બે જણાઓએ જ અદાલતોમાં જઈ ન્યાય માગ્યો—લૉડ સે (Saye)એ અને જહાન હમ્પડને. હમ્પડનના કરનો આકાર માત્ર ૨૦ શિલિંગ હતો. અદાલતના કેટલાક ન્યાયાધીશોએ વિવાદ તેમના લાભમાં ઉતાર્યો. રાજ્યના પક્ષકાર હાઈડે અથવા લૉડ કલેરંડને પણ કર સામે લખ્યું છે:—

A spring and magazine, that should have no bottom, and an everlasting supply for all occasions.

બળી ગયો હતો. તે એમ માનતો કે રાજનાં તમામ કાર્યોને પાર્લિમેન્ટ કાયદેસર રીતે સંપૂર્ણ અંકુશમાં લાવી શકે નહીં. હવે રાજ્યએ તેને અર્થ બનાવ્યો અને તરત જ ઉત્તર વિભાગની કાર્ડિસિલનું પ્રમુખપદ આપ્યું. આ હોદ્દા ઉપર તેણે ઉત્તર ઇંગ્લંડના લોકો ઉપર રાજ્યને નામે ધણો જુલમ ગુજાર્યો. ઇ. સ. ૧૬૩૩માં ચાલ્સે તેને આયર્લેન્ડનો ડેપ્યુટિ કર્યો. ત્યાં તે પોતાની ખરી રાજ્યનીતિને પ્રકાશમાં લાવ્યો. એ રાજ્યનીતિ ‘થરો’—‘Thorough’ના નામથી ઝાળખાય છે. તેમાં લોડ પણ સામેલ હતો. આ ધોરણ એટલે—પહેલાં રાજ્યને માટે એક મોટું ને તાલીમ લીધેલું લશ્કર બંધ કરવું; બીજું, પાર્લિમેન્ટ વિના રાજ્ય અમલ કરી શકે તે માટે નાણાં મેળવવાનાં કાયમનાં સાધનો બનાવવાં; ત્રીજું, આયર્લેન્ડમાં વસતા બ્રિટિશ લોકોને અને આયરિશ ખેડૂતોને સારો કારભાર ચલાવી સંતોષમાં રાખવા; ચોથું, હરામખોરોને અને લાંચરૂશવતને દાબી દેવાં. ઇંગ્લંડમાં પણ આવી જ જાતની રાજ્યનીતિનું અનુકરણ કરવા તેણે રાજ્યને ને લોડને કહેવરાવ્યું. કરકસર કરવી, યુરોપનાં રાજ્યો સાથે સુલેહથી રહેવું, ઉત્પન્ન કરતાં ખર્ચ હમેશાં ઓછું રાખવું, પાર્લિમેન્ટની સલાહ પ્રમાણે કાયદાઓ કરવા પણ તેને કદિ નમતું તો ન આપવું, જૂના દફતરમાંથી રાજ્યને અનુકૂળ ધોરણોને બહાર લાવવાં, રાજ્યના વિરોધીઓને હરકાઈ રીતે દાબી દેવા, વેપાર, ખેતી અને ખરા ધર્મને દેશમાં ઉત્તેજન આપવું, એ આ ‘થરો’ ને નામે ઝાળખાતી રાજ્યનીતિનાં બીજાં સૂત્રો હતાં. (It meant vigilance, dexterity, relentless energy). તેની સામે વિરોધીઓએ (Root and Branch Policy) જડમૂળથી બેખોરવાની નીતિ ધરી. આવી રીતે જ ઇંગ્લંડનો રાજ્ય યુરોપના રાજ્યો જેવો નિરંકુશ થઈ શકે એમ સ્ટ્રેટ્ફોર્ડ માનતો. સ્ટ્રેટ્ફોર્ડમાં રાજ્યનો પરાજય થયો ત્યારે તેણે વેન્ટવર્થને ઇંગ્લંડ બોલાવ્યો ને તેને અર્થ આર્-સ્ટ્રેટ્ફોર્ડ બનાવ્યો, ઇ. સ. ૧૬૩૯. તેનો વિચાર પાર્લિમેન્ટની સંમતિથી બે લશ્કરો બનાવવાનો હતો, એક આયર્લેન્ડમાં ને બીજું ઇંગ્લંડમાં. તે કારણથી તેણે રાજ્યને પાર્લિમેન્ટને ફરી બોલાવવાની સલાહ આપી. પણ ન્યારે એ શાર્ટ પાર્લિમેન્ટને રાજ્ય આપવામાં આવી ત્યારે તેણે જોયું કે પાર્લિમેન્ટ કાયમનું લશ્કર

રાખવા માટે કદિ સંમતિ આપશે નહીં. તેથી તેણે હવે વગર સંમતિએ એવું લશ્કર ઊભું કરવાની કોશિશ કરી. તેણે આયર્લેન્ડના લોકોને તે દેશમાં વસતા અંગ્રેજો ને સ્કૉટ લોકો વિરુદ્ધ ઉશ્કેર્યા. પણ દરમ્યાન લૉન્ગ પાર્લમેન્ટ મળી હતી. તેના સભાસદોએ સ્ટ્રૉફર્ડ ઉપર આયર્લેન્ડના લોકોની મદદ વડે ઇંગ્લંડમાં બંડ ઊઠાવવાની કોશિશ કરવાના આરોપ ઉપર કામ ચલાવ્યું ને તેને દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવામાં આવી. સ્ટ્રૉફર્ડનાં કુલ્યોથી આવી શિક્ષા તેને થવી જોઈતી નહોતી-તેનું અપકૃત્ય રાજદ્રોહમાં નહીં પણ દેશદ્રોહમાં ગણાવું જોઈએ. આરોપીએ પોતાનો સરસ બચાવ કર્યો. દરમ્યાન ઇંગ્લંડના કેટલાક લશ્કરી અમલદારોએ જખરદસ્તીથી રાજાને મદદ કરવાનું છજ કર્યું તે પકડાઈ ગયું, તેથી સ્ટ્રૉફર્ડના કામનો પણ હવે તરત જ નિકાલ કરવામાં આવ્યો. હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં તેના સામે “Bill of Attainder” પસાર કરવામાં આવ્યું. સ્ટ્રૉફર્ડનો શિરચ્છેદ થાય તો જ લોકો શાંત બેસી રહે એમ હતું. હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સમાં માંડમાંડ મિલને સંમતિ મળી. રાજાએ પણ માંડમાંડ સહી આપી. ઇ. સ. ૧૬૪૦ના મે માસની ૧૨મી તારીખે આ માનીતા મુત્સદ્દીના શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો, ને એ બનાવ બે લાખ ઉશ્કેરાએલા અંગ્રેજોએ આનંદથી ને કાલાહલથી નજરેનજર જોયો.*

વિલિયમ લૉડ (William Laud).—વૅટવર્થ મુલ્કી ખાતાંઓ જોતો; લૉડ ચર્ચની વ્યવસ્થા ઉપર દેખરેખ રાખતો. આ મિશન જોઈમિસના વખતમાં બહુ આગળ આવી શક્યો નહોતો, પણ ચાર્લ્સના વખતમાં

* Three whole kingdoms were his accusers and eagerly sought in one death a recompense of all their sufferings.

મરતી વખતે સ્ટ્રૉફર્ડ બોલ્યો કે:—Put not your trust in princes nor in the sons of men, for in them there is no salvation.

રાજા મિલના ઉપર સહી કરતાં પહેલું અચકાતો હતો: “If my own person only were in danger, I would gladly venture to save Lord Strafford's life; but seeing my wife, children, and all my kingdom are concerned in it, I am forced to give way to it...My Lord Strafford's condition is more happy than mine.”

અર્કિંગહામની વગથી તે રાજની પ્રીતિ મેળવી શક્યો. તે ઍંગ્લો-કૃષ્ણાલિક મતનો હતો ને તેથી પ્યુરિટનોનો ને પાર્લમેન્ટની સ્વતંત્રતાનો કદો શત્રુ હતો. ચાર્લ્સ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેની ઉંમર પર વર્ષની હતી, પણ હવે બંને જણા એક થઈ ગયા. લૉડ ગ્રીણામાં ગ્રીણી કારભારની વિગત જોઈ શકતો. તે ધણો પ્રમાણિક, ખંતીનો, કરકસરી, ઉદ્યમી, અને નિયમિત કામ કરવાવાળો હતો; પણ તેનામાં દૂરંદેશી નહોતી. તે ઉપરાંત તે વખતના માણસોની માફક લૉડ પણ ધર્મની આખતમાં અસહિષ્ણુ હતો. જે લોકો તેના મતને નમતા નહોં તે બધાને તે પાપી સમજતો, ને તેમને જડમૂળથી કાઢવા તેને તે ધર્મ માનતો. ધર્મને નામે તેણે ચાર્લ્સને આપખુદ ને જુલમી રાજ બનાવી દીધો. તે સ્વભાવે ઉદ્ધત હતો અને તેની રીતભાત ધણી કડક હતી. તેણે સ્ટાર ચેમ્બર ને હાઈકમિશન અદાલતો મારફત તથા આખા દેશમાં ફરીને પોતાના પંથના વિરોધીઓને સખ્ત દંડ, કેદ ને બીજી શારીરિક વ્યથાની શિક્ષાઓ કરાવી. ઇ. સ. ૧૬૩૪માં લૉડ કૉન્ટરબરિનો આર્યબિશપ થયો. હવે પોતાના મનોરથો પાર પાડવાની તેને ખરી તક મળી. તે રાજનો મુખ્ય સલાહકાર* થયો. લૉડ નજવા ગુના માટે સખ્ત શિક્ષા કરતો. William Prynne નામના એક ઍરિસ્ટરે નાટકો વિરુદ્ધ લખ્યું તેથી તેના ઉપર ચાર્લ્સ(?) નો આરોપ મૂકી તેની સનદ ખેંચી લેવામાં આવી અને તે ઉપરાંત તેના કાન કાપી નાખવામાં આવ્યા. બીજી વખત તેના ગાલ ઉપર S. L. (Seditious Libeller) ના ડામ દેવામાં આવ્યા.†

* એક વખતે કોઈ અભણા માણસે લૉડને કહ્યું કે જો તે કૃષ્ણાલિક પંથમાં આવે તો તે કાઈનલ અને ખરો. લૉડે કહ્યું:—Something dwells within me, which will not suffer me to accept that until Rome be other than it is”

† If he is called upon to defend his practice of bowing towards the altar upon entering a church, he finds his arguments not on any high religious theme, but upon the custom of the Order of the Garter. To him a Church was not so much the Temple of a living spirit as the palace of an invisible King. Gardiner.

લોડે હવે ભાષણકર્તાઓ, વર્તમાનપત્રો, છાપખાનાંઓ, લેખકો, વર્મગુરુઓ, શિક્ષકો, વગેરે તમામ વિરોધીઓને સતાવ્યા. પરિણામે હજારો પ્યુરિટનો ઈંગ્લંડ છોડી ગયા, ને હજારો રાજના ને તેના પંથના કદા દુસ્મનો બન્યા. ઇ. સ. ૧૬૪૦ના ડિસેમ્બરમાં લૉગ પાર્લમેંટે તેને કેદ કર્યો, ને ઇ. સ. ૧૬૪૫ના જાન્યુઆરિમાં તેનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો.

ચાર્લ્સ અને સ્કૉટ્લંડ.—સ્કૉટ્લંડ પછાત અને ગરીબ હતું. ઉત્તરમાં કુંગરાઉ ભાગના લોકો અર્ધા સ્વતંત્ર રહી શક્યા હતા. દક્ષિણના લોકો રાજ સામે બાથ બીડી શકે એવા હતા. રાજ તેનાથી બહુ ડરતો. ધર્મની બાબતમાં દક્ષિણ સ્કૉટ્લંડના લોકો ધણા ઝૂની હતા ને તેઓ કાલ્વિનના પંથમાં બળ્યા હતા. જેમ્સના વખતમાં ઈંગ્લંડનો પંથ ત્યાં પરાણે દાખલ કરવાના નિષ્ફળ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. ચાર્લ્સે પોતાના અમલનાં પહેલાં વર્ષોમાં એવો જ નિષ્ફળ ઉદ્યોગ કર્યો. ઇ. સ. ૧૬૩૩માં તે અલિપેક માટે તે દેશમાં ગયો ને તેણે ત્યાંની પાર્લમેંટને પોતાના પક્ષમાં લેવા યત્નો કર્યા. પણ એ બાબતમાં તે ફાવી શક્યો નહો. તેથી નિરાશ થઈ તે તરત સ્વદેશ પાછો વળ્યો. પણ સ્કૉટ્લંડમાં પોતાના વિચારો દાખલ કરવાનો મમત તેણે ને લોડે જરા પણ છોડ્યો નહો. ઈંગ્લંડની તમામ જુલમી સંસ્થાઓ તેમણે હવે તે દેશમાં દાખલ કરી. ધણા લોકો હાંધેડાયા. તે લોકોએ પોતાના નિયુક્ત માણસોને રાજના મંત્રીમંડળ પાસે પોતાની ફરિયાદો લઈને મોકલ્યા. પછી તેઓએ એકમત થઈને એક રાષ્ટ્રીય કરાર (National Covenant) કર્યો કે ચર્ચ (Kirk)ની ને પાર્લમેંટની સંમતિ વિના પોતાના ધર્મ ઉપર જે કાંઈ અત્યાચાર કરવામાં આવે તે સામે સૌ કાઈ એ બચાવ કરવો, ને તે સાથે રાજના તમામ અધિકારોનું રક્ષણ કરવું, ઇ. સ. ૧૬૩૮. આ કરારમાં તમામ સ્કૉટ લોકોએ સહીઓ આપી. રાજ આ કરારને બંડખોરોનાં અપકૃત્ય તરીકે ગણવા લાગ્યો. તેણે પોતાનાં અપકૃત્યો સામેનો પ્રજાનો વિરોધ કેટલો સખ્ત તથા તીવ્ર હતો તે ગણકાર્યું પણ નહો. રાજએ સ્કૉટ પ્રજાને મનાવવા માટે માર્કિવસ આવ્ હમિલ્ટનને, તથા તથા વાર મોકલ્યો, પણ તથા વાર તે

કોઈ નિર્ણય પર આવ્યા સિવાય પાછો આવ્યો. સ્કૉટ પાર્લિમેંટે હવે રાજની તમામ ધાર્મિક સત્તાઓ પાછી ખેંચી લીધી.

તરત ચાર્લ્સે સ્કૉટલેંડ ઉપર સવારી કરી. તેની પાસે નહોતું સારી તાલીમ પામેલું લશ્કર, નહોતો પૈસો, નહોતું દારુખાનું, કે નહોતા સારા સરદારો. સ્કૉટલેંડના લોકોએ પરદેશથી લડાઈનાં સાધનો મંગાવ્યાં. ઘણા સ્કૉટ સિપાઈઓ યુરોપમાં સુંદર લશ્કરી તાલીમ લઈ આવ્યા હતા. તેઓએ પોતાના ધર્મની ને સ્વતંત્રતાની ખાતર પ્રજાની આગેવાની લીધી. તેમાં અલેક્ઝાંડર લેન્લિ અથવા અર્લ ઓફ મૉન્ટ્રોઝ (Montrose) મુખ્ય હતો. તેથી ચાર્લ્સે બેરિક (Berwick) પાસે સુલેહ કરી, ઇ. સ. ૧૬૩૯. આ લડાઈ “First Bishops’ War” કહેવાય છે.*

હેરિકનું તહ તદ્દન નકામું હતું, કારણકે રાજની ને સ્કૉટ લોકોની વચ્ચે જે મતભેદ હતો તેનું નિરાકરણ તેથી જરા પણ થયું નહોતું. દરેક પક્ષને સામા પક્ષનો ભરોસો નહોતો. આ વખતે વેંટવર્થ ઈંગ્લેંડ આવ્યો. તેની સલાહથી ચાર્લ્સે સ્કૉટ પાર્લિમેંટને પણ રજા આપી. ચાર્લ્સે વળી સ્કૉટલેંડ ઉપર ચઢાઈ કરી, પણ લેવને તેના સરદારોને ન્યુબર્ન પાસે હરાવ્યા, તેથી ચાર્લ્સે પાછું હઠવું પડ્યું, ઇ. સ. ૧૬૪૦. રિપન મુકામે બંને પક્ષ વચ્ચે સમાધાની થઈ. ચાર્લ્સે સ્કૉટ લોકોને દંડ આપ્યો ને જ્યાંસુધી તે દંડ ન ભરાય ત્યાંસુધી ઈંગ્લેંડની ઉત્તરના કેટલોક ભાગ તેમના હવાલામાં રહેવા દેવો એવું વચન આપ્યું. આ લડાઈ “Second Bishops’ War” કહેવાય છે.

ઇ. સ. ૧૬૪૧માં જ્યારે લૉન્ડન પાર્લિમેંટ રાજનાં તમામ કાર્યોને એક પછી એક ઊથલાવી નાખતી હતી, ત્યારે એક પક્ષે રાજને સ્કૉટલેંડમાં આવવા નિમંત્રણ કર્યું. રાજ ત્યાં ગયો ખરો, પણ તેમાં કાંઈ વળ્યું નહો.

* ચાર્લ્સના લશ્કરમાં માર્કિવસ ઓફ હૅમિલ્ટન હતો. તેને લીથ (Leith)ના કોટનો કબજો હોવા હોતો. તે કોટના બચાવકામમાં ઓછો પણ સામેલ હતો. તેની પોતાની માએ પિસ્તોલ હાથમાં લઈ તેને કહેવાયું કે જો તે જમીન ઉપર પહોંચી તો તે પોતે પોતાના પુત્રને ગોળીથી ઠાર કરશે.

આવી રીતે સ્કૉટ લોકો ને અંગ્રેજ લોકો એકઠીલ થઈ રાજ્ય સામે થવા તૈયાર થતા હતા. હવે પછીનો ભાગ આપણે રાજ્ય ને પાર્લિમેન્ટની હાકલોમાં જોઈશું.

લૉગ પાર્લિમેન્ટ.—આ પાર્લિમેન્ટ મળી કે તરતજ સ્ટ્રૅન્ડ ઉપર કામ ચલાવ્યું. અને ફ્રિય, વિડનૉક ને લૉડ ઉપર પણ કામ ચલાવવાનો હુકમ મેળવ્યો. ફ્રિય, વિડનૉક દેશાવર ભાગી ગયા. સ્ટાર ચેમ્બરના ઠરાવ ઉપર જે લોકોને ફૂર શિક્ષાઓ કરવામાં આવી હતી તેઓ હવે છૂટા થયા. એક-હથ્થુ વેપાર (Monopolies) બંધ થયો. નૌકાકર પણ ગેરકાયદેસર ઠર્યાં. કચ્છલોકોની સામેના કાયદાઓનો હવે અમલ કરવામાં આવ્યો. રાજ્યે પાર્લિમેન્ટ દર ત્રણ વર્ષે બેલાવવી જોઈએ એવો ઠરાવ (Triennial Bill) કરવામાં આવ્યો. હાઈ કમિશન કોર્ટ, સ્ટાર ચેમ્બર, ઉત્તરના પ્રદેશની ને વેલ્સની કાઉન્સિલો, ને એવી આપખુદ અદાલતોને બંધ કરવામાં આવી. ગયાં વર્ષોમાં ચાર્લ્સ જે જે આપખુદ કૃત્યો કર્યા હતાં તે બધાં હવે ગેરકાયદેસર ઠર્યાં. આ પાર્લિમેન્ટે લૉડે ઇન્ક્વેન્ડના સર્ચની ક્રિયાઓમાં ફિતારેલું કેટલુંક જતૂત બંધ કર્યું. દરમ્યાન આયર્લેન્ડમાં બળવો થયો, તેથી સલાસદો મુજાવા લાગ્યા. તેઓએ અગિયાર મતની બહુમતીએ એક ‘Grand Remonstrance’ એટલે મોટું વાંધાપત્ર પસાર કરાવ્યું; તેમાં ચાર્લ્સના અમલનાં જૂનાં કામોની, પાર્લિમેન્ટે હમણાંજ કરેલા ઠરાવોની, ને રાજ્યે વિશ્વાસુ ને પ્રજાપ્રિય સલાહકારોને મંત્રીમંડળમાં ચૂકવાની નોંધ લેવામાં આવી.* આ બાબતો ઉપર પાર્લિમેન્ટમાં ઘણી ગરમાગરમ તકરારો ચાલી ને હાઈડ, ફ્રાંકલંડ વગેરે સામા પડ્યા.* રાજ્યે તેમને હવે પોતાના વિશ્વાસમાં લીધા.

આયર્લેન્ડનો બળવો દાબી દેવા લશ્કરની જરૂર હતી. રાજ્ય ને પાર્લિમેન્ટ બંને વચ્ચે Militia-નાગરિકોના સૈન્યના ઉપરના અંકુશ માટે ભારે

---

* ક્રોમવેલે પાછળથી જણાવ્યું કે:— If the Remonstrance had been rejected, I would have sold all I had the next morning and never have seen England any more; and I know there are many other honest men of this same resolution.

તકરારો થઈ. દરમ્યાન લંડનમાં સુનેહનો ભંગ વધુ ને વધુ થતો હતો. તેથી તેનો લાભ લઈ ચાર્લ્સે પિમ, હંપડન, હોલ્સ, હેઝરિગ (Hezelrigg), સ્ટ્રોડ (Strode) ને લૉર્ડ વૅન્ડવિલ—Lord Wandeville—ને કેદ કર્યા ને તેમના ઉપર કામ ચલાવવા હુકમ કર્યો. પણ હાઉસ ઓફ કૉમન્સે એ લોકોને સોંપી દેવા ના પાડી, તેથી રાજ પોતે ૩૦૦ માણસો સાથે પાર્લમેન્ટના સભાગૃહમાં દાખલ થયો; પણ પાંચ જણાઓ તો તેના સપાટાથી છટકી ગયા હતા, તેથી રાજ હતાશ થયો ને એક નાનું ભાષણ કરી ચાલ્યો ગયો.

રાજ ને પ્રજા વચ્ચે હવે ઉઘાડી લડાઈ થશે તે વિષે કેાઈ ને શક રહ્યો નહીં. દરેક પક્ષ તે માટે હવે તૈયારી કરવા લાગ્યો. રાણી પોતે ફ્રાંસ નાસી ગઈ. રાજ પોતે ચૉર્ક ચાલ્યો ગયો. પાર્લમેન્ટે ઓગણીસ ઠરાવોમાં પ્રજાની જરૂરિયાતો રાજને જણાવી. જે આ ઠરાવો રાજ કબૂલ કરે તો તેની તમામ સત્તા નાબૂદ થાય. એ કારણથી એ ઠરાવો તેણે માન્ય રાખ્યા નહીં. ઇ. સ. ૧૬૪૨ના ઓગસ્ટમાં રાજ ને પ્રજા વચ્ચે લડાઈ શરુ થઈ.

બંને પક્ષનું બળાબળ.—ઇ. સ. ૧૬૪૨ના ઓગસ્ટની ૨૨મી તારીખે નૉટિંગહામ મુકામે ચાર્લ્સે પોતાની પાર્લમેન્ટ સામે લડાઈ જાહેર કરી. તે અગાઉ પાર્લમેન્ટે ક્યારનું લોકોને જાહેર કરી દીધું હતું કે તેને પોતાને પ્રજાના ધર્મ, અધિકારો, સ્વતંત્રતા અને કાયદાઓના રક્ષણ માટે ને રાજના અરામ સલાહકારોને લીધે, રાજ વિરુદ્ધ ઊઠવાની ફરજ પડી છે. એ વખતે હારજિત કેાની થશે તે વિષે ખ.સ આગાહી થઈ શકે એમ નહોતું. ૮૦ અમીરો રાજના પક્ષમાં ભગ્યા; ૩૦ અમીરો પાર્લમેન્ટ સાથે રહ્યા; ૨૦ અમીરો તટસ્થ રહ્યા.

* Former Parliaments had spoken for the people, but never called upon the people to protect them. Hence: the purity and charm of Elliot's life and death; he registered the claims. Pym was the master of another art—to seize the power. Pym first called in clubs and broadswords to protect this Parliament from the fate to which all its predecessors had submitted.

England under the Stuarts by Trevelyan.

કોમન્સમાંથી ૩૦૦ સભાસદો પાર્લમેંટ સાથે રહ્યા ને ૧૭૫ સભાસદોએ રાજીનામો પક્ષ લીધો. ઉચ્ચ ને મધ્યમ વર્ગોનો મોટો ભાગ રાજીનામો પક્ષકાર હતો. વેપારીઓ, કારીગરો, ને ઘણા ખેડૂતો પાર્લમેંટ સાથે રહ્યા. તમામ ચર્ચ લગભગ રાજીનામો પક્ષમાં હતું. લંડન,* તમામ બંદરો, હુન્નરઉદ્યોગનાં મથકો, એટલે કે ઈંગ્લંડનો પૂર્વ અને અગ્નિકોણનો ભાગ પાર્લમેંટના સાથમાં હતો. પશ્ચિમ ને ઉત્તરના પ્રદેશના લોકોએ રાજીનામો પક્ષ લીધો. સાધારણ રીતે એમ કહી શકાય કે જે લોકો કૃષિલિક પંથ ને અંગ્રેજી કૃષિલિક પંથ માનતા હતા તેઓ રાજીનામો સાથે રહ્યા; ને જે લોકો પ્યુરિટન પંથ માનતા હતા તે લોકો પાર્લમેંટ સાથે રહી લગ્યા. ઈંગ્લંડના મધ્ય ભાગમાં ખાસ કોઈ એક પક્ષનું જોર નહોતું. પાર્લમેંટને એક ખાસ લાભ હતો. તેના પક્ષના પ્રદેશનો બચાવ કરવો એ ઘણું સુગમ હતું, કારણકે એ પ્રદેશ છૂટોછવાયો નહોતો. પાર્લમેંટના પક્ષકારો પૈસેટકે સુખી હતા. કિનારાનો તમામ ભાગ તેના કબજામાં હતો, તેથી જગતનું ઉત્પન્ન તેને ખુશીથી મળી શક્યું. રાજીનામો પક્ષકારો ખેતી ઉપર નબતતા તેથી તેમને નાણાં સંબંધી ઘણી મુશ્કેલીઓ નહી. વળી ચાર્લ્સના દરબારમાં બિલકુલ એકસંખી નહોતી. લશ્કરી બળમાં અને પક્ષ પહેલાં તો સરખા કહી શકાય; પણ પાર્લમેંટના માણસોને લશ્કરી તાલીમ કદિ મળી નહોતી. વેપારીઓને ને ખેડૂતોને લાંબા વખત માટે સિપાઈગીરી કરવાનું કેમ કહી શકાય? રાજીનામો પાસે ધોડેસવારોનું સૈન્ય સારું હતું; પાર્લમેંટનું તોપખાનું રાજીનામો ચઢિયાતું હતું. સરદારી માટે પહેલાં તો ખાસ કોઈ પક્ષ બળવાન નહોતો. દરિયા ઉપરનો કાબૂ પાર્લમેંટ પાસે હોવાથી ને બાબતમાં રાજીનામો પક્ષની નબળાઈ ગણી શકાય; કારણકે જે દેશનું નૌકાબળ ને કિનારાનો કબજો રાજીનામો હાથમાં હોત, તો તે યુરોપના રાજીનામોની સલાહ ને મદદ મેળવી શકત; તે ઉપરાંત બંદરોના વેપારનું ઉત્પન્ન પોતે વસૂલ કરી શકત. છતાં રાજીનામો નામ, તેની ઈજ્જત, તેનો મોહ, પ્રજાને મન બહુ હતાં. તેથી પણ ઘણા તેના પક્ષમાં લગ્યા. આ રાજીનામોના વિગ્રહમાં એક ખાસ નોંધવા જેવી બાબત રહી જવી જોઈએ નહીં. એ વિગ્રહમાં બીજા વિગ્રહોમાં

જેમ જેવામાં આવે છે તેમ, મોટા પાયા ઉપર લૂંટફાટ, ખૂન, તોફાન, હલાકી, કે એવું કાંઈ ખાસ ક્યાંય નહોતું. તે વિચિત્રથી ઈંગ્લંડની પ્રજાને ખાસ આર્થિક નુકસાન થયું નહોતું. દરેક કાઉન્ટિ અથવા જિલ્લામાં લશ્કરી સમિતિઓ બધો લશ્કરી વહીવટ કરતી.

Cavaliers અને Roundheads.—જ્યારે 'Grand Remonstrance' ઉપર પાર્લિમેન્ટમાં ગરમાગરમ તકરારો ચાલતી હતી ત્યારે એ રાજકીય પક્ષ જિલ્લા થયા: રાજાનો પક્ષ ને પાર્લિમેન્ટનો પક્ષ. આ પક્ષકારો લડાઈમાં જિતયાં ત્યારે તેમને અમુક નામો આપવામાં આવ્યાં. રાજાનો પક્ષકાર 'Cavalier' કહેવાયો; પાર્લિમેન્ટનો પક્ષકાર 'Roundhead' કહેવાયો. પહેલાં ઇ. સ. ૧૬૪૦માં ચાલ્સે પોતાનું રક્ષણ કરવા સ્ટ્રૅફર્ડે જિલ્લા કરેલા લશ્કરના જે અમલદારોને રોક્યા હતા તેમને પ્રતિપક્ષીઓ કવેલિયરો કહેતા; જે લોકો હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સમાંથી બિશપોને આતંક કરવા માગતા હતા તેમને પ્રતિપક્ષીઓ Roundheads કહેતા. આ બે સંજ્ઞાઓ હવે જુદા જુદા બે પક્ષની ઓળખ માટે સામાન્ય સંજ્ઞાઓ થઈ ગઈ.

રાજાપ્રજાનો વિમ્મહ—પહેલો વિભાગ, ઇ. સ. ૧૬૪૨-૪૩.—લડાઈ સળગી ત્યારે પાર્લિમેન્ટનું મુખ્ય મથક નૉર્થમ્પટન હતું; રાજા નૉર્થિંગહામમાં હતો. પાર્લિમેન્ટના સરદાર અર્ચ ઓફ ઇસેક્સે રાજાનાં માણસોને વુર્સ્ટર (Worcester)માંથી કાઢી મૂક્યાં. રાજા પોતે લંડન કબજે કરવા જાવો, પણ રસ્તામાં એડ્જહિલ્લ (Edge-hill) પાસે તે હારી ગયો. ચાલ્સે હવે ઓક્સફર્ડને પોતાની રાજધાની કરી. વળી તેણે લંડનની નજીક ટર્નહામ ગ્રીન (Turnham Green) પાસે શત્રુઓ મોટી સંખ્યામાં ભેગા થયા હતા તેથી તે પાછો હટી ગયો, ઇ. સ. ૧૬૪૨. ઉત્તરમાં ચાલ્સેના પક્ષકાર અર્ચ ઓફ ન્યૂકેસલે યૉર્ક પરગણું કબજે કર્યું. પશ્ચિમમાં પણ તેના માણસોએ કૉર્નેવૉલ, ડેવનશાયર ને વેલ્સ કબજે કર્યાં. આવી રીતે શત્રુઆતમાં રાજાના પક્ષને વિજય મળ્યો. તેથી પાર્લિમેન્ટના આગેવાનોએ ઓક્સફર્ડ મુકામે રાજા સાથે સુલેહ કરવા વાટાઘાટ ચલાવી, પણ એકમત ન થતાં તે વાટાઘાટો બંધ રહી. ચાલ્સેવરીલ્ડ (Chalgrovefield)

ગ્રંથ. આવી રીતે રાજનું બળ વધતું જતું હતું તે પાર્લિમેંટે જોયું, ત્યારે તેના સભાસદોએ સ્કૉટલેન્ડના આગેવાનો સાથે ઘણી મસલત પછી એક કરાર કર્યો. તે કરારથી પાર્લિમેંટને સ્કૉટ લોકોની લશ્કરી મદદ મળી શકી, પણ તેના સભાસદોએ ઈંગ્લેન્ડમાં ને આયર્લેન્ડમાં સ્કૉટલેન્ડનો પ્રેસિપીટરિયન-કાલ્વિન પંથ દાખલ કરવાનું ને તે સાથે રાજની કાયદેસર સત્તાઓને કાયમ રાખવાનું વચન આપ્યું. આ કરાર “Solemn League and Covenant” કહેવાય છે. આ અરસામાં પાર્લિમેંટનો મુખ્ય નાયક પિમ મરી ગયો. ઇ. સ. ૧૬૪૩.

બીજો વિભાગ, ઇ. સ. ૧૬૪૪-૧૬૪૬.—હંમ્પટન ને પિમ ગયા; સ્કૉટલેન્ડ સાથે તદ્દન નવો ને ભવિષ્યમાં ન પાળી શકાય તેવો કરાર કરવામાં આવ્યો; વળી ક્રૉમ્વેલ જેવા બાહોશ અમલદારોની આગેવાની નીચે નવાં લશ્કરો નવી તાલીમ લઈ ને તૈયાર થયાં. એટલે વિગ્રહનો રંગ પણ બદલાઈ ગયો ને તે સાથે યુદ્ધના મુખ્ય લક્ષ્યનું રૂપ પણ ફરી ગયું. સેન્ટ જોહન (St. John), વેર્ન, (Vane), ક્રૉમ્વેલ, વગેરે હવે મોખરે આવ્યા. તેઓ મહાજનસત્તાવાદ (Republicanism) ના પક્ષપાતીઓ હતા ને ધર્મની બાબતમાં તેઓ પ્યુરિટનોનો જ ખાસ પક્ષ કરવાની વિરુદ્ધ હતા—ધર્મની બાબતમાં તેઓ ઘણા ઉદાર વિચારો ધરાવતા હતા.

સ્કૉટલેન્ડથી અર્લ ઓફ લેવન ૨૧,૦૦૦ માણસો સાથે યૉર્ક તરફ ધસી આવ્યો, તેથી રાજનો પક્ષ તે દિશામાં ઘણો નબળો થઈ ગયો. દક્ષિણમાં રાજના માણસો ચૉરિટન આગળ હારી ગયા એટલે તે દિશામાં પણ તેનું બળ ઓછું થઈ ગયું. પણ હજુ ઑક્સફર્ડ પાસે રાજ બળવાન હતો ને બનબરિ પાસે પાર્લિમેંટનું લશ્કર હારી પણ ગયું હતું. પણ ઇ. સ. ૧૬૪૪માં ક્રૉમ્વેલની બાહોશીથી પાર્લિમેંટના લશ્કરે રુપર્ટના લશ્કરને માર્સ્ટન મૂર (Marston Moor) પાસે સખ્ત હાર ખવરાવી ને યૉર્ક પડ્યું; એટલે ઉત્તરમાં રાજને હવેથી કશી મદદ મળી શકશે નહીં એમ ચોક્કસ થઈ ગયું. નૈર્ઝત્યમાં ખુદ રાજએ લૉસ્ટવિથિલ—Lostwithail પાસે પાર્લિમેંટના લશ્કરને સખ્ત હાર આપી; ન્યુબેરિ પાસે પણ રાજને પાર્લિમેંટ હરાવી શકી નહીં. આવી રીતે ઉત્તર ને પૂર્વ સિવાય બાકીના ભાગમાં હજુ ચાર્લ્સ કાંઈ ઓછો ઊતરે એમ નહોતો.

કોમ્પેલનું નવું લશ્કર (The New Model). Self-denying Ordinance.—અત્યારસુધી પાર્લિમેન્ટનાં લશ્કરો દેશનાં પરગણાંઓની જુદી જુદી સમિતિઓની વ્યવસ્થા નીચે હતાં. લશ્કરોની સરદારીઓ લાયકાત મુજબ નહોં, પણ પૈસો ને ઇજ્જત પ્રમાણે આપવામાં આવતી. લડાઈઓ પણ સમિતિઓના કહ્યા મુજબ થતી. આવી વ્યવસ્થાને લીધે પાર્લિમેન્ટનાં લશ્કરો વારંવાર હારી જતાં હતાં. વળી આગેવાનોમાં એકસંપી નહોતી. કોમ્પેલને ને તેના મિત્રોને સ્કોટલેન્ડનો પ્રેસ્બિટેરિયન મત પસંદ નહોતો. તેઓ તાજની સંસ્થાને દેશના તંત્રમાંથી ખાતલ કરવા તૈયાર હતા ને ધર્મની ખાખતમાં તેમને પૂરી છૂટ જોઈતી હતી. વળી લશ્કરી વહીવટમાં એકહથ્થુ સત્તા જ્યાંસુધી નહોં થાય ત્યાંસુધી વિજય કદિ નહોં મળે એમ તેઓ માનતા હતા. પાર્લિમેન્ટના સભાસદોએ લડાઈમાં ફતેહ મળે તે ઉદ્દેશથી આ નવા પક્ષને નમતું આપ્યું. હવે ૨૧,૦૦૦ માણસોનું કાયમ લશ્કર દેશમાં રહે, તે લશ્કરને નિયમસર ને દર માસે રોકડ પગાર મળવો જોઈ એ, પાર્લિમેન્ટના સભાસદોએ મુલકી ને લશ્કરી ખાતાના હોદ્દાઓ છોડી દેવા, અને લશ્કરમાં ધર્મ કે રાજકારણને લઈ ને મતભેદ હોવો જોઈ એ નહોં, એ આ વલણના મુખ્ય મુદ્દાઓ કહી શકાય. આ નવો ઠરાવ “Self-denying Ordinance” કહેવાય છે, ને નવું લશ્કર “New Model” કહેવાય છે, ઇ. સ. ૧૬૪૫. ડૉલર, ઇસિક્સ, માન્ચેસ્ટર,* વગેરે જૂના સરદારોની સત્તા હવે પડી લાંગી, ને કોમ્પેલ, મંક, પ્રાઈડ, વગેરે નવા સરદારો આગળ આવ્યા; લશ્કર પણ ઉત્તમ થયું. તે ઉપરાંત પાર્લિમેન્ટે તમામ સત્તા

* Those under the king's commanders grew insensibly into all the license, disorder, and impiety with which they had reproached the rebels; and they again, into great discipline, diligence, and sobriety; which begot courage and resolution in them, and notable dexterity in achievements, and enterprises, in so much as one side served to fight for monarchy, with the weapons of confusion, and the other side to destroy the King and Government, with all the principles and regularity of monarchy.

Clarendon.

આ લશ્કરી અમલદારોને સોંપી દીધી અને તરતજ તે લોકોનો આગેવાન કૉમ્બેલ મુખ્ય અધિકાર ઉપર આવ્યો. ધર્મની બાબતમાં પણ હવે તેમનો પક્ષ આગળ આવ્યો. આ પક્ષ 'Independent' પક્ષ કહેવાય છે.

લડાઈનો બદલાએલો રંગ.—આવા તાલીમ પામેલા ને ઝૂનૂની લશ્કર સામે ચાર્લ્સનું લશ્કર તદ્દન નમાલું કહી શકાય. ઇ. સ. ૧૬૪૫ના જૂનમાં કૉમ્બેલે રાજાને નેઝબી (Naseby) પાસે સખ્ત હાર આપી, તેથી ઇંગ્લંડનો મધ્ય પ્રદેશ હવે રાજાના કબજામાંથી જતો રહ્યો. નૈઋત્યમાં ફ્રેન્કફોર્ટ રાજાના સરદારને લેંગપોર્ટ (Langport) પાસે હરાવ્યો; ઓસ્ટલ પણ પાર્લિમેંટના હાથમાં આવ્યું. દરમ્યાન, મૅન્ડ્રેએ રાજાની વતી તેના શત્રુઓને સ્કૉટલંડના કિલ્સિથ (Kilsyth) પાસે સખ્ત હરાવ્યા તેથી ચાર્લ્સને ફરી આશા આવી ને તે સ્કૉટલંડ નાસી ગયો, કારણકે ત્યાંના લોકોએ મદદનું વચન આપ્યું હતું, ઇ. સ. ૧૬૪૬.

ઇંગ્લંડમાં પોતાના શત્રુઓ શરણ થયા અને સ્કૉટલંડમાં રાજાને આશરો મળ્યો, એટલે પાર્લિમેંટને હવે તે દેશ તરફ નજર કરવાની રહી; પણ રાજાને અને સ્કૉટ લોકોને સમાધાન થઈ શક્યું નહીં. તેથી તેઓ ફરી અંગ્રેજો સાથે ભળી ગયા, ને રાજાને પાર્લિમેંટના હવાલામાં સોંપી દીધો. આવી રીતે લડાઈનો બીજો ભાગ સમાપ્ત થયો.

કૉમ્બેલ ને તેના પક્ષના બદલાએલા સંજોગો.—આ વખતે આયર્લેન્ડમાં રાજાના પક્ષ તરફથી સુલેહનો ભંગ થયો હતો, તેથી પાર્લિમેંટે નવા લશ્કરની કેટલીક ટુકડીઓને ત્યાં જવાનો હુકમ કર્યો. પણ એ લશ્કરના સિપાઈઓનાં મનમાં પાર્લિમેંટના વલણ સંબંધી શક ઉત્પન્ન થયો હતો. તેઓને ધર્મની બાબતમાં સ્વતંત્રતા જોઈતી હતી. વળી તેમનો ચદયો પગાર અપાયો નહોતો, તેથી તેઓએ આયર્લેન્ડ જવા ના પાડી. જૉઈસ (Joyce) નામના સરદારે રાજાને કબજે કરી લીધાઃ ને તેને લંડન આણ્યો. લંડન પણ તેમના

× જૉઈસે રાજાને તાબે થવા કહ્યું. રાજાએ તેની પાસે હુકમ માગ્યો. જૉઈસે બહાર બેસેલા હથિયારબંધ સિપાઈઓ તરફ આગળી કરી જવબદીલો કે—એ મારું કમિશન—હુકમપત્ર છે. રાજાએ કહ્યું:—As well-written a commission and with as fine a frontispiece, as I have ever seen in my life. તરત જ ચાર્લ્સ જૉઈસ સાથે ચાલી નીકળ્યો.

હાથમાં આવ્યું. તેઓએ રાજને મનાવી લેવા માટે પ્રયાસો કર્યા પણ રાજ માન્યો નહીં. દરમ્યાન ફ્રાન્સેલના જ પક્ષમાં, એક નાનો, નવો, પણ ઘણો બળવાન પક્ષ ઊભો થયો હતો. તેઓ ‘Levellers’ કહેવાય છે. તે પક્ષના માણસોને વાર્ષિક પાર્લમેંટો, સર્વ-સામાન્ય અધિકાર (Universal suffrage), મહાજન-સત્તાક રાજ્ય, ધર્મસહિષ્ણુતા (Toleration) વગેરે જોઈતાં હતાં. રાજને આ નવા વિચારોનો ડર લાગ્યો તેથી તે બહાઈટના ટાપુમાં નાસી આવ્યો.

સ્કૉટ લોકોનો પરાજય.—ચાર્લ્સને અને પાર્લમેંટને સુલેહ માટે મસલતો ચાલતી હતી; રાજ કુટિલતાથી ભરેલો હતો ને તેને પોતાની સત્તા હજુ પણ નિરંકુશ રાખતી હતી. પણ આ માટે તેની પાસે લશ્કર નહોતું. તેથી વળી તેણે સ્કૉટ લોકો સાથે ખટપટ કરી અને તેમની સાથે કરાર કર્યો. ઇ. સ. ૧૬૪૮માં હૉલંડથી કેટલાક રાજના પક્ષકારો દેશમાં દાખલ થયા. ઘણે ઠેકાણે સુલેહનો ભંગ થયો. સ્કૉટ લોકોએ હંમિલ્ટનને ઈંગ્લંડ ઉપર મોકલ્યો, પણ પ્રેસ્ટન પાસે ને વિનિચક પાસે ફ્રાન્સેલે તેને સજ્જડ માર આપ્યો ને સ્કૉટ્લંડમાં જઈ રાજના પક્ષને નબળો કરી દીધો. રાજને પાછો લંડન લાવવામાં આવ્યો.

પ્રાઈડ પાર્લમેંટની કરેલી શુદ્ધિ (Pride's Purge).—ઉપરના બનાવોથી લશ્કરનો નવો પક્ષ એકદમ ઝૂનૂતી થઈ ગયો. તેમનો રાજ ઉપરનો બધો ભરોસો હવે ઊડી ગયો. ફ્રાન્સેલ પણ તેમના પક્ષમાં મળ્યો. તેઓએ ચાલુ પાર્લમેંટની સત્તા સ્વીકારવા ના પાડી. પાર્લમેંટે પણ આ નવા પક્ષ સામે ઠરાવો બહાર પાડ્યા. ઇ. સ. ૧૬૪૮ના ડિસેમ્બરમાં પ્રાઈડ નામના લશ્કરી અમલદારે હાઉસ ઓફ કોમન્સની બેઠકમાં જઈ ૧૪૩ અણમાનીતા સભાસદોને જબરજસ્તીથી રજા આપી દીધી. બાકી રહેલા સભાસદોની પાર્લમેંટ ‘Rump’ પાર્લમેંટ કહેવાય છે ને પ્રાઈડનું કૃત્ય ‘Pride's Purge’ કહેવાય છે.

રંપ ને રાજ ચાર્લ્સના છેલ્લા દિવસો.—આ નામધારી પાર્લમેંટે રાજ ઉપર કામ ચલાવવા ૧૩૫ જણાઓને નીમ્યા, ને રાજ્યની મૂળ સત્તા પ્રજાની જ છે, ને પ્રજા પોતાના પ્રતિનિધિઓને પાર્લમેંટમાં મોકલી એ સત્તાનો તેમની પાસે અમલ કરાવે છે, ને પાર્લમેંટના તમામ કાયદાઓ

લેક્ષને બંધનકર્તા છે, એવા ત્રણ ઠરાવો બહાર પાડ્યા, અને હાઉસ ઓફ લૉર્ડઝને તથા તાજને ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રમાંથી સમૂળગા બાતલ કર્યા.

સારપછી તેમણે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો:—

That the people are, under God, the original of all just power; that the Commons of England, in Parliament assembled, being chosen by and representing the people,—have the supreme power in the nation; that whatsoever is enacted, or declared for law by the Commons in Parliament assembled, hath the force of law and all the people of this nation are concluded thereby; although the consent and concurrence of the King or House of Peers be not had thereunto.

૧૩૫ જણાઓમાંથી ખરે વખતે માત્ર ૫૨ સલાસદો હાજર રહ્યા. બ્રૅડશા નામનો એક વકીલ ને લસ્કરી અમલદાર તેનો પ્રમુખ હતો. આ સમિતિએ રાજા ઉપર, નિરંકુશ સત્તા સ્થાપવા માટે પાર્લિમેન્ટ ને પ્રજા સામે લડાઈ કરવાનો આરોપ મૂક્યો.* રાજાએ આ સમિતિનો ઇનકાર કર્યો. ચાર વખત તેને અદાલત સમક્ષ લાવવામાં આવ્યો. દરેક વખતે તેણે ગેરકાયદેસર અદાલત પાસે પોતાનો બચાવ કરવા ના પાડી. છેવટે ઇ. સ. ૧૬૪૯ના જાન્યુઆરિની ૨૭મી તારીખે તેને દેહાંતઃક્રાંતિ શિક્ષા આપવામાં આવી. રાજાને બચાવવા પાટવી કુંવર ચાર્લ્સે કોરા કાગળ ઉપર ગમે તે શરતોએ સહી આપવા સંદેશો મોકલ્યો. ફ્રાંસની પાર્લિમેન્ટે રંપની દયા માગી. ઇંગ્લંડના ધર્મગુરુઓએ પણ દયા માગી. પણ રંપના સલાસદો એકના બે થયા નહીં. જાન્યુઆરિની ૩૦મી તારીખે રાજાનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો, ઇ. સ. ૧૬૪૯.

ચાર્લ્સનો શિરચ્છેદ ગેરવાજબી ને ગેરકાયદેસર હતો. એ અપકૃત્યથી પાર્લિમેન્ટને કોઈ સત્તા કે સ્વતંત્રતા મળી નહીં; બલકે, દેશમાં અગિયાર વર્ષ

---

* That Charles Stuart, being admitted King of England with a limited power, out of a wicked design to erect an unlimited power, had traitorously levied war against the Parliament and people of England, thereby causing the death of many thousands and had repeated and persevered in his offence.

માટે લશ્કરી અમલ ચાલુ રહ્યો. સત્તરમા સૈકાના ઈંગ્લંડના લોકો જવાબદાર રાજ્યતંત્ર માટે, ધર્મસહિષ્ણુતા માટે, કે સર્વસામાન્ય મતાધિકાર માટે, બિલકુલ લાયક નહોતા અને તેવું રાજ્યતંત્ર તેઓ માગતા પણ નહોતા. રંપના આગેવાનો પોતાના જમાનાથી ઘણા આગળ વધી ગયા હતા. ચાર્લ્સના ધર્મ સંબંધી વિચારો ઇંગ્લંડમાં મોટા ભાગને અનુકૂળ આવે એવા હતા. લડાઈમાં ચાર્લ્સને ઇંગ્લંડના લોકોનું અનુમોદન હતું. ઇંગ્લંડના તમામ લોકો તેના શિરચ્છેદથી વિરુદ્ધ હતા. એ કૃત્યથી ક્રોધવેગે, આચર્યને ને તેના પક્ષકારોએ ઇંગ્લંડમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની ને ધર્મસહિષ્ણુ થવાના વિચારની સ્થાપનાને એ સૈકાંઓ સુધી ઢીલમાં નાખી. ચાર્લ્સ પોતે શિરચ્છેદ વખતે જે શબ્દો બોલ્યો તે શબ્દો ખરેખર તે જમાનાને માટે અક્ષરેઅક્ષર સાચા હતા.* એ વખતે પાર્લિમેન્ટને રાજની સંમતિથી ધારા ધડવાની ને કર નાખવાની સત્તા હતી; સમસ્ત રાજ્યનો વહીવટ ચલાવવાની, કાયદાઓનો અમલ કરવાની, કાયદાઓ પ્રમાણે ન્યાય કરવાની કે અમલદારોને ને પ્રધાનોને નીમવાની સત્તા નહોતી. એ સત્તા ખરી રીતે તાજની હતી. અત્યારે તાજની આ સત્તાને અમલ પાર્લિમેન્ટના મુખ્ય આગેવાનો તાજને નામે કરે છે તેથી તાજ ને પાર્લિમેન્ટ વચ્ચે એકમત રહી શકે છે. પણ આવું જવાબદાર રાજ્યતંત્ર તે વખતના લોકોને પરિચિત નહોતું.

ચાર્લ્સનો શિરચ્છેદ કરાવનારા લોકો “જૂની આંખે” નવી સૃષ્ટિ જોતા હતા, ને જૂના હાથે નવી રાજ્યસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવા માગતા હતા. પણ એ

---

* For the people truly I desire their liberty and freedom as much as anybody whosoever, but I must tell you that their liberty and their freedom consists in having of Government those laws by which their life and their goods may be most their own. It is not for having share in Government, sirs, that is nothing pertaining to them; a subject and a sovereign are clean different things, and therefore until you do that, I mean that you do put the people in that liberty as, I say, certainly they will never enjoy themselves.

નવીન સૃષ્ટિ ભોકાને જોઈતી નહોતી. *છતાં ચાર્લ્સનો શિરચ્છેદ અને પાર્લમેન્ટનું બંડ, એ બે બનાવો ઈંગ્લંડના ને યુરોપના ઇતિહાસમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. ચાર્લ્સના શિરચ્છેદ સાથે જ ક્યુડલ જમાનાના તાજનો પણ ઉચ્છેદ થયો. પાર્લમેન્ટના સંગ્રામ દરમ્યાન ઈંગ્લંડનું રાજ્યતંત્ર રાષ્ટ્રીય અને નવીન સૂત્રો પ્રમાણે ધડાતું જતું હતું. તાજ ઈંગ્લંડના તંત્રનું એક આવશ્યક પણ તે જ વખતે કાયદાને અનુસરતું અંગ છે એમ હવે સૌને ખાતરી થઈ ગઈ. પ્રજા રાજને વફાદાર રહે તો રાજાએ પણ પ્રજાને ને પાર્લમેન્ટને વફાદાર રહેવું જોઈએ.

---

* The sovereignty of the people and the equality of man with man in the scales of justice, were first ushered into the world of English politics by this deed. Against them stood the old-world ideas, as Charles proclaimed them as he looked out into eternity... They were striving to make a new law of democracy, and could not be expected to effect this by observing the old laws. But their fault lay in this, that the new law, by which they condemned Charles, while it claimed to derive from the people of England, did not, save in theory, derive from that source at all. When the bleeding head was held up, the shout of the soldiers was drowned in the groan of the vast multitude. x x x Thus the Republicans, at the outset of their career, made it impossible for themselves ever to appeal in free election to the people whom they had called into sovereignty. Their own fall... became therefore necessary to the re-establishment of Parliamentary rule. The worship of birth, of pageantry, of title; the aristocratic claim to administrative power; the excessive influence of the large land-owner, and of inherited wealth; the mean admiration of mean things, which has ever since the Restoration been at the root of the worst evils of English society—all these gained a fresh life and popularity by the deed that was meant to strike them dead for ever. This at least is what appears.

England under the Stuarts, by G. M. Trevelyan, Pp. 289-290.

એ હવે ઇંગ્લંડની શાસનપદ્ધતિનું મુખ્ય સૂત્ર થઈ પડ્યું. તેમ તાજ વગર ચાલી શકે નહીં, એ પણ ચાર્લ્સના શિરચ્છેદથી અને તેના પંચીના તંત્રથી જણાઈ ગયું; પણ તાજ અનિયંત્રિત ન હોવું જોઈ એ, એ પણ હવે સ્પષ્ટ થઈ ગયું.

પ્રકરણ ૩જું

રાજપ્રકાશિતનાં પ્રથમ પાંચ વર્ષ, ઇ. સ. ૧૬૪૯-૧૬૫૩.

નવું રાજ્યતંત્ર.—ચાર્લ્સ સ્ટુઅર્ટના લયાનક શિરચ્છેદ પંચી પાર્લિમેન્ટના સભ્યોએ તાજને ને લાડિસ ઑફ લૉર્ડ્સને ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રથી ખાતલ કર્યો અને દેશનો કારભાર કરવા માટે ૪૧ જણાની એક સમિતિ નીમી. ઍડર્સ આ સમિતિનો પ્રમુખ થયો. તેજ પ્રમાણે જૂની અદાલતો કાઢી તેને બદલે નવી અદાલતો ઊભી કરવામાં આવી. કેટલાક સિપાઈઓએ લશ્કરમાં બગતો કર્યો પણ તેમને તરત દાખી દેવામાં આવ્યા. આયર્લેન્ડમાં આર્મોન્ડ-Ormond ને સ્કૉટ લોકા રાજના પક્ષમાં ખરપટ કરતા હતા તેથી પાર્લિમેન્ટે ક્રૉમવેલને ત્રણ વર્ષ માટે તે દેશના ગવર્નરની ને સેનાપતિની જગ્યા આપી. તેણે ડ્રૂમેડા, વેક્સફોર્ડ, વગેરે મુખ્ય મુખ્ય આંગ્રિશ કિલ્લાઓ લઈ લીધા ને તેમાં ભરાઈ રહેલાં તમામ લશ્કરોની* કતલ ચલાવી, ઇ. સ. ૧૬૪૯-૫૦. આપર્ટો તે દેશ જિતી લેવાનું કામ પૂરું કર્યું. ઇ. સ. ૧૬૫૦-૫૨. ઘણા લોકો દેશાવર ચાલ્યા ગયા. સ્કૉટલેન્ડમાં મૉટ્રોઝ ચાર્લ્સના પુત્ર બીજા ચાર્લ્સ માટે ખરપટ કરતો હતો. શત્રુઓએ તેનો વધ કરાવ્યો; પણ ચાર્લ્સ પોતે ઇ. સ. ૧૬૫૦માં સ્કૉટલેન્ડ ગયો એટલે ત્યાંના લોકોએ તેને પોતાના રાજ તરીકે જાહેર કર્યો. પાર્લિમેન્ટે તેની સામે ક્રૉમવેલને મોકલ્યો. તેણે ડનબાર પાસે લેસ્લો સમ્રાટ દ્વાર ખરડાવી, ઇ. સ. ૧૬૫૦. પણ ચાર્લ્સની પક્ષ હતું બગવાન હતો. ઇ. સ. ૧૬૫૧માં સ્કૉટલેન્ડમાં તેનો રાજ્યાભિષેક થયો. હવે તેણે ઇંગ્લંડ ઉપર ચડાઈ કરી ને લૅંકશાયર ને બીજાં પૂર્વ પરગણાંઓમાં ફૂટ કરી. ક્રૉમવેલ તેની પાછળ પડ્યો. ઇ. સ. ૧૬૫૧માં

* લગભગ ૪૦,૦૦૦ આઈરિશો. ક્રૉમવેલની વ્યવસ્થા હતી પણ 'Cromwell's' 'cure' હલેવાય છે.

વુર્સ્ટર પાસે બંને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. આર્લ્સના મુખ્ય સરદારો માર્યા ગયા અથવા પકડાઈ ગયા. ધણી સ્કૉટ લોકોને દેશપાર કરવામાં આવ્યા. આર્લ્સ પોતે માંડમાંડ ફ્રાંસ ભાગી ગયો. એક વર્ષમાં આખું સ્કૉટલેન્ડ તાબે થઈ ગયું. ઇ. સ. ૧૬૫૧માં ઇંગ્લેન્ડની પાર્લિમેંટે સ્કૉટલેન્ડ ને ઇંગ્લેન્ડ એક કરી દીધાં. પણ આ કામ સ્કૉટ લોકોને પસંદ પડ્યું નહીં. આર્લ્સનો સગો પ્રિન્સ રુપર્ટ લિસ્મન ભાગી ગયો હતો, ને ત્યાંની રાજ્ય યોદ્ધા જઈતા તેને મદદ કરવા ઇચ્છતો હતો. પણ પાર્લિમેંટે બ્લેક (Blake) ને તેની પાછળ મોકલ્યો. બ્લેકે રુપર્ટને દરિયાપાર નસાડી મૂક્યો ને બ્રિટિશ ચેનલના ટાપુઓનો કબજો સાબૂત કરી તે સ્કોટ પાછો ફર્યો, ઇ. સ. ૧૬૫૦-૫૨. અમેરિકામાં વર્જિનિયા, મેરિલેન્ડ ને બાઈબોક્સનાં સંસ્થાનાંએ પણ પાર્લિમેંટની હકૂમત સ્વીકારી.

નવા રાજ્યતંત્રના દુશ્મનોની સંખ્યા મોટી હતી. રાજ્યના પક્ષકારોમાં સ્કૉટલેન્ડના ને ઇંગ્લેન્ડના પ્રેસ્બિટેરિયનો, ઍંગેલિકનો, આયર્લેન્ડના કેથોલિકો ને સામાન્યનઃ તટસ્થ રહેતી તમામ જનતા*-એ બધાં આ તંત્રના દુશ્મનોની પંક્તિમાં આવી શકે. કેટલાએકો તો વળી નવા રાજ્યતંત્રદ્વારા સામાજિક ને આર્થિક સંક્રાંતિ માટે આશાઓ બાંધી રહ્યા હતા. યુરોપનાં રાજ્યો ને પોપ પણ આ નવા તંત્ર ઉપર નજરે કરતાં હતાં. પણ કોસ્વેલનું લશ્કર એટલું બધું જોરાવર હતું કે તેણે ટૂંક મુદ્દતમાં બધાં શત્રુઓને વશ કર્યાં. વળી આ વખતે યુરોપનાં રાજ્યો ત્રીસ વર્ષના ધાર્મિક વિગ્રહમાંથી હમણાં જ છૂટાં થયાં હતાં, તેથી ઇંગ્લેન્ડમાં તેઓ દરમ્યાન થઈ ચડેલના પદઅટ વંશને મદદ કરે એવી સ્થિતિમાં નહોતાં.

શત્રુઓ હારી ગયા એટલે નવા રાજ્યતંત્ર માટે ભય રહ્યો નહોતો; પણ આ સંક્રાંતિના તંત્રને પ્રજાની અનુમતિ તો નહોતી જ. પાર્લિમેંટમાં પણ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ નહોતા; તે સભાસદો તો કેંડ ઇ. સ. ૧૬૪૦માં ચૂંટાઈ ન આવ્યા હતા. પાર્લિમેંટે પોતાના શત્રુઓની મિત્રકતને જમ કરવાનું ધોરણ ચાલુ

---

* જઈતા લિસ્મન નામના એક સામ્યવાદી (Leveller) ઉપર બન્ને વાર કામ ચલાવવામાં આવ્યું, પણ અદાલતોએ તેને નિર્દોષ જાહેર કર્યો:—

And will, shall then honest John Lilburne die ?

Three score thousand will know the reason why.

રાખ્યું. લોકો ઉપર કરનો બોળે લડાઈના વખત જેટલો જ હતો. વર્તમાનપત્રો ને લેખકો તરફ પણ નવા તંત્રનો કટાક્ષ રહેતો. ચિત્રો, નાટકો, ધર્મના તહેવારો, વગેરે સામે કાયદાઓ કરવામાં આવ્યા. દુરાચારો, અસાચારો, રંડીબાજી, વગેરે ગુનાઓ માટેની શિક્ષાઓ સખ્ત કરવામાં આવી. દેશના કાયદાઓ સુધારવા માટે પ્રયાસો થયા. પણ એકંદરે નવું તંત્ર લોકપ્રિય તો થઈ શક્યું નહીં.

દેશાવર સાથેનો સંબંધ.—યુરોપમાં વેસ્ટફાલિયાના તહથી ત્રીસ વર્ષનો ધાર્મિક વિગ્રહ પૂરો થયો હતો. સ્પેઇન ને ઇંગ્લંડના નવા તંત્રને કાયદેસર તંત્ર તરીકે સ્વીકાર્યું હતું, પણ ફ્રાંસે હજુ તેવો સ્વીકાર કર્યો નહોતો. ક્રેમ્વેલનો એવો વિચાર હતો કે ફ્રાંસના પ્રોટેસ્ટન્ટોને મદદ આપવી ને ડન્કર્ક (Dunkirk) નો કબ્જો લેવો, પણ દરમ્યાન હૉલંડ સાથે લડાઈ થઈ તેથી એ વિચાર બંધ રહ્યો.

વલંદાઓ સાથે વિગ્રહ.—હિંદી મહાસાગરમાં અંગ્રેજ ને ડચ કંપનીઓ ને વેપારીઓ વચ્ચે વારંવાર તકરારો થતી હતી. ઇંગ્લંડે નવિગેશન એક્ટ પસાર કરી વહાણો બાંધવાના પોતાના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. પણ હૉલંડને તેથી નુકસાન થયું, કારણકે આ વખતે દરિયાઈ બળમાં તે દેશ પ્રથમ પદ ભોગવતો હતો. ઉત્તર સમુદ્રમાં ડચ માછીમારો ઇંગ્લંડને કર ભરવાની ના પાડતા હતા, ને ડચ વહાણો ઇંગ્લંડના વેપારને અટકાયત કરતાં હતાં. અંગ્રેજો ડચ વહાણોના માલની તપાસ કરવાનો હક સાબિત કરતા હતા. આ કારણોથી પહેલો ડચ વિગ્રહ થયો, ઇ. સ. ૧૬૫૨. ખેઝરકે ડચ નૌકાધિપતિ ટ્રામ્પને ઉત્તરમાં ને બ્રિટિશ ચેનલમાં હરાવ્યો. તેણે ને આઈસ્કયુ (Ayscue) એ ટેકમ્સ નદીના મુખ આગળ બીજા વલંદા અમલદારો De Witt-વિટ અને De Ruyter-રૌયટરને હરાવ્યા, ઇ. સ. ૧૬૫૨. ડુંગનેસ-Dungeness, પોર્ટલંડ ને લેગહાર્ન પાસે અંગ્રેજો હાર્યા. અંગ્રેજોએ ટેક્સલ (Texel) પાસે વલંદાઓને સખ્ત હાર ખવરાવી. તેમનો મુખ્ય નાવિક વૉન ટ્રામ્પ માર્યો ગયો, એટલે તેઓએ અંગ્રેજો સાથે સુલેહ કરી, એપ્રિલ, ઇ. સ. ૧૬૫૪.

રંધ પાર્લિમેન્ટને રજા.—આ લડાઈઓ કરવા માટે નવા કારભારીઓને લોકો ઉપર સખ્ત કરનો બોળે નાખવો પડ્યો હતો, તેથી તેઓ ક્રેમ્વેલના રાજ્યતંત્રને ગબડાવી પાડવા તૈયાર થયા.

પાર્લમેન્ટથી માત્ર લોકો નહોં પણ લશ્કર પણ કંટાળી ગયું હતું. ગમે તેમ પણ પાર્લમેન્ટ તો બરખાસ્ત થવી જ જોઈએ. પણ પાર્લમેન્ટના સભાસદો પોતે પોતાની સત્તા છોડવા આનાકાની કરતા હતા, તેથી ઇ. સ. ૧૬૫૩માં ક્રાંતિએ પોતે પાર્લમેન્ટમાં જઈ સભાસદોને ધમકાવી તેમને જબરદસ્તીથી બહાર કાઢી મૂક્યા ને પછી સભાગૃહને તાળું વાસી દીધું. એ વખતે સભાસદો પોતાની સત્તા કાયમ કરવા માટે ચૂંટણીનો નવો કાયદો ચર્ચતા હતા. તે પ્રમાણે ક્રાંતિએ કારભારી મંડળને પણ રજા આપી. આની રીતે રાજ્યનો કારભાર હવે એકદમ લશ્કરના મુખ્ય અમલદારોના હાથમાં આવ્યો ને રંપ પાર્લમેન્ટનો અંત આવ્યો.

સિટ્લ અથવા ઍરખોન્સ પાર્લમેન્ટ.—પરંતુ કોઈપણ પ્રતિનિધિઓના મંડળની સલાહ વગર કારભાર કરવો તે આ લશ્કરી અમલદારોને

રંપ પાર્લમેન્ટને જબરદસ્તીથી કાઢી મૂકવામાં આવી તે વખતનું સુંદર વર્ણન મેજર જનરલ હૅરિસને લશ્કોને આપ્યું ને લશ્કો પાસેથી તે ચિત્ર આપણને મળી શક્યું છે. ક્રાંતિએ તે બંધકર કામ પ્રથમ હૅરિસનને સોંપ્યું પણ હૅરિસને કહ્યું:—“Sir, the work is very great and dangerous, therefore I desire you seriously to consider of it before you engage in it.” ક્રાંતિએ આ સલાહ પહેલાં ગળે ઊતરી; પણ પા કલાક પછી તે પાટો પોતાના મૂળ વિચાર ઉપર આવી ગયો. તે સભાગૃહમાં દાખલ થયો ને સભાસદોને જેમ તેમ બરડવા લાગ્યો. સર પિટર વેંટવર્થ નામના સભાસદે જણાવ્યું કે—અમે તેમ પણ ક્રાંતિએ પાર્લમેન્ટનો માણસ છે ને તેને એવાં વચનો બોલવાં ઘટતાં નથી. ક્રાંતિએનો મિત્ર તરત ગયો:—“Come, Come, I will put an end to your prating.” જમીન ઉપર પગ પછાડતો પછાડતો તે આવેશમાં બોલવા લાગ્યો:—“You are no Parliament; I say, you are no Parliament; I will put an end to your sitting; call them in; call them in.” તરત સભાગૃહમાં સિપાઈઓ બંદુકો સજ્જિત દાખલ થયા. ક્રાંતિએનો પરમ પ્રિય મિત્ર સર હેન્રી વેઈન બોલ્યો:—“This is not honest; yea, it is against morality and common honesty.” ક્રાંતિએ તેને ધમકાવ્યો:—“Oh! Sir Henry Vane, Sir Henry Vane, the Lord deliver me from Sir Henry Vane.” તે પછી તેણે પાર્લમેન્ટનો રાજ્યદંડ (Mace) લઈ જવાનો હુકમ આપ્યો ને કહ્યું:—What shall we do with this bauble? There, take it away. હૅરિસને સ્વીકારને પણ જબરદસ્તીથી તેની ખુરસી ઉપરથી ઊઠાડી મૂક્યો.

ઉચિત લાગ્યું નહીં. તેથી તેઓએ ફરેક પરગણાના ક્રાંતિગેશન અથવા સંઘ મારફત પોતાના મનમાનતા માણસોને એકઠા કર્યા ને એવી રીતે ઇંગ્લંડમાંથી ૧૨૯, સ્કૉટ્લંડમાંથી ૫, ને આયર્લેન્ડમાંથી ૬, એમ કુલ ૧૪૦ માણસોની એક પાર્લિમેંટ બોલાવી. આ નાની અથવા ઔરબોનની પાર્લિમેંટ કહેવાય છે. ઔરબોન લંડનનો ચામડાનો વેપારી હતો. આ પાર્લિમેંટે ૩૫ જણાઓનું મંત્રીમંડળ નીમ્યું ને કેટલાક સારા સુધારાઓ પસાર કર્યા. પણ લશ્કર ને પ્રજા બંને એની વિરુદ્ધ હતાં. લશ્કરને એકહથ્થુ સત્તા જોઈતી હતી; પ્રજાને ખરી પાર્લિમેંટ જોઈતી હતી. આ કારણથી ડિસેંબર માસમાં આ પાર્લિમેંટે પોતે પોતાની મેળે જ રજા લીધી. જે સભાસદો રજા લેવા ખુશ નહોતા તેઓતે ગ્રૉફ-Groffને બ્લાઈટ નામના લશ્કરી અમલદારોએ સભા-ગૃહમાં દાખલ થઈ કાઢી મૂક્યા.

રાજ્યવહીવટનો મુત્સદ્દો (Instrument of Government).—પાર્લિમેંટ ખલાસ થઈ એટલે લખર્ટે ને તેના મિત્રોએ એક બીજી વ્યવસ્થા ઊભી કરી. રાજ્યની તમામ વહીવટી સત્તા એક સંરક્ષક-Lord Protector-ને આપવી; ૨૧ માણસોનું મંત્રીમંડળ તેને સલાહ આપે; પાર્લિમેંટમાં ૪૦૦ અંગ્રેજો, ૩૦ આઈરિશો ને ૩૦ સ્કૉટ લોકો દર ત્રણ વર્ષે ચૂંટણીના નવા ધોરણ ઉપર ચૂંટાય; ધર્મની બાબતમાં રોમન કૅથોલિકો સિવાય તમામ ખ્રિસ્તીઓને ગમે તે પંથ પ્રમાણે રહેવાની છૂટ રહેવી જોઈએ-આ મુત્સદ્દાના મુખ્ય મુદ્દાઓ હતા. એ અનુસાર ડિસેંબરની ૧૬મી તારીખે કૉમ્બેલ જિંદગીભર લૉર્ડ પ્રોટેક્ટરની જગ્યા ઉપર આવ્યો.*

પ્રકરણ ૪ થું

કૉમ્બેલનો રાજ્યદંડ, ઇ. સ. ૧૬૫૪-૫૮.

ઑલિવર કૉમ્બેલ, ઇ. સ. ૧૫૯૮-૧૬૫૩.—ઑલિવર કૉમ્બેલનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૯૮માં હર્ટિંગડન નામના ગામમાં થયો હતો, ને તે આઠમા હેન્રીના સલાહકાર ટૉમસ કૉમ્બેલની બેનનો વંશજ હતો.

● અચારમુખી તે Unofficial Dictator હતો. હવે તે Official Dictator થયો.

કોમ્વેલનું કુટુંબ ખાનદાન, પૈસેટકે સુખી, અને રાજને પૂરું વફાદાર હતું. કોમ્વેલ ન્યારે અઢાર વર્ષનો થયો ત્યારે તેનો આપ રૉબર્ટ ગુજરી ગયો. નાની બેનોતું ને માનું ભરણુપોષણ કરવાની જવાબદારી હવે ઑલિવર ઉપર આવી તેથી તેને ભણતર મૂકી દેવું પડ્યું. નિશાળમાં કે કોલેજમાં ઑલિવર ઝાંઝું ભણ્યો નહોતો. કાયદાનું ને લૅટિનનું જ્ઞાન તેને હતું કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે. પણ ઑલિવરના તમામ કુટુંબીઓ ને સગાંઓ પ્યુરિટન પંથનાં હતાં ને ઑલિવર પોતે બાઈબલનો અંગ્રેજી અનુવાદ મન દર્ષને વાંચતો. એ જમાનામાં બાઈબલ સિવાય બીજું સાહિત્ય લોકોને સુગમ પણ નહોતું. આ કારણથી ઑલિવરની વાણીમાં, વિચારોમાં ને આચારોમાં બાઈબલ, બાઈબલ, ને બાઈબલ માત્ર જોવામાં આવતું. ને તે સિવાય બીજું કંઈપણ નજરે ચડતું નહોતું. જેમ જેમ વખત વીતતો ગયો તેમ તેમ કોમ્વેલ ને પ્યુરિટન એકતાર થતા ગયા. ઑલિવરે ૨૯ વર્ષ તો પોતાની મિલકત સંભાળવામાં, ને ગરીબોને, દુઃખીઓને અને પોતાનાં સગાંસનેહીઓને મદદ કરવામાં કાઢ્યાં. ઇ. સ. ૧૬૨૮માં તે પાર્લમેંટમાં દાખલ થયો ત્યારે તેને જાહેર જીવનનો ખરો અનુભવ પ્રથમ મળ્યો એમ કહીએ તોપણ ચાલે. આ પાર્લમેંટમાં કોમ્વેલે ખાસ કામ કરી બતાવ્યું નહોતું. ઇ. સ. ૧૬૪૦ સુધી ચાર્લ્સે પાર્લમેંટ વગર ચલાવ્યું, તે વખતે કોમ્વેલ પોતાની જુદી જુદી જમીનનો વહીવટ કરવામાં રોકાયો હતો. ઇ. સ. ૧૬૪૦ની શૉર્ટ ને લૉગ પાર્લમેંટમાં તે કેબ્રિજ તરફથી ચૂંટાયો. પણ હજુ તે આગેવાન તરીકે આગળ આવ્યો નહોતો. હંમ્પડન, પિમ, સેંટ જહોન, વૉલર, વગેરે તેના સગાઓ ને મિત્રો થતા હતા ને તેમની ઓળખાણને લઈને પાર્લમેંટની જુદી જુદી સમિતિઓમાં તે બેસતો. આવી રીતે તેને પાર્લમેંટના કામકાજનો અને રાજ્યવહીવટનો પણ પાકો અનુભવ મળતો ગયો. ઇ. સ. ૧૬૪૨માં ન્યારે રાજ ને પાર્લમેંટ વચ્ચે યુદ્ધ સળગ્યું, ત્યારે કોમ્વેલે પોતાના શહેર-કેબ્રિજ-માં એક નાનું લશ્કર ઊભું કર્યું ને ચાર્લ્સ સામે લડ્યા તે બહાર પડ્યો. એન્ગલિસની લડાઈમાં કોમ્વેલની ને તેના મિત્રોની બહાદુરીથી પાર્લમેંટનું લશ્કર સખ્ત હારમાંથી બચી શક્યું. આ અનુભવ કાંઈ જેવો

તેવો નહોતો. હવેથી તેણે પોતાના લશ્કરમાં ધર્મિયરમાં શ્રદ્ધાવાન, ને લોકહિતને ને લડાઈના ખરા મુદ્દાને સમજનારા માણસોને એકઠા કરવા માંજ્યા. પહેલી લડાઈ ને ઇઝ્રાઈલા મેદાન ઉપર થઈ. રાજાનું તમામ લશ્કર વીખરાઈ ગયું. ફ્રાન્સેલની લશ્કરી પ્રતિભાથી પાર્લમેંટને ફરી વિજય મળ્યો. ત્યારપછીની ફ્રાન્સેલની કારકિર્દી રાજાના શિરચ્છેદના વૃત્તાંતના ઇતિહાસમાં સમાઈ જાય છે એટલે તે સંબંધી અહીં વધારે લખવું યોગ્ય નથી.

આ મુદ્દા ઉપર હવે ફ્રાન્સેલે પૂર્વ ઇંગ્લંડનાં જુદાં જુદાં પરગણાંમાં લશ્કર માટે ભરતી કરવી શરુ કરી. જલ્દીન ડાલબિયર (Dalbier) નામના એક અનુભવી ડચ અમલદારની સલાહ મુજબ આ નવાં લશ્કરોને લશ્કરી તાલીમ આપવામાં આવી. ધીમેધીમે તે કર્નલ, જનરલ ને મેજર થયો. ઉત્તરમાં તેણે ન્યૂફૉસલના લશ્કરને રોકી રાખ્યું. ઇ. સ. ૧૬૪૪માં પાર્લમેંટે તેને લડાઈ ચલાવવાની સમિતિનો સભ્ય બનાવ્યો. યુદ્ધની તમામ નીતિનો તે હવે નાયક થયો. સ્કૉટ્લંડ સાથેના તહની શરતો તેણે પોતાના તાખાનાં પરગણાંઓમાં પરાણે કબૂલ કરાવી. પણ ધર્મની બાબતમાં ને રાજ્યશાસનના વિષયમાં તે હવેથી Independent—*“સ્વતંત્ર” વિચાર ધરાવવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૬૪૪માં માર્સ્ટનમૂરની લડાઈમાં તેણે પોતાના ઘોડેસવારોની પત્રદળો વડે પાર્લમેંટને સખ્ત હારમાંથી મોટો વિજય અપાવ્યો. આ વખતે રાજાના ભાણેજ પ્રિન્સ રુપર્ટ ફ્રાન્સેલના ઘોડેસવારોને તેમની અડગ યુદ્ધકળાથી

---

*Presbyterians, Independents, all here have the same spirit of faith and prayer, the same presence and answer; they agree here, have no names of difference: pity it is it should be otherwise anywhere. All that believe have the real unity, which is most glorious; being the inward and spiritual, in the body and in the head. For being united in forms, commonly called Uniformity, every Christian will for peace'sake study and do as far as conscience will permit, and from brethren, in things of the mind we look for no compulsion, but that of light and reason.

ફ્રાન્સેલે ને ઇઝ્રાઈલી લડાઈ પછી સ્વીકારને લખેલા એક પત્રમાંથી.

મોહ પામી 'Ironsides'નું ઉપનામ આપ્યું. કૉમ્બેલે મૅયેસ્ટર જેવા જૂના પ્રેસ્બિટેરિયન પંથના, આબરૂદાર ને પૈસાદાર પણ બિનઅનુભવી ને રાજ સાથે સુનેહની ઇચ્છા ધરાવતા માણસોની હવે ખબર લીધી. તેઓએ પોતાના હોદ્દાઓ છોડી દીધા ને Self-denying Ordinance ઉપર સહી આપી. એ જ વખતે પાર્લિમેંટે તેને ૨૨,૦૦૦૦ માણસોનું નમૂનેદાર લશ્કર (Model Army) તૈયાર કરવા પરવાનગી આપી. પહેલાં આ લશ્કરનો સેનાપતિ ફૅરફેક્સ (Fairfax) હતો.

કૉમ્બેલનો કારભાર.—કૉમ્બેલને એ કાર્યો કરવાનાં હતાં—Healing, જ્યાં જ્યાં રાજ્યમાં રોગો હોય ત્યાં ત્યાં સુધારાઓ કરવા, ને Settling, અર્થ તંત્ર વ્યવસ્થિત કરવું. તે પોતાને Constable of the Parish* કહેતો. કૉમ્બેલે પહેલાં તો ચર્ચની વ્યવસ્થામાં સુધારો કર્યો. તેણે માત્ર લાયક ઉપદેશકોને ને શિક્ષકોને જ જીવાઈ આ નોકરી આપી. તેનો વિચાર તો એવો હતો કે રાજ્યને વફાદાર દરેક ખ્રિસ્તીને સુખેથી રહેવા દેવો; પણ આવા ઉદાર વિચારો જમાનાને અનુકૂળ નહોતા, તેથી તેણે ધર્મની બાબતમાં મર્યાદિત સહિષ્ણુતા દાખવ કરી. તેણે કૅથોલિકો સામેના કાયદાઓ કાઢી નાખ્યા નહોં, તેમ તેમને સતાવ્યા પણ નહોં. ઍંગ્લિકનોને પણ તેણે કનડ્યા નહોં. નાસ્તિકો તરફ પણ તેણે ઉદાર દીલ બતાવ્યું. ચાલુદીઓ પણ તેના અમલ દરમ્યાન સલામત રહ્યા. કૉમ્બેલે કાયદાઓને ને અદાલતોને નિષ્પક્ષપાત બનાવ્યાં. સ્કૉટ્લંડમાં તેણે એવા જ સુધારાઓ દાખવ કર્યા. જનરલ મંક (Monk) ત્યાં મુખ્ય સેનાપતિનું કામ કરતો હતો. તેણે ચાર્લ્સના પક્ષકારોને હરાવ્યા, ઠેકઠેકાણે કિલ્લાઓ બાંધ્યા, પોલિસનું ખાતું સુધાર્યું, જૂની અમીરાતના અધિકારોને ઘટાડી નાખ્યા, લાઈલંડરોને દાખમાં રાખ્યા ને વેપાર વધાર્યો. આયર્લેન્ડમાં કૉમ્બેલે જહાંગીરી ચલાવી. તેણે લગભગ ૨૦૦ કે ૩૦૦ કૅથોલિકોને દેહાંતદંડ આપ્યો અને

* For truly I have often thought that I could not tell what my business was in the place I stood in, save comparing myself to a good constable set to keep the peace of the parish.

ધણા લોકોની મિલકત જપ્ત કરી. બીજા બંડખોર કૅથોલિકોને તેણે કૉનૉટ તરફ વસવાની ફરજ પાડી. તેઓએ ખાલી કુરેલી જમીન ઉપર અંગ્રેજોને ને રકૉટ લોકોનો વસવાટ કરવામાં આવ્યો. આ વખતે કૉમ્બેલને મારવા માટે જીર્ડા નામના માણસને દેહાંતદંડ થયો, ઇ. સ. ૧૬૫૪.

પરદેશ સાથે વ્યવહાર.—કૉમ્બેલનો વિચાર એવો હતો કે યુરોપનાં બધાં પ્રોટેસ્ટંટ રાજ્યોની સાથે સલાહ કરી ઇંગ્લંડનાં વજન, સામ્રાજ્ય ને વેપાર ચોતરફ વધારવાં. આ મુદ્દા ઉપર તેણે ઇ. સ. ૧૬૫૪માં વલંદા લેકિા સાથે સુલેહ કરી. ડેનમાર્ક ને સ્વીડન સાથે પણ તેણે તહ કર્યાં ને અંગ્રેજી વેપારને ફેટલાક લાભો અપાવ્યા. પોર્ટુગલ સાથે પણ એવો જ કરાર કરવામાં આવ્યો. કૉમ્બેલને સ્પેઇનનાં સંસ્થાનો ઉપર ચઢાઈ કરવી હતી. તેણે જામેઇકા સર કર્યું, ઇ. સ. ૧૬૫૫. બ્રેઝીલે જૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર અંગ્રેજી નૌકાબળને બતાવ્યું. સ્પેઇન સાથે લડાઈ સળગે એમ હોવાથી કૉમ્બેલે ફ્રાંસના રાજા ચૌદમા લૂઈ સાથે પણ મિત્રતા કરી, ઇ. સ. ૧૬૫૫-૫૭. ચાર્લ્સ ફ્રાંસ છોડી ગયો ને સ્પેઇનના રાજાને શરણે આવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૫૭માં બ્રેઝીલે સ્પેઇનના કાફલાને સાંતાક્રુઝ પાસે સખ્ત હાર આપી. ઇ. સ. ૧૬૫૮માં ડંકર્ક ઇંગ્લંડના કબજામાં આવ્યું. પણ બધાં પ્રોટેસ્ટંટ રાજ્યોને એક કરી સ્પેઇન, ઑસ્ટ્રિયા ને ફ્રાંસનાં કૅથોલિક રાજ્યોને સત્તાવવાની કૉમ્બેલની રાજ્યનીતિ સફળ થઈ શકી નહીં, કારણકે ધર્મને નામે કોઈ રાજ્ય પોતાનું રાજકીય હિત બાજુ પર મૂકવા તૈયાર નહોતું. છતાં યુરોપનાં રાજ્યો ઇંગ્લંડના નવા રાજ્યતંત્રથી ડરતાં ને તેની મૈત્રી કરવા મથતાં. એ બધું કૉમ્બેલના કડક ને બાહોશ કારભારને લીધે જ હતું.

કૉમ્બેલની પાર્લમેંટ.—આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે આ વખતે કૉમ્બેલ તદ્દન સ્વતંત્ર અમલ કરતો નહોતો. તેને મદદ કરવા ૧૮ લશ્કરી અમલદારોનું એક મંડળ હતું. કૉમ્બેલની પહેલી પાર્લમેંટ ઇ. સ. ૧૬૫૪ના સપ્ટેમ્બરમાં મળી; પણ પહેલેથી જ ધર્મની બાબતમાં, પ્રોટેસ્ટન્ટની વિશાળ સત્તાઓની બાબતમાં, ને સ્પેઇન વિરુદ્ધની લડાઈના વિષયમાં બંને વચ્ચે એકદમ મતભેદ ઊભો થયો, તેથી ઇ. સ. ૧૬૫૫ના જાન્યુઆરિ માસમાં

તેણે સભાસદોને પોતાને ઘેર બોલાવી રજા આપી દીધી. ક્રાંત્યેલના તંત્ર વિરુદ્ધ બોલવાની હિંમત જે લોકો કરતા તેમને હવે ગમે તે પ્રકારે ઘણી દેવાની તૈયારીઓ થવા લાગી. આખા દેશમાં જુદા જુદા લશ્કરી અમલદારો (Major Generals) અને તેમની નીચેનાં પરગણાંઓની સમિતિઓ તમામ વિરોધીઓને પોતાની ઘણી વિશાળ સત્તાઓથી સત્તાવવા મંજૂર. સિપાઈઓ સંતોને નામે હવે શાસન કરતા થયા. દરમ્યાન સ્પેઈન સાથે લડાઈ ચાલતી હોવાથી ક્રાંત્યેલે બીજી પાર્લિમેન્ટ બોલાવી, ઇ. સ. ૧૬૫૬. પણ પહેલી જ બેઠક વખતે તેણે પોતાની સત્તાથી પાર્લિમેન્ટના સૌ સભાસદોને સભાગૃહમાં બેસતા અટકાવ્યા, કારણકે તેમના વિચારો રાજ્યતંત્રને જરા પણ અનુકૂળ નહોતા. આ પાર્લિમેન્ટે ઇ. સ. ૧૬૫૭માં એક નવ્ર અરજ ને સલાહ (A Humble Petition and Advice)ના રૂપમાં ક્રાંત્યેલ રાજ થાય ને હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સની સ્થાપના કરવામાં આવે એવા ઠરાવો કર્યા; કારણકે લોકોને ભવિષ્ય માટે ઘણી બીક રહેતી હતી અને ક્રાંત્યેલને મારી નાખવા માટે હમણાં જ એક બીજું જી પકડાઈ ગયું હતું. આ સલાહ ને અરજનેા છેવટનેા નિકાલ કરવા ક્રાંત્યેલે ઘણો વખત કાઢ્યો. પણ છેવટે તેણે રાજ થવાની ના પાડી. પાર્લિમેન્ટે હવે તેને બીજી વાર રાજ્યનેા પ્રોટેક્ટર બનાવ્યો, ને તેનેા અભિષેક પૂર દરબારી દમામથી કરવામાં આવ્યો.† આ અરસામાં સેકસપિ ને ક્રેપ્ટન ટાઇટ્સ નામના માણસોએ *Killing no Murder* નામનું એક નાનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું, જેમાં ક્રાંત્યેલને મારી તેના આપખુદ અમલનેા નાશ કરવા લોકોને ઉત્તેજકરવામાં આવ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૬૬૦માં ક્રાંત્યેલે નવું દીવાને ખાસ સ્થાપ્યું. પણ પાર્લિમેન્ટની સાથે જૂની તકરારો તો હજુ ચાલુ હતી, તેથી ઇ. સ. ૧૬૫૮માં આ બીજી ને છેલ્લી પાર્લિમેન્ટને પણ તેણે રજા આપી દીધી.

---

§ Thus monarchy was returning to England in the usual order of progression; first the power, then the splendour, and last of all the name; but even the name might be judged not far distant.

Pol. Hist. of England, Vol. VII, P. 448.

કૉમ્વેલનો અંતકાળ.—આરી રીતે સ્વદેશમાં પોતાનાં જ પક્ષમાં વિરોધીઓ ઊભા થયા હતા; પરદેશમાં બધાં પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજ્યો કૉમ્વેલનો પક્ષ કરવા ના પાડતાં હતાં. કૉમ્વેલ પોતે પણ હવે વૃદ્ધ ને અશક્ત થતો જતો હતો. તેના ત્રણ પુત્રો ક્યારનાયે મરી ગયા હતા. કૉમ્વેલને સૌથી મોટા પુત્ર રિચર્ડને પ્રોટેક્ટર બનાવવો હતો ને તે આશયથી તેણે તાલીમ આપવા માંડી હતી. તેની ચાર પુત્રીઓમાં બીજી ને સૌથી વડાલી પુત્રી ઇલિઝાબેથ માંડી પડી. પ્રોટેક્ટર પોતે બધું રાજ્યકાર્ય ભૂલી જઈ તેની સારવાર કરતો; પણ તે મરી ગઈ. કૉમ્વેલનો આ ધા કદિ રૂઝાયો નહોં. ઇ. સ. ૧૬૫૮ના સપ્ટેમ્બરની ત્રીજી તારીખે તે મરી ગયો.

કૉમ્વેલનું કાર્ય. એક સમાલોચના.—ઇંગ્લંડના અથવા યુરોપના ઇતિહાસમાં જે જે રાજદ્વારી પુરુષો થઈ ગયા છે તેમાં કૉમ્વેલનું નામ હંમેશાં પહેલી પંક્તિએ આવશે. તેના સમકાલીન વિરોધીઓ તેને ધિક્કારતા હતા. એક સૈકા પછી બર્કે તેને કાંઈક ન્યાય આપ્યો. ઓગણીસમા સૈકામાં ગિઝો (Gizot)એ તેના કામની સારી કિંમત કરી; મંડાલેએ ને કાલાઈએ તેને ઘણો ચઢાવી દીધો; પણ ગાર્ડિનરના વખતથી અબ્યાસીઓ તેનાં કામોનો ખરો ખ્યાલ કરી શક્યા છે, કારણકે તેના જમાનાનું તમામ સાહિત્ય હવે આપણને મળી શકે છે. કેટલાક તેને Conservative Revolutionary કહે છે. તે દંભી કે સ્વાર્થી પુરુષ નહોતો. ધર્મની ખાતર તેણે રાજ સભે યુદ્ધ કર્યું, કારણકે તે એમ માનતો હતો કે રાજના ને લોકના ધાર્મિક વિચારો લોકોને પરતંત્ર ને વિધર્મી બનાવશે. રાજનો શિરચ્છેદ કર્યા પછી તેણે જોયું કે પ્રેસિડેન્ટિયન લોકો તેના ને તેના પક્ષના ધર્મની આડે આવશે; તેથી તેણે એ નવા વિરોધીઓને પણ ધર્મ ખાતર હંકાર્યા. અગત્ય, તે વસ્તુસ્થિતિને દૂરંદેશીથી જોઈ શકતો નહોં. તેને મહાજનસત્તાક રાજ્ય તરફ ખાસ પક્ષપાત નહોતો; તેમ પાર્લમેન્ટની સંમતિથી જ લોકોને કલ્યાણકારક કારભાર થવો જોઈએ, એ મત પણ તે હંમેશાં સ્વીકારતો નહોં; તેને અનિયંત્રિત રાજ્યસત્તા પણ જોઈતી નહોતી. જેવું રાજ્યતંત્ર ચાલે તેને જોઈતું હતું તેવું જ રાજ્યતંત્ર કૉમ્વેલને જોઈતું હતું, ને ચાલે જે ભૂલો કરી

તે જ ભૂલો ક્રોમવેલે પણ કરી. લશ્કરની મદદથી તેણે અમલ ચલાવ્યો; ટ્યુડર ને સ્ટુઅર્ટ રાજાઓના જેટલી જ આપખુદ સત્તાઓ તેણે ભોગવી; પણ આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે ક્રોમવેલને ખુનામરડી પસંદ નહોતી. આખરિશ કૅથલિકો સિવાયના વિરોધીઓને તેણે બહુ કનડા કે સંતાપ્યા નથી. તેના વખતમાં ઈંગ્લંડ, સ્કોટ્લંડ ને આયર્લેન્ડ પહેલી જ વાર એકરાષ્ટ્ર થયાં. ધર્મની બાબતમાં તેનું મન ઘણું ઉદાર હતું. ક્વેકર (Quaker) ફ્રાંકસ તેના અમલમાં ઉપદેશ આપી શક્યો. તે મિલ્ટન જેવા વિદ્વાનોને આશરો આપતો ગયો. હોબ્સ (Hobbes) જેવા વિરોધી વિદ્વાનો પણ તેનું આતિથ્ય ભોગવી ગયા છે. તેનો અમલ કરકસરી ને ઉદ્યમી હતો. તેના શ્રમથી ઈંગ્લંડમાં એક સારું લશ્કર ગ્રમું થઈ શક્યું. તેણે યુરોપમાં પોતાના દેશની આબરૂ વધારી. તેણે અંગ્રેજી વેપાર અને સામ્રાજ્યનો વિકાસ કરાવ્યો. ચારિત્ર્યમાં ક્રોમવેલ પ્રથમ કેપ્ટિએ આવશે. તે માયાળુ, નિઃસ્વાર્થી, વ્યસન વિનાનો, સ્ત્રી, છોકરાં અને સગાંસ્તેહી તરફ વફાદાર ને એકવચની હતો; તે કદિ બાહોશ મિત્રો ને નોકરોની ઈર્ષ્યા કરતો નહોતો. બેકે, મંક, લોકહાર્ટ, થર્ડો, મિલ્ટન, જેવા વફાદાર ને બાહોશ સલાહકારો, સરદારો ને મંત્રીઓ, તેના અમલને કીર્તિવાન કરી ગયા છે. રાજકારણના વિષયમાં તે સગાઈ, સ્નેહ કે મૈત્રી કદિ ગણતો નહોતો. તેનું જનસુસખાતું ઉત્તમમાં ઉત્તમ હતું. દરેક કાર્યમાં તે ધર્મને, બાઈબલને, ક્રાઈસ્ટને-ઈશ્વરને આગળ ધરતો. ઘણી વાર તે ઈશ્વરના ધ્યાનમાં મશગૂલ થઈ રહેતો ને ભક્તની માફક ધર્મ પાછળ “ગાંડો” થઈ જતો—“મસ્ત” થઈ રહેતો. ઇ. સ. ૧૮૩૨નો પાર્લિમેન્ટની સુધારણાનો કાયદો તેણે પોતાના અમલમાં કરી બતાવ્યો. તેણે કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું. પણ પ્યુરિટન પંથની “મસ્તી”ને ઝોળખવા આપણે ક્રોમવેલનાં ભાંડ્યાંતૂટ્યાં ને આવેશી ભાષણો તરફ દાષ્ટિ કરવી જોઈએ નહોતો; તે માટે તો આપણે બનિયનનો કે મિલ્ટનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ; ધર્મસહિષ્ણુતાનો ગંચો આશય દુનિયાને ક્રોમવેલ તરફથી મળ્યો નથી. ક્રોમવેલે ધર્મ ને બંડને નામે ચલાવેલી આયર્લેન્ડની કતલ આપણે કદિ પસંદ કરીશું નહોતો; તેણે પાર્લિમેન્ટ સામે બતાવેલી વર્તણૂક ખરું આપણે પસંદ કરીશું નહોતો. તેનું મનોબળ અપાર હતું ને તે અપાર

મનોબળથી જ તેણે વિજય મેળવ્યો. પણ જ્યારે જ્યારે જુદા જુદા વિચારો ધરાવતી જનતા સાથે તેને કામ લેવું પડ્યું ત્યારે દર વખતે ક્રાંતિની નિષ્ફળ ગયો. છતાં તે એક મહાન રાજપુરુષ થઈ ગયો તે વિષે કદિ પણ બે મત થશે નહીં.

પ્રકરણ ૫ મું

રિચર્ડ ક્રાંતિ, ઇ. સ. ૧૬૫૮-૬૦.

રિચર્ડ ક્રાંતિ.—આલિવર ક્રાંતિની મરણ પછી તેનો પુત્ર રિચર્ડ ક્રાંતિ વિના મુશ્કેલીએ પોતાના આપના તમામ અધિકારો ઉપર આવ્યો; પણ તેને લશ્કર તરફથી જરા પણ મદદ મળી નહીં. ઇ. સ. ૧૬૫૮ના જાન્યુઆરી માસમાં રિચર્ડે જૂના ધોરણ પ્રમાણે ચૂંટાએલી પાર્લિમેન્ટ બોલાવી. લશ્કરે ને પાર્લિમેન્ટ હવે પરસ્પર લડી પડ્યાં, કારણકે લશ્કરી અમલદારોને રાજ્યમાં કુલ સત્તા જોઈતી હતી. રિચર્ડે અમલદારોને નમતું આપ્યું. પાર્લિમેન્ટને રાજ આપવામાં આવી, એપ્રિલ, ઇ. સ. ૧૬૫૮. લશ્કરી અમલદારોએ હવે જૂની લાંગ પાર્લિમેન્ટ બોલાવી. રિચર્ડ વગર તકરારે રાજકીય વિષયોથી ખસી ગયો. તે ઇ. સ. ૧૭૧૨માં મરી ગયો. લોકો તેને Tumbledown Dick કહેતા. આ વખતે ચાર્લ્સને નામે ઠેકઠેકાણે સુલેહનો ભંગ થયો. વળી પાર્લિમેન્ટ વચ્ચે ને લશ્કરી અમલદારો વચ્ચે તકરારો થઈ તેથી પાર્લિમેન્ટને રાજ આપવામાં આવી. આવી રીતે દેશમાં લશ્કરી દોર ચાલુ થયો. પણ આ સ્થિતિ ક્યાંસુધી ચાલી શકે? તે જમાનામાં રાજા વિનાનું રાજ્ય ક્યાંસુધી ટકી શકે? સ્કૉટલેન્ડમાં જનરલ મેંક પાર્લિમેન્ટનો પક્ષ કર્યો. લશ્કરમાં અનેક પક્ષ હતા ને તેના સરદારોમાં આવડતનું નામનિશાન નહોતું, તેથી બધાએ મળી બીજી વાર રંપ પાર્લિમેન્ટને બોલાવી, ઇ. સ. ૧૬૫૮. મેંક આ રંપ પાર્લિમેન્ટને જૂની લાંગ પાર્લિમેન્ટના સલાસદોને સલાહકારમાં દાખલ કરવા ફરજ પાડી. તે લાંગ પાર્લિમેન્ટ ક્રાંતિની ને તેના પક્ષનાં કે કારભારનાં બધાં કૃત્યોને ગેરકાયદેસર ઠરાવ્યાં ને નવી પાર્લિમેન્ટ બોલાવવાનો ઠરાવ કર્યો. પછી પોતાની મેજે જ તે બરખાસ્ત

થઈ ગઈ, ઇ. સ. ૧૬૬૦. જનરલ મંકે હવે ચાર્લ્સને ઈંગ્લંડ આવવા છૂપો સંદેશ કહેવરાવ્યો. ચાર્લ્સે બ્રેડા (Breda)થી લોકોને સુરાન્યની ખાતરી આપી. મહાજનસત્તાવાદીઓ (Republicans) હવે અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયા. એપ્રિલમાં નવી પાર્લમેંટ મળી. તેણે રાજ ચાર્લ્સને સંદેશ વાંચ્યો ને તેને ઈંગ્લંડ આવવા નિમંત્રણ કર્યું. ઇ. સ. ૧૬૬૦ના મે માસમાં આ કન્વેન્શન પાર્લમેંટની અનુમતિથી ચાર્લ્સ રાજની આણુ બધે જાહેર કરવામાં આવી, ને મેની ૨૯મી તારીખે ચાર્લ્સ પોતાના બાપની રાજધાની લંડનમાં દાખલ થયો. તાજનો અગિયાર વર્ષનો દેશવટો હવે પૂરો થયો. આ બનાવ Restoration કહેવાય છે.

પ્રકરણ ૬ ટું

બીજો ચાર્લ્સ, ઇ. સ. ૧૬૬૦-૧૬૮૫.

રેસ્ટોરેશન એટલે ?—બીજા ચાર્લ્સના ગાદીએ આવવાથી ઈંગ્લંડના રાજ્યતંત્રમાં તાજની પુનઃસ્થાપના થઈ. એટલેથીજ આપણે “રેસ્ટોરેશન”નો અર્થ સમજવાનો નથી. તાજ ફરીથી રાજ્યતંત્રમાં ગોઠવાયું એ વાત ખરી છે, પણ તેની સત્તા હવે એકદમ અંકુશમાં આવી ગઈ. બધી વ્યવસ્થા નવી પાર્લમેંટની સંમતિથી થવી જોઈ એ એવું વચન ચાર્લ્સે બ્રેડા મુકામેથી કન્વેન્શન પાર્લમેંટને અને જનરલ મંકને આપ્યું હતું, તેથી પાર્લમેંટની સંમતિથી હવે તાજની પુનઃસ્થાપના થઈ. હવેથી કોઈ રાજ દેશમાં કાયમનું લશ્કર રાખી શક્યો નહોં; ને કાયમના લશ્કર સિવાય તાજની સત્તા નિરાપાધ કેમ રહી શકે ? કોઈ રાજ હવેથી પાર્લમેંટની અનુમતિ સિવાય લોકો ઉપર કર નાખી શક્યો નહોં; અને પૈસા સિવાય રાજ્ય પણ કેવી રીતે ચાલે ? કોઈ રાજ હવે સ્ટાર ચેમ્બર, હાઈ કમિશન કોર્ટ કે ઉત્તરની કે વેસ્ટસની કાઉન્સિલ, કે એવી બીજી આપખુદ અદાલતો દેશમાં ગબી કરી શક્યો નહોં; ઈંગ્લંડનો કોઈપણ રાજ હવે પછી સિપાઈઓને પ્રજાજનોનાં ઘરમાં રાખવા કે દેશની ચાલુ અદાલતોમાં કામ ચલાવ્યા સિવાય આરોપીઓને કેદમાં સંડોવવાની હિંમત કરી શક્યો નહોં. પાર્લમેંટમાં હવે રાજની પરવા કર્યા સિવાય સભાસદો છૂટથી દેશના તમામ પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચા કરતા થયા. રાજના માનીતા ને જોરાવર

સલાહકારોની ખુલ્લી જડતી લેવા પણ તેઓ ચૂકતા નહોં. આવી રીતે રાજકીય દષ્ટિએ “રેસ્ટોરેશન”નો અર્થ “રાજનો ને પાર્લમેન્ટનો સંયુક્ત અમલ” એમ આપણે કરવો જોઈએ. રાજ સિવાય તંત્ર ચાલે નહોં એટલુંજ નહોં, પણ પાર્લમેન્ટ સિવાય પણ તંત્ર ચાલે નહોં, એમ હવેથી બધા સમજવા લાગ્યા.

જેવી રીતે રાજકીય વિષયોની ચર્ચામાં આગળની પરિસ્થિતિમાં સુધારો થયો, તેવી રીતે સામાજિક દષ્ટિએ પણ “રેસ્ટોરેશન”નો અર્થ “જૂનાં ધોરણોની મર્યાદિત પુનઃસ્થાપના” એવો થવો જોઈએ. રાજ ચાર્લ્સના વધથી તે ઠેક ઇ. સ. ૧૬૬૦ સુધી, એટલે અગિયાર વર્ષની મુદતમાં દેશનું રાજ્ય-તંત્ર ને સમાજની આગેવાની નવા લોકોના હાથમાં ચાલ્યાં ગયાં હતાં. પણ ઇ. સ. ૧૬૬૦થી જૂની અમીરાત પાછી રાજ્યતંત્રમાં ગોઠવાઈ ગઈ. એ અમીરો હવે સમાજના આગેવાન થયા. જમીનની માલિકી તેમને પાછી મળી. રાજ્યતંત્ર પણ તેમના હાથમાં આવ્યું. પિટ ને બર્ક જેવા બાહોશ આગેવાનો પણ આ જૂની અમીરાતની વગને લીધે જ બહાર આવી શક્યા. લગભગ બે સૈકાં સુધી આ પરિસ્થિતિ ચાલુ રહી. દેશનાં તમામ પરગણાંઓમાં જૂના રક્વાયરો હવે પાછા વગવાળા થઈ ગયા. જેવી રીતે સમાજની આગેવાની જૂના વર્ગો પાસે આવી ગઈ, તેવી રીતે ઇ. સ. ૧૬૬૦ના બનાવથી ચર્ચની આગેવાની પણ હવે જૂના વર્ગોના હાથમાં આવી ગઈ. પ્યુરિટનો રાજ્યતંત્રમાંથી, પાર્લમેન્ટમાંથી ને ચર્ચની વ્યવસ્થામાંથી બાતલ થયા. પણ ચર્ચની નવી વ્યવસ્થા પાર્લમેન્ટ હસ્તક થઈ; તેથી બાતલ થયેલા પ્યુરિટનો કોઈક દિવસ પાછા રાજ્યતંત્રમાં દાખલ થવાની આશા રાખવા લાગ્યા, ને અગાઉ જેમ તેમના વડવાઓ સ્વદેશને હરામ કરી દેશાવર ચાલ્યા ગયા હતા, તેમ હવેના પ્યુરિટનો દેશાવર ચાલ્યા ગયા નહોં. ઘણા પ્યુરિટનોએ નવી પરિસ્થિતિને કચવાતાં કચવાતાં પણ ન છૂટકે સ્વીકારી, ને કાળક્રમે તેઓના પ્રયાસોથી દેશમાં વળી સ્વતંત્રતાનો નવો જન્મનો આવ્યો. ભવિષ્યના Whig-વિદગ પક્ષનો ઉદ્ભવ આ લોકોમાંથી થયો. એશઆરામને અટકાવવા કૉન્વેલના ને તેના પક્ષકારોના કાયદાઓથી કંટાળી ગયેલા લોકો આ વખતે અધિકાર ઉપર આવ્યા, તેથી ખુદ

રાજના દરબારીઓની ધર્મ તરફ બેદરકારીથી, અને વિજ્ઞાન (Science)ની પ્રગતિથી, હવે લોકોનું ધર્મનું ઝનૂન ચાલ્યું ગયું. આ તમામ ક્રાંતિકારક ફેરફારો એક પણ લોકોનું દીપું પાડ્યા સિવાય જનરલ મંક ને તેના સાથીઓ દેશમાં દાખલ કરી શક્યા; તેઓએ કોઈપણ પરદેશી રાજની કે પ્રજાની મદદ માગી કે લીધી નહોતી; તેમ ચાર્લ્સ પાસે કોઈપણ ખાસ લિખિત દસ્તાવેજ કરાવી લીધો નહોતો.

બીજા ચાર્લ્સના ગુણદોષ.—બીજા ચાર્લ્સના અમલનો વિચાર કરતાં પહેલાં આપણે તેના ચારિત્ર્યને સમજવું જોઈએ, કારણકે તે સિવાય આપણાથી તેની કારકિર્દી બરોબર સમજી શકાશે નહીં. નવો રાજા ઉંમરે ત્રીસ વર્ષનો, મોજાલો, સ્વાર્થી, લંપટ ને બેદરકાર હતો. તે રોમન કૅથોલિક પંથને માનતો હતો. તેનામાં લોકોને ને પોતાના સલાહકારોને છેતરવાની અપાર શક્તિ હતી; તેને ઇંગ્લંડની પાર્લિમેન્ટને વશ રહી કામ કરવું જરા પણ ગમતું નહોતું. પોતાના બાપ ને દાદાની માફક ચાર્લ્સ પણ અનિયંત્રિત સત્તામાં શ્રદ્ધા રાખતો હતો, પણ તે પોતાના લાંબા દેશવટાને ભૂલી ગયો નહોતો. ફરીથી એ “લાંબા પ્રવાસ”નો અનુભવ લેવા તે ઇચ્છા રાખતો નહોતો. તેથી પાર્લિમેન્ટને ને લોકોને તે હંમેશ માટે નાખુશ રાખવાની વિરુદ્ધ હતો. છતાં લોકોને ખુશ રાખીને કોઈપણ મોટું જોખમ લીધા સિવાય, પાર્લિમેન્ટના અંકુશથી સ્વતંત્ર થવા ગમે તે પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવા તે તૈયાર હતો. તેનાથી પાર્લિમેન્ટનો કે પોતાના મંત્રીમંડળનો—કોઈનો પણ—અંકુશ સહન થઈ શકતો નહીં. સાધારણ રીતે તેને ઝાઝું કામ કરવું ગમતું નહીં. મંત્રીમંડળ રાજકારણ ઉપર સલાહ આપતું હોય ત્યારે રાજા પોતાનાં કુતરાંને રમાડતો હોય, અથવા પતંગીઆં ભેગાં કરતો હોય, અથવા પોતાની રખાતો સાથે વાતો કરતો હોય, અથવા બગીચામાં ફરતો હોય, અથવા ટેનિસ રમવા ઇચ્છતો હોય. પણ ચાર્લ્સ આવી રીતે હંમેશ વર્તતો નહીં. વળી ચાર્લ્સ તદ્દન નગુણો નહોતો. તેનામાં રાજના ગુણો હતા. તે જ્યારે કારભાર જોતો ત્યારે અનુભવી મુત્સદ્દીઓ પણ તેનાથી પાછા પડતા. સદ્ગુણી ને અનુભવી સલાહકારો તેને હંમેશાં ગમતા. લાયકાતની તે કદર બૂઝતો. તે અપમાન

કદિ સહન કરતો નહો. તેનામાં વૈરબુદ્ધિ જરા પણ નહોતી. તે કોઈક વાર જ ગુસ્સે થતો. માણસોની પરીક્ષા કરવામાં તે બાહોશ હતો. વિદ્વાન, કળા ને વહાણના ઉદ્યોગનો તેને સારો શોખ હતો. પણ દેશાવરના વસવાટથી, રોમન કૅથોલિકોના સહવાસથી, પ્રેસ્બિટરિયનોએ ને પ્યુરિટનોએ રાજકુટુંબને કરેલી સતામણીથી, અને બ્રિટિશ ટાપુઓના કૅથોલિકોની વફાદારીથી, તેને ઇંગ્લંડના લોકોના વિચારો અથવા ઇંગ્લંડની ઇજ્જત માટે ખાસ ઈરકાર નહોતી. ચાર્લ્સ પોતાની ઇજ્જત ટકાવી રાખવામાં ભારે ચાલાક હતો. તેને સરસ “રમતો” રમતાં આવડતું; રાજ રાજકીય “પટાબાજી” સુંદર રીતે ખેલી શકતો.

તેના અમલના ચાર વિભાગો પડી શકે છે:—પહેલાં વિભાગમાં ચાર્લ્સ સારો રાજ કહેવાઈ ગયો, ઇ. સ. ૧૬૬૦-૬૭. બીજા વિભાગમાં તેની લુચ્ચાઈ જાણીતી થઈ ગઈ, ઇ. સ. ૧૬૬૭-૭૩. ત્રીજા વિભાગમાં તેનો પ્રપંચ સફળ થશે એમ જણાવા લાગ્યું, ઇ. સ. ૧૬૭૩-૮૦. ચોથા વિભાગમાં તેણે ચાલાકીથી લોકોને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધા, ને આપખુદ અમલ કર્યો, ઇ. સ. ૧૬૮૦-૮૫.

હાઇડ-અર્લ ઓફ ક્લેરન્ડનનો કારભાર.—ચાર્લ્સ જ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે રાજ્યની લગામ તેના મુખ્ય સલાહકાર ને દેશવટાના સાથી હાઈડ અથવા હૉર્ડ ક્લેરન્ડનના હાથમાં આવી. હાઈડે પહેલા ચાર્લ્સના અમલમાં રાજ સામે એકવાર પક્ષ લીધો હતો, પણ ઇ. સ. ૧૬૪૦ની સાલથી તે રાજનો પક્ષકાર બન્યો હતો. તે એ વખતના જમાનાનો કંવેલિયર એટલે તાજની સત્તાનો ને એપિસ્કોપસિનો કડક પક્ષકાર, પણ ઉદાર, સદ્ગુણી, કારભારમાં બાહોશ, વસ્તુસ્થિતિથી વોકેફ અને સ્પષ્ટવક્તા હતો. તેની પુત્રી રાજના ભાઈ ડ્યુક ઓફ યૉર્ક અથવા બીજા જેમ્સ સાથે પરણી હતી. પણ કૅથોલિકો, પ્યુરિટનો ને રાજની રખાત તેની સામે થયાં. હાઇડને

*Three sights to be seen,

Dunkirk, Tanjier, and a barren Queen.

આ પદ તેના મહેલની બારી ઉપર કોઈ લખી ગયું હતું.

સુલેહ ગમતી, છતાં ડચ ત્રિમહતી જવાબદારી તેના ઉપર મૂકવામાં આવી, તેથી ઇ. સ. ૧૬૬૭માં રાજ્યે આ સલાહકારને રજા આપી. પાર્લમેંટે તેના ઉપર કામ ચલાવવાની ધમકી આપી એટલે હાઈડ રાજની સલાહથી ફ્રાંસ ભાગી ગયો ને ત્યાં જ તે મરણ પામ્યો. તેણે રાજ્યપ્રજાના સંત્રામ ઉપર એક રસિક પુસ્તક લખ્યું છે. તેણે સ્કૉટલૅન્ડમાં એપિસ્કોપસિ સ્થપાવી ને તે દેશને તેનું આગળનું તમામ તંત્ર પાછું સોંપ્યું. પરિણામે સ્કૉટલૅન્ડ ઈંગ્લૅન્ડનું તાબેદાર બની ગયું. આયર્લૅન્ડમાં કૉમ્વેલનું કાર્ય નાબૂદ કરવામાં આવ્યું ને ત્યાં સ્કૉટલૅન્ડના જેવું નોખું પણ તાબેદાર રાજ્યતંત્ર પાછું જીભું કરવામાં આવ્યું.

કન્વેન્શન પાર્લમેંટ, ઇ. સ. ૧૬૬૦.—ચાર્લ્સની પહેલી કન્વેન્શન પાર્લમેંટે તાજની સંસ્થાને રાજ્યમાં આવશ્યક ઠરાવી, રાજ ચાર્લ્સના હત્યા-કાંડમાં આગેવાની લેનારાઓને—મુએલાઓને પણ—શિક્ષા પહોંચાડી, રાજના પક્ષકારોની જમીનો પાછી અપાવી ને બીજાને મારી આપી. તેનું કામ પૂરું થઈ ગયું એટલે ચાર્લ્સે તેને રજા આપી, ડિસેમ્બર ઇ. સ. ૧૬૬૦.

કૅવેલિયર પાર્લમેંટ, ઇ. સ. ૧૬૬૧-૭૮.—ચાર્લ્સની પહેલી પાર્લમેંટના સભાસદો બહુમતીએ કૅવેલિયરો* હતા. તેઓએ પહેલાં તો ચર્ચની વ્યવસ્થા કરી અને ચાર કાયદાઓ ધજા. આ કાયદાઓ કલેરન્ડરના કોડના નામથી જાણીતા છે, કારણકે તેમાં કલેરન્ડરનો ખાસ હાથ હતો. ઇ. સ. ૧૬૬૧માં કૅપોરેશન ઍક્ટ પસાર કરવામાં આવ્યો. આ કાયદાથી જેઓ એપિસ્કોપસિમાં માનતા હોય તેઓ જ મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદો થઈ શક્યા, ને મોટાં શહેરોના વહીવટમાંથી પ્યુરિટનો એકદમ બાતલ થઈ ગયા. ઇ. સ. ૧૬૬૨ના ઍક્ટ ઑફ યુનિફોર્મિટી (Act of Uniformity) થી જે પ્યુરિટનોએ Prayer Book—પ્રાર્થનાનું પુસ્તક સ્વીકાર્યું નહોં, તેઓએ જીવાઈઓ મૂકી દીધી. આવા લોકોની સંખ્યા ૨૦૦૦ જેટલે પહોંચી ગઈ. ઇ. સ. ૧૬૬૪માં Conventicle Act પસાર કરવામાં

*More zealous for royalty than the king, and more zealous for episcopacy than the bishop.
Macaulay.

આવ્યા. આ કાયદાથી એપિસ્કોપસિ સિવાયના બીજા પંથોની ક્રિયાઓમાં ભાગ લેનારાઓ સામે કેદ, દેશવટો ને દેહાંતદંડની શિક્ષાઓ ફરમાવવામાં આવી ને પ્યુરિટનો પોતાનો પંથ પાળતા બંધ થઈ ગયા. ઇ. સ. ૧૬૬૫ના Five Mile Act નામના કાયદાથી કોઈપણ પ્યુરિટન કલર્નિ, કે શિક્ષક કોઈપણ શહેરથી પાંચ માઈલની અંદર આવી શકે નહીં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. આ કાયદાથી પ્યુરિટનોને મોટાં શહેરના વસવાટમાંથી પણ બાતલ કરવામાં આવ્યા. આ તમામ કાયદાઓનો કડક અમલ થવા લાગ્યો તેથી ઘણા પ્યુરિટનોએ એપિસ્કોપસિ સ્વીકારી, ને જેઓ અડગ રહ્યા તેમને માટે માશી મેળવવા તેઓએ પાછળથી ઘણી મહેનત કરી. ક્વેલિયર પાર્લિમેંટે રાજ્યના ખર્ચનો હિસાબ તપાસવાનો પાર્લિમેંટને હક છે, એ અગત્યનો ઠરાવ બહાર પાડ્યો. તેણે ક્વેરેડન ઉપર કામ ચલાવ્યું ને તેને નોકરીથી ફારક કરવા રાજ્યને ફરજ પાડી. ક્વેલિયર પાર્લિમેંટે ટેસ્ટ ઍક્ટ પસાર કરી રાજ્યના મોટા મોટા અમલદારોને, જેઠમ્સને ને કિલકોર્ડને નોકરીનાં રાજીનામાં અપાવ્યાં, હાલંડ સામેની લડાઈ રદ કરાવી, રાજ્ય પાર્લિમેંટે કરેલા કાયદાઓ અમલ મોકૂફ રખાવી શકે નહીં એમ જાહેર કર્યું, ને કુબાલને તોડી નાખી, ઇ. સ. ૧૬૭૩-૭૪. ડોનિયના કારભાર દરમ્યાન પાર્લિમેંટે યુરોપની પરિસ્થિતિ વિષે રાજ્યને સલાહ આપવાનું ને જરૂર પડે તો પોતાના મત પ્રમાણે તેની પાસેથી કામ લેવાનું ચાલુ રાખ્યું. પાર્લિમેંટના સભાસદો આ વખતે ચાર્લ્સ, લૂઈઝ, એમ બંને પાસેથી લાંચરૂશવતો લેતા, તેથી પાર્લિમેંટ પોતે Pensionary Parliament કહેવાઈ ગઈ. પોપિશ પ્લેટ વખતમાં પાર્લિમેંટે ડોનિય ઉપર કામ ચલાવવાની હિંમત કરી તેથી રાજ્યએ તેને રજા આપી, જનન્યુઆરિ ઇ. સ. ૧૬૭૯. રાજ્યનું માશીપત્ર પણ તેના સલાહકારોને રાજદ્રોહથી કે પાર્લિમેંટની તપાસથી મુક્ત કરી શકતું નથી તે આ વખતથી ચોક્કસ થયું.

વિલુગ પાર્લિમેંટ, ઇ. સ. ૧૬૭૯-૮૧.—ચાર્લ્સની પહેલી વિલુગ પાર્લિમેંટે હેબિયસ કોર્પસ ઍક્ટ પસાર કર્યો, ઇ. સ. ૧૬૭૯. આ કાયદાથી કોઈપણ આરોપી કેદમાં અમુક મુદત ઉપર રહી શકે નહીં, આરોપીને તે મુદત પછી કાયદેસર અદાલત સમક્ષ પોલિસે હાજર કરવો જ જોઈએ, ને

તેને કયા ગુનાસર પકડવામાં આવ્યો છે તેની ખબર પણ કરવી જોઈએ એમ હતું. આ પાર્લમેંટે જોઈએને ગાદીથી બાતલ કરવાનું હામથાં લીધું. પણ રાજને તે વાત ગમતી નહોતી, તેથી તેણે ઑક્ટોબરમાં પાર્લમેંટને એકદમ રજા આપી. પણ નવી પાર્લમેંટે વધારે કડકપણે જોઈએને ગાદી પરના હકને ટૂંકાવવા યત્ન કર્યો તેથી તેને પણ રજા મળી, જાન્યુઆરિ, ઇ. સ. ૧૬૮૧. નવી પાર્લમેંટને ઑક્સફર્ડ મુકામે બોલાવવામાં આવી. તેણે એવોજ વિરોધ બતાવ્યો એટલે તેને પણ રજા આપવામાં આવી ને રાજનો વિનય થયો.

કુબાલ.—હાઈડ અથવા અર્લ ઑફ કલેરન્ડન પછી રાજ સ્વતંત્ર કારભાર કરવા મંજૂ, પણ પોતાના સલાહકારો તરીકે તેણે પાંચ જણાને રાખ્યા. એ લોકોનાં નામો Clifford, Arlington, Buckingham, Ashley અને Lauderdale હતાં, ને તે નામોના પહેલા અક્ષરોનો CABAL કુબાલ શબ્દ થતો હતો તેથી તેમનો કારભાર કુબાલનો કારભાર કહેવાય છે ! એ કારભાર પાછળથી એટલો બધો વગીવાયો કે અત્યારે કોઈપણ ખરાબ મંત્રીમંડળ ‘કુબાલ’ કહેવાય છે. આ સલાહકારોમાં કિલક્રાઈ ને આર્લિંગ્ટન કૅથોલિકો હતા. બ્રિંગહામ જોઈએને ને આર્લેન્ડના માનીતા બ્રિંગહામનો પુત્ર હતો, અને ધર્મની બાબતમાં બેદરકાર અને લંપટ હતો. ઍસ્લી ધર્મની બાબતમાં બેદરકાર, પણ નહોતર પ્યુરિટનોના ખાસ પક્ષકાર હતો, ને લૉડરડેઈલ દેખાવે એપિસ્કોપસિનો, પણ અંદરથી ઇંડિપેન્ડન્ટનો પક્ષકાર હતો. એ લોકો એકમત નહોતા તેમાં જ રાજનું બળ સમાએહું હતું, કારણકે રાજને પણ કૅથોલિક લોકોને પ્રસન્ન રાખવા હતા. માત્ર એ બાબતોમાં આ પાંચ જણાઓ એકમત હતા. તેઓ બધા કલેરન્ડન વિરુદ્ધ હતા અને તેમને ઇંગ્લંડમાં ધર્મસહિષ્ણુતાનું ધોરણ દાખલ કરવું હતું. પણ પાર્લમેંટ તેથી વિરુદ્ધ હતી. તેથી કલેરન્ડન દેશપાર થયો, એટલે તરત જ આ મંત્રીઓ પણ પરસ્પર ખટપટ કરવા લાગ્યા ને તેમાંના કેટલાએકો રાજના ગુપ્તમાં ગુપ્ત મંત્રને પણ પ્રજ્ઞના ને પાર્લમેંટના મત વિરુદ્ધ પોષવા લાગ્યા. તેમાં એક પણ ઍંગ્લિકન નહોતો. ઇ. સ. ૧૬૭૦ની સાલથી આ નવા મંત્રીમંડળ મારફત આર્લેસ કારભાર કરવા લાગ્યો.

આર્લ્સનું મોટું કારસ્તાન.—કેવે આર્લ્સે પોતાનો બેઠ ખુલ્લો કરવા માંજો. પ્રેસિડેન્ટિયોને, કૅથોલિકોને, ને પ્યુરિટોને સતાવવા નહીં, કૅથોલિકોને રાજ્યતંત્રમાં દાખલ કરવા, હોલંડ સામે લડાઈ જાહેર કરવી, તે માટે નાણું પાર્લમેંટ પાસેથી લેવું, ને જે પાર્લમેંટ નાણું આપવા ના પાડે તો ક્રાંસના રાજા ચૌદમા લૂઈની મદદ લઈ તેની પાસેથી રૂશવતો લેવી, અથવા પોપની મદદ મેળવવી, એ નાણાંના સાધન વડે, પણ હોલંડ સામે કે ક્રાંસ સામે લડાઈના બહાનાથી, દેશમાં કાયમ લશ્કર રાખવું, એ લશ્કરની મદદથી ઍંગ્લિકનોને દાખી દેવા, અને કૅથોલિક પંથ ગ્રેટ બ્રિટનમાં સ્થાપવો, એટલાં આ રદ્યુઅર્ટ વંશના નવાં કારસ્તાનનાં મુખ્ય સૂત્રો ગણાવી શકાય. આ પ્રયોગ રાજાએ જે વાર અજમાવી જોયો હતો પણ કેટલાંક કારણોને લીધે તેમાં તે ફાવ્યો નહોતો. ઇ. સ. ૧૬૬૮માં તેણે કૅથોલિક સલાસદોને પોતાનો કૅથોલિક પંથ જાહેર કરી દીધો. પછી તેણે પોતાની બેન મારફ્ટ લૂઈ સાથે મસલત કરવા માંડી. ઇ. સ. ૧૬૬૮માં સર વિલિયમ ટેંપલે ત્રિપક્ષ તહ (Triple Alliance) ઉપર સહી આપી. ઇ. સ. ૧૬૭૦ના મે માસમાં કપટી આર્લ્સે લૂઈ સાથે ડોવર (Dover) ની બે ખાનગી સુલેહો કરી—એક સંધિપત્રમાં કૅથોલિક પંથ સ્થાપવા સંબંધી કાંઈ કહેવામાં આવ્યું નહોતું, જે સંધિપત્ર કૅથોલિક પ્રોટેસ્ટન્ટ સભ્યોને બતાવવામાં આવ્યું હતું, જ્યારે બીજા સંધિપત્રમાં ઇંગ્લંડમાં કૅથોલિક પંથની સ્થાપના કરવી એમ લખવામાં આવ્યું હતું, ને જે માત્ર કૅથોલિક સભ્યોને બતાવવામાં આવ્યું હતું. હોલંડ સામે ક્રાંસે ને ઇંગ્લંડે હવે લડાઈ જાહેર કરી, ઇ. સ. ૧૬૭૨. ખુદ ઇંગ્લંડમાં રાજાએ કલેરન્ડન કોડના કાયદાઓનો અમલ કરવો મોકૂફ રાખ્યો. તેણે પાર્લમેંટના સલાસદોને લાંચરૂશવતો, વર્ષાસનો અને નોકરીઓ આપી ચૂપ કર્યાં. લશ્કરમાં ને કાફલામાં રોમન કૅથોલિક અમલદારો ભરવામાં આવ્યા. પણ લોકોને ડોવરની છૂપી સંધિની સ્મૃતિ આવી ને રાજાનું પોકળ ખુલ્લું થઈ ગયું. તેથી પાર્લમેંટે ઇ. સ. ૧૬૭૩માં ટેસ્ટ ઍક્ટ પસાર કર્યો ને જેટલા કૅથોલિક અમલદારોએ સોગન લેવા ના પાડી તે બધા બરતરફ થયા. આર્લ્સે બહાર પાડેલી છૂટ (Declaration of Indulgence) પ્યુરિટો ને ઍંગ્લિકનો એકમત થયા એટલે આપોઆપ

નિષ્ફળ ગઈ. રાજના બાઈ જેઈમ્સે ને કારભારી કિલ્લોડે નોકરીનાં રાજનામાં આપી દીધાં. કુઆલનું તંત્ર નાશ પામ્યું ને ઇ. સ. ૧૬૬૪માં હોલંડ સાથે સુલેહ કરવામાં આવી.

ચાર્લ્સનું કારસ્તાન ખુલ્લું થઈ ગયું પણ તેનો કેટલોક ભાગ તો તેણે ઠેઠ સુધી મૂક્યો નહીં. અત્યારસુધી તેણે કૅથોલિકોને ને ડિસેંટરોને બેળવવા મહેનત કરી હતી; હવે તેણે તે બંને પક્ષને છોડી દીધા ને ઍંગ્લિકનોની સાથે મૈત્રી કરી. આ નવી મૈત્રી કરાવવામાં યૉર્કશાયરનો એક કૅવલિયર સર ટોમસ ઑસબોર્ન (Thomas Osborne) અથવા અર્લ લેટિમર ડેનબી (Latimer Danby) તેને ઉપયોગી થયો. કુઆલના મુખ્ય સલાહદાર ઍશ્લિ અથવા અર્લ રૅફ્ટસમરિએ હવે રાજ સામે મોટો પક્ષ તૈયાર કર્યો.

ડેનબીનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૬૭૩-૭૯.—પોતાનું કારસ્તાન ગમે તે પ્રકારે પાર પાડવાની જરૂર તો હતી. પોતે પાર્લમેંટને જો રજા આપે તો અમલ આપખુદ થઈ જાય, ને નવી પાર્લમેંટ મળે તેનો વિરોધ ચાલુ પાર્લમેંટના વિરોધ કરતાં ઘણો વધારે રૂઢ જાય. તેથી ચાર્લ્સે પાર્લમેંટને રજા આપી નહીં. પણ તેના આ બાહોશ સભ્યને પોતાના વિશ્વાસમાં લીધો. ડેનબીએ નૌકાખાતામાં ને તિજોરીખાતામાં નોકરી કરી હતી. એણે હવે પાર્લમેંટ અને રાજ વચ્ચે સમાધાની કરવાનું બીડું ઝડપ્યું. રાજના વિરોધીઓમાંથી કેટલાકોને તેણે લાંચો આપી, નોકરીઓ આપી, ને પોતાના પક્ષમાં બેળવી લીધા. આવી રીતે એક તરફથી તેણે સામા પક્ષનું બળ મોળું કરી નાખ્યું. પછી તેણે ડિસેંટરો ને કૅથોલિકો સામેના કાયદાઓનો સખ્ત અમલ કરી જૂના કૅવલિયરોને રાજના પક્ષમાં બેળ્યા. તેણે રાજને ને દેશને ફ્રાંસથી સ્વતંત્ર કરવા ને તે દેશના શત્રુઓ સાથે મૈત્રી કરવા પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. આ ત્રણ રીતથી ડેનબીએ રાજની આપખુદ સત્તા સ્થાપવા મન રોક્યું. પણ એ નીતિમાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ નડી. પહેલું, ચાર્લ્સ ને તેનો બાઈ જેઈમ્સ, ડયુક ઑફ યૉર્ક, કૅથોલિક હતા અને તેઓ પોતાના સહર્મીઓને સતાવવા માગતા નહોતા; બીજું, ચાર્લ્સ પોતે ઘણો કુટિલ

હતો; ત્રીજું, મંત્રીમંડળના બીજા સભ્યો ડૉનિયના શત્રુઓ હતા; ચોથું, રાજને હવે યુરોપ સાથે સુલેહ જોઈતી હતી, કારણકે દરેક લડાઈ દરમ્યાન તેની સત્તા ઓછી થઈ હતી અને ખર્ચ વધી ગયું હતું. તે ફ્રાંસ સામે તો કદિ લડવા માગતો નહોતો. છેલ્લું, પાર્લમેન્ટમાં રાજના વિરોધીઓ હવે એક અગત્યના સવાલ ઉપર તકરાર ઊઠાવતા હતા. શૉફ્ટસબરી (Shaftesbury), બ્રિંગહામ ને લૉર્ડ હલિફક્સ ડયુક ઓફ ચૉકે અથવા જોમ્સના ગાદીના હક ઉપર ને નવી કડકાઈ ઉપર તકરાર ઊઠાવવા માગતા હતા, કારણકે જોમ્સ કૅથોલિક હતો ને કૅથોલિક રાજ ઈંગ્લંડના લોકોને કદિ પસંદ પડે તેમ નહોતું. લૂધએ વિરોધીઓના હાથમાં છૂટથી નાણું મૂકવા માંડ્યું, એટલે ડૉનિયના મનોરથો મનમાં રહી ગયા; માત્ર એ બાબતોમાં તેના વિચારો પાર પડ્યા. ઇ. સ. ૧૬૭૭ના નવેમ્બરમાં તેણે જોમ્સના પુત્રી મેરિનું લગ્ન હૉલંડના વિલિયમ સાથે કરાવ્યું. બંને પ્રૉટેસ્ટન્ટ હતાં એટલે આ કૃત્યથી ઈંગ્લંડના લોકો ધણા ખુશ થયા. ડિસેમ્બર માસમાં તેણે વિલિયમ સાથે મૈત્રી કરી. લોકોને એમ લાગ્યું કે ઈંગ્લંડ હવે લડાઈ જાહેર કરશે; પણ ચાર્લ્સનેા દગો આડે આવ્યો. છતાં પોતાના પ્રયાસોથી ડૉનિયએ ભવિષ્યનો ટોરિ (Tory) પક્ષ ઊભો કર્યો.

ચાર્લ્સનો પરરાજ્યો સાથેનો વ્યવહાર. પોર્ટુગલ.—આ વખતે ફ્રાંસ અને સ્પેઇન વચ્ચે ચાલતા લાંબા વિગ્રહનો અંત આવ્યો હતો ને ફ્રાંસનો રાજ ચૌદમો લૂઈ યુરોપમાં પોતાની સત્તા મુખ્ય કરવા માગતો હતો. તેણે હૉલંડમાં પોતાની વગ સ્થાપી હતી. આ કારણથી ઈંગ્લંડના લોકો ફ્રાંસ વિરુદ્ધ થયા. આ વસ્તુસ્થિતિ ધીમેધીમે આગળ આવતી ગઈ. ઇ. સ. ૧૬૬૨ના મે માસમાં ચાર્લ્સે પોર્ટુગલના રાજની બેન કૅથરિન ઓલ્ બ્રાગાંઝાની સાથે લગ્ન કર્યું. રાણી કૅથોલિક પંથની હતી છતાં ઈંગ્લંડના લોકોને પોર્ટુગલ સાથેનો આ નવીન સંબંધ ગમી ગયો; કારણકે રાણી કરિયાવરમાં મુંબઈનો ટાપુ ને તાંજોરનું થાણું લાવી. અંગ્રેજોએ પોર્ટુગલને સ્પેઇન સામે મદદ કરી—આ મૈત્રી હજુ સુધી ચાલી આવે છે. એજ વેળાએ સ્પેઇન પાસેથી મળેલું ડંકકું બંદર ચાર્લ્સે લૂઈને વેચી નાખ્યું, કારણકે

તે જરા પણ ઉપયોગી નહોતું. ઇંગ્લંડના લોકોને આ વાત પસંદ પડી નહીં, ઇ. સ. ૧૬૬૨.

ડચ લોકો સાથે વિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૬૬૫-૬૮.—પૅસિફિક ને હિંદી મહાસાગરોમાં, પશ્ચિમ ભાગમાં ને ઉત્તર સમુદ્રમાં, ડચ લોકો ને અંગ્રેજ લોકો વચ્ચે હજુ હરિફાઈ ચાલતી હતી. ઇંગ્લંડમાં ડ્યુક ઓફ યૉર્ક, ઍસ્લી, આર્લિંગ્ટન, વગેરે ક્વૅર-ડનના શત્રુઓને દૂર કરવા રાજને લડાઈનું બહાનું જોઈતું હતું, તેથી ઇ. સ. ૧૬૬૫માં પાર્લમેંટે રાજને ખૂબ નાણું આપ્યું ને માર્ચ માસમાં હૉલંડ સામે લડાઈ જાહેર કરવામાં આવી. જૂન માસમાં લો સ્ટૉફ્ટ—Lowestoft પાસે ઇંગ્લંડના દરિયાઈ કાફલાની ફતેહ થઈ. ખીજા બે ફતેહો એવી રીતે ઇંગ્લંડને મળી, ઇ. સ. ૧૬૬૬. પણ ઇ. સ. ૧૬૬૭ના જૂનમાં એક ડચ દરિયાઈ કાફલો ટેઈમ્સ નદીમાં દાખલ થયો ને તેણે ચૅનલ ઉપર તોપોનો મારો ચલાવ્યો. ઇંગ્લંડના લોકો એકદમ ગભરાઈ ગયા. ચાલ્સે બ્રેડા—Breda મુકામે સુલેહ કરી, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૬૬૭. ઇંગ્લંડને આ સુલેહથી અમેરિકામાં ન્યૂ યૉર્ક ને ન્યૂ જર્સિનાં સંસ્થાનો મળ્યાં.

ત્રિપક્ષ કરાર (Triple Alliance), ઇ. સ. ૧૬૬૮.—

ઇ. સ. ૧૬૬૭માં લૂઈએ સ્પેનના પ્રાંત નેધરલેન્ડઝ ઉપર મોટી સવારી મોકલી. ઇંગ્લંડ હવે શું કરશે એ બધાં યુરોપી રાજ્યો વિચારવા લાગ્યાં. ચાલ્સે એક તરફથી લૂઈનો પક્ષ કરતો હતો; ખીજા તરફથી તેણે સર વિલિયમ ટેમ્પલને હૉલંડ મોકલ્યો. તે બાહોશ અંગ્રેજ વડીલે ઇંગ્લંડ, હૉલંડ ને સ્વીડનની વચ્ચે કરાર કરાવ્યો, ને ફ્રાંસ જો લખી આપેલી શરતો ઉપરાંત જય તો તેની સામે લડવા સહીઓ લખાવી લીધી. લૂઈ ધણો ચીડવાયો. તેણે પણ સ્પેઈન સાથે સુલેહ કરી દીધી. પરિણામે યુરોપના દરબારોમાં ઇંગ્લંડનું વજન વધ્યું.

ડાવરના બે કરારો—એક છૂપા ને એક જાહેર—ઇ. સ. ૧૬૭૦-૭૧.—પરંતુ ચાલ્સેને પોતાને ત્રિપક્ષ કરાર પસંદ નહોતો, ને લૂઈની પાસેથી વધારે પૈસા પડાવવા માટે માત્ર તેણે તે કરારને પોતાની સંમતિ આપી હતી. ફ્રાંસ સાથે વાટાઘાટો તો હજુ ચાલતી જ હતી ઇ. સ. ૧૬૭૦ના

મેં માસમાં ડેવર મુકામે ચાલ્સે ફ્રાંસના રાજા લૂઈ સાથે છૂપી સંધિ કરી—સંધિ એક સૈકા સુધી વિગતવાર કોઈ જાણી શક્યું નહોતું. એ સંધિથી ચાલ્સે ઇંગ્લંડમાં કૅથોલિક પંથ સ્થાપવા, હોલંડ ઉપર ચઢાઈ કરવા, ને ફ્રાંસને મદદ કરવા વચન આપ્યું; ને લૂઈ એ ચાલ્સેને ઇંગ્લંડના લોકોને દાખી દેવા લશ્કર ને પૈસો મોકલવાનું, અને હોલંડનો કેટલોક ભાગ આપવાનું વચન આપ્યું, આ છૂપો કરાર ઉઘાડો પડી જાય તો બંને પક્ષ બેહાલ થાય; તેથી એશ્લીને ને બર્કિંગહામને પક્ષમાં લઈ ફ્રાંસ સાથે બીજો જાહેર કરાર પણ કરવામાં આવ્યો, જાન્યુઆરિ, ઇ. સ. ૧૬૭૧. એ કરાર ગુપ્ત કરાર જેવો હતો પણ તેમાં કૅથોલિક પંથ વિષે કંઈ ઉલ્લેખ નહોતો અને તેથી ઇંગ્લંડને હોલંડનાં સંસ્થાનોની લૂંટમાં પણ કેટલોક હિસ્સો મળે એમ હતું. ધર્મે ચાલ્સે બેદરકાર હતો ને કરારોથી ઇંગ્લંડ યુરોપમાં ફ્રાંસના કબજામાં આવી જાય એમ હતું, એ બાબતો જો આપણે વિચારીએ, તો રાજાની રાજ્યનીતિ એકદમ નીચ અને સ્વાર્થી કહી શકાય. ઇંગ્લંડના રાજાને ફ્રાંસના કબજામાં રાખવા લૂઈ સુંદર સ્ત્રીઓની પણ મદદ લેવા અચકાતો નહોતો.

બીજો ડચ વિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૬૭૨-૭૪.—હોલંડ સામે લડાઈની તમામ તૈયારી કરી લીધા પછી પ્રજાને ખોટાં કારણો બતાવી, ને હોલંડની સરકાર બધાં અપમાનો ખુશીથી સહન કરતી હતી છતાં, લડાઈ જાહેર કરવામાં આવી, મે, ઇ. સ. ૧૬૭૨. પણ ચાર ચાર વાર De Ruyter-ગેયટરે જેઈમ્સને દરિયા ઉપર હરાવ્યો; હોલંડને યુરોપનાં બીજાં રાજ્યોની મદદ મળી. અંગ્રેજ પાર્લિમેંટ લડાઈ સામે થઈ; તેથી ચાલ્સે ઇ. સ. ૧૬૭૪ માં હોલંડ સાથે વેસ્ટમિન્સ્ટરની સુલેહ કરી.

ઇંગ્લંડ લડાઈમાં સાથે રહેવા ના પાડે અથવા તો લડાઈ દરમ્યાન તટસ્થ રહે, એમાં જ લૂઈ ને લાભ હતો. ચાલ્સેને ફ્રાંસ સામે કદિ લડ્યું નહોતું, તેથી રાજાએ ફ્રાંસ સાથે છૂપી સુલેહો કરી, ઇ. સ. ૧૬૭૬-૭૮. આવી જાતનું ધોરણ રાજાએ ડેઈ પોતાના અંતકાળ સુધી ચાલુ રાખ્યું.

Popish Plot-પોપિશ કાવતરું, ઇ. સ. ૧૬૭૮.—આ વખતે Titus Oates-ટાઈટસ ઓર્ટસ ને ઝૉ. ટંગ (Tong) નામના

એ બદમાશીએ એવું જાહેર કર્યું કે ઇ. સ. ૧૬૭૮ના એપ્રિલની ૨૪મી તારીખે જેસુઈટોએ બેંગા ૨૬ રાજને મારી નાખવા, ઈંગ્લેંડનાં ફ્રેંચ ને આઈરિશ લશ્કરોની મદદ વડે દેશના તમામ પ્રોટેસ્ટન્ટને કૃથાલિક બનાવવા, ને જો તેઓ ના પાડે તો તેમને મારી નાખવા, નક્કી કર્યું છે; તે કાવતરામાં દેશના બહા'બહા માણસો ને છેવટે ખુદ રાણી પોતે પણ સામેલ છે એવું તેઓએ પાછળથી જાહેર કર્યું. એ બંને જણાઓએ પોતાની જુઝાની સર એડમંડ ગોડફ્રે (Godfrey) નામના મેનિસ્ટ્રેટ પાસે મૂકી. પણ એક દિવસ ગોડફ્રેનું અચાનક ખૂન કરવામાં આવ્યું. ઈંગ્લેંડના લોકો આ બનાવથી ધણા ઉશ્કેરાઈ ગયા. તેઓને એમજ લાગ્યું કે ખરેખર આખું રાજ્યતંત્ર ઊંધું વાળવા કોઈએક મોટું કાવતરું જાંલું કરવામાં આવ્યું છે ને તેમાં મોટામોટા માણસોનો હાથ છે. જેમ્સના મંત્રીની જડતી લેતાં તેના કુળજામાંથી જે કાગળો મળ્યા તેમાં ખ્રિસ્તિય ટાપુઓમાં લૂંટની મદદથી કૃથાલિક પંથ દાખલ કરવાના ઉદ્દેશો મળી આવ્યા. રૅફ્ટસબરિના પક્ષકારો આ હકીકતોનો લાભ લઈ જેમ્સના ગાદીના હકને બાતલ કરવા પાર્લિમેંટમાં મુત્સદ્દો લાવ્યા. હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સમાંથી કૃથાલિક અગ્રીરોને કાઢી મૂકવામાં આવ્યા; જેમ્સે ઈંગ્લેંડ છોડી દીધું. વિહગ આગેવાનો હવે ડૉનિય ઉપર ફૂટી પડ્યા.

ડૉનિય કેદ, ઇ. સ. ૧૬૭૯.—અંગ્રેજ લોકો ઉપરની હકીકતોથી ફ્રાંસ સામે ધણા ખીજાઈ ગયા. ડૉનિયને તો એટલું જ જોષ્ટું હતું. તેણે હવે પાર્લિમેંટને પોતાના પક્ષમાં લેવા માંડી; પણ લૂઈ ચલાક હતો. જો ડૉનિય, પાર્લિમેંટ, ને રાજ એક થાય તો ચોક્કસ ઈંગ્લેંડ તેની સામે લડાઈમાં જતરે. તેથી તેણે ચાર્લ્સના છૂપા કરારો હવે જાહેર કરી દીધા. પણ ડૉનિય આ કરારોમાં સામેલ હતો, તેથી તેણે રાજ પાસે પાર્લિમેંટને રજા અપાવી. નવી પાર્લિમેંટે તરત જ તેના ઉપર કામ ચલાવવા માટે રજા માગી. રાજ્યએ ડૉનિયને પોતાની સહી માટે લિખિત માશી આપી હતી; પણ પાર્લિમેંટે તે રીપત્ર સ્વીકારવા ના પાડી ને ઇ. સ. ૧૬૭૯ના એપ્રિલ માસમાં ડૉનિયને રા. સેહના આરોપ ઉપર કેદ કરવામાં આવ્યો. પાંચ વર્ષ સુધી તે કેદમાં રહ્યો. આવી રીતે ચાર્લ્સના કારસ્તાનની સિદ્ધિમાં ફરી નવો અંતરાય આવ્યો. ડૉનિયના કેદ થયા પછી

ચાલ્સે ટેમ્પલની સલાહ મુજબ ત્રીસ જણાનું મંડળ નીમી તેમના મત પ્રમાણે થોડોક વખત કારભાર કર્યો, પણ એવડું મોટું મંત્રીમંડળ એકદમ નિષ્ફળ નીવડ્યું. તેમના ગયા પછી ચાલ્સે મરજી મુજબ કારભાર કરવા માંડ્યો.

વિહગ ને ટોરિ પક્ષ.—ડબ્લિયુએ “ટોરિ” પક્ષને ઊભો કરવામાં ભાગ લીધો, તો શૃટ્ટસઅરિએ વિહગ પક્ષ ઊભો કરવામાં ભાગ લીધો. કંવેલિયર પાર્લમેંટ પ્યુરિટનો વિરુદ્ધ હતી ને સાધારણ રીતે તે રાજનો પક્ષ કરતી. પ્યુરિટનોને ડેલેરંડન કોડના કડક અમલથી બચાવવા, રાજની આપ-પ્રુદ સત્તાને ઓછી કરવા ને દેશને ફ્રાંસ સામે લડાઈમાં ઉતારવા, શૃટ્ટસઅરિએ હેલિફક્સ, બર્કિંગહામ, વગેરે અમીરોને પોતાના પક્ષમાં લીધા. પોપિશ પ્લાટના જમાનામાં આ લોકોએ કેથોલિક જેઠમસને ગાદીથી બાતલ કરવાનો ને કોઈ પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજપુરુષની ઉમેદવારીને અનુમોદન આપવાનો માર્ગ લીધો. તેઓએ શહેરમાં, ગામડાંઓમાં ને પાર્લમેંટમાં રાજના કારસ્તાન ઉપર સખ્ત શબ્દપ્રહારો કરવા માંડ્યા. વેપારીઓ, નાના તાલુકદારો, વકીલો, વિદ્વાનો બધા આ પક્ષમાં ભળ્યા. તેઓએ Green Ribbon Club નામનું મંડળ સ્થાપ્યું. તેના સભ્યો પોતાના પક્ષનો કાર્યક્રમ આગળથી નક્કી કરતા. તેઓ જેઠમસની સામે હતા તેથી ચાર્લ્સની લ્યુસિ વૉલ્ટર નામની એક રખાતના પુત્ર, ને હમણાં જ સ્કૉટ લોકોને હરાવી લોકમાન્ય થયેલા, શરા, ને દેખાવડા ડયુક ઓફ મન્મથને ગાદી અપાવવા તેમણે નિશ્ચય કર્યો. આ બાબતમાં કેટલાએક સામા પડ્યા: દાખલા તરીકે, હેલિફક્સ. તેઓ જેઠમસને ગાદી આપવા ધારતા હતા, પણ અમુક શરતોએ. આ તેમની ભૂલ હતી, કારણકે જેઠમસ નાલાયક હતો ને તેનો ભરોસો કરવા જેવું નહોતું. જ્યારે નવી પાર્લમેંટને બોલાવવાનું મોકૂફ રાખવામાં આવ્યું ત્યારે આ લોકોએ રાજ ઉપર અરજીઓ ઉપર અરજીઓ મોકલી ને તેથી તેઓ Petitioners કહેવાયા. તેમના શત્રુઓ એટલે દરબારી પક્ષકારો (Court party) Abhorers—અરજીઓના ધિક્કારનારાઓ કહેવાયા. પણ આવાં સામાન્ય નામોથી તેમને સંતોષ થયો નહોતો. સ્કૉટલંડના બંડખોર પ્રેસ્બિટેરિયનો Whigs કહેવાતા ને આયર્લેન્ડના કેથોલિકો Tories કહેવાતા. એ એ નામો હવે ઇંગ્લંડના રાજકીય પક્ષને

આપવામાં આવ્યાં. ઓગણીસમી સદીમાં “વિહગ” લોકો “લિબરલ” કહેવાયા, ને “ટોરિ”ઓ “કોન્ઝર્વેટિવ” કહેવાયા.

આપખુદ આર્લ્સ, ઇ. સ. ૧૬૮૧-૮૫.—ઓક્સફર્ડની પાર્લમેન્ટને રાજા આપ્યા પછી આર્લ્સે મરજી મુજબ કારભાર કરવા માંડ્યો. હવે પોપિશ પ્લોટનું મોટું ધતિંગ ખુલ્લું પડી ગયું હતું. વિહગ લોકોએ જેમ્સના વંશાનુગત હકને કાઢી નાખવા ને મનમથને ગાદી આપવા તનતોડ પ્રયાસ કર્યો, તેથી લોકોને ખીજા ખુનખાર આંતર ત્રિગ્રહનો ડર લાગવા માંડ્યો. તેઓ હવે રાજાની દયા ખાવા લાગ્યા. રાજાએ ચર્ચનો ને લૂંટનો આશરો લીધો, પોતાના શત્રુઓને કનડા, ને જેમ્સના હકને કાયમ રાખ્યો. તેણે લંડનના ને ખીજાં શહેરોના સ્થાનિક સ્વરાજ્યને તોડી પાડ્યું; ડિસેંટરોને જેલમાં પૂરવામાં આવ્યા. ઇ. સ. ૧૬૮૩માં કેટલાક તોફાની વિદ્રોહોએ રાજાને ને તેના ભાઈને રાઈહાઉસ પાસે પકડવાનું કાવતરું કર્યું પણ તેઓ પકડાઈ ગયા. રસલને ને સિડ્નિને રાજદ્રોહના ગુના સળખે ફાંસી દેવામાં આવી. શૃંગ્લસબરિ ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું; તે હાલંડ નાસી ગયો ને ત્યાં મરી ગયો. આર્લ્સ પોતે ઇ. સ. ૧૬૮૫ના ફેબ્રુઆરિની પાંચમી તારીખે મરી ગયો. જિંદગીભર પોતે રોમન કેથોલિક પંથનો હતો એમ તે મરતી વેળા તે પંથના એક પાદરીની આગળ કબૂલ કરતો ગયો.

આર્લ્સે સ્થાપત્યને ને લલિત કળાને ઉત્તેજન આપ્યું. તેની રાણી મુંબઈનો ટાપુ કરિયાવરમાં લાવી. તાંજુરમાં સત્તા સ્થાપી ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ઇંગ્લંડને પ્રબળ કરવા તેણે પોતાના અમલનાં પ્રથમ વર્ષોમાં સારી મહેનત લીધી. તેણે અમેરિકામાં ફોરોલિનાનું સંસ્થાન વસાવ્યું. ન્યૂ જર્સી (Jersey), ન્યૂ યૉર્ક, પેન્સિલવેનિયા, ને ડિલાવેર (Delaware)નાં સંસ્થાનો પણ તેના વખતમાં વસ્યાં.

લંડનમાં ભયંકર પ્લેગ ને મોટી આગ, ઇ. સ. ૧૬૬૫-૬૬.— ઇ. સ. ૧૬૬૫ના જૂનથી ડિસેમ્બર દરમિયાન લંડનમાં પ્લેગથી હજારો માણસો મરી ગયાં. ઇ. સ. ૧૬૬૬ના સપ્ટેમ્બરની ખીજીથી તે સાતમી તારીખ સુધી લંડનમાં જખરદસ્ત આગ લાગી ને તેથી કે જેટલાં મકાનો જમીનદોસ્ત

થઈ ગયાં. તેને ડેકાણે જે નવાં મકાનો થયાં તેમાં આરોગ્ય માટે વધારે સવડો પૂરી પાડવામાં આવી ને પરિણામે લાંડનની આર્થિક સ્થિતિમાં ધણું ફેરફાર થયો.

લલિત કળા, વાદ્યમય, વગેરે.—ચાર્લ્સના વખતનો મુખ્ય કવિ ડ્રાઇડન* (Dryden) થઈ ગયો. તે પ્રતિભાશાળી કવિ કહી શકાય નહોં, પણ તેને રાજકવિ કહી શકાય. તેણે પોતાની ત્રીજી કવિતાથી ઘણા બિહગ મુત્સદ્દીઓને પ્રજામાં ઉતારી પાડ્યા. એ કવિએ ઔરંગઝેબ ઉપર એક નાટક લખ્યું છે.

* ડ્રાઇડને શંકૃતસખરિનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપ્યું છે:—

Of these the false Achitophel was first;
A name to all succeeding ages curst;
For close designs, and crooked counsels fit;
Sagacious, bold and turbulent of wit.
A fiery soul, which working out its way,
Fretted the pigmy-body to decay.
Great wits are sure to madness near allied;
And thin partitions do their bounds divide.
Else why should he with wealth and honour blest
Refuse his age the needful hours of rest ?
Punish a body which he could not please;
Bankrupt of life, yet prodigal of ease ?
And to all to leave, what with his toil he won
To that unfeathered, two-legged thing a son,
In friendship false, implacable in hate;
Resolved to ruin or rule the state.

Absalom and Achitophel.

Edmund Gosse—એડમંડ ગોસ આ કાવ્યના ગુણાનુવાદ કરતાં લખે છે કે:—

Its merit lies in the series of satirical portraits, cut and polished like jewels, and flashing malignant light from all their facets.

ઇ. સ. ૧૬૭૫. એ વખતે ઔરંગઝેબને ગાદીએ આવ્યાં માત્ર આઠ વર્ષ થયાં હતાં. બનિયને (Bunyan) *Pilgrim's Progress* લખ્યો. રાજના આશરે નીચે આ વખતે ધણાં નમાલાં નાટકો લખાયાં; પણ તે બધાં સમાજ બાબતનાં હતાં. સર આર્થર્ક ન્યૂટને ગુરુત્વાકર્ષણના ને પ્રકાશના નિયમો જાહેર કર્યા.* વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં પણ સારી પ્રગતિ થઈ. ખગોળની શોધ કરવા માટે ગ્રીનિચમાં વેધશાળા (Observatory) બાંધવામાં આવી. અર્થશાસ્ત્રનો પણ અભ્યાસ થવા લાગ્યો. વર્તમાનપત્રોનો જમાનો શરુ થયો. “કાશી” પીતાં પીતાં મુત્સદીઓ આ વખતે રાજ્યપ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા. Christopher Wren-ક્રિસ્ટોફર રેને સ્થાપત્યમાં નામ કાઢ્યું. જહાન ઇવલિને (John Evelyn) અને સેમ્યુઅલ પેપિસે (Samuel Pepys) ઉત્તમ રોજનીશીઓ લખી. હોબ્સે (Hobbes) (રાજ્ય) નીતિશાસ્ત્ર ઉપર *Leviathan* લખ્યું. હૅલિફક્સે સારાં રાજકીય લખાણો કરતો ગયો છે. લૉક (Locke) મોટો ફિલસૂફ હતો. અર્થશાસ્ત્ર ઉપર પણ કાંઇક કાંઇક સાહિત્ય બહાર પડવા લાગ્યું. બોઈલે (Boyle) રસાયણશાસ્ત્રમાં નામ કાઢ્યું.

પ્રકરણ ૭ મું

બીજો જોઈમ્સ, ઇ.સ. ૧૬૮૫-૮૮. હિંસાશૂન્ય રાજ્યકાંતિ.

બીજો જોઈમ્સ.—બીજો જોઈમ્સ ન્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેની ઉંમર ૫૩ વર્ષની હતી. છેલ્લાં વીસ વર્ષ થયાં તેણે ઇંગ્લંડની રાજ્યખટપટમાં સારો ભાગ લીધો હતો. ઇંગ્લંડના નૌકસૈન્યની તમામ વ્યવસ્થા ધણા વખત સુધી તેણે પોતાના જ હાથમાં રાખી હતી. જોઈમ્સ મોટા ભાઈ જેવો બાહોશ કે દગાબાજ નહોતો; પણ ભાઈના અમલના બધા બનાવો તેણે નજરેનજર જોયા હતા, તેથી તે ઉપરથી ધડા લઈ તે સમજીને પ્રજા સાથે કામ લેશે

* Nature and Nature's laws lay hid in night,
God said, Let Newton be, and all was light.

એમ દરેક અંગ્રેજ આશા રાખતો હતો. જેમ્સ રોમન કૌટુંબિક પંથનો હતો તે તો હવે દેશનું નાનું બાળક પણ બન્યું હતું. પણ ગાદી મેળવવામાં તેને ઇર્ષ્યાના અગ્નિચક્રોની જ્વરદસ્ત મદદ મળી હતી. જે રાજા તે લોકોને રીઝવી શકે તે રાજા પોતાની આપખુદ સત્તા ગમે તે પ્રકારે વાપરી શકે એ બાબત તેનાથી અબજી રહેલી ન હોય. જેમ્સના ઉપર લોકોનો વિશ્વાસ હતો. ગાદીએ આવ્યા પછી તરત જ તેણે લોકોના તમામ હકોને જાળવી રાખવાનું વચન આપ્યું ને પ્રજા તેથી સંતોષ પામી.* પણ જેમ્સમાં જરા પણ આવડત નહોતી. વળી તેનામાં જરા પણ હિંમત નહોતી. અણીને સમયે તે એકદમ ડરી જતો. નાની નાની બાબતોમાં પણ તે આપખુદ થઈ જતો. તે ધર્મે ધણો ઝૂનૂની હતો. અંગ્રેજો અત્યારસુધી એમ માનતા હતા કે નવો રાજા ધર્મની બાબતને નહીં છોડે. પણ આ માન્યતા ખોટી ઠરી. જેમ્સ ધર્મના વિષયમાં એકદમ કડકાર્થ બતાવવા માગતો હતો. એ વલણથી તેની સત્તાનો નાશ થયો.

ખેસતા રાજાનો અમલ.—ગાદીએ આવ્યા પછી તરત જ જેમ્સે પોતાના ગાદી ઉપરના હકને અનુમોદન આપનારાઓ—મુખ્યત્વે સંડરલંડ ને ગોડોલ્ફિન—ને મંત્રીમંડળમાં જગ્યાઓ આપી, ને મર્ડુમ રાજાની ને પોતાની રખાતોને દરબારમાંથી કાઢી મૂકી. કાયમ માટે લોકો પાસેથી જગત વસૂલ કરવા તેણે હુકમ બહાર પાડ્યો. આ હુકમને પાર્લમેન્ટની સંમતિ મળી નહોતી તેથી ઘણા સમજુ લોકો નાખુશ થયા. જેમ્સે નૈર્ઝત્ય કોણનાં પરગણાંઓના પ્યુરિટનોને એટલા તો દંડ્યા કે તે પ્રદેશમાં તે સમય Killing time—મહામારીનો વખત કહેવાયો. રાજાએ તરત નવી પાર્લમેન્ટ બોલાવી. તેનાં લગભગ તમામ સભાસદો રાજાના પક્ષના ટોરિઓ હતા. તેમણે જેમ્સને માગ્યું નાણું આપ્યું. આવી રીતે શરુઆતમાં તો રાજાપ્રજા વચ્ચે ઠીકઠીક ચાલ્યું.

મનમથ ને આરગાઈલનાં બંડો, ઇ. સ. ૧૬૮૫.—જ્યારે ઍક્લી જેવા વિહંગ આગેવાનોએ મનમથનો પક્ષ લીધો ત્યારે દેશમાં બે પક્ષ

* We have now the word of a king and a word never yet broken.

વચ્ચે ખૂનરેણ થશે એવા લયથી બીજા ચાલ્સે મન્મથને દેશપાર કર્યો હતો. એ ફાંકડા દેખાવતો, શર ને લોકપ્રિય ડ્યુક હવે અસેલ્સથી હાલંડ ગયો ને ત્યાંથી ઇંગ્લંડના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર ગતર્યો. ઝર્સેટ ને સૌમરસેટના પ્યુરિટન ખેડૂતો તેના પક્ષમાં લખ્યા. ટાઉટન મુકામે બીજા જેઠ્ઠસ રાજ તરીકે મન્મથ જાહેર થયો; પણ સેડ્જમૂર (Sedgemoor) પાસે તેનું નમાલું લશ્કર ચર્ચિલ સાથે લડતાં સખ્ત હારી ગયું, જૂન, ઇ. સ. ૧૬૮૫. મન્મથ પોતે કેદ પકડાયો. તેણે જેઠ્ઠસ પાસે જિંદગી માટે ઘણા કડુણ કાલાવાલા કર્યા પણ રાજ્યએ તેને ફાંસીએ ચઢાવ્યો. મન્મથને આશરો કે મદદ આપનારાં સ્ત્રીપુરુષોને પણ ઘણી ધાતકી શિક્ષાઓ કરવામાં આવી. રાજનું લશ્કર પણ એવું જ ધાતકીપણે વર્ત્યું. લગભગ એક હજાર માણસોને વેસ્ટ ઇન્ડીઝના ટાપુઓમાં ગુલામીમાં વેચવામાં આવ્યાં ને ત્રણસો માણસોને દેહાંતદંડ આપવામાં આવ્યો. આવી શિક્ષાઓ આપવામાં જેઠ્ઠસને ન્યાયાધીશ જેફ્રીઝે (Jeffrey) મદદ કરી. શિક્ષાઓ કરતાં અદાલતોમાં તેની ફૂર બોલી આરોપીઓનાં હાંનં ગગડાવી નાખતી. તે પંચોને દબાવીને આરોપીને દેહાંતદંડની કે દેશપારની સજા કરાવતો, ને સ્ત્રીઓને જીવતી બાળી મૂકવાની કે ડૂબાડી મારી નાખવાની સજા ફરમાવતાં અચકાતો નહોતો. આ કારણથી જેફ્રીઝની અદાલતોને Bloody Assizes નામથી લોકો ઓળખતા થયા. મન્મથની સાથે સ્કૉટ્લંડમાં ડ્યુક આર્ગાઈલે લશ્કર ઉતાર્યું હતું, પણ હારી જતાં તેને ફાંસી દેવામાં આવી ને તેનાં માણસો વીખરાઈ ગયાં.

પરિણામો.—આ બે બંડો નિષ્ફળ ગયાં તેથી બ્લિગ લોકો ત્રીજા વિલિયમ સાથે વગર સંકોચે ને છૂટથી સહકાર કરી શક્યા. બીજું, જેઠ્ઠસે બંડોને દાબી દેવા માટે ૬,૦૦૦ની સંખ્યામાંથી ૩૦,૦૦૦ની સંખ્યાનું મોટું લશ્કર ઊભું કર્યું. તે હવે એમ માનવા લાગ્યો કે આ મોટા લશ્કર વડે ઇંગ્લંડમાં રોમન કૃથાલિક પંથ ને રાજની અનિયંત્રિત સત્તા સ્થાપી શકાશે.

જેઠ્ઠસની કૃથાલિક ને આપખુદ રાજ્યનીતિ, ઇ. સ. ૧૬૮૫-૧૬૮૮.—ઉપર કહ્યું તેમ, જેઠ્ઠસના જીવનનો મુખ્ય હેતુ ઇંગ્લંડમાં

કૅથોલિક પંથ ફરી ચાલુ કરવાનો ને રાજની સત્તાને એકદમ આપખુદ કરવાનો હતો. રોમન કૅથોલિકોને રાહત આપવાના બે માર્ગ હતા—એક તો કૅથોલિક પંથના અનુયાયી સામેના બધા ફ્રાન્સદારી કાયદાઓ રદ કરીને તેમને તે પંથ સુખેથી પાળવા દેવો; ને બીજું, ઇ. સ. ૧૬૭૩ના ટેસ્ટ એક્ટને ને ઇ. સ. ૧૬૭૮ના બીબ્બ કાયદાને રદ કરી તેમને રાજ્યના તમામ હોદ્દાઓ ઉપર ને પાર્લિમેન્ટમાં આવવા દેવા. જેમ્સે આ બેમાંથી બીજો માર્ગ લીધો. ને તેથી તે ઇંગ્લંડના પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોનો અણુમાનીતો થઈ ગયો, કારણકે કૅથોલિકો રાજ્યસત્તા ઉપર આવે તો તેઓ સત્તાનો ચોક્કસ દુરુપયોગ કરશે એમ બધા માનતા હતા. મંત્રીમંડળમાંથી સંડરલંડે જ આ બાબતમાં રાજને અનુમોદન આપ્યું. આપખુદ સત્તાની સ્થાપના માટે જેમ્સે હેબિયસ કોર્પસ એક્ટને રદ કરવા અને ઇંગ્લંડમાં કાયમ મોટું લશ્કર રાખવા નિર્ણય કર્યો. આ બધી બાબતો તેણે પાર્લિમેન્ટમાં રજૂ કરી એટલે તેના સભાસદો સામે થયા; તેથી ઇ. સ. ૧૬૮૭ના જુલાઈ માસમાં તેણે પાર્લિમેન્ટને બરખાસ્ત કરી. મંત્રીમંડળમાં તેણે કૅથોલિકોને કે તેમના પક્ષપાતીઓને દાખલ કર્યા. ઇ. સ. ૧૬૮૬માં હાઈ કમિશન કોર્ટ સ્થાપવામાં આવી. કૅથોલિકો સામેના કાયદાઓ અમલમાં ન મૂકવાનો તાજનો અધિકાર તેણે વાપરવા માંડ્યો. તે કાયદાઓને તેણે બાતલ કરવા માટે પણ તેવો અધિકાર વાપર્યો. આ બંને અધિકારો Dispensing and Suspending powers કહેવાય છે. અદાલતોના જે ન્યાયાધીશોએ આ સત્તાઓનો ઇનકાર કરનારા ફ્રેસલાઓ આખા તેમને રજા આપવામાં આવી. રાજ્યના તમામ હોદ્દાઓ ઉપર કૅથોલિકો કોઈ જાતના વાંધા સિવાય નિમાવા માંડ્યા. ઓક્સફર્ડની યુનિવર્સિટી ને કામ્બ્રિજ યર્ચની કોલેજોની અગત્યની જગ્યાઓ ઉપર પણ તેમને નીમવામાં આવ્યા. જેમ્સેને એક જેસુઇટને યોર્કનો આર્યબિશપ કરવો હતો. રાજદરબારમાં કૅથોલિક પંથ છયોક પળાવા લાગ્યો. પણ અત્યારે કૅથોલિકોને પોતાના તરફથી જે જે રાહતો મળતી જતી હતી તે બધી પોતાનો અમલ પૂરો થયા પછી ચાલુ રાખવામાં નહીં આવે તે તો રાજ ચોક્કસ જાણતો હતો; તેથી પોતાની રાજ્યનીતિનાં મુખ્ય કૅથોલિક

સૂત્રા કાયમ માટે દેશમાં પેસી જાય તે મુદ્દા ઉપર જેઈસે હવે ડિસેંટરોને પણ પોતાના પક્ષમાં લેવાનો નિર્ણય કર્યો. ઇ. સ. ૧૬૮૭ના એપ્રિલ માસમાં તેણે Declaration of Indulgence-ધર્મની આબતમાં સર્વસામાન્ય ખ્રીદીનો હુકમ બહાર પાડ્યો ને પછી તરત જ નવી પાર્લમેન્ટ બોલાવી. અદાલતોમાં, પરગણાંઓના કારભારમાં, શહેરોમાં ને લશ્કરમાં, એમ તમામ વહીવટી સંસ્થાઓમાં કૅથોલિકોની ભરતી થવા માંડી. રોમન કૅથોલિક પાદરીઓ ઈંગ્લંડમાં રાજના આશ્રય તળે આવી રહ્યા. કૅથિજનના વિદ્યાપીઠના વાઈસ ચૅન્સેલરે એક કૅથોલિકને એમ. એ. ની પદવી આપવા ના પાડી હતી તેથી તેને બરતરફ કરવામાં આવ્યો. Magdalen-મૅગડૅલન કૉલેજનો પ્રમુખ મરી ગયો ત્યારે તેની જગ્યાએ પણ રાજ્યએ વિદ્યાપીઠના ફેલોઓને એક કૅથોલિક પ્રમુખ સ્વીકારવાની ફરજ પાડી, ઇ. સ. ૧૬૮૭-૮૮. ઇ. સ. ૧૬૮૮ના એપ્રિલમાં રાજ્યએ બીજો સર્વસામાન્ય ખ્રીદીનો હુકમ બહાર પાડ્યો ને રાજ્યનાં બધાં ચર્ચોમાં બે રવિવારને દિવસોએ તે વંચાવો જ જોઈએ એવું ફરમાન કાઢ્યું. સૅન્ટ્‌ફાફની આગેવાની નીચે લંડનના સાત બિશપોએ આ હુકમ સામે વાંધો લીધો ને માત્ર સાત ચર્ચોમાં ખ્રીદીના હુકમને નિયત કરેલા રવિવારે વાંચવામાં આવ્યો. વાંધો લેવાના ગુના ઉપર લંડનના સાત બિશપોને પકડી લંડનના કિલ્લામાં પૂરવામાં આવ્યા ને પછી તેમના ઉપર બદનકશીનો આરોપ મૂકી કામ ચલાવવામાં આવ્યું. અદાલતોના ચાર ન્યાયાધીશોમાં બેએ તેમને ગુનેગાર, ને બેએ નિર્દોષ ઠરાવ્યા. પંચમાં પહેલાં મતભેદ હતો પણ આખી રાત વિચાર કર્યા પછી તેમણે સર્વાનુમતિએ બિશપોની નિર્દોષતા જાહેર કરી. ઠરાવ બહાર પાડ્યો કે તરત જ લોકો ખુશ ખુશ થઈ ગયા. Hounslow-હાઉન્સલોના મેદાન (Heath) ઉપર મળેલા લશ્કરના સિપાઈઓએ પણ આનંદની ગર્જના કરી. બધા પ્રોટેસ્ટંટો હવે એક થઈ રાજ સામે થવા એકમત થયા, ને રાજનું ધોરણ ફેરવી નાખવાને ઉપાયો યોજવા લાગ્યા.

વિલિયમ ને મેરિને નિમંત્રણ.—કેટલાક અંગ્રેજો આ વખતે એમ માનતા હતા કે જેઈસનો ઉન્માદ અનુભવે શાંત થઈ જશે. તેઓ

દેશને નવા જોખમમાં ઉતારવા માગતા નહોતા. વળી રાણીને હમણાં જ-
 ઇ. સ. ૧૬૬૮ના જૂનમાં-પુત્રનો પ્રસવ થયો હતો ને જેઠમ્મિસ વૃદ્ધ થયો
 હતો તેથી કોઈ કોઈ એમ ધારતા હતા કે રાજના મરણ પછી સગીર
 કુંવરના વખતમાં પ્રજા ઉપરનો જુલમ આપોઆપ ટળી જશે. પણ અનુભવી
 ને નામાંકિત અંગ્રેજ મુસ્લિમોની બધી આશાઓ હવે રાજની પુત્રી મેરિ
 ને તેના પતિ વિલિયમ-હૉલંડના મુખ્ય નાયક-ઉપર આવી રહી. મેરિ ધર્મે
 અંગ્લિકન હતી; વિલિયમ ધર્મે કાલ્વિનના પંથનો હતો. તે લૂઈનો કટો શત્રુ
 હતો. તેને પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્ર ગમતું નહોતું. તેની પાસે નાનું લશ્કર પણ
 હતું. તે ઇંગ્લંડના છેલ્લાં વીસ વર્ષના કારભારથી અજાણ્યો નહોતો. ધુરંધર
 અંગ્રેજોની સાથે તે ખાનગી પત્રવ્યવહાર કરતો હતો. ઇ. સ. ૧૬૮૮ના
 એપ્રિલમાં લૂઈએ જેઠમ્મિસને હૉલંડ ઉપર દરિયાઈ સવારી કરવાનું સૂચવ્યું
 હતું તેની વિલિયમને ખબર પડી, તેથી તે ગભરાયો ને તરત જ ઇંગ્લંડના
 રાજ્યતંત્રને ફેરવી નાખવાના નિર્ણય ઉપર આવ્યો. જે દિવસે સાત
 બિશપોના છૂટા થવાથી લંડનના લોકો આનંદ માણતા હતા, તે જ દિવસે
 ઋયુઝબરિ, ડૉનિખ, સિડ્ની, રસલ, કૉપ્ટન, વગેરે બિહુગ ને ટોરિ આગેવાનોએ
 વિલિયમને અને મેરિને ઇંગ્લંડમાં લશ્કર સાથે આવી જેઠમ્મિસને પદબ્રષ્ટ કરવાનું
 ને દેશના તાજનો સ્વીકાર કરવાનું ખાનગી નિમંત્રણ મોકલ્યું. વિલિયમે તે માન્ય
 રાખ્યું. ચૌદમા લૂઈએ લ્યુજનો-પ્રોટેસ્ટન્ટ-ઉપર અસહ્ય જુલમ કર્યો હતો તેથી
 વિલિયમનો માર્ગ સરળ થઈ શક્યો. લૂઈએ ડચ સરહદ ઉપર ચઢાઈ કરી.
 તેણે અંપરરને ને પોપને પોતાની સામે ઉશ્કેર્યાં. વિલિયમે આ અણુબનાવનો
 તાત્કાલિક લાભ લીધો. જેઠમ્મિસે પોતાની પ્રજાને ખુશ કરવા મોડા, તનતોડ, પણ
 વ્યર્થ પ્રયાસો કર્યા. ઇ. સ. ૧૬૮૮ના નવેમ્બર માસની પાંચમી તારીખે
 વિલિયમે ટ્રૉબે મુકામે ઇંગ્લંડની જમીન ઉપર પગ મૂક્યો. એક પછી એક
 બધા આગેવાનો, રાજના નજીકના સગાઓ, ને પુત્રી એન ને જમાઈ જ્યોર્જ
 પણ તેને મળી ગયાં. શહેરોનાં શહેરો વિલિયમને શરણ થઈ ગયાં.
 જેઠમ્મિસે પોતાની રાણી ને બાળક કુંવરને ફાંસ મોકલી દીધાં. ડિસેમ્બરની
 દસમી તારીખે રાજ પોતે કેટલીક કીમતી વસ્તુઓ ખીસામાં મૂકી

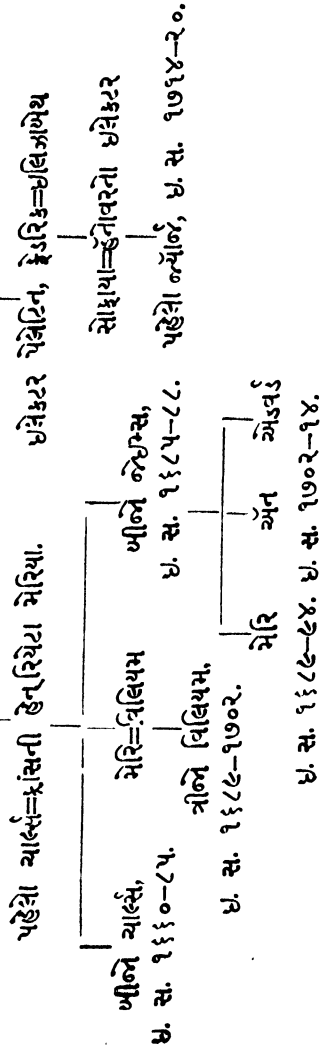
રાન્યની મુખ્ય મુદ્રા (The Great Seal) સાથે લઈ ફ્રાંસ જવા ઉપડી ગયો; પણ રસ્તામાં અકસ્માત થતાં તે પાછો લંડન આવ્યો. વિલિયમ તેને નાસી જવાની સરળતા કરી આપી, એટલે જેમ્સ ફ્રાંસ ચાલ્યો ગયો. વિલિયમ ને મેરિ હવે ઇંગ્લંડનાં ધણી થયાં. સ્ટુઅર્ટ વંશના રાજાઓના અમલનો ને તે જ સાથે ઇશ્વરી હકની માન્યતાનો ને અનિયંત્રિત રાજસત્તાના જમાનાનો અંત આવ્યો ને ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં નવા યુગનો આરંભ થયો.

જેમ્સનો પરરાજ્યો સાથેનો વ્યવહાર.—સ્પેઈન ને લૂઈ વચ્ચે ઇ. સ. ૧૬૮૪માં વીસ વર્ષની સુમેહ ઉપર સહીઓ કરવામાં આવી હતી, પણ લૂઈને પોતાના પુત્ર-પ્રિન્સ-માટે સ્પેઈનનું રાજ્ય જેમ્સનું હતું; તેથી યુરોપનાં તમામ રાજ્યો તેની વિરુદ્ધ થઈ ગયાં હતાં. જેમ્સની પુત્રી મેરિ હાલંડના વિલિયમ સાથે પરણી હતી ને વિલિયમ લૂઈનો કટો શત્રુ ને લૂઈના તમામ દુશ્મનોનો જખરો આગેવાન હતો. આ કારણથી કેટલાએકે એમ માન્યું કે જેમ્સ ફ્રાંસ સામે થશે ને ઇંગ્લંડને લૂઈ સામે લડાઈમાં ઉતારશે, અથવા તો તેને હરેક બાબતમાં નમતું આપશે નહીં. પણ જેમ્સને ઇંગ્લંડના હિત માટે કે તેની ઇજ્જત માટે જરા પણ દરકાર નહોતી. તેને તો ઇંગ્લંડમાં પોતાનો માનીતો કેથોલિક પંથ સ્થાપવો હતો ને પોતાની સત્તાને નિરંકુશ બનાવવી હતી. આ બંને વિષયોમાં લૂઈ ને તે એકમત હતા. તેથી ફ્રાંસના ચાલાક રાજાએ પૈસા પૂરા પાડી જેમ્સને ને તેની પ્રજાને લડાવી માર્યાં ને ઇંગ્લંડને યુરોપની ખટપટમાં એકદમ નિર્બળ બનાવી દીધું.

ત્રીજો વિલિયમ. પૂર્વરંગ, ઇ. સ. ૧૬૫૦-૧૬૮૮.—ત્રીજો વિલિયમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૬૫૦ના નવેંબર માસમાં થયો હતો. તેનો બાપ તેના જન્મ અગાઉ આઠ દિવસે ગુજરી ગયો. તેની મા મેરિ ઇંગ્લંડના પહેલા ચાર્લ્સની પુત્રી થતી હતી. તેણે આ બાળ રાજકુંવરને યોગ્ય કેળવણી આપી. તે અંગ્રેજ, ફ્રેંચ ને જર્મન ભાષાઓ બહુ સારી પેઠે બોલતો. નાનપણમાં તે શરીરે નબળો રહેતો. તેની આસપાસ ઘણી ખટપટ

વંશવૃક્ષ

પહેલો નેઠરસ=ડેનમાર્કની ઍન, ઇ. સ. ૧૬૦૩-૨૫.

ચાલતી તેથી તે કદિ પોતાનું મન ખીજને આપતો નહોં. ધર્મે તે કાલ્પિનનો ચુસ્ત પક્ષપાતી હતો. તે એમ માનતો કે ભવિષ્યમાં પોતાને હાથે કાંઈ એક મોટું કામ થવાનું છે. પણ પહેલેથી જ તેનું નસીબ વળવા માંડ્યું. દસ વર્ષની ઉંમરે તેની મા મરી ગઈ ને તેની જગીર (આરેજનું પરગણું) લૂંઈએ ખાલસા કરી. હોલંડની પાર્લમેંટે તેની વંશાનુગત પદવી કાઢી નાખી. પણ લૂંઈએ જ્યારે ઇ. સ. ૧૬૭૨માં હોલંડ ઉપર સવારી કરી ત્યારે વિલિયમને લોકોએ સ્ટેટ હોલ્ડર—મુખ્ય રાજ્યપુરુષ—ખનાવ્યો. તેણે લૂંઈનાં લશ્કરોને દેશ બહાર કાઢી મૂક્યાં તેથી લોકો તેના પર ખુશ થઈ ગયા. ઇ. સ. ૧૬૭૭માં તે જેઈમ્સની પુત્રી મેરિને પરણ્યો એટલે ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્ર ઉપર તે વિશેષ ધ્યાન આપવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૬૮૮ સુધી તે ખાસ કાંઈ કરી શક્યો નહોં. એ વર્ષે તેને, ઉપર જણાવ્યું તેમ, ઇંગ્લંડના આંતર કારભારમાં દરમ્યાન થવાની તક મળી, ને તે તકનો પૂરો લાભ લઈ તેણે ઇંગ્લંડને જેઈમ્સના નિરંકુશ તંત્રથી ને યુરોપને લૂંઈના એકચક્રી સામ્રાજ્યવાદથી ખચાવ્યાં.

ત્રીજા વિલિયમના ગુણદોષ.—વિલિયમ સારો મુત્સદ્દી, દૂરદર્શી રાજપુરુષ, બાહોશ સિપાઈ ને સરદાર હતો. તેણે જિંદગીભર ક્રાંસના લૂંઈ સામે લડાઈના મેદાન ઉપર અથવા સુગ્રેહની પરિપટ્ટામાં લડ્યાં કર્યું. ઇંગ્લંડને તેણે તે લડાઈમાં મોખરે કર્યું ને તેથી તેને ઘણા લાભ અપાવ્યા; પણ ઇંગ્લંડને તે પરદેશ ગણતો ને અંગ્રેજને પણ તેને હંમેશાં પરદેશી તરીકે જ લેખતા. તે મોટો બુદ્ધિવાન, ઉદ્યમી, ઉપાયો યોજવામાં કુશળ, ને દૂરદર્શી રાજા થઈ ગયો. તેણે કદિ ઇંગ્લંડનું અહિત કર્યું નહોં; પણ અંગ્રેજોની આંતર તકરારો ને ખટપટોને તે ધિક્કારતો; અંગ્રેજ રાજ્યવહીવટને તે બરોબર સમજી શકતો નહોં; તે રાજકારભારમાં પોર્ટલંડ ને ઍર્લિંગ જેવા પરદેશી મિત્રોને રોકતો તે અંગ્રેજોને ઘણું ખૂંચતું; લંડનથી તે દૂર રહેતો; વારંવાર તે ઇંગ્લંડની બહાર જતો; આ બધું લોકોને જરા પણ ગમતું નહોં. તે હંમેશાં માંદો રહેતો; તેને દમતું દરદ લાગુ પડતું હતું; ધર્મે તે કાલ્પિનના મતનો હતો; તે અંગ્રેજો ધિક્કારતો. તેને રમતગમતો ગમતી નહોં. એ કારણથી પણ

તે લોકપ્રિય થઈ શક્યો નહોતો. તેને લોકનિયંત્રિત શાસન ઉપર ખાસ પ્રીતિ નહોતી. તે ઘણી વાર લુચ્ચાર્થ રમ્યો હશે. તેનામાં મોટી મહત્વાકાંક્ષાઓ હતી. સંકટો વખતે તેની ધીરજ અપાર હતી. તે દુશ્મનો તરફ કદિ વૈરભાવ બતાવતો નહોતો. ધણાંઓને તેણે માફી આપી દીધી હતી. તે અત્યંત બહાદુર હતો. તેનામાં કારભાર કરવાની શક્તિ પણ સારી હતી. ટૂંકામાં, ત્રીજો વિલિયમ ઇંગ્લંડનો એક આહ્વાસ ને યુગદષ્ટ રાજ્ય થઈ ગયો.*

---

* The showy administrative exploits of a Napoleon with vast armies at his back, and the pen of a despot in his hand, appear to me to sink into insignificance when compared with this ruler of four nations,—a constitutional sovereign in England and Scotland, the chief of a republic in Holland, and a military autocrat, governing by the sword alone, in Ireland,—who for eleven years successfully directed the affairs of these alien and often mutually hostile communities; and who throughout all that time held in one hand the threads of a vast network of European diplomacy, and in the other the sword, which kept the most formidable of European monarchs at bay. Nor should, we omit from the comparison that he did all this under moral restraints and physical disadvantage to which Napoleon was a total stranger, impeded by obligations to law, municipal and international, which Napoleon set cynically at defiance, and distressed throughout his life by bodily ailments, which never troubled the frame of the Corsican.

પ્રકરણ ૮ મું

વિલિયમ ને મેરિ, ઇ. સ. ૧૬૮૯-૯૪.

ત્રીજો વિલિયમ, ઇ. સ. ૧૬૮૯-૧૭૦૨.

“૧૬૮૮”ની રાજ્યકાન્તિનું માર્મિક સ્વરૂપ.—જેવી રીતે આપણે ઇ. સ. ૧૬૪૯ ને ઇ. સ. ૧૬૬૦ના બનાવોનો ખરો મર્મ સમજવા પ્રયાસ કર્યો હતો, તેવી જ રીતે આપણે ઇ. સ. ૧૬૮૯ના બનાવોનો એટલે જેઈમ્સના નાસી જવાનો, તેના પદબ્રષ્ટ થવાનો તથા વિલિયમ ને મેરિના ઈંગ્લેન્ડમાં આવવાનો, ખરો મર્મ સમજવો જોઈએ. એ બનાવોથી પહેલાં તો ‘તાજ’ સુધરી ગયું. પ્રજાજનોના હકો—Bill of Rights—ના કાયદાથી રાજાની સત્તા ઉપર યોગ્ય મર્યાદાઓ મૂકવામાં આવી. પ્રજાજનોની સ્વતંત્રતા હવે સિદ્ધ થઈ શકી. કોઈપણ રાજા હવે આગળના જેવો ઉધાડો જુલમ કરી શક્યો નહોતો. બીજું, પાર્લિમેન્ટ હવે હરહંમેશ મળવા મંડી. આગળની માફક તેની જુદી જુદી બેઠકો વચ્ચે લાંબા ગાળાઓ હવે રાજા રાખી શક્યો નહોતો. હરહંમેશ મળતી પાર્લિમેન્ટમાં હવે રાજ્યતા વહીવટની ચર્ચા થવા લાગી. નાણું પાર્લિમેન્ટ વગર મળી શકતું નહોતું, એટલે સ્વાભાવિક રીતે તે સંસ્થાનું બળ હવે વધવા લાગ્યું. અત્યારસુધી ટોરિ પક્ષના લોકો એમ કહેતા હતા કે રાજાની સામે થવામાં અધર્મ રહેલો છે અને રાજાનો દરેક હુકમ પ્રજાએ વિના અપવાદે—વિના સંકોચે માન્ય કરવો જોઈએ. એ ઉપદેશનો જમાનો હવે ચાલ્યો ગયો. વિલિયમને અને મેરિને નિમંત્રણ કરવામાં ટોરિઓ પણ સામેલ હતા. ઈશ્વરી હકથી ‘તાજ’ માથા ઉપર જડાય છે એ માન્યતા હવે નષ્ટ થઈ ગઈ. રાજા સારી રીતે પ્રજા સાથે વર્તે તો જ તેને તાબે થવું, તેના જુલમ માટે તેને પદબ્રષ્ટતાની શિક્ષા થવી જોઈએ, અને રાજા પાર્લિમેન્ટની અનુમતિથી જ ગાદી ઉપર આવી શકે છે, એ સૂત્રોનો હવે સ્વીકાર થયો.*

---

* The tradition of ages was snapped. In the eyes of no section of his subjects did William succeed to the majesty that had hedged the ancient Kings of England. While few felt

ધ. સ. ૧૬૮૮ના બનાવોથી દેશમાં ધાર્મિક સહિષ્ણુતા (Toleration)ને સ્વીકાર થયો, વર્તમાનપત્રો સ્વતંત્ર થયાં, ને અદાલતોના ઇન્સાફમાં રાજા કે તેના પ્રધાનો હવેથી દરમ્યાન થઈ શક્યા નહોં.

ઈંગ્લંડના બંને રાજકીય પક્ષો-ટોરિઓ ને વ્હિગો-વચ્ચે હવે રાજાની સત્તાનો ઉપયોગ કરવાની હરીફાઈ શરૂ થઈ. અગાઉ રાજા બંને પક્ષોના આગેવાનો પાસે પોતાનું ધાર્યું કરાવી શકતો; હવેથી રાજા પાસે એ લોકો પોતાનું ધાર્યું કરાવવા મંડ્યા. છતાં રાજ્યકારભારમાં રાજાની વગ તદ્દન નાશ પામી નહોં. રાજા હજુ પોતાની સત્તામાં રહી કારભારમાં સારી રીતે મનનું ધાર્યું કરાવી શકતો; તેમ પાર્લિમેંટ પણ વહીવટ ઉપર એકદમ નિયમન લાવી શકી નહોં. પાર્લિમેંટ સમસ્ત પ્રજાને જવાબદાર નહોતી. અમીરાતની વગ તેમાં ધણી હતી. તે કારણથી રાજાના પ્રધાનોને પાર્લિમેંટના કબ્જા પ્રમાણે મોટે ભાગે વર્તવું પડતું.*

છેલ્લું ધ. સ. ૧૬૮૮ના બનાવથી ઈંગ્લંડ યુરોપમાં વજનદાર રાજ્ય ગણાવા લાગ્યું. લૂધની સત્તાને તોડવા માટે જ વિલિયમ ઈંગ્લંડમાં ઊતર્યો હતો. તેને ઈંગ્લંડની આંતર ખટપટો પસંદ નહોતી. વ્હિગો ને ટોરિઓ વચ્ચે ચાલતા ઝગડાથી તે કંટાળી જતો. તેને તો ઈંગ્લંડના પ્રોટેસ્ટન્ટ ઝૂનને, તેનાં નૌકાબળને ને તેના વધતા જતા પૈસાને ફ્રાંસ સામે રોકવાં હતાં. ઈંગ્લંડના લોકોને પણ તે જ જોઈતું હતું. એ કારણથી ધ. સ. ૧૬૮૮ની રાજ્યક્રાંતિથી જેમ ઈંગ્લંડનાં રાજ્યતંત્રનાં સૂત્રોમાં મોટું પરિવર્તન થયું, તેમ તેથી યુરોપની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિમાં પણ મોટું પરિવર્તન થઈ ગયું.-તેથી ઈંગ્લંડના આંતરિક ને પરદેશીય વ્યવહારોમાં એકતાર થઈ ગયા.

---

affection for his person, none felt reverence for his office. Tories and Whigs agreed to think of him as temporary care-taker of the English people.' Loyalty to him was binding as a patriotic duty, not as an inalienable allegiance.

Trevelyan's *England under the Stuarts*, P. 448.

* The Divine Right of Free-holders was not substituted for the Divine Right of Kings.

કન્વેન્શન પાર્લિમેંટ, ઇ. સ. ૧૬૮૯.—જ્યારે રાજા જેમ્સ નાસી ગયો ને વિલિયમ ને મેરિ હજુ લંડનમાં આવ્યાં નહોતાં, ત્યારે પાર્લિમેંટે દેશનો કારભાર વિલિયમના હાથમાં સોંપ્યો ને તે દરમ્યાન એક કામચલાઉ પાર્લિમેંટ બોલાવવાની તેને સલાહ આપી. એ કન્વેન્શન પાર્લિમેંટ જન્યુઆરિની આખરમાં મળી. તેમાં વિહગ પક્ષ બળવાન હતો. તેણે બહુમતીથી જેમ્સને પદબ્રજ કર્યો, ગાદી ઉપર કોઈ કૅથોલિક ધર્મનો રાજા બેસી શકે નહીં એવો ઠરાવ કર્યો, અને વિલિયમને અને મેરિને રાજારાણી બનાવ્યાં; પણ કારભાર વિલિયમને એકલાને જ સોંપ્યો. ઉપરાંત બેમાંથી જે કોઈ જીવતું રહે તે એકના મરણ પછી ગાદી ભોગવે, ને બંનેના મરણ પછી મેરિનાં છોકરાંને, પછી જેમ્સની પુત્રી એનને ને તેનાં છોકરાંને, ને પછી વિલિયમનાં છોકરાંને ગાદી મળે, એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું.*

પ્રજના હુકોનું જાહેરનામું : તે સંબંધનો કાયદો.—The Declaration of Rights : The Bill of Rights.—કન્વેન્શન પાર્લિમેંટે ગાદીના હકદાર વિષે ચોક્કસ ઠરાવ આપ્યા પછી પ્રજના હુકોનો ઠરાવ આપ્યો. એક જાહેરનામાથી રાજા પાસેથી દેશના કાયદાઓનો અમલ મોકૂફ રાખવાની ને તે કાયદાઓને રદ કરવાની તમામ સત્તા લઈ લેવામાં આવી. પાર્લિમેંટની સંમતિથી જ હવે કર નાખી શકાય; સુલેહના વખતમાં દેશમાં કાયમ લશ્કર રાખી શકાય નહીં; પાર્લિમેંટ હરહંમેશ મળવી જ જોઈએ; એ આ જાહેરનામાનાં બીજાં અંગો હતાં. ઇ. સ. ૧૬૮૯ના ડિસેમ્બરમાં જાહેરનામાને રાજાની સંમતિ મળી એટલે તે દેશનો કાયદો થયો.

---

* જેમ્સને પદબ્રજ કરનાર ઠરાવ અહીં આપ્યો છે:—That King James the Second, having endeavoured to subvert the constitution of the Kingdom by breaking the original contract between King and People, and by the advice of Jesuits and other wicked people having violated the fundamental laws, and having withdrawn himself out of his kingdom, has abdicated the government, and the throne is thereby become vacant.

નોનજ્યુરરો (Non-Jurors). ધર્મસહિષ્ણુતા.—કન્વેન્શન પાર્લમેંટે પ્યુરિટનોને અમુક શરતોએ તેમના જુદા જુદા પંથો પાળવાની છૂટ આપી, ને કૅથોલિક સામેના કાયદાઓનો સખ્ત અમલ કરાવ્યો. વિલિયમને ધર્મની આબતમાં લોકોને કનડગત કરવાનું પસંદ નહોતું, પણ પાર્લમેંટના વિરોધથી તે નિરુપાય થઈ ગયો. ઘણા નામાંકિત કલર્નિએ નવાં રાજરાણી તરફ વફાદારીના સોગન લેવા ના પાડી. તેઓએ હવે પોતાનું જુદું મંડળ ઊભું કર્યું ને પોતાના હોદ્દાઓનાં રાજનામાં આપ્યાં. એ કારણથી તેઓ Non-Jurors કહેવાયા. કૅથોલિકોને હજુ રાજ્યના વહીવટમાંથી ને પાર્લમેંટમાંથી બહાર રાખવામાં આવ્યા; પ્યુરિટનોને પણ રાજ્યતંત્રના હોદ્દાઓ ઉપર આવવાની મનાઈ હતી, જો કે દર વર્ષ તે મનાઈ સામે પાર્લમેંટ મારી (Indemnity) આપ્યે જતી હતી. ઇ. સ. ૧૬૯૦ના ગન-યુઆરિમાં કન્વેન્શન પાર્લમેંટે રજા આપવામાં આવી.

સ્કોટલેન્ડમાં લડાઈ, ઇ. સ. ૧૬૮૯. ગ્લેન્કોના લોકોનો વધ, ઇ. સ. ૧૬૯૨.—સ્કોટલેન્ડમાં ગ્લેન્કોના લોકોમાં ઈંગ્લેન્ડના જેવી એકસંપી નહોતી. ડુંગરાળ પ્રદેશના વતનીઓ અંદર અંદર લડી મરતા હતા. તેમાંના કેટલાકને વિલિયમ ગમતો નહોતો. તેમણે ઇ. સ. ૧૬૮૯માં કનેવર હાઉસના જહોન ગ્રેફામ અથવા વાઇકાઉન્ટ ડંડી (Dundee)ની આગેવાની નીચે જેમ્સનો પક્ષ કરી બંડ ઊઠાવ્યું, પણ જેમ્સે તેમને મદદ મોકલી નહીં. Killiekrankie—કિલીક્રાંકીના ઘાટમાં તેઓ જનરલ હ્યૂ મેક (Hugh Mackay) પાસે હારી ગયા. ડંડી માર્યો ગયો, ઇ. સ. ૧૬૮૯. રાજ્ય એ બંડખોરોને ક્ષમા આપી ને જેઓએ વફાદારીના સોગન લીધા તેઓ છૂટી ગયા. પણ ગ્લેન્કોના કૅથોલિક પંથના મેકડોનલ્ડ કુટુંબનાં માણસો સોગન લેવા મુકરર કરેલી જગ્યાએ તોફાની ઋતુના કારણથી મોડાં પહોંચ્યાં, તેથી મેકડોનલ્ડના શત્રુઓ, અર્લ ઓફ આર્ગાઈએ ને જહોન ડેલરિમ્પસે તોફાની ઋતુની હકીકત રાજને કાને ધરાદાપૂર્વક નાખી નહીં, ને તેની પાસેથી પોતાના દુશ્મનોને હાર કરવાનો નિર્દય હુકમ* કઢાવ્યો.

---

* As for Jan of Glenco, and all that tribe, if they can be well distinguished from the other Highlanders, it will be proper,

હવે કંમ્પબેલ કુટુંબનાં માણસોએ મિત્રો તરીકે મેકડોનલ્ડનાં ઘરોમાં ઉતારો કર્યો ને પછી એક અનુકૂળ સવારે તેમાં રહેતાં કેટલાંક માણસો, પુરુષો, સ્ત્રીઓ ને છોકરાંઓ, બધાને નિર્દય રીતે હણી નાખવામાં આવ્યાં, ને તેમની માલમતાનો પણ નાશ કરવામાં આવ્યો. વિલિયમ આ હત્યાકાંડની જવાબદારીથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. તેણે એ ખૂનરેણ માટે જવાબદાર અમલદારોને સજા કરી નહીં.

આયર્લેન્ડમાં જેઠમ્સના પક્ષની હાર, ઇ. સ. ૧૬૮૯-૯૦—
આયર્લેન્ડમાં ઇ. સ. ૧૬૮૯ના માર્ચમાં જેઠમ્સ પોતે દાખલ થયો. ત્યાંના કેથોલિકોએ તિરૂદાનલની આગેવાની નીચે તેને મદદ આપી ચૌદમો લૂઈ પણ તેની મદદ હતો, જે કે જેઠમ્સને ઇંગ્લંડનું રાજ્ય પાછું લેવું હતું, જ્યારે લૂઈ ને સ્વતંત્ર રાજ્ય જેઠમ્સ હતું. તે દેશના પ્રોટેસ્ટન્ટો ડરીને લંડનડરિમાં ભરાઈ ગયા. શત્રુઓએ તે શહેરને ઘેર્યું. ઘેરો લાંબો વખત ચાલ્યો. શહેરનાં માણસો પાસે ખોરાક ખૂટી ગયો, એટલે સુધી કે જે કોઈ જાડો માણસ જડી આવે તો તેને ખાઈ જવાનું પણ તેઓ ભૂલે નહીં. છેવટે ઇંગ્લંડથી મદદ આવતાં દુશ્મનોએ ઘેરો ગિલાવી લીધો. વિલિયમ પોતે હવે આયર્લેન્ડમાં દાખલ થયો. ઇ. સ. ૧૬૯૦ના જૂનમાં બોઈન (Boyne) નદી ઉપર તેણે જેઠમ્સને સખ્ત હાર આપી. જેઠમ્સ ફ્રાંસ નાસી ગયો. માર્લબરોએ બીજાં ચાણાંઓ સર કર્યાં. ફ્રેંચો પણ સ્વદેશ ચાલ્યા ગયા. લિમરિક મુકામે પ્રોટેસ્ટન્ટોએ આઈરિશો સાથે સુલેહ કરી. આ હારનો પ્રોટેસ્ટન્ટોએ પૂરો લાભ લીધો. હજારો આઈરિશો અમેરિકા જતા રહ્યા ને ઉદ્યોગો નાશ પામ્યા.

સ્કોટ્લેન્ડમાં નવી રાજ્યકાંતિની પૂર્ણાહુતિ.—સ્કોટ્લેન્ડની પાર્લમેંટે ઇંગ્લંડની પાર્લમેંટના જેવો પ્રજાજનોના હકોના કાયદો કર્યો. તેણે પ્રેસ્બિટેરિયન પંથ ફરીથી દેશમાં સ્થાપ્યો ને પોતાની સત્તા વધારી. પરિણામે ઇંગ્લંડ ને સ્કોટ્લેન્ડ વચ્ચે હવેથી વધારે તીવ્ર મતભેદ થતો ગયો.

for the vindication of public justice, to extirpate that set of thieves, to act against them by fire and sword, to burn their houses, to seize their goods, and to cut off the men.

ડેરિયન કંપનિનું પ્રકરણ.—ઈંગ્લંડ ને સ્કોટલંડ વચ્ચે વેપારની વૃદ્ધિ માટે તીવ્ર હરીફાઈ હતી. સ્કોટ પાર્લમેંટે ઇ. સ. ૧૬૮૫માં વિલિયમ પેટરસન નામના માણસની આગેવાની નીચે એક વેપારી મંડળ સ્થાપ્યું, ને તે મંડળના સભ્યોને આફ્રિકા, અમેરિકા કે એશિયાના કોઈપણ ભાગમાં સંસ્થાનો વસાવવાની સત્તા આપી. ઈંગ્લંડના લોકો તેની સામે થયા; પણ પેટરસને નીડરપણે બધી તૈયારીઓ કરી, ને ઍટલેંટિક ને પેસિફિક મહાસાગરોમાં ચાલતા વેપારને લાભ લેવા ડેરિયન (Darien) ની સંયોગીભૂમિ ઉપર કલિડોનિયા નામનું સંસ્થાન વસાવ્યું. એ ટૂંકડીઓ ત્યાં ગઈ. સ્પેઈનના સંસ્થાનિકોએ આ નવા સાહસને તોડી પાડ્યું. હવાપાણી પણ નવા સંસ્થાનિકોને માફક આવ્યાં નહીં. ઘણા ન્યૂયૉર્કે ચાલ્યા ગયા, કેટલાએક મરી ગયા, ને જે બચ્યા તેઓ સ્વદેશ પાછા ફર્યા, ઇ. સ. ૧૬૯૮. સ્કોટલંડના લોકોએ આ યોજનાની નિષ્ફળતાની તમામ જવાબદારી રાજા ઉપર નાખી. આવા મતભેદોના નિવારણનો માત્ર એક ઉપાય હતો—બંને દેશોને એકદમ એકત્રિત રાજ્યતંત્ર નીચે મૂક્યા સિવાય બીજો છૂટકો નહોતો. વિલિયમ આ વિચાર ઘણી વાર કર્યો હતો પણ તેની સિદ્ધિ એનના સમયમાં થઈ.

ઈંગ્લંડ અને યુરોપ, ઇ. સ. ૧૬૮૯-૯૭. ઑગ્ઝબર્ગ—
(Augsburg)ની League-લીગનો વિગ્રહ.—વિલિયમ ઈંગ્લંડમાં આવ્યો એટલે ઈંગ્લંડને ફ્રાંસના લૂઈ સામે લડાઈમાં જતર્યા સિવાય છૂટકો નહોતો. તે આખતમાં ઈંગ્લંડના લોકો એકમત હતા. જેમ્સ ફ્રાંસ નાસી ગયો ને ત્યાં લૂઈએ ગાદી અપાવવાનું વચન આપ્યું. ફ્રાંસ અને હોલંડ વચ્ચે ક્યારની લડાઈ સળગી જઈ હતી. ધીમેધીમે એ લડાઈમાં જર્મનમાં હતોવર ને ઍડનબર્ગ, સ્પેઈન, ઑસ્ટ્રિયા, ને સેવૉય લડાઈમાં દાખલ થયાં, ઇ. સ. ૧૬૮૮. લૂઈએ જેમ્સને આયર્લેંડમાં મદદ મોકલી. બ્રિટિશ સામુદ્રધુનીમાં ફ્રેંચ રાજાએ પોતાની નૌકાઓ મોકલી. આ કારણોથી ઈંગ્લંડ પણ લડાઈમાં લગ્યું.*

* જ્યારે ઇ. સ. ૧૬૯૦ની વસંતઋતુમાં પાર્લમેંટે લડાઈ નહર કરી ત્યારે વિલિયમ ઘણો પ્રસન્ન થયો ને બોલી જાયો:—This is indeed the first day of my reign.

લૂઈ ઈંગ્લંડ ઉપર સવારી મોકલવાનો વિચાર કરતો હતો. વિલિયમ આ વખતે બીડમાં હતો, કારણકે સ્કૉટલેન્ડમાં ને આયર્લેન્ડમાં હજુ વિરોધ ચાલ્યા કરતો હતો. ઇંગ્લેન્ડથી યુરોપમાં લશ્કરો જઈ શક્યાં નહોં. ઇ. સ. ૧૬૯૦માં વલંદા અને અંગ્રેજ નૌકાસૈન્યોએ ફ્રેન્ચ નૌકાઓ સામે બીચિહેડ (Beachy Head) આગળ લડાઈ કરી, પણ અંગ્રેજ અમલદાર લૉર્ડ ટૉરિગટનની ગફલતથી શત્રુઓ ફાળી ગયા. ઇ. સ. ૧૬૯૨ના મે માસમાં લૉર્ડ રસલે લાહોગ (La Hogue) પાસે ફ્રેન્ચોને હરાવ્યા. આ જિતથી અંગ્રેજો દરિયાપાર જઈ શક્યા. ઓર્બનની લડાઈ પછી વિલિયમ પણ યુરોપ ગયો. વાઉબન (Vauban) જેવા ઇજિનિયરની મદદથી લૂખએ મૉન્સ (Mons) ને નામુર (Namur)ના કિલ્લાઓ લઈ લીધા, ઇ. સ. ૧૬૯૧-૯૨. વિલિયમ પોતે સ્ટાઈન કર્ક-Steinkirk પાસે ને લૅન્ડન (Landen) પાસે હારી ગયો; રૂક (Rook) નીચે વેપાર માટે સ્મર્નાં જતી નૌકાઓનો નાશ થયો, ઇ. સ. ૧૬૯૨-૯૩. છતાં ધીમેધીમે તેને ફતેહ મળતી ગઈ. જિતાએલા કિલ્લાઓ તેણે ફરીથી કબ્જે કર્યા, ઇ. સ. ૧૬૯૪-૯૫. પણ ઇ. સ. ૧૬૯૬માં વિલિયમને મારી નાખવાનું ને ઈંગ્લેન્ડ ઉપર સવારી કરવાનું જોકાબાઈટા-જેઈમ્સના પક્ષકારો-નું કાવતરું પકડાયું, ત્યારે ઈંગ્લેન્ડના નૌકાસૈન્યને સ્વદેશ બોલાવી લેવામાં આવ્યું, તેથી સેવૉયના ડ્યુકે ફ્રાંસ સાથે સંધિ કરી. તે જ વખતે ઑસ્ટ્રિયા ને સ્પેઈન પણ લડાઈમાંથી નીકળી ગયાં. ઈંગ્લેન્ડમાં પણ નાણાંની તંગી જણાવા માંડી હતી. લૂખની નજર સ્પેઈનના રાજ્ય ઉપર તરવરી રહી હતી. આમ બધાને સુઝેહ જોઈતી હતી. વિલિયમે સુઝેહની તમામ વારાઘાટ પોતાના હાથમાં લીધી. તેનું મંત્રીમંડળ કે ઈંગ્લેન્ડનાં બીજાં મિત્રરાજ્યો એ વિષે કાંઈ જાણતાં નહોતાં. રિચિવક (હેગ પાસે) મુકામે ઇ. સ. ૧૬૯૭ના નવેમ્બર માસમાં સુઝેહ ઉપર સહીઓ થઈ. લૂખએ સેવૉયને, સ્પેઈનને, હૉલેન્ડને ને ઑસ્ટ્રિયાને કેટલાક લાભો આપી સંતોષ્યાં. તેણે જેઈમ્સનો પક્ષ છોડી દીધો ને વિલિયમને ઈંગ્લેન્ડના ખરા રાજા તરીકે સ્વીકાર્યો. વિલિયમને પોતાની ઑરેંજની જગીર મળી. આવી રીતે અમુક અંશે ફ્રાંસની સત્તા ધરી.

સ્પેઇનનો રાજા બીજો ચાર્લ્સ માતને આંગણે, તેની ગાદીના વારસો.—સ્પેઇનનો રાજા બીજો ચાર્લ્સ છત્રીસ વર્ષનો હતો, પણ તે એટલો બધો નબળો હતો કે બધા એમ જ ધારતા હતા કે તે ઝાંઝો વખત જીવશે નહીં. તેને કાંઈ સંતાન નહોતું, તેથી ગાદી તેની બે બેનોનાં સંતાનોને જાય એમ હતું. એક બેન મેરાયા થેરેસા (Maria Theresa) ફ્રાંસના રાજા લૂઈસને પરણી હતી, ને બીજી બેન માર્ગારેટ (Margaret) ઑસ્ટ્રિયાના એમ્પરર લિયોપોલ્ડને પરણી હતી. સામાન્ય રીતે સ્પેઇનની જે કુંવરી ફ્રાંસના રાજાના કુંવરને પરણતી, તે ગાદી ઉપરનો પોતાનો હક જતો કરતી. પણ આ વખતે મેરાયાને પોતાનો કરિયાવર રીતસર મળ્યો નહોતો ને તેના ગાદીના હકના પરિત્યાગને સ્પેઇનની પાર્લમેંટે (Cortes) અનુમતિ આપી નહોતી. તે કારણથી લૂઈસે સ્પેઇનની ગાદી ઉપરથી પોતાનાં સંતાનનો અધિકાર હજુ ઊઠાવી લીધો નહોતો. લિયોપોલ્ડ ને માર્ગારેટને માત્ર એક પુત્રી હતી. તે પુત્રી બવેરિયાના ઇલેક્ટર—રાજા મેક્સિમિલિયન સાથે પરણી હતી ને લગ્ન વેળા તેણે બીજા ચાર્લ્સની ગાદી ઉપરનો પોતાનો હક તણ દીધો હતો; તે બદલ નેધરલૅન્ડ્સ લેવાનું કબૂલ કર્યું હતું, ને પહેલો હક પોતાના બાપને બીજી રાણીથી થયેલાં સંતાનોને આપી દીધો હતો. આ રાજકુંવરી એકે નાનું બાળક મૂકી મરી ગઈ હતી.

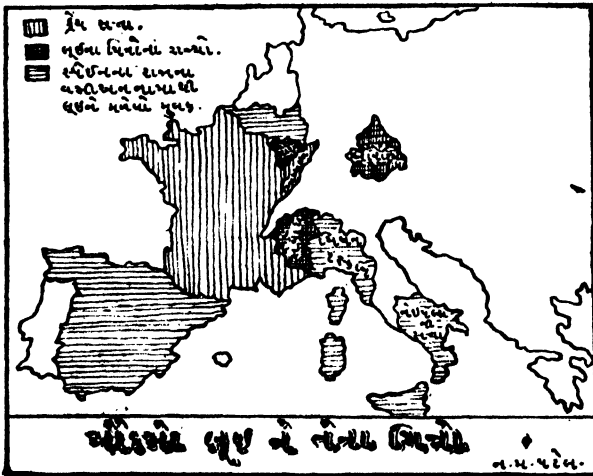
સ્પેઇનનું મહારાજ્ય કાંઈ નાનું નહોતું. સ્પેઇન, જૂમધ્ય સમુદ્રના ટાપુઓ, સિસિલિ, નેપલ્સ, મિલાન, આફ્રિકામાં કેટલાંક સંસ્થાનો, મધ્ય અમેરિકા ને દક્ષિણ અમેરિકાનાં સંસ્થાનો, ને નેધરલૅન્ડ્સ, એટલો વિશાળ મુલક સ્પેઇનના મહારાજ્યમાં સમાઈ જતો હતો. સ્પેઇન ને ફ્રાંસ એક થાય અથવા સ્પેઇન ને ઑસ્ટ્રિયા એક થાય, તે યુરોપનાં બીજાં રાજ્યો કદિ કબૂલ કરે એમ નહોતું; એટલે તે માટે કાંઈપણ સર્વમાન્ય ને સુલેહ જળવાય તેવો માર્ગ લેવાની જરૂર હતી.

સ્પેઇનની ગાદીના બંદાબસ્ત માટે જુદા જુદા પક્ષોના વિચારોની તપાસ.—સ્પેઇનની ગાદીની કેવી રીતે વ્યવસ્થા કરવી એ હવે મુખ્ય પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. સ્પેઇનના લોકોને પોતાનું મોટું સામ્રાજ્ય

ટકાવી રાખવું હતું. સામ્રાજ્યના કટકાઓ કરાવી નાનાં મોટાં રાજ્યો તે ગણી જાય એ સ્વાભાવિક રીતે તેમને પસંદ નહોતું. ચૌદમા લૂઈને સ્પેઈન પાસેથી અમુક લાભો લેવા હતા, ને બીજી શકે તો પોતાના બીજા પૌત્રને તેનું રાજ્ય પણ અપાવવું એવો તેનો વિચાર હતો. એપરર લિયોપોલ્ડ એવા મતનો હતો કે હંમેશના ધારા પ્રમાણે તે રાજ્ય પોતાના વંશમાં જ રહેવું જોઈએ. ઇંગ્લંડ ને હૉલંડનો એવો મત હતો કે સ્પેઈનના મહારાજ્યના વેપારનો કેટલોક હિસ્સો પોતાની પ્રજાઓને મળે, હૉલંડ ને ઇટાલિની સરહદો ઉપર ફ્રાંસ જોરાવર થાય નહીં, અને સ્પેઈનમાં કોઈએક યુરોપિયન સત્તા વિશેષ બળવાળી ન થાય, એમ બંદોબસ્ત થવો જોઈએ.

સ્પેઈનના સામ્રાજ્યના વિભાગ માટે એ કરારો (The Partition Treaties) ઇ. સ. ૧૬૯૮-૧૭૦૦.—પહેલાં વિલિયમ ને લૂઈ એકમત થયા. તેમણે ઇ. સ. ૧૬૯૮ના ઑક્ટોબર માસમાં પહેલો કરાર કર્યો કે સ્પેઈનના મુલકનો મુખ્ય ભાગ બવેરિયાના નાના રાજકુવર જોસફ ફ્રાંકફર્ટને આપવો, ને માત્ર નેપલ્સ ને સિસિલ ફ્રાંસને, ને મિલાન

ને નેધરલૅન્ડઝ ઑસ્ટ્રિયાને જાય. પણ ઇ. સ. ૧૬૯૯માં ઉમેદવાર રાજકુવર જ્ઞેસક પોતે મરી ગયો, તેથી બીજો કરાર કરવાની જરુર પડી. વિલિયમ ને તેની પાર્લમેન્ટ વચ્ચે તકરારો થતી હતી તેનો લાભ હવે લૂઈએ લીધો. ઇ. સ. ૧૭૦૦ના ફેબ્રુઆરિ-માર્ચમાં બીજા કરાર ઉપર ફ્રાંસ, ઇંગ્લંડ ને હૉલંડના પ્રતિનિધિઓએ સહીઓ આપી. એ કરારમાં આર્ય ડ્યુક ચાર્લ્સને સ્પેઈન, તેનાં સંસ્થાનો અને ને' રૂઝેઝ, અને ડૉફિનને મિલાન ને નેપલ્સ, મળે એમ ઠરાવ થયો. એપ્રિલ લિયોપોલ્ડ ને સ્પેઈનનો ચાર્લ્સ આ કરાર સામે થયા.

બીજા ચાર્લ્સનું વસિયતનામું. તેનું મરણ, ઇ. સ. ૧૭૦૦-૧૭૦૧.—પોતાના સાત્રાજ્યના વિભાગો પોતાની રજા વગર એ જુદા રાજાઓ કરે એ કાંઈપણ રાજાને પસંદ ન પડે તે સ્વાભાવિક છે. ઉપરના બંને કરારોની વિગતો ગુપ્ત તો કદિ રહી શકે તેમ નહોતું. જ્યારે બીજા ચાર્લ્સે, તેના દરબારીઓએ ને પ્રજાએ તે કરારોની વિગતો જાણી સારે તેઓ ઘણા ઊંછેડાઈ ગયા. ચાર્લ્સે પોતાના વસિયતનામામાં સ્પેઈનના સાત્રાજ્યને અખંડિત રાખ્યું, લૂઈના પુત્ર ડૉફિનના બીજા પુત્ર ફિલિપને તેનો વારસ બનાવ્યો, અને સ્પેઈનના રાજ્યને ફ્રાંસના રાજ્યથી નોખું રાખવાની લિખિત સૂચના કરે તો ગયો, ઑક્ટોબર, ઇ. સ. ૧૭૦૦. ઉપરાંત એમાં ફિલિપ જ્ઞે ફ્રાંસની ગાદીએ આવે તો સ્પેઈનની ગાદી તેના નાના ભાઈને મળે; જ્ઞે તે પણ ફ્રાંસની ગાદીએ આવે તો પછી સ્પેઈનની ગાદી આર્ય ડ્યુક ચાર્લ્સને, ને તેના પછી ડ્યુક ઑફ સેવિયને મળે, એ પણ જણાવવામાં આવ્યું હતું. આ વસિયતનામું લખ્યા પછી થોડા દિવસો કેડે ચાર્લ્સ મરી ગયો. વસિયતનામું હવે જાહેર કરવામાં આવ્યું.

ચૌદમો લૂઈ અને સ્પેઈનનું પ્રકરણ, ઇ. સ. ૧૭૦૧-૨.—ચાર્લ્સનું વસિયતનામું જાહેર થયું કે તરત જ લૂઈએ પાકો વિચાર કર્યા પછી તે કબૂત્ર કર્યું ને પોતાના પૌત્રનો હક જાળવવા તે બધી તૈયારીઓ કરવા લાગ્યો. ફિલિપને સ્પેઈનના પાંચમા ફિલિપ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો. લૂઈને કાંઈ યુદ્ધ ગમતું નહોતું. હજુ તે એમજ માનતો હતો કે કાંઈપણ પ્રકારે મુસોપનાં રાજ્યો લડાઈમાં તો નહીં જ જીતે. પણ એપ્રિલ લિયોપોલ્ડ

ને વિલિયમ સામે થયા. ફ્રાંસનો રાજકુવર સ્પેઈનની ગાદી ઉપર હોય, એટલે તેમનો તો નાશ જ થવાનો, બસે ને પછી બંને દેશની ગાદીઓ જુદી જુદી રહે—એમ તેમને ખાતરી થઈ ગઈ. ઇંગ્લંડનો વિહગ પક્ષ આ વિરોધમાં સામેલ થયો, પણ ટોરિઓને હજુ તે આખત ગળે ઊતરતી નહોતી. છેવટે લૂઈનાં કેટલાંક કૃત્યોએ ટોરિઓને પણ ઉશ્કેર્યાં.

લૂઈની બદલાએલી રાજ્યનીતિ ને ગ્રાંડ એલાયન્સ; મિત્ર રાજ્યોના બીજા મંડળની યોજના, ઇ. સ. ૧૭૦૧-૨.—લૂઈએ હવે નેધરલેન્ડમાં લશ્કરો મોકલ્યાં ને ફ્રેંચોને સ્પેઈનનાં સંસ્થાનોમાં વેપારના હકો આપ્યા. ઇંગ્લંડના લોકોએ પોતાના રાજને મદદ આપવાનું વચન આપ્યું. કેન્ટના ને બીજા લોકોએ પણ રાજને એક એવી જ ભતતની અરજ કરી. વિલિયમે અંપરર સાથે મિત્રતા કરી. હેગ મુકામેથી મિત્ર રાજ્યોએ ફ્રાંસ પાસે કેટલાક લાભો માગ્યા. લૂઈએ ના પાડી એટલું જ નહોં, પણ જ્યારે બીજો જેઈમ્સ મરી ગયો ત્યારે તેના ચૌદ વર્ષના પુત્રને ત્રીજા જેઈમ્સ તરીકે તેણે સ્વીકાર્યો, સપ્ટેમ્બર, ઇ. સ. ૧૭૦૧. આ કૃત્યથી ઇંગ્લંડમાં બધા એક થઈ ગયા. હાલંડ પણ તેમાં બળ્યું. લૂઈએ દુશ્મનોના મુઠકોમાં લશ્કરો મોકલ્યાં. બંને વચ્ચે ખરો સંગ્રામ અંનના વખતમાં થયો. વિલિયમનો જીવનહેતુ સફળ થયો—ઇંગ્લંડ વળી ફ્રાંસ સામે લડવા મેદાનમાં પડ્યું.

વિલિયમ. વિહગો ને ટોરિઓ, ઇ. સ. ૧૬૮૮-૧૭૦૨. એ પક્ષો. ટોરિઓ.—વિલિયમ ને મેરિના અમલ દરમ્યાન ઇંગ્લંડના રાજકીય વાતાવરણમાં વિહગ ને ટોરિ પક્ષ વચ્ચે સત્તા માટે ચડસાચડસી શરુ થઈ. ક્વૅરન્ટન જેવા ટોરિઓએ નવાં રાજરાણીને વફાદારીના સોગન લેવા ના પાડી હતી. તેઓ જેઈમ્સને ફરી રાજ કરવા વિચાર કરતા હતા. બીજા ટોરિઓએ વફાદારીના સોગન તો લીધા હતા, પણ તેથી તેઓ નવા રાજ્યતંત્ર ઉપર ખાસ પ્રીતિ ધરાવતા નહોતા. અમુક ટોરિઓ તો માત્ર દેશમાં સુલેહશાંતિ જળવાય એટલા કારણથી જ નવા રાજ્યતંત્રને તાબેદાર થયા હતા; બધા ટોરિઓ ઇંગ્લંડના ચર્યના, જૂની અમીરાતના, ને તાજના પ્રજાપાતીઓ હતા, ને તેઓ કાયમના લશ્કરની અને લડાઈની વિરુદ્ધ હતા.

બિહુગો.—બિહુ લોકો રોમન ને ઈંગ્લિશ, બંને ચર્ચના ને ફ્રાંસના કદા શત્રુઓ હતા. પ્યુરિટનો ને વેપારીઓ તેમના પક્ષમાં હતા. વિલિયમના તેઓ મિત્રો હતા પણ તાજની સત્તાના તેઓ વિરોધીઓ હતા, તેથી વિલિયમને ને તેમને બહુ બંને એ અસંભવિત હતું. કેટલાએક બિહુગોને મહાજનસત્તાક રાજ્યતંત્ર જોઈતું હતું.

આ બે પક્ષ હજુ પાર્લિમેન્ટમાં કે દેશમાં બરોબર વ્યવસ્થિત થયા નહોતા. પાર્લિમેન્ટ ઉપર પ્રધાનોની સત્તા ધણી ઓછી હતી. દેશમાં જાહેર મત હજુ યોગ્ય રીતે ફળવાએલો નહોતો. પાર્લિમેન્ટના સભ્યો લાંચરૂશવત આ વખતે લેતા; વળી પાર્લિમેન્ટની ચર્ચાઓ પાર્લિમેન્ટની બહાર હજુ જઈ શકતી નહોતી. આ કારણોથી દરેક રાજકીય પક્ષના માણસો દરેક બાબતમાં જેમ અત્યારે સર્વાનુમતિથી કામ કરે છે તેમ તે વખતે કામ કરી શકતા નહોતા.

રાજા પોતે.—વિલિયમને ઈંગ્લંડમાં ખરે અમલ કરવો હતો—સાચો અધિકાર ભોગવવો હતો. કોઈ એક રાજકીય પક્ષને તાબે રહી કામ કરવાનું તે પસંદ કરતો નહોતો. પરરાજ્યોની સાથેના વ્યવહારમાં તો તે કોઇની દરમ્યાનગીરી ચલાવે એવો નહોતો. આંતર વ્યવહારમાં પણ તેને કોઇએક મુખ્ય પ્રધાનની જરૂર જણાતી નહોતી. દરેક રાજકીય પક્ષના આગેવાનોને પોતાના વિશ્વાસમાં લઈ તે અમલ કરવા માગતો હતો. રાણી મેરિ પણ તે જ મતની હતી.

આંતર કારભાર. બિહુ મંત્રીમંડળ.—કન્વેન્શન પાર્લિમેન્ટ બરખાસ્ત થઈ ત્યારપછી વિલિયમે ટોરિઓને પણ મંત્રીમંડળમાં હોદ્દાઓ આપ્યા. નવી પાર્લિમેન્ટમાં ટોરિની સંખ્યા ઠીક હતી. કલ્વેરન્ડને, ક્યુઝબરિએ, પ્રેસ્ટને ને ઍસ્ટને દ્વગો કરી જેમ્સને પાછો લાવવા કાવતરાં કર્યાં પણ તેમને દબાવી દેવામાં આવ્યાં. વિલિયમે પોતે આયર્લેન્ડ જઈ શત્રુઓને હરાવ્યા. દેશમાં મેરિએ ચાલાકીથી રાજ્યતંત્ર ચલાવ્યું. મંત્રીમંડળના કેટલાક પ્રધાનો—રસલ, માર્લબરો, ગોડોલ્ફિન—કુંવરી ઍન વગેરે, ને બીજા નામાંકિત આગેવાનો પણ આ વખતે જેમ્સ સાથે ખાનગી પત્રવ્યવહાર કરતા હતા, ને એવી રીતે હહોંમાં ને દૂધમાં બંનેમાં પોતાનો પગ રાખ્યે જતા હતા. યુરોપના

સંભામમાં ભાગ લેવા વિલિયમ વારંવાર ફ્લેન્ડર્સ જતો ને ઇંગ્લંડ પાછો આવી જતો. ગેરહાજરીમાં તેણે કદિ પાર્લમેન્ટને બોલાવી નહોં, એવો તો તે કાબેજ હતો. પણ ધીમેધીમે રાજ્ય વિહગ પક્ષ ઉપર ઢળવા લાગ્યો.

અત્યારસુધી જ્યારે રાજ્યને લડાઈ માટે પૈસાની જરૂર પડતી ત્યારે હંમેશાં સાહુકારો નાણું વ્યાજે ધીરતા ને ધીમેધીમે તે નાણું તેઓ સરકાર પાસેથી વસૂલ કરતા. મૉટેગ્યુની સલાહથી ૧૦ ને પછી ૭ ટકાનું ખાલી કાયમ વ્યાજ દેવાની શરતે લોકો પાસેથી નાણું ઉછીનું લેવામાં આવ્યું, ઇ. સ. ૧૬૯૪. આ કરજને રાષ્ટ્રીય કરજ (National Debt)નું નામ આપવામાં આવે છે. વિહગ મંત્રીઓએ ઇંગ્લંડની બેંક કાઢી, ઇ. સ. ૧૬૯૪.

હવે વિલિયમને એમ લાગ્યું કે મંત્રીમંડળમાં બનતાં સુધી એકજ પક્ષના માણસો હોવા જોઈએ. સંડરલંડે પણ તેને એવી સલાહ આપી. પાર્લમેન્ટનો વિરોધ અટકાવવા માટે ફ્રાંસ સાથે લડાઈ કરવા માટે તેને વિહગ પક્ષના માણસો વધારે મદદગાર થતા હતા. એ કારણોથી ઇ. સ. ૧૬૦૩માં તેણે વિહગ પ્રધાનોને પોતાની પાસે રાખ્યા ને મોટા મોટા ટોરિઓને મંત્રીમંડળમાંથી રજા આપી દીધી. ઇ. સ. ૧૬૯૪ના ડિસેમ્બરમાં મેરિને માતા નીકળ્યાં ને તે મરી ગઈ. એન પણ હવે રાજ્યના પક્ષમાં લળી ને એન સાથે તેની માનીતી સારા ચર્ચિલ (Sarah Churchill)નો ભાઈ જહોન અથવા ભવિષ્યનો ડ્યુક ઓફ માર્લબોરો પણ વિલિયમનો પક્ષો મિત્ર બન્યો. દર ત્રણ વર્ષે નવી પાર્લમેન્ટ મળતી. નામુરના કોટની જિતનો લાભ લઈ રાજ્યએ જૂની પાર્લમેન્ટને રજા આપી. ઇ. સ. ૧૬૯૫માં નવી પાર્લમેન્ટમાં વળી વિહગ સભ્યો બહુમતીએ દાખલ થયા. આ પાર્લમેન્ટે ન્યૂટનની મદદથી દેશના ચલણમાં સુધારો કર્યો. આ વખતે વિલિયમને મારી નાખવાનું કાવતરું પકડાઈ ગયું. પરિણામે રાજ્ય ને પ્રજા વચ્ચે એકસંપી વધી. ગોડોલ્ફિનના ગયા પછી મંત્રીમંડળ પણ વિહગ થઈ ગયું, ઇ. સ. ૧૬૯૬. ઇ. સ. ૧૬૯૭માં રિસ્વિકની સુનેહથી આ એક એકસંપી વિશેષ ગાઢ બની. સૉમર્સ, મૉટેગ્યુ, રસલ, વ્હાર્ટન, ને સંડરલંડ આ મંત્રીમંડળના મુખ્ય ચાલકો હતા. તેઓએ હિંદ ને એશિયા સાથે વેપાર કરવા એક બીજી કંપની બની કરી ને તેની પાસેથી

ખૂબ નાણું લીધું. ઇ. સ. ૧૭૦૨માં બંને કંપનિઓને ભેગી કરી નાખવામાં આવી. આ એકસંપી પણ માત્ર થોડા વખત માટે જ ટકી શકી. સુનેહના વખતમાં વળી બંને પક્ષ પરસ્પર લડવા લાગ્યા. રાજ્ય પણ અળખામણો થયો હતો, કારણકે સ્પેષન સાથેના કરારો તેણે ગુપ્ત રાખ્યા હતા ને મંત્રીમંડળની સલાહ લીધી નહોતી. નવી પાર્લમેન્ટ એકદમ ટોરિ નીવડી. તે વખતે લૂઈએ સ્પેષનના રાજ્યને ગળી જવાની યુક્તિઓ કરી ને જોઈમ્સના મરણ વખતે તેના પુત્રને ઇંગ્લંડની ગાદીના ખરા હકદાર તરીકે સ્વીકાર્યો. તરત જ રાજ્યએ નવી પાર્લમેન્ટ બોલાવી, નવેમ્બર, ઇ. સ. ૧૭૦૧. તે નવી સભામાં મોટે ભાગે વિહગો આવ્યા. પણ વિલિયમને તેનો લાભ મળી શક્યો નહોતો. ઇ. સ. ૧૭૦૨ના ફેબ્રુઆરિ માસમાં તે હૅમ્પ્ટન કોર્ટના મેદાનમાં થોડા ઉપરથી પડી ગયો ને માર્ચની ૬મી તારીખે મરી ગયો.

ગાદી સંબંધી કાયદો—Act of Settlement—જૂન,

ઇ. સ. ૧૭૦૧.—વિલિયમની છેલ્લી ટોરિ પાર્લમેન્ટે ઇંગ્લંડની ગાદીને બંદોબસ્ત કર્યો. વિલિયમના મરણ પછી તો એન ગાદીએ આવનાર હતી. પણ એનને અત્યારે સંતાન નહોતું. તેથી પાર્લમેન્ટે પહેલા જોઈમ્સની પુત્રી ઇલિઝાબેથ અને ઇલેક્ટર પેનેટિન ફ્રેડરિકની પુત્રી, ને હંતોવરના રાજ્ય ઇલેક્ટરની વિધવા-સોફ્યાને ને તેના વંશજોને ગાદી આપી. ગાદીને બંદોબસ્ત કરતી વખતે ટોરિ પાર્લમેન્ટે વિહગ સિદ્ધાંતોને કાયદામાં મૂક્યા. દરેક રાજ્યએ ને રાણીએ હવે ઇંગ્લંડના ચર્ચમાં જ રહેવું જોઈએ; અદાલતો ને ન્યાયાધીશો પાર્લમેન્ટની રજા સિવાય ખસેડી શકાય નહોં; કોઈ રાજ્ય પોતાના પ્રધાનને કામ ચાલે તે અગાઉ મારી આપી શકે નહોં; પ્રધાનોએ મંત્રીમંડળના કરાવો ઉપર પોતાની સહીએ આપવી જોઈએ; કોઈ રાજ્ય હવે દેશ બહાર પાર્લમેન્ટની રજા વગર જઈ શકે નહોં; પરદેશીઓ જમીન, કે હોદ્દો, કે પાર્લમેન્ટના સભ્યનું પદ ભોગવી શકે નહોં, ને સરકારી તોફરો ને વર્ષાસન ખાવાવાળાઓ લોર્ડ્ઝમાં બેસી શકે નહોં; એ આ કાયદાના બીજા ભાગો હતા. આ કલમોથી પ્રધાનો પાર્લમેન્ટને વિશેષ જવાબદાર થઈ શક્યા, અદાલતો તાજની વગની બહાર આવી ગઈ, પાર્લમેન્ટ શુદ્ધ થઈ શકી, ને રાજ્યની સત્તા ઉપર વિશેષ અંકુશો મૂકવામાં આવ્યા.

પ્રકરણ ૯ મું

ઍન, ઇ. સ. ૧૭૦૨-૧૪.

રાણી ઍન.—નવી રાણી બીબ્લ જેમ્સની બીજી પુત્રી થતી હતી. તેને ઍંગ્લિકન ચર્ચ ઉપર ઘણી પ્રીતિ હતી. તે શરીરે મજબૂત હતી, પણ તે બુદ્ધિમાં બહુ સારી નહોતી. તેનો પતિ જ્યોર્જ પણ એવો જ હતો.* ગાદી ઉપરનો નવી રાણીનો હક બધા ટોરિઓ એક અવાજે કબૂલ કરતા નહોતા, તેથી ઍન એકદમ ટોરિ પક્ષમાં ભળી શકી નહીં; નહીંતર સ્વભાવે તે ટોરિ પક્ષના વિચારો ધરાવતી હતી. તેને માનમરતમો બહુ વહાલો હતો. તેથી ગમે તેવા ઉસ્તાદ મુત્સદીઓ તેના મંત્રીમંડળમાં હોય, છતાં જો રાણી તરફ જરા પણ અવિનયનો ગુનો થઈ જતો તો તેમને રજા આપવામાં આવતી. ઍન રાજ્યનીતિવાળી સ્ત્રી નહોતી; તેને કારભારનો જરા પણ અનુભવ મળ્યો નહોતો, તેથી તે ભૂલથાપ ખાઈ જતી. સ્વભાવે તે સારી હતી. તેનામાં એક પણ અવગુણ નહોતો; એ કારણથી અંગ્રેજ લોકો રાણીને ચાહતા. ઍનના અમલ દરમ્યાન યુદ્ધકળામાં, સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અને રાજકીય બાબતોમાં કેટલાક પ્રતિભાશાળી પુરુષો આગળ આવ્યા. એ કારણથી સંતાન વિનાની આ રાણીનો ટૂંકો અમલ ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે.†

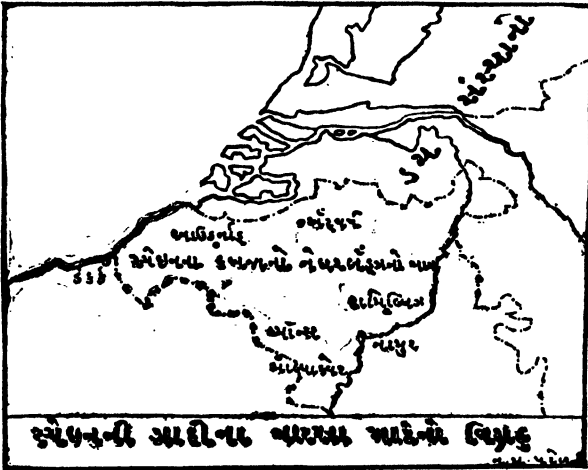
* બીબ્લ ચાલ્સે એકવાર એમ કહ્યું હતું કે:—I have tried George drunk, and I have tried him sober, and there is nothing in him.

† This game of rise and fall, played out for a dozen years by the chiefs of a small people scarcely more numerous than the inhabitants of London at the present day, is great in history, both because of the value to humanity of the stake placed upon its issue, and because the players on both sides were men of military, political and literary genius, who have thrown an undying and pathetic lustre over the name of a most unhappy woman.

P. 470, *England under the Stuarts.*

સ્પેઇનની ગાદી વિષેના વિગ્રહ (War of the Spanish Succession), ઇ. સ. ૧૭૦૨-૧૭૧૩.—અંનના સલાહકારોમાં માર્લબરો ને ગોડોલ્ફિન લડાઈના પક્ષપાતી હતા. રાણીના ગાદીએ આવ્યા પછી તરત જ ફ્રાંસ ને સ્પેઇન સામે લડાઈ જાહેર કરવામાં આવી, એ, ઇ. સ. ૧૭૦૨. પ્રશિયા ને બ્રિટન સાથે બાજુમાં; બેરિન ને હોલસ્ટાઇન (Holstein) ફ્રાંસ સાથે બાજુમાં. ડેનમાર્કના રાજાએ, સેવાયે, ને પોર્ટુગલે બિતરાજ્યોને મદદ આપવાનું વચન આપ્યું. આ લડાઈ પોર્ટુગલમાં, ફ્રાંસની પૂર્વમાં, સ્પેઇનમાં, ઇટાલિમાં, ને ઍટ્લેન્ટિક મહાસાગરમાં તથા ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં, એમ ચોતરફ ચાલી. માર્લબરો સેનાપતિ થયો. તેણે મેપ્સ (Meuse) ને મોઝેલ (Moselle) નદીઓ ઉપરથી બધાં ફ્રેંચ થાણાંઓને ઊઠાડી મૂક્યાં, ઇ. સ. ૧૭૦૨-૩; પણ પોતાના સાથીઓના વિરોધને લઈને તે ઝાઝું કરી શક્યો નહોતો. ફ્રેંચ લશ્કરો ને બેરિનનાં લશ્કરો ઍસ્ટ્રિયામાં ઠેક વિચેના સુધી જવા વિચાર રાખતાં હતાં, તેથી માર્લબરોએ ગમે તે પ્રકારે તે યોજનાને તોડી પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. પોતાનો વિચાર ગુપ્ત રાખી તે બેરિન ઉપર ચાલ્યો ગયો ને પ્રિન્સ યુલ્ન (Eugene)ના લશ્કરને પોતાના લશ્કર સાથે ભેગું કરી તેણે ઇ. સ. ૧૭૦૪ના જુલાઈની ૧૩મી તારીખે બ્લેન્હાઈમ (Blenheim)ના ગામ આગળ એક ખીણમાં ફ્રેંચ માર્શલો-સેનાપતિઓને સખ્ત હાર ખવરાવી. શત્રુઓને ૨૮,૦૦૦ માણસોનું નુકસાન લાગ્યું. એક ફ્રેંચ સેનાપતિ કેદ પકડાયો. શત્રુની તમામ તોપો માર્લબરોએ કબજે કરી. એવી સખ્ત હાર હજુ સુધી ફ્રેંચોએ ખાધી નહોતી ને અંગ્રેજોએ કદિ એવી મોટી જિત યુરોપમાં મેળવી નહોતી. વિચેના બચી ગયું. બધે ફ્રેંચ પક્ષ નબળો થઈ ગયો. ઈંગ્લંડમાં લડાઈનો ઉત્સાહ વધ્યો. ઑગસ્ટમાં બિંગે જિઆલ્ટર સર કર્યું. ઇ. સ. ૧૭૦૪-૫ માં ડ્યુક બલ્ક ફ્રાંસ શક્યો નહોતો, કારણકે ડચ સેનાપતિઓ તેના કબ્જા પ્રમાણે વર્તતા નહોતા. પણ ઇ. સ. ૧૭૦૬માં તેણે વળી શત્રુઓ ઉપર મોટી ફતેહ મેળવી. રમિલિઝ પાસે મેની ૨૩મી તારીખે તેણે ફ્રેંચ માર્શલોને હરાવ્યા. શત્રુઓએ આ વખતે લગભગ ૧૫,૦૦૦ માણસો ખોયા. આ જિતથી નેધરલેન્ડ્સ, આખાંટ, ને ફ્લાન્ડર્સ

પ્રાંત ફ્રેંચો ખાલી કરી ગયા. ઐટવર્ષ મિત્રરાજ્યોના હાથમાં આવ્યું. જે વલંદાઓ સામે થયા હોત તો માર્લબરો હવે સીધા પારિસ પહોંચી શકત. અંગ્રેજોએ સ્પેઇનમાં આર્સિલોના જિતી દક્ષિણ સ્પેઇન પોતાના હાથમાં લીધું. એપ્રિલ, ઇ. સ. ૧૭૦૬. માડ્રીડ પણ મિત્રરાજ્યોએ સર કર્યું. માર્લબરો

આ વર્ષમાં પોતાની અછલ વાપરી શક્યો નહોં, કારણકે સ્વીડનના રાજા આરમા ચાર્લ્સ ને એપરર જેસફ વચ્ચેના અણબનાવનું તે સમાધાન કરવા રોકાયો હતો. પણ ઇ. સ. ૧૭૦૭માં વળી લૂઈએ મોટાં લશ્કરો ફ્લાન્ડર્સમાં ને આબાંટમાં મોકલ્યાં. જુલાઈની ૧૧મી તારીખે સ્કેલ્ડ (Schelde) નદી ઉપર આઉડિનાર્ડ (Oudenarde) પાસે ત્રીજી ભયંકર લડાઈ થઈ. ફ્રેંચ સેનાપતિ હારી ગયો. કુલ ૧૫,૦૦૦ ફ્રેંચો મરી ગયા, ધાયલ થયા, ને કેદ પકડાયા. આ યુદ્ધ વખતે જેમ્સ બીજાનો પુત્ર ફ્રેંચ લશ્કરમાં હાજર હતો. વળી માર્લબરો પારિસ જઈ શકત, પણ હવે ને ઓસ્ટ્રિયાના સરદારોએ તેને અટકાવ્યો. ફ્રેંચો હવે નેધરલેંડ્ઝ ખાલી

કરી ગયા. મિત્રરાજ્યોએ ટયુરિન લીધું તેથી ઇટાલિમાંથી પણ શત્રુઓ આજ્ઞા ગયા. અંગ્રેજોએ માઇનોર્કાનો ટાપુ કબજે કર્યો, ઇ. સ. ૧૭૦૮. સાર્ડિનિયાનો ટાપુ પણ મિત્રરાજ્યોના હાથમાં ગયો. ઇ. સ. ૧૭૦૬ના સપ્ટેમ્બરની ૧૧મી તારીખે માર્લબરોએ માલ્પાકવેટ (Malpagaudet) આગળ ફ્રેંચ સરદારને છેલ્લી સખ્ત હાર આપી, પણ આ વખતે મિત્રરાજ્યોએ ૨૩,૦૦૦ માણસો ખોયા. ફ્રેંચો આ વખતે બાહોશીથી લડતા હતા તેથી માર્લબરો આગળ વધી શક્યો નહોતો. સ્પેઇનમાં ને દક્ષિણ ફ્રાંસમાં પણ મિત્રરાજ્યો બહુ ફાવ્યાં નહોતો, ઇ. સ. ૧૭૦૬-૧૧. ઇંગ્લંડના લેડિઝ આ લડાઈથી કંટાળી ગયા હતા. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ થયાં સુલેહ માટે પરસ્પર ખાનગી ને માર્લબરોથી અગાળી વાટાઘાટો તો ચાલતી જ હતી. એપ્રિલ ૧૭૧૨ ને સેસફ હવે મરી ગયો હતો. આર્ય ડ્યુક આર્લ્સ એપ્રિલ થયો હતો. તેના એકલાના હાથમાં સ્પેઇનનાં ને ઓસ્ટ્રિયાનાં રાજ્યો જાય તેમ હવે નહોતું. ઇંગ્લંડમાં પણ મંત્રીમંડળમાં ફેરફારો થઈ ગયા હતા. વિહગોએ લડાઈ નફામી ચાલુ રાખી હતી; ટોરિઓ એકદમ સુલેહ કરવા તૈયાર થયા, કારણકે હવે તેઓ રાણીના સલાહકારો થયા હતા. માર્લબરોની પત્ની અત્યારે રાણીની ખરી સખી નહોતી. એ સખીપણું હવે મિસિસ મેશામે લીધું હતું. તેમને લડાઈ ગમતી નહોતી. હાર્લીએ ને સેન્ટ જોહને (St. John) માર્લબરો ઉપર લાંચરૂશવતો લેવાનો આરોપ મૂક્યો ને તેને બરતરફ કર્યો. ઇંગ્લંડે એક પછી એક પોતાના મિત્રોને છોડી દીધા. યુટ્રેક્ટ (Utrecht) મુકામે સુલેહ માટે પરિષદ મળી ને ત્યાં જ તમામ કલમો નક્કી કરવામાં આવી, ઇ. સ. ૧૭૧૨-૧૩.

રાસ્ટાટ (Rastadt) ને યુટ્રેક્ટની સુલેહો, માર્ચ-એપ્રિલ, ઇ. સ. ૧૭૧૩.—આ સુલેહોથી લૂઈએ ઍનને ઇંગ્લંડની ગાદીની ખરી હકદાર રાણી તરીકે સ્વીકારી, હોનોવર વંશનો ઇંગ્લંડની ગાદી ઉપરનો હક કબૂલ કર્યો, ને બીજા જોઝિસના પુત્ર-પ્રિટેન્ડર-ને મદદ કે આશરો ન આપવાનું વચન આપ્યું. સ્પેઇનની ગાદી લૂઈના પૌત્ર ફિલિપને મળી, પણ તેણે ફ્રાંસની ગાદી ઉપરના ને ફ્રાંસના રાજવંશે સ્પેઇનની ગાદી ઉપરના

તમામ હકો છોડી દીધા. સ્પેઇનનાં સંસ્થાનોમાં અંગ્રેજોને ને વલંદાઓને વેપાર કરવાના હકો મળ્યા. હડસન બે (Hudson Bay), નોવા સ્કોશિયા (Nova Scotia), ને ન્યુફાઉન્ડલેન્ડના ટાપુઓ ઇંગ્લંડને મળ્યા. સ્પેઇનને ઇંગ્લંડને માઇનોર્કા ને જિબ્રાલ્ટર પણ સોંપી દીધાં. નેધરલેન્ડ્ઝ ઑસ્ટ્રિયાને મળ્યું. હૉલંડને પોતાની સરહદના કિલ્લાઓમાં લસ્કરો રાખવા દેવાનું નક્કી થયું. સેવૉયના રાજને સિસિલિ મળ્યું. ઑસ્ટ્રિયાને નેપલ્સ ને મિલાન મળ્યાં. આફ્રિકાના ગુલામોને વેસ્ટ ઇન્ડીઝના ટાપુઓમાં વેચવાનો એકહથ્થુ હક ઇંગ્લંડને મળ્યો.

પરિણામો.—ત્રિલિપ્તમના અને ઍનના અમલના વિગ્રહોથી ઇંગ્લંડની સત્તા વધી. વેપારી વર્ગ આગળ આવ્યો. અંગ્રેજ નૌકાબળ હવે યુરોપમાં પહેલી પંક્તિનું ગણાવા લાગ્યું. ઇંગ્લંડને ફ્રેન્ચના કિનારા ઉપર ને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં અગત્યના લાભો મળ્યા. અંગ્રેજો હવે બધે છૂટથી વેપાર કરતા થયા. ફ્રાંસ પડી ભાંગ્યું. લૂઇસી ને તેના રાજવંશની આબરૂનો નાશ થયો. તેના લોકો હવે અંગ્રેજોના રાજ્યવહીવટને વખાણવા મંજ્યા. સ્પેઇન તો ક્યારનું પડી ભાંગ્યું હતું. અત્યારસુધી તે રાજ્ય માત્ર ઑસ્ટ્રિયાની ને ફ્રાંસની મદદ ઉપર જ જીવતું હતું. ઑસ્ટ્રિયાના રાજ્યની સત્તા ઇટાલિમાં અને નેધરલેન્ડ્ઝમાં વધી. હૉલંડ હવે ફ્રાંસથી નિર્ભય થયું પણ તેની નૌકાસત્તા પડી ભાંગી. ઇંગ્લંડને સરસ લાભ થયો. ઇંગ્લંડે પોર્ટુગલ સાથે કાયમની મૈત્રી કરી ને ત્યાં કેટલાક વેપારી હકો સાધ્યા. યુટ્રેક્ટ ને રાસ્ટાટ મુકામે જે યોજનાઓ નક્કી થઈ તે યોજનાઓ પ્રમાણે ઍસી વર્ષ સુધી યુરોપની પરિસ્થિતિ ટકી રહી. તેથી એ બે સુલેહો માત્ર ઇંગ્લંડના જ ઇતિહાસમાં નહીં, પણ યુરોપના ઇતિહાસમાં ઘણું અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે.

વિહંગ અને ટોરિઓ.—ઍનના વખતમાં વેપારીઓ, લસ્કરી અમલદારો, સાહુકારો, ખુરિદતો, પરદેશીઓ, ને કેટલાએક જાણીતા લેખકો વિહંગ પક્ષના હતા. ધણા જમીનદારો, અંગ્લિકનો, ને જમીન ઉપર જીવનારાઓ ટોરિ પક્ષના હતા. વિહંગ પક્ષને આટલાં વાનાં જોષ્ઠતાં હતાં—

(૧) ક્રાંસ સામે લડાઈ. (૨) તેથી દેશમાં સારું લશ્કર. (૩) તેથી તમામ પ્યુરિટનોને ધર્મની બાબતમાં છૂટ. (૪) દેશાવર સાથે વેપારનો વિકાસ. (૫) તાજની સત્તા ઉપર અંકુશ. ટોરિ પક્ષને આટલી બાબતો જોઈતી હતી:—(૧) જમીનદારો ઉપર ઓછો કરનો બોજો; વેપારીઓ ઉપર વધારે કરનો બોજો. (૨) અંગ્લિકન ચર્ચને ઉત્તેજન. (૩) તાજ સાથે સહકાર. (૪) પરરાજ્યો સાથે મિલેહ. (૫) હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં માલદાર માણસોની વગ. (૬) વેપારી મંડળો સામે કાયદાઓ.

આંતર કારભાર : ગોડોલ્ફિનનું મંત્રીમંડળ, ઇ. સ. ૧૭૦૨-૧૦.—અંનની પહેલી પાર્લમેન્ટમાં ટોરિઓનું જોર હતું. તેઓએ બિગ લોકોને સત્તાવવામાં મણા રાખી નહીં. કેટલાએક પ્યુરિટનો કાયદાનો લાભ લઈ થોડા વખત માટે અંગ્લિકન ચર્ચના કાનૂનો સ્વીકારી નાના હોદ્દાઓ ભોગવતા હતા તેમને બાતલ કરવાને આ ટોરિ પાર્લમેન્ટે એક મુત્સદ્દો તૈયાર કર્યો, પણ હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં તે નાપાસ થયો, ઇ. સ. ૧૭૦૨-૪. મંત્રીમંડળમાં ગોડોલ્ફિન વિગ્રહ માટે હતો. માર્લબરોનો સ્વાર્થ લડાઈ જેમ બને તેમ યુક્તિથી અને બાહોશીથી ચાલુ રહે એમાં હતો. ગોડોલ્ફિનનો એક પુત્ર માર્લબરોની પુત્રી વેરે પરણ્યો હતો. માર્લબરોની સ્ત્રી અંનની માનીતી સખી હતી. એ કારણથી મંત્રીમંડળમાં વિગ્રહનો પક્ષ આઠ વર્ષ સુધી ટકી શક્યો. આ બાબતમાં હાર્લી (Harley) નામના મધ્યસ્થ ને સેન્ટ જહોન નામના કડક ટોરિએ મદદ આપી.

હાર્લી-અર્લ ઓફ ઓક્સફર્ડ.—અંનના વખતના આ વિખ્યાત ટોરિ મુત્સદ્દાની ઉંમર આ વખતે લગભગ ચાલીસ વર્ષની હતી. તેના કુટુંબે વિલિયમને મદદ કરી હતી પણ રાજકીય બાબતોમાં તેના વિચારો ટોરિ હતા. હાઉસ ઓફ કૉમન્સના પ્રમુખ (Speaker)ની જગ્યા તેણે ઇ. સ. ૧૭૦૧-૩માં ભોગવી ને એ વખતે તેણે બધા સભ્યોને સારી રીતે જાળવી રાખ્યા. તે ડિસેન્ટર હતો. તે સ્વભાવે ધણો સારો હતો. રાણીની પ્રીતિ મેળવવી, કાઈને કડક વચન કહેવું નહોં, બંને પક્ષ સાથે સમાધાનીથી કામ

લઈ પોતાની વગ વધારવી, ને સાથે દેશનું હિત લક્ષમાં રાખવું, એ તેનો મુખ્ય મત હતો. હાર્લીએ પહેલી જ વાર ઈંગ્લેન્ડનાં વર્તમાનપત્રોની ને પ્રાયર ને ડિકે જેવા લેખકોની મદદ લઈ પોતાના પક્ષને સમ્બળ કર્યો. પણ તેનામાં આગેવાનની શક્તિ નહોતી. તે થોડાખોલો, બીકચુ, ને ધણો ધીરો હતો. બિગ તંત્રીઓએ પણ હાર્લીની યુક્તિ લીધી. ઍડિસન ને સ્ટીલ તેમના લેખકો હતા. રોજ તેમનાં લખાણોની ને મુત્સદ્દીઓના કારભારોની ચર્ચા હાટેલોમાં થતી.

સેઇન્ટ જહોન-લૉર્ડ બૉલિંગબ્રોક.—હાર્લી સાથે જ સેઇન્ટ જહોન અથવા લૉર્ડ બૉલિંગબ્રોક આગળ આવ્યો. તેની ઉંમર આ વખતે છવીસ વર્ષની હતી. સેઇન્ટ જહોન દારુડીઓ અને છાકટો હતો. તે ધણો લાલચુ હતો, પણ તેનામાં કારભાર કરવાની અજબ શક્તિ હતી. તેની યાદદાસ્ત પણ ધણી સારી હતી. તે છટાદાર ભાષણો ને લખાણો કરી શકતો. તેનું સાહિત્યનું ને ફિલસૂફીનું જ્ઞાન સારું હતું. ધર્મની તે ઝાઝી દરકાર કરતો નહો. ટોરિઓથી બંધું રાજ્યતંત્ર ભરી દેવું, વેપારીઓ ઉપર નવા કરો નાખી જમીનદારોને કચ્છી મુક્ત કરવા અને તેમનો આશ્રય લેવો, ને યુરોપમાં મિત્રો વધારવા, એવો એનો મત હતો. પણ આગળ આવવા *માટે તેણે ઍંગ્લિકન પક્ષનો સ્વીકાર કર્યો.

---

* પાકી ઉંમરે બૉલિંગબ્રોકે લખ્યું કે:—The principal spring of our actions was to have the government of the state in our hands. The landed men are the true owners of our political vessel. Peace abroad, at home to improve the queen's favour and to fill the employments of the kingdom down to the meanest with Tories...An island, under one government, advantageously situated, rich in itself, richer by its commerce, can have no necessity in the ordinary course of affairs to take up the policy of the Continent, to enter into the system of alliances, or in sport, to act any other part than that of a friendly neighbour and a fair trader. We must remember that we are not part of the Continent but we must never forget that we are neighbours to it.

Bolingbroke's Works.

વિહગ મુત્સદ્દીઓનો તે હવે કદો દુશ્મન બન્યો. ગોડોલ્ફિન ને માર્લબરો આવી દુશ્મનાવટ સાંખી શક્યા નહોં, તેથી તેમણે સેઈન્ટ જ્હોનને પણ મંત્રીમંડળમાં જગ્યા આપી.

ગોડોલ્ફિને નોટિંગહામ જેવા વિગ્રહના પક્ષના શત્રુને મંત્રીમંડળમાંથી કાઢી નાખ્યો. ઇ. સ. ૧૭૦૫ ને ૧૭૦૭ ની પાર્લિમેન્ટમાં વિહગ લોકોનું જોર હતું તેથી ગોડોલ્ફિન સારી રીતે ફાવી શક્યો. તે પોતે વિહગ નહોતો છતાં વિહગ સભ્યો તેને અનુમોદન આપતા, કારણકે વિગ્રહની બાબતમાં તેમનો મત એક જ હતો. વિહગ મુત્સદ્દીઓને હજુ મંત્રીમંડળમાં બધી અગત્યની જગ્યાઓ મળી શકી નહોતી. રાજ્યકારભારના દરેક વિષયમાં તેમનો અભિપ્રાય હજુ પૂછવામાં આવતો નહોં. એ કારણોથી તેઓ અસંતુષ્ટ રહેતા. તેમનો મુખ્ય માણસ સંડરલંડ બાહોશ મુત્સદ્દી, યુરોપની ઘણી ભાષાઓનો જાણકાર, ધર્મે એકદમ સહિષ્ણુ, સ્વતંત્ર મિજબનો, તાજનો પાકો વિરોધી, પણ માર્લબરોનો જમાઈ થતો હતો. તેને મંત્રીમંડળમાં બેસવું હતું; પણ રાણી તેનાથી ઘણી નાખુશ હતી. પોતાની સખી, ડેચેસ ઓફ માર્લબરોનું કહ્યું પણ તે માનતી નહોં, છતાં છેવટે સંડરલંડને રાણીને મંત્રીમંડળમાં અગત્યનો હોદ્દો આપવો પડ્યો. બીજા વિહગ મુત્સદ્દીઓ પણ હવે દાખલ થયા. હાર્લીએ એબિગેઈલ હિલ (Abigail Hill) અથવા મિસિસ મેશામ (Mrs. Masham) નામની ઝેનની પાસે એક ખીજમતદાર, પણ હવે સખી તરીકે રહેતી, પોતાની સગી મારફ્ટ ગોડોલ્ફિન સામે ખટપટ કરવા માંડી પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહોં. શત્રુઓએ હાર્લીના ઉપર રાજ્યની કેટલીક ખાનગી બાબતો જાહેર કરવાનો આરોપ મૂક્યો. પાર્લામે તે ને સેઈન્ટ જ્હોન મંત્રીમંડળમાંથી નીકળી ગયા.

મંત્રીમંડળ હવે એકદમ વિહગ થયું, એપ્રિલ, ઇ. સ. ૧૭૦૮. આ વખતે સ્કોટલંડના કિનારા ઉપર પ્રિટેન્ડર જેઈમ્સ ઊતરશે અને પછી ઇંગ્લંડ ઉપર પણ ચઢી આવશે એવી ધાસ્તી લોકોને લાગતી હતી, તેથી વિહગ પક્ષ વધારે પ્રબળ થયો. પરદેશી પ્યુરિટનો ઇંગ્લંડમાં કાશમ રહે એટલા માટે વિહગ મુત્સદ્દીઓએ તેમને ધર્મ સંબંધી પૂરી છૂટ આપી, ઇ. સ. ૧૭૦૮. રાણીનો પતિ પ્રિન્સ જ્યોર્જ આ વખતે મરી ગયો.

આવી રીતે ગોડોલ્ફિન અને માર્લબરો વિલિગ લોકોની મદદથી કારભાર કરતા હતા. પણ સૉમર્સ ને હેલિફક્સ જેવા નામીયા વિલિગો હજુ નાખુશ જ હતા ને ગોડોલ્ફિનનું વળન* મંત્રીમંડળ ઉપર એટલું બધું સારું પડી શકતું નહોતું.

માર્લબરોની પત્ની ને રાણી વચ્ચેનો અણબનાવ વધતો જતો હતો. મિસિસ મેશામનું વળન રાણી પાસે ધણું પડતું હતું. માર્લબરોને નિંદગીભર સેનાપતિનો હોદ્દો જોઈતો હતો. રાણીએ તેવો હોદ્દો આપવા ના પાડી. લોકો ફરજિયાત લશ્કરી નોકરીથી, કરના બોળથી અને લડાઈથી કંટાળી ગયા હતા. આ વેળા હેન્રી સેશેવરલ (Henry Sacheverell) નામના એક ઝૂનની ને ઉદ્ધત પણ લોકપ્રિય ને સારી લેખનશક્તિવાળા ઑક્સફર્ડના વિદ્યાર્થીએ ધર્મની છૂટ સામે સખ્ત ઉપદેશ આપ્યો, ને એક ઉપદેશમાં તેણે ગોડોલ્ફિનને તેના જાણીતા નામ Volpone થી ઉદ્દેશી સખ્ત ગાળો આપી. ટોરિ પક્ષના ઉદ્દેશોને દબાવી દેવા માટે અને વિલિગ રાજ્યક્રાંતિ (Revolution)ને વિશેષ લોકમાન્ય કરવા માટે હવે મંત્રીમંડળે સેશેવરલ ઉપર હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં કામ ચલાવ્યું, ઇ. સ. ૧૭૦૯-૧૦. આરોપીએ પોતાનો ધણો સારો બચાવ કર્યો, પણ તેનો ગુનો પૂરવાર થયો ને તેને થોડીક યોગ્ય શિક્ષા કરવામાં આવી. તેને થોડીક શિક્ષા થઈ એ કારણથી જ વિલિગોના શત્રુઓએ આરોપીની ફતેહ માની. સેશેવરલને લોકોએ જબરદસ્ત સન્માન આપ્યું ને રાણીએ પણ તેને પાછળથી સારો હોદ્દો આપ્યો; હાર્લીના પક્ષનું જોર હવે વધ્યું. ઇ. સ. ૧૭૦૧ના ઑગસ્ટમાં રાણીએ ગોડોલ્ફિનને રજા આપી. પાર્લિમેન્ટમાં ટોરિઓ વધુ મતે દાખલ થયા. માર્લબરોની પત્ની ઇ. સ. ૧૭૧૧માં કમી થઈ ગઈ. હાર્લી ને સેન્ટ જ્હોન ફરી મંત્રીમંડળમાં આવ્યા. સુએહ માટે હવે તૈયારીઓ થવા લાગી. આવી રીતે ગોડોલ્ફિનનો આઠ વર્ષનો કારભાર પૂરો થયો. x

* તેણે માર્લબરોને એક કાગળમાં લખ્યું હતું કે The life of a slave in the galleys is paradise in comparison of mine

x તે ઇ. સ. ૧૭૧૨માં મરી ગયો. નાણાંના વિષયને તેને સારો અનુભવ હતો. ઈંગ્લેન્ડનાં નાણાંથી તેણે લૂંટને નાસીપાસ કર્યો. તે પ્રમાણિક ખનનથી હતો

હાર્લીના કારભાર,* ઇ. સ. ૧૭૧૦-૧૭૧૩.—રાણીએ હવે હાર્લીને ઈલ્ડ ઓફ ઓક્સફર્ડ બનાવ્યો. હાર્લીએ જ્યારે કારભાર સંભાળ્યો ત્યારે દેશનું દેવું ધણું વધી ગયું હતું ને નાણાંની સ્થિતિ ધણી જ ભયાનક થઈ પડી હતી. તેણે દક્ષિણ અમેરિકાની સાથે વેપાર કરવાનો એકઠ્ઠથુ હક આપી એક સાઉથ સી કંપની (South Sea Company) બની કરી. તેના શેરો રાખવાવાળાઓને મંત્રીમંડળે છ ટકાનું કાયમનું વ્યાજ આપવા કબૂલ કર્યું, ને શેરોના વેચાણમાંથી હાર્લીએ દેશના દેવાને પતાવવાની યુક્તિ શોધી કાઢી. હાર્લીએ ફ્રાંસ ને સ્પેઈન સાથે સુલેહો કરવા મિત્રરાજ્યોથી સ્વતંત્ર વાટાઘાટો કરવા માંડી, માર્લબરો તથા વૉલપોલ ઉપર વ્યાજનાં નાણાં ઉચાપત કરવાના આરોપો મૂક્યા, ને બંનેને બરતરફ કરાવ્યા. સુલેહની બાબત હાઉસ ઓફ લૉર્ડઝમાં વગર વિરોધે પસાર થાય તે માટે મંત્રીઓએ રાણી પાસે બાર અમીરો ઉમેરાવ્યા. હાર્લીએ ને સેઈન્ટ જ્હોને બિગ વર્તમાનપત્ર-કારોને ને પ્યુરિટનોને હેરાન કર્યા, ગોડોલ્ફિનના કારભારના કેટલાક કાયદાઓ વૈરબુદ્ધિથી રદ કર્યા, ને રાજ્યતંત્રમાંથી ધણા બિહગોને રજા આપી. પણ હાર્લી પ્યુરિટન હતો. પહેલાં તો તે બિહગ પક્ષમાં રહી કામ કરતો. તેને રાષ્ટ્રની એટલી બધી પીડા નહોતી; તેને તો પોતાની વગ વધારવી હતી. વળી ટોરિ પક્ષમાં બિહગ પક્ષ જેટલી બુદ્ધિ ને તેમના જેટલો અનુભવ નહોતાં. બૉલિંગબ્રોકને અંગત લાભ ને રાષ્ટ્રનું હિત બંને જોઈતાં હતાં. હાર્લી હવે અશક્ત થઈ ગયો હતો. તેનાથી કામકાજ ઉપર ધ્યાન અપાતું નહોતું. બૉલિંગબ્રોક ડ્રિટ્ટર સાથે ને ફ્રાંસ સાથે પણ ખટપટ કરતો હતો, તેથી ટોરિ પક્ષના આ બંને આગેવાનો વચ્ચે અણબનાવ થયો. રાણી ને

ને લડાઈ લડવા માટે તેણે એટલું નાણું જીભું કર્યું, છતાં જ્યારે તે મરી ગયો ત્યારે તેની પાસે ૧૨,૦૦૦ પૌંડ માંડ નીકળ્યા. બીજા ચાર્લ્સનના દરબારમાં એક નાના પટવાળાની જગ્યા ઉપરથી તે ધીમેધીમે મોટો મંત્રી થઈ શક્યો હતો.

* The country resolutely adhered at the same time to a Protestant King and to Jacobite ministers.—Stanhope.

§ It was a mine dug to blow up the White Staff.

મિસિસ મેશામ, અને હવે ઑલિંગબ્રોક ઉપર પક્ષપાત દર્શાવવા લાગ્યાં. ઑલિંગબ્રોકે ડિસેંટરોને પોતાના પંથના શિક્ષકો મારફત શિક્ષણ લેતા અટકાવ્યા હતા. આ કાયદો Schism Act કહેવાય છે. હાર્લી આ બાબતોથી બહુ કંટાળી ગયો. રાણીએ છેવટે તેને રજા આપી દીધી, ૨૭મી જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૭૧૪. ઑલિંગબ્રોક ફાવત ખરો, પણ છ દિવસમાં રાણી એન પોતે મરી ગઈ, એટલે તે લાચાર થઈ ગયો.

ન્યૉર્થ માટે ગાદીના બંદોબસ્ત.—જ્યારે એન મરણપથારી ઉપર હતી ત્યારે ઑલિંગબ્રોક જેવા ટોરિઓ ખટપટ કરી પ્રિટેંડર જોહ્નસને ગાદી ઉપર બેસાડવા વિચાર કરતા હતા. પણ અણીને સમયે બ્લિગ અમીરો સૉમરસેટ ને આર્ગાઈલ મંત્રીમંડળમાં આપમુખત્યારીથી દાખલ થયા. રાણીએ ક્યુઝબરિને રાજ્યનો ઘટો બંદોબસ્ત કરવા હુકમ આપ્યો. એનના મરણ પછી બ્લિગ મંત્રીઓએ ઇંગ્લંડના રક્ષણ માટે તાબડતોબ બધી જોઈતી તજવીજ કરી લીધી, ને સોફ્યાના પુત્ર ન્યૉર્થને ઇંગ્લંડના રાજા તરીકે સ્વીકાર્યો. આવી રીતે ઑલિંગબ્રોકની* ખટપટનો નાશ થયો; સાથે જ સ્ટુઅર્ટ અમલનો ને ટોરિ પક્ષના અમલનો અંત આવ્યો.

સ્કૉટલેંડ ને ઇંગ્લેંડ એક (The Scottish Union), ઇ. સ. ૧૭૦૭.—જ્યારથી રાજા જોહ્નસ ઇંગ્લેંડ ને સ્કૉટલેંડ ઉપર અમલ કરતો હતો ત્યારથી બંને દેશોનું રાજ્યતંત્ર પણ એક જ પ્રથા ઉપર ચાલે તો સારું એમ બધા અનુભવી મુત્સદ્દીઓ કહેતા હતા. પોતાના અમલના છેલ્લા દિવસો વખતે વિલિયમ પોતે પણ એ જ સૂચના આપતો ગયો હતો. જોકાબાઈટા ફરીથી જોહ્નસના વંશને ગાદી ઉપર બેસાડવા માગતા હતા. કેટલાએક બ્લિગને એકઠમ સ્વતંત્ર રાજ્યતંત્ર જોઈતું હતું. એનના વખતમાં વિલિયમની સૂચના ઉપર વિચાર કરવા બંને દેશોના પ્રતિનિધિઓની એક

---

* તેણે લખ્યું. The grief of my soul is this:—I see plainly that the Tory party is gone.

રિવંદે જવાબ આપ્યો:—The events of the five days last week might furnish morals for another volume of Seneca.

પરિષદ મળી, પણ સ્કૉટલૅન્ડના વિરોધથી તે પરિષદ પડી ભાંગી. બિલનું ઇ. સ. ૧૭૦૩-૪ની સ્કૉટ પાર્લમેંટે ગાદી માટે ઇંગ્લૅન્ડથી જુદા બંદોબસ્ત કરવાનો ઠરાવ કર્યો. ઇંગ્લૅન્ડની પાર્લમેંટે સામે એવો જ કડક જવાબ વાળ્યો ને સ્કૉટ લોકોના વેપાર વગેરે સામે કાયદાઓ કર્યા. ઇ. સ. ૧૭૦૬માં મંત્રીમંડળે વળી જૂના સવાલનો ફરિયાદ લાવવા માટે એકત્રીસ સ્કૉટ પ્રતિનિધિઓ ને તેટલા જ અંગ્રેજ પ્રતિનિધિઓ નીમ્યા. તેઓની સૂચનાઓ પ્રમાણે સ્કૉટલૅન્ડની પાર્લમેંટને બંધ કરવામાં આવી. તેને બદલે સ્કૉટલૅન્ડથી ઇંગ્લૅન્ડના હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં ૪૫ જણા ને હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સમાં ૧૬ જણા બેસે એમ નક્કી થયું. સ્કૉટલૅન્ડના કાયદાઓ ને તેના ચર્ચની વ્યવસ્થા હતાં તેમજ રહ્યાં. ઇંગ્લૅન્ડના દેવામાં ને કર વગેરેની બાબતોમાં પણ બંને વચ્ચે યોગ્ય સમજુતીઓ કરવામાં આવી. વેપારમાં ને સંસ્થાનિક વસવાટમાં સ્કૉટલૅન્ડની પ્રજાને અંગ્રેજોને જેટલી છૂટ આપવામાં આવી. આવી રીતે ઇંગ્લૅન્ડનું ને સ્કૉટલૅન્ડનું રાજ્યતંત્ર એક થયું, મે, ઇ. સ. ૧૭૦૭. તે ઐક્યથી એકંદરે બંને પ્રજાને લાભ થયો, યુરોપમાં ઇંગ્લૅન્ડનું વજન વધ્યું, ને ઉત્તરમાં પરાજિતો તરફનો ભય નાબૂદ થયો.

ઇ. સ. ૧૭૧૪માં ઍન રાણી મરણ પામી. તેના મરણ પછી “એક્ટ ઓફ સેટલમેન્ટ” પ્રમાણે હુનોવરનો ઇન્ફેક્ટર જ્યોર્જ ઇંગ્લૅન્ડની ગાદીએ આવ્યો. આ પ્રમાણે સ્ટુઅર્ટ અમલની પૂર્ણાહુતિ થઈ અને તે સાથે હુનોવર અમલ શરૂ થયો.

બ્રિટિશ લોકોનો ઇતિહાસ

હૈનોવર—અમલ

ઇ. સ. ૧૭૧૪થી ઇ. સ. ૧૮૩૫

પૂર્વવચન

ધ. સ. ૧૬૮૮ની રાજ્યકાન્તિ : “રેવોલ્યુશન”

હૈનોવર વંશના અમલનું વર્ણન શરૂ કરતા પહેલાં કેટલીક અગત્યની હકીકતો ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. ઇંગ્લંડનો સ્ટુઅર્ટ વંશનો છેલ્લો રાજા ખીજો જોહન્સ જોહુકમી હતો અને ધર્મે રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયનો હતો. તેનો અમલ લોકોને ધણો અળખામણો થઈ પડ્યો. તેથી પ્રજાના આગેવાનોએ તેને પદબ્રષ્ટ કરવાનો અને તેની પુત્રી મેઈરિને તથા જમાઈ હોલંડના વિલિઅમ ઓફ ઓરેન્જને દેશની ગાદી આપવાનો નિર્ણય કર્યો. વિલિઅમ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો હતો. વળી ઇંગ્લંડના કદા દુસ્મન ફ્રેંચ રાજા ચૌદમા લૂઈનો પણ તે કદો દુસ્મન હતો. મેઈરિએ અને વિલિઅમે ઇંગ્લંડની ગાદી સ્વીકારવાનું નિમંત્રણ કબૂલ રાખ્યું. તેઓ ઇંગ્લંડ આવ્યાં. રાજા જોહન્સ ક્રાંસ ભાગી ગયો. ઇંગ્લંડની પાર્લમેન્ટે જોહન્સને પદબ્રષ્ટ કર્યો અને વિલિઅમને તથા મેઈરિને રાજારાણી બનાવ્યાં. આ નવાં રાજારાણીએ કાયદા પ્રમાણે રાજ્ય કરવાનું વચન આપ્યું.

રાણી મેઈરિ ધ. સ. ૧૬૮૪માં મરી ગઈ. પણ વિલિઅમ ધ. સ. ૧૭૦૨માં મરી ગયો. પાર્લમેન્ટે એક વાર એવો કાયદો કર્યો હતો કે મેઈરિ ખીનવારસ મરી જાય તો તેના પછી તેની બહેન એન ગાદીએ આવે. તેથી વિલિઅમના મરણ પછી એન ઇંગ્લંડની રાણી થઈ. તે ધ. સ. ૧૭૧૪માં મરી ગઈ. પાર્લમેન્ટે ધ. સ. ૧૭૦૧માં “એક્ટ ઓફ સેલેશમેન્ટ” નામનો કાયદો ધડ્યો હતો અને તેમાં એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે જો એન રાણી ખીનવારસ મરી જાય તો સ્ટુઅર્ટ વંશના રાજા પહેલા જોહન્સની પુત્રી ઇલિઝબેથની પુત્રી સોફિઆનો પુત્ર જ્યોર્જ ઇંગ્લંડનો રાજા થાય. આ જ્યોર્જ જર્મનીમાં હૈનોવર પરગણાનો ‘ઇલેક્ટર’ એટલે નાનો રાજા હતો. રાણી એન ખીનવારસ મરી ગઈ એટલે જ્યોર્જ ગાદીએ આવ્યો. તેનો વંશ હૈનોવરનો વંશ કહેવાય છે.

અહીં આપેલા વંશવૃક્ષથી જ્યોર્જનો ગાદી ઉપરનો હક સ્પષ્ટ સમજાશે.

આ કારણથી જ ઇ. સ. ૧૬૮૮નો "રેવોલ્યુશન" ઈંગ્લેન્ડના ઇતિહાસમાં
આસ અગત્ય ધરાવે છે.

પ્રકરણ ૧૬ હંનોવર વંશનો અમલ : પ્રથમ યુગ

ઈ. સ. ૧૭૧૪-૧૮૩૭

મુખ્ય લક્ષણો

અંનના મરણ પછી જર્મનીની ઉત્તર દિશામાં આવેલા હંનોવરના પરગણાનો જગીરદાર જ્યોર્જ ઈંગ્લંડનો રાજ થયો ત્યારથી તે ઈ. સ. ૧૮૩૭ સુધીના ઈંગ્લંડના ઇતિહાસને હંનોવર વંશના ઇતિહાસનો પ્રથમ યુગ કહેવામાં આવે છે. તે પછી મહારાણી વિક્ટોરિઆનો અમલ શરુ થયો ત્યારથી એક બીજો નવો યુગ શરુ થાય છે. આ પહેલા યુગનાં લગભગ સવાસો વરસોના ઇતિહાસનાં મુખ્ય લક્ષણો અહીં તપાસીએ.

જ્યોર્જ ઈંગ્લંડનો રાજ થયો ત્યારે ઈંગ્લંડમાં રાજ-પ્રજા વચ્ચેનો વિરોધ શાંત થઈ ગયો હતો. એ વખતે ઈંગ્લંડના લોકોની રાષ્ટ્રીય ભાવના સતેજ થઈ હતી અને તેઓ પરદેશના કોઈ પણ હરીફની સામે થવાને તૈયાર હતા. યુરોપમાં આ યુગમાં ધણી રાજ્યક્રાંતિઓ થઈ, ધણી બળવાઓ થયા, અને લોકો અને રાજ્યો વચ્ચે બંધકર વિગ્રહો થયા. પણ ઈંગ્લંડમાં શાંતિ રહી અને ઈંગ્લંડનું રાજ્યતંત્ર જરા પણ ડગ્યું નહી. તે કારણથી ઈંગ્લંડનો વેપાર જામ્યો, તેના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર થયો, અને લોકોની આબાદી વધી. ગ્રેટ બ્રિટન યુરોપમાં, અમેરિકામાં અને હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમ પંક્તિનું રાષ્ટ્ર ગણાવા લાગ્યું. ઈંગ્લંડનો કારભાર લોકમાન્ય બન્યો. પાર્લમેન્ટની સત્તાઓ અને ઈજ્જત વધ્યાં. તે કારણથી ઈંગ્લંડના લોકો નેપોલિયન જેવા પ્રબળ શત્રુને અને તેની મોટી શક્તિને પણ હંકારી શક્યા.

આ સૈકામાં ઈંગ્લંડમાં નવા હુજરો, ઉદ્યોગો અને વેપારો દાખલ થયા. દેશમાં અનેક મોટાં કારખાનાં ઊભાં થયાં. આ કારખાનાં ચંત્રબળથી ચાલતાં અને તેમાં ગામડાંના લોકો કામ કરતા. તેથી શહેરોની સંખ્યા વધી. કારખાનાંનો માલ દેશાવરમાં જવા લાગ્યો. તેથી ઈંગ્લંડનું વહાણ-બંદું જામ્યું. ઈંગ્લંડના વેપારીઓ આખી દુનિયા ઉપર ફરી વળ્યા.

ઈંગ્લંડમાં ધનની જમાવટ થવા લાગી. એની અસર મહારાષ્ટ્રી વિકટોરિઆના વખતમાં સ્પષ્ટ થઈ. પણ તેની પ્રથમ ભૂમિકા આ યુગમાં જોવામાં આવે છે.

યૂરોપના રાજકારણમાં આ જમાનામાં અગત્યના ફેરફારો થયા. આ યુગમાં ફ્રાંસનું જોર નરમ પડ્યું. પ્રશિઆ અને રશિઆ એ બે રાજ્યો હવે મુખ્ય થયાં અને તેમનું મહત્ત્વ યૂરોપના દરબારોમાં વધવા માંડ્યું. હૈનોવર જર્મનીનું એક નાનકડું રાજ્ય હતું. પણ હૈનોવરનો જાગીરદાર અથવા ઇલેક્ટર ઇંગ્લંડનો રાજા થયો હતો. તેથી ઇંગ્લંડને હૈનોવરનું હિત પણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું પડ્યું.

પ્રકરણ ૨જું રાજા પહેલો જ્યોર્જ

ઇ. સ. ૧૭૧૪-૨૭

હૈનોવર વંશની સ્થાપના

રાજા પહેલો જ્યોર્જ:—જ્યોર્જ ઇંગ્લંડનો રાજા થયો ત્યારે તેની ઉંમર ચોપન વરસની હતી. નવો રાજા રગેરગ જર્મન હતો. તે થોડાબોલો,

જ્યોર્જ પહેલો

સાદો, કદરૂપો, લોભી અને મહત્ત્વાકાંક્ષી હતો. સ્વભાવે તે નરમ હતો. પણ તે લંપટ, આવડત વગરનો, હલકટ, સાહિત્યક્ષણ તરફ બેદરકાર અને ઝનુની પ્રોટેસ્ટન્ટ હતો. તેને ઇંગ્રેજ ભાષા ખીલકુલ આવડતી નહોતી. તેમ તેને ઇંગ્લંડની રાજ્યકાય સંસ્થાઓનું કથું જ્ઞાન નહોતું.

જ્યોર્જ રાજાને પોતાની રાણી સાથે બનતું નહોતું. રાણીને તેણે હૈનોવરમાં કેદમાં રાખી હતી. તેથી તે ઇંગ્લંડમાં ધણે ભાગે રખાતો ને

અને ખુશામતીઆ લોકોનો તાબેદાર બની ગયો. તેને તો હંનોવરનું હિત ખાસ સાચવવું હતું. તેને ઈંગ્લંડ માટે જરા પણ ખેવના નહોતી. આ કારણોથી બ્યોર્ન ઈંગ્લંડનો કારભાર પોતાના બિહગ પ્રધાનોના હાથમાં મૂકી દીધો. પરિણામે બિહગ પક્ષની સત્તા વધી, પાર્લમેન્ટ વધારે વગવાળી બની, તાજના અધિકારો ઓછા થયા, અને ટોરિ પક્ષના મુસદ્દોઓ રાજ્યતંત્રથી પચાસ વરસો સુધી બાતલ રહ્યા.

બ્યોર્નના અમલનાં આટલાં મુખ્ય પરિણામો ગણાવી શકાય.

બિહગ પક્ષનો કારભાર : મુખ્ય પ્રધાનની સંસ્થા:—બિહગ મુસદ્દોઓએ જ બ્યોર્નને ઈંગ્લંડની ગાદી અપાવી હતી. તેથી બ્યોર્ન તેમને પોતાના કારભારીઓ બનાવ્યા. આ કારભારીઓમાં ટાઉનશેન્ડ, કાર્ટરેટ, સ્ટેનહોપ અને વૉલ્પોલ મુખ્ય હતા.

રાજ બ્યોર્નને ઈંગ્રેજ ભાષા આવડતી નહોતી અને તેને ઈંગ્લંડનું રાજકારણ જરાય સમજતું નહોતું. તેથી તે કારભારીઓની સભામાં હાજરી આપતો નહોતો. આ પ્રધાનોમાં જે મુખ્ય હોય તે મંત્રીમંડળની સભાનું પ્રમુખસ્થાન લેતો. મંત્રીમંડળની કાર્યવાહીની ખબર તેની મારફત રાજને પડી શકતી. આ એક અકસ્માત હતો. પણ તેનું એક ધણું સુંદર પરિણામ આવ્યું. રાજની ગેરહાજરીથી મંત્રીમંડળના પ્રમુખની સત્તા વધી પડી અને તે બવિષ્યનો મુખ્ય પ્રધાન—Prime Minister—થયો. એથી મંત્રીમંડળની ચર્ચાઓ વધારે સ્વતંત્ર થઈ અને રાજનો આપખુદ અમલ ધણો નરમ પડી ગયો.

સપ્તવાર્ષિક કાયદો: Septennial Act: ઈ. સ. ૧૭૧૬:—રાજના બિહગ પ્રધાનોને પોતાની સત્તા વધારવાની મોટી અભિલાષા હતી. તેમને હર વખત બીક લાગતી કે ટોરિઓ રાજ્યમાં મુખ્ય થઈ જશે તો વળી પાછો ઈંગ્લંડની ગાદી ઉપર સ્ટુઅર્ટ વંશ આવશે, અને વળી ધર્મને નામે તથા આપખુદ અમલને નામે લોકોને પૂરી સતામણી થશે. તેથી તેમણે પાર્લમેન્ટમાં એવો મુસદ્દો રજુ કર્યો કે બવિષ્યમાં હાઉસ ઓફ કૉમન્સની બેઠક સાત વરસ સુધી ચાલુ રહે. બિહગ પ્રધાનોએ એવી દલીલ કરી કે દેશને સુલેહશાંતિની ખાસ જરૂર છે અને જે જૂના (ઈ. સ. ૧૬૮૪ના) કાયદા પ્રમાણે હાઉસ ઓફ કૉમન્સ દર ત્રણ

વરસે નહીં થાય તો દર ત્રણ વરસે નવા પ્રધાનો થાય, ચુંટણીની ધમાલ બધી પડે અને દેશભરમાં અશાંતિ થાય. તેથી ત્રણ વરસ નહીં પણ સાત વરસ માટે હાઉસ ઑફ કૉમન્સે બેસવું જોઈએ અને તેની ચુંટણી દર ત્રણ વરસે નહીં પણ સાત વરસે થવી જોઈએ.

પાર્લમેન્ટે આ કાયદો પસાર કર્યો. તેથી પરિણામ એ આવ્યું કે પ્રધાનો રાજ્યથી સ્વતંત્ર થઈ શક્યા. તાજની સત્તા એટલે અંશે ઘટી, અને હાઉસ ઑફ કૉમન્સના સભાસદો હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝના સભાસદોથી સ્વતંત્ર થયા.

આ કાયદો ઇ. સ. ૧૮૧૧ સુધી રહ્યો.

અમીરાતનો ખરડો : Peerage Bill : ઇ. સ. ૧૭૧૮:—
જ્યોર્જના વિહગ પ્રધાનોએ હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં પોતાની સત્તા વધારવા માટે સમ્પ્રવાર્ષિક કાયદો પસાર કર્યો અને હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝમાં પોતાની વગ કાયમ કરવા માટે તેમણે અમીરાતનું બિલ રજુ કર્યું. એ વખતે હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝમાં માત્ર ૧૭૮ અમીરો હતા. વિહગ પ્રધાનોએ એવો મુસદ્દો રજુ કર્યો કે હવે રાજ દર વરસે માત્ર છ અમીરોને હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝમાં બેલાવી શકે. આ મુસદ્દો હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝમાં તો પસાર થયો. પણ હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાંથી જીડી ગયો. આ મુસદ્દો “અમીરાતનો ખરડો” કહેવાય છે.

ટોરિ પક્ષ સામે પ્રહાર:—દેશના આંતર કારભારમાં વિહગ પ્રધાનોએ આવી રીતે પોતાની સત્તા વધારવા માટે જેટલું થઈ શકે તેટલું કર્યું. તે જ સાથે તેમણે રાજકારણમાં પોતાના જૂના શત્રુઓ એટલે ટોરિ પક્ષના આગેવાનો ઉપર કામ ચલાવ્યું. તેથી કેટલાએક મોટા ટોરિ મુસદ્દાઓ ઇંગ્લંડ બહાર ચાલ્યા ગયા અને કેટલાએક પાર્લમેન્ટ બહાર રહ્યા.

પરદેશી સાથે મૈત્રી:—વિહગ આગેવાનો મોટા મુસદ્દાઓ હતા અને ફ્રાંસનું બળ જોઈ અને તેમ ઓછું થાય તેમાં ઇંગ્લંડને લાભ છે એમ તેઓ સમજતા હતા. વળી તેમનો કદો શત્રુ પદબ્રષ્ટ રાજ નેપોલેનનો પુત્ર એડવર્ડ પ્રિન્ટેન્ડર ફ્રાંસના રાજાને આશરે જઈ રહ્યો હતો. તેને નિષ્ક્રિય કરવાની જરૂર હતી. આ કારણથી વિહગ આગેવાનોએ

યૂરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો સ્પેઇન, હોલંડ, ઑસ્ટ્રિયા વિગેરે સાથે મૈત્રી કરી અને હોનોવરને તથા ઇંગ્લંડને ફ્રાંસના વિરોધ સામે બચાવ્યાં.

પ્રિટેન્ડરની સવારી : ઇ. સ. ૧૭૧૫:—ઇંગ્લંડના હેલ્સા સ્ટુઅર્ટ રાજા જેમ્સને પાર્લિમેન્ટે પદબ્રષ્ટ કર્યો હતો. તે ફ્રાંસને શરણે ગયો હતો અને ત્યાં તેનું મરણ નીપજ્યું હતું. તેના પુત્ર જેમ્સ એડવર્ડ નામે હતો. તેની સાથે ઇંગ્લંડના કેટલાએક ટોરિ તથા બીજા મુસદ્દીઓ ખાનગી પત્રવ્યવહાર કરતા હતા અને તેને ઇંગ્લંડ ઉપર સવારી કરવાની સલાહ આપતા હતા. એમાં ઓલિંગબ્રોક અને માર્લબોરો મુખ્ય હતા. સ્કૉટલંડમાં પ્રિટેન્ડર અથવા ત્રીજા જેમ્સના કેટલાક અનુયાયીઓ હતા. તેમણે અર્લ ઑફ મારની સરદારી નીચે બંડ કર્યું અને મૅકિન્ટોશના હાર્થલેંડરો તેમની સાથે બળ્યા. આ બંડખોરોએ પ્રથમ પથ શહેરનો કબજો કર્યો અને પછી તેઓ ઇંગ્લંડના ઉત્તર પ્રદેશમાં ઊતર્યા. પણ રાજાના લશ્કરે ગ્રેસ્ટન પાસે તેમને હરાવ્યા. અર્લ ઑફ મારનું લશ્કર શેરિફમૂર પાસે રાજાના લશ્કર સામે આવ્યું. તે લડાઈમાં કોઈ પક્ષની હારજીત થઈ નહી. પ્રિટેન્ડર પોતે સ્કૉટલંડ આવ્યો. પણ જ્યારે તેણે જોયું કે એ સારાં લશ્કરો ઇંગ્લંડથી પોતાની સામે આવે છે ત્યારે તે હિંમત હારી ગયો અને ફ્રાંસ ઉપડી ગયો.

પ્રિટેન્ડર હારી ગયો તેનું મુખ્ય કારણ તો એ હતું કે તેના મિત્રો બંને બાજુ “ઢાલ વગાડતા” અને તેમણે તેને કદિ ખરી મદદ કરી નહોતી. પ્રિટેન્ડરનો હુમલો નિષ્ફળ ગયો તેથી જ્યૉર્જની ગાદી “રીઠી” થઈ ગઈ અને તેના બિહગ મિત્રોનું બળ વધી પડ્યું. તેમણે પોતાના મુખ્ય દુશ્મનોને ફ્રાંસી આપી, પણ બીજા લોકોને માશી આપી. તેથી તેઓ ધણા લોક-પ્રિય બન્યા અને ટોરિઓનું જોર છેક નરમ થઈ ગયું.

ઇંગ્લંડના પરદેશ સાથેના વ્યવહારને જોવાનું કામ આ વખતે કાર્ટરેટ નામનો બિહગ મુસદ્દી કરતો હતો. આ બિહગ મુસદ્દી યૂરોપના રાજકારણને બહુ સારી રીતે સમજી શકેો અને તેને ઇંગ્લંડનું રાજકારણ ધણું તુચ્છ લાગતું તે કહેતો : “What is to me who is a judge or who is a bishop? It is my business to make Kings and Emperors and to maintain the balance of Europe.”

સાઉથ સી કંપનીની નાદારી : નાદાર દેશનો લોભાલો કરેલો ઉદ્ધાર : ૧૭૨૦:—ઇંગ્લેન્ડનું પ્રજાકીય દેવું આ વખતે લગભગ ૫,૧૩,૦૦,૦૦૦ પૌન્ડનું થઈ ગયું હતું અને તેના ઉપર લગભગ ૩૫ લાખ પૌન્ડ જેટલું વ્યાજ સરકારને આપવું પડતું હતું. આ કારણથી ટોરિ કારભારીઓએ કરજનો કેટલોક ભાગ સાઉથ સી કંપનીના શેરોમાં બદલાવી નાખવાની અને કરજનો વહીવટ કંપનીને સોંપવાની યોજના કરી હતી. કંપનીના શેરો તેજમાં હોવાથી નાણું ભેગું થતાં મુશ્કેલી પડી નહીં. પણ આમાં જ ખરી પોણ હતી; કારણ કે કંપનીને કાંઈ ખરો નફો તો હતો જ નહીં. છતાં લોકો એટલા બધા ઘેલા થઈ ગયા કે તેઓ કંપનીના શેરો લેવા તત્કાપાપડ થઈ ગયા. સોનો શેર હજારે વેચાવા લાગ્યો. કેટલાએક લેભાગુઓએ અને શેખચલ્લીઓએ નવી કંપનીઓ ગિભી કરી. મોટા મોટા માણસો તેના આગેવાનો થયા. ધરો બાંધવાની, વીમો ઉતરાવવાની, સતત ગતિમાં રહે એવી ચક્કી કાઢવાની, સ્પેઈનનાં ખચ્ચરોને પરદેશ મોકલવાની, પારાને પ્રવાહી બનાવવાની, અનાથ-આશ્રમે ખોલવાની, એવી અનેક કંપનીઓ ગિભી થઈ. લોકોએ પોતાનું બચેલું નાણું આવી લેભાગુ યોજનાઓમાં રોક્યું. એક જણાએ એવી લાલચ આપી કે જે કોઈ શખ્સ બે પૌન્ડની રકમ અનામત મૂકશે તેને દર વર્ષે સો પૌન્ડ મળશે. લોકોએ પાંચ કલાકમાં ૨,૦૦૦ પૌન્ડ ભરી દીધા. લેભાગુ સોનેરી ટાળીનો માણસ આ રકમ ખીસ્સામાં મૂકી પોલ કરી ગયો. હવે કંપનીઓ ગિભી થઈ હતી. પણ વેપાર તો હતો જ નહીં. તેથી ધીમે ધીમે શેરખજારમાં મંદી આવી અને એક પછી એક બધી કંપનીઓ ગગડી પડી. સાઉથ સી કંપનીની પોલ પણ છાની રહી ચૂકી નહીં. હવાવાળો પાણીનો પરપોટો ફૂટી ગયો અને કંપનીનો શેર અસલ ભાવે આવી ગયો. પરિણામે વિધવાઓ, માબાપ વગરનાં છોકરાં, સામાન્ય વર્ગનાં માણસો, વિગેરે બધાં પારાવાર નુકસાનીમાં ફસાઈ પડ્યાં. કંપનીની સ્થિતિની તપાસ કરવામાં આવી. મોટા મોટા માણસો સામે રૂથવત અને દગો પૂરવાર થયાં. કંપનીના કેટલાક ડાયરેક્ટરો ભાગી ગયા; કેટલાકને

સળ કરવામાં આવી. આવે વખતે વૉલ્પોલ આગળ આવ્યો. તેણે ગુન્હેગારોની મીલકતને જમ કરાવી નાંખી; તેમાંથી લોકોને નુકસાનીનો અહેસા અપાવ્યો. કંપનીએ પ્રજાકીય કરજ પેટે જે રકમ આપવાનું કબૂલ્યું હતું તેનો મોટા ભાગ માફ કરવામાં આવ્યો, અને જે લોકોએ પ્રજાકીય કરજનાં કાગળીઆં (Annuities)ને અહેસે કંપનીનાં કાગળીઆં ખરીદ્યાં હતાં તેમને થોડા ઘણા સંતોષવામાં આવ્યા.* વૉલ્પોલે આવી રીતે નાદાર ઈંગ્લંડને એક મોટી આફતથી કુનેહ વાપરીને બચાવી લીધું. તે જ સાથે તેના વીસ વર્ષના કારભારની શરૂઆત થઈ.

વૉલ્પોલ સામે દુશ્મનો સખત બોલતા. પણ તે હમેશાં શાંત રહેતો. એક વાર પોતાના ઉપર થતા સખત આક્ષેપોનો તેણે આ પ્રમાણે સુંદર જવાબ આપ્યો : “ A patriot, sir, why, patriots spring up like mushrooms ! I could raise fifty of them within the four and twenty hours. I have raised many of them in one night. It is but refusing to gratify an unreasonable or an insolent demand, and up starts a patriot.”

રાજાનું મરણ : ઇ. સ. ૧૭૨૭:—રાજા જ્યોર્જ ઇ. સ. ૧૭૨૭ના જૂનમાં મરી ગયો. તેની કેટલીક નબળાઈઓ તો આપણે શરૂઆતમાં જોઈ ગયા છીએ; છતાં એટલું કહેવું જોઈએ કે સારા કારભારીઓ શોધી કાઢીને તેણે ઈંગ્લંડનું અયોગ્ય રાજ્યતંત્ર સારા પાયા ઉપર મૂક્યું.

*આવી ઘેલછા અને નાદારી આપણા ઇલાકામાં છેલ્લાં સિત્તેર વર્ષમાં બે વાર જણાઈ છે. ઈ. સ. ૧૮૧૬ પછી, ને ગયા મહાયુદ્ધ પછી ઈ. સ. ૧૯૧૬-૨૧માં. પહેલા જમાનાનો પ્રસિદ્ધ સુરતી જૈન પ્રેમચંદ રાયચંદ હજુ પણ લોકોમાં વખણાય છે. તેણે મુંબઈનો દરિયો પૂરવાની યોજના જાણી કરી હતી અને મુંબઈ બંકને એક વાર “હાય જલ” કઢાવી હતી.

મકરણુ ૩જું બીજો જ્યોર્જ

ઇ. સ. ૧૭૨૭-૬૦

ત્રણ મુખ્ય વિભાગો:—પહેલા જ્યોર્જ પછી તેનો પુત્ર બીજો જ્યોર્જ રાજ થયો. બીજા જ્યોર્જના અમલના ત્રણ વિભાગો થઈ શકે છે: (૧) ઇ. સ. ૧૭૨૭-૪૨, જ્યારે વૉલ્પોલ મુખ્ય કારભારી હતો, (૨) ઇ. સ. ૧૭૪૨-૫૬, જ્યારે જુદાં જુદાં મંત્રીમંડળો થયાં, અને (૩) ઇ. સ. ૧૭૫૬-૬૦, જ્યારે પિટ મુખ્ય મુસદ્દી હતો અને જ્યારે ઇંગ્લંડ ફ્રાંસ સામે લડાઈમાં ઊતર્યું હતું. જ્યોર્જના અમલનાં પહેલાં પંદર વર્ષ દરમિયાન રાજ્યમાં ત્રણ ધુરંધર માણસો હતાં: (૧) રાજા પોતે. (૨) રાણી કરોલિન (Caroline). (૩) મુખ્ય કારભારી વૉલ્પોલ (Walpole). એ ત્રણેયના ગુણદોષ આપણે પહેલાં જોઈશું.

જ્યોર્જ બીજો

રાજા પોતે:—જ્યારે જ્યોર્જ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તે ચુમ્માળીસ વર્ષનો હતો. તે બહાદુર, લશ્કરી કામકાજમાં બાહોશ અને નિયમિત હતો. જ્યોર્જ અને પાટવી કુંવર વચ્ચે અણુબનાવ હતો અને કેટલાએક આગેવાન ઈંગ્લેન્ડે એ ખટપટમાં સામેલ હતા. નવો રાજા ધણો જાકી હતો. તેને તાજની સત્તા વિષે ઊંચો ખ્યાલ હતો. તેને પોતાના વતન હોનાવર ઉપર અપાર પ્રીતિ હતી. પણ તે ઇંગ્લંડના લોકોથી અગ્રાત નહોતો. એક વખત તેને માણસનો બરોસો પડ્યો તો પછી તે કદિ તેને છોડતો નહી. તે કદિ ખાનગી વાત કોઈને કહેતો નહી અને આપેશો બોલ કદિ તોડતો નહી. પણ તેનું ચારિત્ર્ય બહુ સારું નહોતું. તે લોભી અને હલકટ હતો. તે

ધડીધડીમાં ચીડાઈ જતો. તેનો સ્વભાવ ઉદ્દત હતો અને પોતાનાં કુટુંબનાં બધાં માણસોનો તે હરધડી તિરસ્કાર કરતો. સાહિત્ય, લલિત કળા, વિગેરે ઉપર તેને જરાય પ્રીતિ નહોતી. પ્રશ્નિઆના રાજા મહાન્ ફેડરિકનો પિતા ફેડરિક વિલિઅમ આ રાજાને હમેશાં “વિદ્વપક” (My brother the comedian) કહેતો હતો.

રાણી ફેરોલિન:—ઈ. સ. ૧૭૩૮ સુધી એટલે મરણ સુધી રાણી ફેરોલિને રાજાને પોતાના કબજામાં રાખ્યો અને વૉલ્પોલને કારભારમાં મદદ આપી. આ રાણી નાનપણમાં જ નબળા પી થઈ ગઈ હતી. પણ બર્લિનમાં સારા સહવાસમાં રહેલી હોવાથી તેને ધણો અનુભવ મળ્યો હતો. રાણી ફેરોલિન સાહિત્ય અને લલિત કળાની શોખીન હતી. તેનો સ્વભાવ આનંદી હતો. તેની બુદ્ધિ ધણી તીવ્ર હતી. ધર્મે તે ચુસ્ત પ્રોટેસ્ટન્ટ હતી. છતાં તે ઝનુની નહોતી. પોતાના બેવડા પતિની બધી નબળાઈ ઓળે તે સહન કરતી. તે ધણી ખંતીલી હતી. માણસોની પરીક્ષા કરવામાં તે બહુ બાહોશ હતી. ઈંગ્લંડને સુલેહની અને નિયમિત અમલની જરૂર છે એમ તેને ખાતરી થઈ ગઈ હતી, તેથી જ તેણે વૉલ્પોલનો ભરોસો કર્યો. એ ઈંગ્લેન્ડ મુસદ્દી સાથે રાણી ધણી છૂટથી વર્તતી અને વૉલ્પોલની ગામઠી મશ્કરીઓ પણ તે પી જતી. તેના જીવનનો મુખ્ય હેતુ એ હતો કે કારભારમાં માત્ર પોતાની મતા કાયમ રહે. પ્રથમ કારભારી અને રાણી અમુક બાબત ઉપર એકમત થતાં; પછી તે બાબતને બંને રાજાના મનમાં એવી આબાહ રીતે ઠસાવી દેતાં, કે એ બાબત ખરી રીતે તો પોતાના જ મગજમાંથી નીકળી હોય એમ રાજા માની લેતો.*

ફૉર્બર્ટ વૉલ્પોલ:—રાજ્યનો ત્રીજો મુખ્ય સ્તંભ વૉલ્પોલ હતો. આ રાજપુરુષનો જન્મ ઈ. સ. ૧૬૭૬માં થયો હતો. તેને અઢાર ભાંડુઓ

• વૉલ્પોલ કહી ગયો છે કે “When I give her (the Queen) her lesson, she can make him (the King) propose the very thing as his own opinion which a week before he had rejected as mine (Walpole’s).”

હતાં. કુટુંબની સ્થિતિ એકંદરે સારી હતી. તેનાં માઆપનો વિચાર એવો હતો કે વૉલ્પોલ એર્ચમાં નોકરી મેળવી વિખ્યાત થાય. પણ મોટા ભાઈ મરી જતાં વૉલ્પોલને યુનિવર્સિટીમાંથી ઊઠાડી મૂકવામાં આવ્યો અને જમીન તથા બીજી મીલકતને સંભાળવાનું કામ તેને સોંપવામાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૭૦૧માં વૉલ્પોલ હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં ચુંટાયો, તે ઠેઠ ઇ. સ. ૧૭૪૨ સુધી તે સભામાં ચાલુ રહ્યો.

શરુઆતથી જ વૉલ્પોલ બિહગ પક્ષનો હતો. પ્રથમ તે નૌકાખાતાના બોર્ડનો સભ્ય થયો. ત્યાં તેણે એવું સારું કામકાજ કર્યું કે ઇ. સ. ૧૭૦૮માં તેને લડાઈ ખાતાના સેક્રેટરિની અને નૌકાખાતાના ખજાનચીની જગ્યા આપવામાં આવી. પહેલો બ્યૉર્ન ગાદીએ આવ્યો ત્યારે વૉલ્પોલ બક્ષી અને ખજાનચી થયો. ઇ. સ. ૧૭૨૦માં સાઉથ સી કંપનીએ દેવાળું ફૂંક્યું. લાખો લોકો પાંચમાલ થઈ ગયા. ત્યારે વૉલ્પોલ દેશની બહારે આવ્યો અને બચંકર આર્થિક નુકસાનમાંથી તેણે લોકોને બચાવ્યા. ઇ. સ. ૧૭૨૮માં બીજો બ્યૉર્ન ગાદીએ આવ્યો ત્યારે વૉલ્પોલની વગ ધણી વધી પડી. રાણી કેરોલિનનો તે ભરોસાદાર સહાલકાર હતો. તે પોતે હવે પૈસાદાર, અનુભવી અને બાહોશ મુસદ્દી થઈ ગયો હતો.

વૉલ્પોલના ગુણદોષ:—વૉલ્પોલ શરીરે જડો અને દેખાવે રૂઆબદાર હતો. તેનો સ્વભાવ ધણો મોજીલો હતો. તે દારુનો નીશા કરતો અને ખૂબ શિકાર ખેલતો. વૉલ્પોલ સહૃદય હતો. શત્રુઓ ગમે તેટલી માળો ભાંડે તોપણ તે કદિ ગુસ્સો કરતો નહી. બની શકે તો તે તેમને મેળવી લેતો. તે કદિ પોતાનો વખત ગુમાવતો નહી. દરેક બાબતને તે પોતે જ તપાસતો. તે આખા રાજ્યનો કારભાર કરતો, છતાં હરેક કાગળનો જવાબ પોતે જ લખતો. એમ કહેવાય છે કે તેની પાસે કોઈ મદદનીશ સેક્રેટરિ કામ કરતો નહી. ઉપરાંત—અને આ મોટું આશ્ચર્ય કહેવાશે—વૉલ્પોલ બીજાના કાગળોની અગત્યની હકીકતોની નકલો પોતે ફરી પોતાની પાસે રાખતો. વૉલ્પોલનું ચારિત્ર્ય જિંદું નહોતું. તે એટલે સુધી કે પોતાની સ્ત્રીની શકમંદ ચાલચલગત સામે તેને જરા પણ તિરસ્કાર

થતો નહી. સાહિત્ય માટે કે લલિત કળા માટે તેને જરાય રુચિ નહોતી. ખુદ રાણીનીય તે બહુ હલકી મસ્કરીઓ કરતો. તેનામાં શિષ્ટતા કે સંસ્કારો નહોતા. પણ તે માણુસોની કદર કરી શકતો અને તેમને કેવી રીતે સાધવા તે બહુ સારું જાણતો. ચાલતા જમાનાની પરિસ્થિતિનો લાભ ગમે તે પ્રકારે લેવો અને બવિખ્યનો ઝાઝો વિચાર કરવો નહી એટલું તે ખાસ મનમાં રાખતો. એક વખત હાથમાં આવેલી સત્તાને તે છોડી દેવાનું મન કરે એવો નહોતો. બિહગ પક્ષનાં મુખ્ય સૂત્રોનો તેણે કોઈ દિવસ પરિત્યાગ કર્યો નહી. તે ખારીલો નહોતો. જો કે જો કોઈ મુસદ્દા તેની સામે થતો તેને તે હમેશાં પોતાથી દૂર રાખતો. પણ બાહોશ અને વિશ્વાસપાત્ર માણુસોને તે પોતાની પાસે રાખતો. વૉલ્પોલના જમાનામાં મોટા મોટા અમલદારો લાંચરૂશવતો લેતા, સમારનેહીઓને ખૂબ લાભો અપાવતા, અને છતાં પ્રામાણિક અને દેશાભિમાની મુસદ્દાઓમાં ખપતા. તે વખતની પાર્લમેન્ટના સભાસદો રાજ પાસેથી, કારભારીઓ પાસેથી, અને દેશાવરના રાજ્યકર્તાઓ પાસેથી લાંચ ખાતા. મતદાર મંડળો આવાં જ લાંચીયાં હતાં. વૉલ્પોલે આ પરિસ્થિતિનો સારો લાભ લીધો; એટલે અંશે તેનો કારભાર અપ્રામાણિક ગણ્યો. પોતે જ બેઘડક કહેતો કે “All these men have their price... As to the revoltors, I know the reasons and I know the price of every one of them.” વૉલ્પોલે પાર્લમેન્ટના સભાસદોને અને તેમનાં માણુસોને રાજ્યમાં જુદે જુદે ઠેકાણે ગોઠવી તેમને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લીધા. પણ જ્યારે સામે પક્ષ બીજી કોઈ રીતે એકમત થતો નહી ત્યારે જ તે લાંચરૂશવતનું સાધન વાપરતો.* વૉલ્પોલના શત્રુઓ તેના સામે બીજો એ આક્ષેપ કરી ગયા છે કે વૉલ્પોલે જાહેર નાણું ઉચાપત કરી મોટી

---

* બર્ક તેને વિષે નીચે પ્રમાણે કહેતો ગયો છે:

“He (Walpole) was firm governing by corruption. He governed by party attachments.”

રકમ ભેગી કરી હતી.† પણ એ આક્ષેપ યોગ્ય નથી. વૉલ્પોલના કારભારની અગત્ય આપણે હવે પછી વિચારીશું.

વૉલ્પોલનો કારભાર: વેપાર, કરપદ્ધતિ, જગાત, રાષ્ટ્રીય કરજ. ઈ. સ. ૧૭૩૦-૪૨:—વૉલ્પોલને ઇંગ્લંડની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવી હતી. વેપાર વધે તો જ આર્થિક સ્થિતિ સુધરે અને લોકો હિનોતર વંચ તરફ પૂરેપૂરા વફાદાર રહે. તેથી જ્યાં સુધી વૉલ્પોલ સત્તા ઉપર રહ્યો ત્યાં સુધી તેણે ઇંગ્લંડને લડાઈમાં ઊતાર્યું નહીં અને દેશમાં પ્રતિપ્રક્રીઓ સાથે મોટી તકરારોમાં તે ઊતર્યો નહીં. તેણે દેશાવર જતા તૈયાર માલ ઉપરનો જગાતનો ભોજો કાઢી નાંખ્યો અને આયાત થતા કેટલાક કાચા માલ ઉપરની જગાત તેણે રદ કરી. અમેરિકાનાં અંગ્રેજ સંસ્થાનોને વૉલ્પોલે ઇંગ્લંડનાં વહાણોમાં, પણ નહીંતર તદ્દન નિરાપાધ, યૂરોપના હરકાઈ દેશ સાથે પરચારો વેપાર કરવાની છૂટ આપી. પરિણામે સંસ્થાનોની આખાદી વધી અને ઇંગ્લંડનો માલ સંસ્થાનોમાં મોટા પ્રમાણમાં જતો થયો.

કરપદ્ધતિ : જગાત:—વૉલ્પોલને જમીન ઉપરનો કર ઓછો કરવો હતો. તેથી થતી નુકસાની પૂરી કરવા તેણે એક ઉપાય શોધી કાઢ્યો એ વખતે ઇંગ્લંડમાં આયાત થતા માલ ઉપર અંદરો મુકામે જગાત લેવાતી. પણ જગાત ઉધરાવનાર અમલદારો લાંચ લઈ જગાત વસુલ કરતા નહીં.

---

† આ વિષે નીચેનું નાનું કાવ્ય આનંદ આપશે:

But a few years ago, as we very well know,
He scarce had a guinea his fob in;
But by bribing of friends,
To serve his dark ends,
Now worth a full million is Robin.
As oft hath he said,
That our debts should be paid,
And the nation be eased of her throbbing;
Yet on tick we shall run,
For the true sinking fund
Is the bottomless pocket of Robin.

તેથી રાજ્યને ઘણું નુકસાન થતું. વળી વેપારીઓ માલ જાનો મંગાવતા અને જગતથી છટકી જતા. એ દૂર કરવા વૉલ્પોલે હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં એવો મુસદ્દો રજુ કર્યો કે એ ચીજો-દારુ ને તંબાકુ-ઉપરની બંદરી જગત કાઢી નાંખવી; દારુ અને તંબાકુ દેશમાં વગર જગતે આયાત થાય. પણ દરેક વેપારી પોતાના માલને સરકારી દેખરેખ નીચે પોતાની વખારમાં ભરે અને છૂટક વેચાણ વખતે રાજ્યને અમુક કર આપે. આ વ્યાખતમાં જો લોકો એકમત થયા હોત તો તેમને લાભ હતો. તે યોજનાથી લંડન મોટું બંદર થઈ શકત. પણ તેઓ અર્થશાસ્ત્રને સમજતા નહોતા. વૉલ્પોલના દુશ્મનોએ એવી ગપ ફેલાવી કે દેશમાં આયાત થતી તમામ ચીજો ઉપર આવો કર-Excise-પડવાનો છે, દરેક ઈંગ્રેજને ઘેર સરકારી અમલદારો રોજ તપાસ કરવા આવશે, અને પ્રજા એમના ત્રાસથી તોપ્યા તોપ્યા ફરી જશે. તેમણે દેશમાં જબરદસ્ત કોલાહલ મચાવ્યો. તેઓ કહેતા કે “No slavery, no excise, no wooden shoes. Liberty, Property, and no excise.” વૉલ્પોલે જોયું કે બહુ-મતીથી મુસદ્દો પાર તો પડશે. પણ તેનો અમલ કરતાં દેશમાં ખુનરેજ થશે તેથી તેણે નમતું આપ્યું અને મુસદ્દો પાછો ખેંચી લીધો, ઇ. સ. ૧૭૩૩.

કરજ:—રાષ્ટ્રીય કરજ ઉપર છ સાત ટકાનું વ્યાજ અપાતું હતું. વૉલ્પોલે વ્યાજની તેરીખ ચાર ટકાની કરી નાંખી. કરજ પતાવવા માટે વૉલ્પોલે દર વર્ષે અમુક રકમ અનામત-Sinking Fund-ચૂકી. આ યોજનાથી ૮૪ લાખ પૌંડનું દેવું પતાવવામાં આવ્યું.

વૉલ્પોલ અને યુરોપમાં સુલેહ:—વૉલ્પોલ એમ માનતો હતો કે લડાઈ એટલે પ્રજાને અસતોષ, કારભારીઓને ઉત્પાત, લોકો ઉપર કરનો ભાર, વેપારનું નુકસાન, માણસોનો નિરર્થક ધાણ, અને પ્રિટેન્ડરને એક નવી તક. તે કહેતો કે “My politics are to keep free from all engagements* as long as we possibly can.”

---

* With Walpole new maxims definitely arose within the Whig party. Principles of peace, of neutrality, of diplomacy as a substitute for war, began slowly to find favour among them. P. 201, *Walpole* by John Morley.

તેણે બન્યું ત્યાં સુધી યૂરોપનાં રાજ્યો વચ્ચે અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે સુલેહ રાખવાનો પ્રયાસ કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૨૯માં ઇંગ્લંડ, ફ્રાંસ, હોલંડ અને સ્પેઈન વચ્ચે મૈત્રી કરી તેથી ઇંગ્લંડને જિજ્ઞાસુરની શીકર મટી ગઈ અને વેપારના હક્કો મળ્યા. આ વખતે પોલંડ દેશની ગાદી માટે તકરાર થતાં યૂરોપમાં મોટી લડાઈ સળગવાની ધાસ્તી રહેતી હતી. પણ વૉલ્પોલે વચમાં પડી બધાં રાજ્યો વચ્ચે સમાધાની કરાવી. વૉલ્પોલ સિવાય તમામ લોકો લડાઈ કરવાના મતના હતા. ખુદ રાજરાણી પણ જર્મનીના હંમેશના સામાન્ય શત્રુ ફ્રાંસ સામે લડવા તૈયાર થઈ ગયાં હતાં. એક વાર તેણે રાણી કરોલિનને કહ્યું કે “Madam, there are fifty thousand men slain this year in Europe and not one Englishman.”

સ્પેઈન સામે યુદ્ધ:—ઇ. સ. ૧૭૧૩ની સુલેહથી ઇંગ્લંડને સ્પેઈનનાં અમેરિકાનાં સંસ્થાનો સાથે એક જ વહાણ ભરી વેપાર કરવાનો હક મળ્યો હતો. પણ ઈંગ્લેન્ડ વેપારીઓ એકને બદલે અનેક વહાણો ભરી વેપાર કરતા હતા. તેથી સ્પેઈનના અમલદારો તેમને સતાવતા. આવી કાયદેસર શિક્ષાને નાહક સતામણીનું બચકર રૂપ આપી ઈંગ્લેન્ડ વેપારીઓએ મોટા કોલાહલ મચાવ્યો. જેન્કિન્સ (Jenkins) નામના એક ઈંગ્લેન્ડ સ્પેઈન સામે ગુન્હો કર્યો હતો. તેથી તેનો કાન કાપી નાંખવામાં આવ્યો હતો. સ્વદેશ આવતાં તેણે પોતાના દેશબાઈઓને સ્પેઈન સામે ખુબ ઉશ્કેર્યા. ઈંગ્લેન્ડને સ્પેઈન સામે લડાઈ જોઈતી હતી. પણ વૉલ્પોલ તેથી વિરુદ્ધ હતો. છતાં પાર્લમેન્ટમાં તેના શત્રુઓએ સ્પેઈન સામે યુદ્ધ જાહેર કરવા ઉપરાઉપરી માંગણીઓ કરવા માંડી. આવે વખતે વૉલ્પોલે રાજીનામું આપ્યું હોત તો સાફ થાત. પણ રાજ તેને મૂકી દે એવો નગુણો નહોતો. તેથી ઇ. સ. ૧૭૩૯ના ઑક્ટોબરમાં સ્પેઈન અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે લડાઈ સળગી. આ લડાઈ “The War of Jenkin’s Ear” કહેવાય છે. લડાઈ જાહેર થયાનું સાંભળતાં લોકો આવેશમાં આવી ધંટાનાદ કરવા લાગ્યા. પણ વૉલ્પોલે કહ્યું કે “They may ring their bells now; but they will soon be wringing their hands.”

ખુબ્ય પ્રધાન અક્ષરજ્ઞ: સાચો પડ્યો. યૂરોપના કોઈ રાજ્યે ઇંગ્લંડને મદદ કરી નહી. ઉલટું, ફ્રાંસ સ્પેઈનની મદદે ગયું. તેથી વૉલ્પોલે

ઇ. સ. ૧૭૪૨માં રાજનામું આપી દીધું. શત્રુઓએ તેના કારભારની તપાસ કરવા એક સમિતિ નીમી પણ પાર્લમેંટે તે તપાસ વધારે લાંબી ચલાવવા ના પાડી. રાજ્યએ તેને અર્થ ઓર્ફોર્ડ (Orford) બનાવ્યો. વૉલ્પોલ હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્ઝમાં ગયા પછી પણ પ્રધાનો તેની સલાહ લેતા. ઇ. સ. ૧૭૪૫ના માર્ચ માસમાં તે મરી ગયો. તેના કારભારનાં મુખ્ય પરિણામો નીચે આપવામાં આવ્યાં છે.

વૉલ્પોલના કારભારનું નિરીક્ષણ:—વૉલ્પોલે ઇંગ્લંડમાં ઝાઝા સુધારા કર્યા નહીં, તેમ દેશાવરમાં તેણે લડાઈઓ લડી કોઈ ક્ષાત્ર મેળવી નહીં; છતાં તેનો કારભાર “ઇંગ્લંડના ઇતિહાસનો નવો યુગ” કહેવાય છે. તેણે નવા વંશની ગાદી સલામત કરી, દેશનો અને સંસ્થાનોનો વેપાર વધાર્યો, દેશાવર સાથે મિત્રતા રાખી, પ્રિટેન્ડરના પક્ષને ઢીલો કર્યો, પ્યુરિટનોને દર વર્ષે છૂટ આપી તેમને સંતુષ્ટ રાખ્યા, તેમની સામેના કાયદાએ રદ કરવા ના પાડી, એક્ઝિક્યુતીવ ખુશ રાખ્યા, અને એવી રીતે ધર્મનું ખોટું ઝનુન ઓછું કરી નાંખ્યું. વૉલ્પોલે વર્તમાનપત્રોના વ્યવસ્થાપકોને અને રાજ્યકીય વિષયો ઉપર ચર્ચાઓ કરતા તીખામાં તીખા લેખકોને જરાય સતાવ્યા નહીં એવો તો તે ડાહ્યો હતો. વૉલ્પોલે બિહગ પક્ષને પ્રબળ કર્યો. મંત્રીમંડળમાં અધા એક જ મતના હોવા જોઈએ, પ્રધાનો મુખ્ય મંત્રી નક્કી કરી શકે, જે કોઈ મુખ્ય મંત્રી સામે થાય તેણે રાજનામું આપવું જોઈએ, મુખ્ય મંત્રીના કહેવા પ્રમાણે જ પ્રધાનોએ વર્તવું જોઈએ, અને હાઉસ ઓફ કૉમન્સની બહુમતીથી રાજ્યતંત્ર ચાલવું જોઈએ, એ માન્યતાઓ તેના કારભારથી શરૂ થઈ. તેથી વૉલ્પોલ રામના છત્ર નીચે જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો પિતા કહી શકાય. તેના વખત સુધી મુખ્ય પ્રધાન (First Minister)નું નામ પણ નહોતું અને તે હોદ્દો પ્રથમ તેને લગાડવામાં આવ્યો ત્યારે શત્રુઓએ એ બાબતને તુચ્છકારી હતી વૉલ્પોલ રાજ, પાર્લમેંટ અને પ્રજા એમ ત્રણેયનો એક સાથે માનીતો પ્રધાન થઈ ગયો.* વૉલ્પોલ બે યુગોની વચમાં કારભાર કરી ગયો. તેની પહેલાં

ડૉ. જૉનસન એક સ્થળે કહે છે કે “Walpole was a minister, given by the king to the people; Pitt was a minister, given by the people to the King.”

ઈંગ્લેંડે વર્ષો સુધી ફ્રાંસ સામે લડી હતો મેળવી; તેના ગયા પછી પણ ઈંગ્લેંડે વર્ષો સુધી તે જ સત્તા સામે લડી હતો મેળવી. પણ વૉલ્પોલ એક ઘટના સમજી શક્યો નહીં ફ્રાંસ સામે ઈંગ્લેંડને બવિધ્યમાં લગ્યા વગર ચાલે તેમ નહોતું, તેટલું તે કળી શક્યો નહીં. ઉપરાંત વૉલ્પોલે સુલેહને નામે ઈંગ્લેંડના લશ્કરી અને દરિયાઈ સૈન્યને કેળવ્યું નહીં. મોટા વિગ્રહ લડવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી, છતાં તેણે ઈંગ્લેંડને ખરા સ્વરાજ્ય— જવાબદાર રાજ્યતંત્ર—ના પ્રથમ પાઠો શીખવ્યા. તેનામાં ધણી દોષો હતા, છતાં તે એક મહાન મુસદ્દીની કક્ષામાં ગણાવો જોઈએ. તેના પછી યુરોપમાં અને ઈંગ્લેંડમાં બધે નવી પરિસ્થિતિઓ, નવી યોજનાઓ, નવી આશાઓ, નવાં માણસો અને નવા કારભારો દેખાયાં.

ઑસ્ટ્રિયાની ગાદી સંબંધી વિગ્રહ : ઇ. સ. ૧૭૪૪-૪૮:— કાર્ટરેટ વૉલ્પોલની જગ્યા ઉપર આવ્યો. કાર્ટરેટ પ્રામાણિક, વિદ્વાન, દીર્ઘદ્રષ્ટ અને યુરોપની પરિસ્થિતિથી સારી રીતે વાકેફગાર હતો. તેને ઈંગ્લેંડની આંતર રાજ્યખટપટો ગમતી નહોતી. સત્તા ઉપર આવતાં વાર તુરત તેણે વૉલ્પોલનું ધોરણ બદલી નાંખ્યું અને યુરોપના રાજકારણમાં માથું મારવા માંડ્યું. રશિયા, પ્રશિયા અને હોલંડ સાથે નવા કરારો કરવામાં આવ્યા. આ વખતે ઑસ્ટ્રિયામાં રાજ્ય કરતી રાણી મેરિયા થેરેસા (Maria Theresa) ના પતિ ફ્રાંસિસને જર્મનીમાં શાહેનશાહ થવું હતું. પણ ફ્રાંસે તેની સામે દાવપેચ રમવા શરુ કર્યા. તેથી ઈંગ્લેંડે ઑસ્ટ્રિયાનો પક્ષ લીધો અને યુરોપમાં વિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો. આ વિગ્રહ ઇતિહાસમાં “War of the Austrian Succession”—ઑસ્ટ્રિયાની ગાદીનો વિગ્રહ—કહેવાય છે. યુદ્ધ માટે રાજ્ય જર્મની પોતે યુરોપ ગયો અને તેણે ફ્રેંચને ડેટિંગન-Dettingen પાસે હરાવ્યા, ઇ. સ. ૧૭૪૩. (આ લડાઈ પછી ઈંગ્લેંડનો કોઈ રાજ્ય દેશાવર લડવા ગયો નથી.) આ લડાઈ પછી પ્રશિયાનો રાજ્ય ફ્રેડરિક મિત્રરાજ્યોના પક્ષમાંથી ખસી ગયો. તેથી વિગ્રહ ઈંગ્લેંડને અનુકૂળ નીવડ્યો નહીં. મિત્રરાજ્યોની મુશ્કેલીઓ વધી ગઈ. રાજ્યનો ખીજો પુત્ર ડ્યુક ઑફ કંબરલેંડ ફ્રેંચ સામે લડતાં ફોન્ટેનોય (Fontenoy) પાસે હારી ગયો, ઇ. સ. ૧૭૪૫. ફ્રેંચ લશ્કરોએ બેલ્જિઅમની સરહદ ઉપરના

લણાખરા કિલ્લાઓ સર ક્યાં અને હિંદુસ્તાનમાં મદ્રાસનું થાણું કબજે કર્યું; ઇ. સ. ૧૭૪૫-૪૬. યૂરોપનાં રાજ્યોએ ફ્રેંચો સાથે જુદી સુલેહો કરી. માત્ર ઈંગ્લંડનાં અમેરિકાનાં સંસ્થાનોનાં લસ્કરો ફ્રેંચોનું લૂંટખર્ગ નામનું શહેર હાથ કરી શક્યાં. તેથી ઈંગ્લંડે ઇ. સ. ૧૭૪૮માં એ-લા-શા-પેલ (Aix-la-cha-pelle) મુકામે સુલેહ કરી અને વિગ્રહનો અંત આવ્યો. એ તહથી મેરિઆ થેરેસાનો પતિ ફ્રાંસિસ શાહેનશાહ થયો, ફ્રાંસને લૂંટખર્ગ પાછું મળ્યું, ઈંગ્લંડને મદ્રાસ પાછું મળ્યું, અને ઇ. સ. ૧૭૧૩નો યુદ્ધકેનો કરાર પાછો તાળે કરવામાં આવ્યો.

આ કરાર થયો ત્યારે કાર્ટરેના કારભારનો અંત આવ્યો હતો અને મુખ્ય પ્રધાનો તરીકે હેનરિ પેલ્હામ અને તેનો ભાઇ ટોમસ પેલ્હામ અથવા ડયૂક ઓફ ન્યુકેસલ કામ કરતા હતા.

કાર્ટરે મોટો મુસદ્દો હતો અને યૂરોપનું રાજકારણ તેના જેટલું ખીળ કોઈને સમજાતું નહી.*

એ-લા-શા-પેલના તહમાં ઈંગ્લંડના મંત્રીમંડળની દીર્ઘદષ્ટિની ખામી સ્પષ્ટ તરી આવે છે. ઈંગ્લંડને યૂરોપમાં ખાસ વિશેષ લાભો મેળવવાની જરૂર નહોતી; તેનું ખરું હિત તો અમેરિકા, આફ્રિકા, અને હિંદુસ્તાનમાં રહેલું હતું. મંત્રીમંડળ આ હિત સ્પષ્ટતાથી જોઈ શક્યું નહી. એ તહમાં ઈંગ્લંડ, ફ્રાંસ અને સ્પેઈનના પરસ્પર વેપારી તથા સંસ્થાનિક લાભો નક્કી થઈ શક્યા નહી. આ સવાલો હવે પછીનાં આઠ વર્ષમાં નક્કી થયા.

ઇ. સ. ૧૭૪૫નો જ્ઞ કોબાઈટ બળવો : સ્કૉટ્લંડની નવી વ્યવસ્થા:—વાલ્પોલ હમેશાં કહેતો કે ઈંગ્લંડ યૂરોપના કોઈ પણ મામુલી વિગ્રહમાં ઊતર્યું કે તુરંત પદબ્રષ્ટ સ્ટુઅર્ટ વંશનાં માણસો દેશમાં બળવો

જ્ઞે કહી ગયો છે કે “ I always traverse the views of France in place or out of place; for France will ruin this nation if it can.” હેનરિ ફ્રાંસને તેણે એક વાર કહેલું કે “ I want to instil a nobler ambition in you; I want you to knock the heads of the kings of Europe together and see whether you cannot jumble out something of advantage to this country.”

કરવાનાં, અને પરદેશની, અને ખાસ કરીને ફ્રાંસની મદદ લઈ રહ્યા હતાં વંચીનો કોઈ વજ્રસહાર ઇંગ્લંડ ઉપર ચડી આવવાનો. ઇ. સ. ૧૭૪૪-૪૮ દરમિયાન ઇંગ્લંડ અને ફ્રાંસ વચ્ચે યુરોપ-એશિયા-અમેરિકામાં વિગ્રહ ચાલતો હતો. તેથી વૉલ્ફપોલની તે આગાહી એકદમ સાચી પડી. સ્ટુઅર્ટ રાજા બીજા જેમ્સનો પૌત્ર ચાર્લ્સ અથવા યંગ પ્રિટેન્ડર (Young Pretender) પશ્ચિમ સ્કોટલંડમાં ગિતર્યો, ઇ. સ. ૧૭૪૫. તેને લૉર્ડ મ્યૂર્ચી મરે (Murray)ની મદદ મળી અને તેના લશ્કરે રાજધાની એડિનબર્ગ સર કર્યું. ચાર્લ્સ સ્ટુઅર્ટ આઠમા જેમ્સ તરીકે જાહેર થયો. બીજા લડાઈ પ્રેસ્ટનપેન્સ (Prestonpans) પાસે થઈ, જેમાં બ્રિટિશ સરહારને સમ્પત હાર મળી. તેથી પ્રિટેન્ડર ચાર્લ્સ ઇંગ્લંડ ઉપર ચડાઈ કરી. ચાર્લ્સ ફોલ્કર્ક પાસે બીજા વાર ઇંગ્લંડના લશ્કરને હરાવ્યું. આ ખબર મળતાં લંડનવાસીઓ તો ખૂબ ગભરાઈ ગયા. તેથી ઇંગ્લંડની સરકારે પ્રિટેન્ડર સામે તાત્કાલિક ડ્યૂક ઓફ કંપરલેન્ડને મોકલ્યો. એ રાજપુત્રે બંડ્વોરને કલોડન મૂર (Cullodan Moor) પાસે સમ્પત હાર આપી, ઇ. સ. ૧૭૪૬. પ્રિટેન્ડરને સ્કોટલંડના લોકોએ સુંદર આશરો આપ્યો. પણ વધુ મદદ નહીં મળતાં તે સ્ત્રીવેશ યુરોપ ચાલ્યો ગયો અને ઇ. સ. ૧૭૮૮માં તે મરી ગયો. ડ્યૂક ઓફ કંપરલેન્ડે સ્કોટ લોકો ઉપર એટલો બધો જુદમ કર્યો અને તેમના દેશમાં તેણે એવો તો ત્રાસ વર્તાવ્યો કે હજુ તે ત્યાંની પ્રજામાં ‘ખાટકી’ તરીકે ઓળખાય છે.

પ્રિટેન્ડરના હુમલાને હડાવ્યા પછી અને સ્કોટલંડમાં તેના પક્ષકારોને હરાવ્યા પછી ઈંગ્લેન્ડ સરકારે તે દેશમાં નિશાળો ગિદાડી, સ્કોટલંડના પહાડી લોકોને હુન્નરઉદ્યોગ શીખવ્યા અને સ્કોટલંડ દેશને સંસ્કૃત જીવનને રસ્તે ચડાવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૪૫ના જોકોઆઈટ બળવાનું આ એક શુભ પરિણામ આવ્યું.

પેલ્લહામોનો કારભાર : ઇ. સ. ૧૭૪૪-૫૬:—પેલ્લહામ બાઈઓનો કારભાર પણ ધણો નબળો હતો. પણ પૈસેટકે તેઓ સુખી હતા. તેથી તેમણે પાર્લમેન્ટમાં પોતાની સત્તા બાર વર્ષ સુધી ટકાવી રાખી. તેમણે રાજા પાસેથી એવો કાલ લીધો, કે બવિખ્યામાં તેમની પસંદગીનું

કોઈ પણ માણસને તેઓ મંત્રીમંડળમાં લઈ શકે અને ન્યાં સુધી તેમની પાસે કુલ સત્તા હોય ત્યાં સુધી રાજા બીજા લોકોની સલાહ પૂછી શકે નહીં. પેલ્હામોએ કરકસરને નામે લશ્કરને ઘટાડી નાંખ્યું, કેટલાક નોકરોને રજા આપી, અને ખર્ચમાં કાપકૂપ કરી. પણ ઇ. સ. ૧૭૫૪માં હેન્રિ પેલ્હામ મરી ગયો અને ઇ. સ. ૧૭૫૬માં સપ્તવાર્ષિક વિગ્રહ શરુ થયો. તેથી ન્યુકંસલે રાજાનામું આપ્યું. એટલે પિટ કુલ સત્તા ઉપર આવ્યો.

સાત વરસના વિગ્રહનાં પગરણુ : ઇ. સ. ૧૭૪૮:—આ આઠ વર્ષ દરમ્યાન યુરોપમાં, અમેરિકામાં અને હિંદુસ્તાનમાં અવનવા ફેરફારો થયા, અને તેમાં ઇંગ્લંડ અને ફ્રાંસ એવાં તો સંડોવાયાં કે છેવટે તેમને લડાઈમાં ઊતરીને પરસ્પર તકરારોનો નિકાલ કરવો પડ્યો.

અમેરિકા:—અમેરિકામાં ઈંગ્લેન્ડે અને ફ્રેંચે વચ્ચે સખ્ત હરીફાઈ ચાલતી હતી. ત્યાં પૂર્વ કિનારા ઉપર મેસેચ્યુસેટ્સ, રૂહોડ ટાપુ, ન્યુ હેમ્પશાયર, કનેક્ટિકટ, ન્યુ જર્સિ, ડિલાવેર, મેરિલેંડ, વર્જિનિઆ, નોર્થ કૅરોલિના, સાઉથ કૅરોલિના અને ન્યોર્જિઆ, અને પશ્ચિમે ન્યુ યૉર્ક અને પેનસિલ્વેનિઆ, એમ ઇંગ્લંડનાં કુલ તેર સંસ્થાનો હતાં. એ જ કિનારા ઉપર નૉવાસ્કોશિઆ અને તેની પાસે એકેડિઆ પણ ઈંગ્લેન્ડનાં હતાં સહેજ ઉત્તરમાં ન્યુફાઉન્ડલેંડ ઈંગ્લેન્ડના કબજામાં હતું. પણ તેના કિનારા ઉપર ફ્રેંચોની સત્તા હતી. છેક ઉત્તરમાં હડસન બે સંસ્થાન ઈંગ્લેન્ડનું હતું. તેની દક્ષિણે, પૂર્વે અને પશ્ચિમે ઠંઠ દરિયા સુધી ફ્રેંચો હતા. તેર સંસ્થાનોની પશ્ચિમે અલિધાની પર્વતોની હાર, ઓહિઓ અને મિસિસિપિ નદીઓ અને ફ્રેંચ સંસ્થાન લુઈસિઆના અને દક્ષિણે સ્પેઈનનું ફ્લૉરિડા આવેલાં હતાં. એકેડિઆ અને ફ્રેંચ સંસ્થાન ન્યુ ફ્રાંસ અથવા કૅનેડા વચ્ચેની સરહદ નક્કી થઈ નહોતી. ફ્રેંચોનો વિચાર એવો હતો કે એકેડિઆની પશ્ચિમે સેન્ટ લૉરેંસ નદીના મુખથી માંડીને ઓંટારિઓ સરોવર ઉપર અને પછી ઓહિઓ નદી ઉપર કિલ્લેબંધી કરી તેર ઈંગ્લેન્ડ સંસ્થાનોને ઘેરી લેવાં, તેમને પશ્ચિમ દિશામાં આગળ વધતાં અટકાવવાં, લડાઈને વખતે બને તો તેમને ગળી જવાં અને ઉત્તર, દક્ષિણ અને પૂર્વે અલિધાનીની ગિરિમાળાથી તે ઠંઠ પશ્ચિમના કિનારા સુધી એક મોહું

સામ્રાજ્ય તૈયાર કરવું. ઈંગ્રેજ સરકારે આ હકીકતોને હજુ સુધી પૂરી લક્ષમાં લીધી નહોતી. એરિ સરોવર ઉપર ફ્રેંચોએ ફોર્ટ દુકવેસ્ને (Fort Duquesne) અને ફોર્ટ લેબુફ (Fort Leboef) નામે બે કિલ્લાઓ બાંધ્યા હતા. તેમણે ઇંગ્લંડના સંસ્થાનિકોને ત્યાંથી કાઢી મૂક્યા હતા. તેમણે ઓટારિઓ સરોવર ઉપર અને ચેંપલેઈન સરોવર ઉપર બે કિલ્લાઓ બાંધ્યા હતા. તે પ્રમાણે નોંવાસ્કોશિઆની પેલી બાજુ પણ એવો કોટ તેમણે બાંધ્યો હતો. ફ્રેંચો રેડ ઇન્ડિઅનોને ઈંગ્રેજો સામે ઉશ્કેરતા હતા. તેથી ઇંગ્લંડના સંસ્થાનિકોને હવે એટલી તો ખાતરી થઈ ગઈ કે ઇંગ્લંડ ક્રાંસ સામે લડાઈ જાહેર કરે તો જ તેનું દરિયાઈ સામ્રાજ્ય ટકી શકે, નહીતર નહીં.

હિંદુસ્તાન:—હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેંચો અને ઈંગ્રેજો કર્ણાટકની નવાખીની ખાતર અને હૈદરાબાદની સુબેદારીની ખાતર લડ્યા હતા, ઇ. સ. ૧૭૪૬-૪૮ અને ઇ. સ. ૧૭૫૧-૫૫. પણ કલાઈવની લશ્કરી કુનેહથી ફ્રેંચોનો પરાજય થયો હતો અને દૂધને સ્વદેશ બોલાવી લેવામાં આવ્યો હતો. કર્ણાટકનો નવાખ મહમદઅલી ફ્રેંચોએ માન્ય કર્યો હતો. પણ હૈદરાબાદ મુકામે ફ્રેંચ સરદાર જનરલ બુસિએ સુબેદાર ઉપર મોટી વગ જમાવી હતી અને ઉત્તર સરકારના આખા પ્રાંતનું ઉત્પન્ન લશ્કરના નિભાવ માટે નિઝામે ફ્રેંચોને માંડી આપ્યું હતું. ગંગાજમાં નવાખ અલીવર્દીખાન ઇ. સ. ૧૭૫૬માં ગુજરી જતાં નવાખ સિરાજ-ઉદ્-દૌલા મનસખ ઉપર આવ્યો હતો. તેને ફ્રેંચોની મદદ હતી. ચંદ્રનગર મુકામે ફ્રેંચો થાણું નાંખી પડ્યા હતા. આવી રીતે હિંદુસ્તાનમાં બંને પ્રજાઓ વચ્ચે લડાઈ જાગે તે માટે યુરોપમાં લડાઈ જાહેર થાય એટલી જ વાર હતી.

યુરોપ:—આવી રીતે ઈંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે અમેરિકામાં તથા હિંદુસ્તાનમાં વર્ષો થયાં હરીફાઈ ચાલતી હતી. યુરોપમાં પણ એવી જ સ્થિતિ હતી. છતાં જો યુરોપમાં બંને રાજ્યો વચ્ચે સુલેહ રહે તો દેશાવરમાં પણ બંને પ્રજાઓ સુલેહથી રહી શકે. પણ ખુદ યુરોપમાં લાંબા વખત સુધી સુલેહ જળવાઈ રહે એવી સ્થિતિ નહોતી. ઑસ્ટ્રિઆની રાણી મેરિઆ થેરેસાને પ્રશિઆના રાજા મહાન્ ફ્રેડરિકની વધતી જતી સત્તાને નબળી

કરવી હતી. ઑસ્ટ્રિઆને તે બાજુમાં ફ્રાંસની મદદ હતી. તેથી બ્યારે ઑસ્ટ્રિઆ અને ફ્રાંસ પ્રશિઆ સાથા પડ્યાં ત્યારે યુરોપના રાજકારણમાં સમતોલપણું જળવવા માટે ઇંગ્લેંડે પ્રશિઆના રાજ ફ્રેડરિકને પક્ષ લીધો અને સાત વર્ષોના વિગ્રહ શરુ થયો. આ વિગ્રહ વખતે પિટની પ્રતિભા પ્રકાશમાં આવી.

વિલિઅમ પિટ: પૂર્વ ચરિત્ર. ઇ. સ. ૧૭૦૮-૧૭૫૬:-વિલિઅમ પિટનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૦૮માં વેસ્ટમિન્સ્ટર મુકામે થયો હતો. તેનો દાદો ટોમસ પિટ મદ્રાસનો તથા જામેઈકાનો ગવર્નર હતો. તેણે પુષ્કળ પૈસા કમાઈ હતો. પિટનો દાદા અને બાપ તેને સત્તર વર્ષનો મૂકીને મરી ગયા. પિટ ઇનમાં અને ઑક્સફર્ડમાં થોડુંક ભણ્યો હતો. ત્રેવીસ વર્ષની ઉંમરે પિટ લશ્કરમાં દાખલ થયો અને પછી હાઉસ ઑફ કૉમન્સનો સભ્ય બન્યો. આ વખતે પિટ વૉલ્પોલના કારભાર ઉપર સખ્ત હુમલાઓ* કરતો. હેનોવરના રક્ષણ માટે ઇંગ્લેંડ પૈસાનો જે ભોગ આપતું હતું તેની સામે તો તે ઘણી અસભ્ય રીતે પોતાનો ખાસ ઉમરો કાઢતો.† આ કારણથી તે રાજની આખે ચડી ગયો. પણ પેલ્હામોની વગથી તે આયર્લેંડનો નાયબ ખજાનચી અને પછી લશ્કરનો બક્ષી (Paymaster) થયો. દરેક બક્ષી પરરાખ્યને જે નાણું ધીરવામાં આવતું તેના ઉપર સેંકડે અર્ધા ટકાની હકસી ખાતો. પિટની બક્ષીગીરી ફરિયાન આ રિવાજ બંધ થયો, એવો તો તે પ્રામાણિક હતો. આ વખતે હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં પિટની સખ્તાર્ધ ઘણી વધી જતાં હોદ્દા ઉપરથી તેને રજા આપવામાં આવી. પણ નોકરી ગઈ તેથી તે કાંઈ નરમ પડ્યો નહી. ઉલટું, હવે તો તે ન્યુકેસલના નામજા કારભારને છયોક અને વધારે સ્વતંત્રતાથી નિંદ્રા લાગ્યો અને ફ્રાંસની સામે લડાઈ જાહેર કરવા તે

● વૉલ્પોલે એક વાર કહ્યું કે “We must muzzle this terrible Cornet of Horse.”

† Don't go on subsidizing little princes here and there, and fancy that altogether they will make a king of Prussia. ...This great, this mighty nation, sir, is considered only as a province to a despicable Electorate (Hanover).

પ્રધાનોને, પાર્લમેન્ટને, રાજ્યને અને પ્રજાને આગ્રહ કરવા લાગ્યો. ત્યાર પછી તો માધ્યોર્ક હાથથી ગયું; અમેરિકામાં બ્રૉડક માર્ચો ગયો; એટલે પ્રજા ઉસ્કેરાઈ મઠી. રાજ્ય પણ ગભરાયો. ન્યુકેસલ ખસી ગયો અને પિટ્ટને હાઉસ ઑફ કૉમન્સની આગેવાની મળી.

પિટ્ટના ગુણદોષ:—પિટ્ટ પાતળો, ઊંચો, રૂપાળો અને રૂઆબદાર હતો. નાનું માથું, પાતળું મોઢું, લાંબું નમણું નાક, તીણી, ઊંડી, વીજળીના જેવી તીખી તેજહી આંખો, સ્પષ્ટ, બુલંદ, પહાડી કંઠ, એવું વર્ણન એ વખતના લેખકો પિટ્ટ સંબંધી આપતા ગયા છે. વક્તા તરીકે તેની શક્તિ અજબ હતી. જેના સામે તેનું વક્તૃત્વ પડતું તે માણસ ઢંડોગાર થઈ જતો. તે શ્રોતાઓને ધડી વાર હસાવતો, ધડી વાર રોવાવતો, ધડી વાર ઉસ્કેરતો. તેનાં ભાષણોમાં દલીલ, ડહાપણ કે વસ્તુસ્થિતિનું વિગતવાર સ્પષ્ટીકરણ આપણને મળી શકશે નહીં. પણ તેમાં જેસ, નિંદા, તીખાશ, કડવાશ, સચોટપણું અને સ્વાભાવિકતા આપણને સારી પેઠે મળી આવે છે. તેની ભાષણો કરવાની પદ્ધતિ એક ઉસ્તાદ નટના જેવી હતી અને તેની અસર વીજળીના જેવી તાત્કાલિક થતી. ફ્રેડરિકે કહ્યું તેમ “England has long been in labour and has suffered much to produce Mr. Pitt, but at last she has produced a man.” જ્યારે બધે લાંચરૂશવત, વગવસીલો અને ચિટ્ઠીચપાટી ઊંડાં મૂળ ધાલી રહ્યાં હતાં, ત્યારે પિટ્ટ એકદમ પ્રામાણિક રહી શકતો. તેણે દેશના કારભારને નિઃસ્વાર્થી બનાવ્યો. તેને સ્વતંત્રતા પ્રિય હતી. બિંગ વિલ્કસ, અમેરિકાનો પ્રશ્ન, વિગેરે કિસ્સાઓમાં દરેક વાર તેનો આ ગુણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. તે ઈંગ્લેન્ડના ઊંડામાં ઊંડા વિચારોને અને તેમની ઊંડી ઊંડી સાચી ભાવનાઓને સમજી શકતો. તેને પોતાની શક્તિઓનો અજબ ભરોસો હતો. ડ્યુક ઑફ ડેવનશાયરને તેણે એક વાર કહેલું કે “I am sure that I can save this country, and that nobody else can.” પોતાના માનમરતબા વિષે તે ઘણી ચોકસાઈ રાખતો. તેની રહેણીકરણી* કૃત્રિમ અને દંભી લાગતી. રાજ્ય તરફ તે

* The cultured magnificence of stately lives—Disraeli.

કેટલીક વાર હલકાઈ બતાવી દેતો,† તો તાબેદાર માણસો ઉપર તે ધસી વાર ખોટો શેફ મારતો.‡ અંગત દુશ્મનાવટથી તે કુમાર્ગે પણ ચડી જતો. તેણે જે જે રાજ્યનીતિઓને એક વાર સમ્પત વખોડી કાઢી હતી, તેમનો જ પોતે જ્યારે સત્તા ઉપર આવ્યો ત્યારે તે, પોષક બન્યો. ન્યુકંસલ તરફ તો તે નમ્રજો થયો, એમ પણ કહી શકાય; કારણ કે પિટની બંધી ઈજ્જત તેને લઈને હતી. તે બહુ માની અને ચીડીયો હતો, એટલે બીજાઓ તેની સાથે રહી કામકાજ કરી શકતા નહી. એ કારણથી બવિષ્યમાં તેનો પક્ષ ઘણો નબળો થઈ ગયો. મોટી ઉંમરે તેણે રાજ પાસેથી અમીરાત, વર્ષાસન વિગેરે સ્વીકાર્યાં. તેથી તેની લોકપ્રિયતા ઘટી ગઈ. ત્રીજા જ્યોર્જના વખતમાં તેણે ગંભીર ભૂલો કરી; છતાં એકદર તે ઈંગ્લંડના મહારાજ્યના ઉત્પાદક તરીકે લેખાશે.

પિટ પાર્લમેન્ટમાં ધુસ્યો હતો તે જિહ્વ અમીરોની મદદથી જ શક્ય થયું હતું છતાં પ્રથમથી જ તે જિહ્વ અમીરો વિરુદ્ધ પડ્યો હતો અને તે તેમની સત્તાને તોડવામાં કારણભૂત થયો હતો. તેણે પાર્લમેન્ટ અને પ્રજામત વચ્ચે એકતાર સાધ્યો અને રાજને લોકમતને માન આપવાની દરજ પાડી. ચંધમે ઈંગ્લંડના લોકોને સામ્રાજ્યવાદી બનાવ્યા. તેણે ફ્રાંસને તથા સ્પેઈનને હરાવી ઈંગ્લંડ માટે એક મોટું સામ્રાજ્ય તૈયાર કર્યું. ચંધમ પાર્લમેન્ટના બંધારણમાં સુધારો કરવાની તરફેણમાં હતો. ઈંગ્લંડની પ્રજાનાં તડો તેના કારભારમાં અમુક અંશે દૂર થયાં. મહાન્ પ્રશ્નો, મહાન્ વિચારો, મહાન્ દૃષ્ટાંતો, મહારાજ્યો, મહાન્ પુરુષો, એ જ તેનાં ભાષણોમાં અને તેની દૃષ્ટિમાં આવ્યાં કરતાં. તેનામાં જરાય ક્ષુદ્રત્વ નહોતું. ઇ. સ. ૧૭૬૦થી ઇ. સ. ૧૮૧૫ સુધીના ઈંગ્લંડના ઇતિહાસમાં માત્ર એ પ્રતિભાશાળી

---

† You could see his hook-nose between his legs.

§ His personality was not distinctively of his time or country, and it has often been remarked that in force, will and ambition, he belonged rather to the Rome of Brutus than to the England of Walpole or North.

Pitt by Green, P. ૩70.

કારભારો થઈ ગયા: પહેલો મોટા પિટ્ટનો ને બીજા નાના પિટ્ટનો; અને બંને કારભારો ટોરિ પક્ષને લાભકારક નીવડ્યા.*

મોટા પિટ્ટનો પહેલો કારભાર: ઈ. સ. ૧૭૫૬-૬૧:—હોદ્દા ઉપર આવ્યા કેડે તુરત જ પિટ્ટે સ્કોટલેન્ડની પહાડી ટોળીઓનું નાનું લશ્કર તૈયાર કર્યું અને તેની સરદારી ટોળીઓના મુખીઓને જ આપી. આ કૃત્યથી સ્કોટલેન્ડના મજબુત ભોંકે: ઈંગ્લેન્ડ લશ્કરમાં દાખલ થયા અને તેમનો વિરોધ શાંત પડ્યો. નવા પ્રધાને હિંદી અને ઍલ્ફેન્ટિક મહાસાગરોમાં અને ઈંગ્લેન્ડની સામુદ્રધુનીમાં દરિયાઈ લશ્કરો મોકલ્યાં. આ કૃત્યથી ફ્રાંસનાં લશ્કરો અમેરિકામાં અને હિંદુસ્તાનમાં મરજી મુજબ હીલચાલ કરી શક્યાં નહી. પ્રશિઆ, હૅનોવર અને હેસેનાં રાજ્યોને તેણે છૂટે હાથે નાણું આપવા માંડ્યું. લડાઈની તમામ વિગતોને તે જાતે જોઈ જતો. ક્યાં કેટલાં લશ્કરો મોકલવાં, કેને કેને સરદારી આપવી, કેવી રીતે ફત્તેહ કરવી, એ બધી

---

* Qualities greater than his courage, his passionate love of liberty, his un-shakable attachment to the cardinal tenets of the Revolution Creed—a Protestant and constitutional Crown realizing with the co-operation of a free people the union of freedom with law—appealed to their imagination and touched all that was best in the nation. Pitt shared with Cartaret x x the prerogative of moving in the high and intoxicating atmosphere of great subjects, great empires, great characters, and effulgent ideas. His genius was inspired by a profound belief in the mission and destinies of his race and country and in the categorical imperative of national and imperial duty. "I will" implied "I can." To a generation enervated by selfish rivalries and cowed by repeated failures, he preached a new Imperial gospel and in unforgettable words gave voice to the inarticulate aspirations of a people's heart.

Robertson's *England under the Hanoverians*, P. 140.

(Methuen).

મુચનાઓ વિમતવાર તે પોતાના અમલદારોને આપતો. દેશનાં નૌકાસૈન્યને તેણે સુધાર્યું. તેણે બાહ્ય અને આંતર માણસોને વીણી વીણી તેમને જોખમદાર લશ્કરી હોદ્દાઓ અને કુલ સત્તા આપી. એક રામના જેટલી સત્તા પિટ્ઠ આ વખતે વાપરતો. ન્યૂર્ન પોતે તેની પાસે લાચાર બની જતો.* દરેક સિપાઈને અને સરદારને તેનાથી અન્ય પ્રોત્સાહન મળતું. ફ્રાંસનાં સંસ્થાનોને કબજે કરવાં, તેનો વેપાર તોડવો, ઑસ્ટ્રિયાના મહારાજ્યને હરાવવું, બ્રિટિશ વેપાર અને સામ્રાજ્ય વધારવાં, અને ફ્રેંચ નૌકાબળનો નાશ કરવો, એ પિટ્ઠના મુખ્ય ઉદ્દેશો હતા. એ જ કારણથી તેણે યુરોપમાં ઈંગ્લંડના મિત્રોને અને ફ્રાંસના શત્રુઓને મોંઘે માંગેલી મદદ મોકલી. તે કહેતો કે “America could be won in Germany”. ફ્રાંસને જર્મનીમાં થકવી દેવું એટલે આપોઆપ અમેરિકા ઈંગ્લંડનું થશે. પાદશાહીને તોડવી એટલે આપોઆપ ડાળખાં-પ્રાંતો-મરાઠાઓને મળી જશે એ બાહુરાવ પેશવાએ શાહ રાજને આપેલી સલાહ આપણને અહીં યાદ આવે છે. આ કથનનો અર્થ એટલો જ છે કે ફ્રાંસને અને ઑસ્ટ્રિયાને જર્મનીમાં દબાણમાં રાખવાથી ઈંગ્લંડ વિના વિરોધે કંનેડાનો ભોગવટો કરી શકશે. થયું પણ તેમ. જેમ જેમ બ્રિટિશ દરિયાઈ બળ વધતું ગયું તેમ તેમ વેપાર વધતો ગયો. પ્રજાને લડાઈનું ખર્ચ ભારે પડ્યું નહીં. પિટ્ઠે કાંઈ લડાઈની ખાતર લડાઈ કરવી નહોતી; પ્રશિયાની અને ઈંગ્લંડની સહીસલામતી સચવાય એટલે લડાઈ બંધ કરવી એમ તેનું માનવું હતું. પણ સ્પેઈનનાં અને ફ્રાંસનાં બધાં સંસ્થાનો અને તેમનો દેશાવરનો વેપાર ઈંગ્લંડ એકલું જ પચાવી પાડે એવી તેની સંકુચિત મહત્વાકાંક્ષાથી આખું યુરોપ પિટ્ઠના સામું ખડું થઈ જત. સુભાગ્યે, પિટ્ઠ ઝાઝા વખત સુધી સત્તા ઉપર રહ્યો નહી. ઉપરાંત, કંનેડામાં ફ્રેંચ સત્તાનો નાશ થયો એટલે ઈંગ્લંડનાં સંસ્થાનો કપરનો દાખ જતો રહ્યો અને તેઓ સ્વતંત્ર થઈ ગયાં. પિટ્ઠ મોટો જીત મેળવી આપનારો પ્રધાન (Organiser of Victory)

“Give me your confidence, Sir, and I will deserve it,”

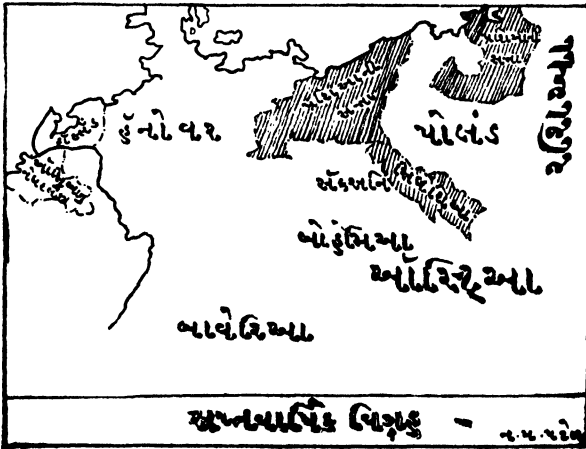
તેણે રાજને એક વાર કહ્યું. રાજએ જવાબ આપ્યો: “Deserve my confidence and you shall have it.”

§ “Commerce was made to flourish by War.”

અર્ધ મંચો એ વાત ખરી છે. પણ આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈ એ કે તેના વખતમાં ફેડરિક પ્રશિઆના રાજ્યતંત્રમાં બંધી સત્તા પોતાના હાથમાં રાખતો હતો. ઈંગ્લંડમાં પિટ્ટ અને પ્રશિઆમાં ફેડરિક-એ બંને કુલ સત્તા ભોગવતા હતા.* ક્યાંક કોઈ સામે ખાસ વિરોધ નહોતો.

સાત વર્ષનો મહાવિગ્રહ. ફ્રેન્સ ઉપર ફ્રેન્સ. ઇ. સ. ૧૭૫૬-૬૩:—પિટ્ટના ગુણદોષ અને તેનો કારભાર એ આપણે ઉપર તપાસ્યા. હવે સાત વર્ષના વિગ્રહ ઉપર આપણે આવીએ. આ વિગ્રહ યુરોપ, અમેરિકા, હિંદુસ્તાન, અને આફ્રિકા, એ ચાર ઠેકાણે ચાલ્યો: દરેક ભાગને આપણે અહીં એક સાથે ટૂંકામાં જોઈ જઈશું.

યુરોપ:—પહેલાં યુરોપીય વિગ્રહ આવવો જોઈ એ; કારણ કે તેના ઉપર તો આખી ઇમારતનું ચણતર હતું. પ્રશિઆનો રાજા ફેડરિક

શરુઆતમાં સેક્સનિ ઉપર ફરી વળ્યો અને ઇ. સ. ૧૭૫૭માં બ્રોહિમિઆનું મુખ્ય નગર પ્રાગ તેના કબજામાં જતું જતું રહી ગયું. પણ

જર્મની કહેવા મુજબ Under him for the first time administration and popularity were united."

લડાઈમાં ભરતીઓટ હોય છે તેમ તેના સનુઓ ખુદ બર્લિનમાં દાખલ થયા અને ઑસ્ટ્રિઆએ સિલેશિઆ પ્રાંત પાછો હાથ કર્યો. પણ ફ્રેડરિક આંખો જામ એમ નહોતો. તેણે ફ્રેંચ અને ઑસ્ટ્રિઆનાં લશ્કરોને હરાવ્યાં, ઇ. સ. ૧૭૫૭.

ઈંગ્લંડથી ડ્યૂક ઑફ કંબરલેંડ હેનોવર ગયો. પણ ઇ. સ. ૧૭૫૭માં ફ્રેંચોએ તેને સખ્ત હાર આપી એટલે તે શરણ થયો. પ્રિન્સ ફર્ડિનન્ડે ફ્રેંચોને હેનોવરની સરહદ ઉપરથી હાંકી કાઢ્યા, ઇ. સ. ૧૭૫૮. આ વખત દરમ્યાન પિટ્ટે ફ્રાંસના ઉત્તર કાંઠા ઉપર નાનાં લશ્કરો મોકલ્યાં. ઑર્મિરલ ઍસ્કંવને ટૂલોનના કાફલાને લાગોસ બે (Lagos Bay) આગળ હરાવ્યો. એસ્ટ આગળ બેગા થએલા ફ્રેંચ નૌકાસૈન્યને હોકે-Quiberon Bay-કિબેરોં બે આગળ વીખેરી નાંખ્યું. ફ્રેંચ પ્રધાન વ્વાસલ (Choiseul) ઇંગ્લંડ, આયર્લેંડ અને સ્કૉટલેંડ ઉપર સવારી મોકલવાની યોજના કરતો હતો તે આ ફત્તેહોથી બંધ થયું.

રશિઆએ પહેલાં તો પ્રશિઅન લશ્કરોને હરાવ્યાં હતાં. પણ પછી ફ્રેડરિકે ઝારને સાચવી શક્યો, ઇ. સ. ૧૭૫૭-૫૮. તેથી ઇ. સ. ૧૭૬૨માં રશિઆના નવા રાજા ઝાર પિટરે ફ્રેડરિક સાથે સુલેહ કરી, જો કે તેના મરણ પછી ઝારીના કંથેરિને ફરી લડાઈ જાહેર કરી.

અમેરિકા:—લડાઈ જાહેર થયા પછી પિટ્ટે અમેરિકામાં લશ્કરો અને નૌકાસૈન્યો મોકલ્યાં. શરુઆતમાં ઇંગ્લેન્ડ લશ્કર ટિકાંદરોગાનો કિલ્લો લેવા ઉપડ્યું પણ તેમાં ફત્તેહ મળી નહી. એક લશ્કરે દુકવેસ્તેનો કોટ કબ્જે કર્યો. બીજું લશ્કર સર જેફ્રી ઍમ્હર્સ્ટ (Sir Jeffrey Amherst and Wolfe) અને વૂલ્ફની સરદારી નીચે હતું. આ બે યુવાન સરદારો લૂખ્ખર્ગ સર કરી ક્વિબેક શહેર સામે રવાના થયા; ક્વિબેકનો કિલ્લો કુદરતથી સુરક્ષિત હતો. તેની બંને બાજુ પર્વતો અને નદીઓ હતાં; માત્ર ઉત્તરે જ જવાનો રસ્તો હતો: વળી ફ્રેંચ સરદાર મૉંતકાલે (Montcalm) તેનું બચાવકામ સારી રીતે સુધાર્યું હતું. તે પોતે બણે જ બાહોશ સરદાર હતો. પ્રથમ તો નદીની વચમાં એક નાના બેટ ઉપર વૂલ્ફે મુકામ કર્યો. પછી બે બાજુથી તેપોનો આરો ચલાવી તેણે ક્વિબેક શહેર

પામમાલ કરી નાંખ્યું. ઉત્તરના અચાવકામ ઉપર તેણે એક વાર ઓચિતો છાપો માર્યો. પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહી. તેથી કિંગ્મેકની પેલી પારની ટેકરીઓ ઉપર તેણે લશ્કર ફેરવ્યું અને એ જ વખતે શત્રુને ભોળવવા માટે મુખ્ય અચાવકામની જગ્યા ઉપર નામને તોપનો મારો ચલાવ્યે રાખ્યો. મૉનકામે આવી ખચર પડતાં તમામ લશ્કર વૂદ્ધનાં માણસો સામું ખડું કર્યું. યુદ્ધમાં વૂદ્ધનાં માણસો ફાળ્યાં. પણ વૂદ્ધ પોતે ધાયલ થયો ને થોડા વખતમાં મરી ગયો. મરણ પહેલાં તેને ખચર પડી કે કિંગ્મેક સર થયું છે. તે બોલ્યો “God be praised; I now die in peace.” સપ્ટેમ્બર, ઇ. સ. ૧૭૫૬. ફ્રેંચ સરદાર પણ ધાથી મરી ગયો. ઍમ્હર્સ્ટે મોટ્રિઅલ સર કર્યું. ફ્રેંચ ઉપર આવી રીતે ઈંગ્રેજ વાવટો ફરકતો થયો.

ઈંગ્રેજોએ વેસ્ટ ઇન્ડીઝ ટાપુઓમાં માર્ટિનિક અને ગ્વાડેલૂપ, સેન્ટ લુશિઆ, ગ્રેનેડા, સેન્ટ વિન્સેન્ટ, વિગેરે સર કર્યાં, ઇ. સ. ૧૭૬૦. ઇ. સ. ૧૭૬૧માં બેલ આઇલ (Belle Isle)નો ટાપુ પડ્યો. સ્પેઈન લડાઈમાં જીત્યું ત્યારે ઈંગ્રેજોએ હવાના અને મનિલા જીતી લીધાં, ઇ. સ. ૧૭૬૨.

આફ્રિકા:—ઈંગ્રેજોએ ગોરી (Goree)નો ટાપુ તથા સેનિગાલ નદી ઉપરના ફોર્ટ લૂઈના કિલ્લાને તાબે કર્યાં, એપ્રિલ-ડિસેમ્બર, ઇ. સ. ૧૭૫૮.

હિંદુસ્તાન:—આપણા દેશમાં આ વખતે ક્લાઈવે સિરાજ-ઉદ-દૌલાને પ્લાસિની રણબૂમિ ઉપર હરાવ્યો અને બંગાળ ને બિહારની નવાબી મીરજીરને આપી. ઈંગ્રેજોએ ફ્રેંચ થાણું ચંદ્રનગર પણ કબજે કર્યું, સપ્ટેમ્બર, ઇ. સ. ૧૭૫૭. કર્ણાટકમાં લાલી અને ખુસિ મદ્રાસ લઈ શક્યા નહી. સર આયર ફૂટે તેમને વાંદિવાશ આગળ હરાવ્યા, ઇ. સ. ૧૭૬૦. ઇ. સ. ૧૭૬૧માં પોંડિચેરિ ઈંગ્રેજોને શરણ ગયું. તેથી હૈદરાબાદમાંથી અને ઉત્તર સરકારમાંથી ફ્રેંચ સત્તા નામુદ થઈ ગઈ.

સ્પેઈન સામે વિગ્રહ : ઇ. સ. ૧૭૬૧-૬૩:—ફ્રેંચને ઈંગ્લેંડે કબજે કર્યું એટલે અમેરિકાનું ફ્રાંસ અને ઈંગ્લેંડની સત્તાનું સમતોલપણું ચાલ્યું ગયું. ફ્રેંચ સંસ્થાનેના નાશમાં સ્પેઈનમાં સંસ્થાનેનો નાશ છુપાઈ રહ્યો હતો, તે કોઈ પણ બુદ્ધિશાળી સ્પેનિશ મુસદ્દી સમજ્યા વગર તો રહે નહીં.

ઇંગ્લેન્ડ નાવિકો સ્પેઇનનાં વેપારી વહાણો ઉપર હુમલાઓ કરતા હતા. ઇંગ્લેન્ડ સંસ્થાનિકો સ્પેઇન પાસેથી હૉન્ડુરાસમાં લાકડાં કાપવાનો હક માગતા હતા. ન્યુફાઉન્ડલૅન્ડમાં માછી મારવાના હકનું સમાધાન થયું નહોતું. સ્પેઇન અને ફ્રાંસ ધણો વખત થયાં કૌટુંબિક કરારો (Family Compact)થી એક થઈ ગયાં હતાં. તેથી સ્પેઇન સામે ઇ. સ. ૧૭૬૨માં લડાઈ ગઢેર કરવામાં આવી. પરિણામે ઇંગ્લેન્ડે સ્પેઇનનાં સંસ્થાનો તાબે કર્યાં.

રાજાનું મરણ:—આવી રીતે ઇંગ્લેન્ડને ચોમેર ફત્તેહો મળ્યે જતી હતી, તેવામાં ઇ. સ. ૧૭૬૦ના ઑક્ટોબરમાં રાજા જ્યોર્જ મરી ગયો. તેના મરી જવાથી પિટની પરિસ્થિતિ ફરી ગઈ.

પૅરિસનો કરાર. ઇ. સ. ૧૭૬૩:—ફ્રાંસ, ઑસ્ટ્રિયા, સ્પેઇન, બ્વેરિયા, સેક્સનિ, પોલૅન્ડ અને રશિયા વિગ્રહથી ઢંટાળી ગયાં હતાં. ઇંગ્લેન્ડમાં નવા રાજા જ્યોર્જને લડાઈ જોઈતી નહોતી. પિટ સત્તા ઉપરથી ખસી ગયો અને બ્લૂટ મુખ્ય પ્રધાન થયો. તેથી ઇ. સ. ૧૭૬૩માં પૅરિસ મુકામે કોલકરારો ઉપર સહીઓ લેવામાં આવી. ઇંગ્લેન્ડે ફ્રાંસ પાસેથી માઇનાર્કો, કેનેડા, નૉવાસ્કોશિયા, કેઇપ ઓરેન, ઍનેડા, સેઇન્ટ વિન્સેન્ટ, ડૉમિનિકા, ડ્રૉબેગો અને સેનિગાલ લીધાં અને સ્પેઇન પાસેથી ફ્લૉરિડા લીધું. ઇંગ્લેન્ડે ફ્રાંસને બેન્ગાલ, ગ્વાટેમૅલ, મેરિ, ગેનાટિ. માર્ટિનિક, સેઇન્ટ લ્યુશિયા અને ગોરી (આફ્રિકામાં) પાછાં આપ્યાં. સ્પેઇનને ફ્રાંસને લૂઈસિયાના આપ્યું. જર્મનીનો બધો ભાગ ફ્રાંસે મૂકી દીધો. સ્પેઇનના બીજા હકો નાબુદ થયા. પણ તેને હંવાના અને મનિલા પાછાં મળ્યાં. ફ્રેન્ચો પાસે પોંદિચેરિ વિગેરે પાંચ થાણાં રહેવા દેવામાં આવ્યાં.

આ વિગ્રહથી યુરોપની પરિસ્થિતિ ફરી ગઈ. હવે પ્રશિયા પહેલી પંક્તિનું રાજ્ય થયું અને ફ્રાંસ તથા ઑસ્ટ્રિયા સાથે તે હરીફાઈ કરવા લાગ્યું. ઇંગ્લેન્ડે અમેરિકામાં, આફ્રિકામાં અને હિંદમાં સારા લાભો મળ્યા. જો પિટ સત્તા ઉપર રહ્યો હોત અથવા બ્લૂટે વધારે ચાલાકી બતાવી હોત તો ઇંગ્લેન્ડને વધારે લાભો મળી શકત. ફ્રેન્ચિક બચી ગયો, એ બાબત ખરી છે. પણ બ્લૂટે ઘણું સારું તેનાથી છત્તી મસબતો કરી. તેથી યુરોપનાં રાજ્યોને ઇંગ્લેન્ડના કારભારનો બરોસો ભીડી ગયો. ફ્રાંસનું નૌકાબળ નબળું

થઈ ગયું. ઈંગ્લંડનો વપાર વધ્યો. સ્પેઈનનું રાજ્ય ત્રીજી પંક્તિનું થઈ ગયું. અમેરિકામાં ફ્રેંચ સત્તા નાબુદ થઈ. લાંનાં ઈંગ્રેજ સંસ્થાનો નિર્ભય થયાં. ઈંગ્લંડના પરરાજ્યો સાથેના વ્યવહારમાં એકદમ ફેરફાર થઈ ગયો; કારણ કે તેને હવે આખી પૃથ્વી ઉપર હિત સાચવવાનું આવ્યું. આ તમામ લાભો પિંદને પ્રતાપે મળી શક્યા હતા.

પ્રકરણ ૪થું

વાઙ્મય, કળા, વિજ્ઞાન, આર્થિક સ્થિતિ.

ઈ. સ. ૧૬૮૮ની રાજ્યક્રાંતિની અસર ઈંગ્લંડના વાઙ્મય ઉપર થઈ. લૉક (Locke) નામના ફિલસુફે તે બનાવને અનુમોદન આપ્યું. બકલે, લૂમ, બટલર, વિગેરે ફિલસુફા થઈ ગયા. ઑલિંગગ્રોવે “*On the Idea of a Patriot King*” નામે ગ્રંથ લખ્યો. તે બ્હિગોનો મોટો શત્રુ હતો.*

સાહિત્યમાં ઍડિસન પ્રભાણુભૂત મનાતો. તે ‘*Tatler*’ અને ‘*Spectator*’ નામનાં પત્રોમાં વાઙ્મયના પ્રશ્નો ચર્ચતો. અલેક્ઝાન્ડર પોપ (Pope) જાણીતો કવિ થઈ ગયો, જે કે કવિતાને તેણે એકદમ કૃત્રિમ બનાવી દીધી. તેનાં ‘*Rape of Locke*’ અને ‘*Essay on Man*’—એ કાવ્યો જાણીતાં છે. હાસ્ય અને કટાક્ષનું સાહિત્ય લખવામાં સ્વિફ્ટ મુખ્ય થઈ ગયો. એ વખતના લેખકો ગ્રીક અને લૅટિન લેખકોનું અનુકરણ કરતા. જૉન્સન† તો પોતાનાં લખાણોમાં એ સાહિત્યના જ શબ્દો વાપરતો. કેટલાકોએ તે સાહિત્યની અનુપમ કૃતિઓનાં સારાં સારાં બાષાંતરો કર્યાં. જેમકે પોપે “*ઇલિઅડ*”ને ઈંગ્રેજીમાં બિતાર્યું. રાજકારણને પણ સાહિત્યમાં બિતારવામાં આવ્યું: જેમકે

* ડૉ. જૉન્સન તેને વિષે એક વાર આ શબ્દો બોલેલા: “He was a scoundrel for charging a blunderbuss against religion and morality, and a coward because he had no resolution to fire it off himself.”

† ડૉ. જૉન્સને રચી લેખક કહી ગયો છે કે “Johnson made the little fishes talk like whales.”

સ્વિકૃત 'Gulliver's Travels' અને ડેફોક્લ 'Robinson Crusoe,' ઍડિસનકૃત 'Cato' અને 'Sir Roger de Coverly,' નાટકો, ઑપેરા, હવે દાખલ થયાં: દાખલા તરીકે ઍડિસનકૃત 'Rosamond.' સંગીત અને અભિનયની કળાઓ વિકાસ પામી શકી. નિબંધો લખવાની પ્રથા ચાલુ થઈ. ઍડિસનનાં પત્રોએ* લોકોની વૃત્તિને સારી રીતે કેળવી. વર્તમાનપત્રોની સંખ્યા અને વગ વધ્યાં. લેખકોને અત્યાર સુધી મોટા અમીરો ઉત્તેજન આપતા. હવે પ્રકાશકો (Publishers) બહાર પડ્યા. પત્રલેખન હવે ઉપયોગી સાહિત્ય તરીકે ગણવા માંડ્યું. ચેસ્ટરફીલ્ડના કાગળો (Letters) હજુ આપણે ત્યાં વંચાય છે. તે ક્ષેત્રમાં હૉરેસ વૉલ્પોલ અને ગ્રે ખાસ જાણીતા થઈ ગયા. લોકો મુસાફરીના શોખીન થયા. ચિત્રલેખન, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, નકશીકામ, વિગેરેનો સારો વિકાસ થયો. લોકો સિક્કા, જીવડાં, પક્ષી, પશુ, વિગેરેનો સંગ્રહ કરતાં શીખ્યા.

આ જમાનામાં ઈંગ્લંડમાં ગરમ કાપડ, કાગળ, રેશમી માલ, સુતરાઉ માલ, છાપણી, વગેરે દુનર-ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયો.

છતાં ઇંગ્લેજ સંસ્કૃતિમાં ઘણી ખામીઓ હતી. પાકા રસ્તાઓ હજુ થયા નહોતા. લોકો ઘોડા ઉપર બેસી મુસાફરી કરતા. માલ પશુઓ ઉપર લઈ જવામાં આવતો. માડીઓ બહુ નહોતી. લુંટારાઓ ત્રાસ આપતા. દરજીઓ મોંઘા અને ઓછા હતા. શેરીઓ ગંદી, પાણી ખરાબ, અને ઘર અંધારાં હતાં. ખુનો ખૂબ થતાં. છોકરાં ઉપર ખાસ ધ્યાન આપાતું નહી. લોકો નિરક્ષર હતા. પુરુષો સ્ત્રીઓ તરફ માન ધરાવતા નહી. અજ્ઞાન ઘણું હતું.

છતાં એ જમાનામાં કેટલાક પ્રતિભાશાળી પુરુષોના પ્રતાપે ઇંગ્લેજે આખી પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરવાની લાયકાત ધરાવતા થયા.

---

* પૌતાના પત્ર 'Spectator'માં તેણે એક વાર લખ્યું હતું કે "I shall be ambitious to have it said of me that I have brought philosophy out of closets and libraries, schools and colleges, to dwell in clubs and assemblies, at tea-tables and in coffee-houses."

પ્રતિભા, બુદ્ધિ, અને આવડતનાં સારાં ફળોનો ખીન્ને આદર્શ-નમુનો ઇતિહાસમાં ક્યાં મળી શકશે?

મેથડિસ્ટપંથ:—ખીજા જ્યોર્જના વખતનું ચર્ચ સડેલું હતું. ચર્ચના સભ્યો લોકોની આત્મિક ઉન્નતિ તરફ દુર્લક્ષ આપતા અને જમીનનું ઉત્પન્ન પોતાના ઉપભોગમાં વાપરતા. લોકોને ખરી જગૃતિ આપનાર ચર્ચ નહીં પણ વેઝ્લી ભાઈઓ હતા. જહોન અને ચાર્લ્સ વેઝ્લીનો જન્મ અનુક્રમે ઇ. સ. ૧૭૦૩માં અને ઇ. સ. ૧૭૦૭માં થયો હતો. તેમની માએ બંનેને સારી કેળવણી આપી હતી. બંનેએ ઑક્સફર્ડમાં અભ્યાસ કરેલો. ત્યાંની ધાર્મિક પરિસ્થિતિથી કંટાળી જઈ તેમણે આકરા નિયમો પાળવા માંડ્યા. તેમની અતિ નિયમિતતા જોઈને લોકોએ તેમને (Methodists)નું ઉપનામ આપ્યું. તેમણે ધર્મનો ઉડો અભ્યાસ કર્યો નહોતો. પણ લોકોમાં તેમણે તીવ્ર ધાર્મિક જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી. જહોન વેઝ્લી પહેલાં જ્યોર્જિઆ (અમેરિકા) ગયો. પણ ઇ. સ. ૧૭૩૮માં તે પાછો આવ્યો. ત્યારથી તે ડેક ઇ. સ. ૧૭૯૧ સુધી તેણે મનુરો-કોલસાની ખાણોમાં કામ કરવા-વાળાઓને ઉપદેશ આપ્યા કર્યો. તેના જેવા જબરદસ્ત વક્તા ભાગ્યે જ હશે. હજારો જીવોને તેના ઉપદેશો અધમ ગતિથી અને દુર્ગુણથી બચાવી લીધા. વેઝ્લીએ પોતાના સંઘની સારી વ્યવસ્થા કરી. તેની પ્રવૃત્તિનું બહુ સારું પરિણામ આવ્યું. ક્રાઈસ્ટના ધર્મનો ખરો બોધ થવાથી અનેક દુરાચરી અને અસંતોષી લોકો સન્માર્ગે વળ્યા. પ્રજામાં મોટો રાજકીય ઉત્પાત થયો નહીં. શરુઆતમાં વેઝ્લીને વ્હાઈટફીલ્ડ નામનો માણસ ઉપયોગી થયો હતો. પણ પાછળથી મતભેદ થતાં બંને છૂટા પડી ગયા હતા. અત્યારે ઇંગ્લંડ, સ્કોટલંડ અને અમેરિકાના મેથડિસ્ટો લાખો રૂપીઆ ખરચી એશિયા વિગેરે ખંડોમાં કેળવણીની અને આરોગ્યની અનેક સંસ્થાઓ નીભાવે છે. આપણા ગૂજરાત દેશમાં પણ તેમની અનેક સંસ્થાઓ છે.

પ્રકરણ પમું

રાજા ત્રીજો જ્યૉર્જ : રાજા અને બિહગ અમીરાત

ઈ. સ. ૧૭૬૦-૧૮૨૦

મહુમ રાજા બીજા જ્યૉર્જનો પૌત્ર: ત્રીજો જ્યૉર્જ રાજા:—
રાજા ત્રીજો જ્યૉર્જ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેત્રીસ વર્ષનો હતો. નવો
રાજા સહૃદય, કર્તવ્યનિષ્ઠ, નિયમિત,*

ચારિત્ર્યમાં એકદમ સારો, ઘોડાઓ,
ડુક્કરો, ખેતી વિગેરેનો શોખીન, સાદો,
લોકોને ખૂશ રાખી શકે તેવો,
ગરીબો પ્રત્યે દયાળુ, મીલનસાર.
ધર્મિષ્ઠ, પવિત્ર અંતઃકરણવાળો,
મનસ્વી, હિંમતવાળા, સમજુ, અને
એક મધ્યમ વર્ગના ઇંગ્લેન્ડ
જેવો હતો. બાપ તેને

ત્રીજો જ્યૉર્જ

બાર વર્ષનો મૂકીને મરી ગયો

હતો. તેથી તેને તેની મા પ્રિન્સેસ ઑગસ્ટાની સંભાળ નીચે રાખવામાં
આવ્યો હતો. ઓગનની સાથે ઘણો વખત રહેવાથી નવા રાજાને માણસ-
જાતનો કે કારભારનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો નહોતો. રાણી ઑગસ્ટા
સંકુચિત, સ્વચ્છંદી, આપખુદ અને ખટપટી હતી. તેની છાપ નવા
રાજાના ઉપર પડી અને રાજા ઘણો હઠીલો થયો. બીજાના વિચારો
વિષે તેને જરા પણ સન્માન રહ્યું નહીં. તે પોતાના જ પ્રધાનો સામે
ખટપટ કરતો. જે કોઈ તેને અસંતોષ આપતું તેના સામે તે ઘણો ખાર
સખતો. જ્યૉર્જ ઘણો લોભી અને કૃપણ હતો. તેને તાજની સત્તાનો

• એટલે સુધી કે કાગળો લખતી વેળા તે તારીખ, વાર, કલાક અને
મિનિટો પણ મથાળે નોંધતો.

બોયો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો હતો. તેની મા બાળરાજને રોજ કહેતી કે “જ્યોર્જ, જોજે; ખરે રાજ થજે.” રાજના નાનપણના શિક્ષક અને ઑગસ્ટના ખાસ માનીતા અર્લ ઑફ બ્યૂટે આ વિચારને પુષ્ટિ આપી. ત્રીજો જ્યોર્જ પોતાને સાચો ઇંગ્લેન્ડ માનતો. તે કહેતો કે “I glory in the name of Britain.” અલખત, મરણ સુધી તે પ્રજાપ્રિય રહી શક્યો, છતાં તેને મહાન્ સિદ્ધાંતો, મહાન્ પુરુષો, મહાન્ સંયોગો અને જે મોટા યુગપરિવર્તનનો અનુભવ દેશ લેતો હતો તેમનો જરાય ખ્યાલ નહોતો; તેના બિનઅનુભવી અને નિરુત્તર મગજને તે વિષે લેશમાત્ર સમજ પડતી નહી. જ્યોર્જ જપ્પરદસ્ત હીકમત અને કુનેહવાળો હતો. બલા-ભલા લોકપ્રિય પ્રધાનોને પણ તેણે થકવી દીધા. તેની હઠીલાઈથી ઇંગ્લેન્ડે અમેરિકા ખોયું; પણ એ જ હઠીલાઈથી ટોરિ પક્ષને “નવો અવતાર આવ્યો” અને બ્લિગ કુટુંબોની સત્તાનો વિનાશ થયો. જ્યોર્જ પ્રધાનો ઉપર, પ્રજા ઉપર, અને સંતાનો ઉપર આપખુદ સત્તા ભોગવવાની ઇચ્છા કરતો અને બધાં પોતાની ખાનગી મીલકત હોય એમ તેમની સાથે તે વર્તતો.

બ્લિગ કુટુંબોની એકહથ્થુ સત્તા:—પહેલા જ્યોર્જ અને બીજા જ્યોર્જ પોતાના અમલ દરમ્યાન બ્લિગ આગેવાનોને મુખ્ય કારભારીઓ તરીકે રાખ્યા હતા. તેમને ટોરિઓનો વિશ્વાસ નહોતો. વળી પ્રિટેન્ડરોનું જોર તો હતુંજ. તેથી તેમણે બ્લિગ લોકોને મુખ્ય સત્તા આપી દીધી. બ્લિગ કારભારી-ઓએ આ એકહથ્થુ સત્તા ઇ. સ. ૧૭૬૧ સુધી એટલે લગભગ ૫૩ વર્ષ સુધી ભોગવી. તે વખત દરમ્યાન સમસ્ત રાજ્યતંત્રમાં તેમણે પોતાના લોકોને ભરી દીધા. તાજની અને પાર્લમેન્ટની તમામ સત્તા તેમને હાથ હતી. આ સત્તાનો તેમણે છૂટથી ઉપયોગ કર્યો. તેમણે પોતાના તંત્રને સમજાવનાવી દીધું. એક બ્લિગ અમીર રાજાની આંખે ચડે, તો બીજો બ્લિગ અમીર સત્તા ઉપર આવે; તે અળખામણો થાય તો વળી ત્રીજો બ્લિગ અમીર સત્તા ઉપર આવે. પણ કારભારમાં બ્લિગ સિવાય બીજો માણસ આવવો જોઈએ નહી, એ સૂત્ર ઇ. સ. ૧૭૧૪થી ઇ. સ. ૧૭૬૧ સુધી અખંડ ચાલ્યું આવ્યું. હાઉસ ઓફ કૉમન્સની તમામ જગ્યાઓ થોડાએક બ્લિગ અમીરો ખરીદી લેતા; તેઓ મતદારોને પૈસા આપી ખંડી લેતા; બીજાઓને

અગત્યના હોદ્દાઓ આપતા; જુદે જુદે પ્રકારે તેઓ પાર્લમેન્ટમાં પોતાની બહુમતી સાચવી લેતા. આ પદ્ધતિથી ચોક્કસ ફાયદાઓ થયા. જેમકે ઇ. સ. ૧૯૮૮ના સિદ્ધાંતો સર્વમાન્ય બન્યા, યૂરોપમાં ઇંગ્લંડનું વખન વધ્યું, દુનિયામાં તેનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું, ખુદ દેશમાં પ્રિટેરોની સવારીઓ નિષ્ફળ ગઈ, પાર્લમેન્ટનો અંકુશ દૃઢ થયો અને પાર્લમેન્ટ કામકાજના નિયમો નક્કી કર્યા. રાજ્યતંત્ર બહુમતીવાળા પક્ષ મારફત ચાલવું જોઈએ એ ઉપયોગી સૂત્ર સ્વીકારાયું, અને બીજા જોઈએનો પક્ષ સમૂળગો નાશ પામ્યો. અલબત્ત, બિહગ કારભાર શેતરંજની બાજુ જેવો થઈ ગયો એ ખરું છે. બિહગ અમીરો ધણી વાર સ્વદેશનું હિત ભૂલી જતા. છેલ્લાં વરસોમાં તેમનો કારભાર સંકુચિત, સ્વાર્થી, ખટપટી અને લાંચીઓ થઈ ગયો. તેમનામાં વિરોધ, ખટપટ, તકરાર, મતભેદ વધી પડ્યાં. ટોરિઓએ આ નવી પરિસ્થિતિ સ્વીકારી લીધી. તેઓ હંનોવર વંશના રાજની ભક્તિ કરવા લાગ્યા. બોલિંગબ્રોકે પોતાના ‘*The Idea of a Patriot King*’ નામના પુસ્તકમાં આ વિચારને જાહેર કર્યો અને એ વિચારની આગેવાંની નવા રાજ્યએ લીધી.

ત્રીજા જયોર્જનું નવું રાજ્યતંત્ર. રાજના માણસો (*The King's Friends*). ટોરિ પક્ષનો નવો અવતાર:—બોલિંગબ્રોકે એવું જાહેર કર્યું હતું કે બિહગ કુટુંબોએ ઇંગ્લંડના રાજ્યોને ગુલામ બનાવી દીધા છે તેનો હવે અંત આવવો જોઈએ. તેણે બિહગ અમીરાતના પચાસ વર્ષના અમલની બ્રહ્મા બતાવી આપી અને ટોરિઓને રાજ્યોની વડારે ચડવાનો ઉપદેશ આપ્યો. હંનોવર વંશના પહેલા બે રાજ્યોના પાટવી કુમારો પોતાના ગાપ અને તેના બિહગ કારભારીઓ વિરુદ્ધ રહેતા. તેના લાભ લઈ આ પ્રતિભાજ્ઞાળી લેખકે ટોરિઓને તેમની આસપાસ ગોઠવ્યા અને તે પક્ષને ડિસેંટ્રોનો માનીતો. નવા વંશની પ્રીતિનું પાત્ર, અને ઇ. સ. ૧૬૮૮ની રાજ્યક્રાંતિનો પક્ષપાતી બનાવ્યો. રાજ્યએ બધી પક્ષાપક્ષી બંધ કરી દેશનું ખર્ચ હિત જ લક્ષમાં લેવું. કારભારમાંથી બ્રહ્મા અને પક્ષપાત દૂર કરવાં અને બાહ્યેશ મુસદ્દીઓને જ પ્રધાનપદ આપવું, પ્રધાનો રાજ્યને જ જવાબદાર રહે, પાર્લમેન્ટને નહીં. એ પ્રકારે પ્રજાને એક જ વર્ગના

સંકુચિત અમલથી છૂટી કરવી, રાજ્યએ ગાદી સંભાળવી એટલું જ નહીં પણ રાજ્ય અને અમલ બંને કરવાં, (To reign and to govern) એવો બોધ તેણે પોતાના પુસ્તકમાં આપ્યો. ધણા વિદ્વાનોએ આ મતને પુષ્ટિ આપી. મધ્યમ વર્ગના માણસો, ઍંગલિકનો અને જમીનદારો, એ મતમાં ભળ્યા. ઇંગ્લંડના રાજ્યો પાસે અખૂટ સત્તા હતી. અત્યાર સુધી આ સત્તાના ભંડારની ચાવી જિહ્વ પ્રધાનોએ પોતાના હાથમાં રાખી હતી. તે ચાવી હવે ટોરિ આગેવાનોને સોંપવામાં આવી. રાજ દરેક બાબતને ઝીણવટથી જાતે તપાસવા લાગ્યો. પરદેશ ખાતું, લસ્કર, નૌકાસૈન્ય, રાજને મળતી હાથ-ખરચી, સ્કૉટલંડ અને આયર્લેન્ડનું તમામ રાજ્યતંત્ર, હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝ, જુદાં જુદાં ખાતાંઓ, એ બધી સંસ્થાઓ રાજ્યએ પોતાના કબજામાં લીધી અને તેનો લાભ ટોરિઓને આપ્યો. આ નવા માણસો “રાજના મિત્રો” (King's Friends) કહેવાયા. રાજ્યએ નવા ધોરણનો સ્વીકાર કર્યો એટલે ટોરિ પક્ષ ફરીથી રાજ્યતંત્રમાં દાખલ થયો. યુવાન રાજ પોને ટોરિઓનો આગેવાન બન્યો. જિહ્વ અમીરાતનું બળ ભાંગી ગયું અને જિહ્વ પક્ષે પણ થોડી મુદત પછી નવો અવતાર લીધો. પાર્લમેન્ટમાં બહુમતી, તાજની સત્તાનો પ્રધાનોને હાથે અમલ. બધા પ્રધાનો એક જ પક્ષના, એકંદર પ્રજા તરફ રાજ્યતંત્રની જવાબદારી, એ નવી ફિલસુફીનાં મુખ્ય સૂત્રો થયાં. તે સૂત્રો કાળક્રમે ટોરિઓએ સ્વીકાર્યાં. ત્રીજા જ્યૉર્જનું ધોરણ ઘણું સ્થળે બતાવવામાં આવે છે તેવું મેલું નહોતું. તેને માટે સમગ્ર ઐતિહાસિક કારણો હતાં *

---

*It was a pleasing novelty to have a king, who declared-
 “He gloried in the name of Britain”; The trouble only began when it was found that he expected our Britons equally to glory in him...Let us not, however, be mistaken. It was no Stuart despotism, with which England was now threatened. George III was not fool enough or bold enough for that. His idea was rather to work *through* the constitution than against it, not to make Parliament his enemy, but to nurse it,

ન્યાયોર્જના ધોરણનો અમલ. જુદાં જુદાં વિહગ પ્રધાનમંડળો. ઇ. સ. ૧૭૬૨-૧૭૭૦. રાજાની ફત્તેહ:—નવી નીતિનો અમલ કરવા માટે પ્રથમ બે બાબતોની જરૂર હતી: (૧) ફાંસ સાથે સુલેહ કરવી અને (૨) પિટ્ટને પ્રધાનમંડળમાંથી રજા આપવી. તેથી નવા રાજા જ્યોર્જ પોતાની માના માનીતા અને પોતાના એક વારના શિક્ષક અર્લ બ્યૂટ (Earl of Bute) ને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો. બ્યૂટે ફાંસ સાથે પેરિસ મુકામે ફેરિકથી છાની સુલેહ કરી, ઇ. સ. ૧૭૬૩. તેથી પિટ્ટ રાજનામું આપ્યું. રાજાની મા રાણી ઓગસ્ટાને આ બાબતોની ખબર પડી ત્યારે તે બોલી બહી કે “Now, my son is King of England.”

સુલેહ થઈ અને પિટ્ટનું જોર ગયું એટલે બ્યૂટે રાજનામું આપ્યું. તેથી રાજાએ ગ્રેન્વિલ નામના વિહગ અમીરને દેશનો કારભાર સોંપ્યો. બેડફોર્ડ (Bedford) નામનો બીજો વિહગ અમીર ગ્રેન્વિલને કારભારમાં મદદ કરતો હતો. આ અમીરો ઇ. સ. ૧૭૬૫ સુધી કારભાર ઉપર રહ્યા. તેમણે વિલ્કસ ઉપર કામ ચલાવ્યું અને અમેરિકાનાં સંસ્થાનો ઉપર દસ્તાવેજો માટે નવો લાગો (Stamp Fees) નાંખ્યો. પણ રાજા માંદો પડ્યો ત્યારે તેમણે રાણી ઓગસ્ટાના હાથમાં કારભાર ન જાય તેવી ખટપટ કરી. તેથી તેઓ અજબામણા થઈ ગયા અને ઇ. સ. ૧૭૬૫માં તેમણે રાજનામું આપ્યું.

જ્યોર્જ હવે માર્કિવસ ઓફ રૉકિંગહામ નામના પ્રામાણિક, ઉદાર, પણ બિનઅનુભવી અને જુવાન વિહગ અમીરને મુખ્ય પ્રધાનનો હોદ્દો આપ્યો. વિખ્યાત વક્તા અને લેખક એડ્મન્ડ બર્ક (Edmund Burke)

---

wheedle it, master it, and so use it as his tool. In other words, George attempted what no other monarch has attempted since, to engage in party politics, to form in Parliament a chorus of his followers, and manage the country's business as his own

History of England, P. 120, Vol III, by Robertson.

(Methuen)

આ મંત્રીમંડળમાં સભાસદ હોવાથી તેને સારી ખ્યાતિ મળી છે, જો કે વસ્તુતઃ રૉકિંગહામના મંત્રીમંડળ વિષે ઈંગ્લંડમાં ખીલકુલ સારો અભિપ્રાય નહોતો. મુસહીઓ રૉકિંગહામની આગેવાની વિરુદ્ધ હતા. તેથી ઇ. સ. ૧૭૬૬માં રાજ્યએ તેને રજા આપી પિટને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો.

પણ પિટ મુખ્ય પ્રધાનનું પદ માત્ર એ વરસ માટે ભોગવી શક્યો. તેણે પોતાના કારભારી મંડળમાં યધા પક્ષોના માણસોને દાખલ કર્યા. તેમણે અમેરિકાનાં સંસ્થાનોના ગભરાટને ઓછો કરવા તથા વિલ્કસના પ્રકરણનો સંતોષકારક નિકાલ લાવવા પ્રયત્નો કર્યા. પણ તેમનામાં સંપ નહોતો અને તેઓ નાની બાબતોમાં પણ અંદર અંદર લડતા હતા. વળી પિટ પોતે એ વખતે અર્લ ઑફ ચેમ્બ તરીકે હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્સમાં બેસતો હતો. હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં ખાસ આગેવાનનું કામ કરે એવો કોઈ મુસદ્દો તેના મંત્રીમંડળમાં નહોતો. પિટ પોતે માંદો રહેતો અને મંત્રીમંડળની સભાઓમાં ભાગ્યે જ હાજરી આપી શકતો. કારભારની મુખ્ય જવાબદારી ઍક્ટન નામના જિહગ અમીર ઉપર આવી પડી. પણ તે પિટ જોવો લોકપ્રિય કે બાહોશ નહોતો અને રાજ્યના મિત્રો તેની સામે હતા. તેથી ફંટાળી જઈ તેણે ઇ. સ. ૧૭૭૦માં રાજ્યનામું આપ્યું એટલે પિટના કારભારનો અંત આવ્યો. આ તેનો છેલ્લો કારભાર હતો. રાજ્યએ હવે પોતાના માનીતા લૉર્ડ નૉર્થને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૭૮ના મે માસમાં પિટ હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં અમેરિકાનાં સંસ્થાનોને સ્વતંત્રતા આપવાની દરખાસ્ત સામે બાષણ કરતો હતો ત્યારે તેને મૂર્ચ્છા આવી અને તે ભોંય ઉપર પડી ગયો. ચાર દિવસ પછી તે મરી ગયો. પિટના જીવનની કાયમ અસરોનું દિગ્દર્શન આપણે ઉપર કરી ગયા છીએ.

રાજ્યની ફત્તેહ : જૂની જિહગ અમીરાતની સત્તાનો નાશ : ટોરિ અને જિહગ પક્ષોનો ઉદ્ધાર :—લૉર્ડ નૉર્થ સત્તા ઉપર આવ્યો એટલે રાજ્ય જ્યોર્જનો મુખ્ય મનોરથ પાર પડ્યો. તે હવે સત્તાધીશ થયો અને રાજવંશના શત્રુઓ—જિહગ અમીરો—ની સત્તાનો અને વગનો નાશ થયો. બુદ્ધિશાળી, પ્રજાપ્રિય, અને વગવસીલાવાળા તમામ જિહગ અમીરો, એક પછી એક, રાજ્ય સાથેની હરીફાઈમાં પાછા પડ્યા.

રાજના શિક્ષક બૉલિંગબ્રોકે ટોરિ પક્ષ માટે જે વિચારો કર્યા હતા તે હવે સિદ્ધ થયા. ટોરિ પક્ષ રાજની આસપાસ ગોઠવાઈ ગયો અને ટોરિઓએ દેશનો તમામ કારભાર પોતાને હસ્તક કર્યો. પણ લૉર્ડ નૉર્થ ન્યાં સુધી મુખ્ય પ્રધાન રહ્યો ત્યાં સુધી દેશનું તંત્ર રાજના કહેવા મુજબ ચાલતું. તે તંત્રમાં પ્રજાનું હિત સમાએલું નહોતું. નૉર્થના કારભાર દરમ્યાન ઇંગ્લંડે અમેરિકાનું રાજ્ય ખોયું અને યૂરોપમાં ઇંગ્લંડની આબરૂ ઓછી થઈ. પ્રજાને નૉર્થના કારભારથી નુકસાન થયું. આ બાબત ખાસ યાદ રાખવી જોઈએ; કારણ કે બૉલિંગબ્રોકે પોતાના ‘Patriot King’ નામના પુસ્તકમાં જે બોધ ટોરિઓને આપ્યો હતો તે સિદ્ધાંત તદ્દન જુદો હતો. તેનું કહેવું એવું હતું કે ટોરિઓએ રાજની આસપાસ ગોઠવાઈ જવું અને તેમણે પ્રજાની વતી અને પ્રજાહિત તરફ દૃષ્ટિ રાખી દેશનો કારભાર કરવો. પણ લૉર્ડ નૉર્થના અમલ દરમ્યાન રાજના મિત્રોએ અને ટોરિઓએ એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે કારભાર ચલાવ્યો નહીં.* અલબત્ત, એક દૃષ્ટિથી રાજની આગેવાની તો ટોરિ પક્ષનો નવો અવતાર થયો અને બ્યારે ઈ. સ. ૧૭૮૪માં નાનો પિટ મુખ્ય પ્રધાન થયો ત્યારે આ નવેસર રચાએલા ટોરિ પક્ષના આગેવાનોએ પ્રજાના હિતને પોતાના કારભારના મુખ્ય લક્ષ્ય તરીકે રાખ્યું.

આ ફેરફારથી જેમ ટોરિ પક્ષનો નવો અવતાર થયો તેમ વિહગ પક્ષનો પણ નવો અવતાર થયો. જૂની વિહગ અમીરાતે ઇંગ્લંડના કારભારને ધણો બગાડી દીધો હતો. પણ નવા રાજ્યે તેમનાં જ શસ્ત્રો તેમની જ સામે વાપર્યાં એટલે વિહગ આગેવાનો પાછા અસલ સ્થિતિએ આવી ગયા. તેઓ હવે રાજની આપખુદ તથા સડેલી અને પ્રજાના માનસને બ્રષ્ટ કરતી પ્રથાની સામા પડ્યા. તેમણે કહેવા માંડ્યું કે પાર્લમેન્ટમાં લાંચ-રૂશવતનો દોર બંધ થવો જોઈએ, પાર્લમેન્ટના સભાસદો પ્રજાના ખરા પ્રતિનિધિઓ હોવા જોઈએ, સંસ્થાનો ઉપર ઇંગ્લંડે જુલમ કરવો જોઈએ નહીં, બ્રિટિશ હિંદનો કારભાર સુધરવો જોઈએ, પાર્લમેન્ટના બંધારણમાં

---

*મર્કે કહ્યું તેમ “They the Tories changed their idol but they preserved their idolatry.”

તથા નિયંત્રોમાં ફેરફારો થવા જોઈએ, તેના કામકાજને દેશભરમાં પ્રસિદ્ધિ મળવી જોઈએ, પ્રધાનો પાર્લમેન્ટને જવાબદાર હોવા જોઈએ, અને પ્રજામત તથા રાજ્યમંત્ર એ એ વચ્ચે એકતાર હોવો જોઈએ. આ નવા અવતારના મુખ્ય પ્રશ્નસંકો એ જણા હતા: બર્ક અને ફ્રાંસ. અલબત્ત, બર્ક જૂના પક્ષનો મળતીઓ હતો, જ્યારે ફ્રાંસ નવા જમાનાનો મળતીઓ હતો. બર્કનો અભિપ્રાય એવો હતો કે જો પાર્લમેન્ટના જૂના સડાઓ દૂર કરવામાં આવે તો દેશનું તંત્ર તુરત સુધરી જાય. પણ ફ્રાંસ એમ માનતો હતો કે માત્ર પાર્લમેન્ટના આંતર સડાઓને કાઢી નાંખવાથી દેશનો કારભાર પ્રજાને અનુમત થઈ શકશે નહીં; પણ તે માટે પાર્લમેન્ટના ખુદ બંધારણમાં અગત્યના ફેરફારો કરવાની જરૂર છે. ખરું કહીએ તો બંને મુસદ્દાઓના અભિપ્રાયો સાચા હતા.

ટૂંકામાં બિહગ અને ટોરિ, બંને પક્ષોનો હવે નવો અવતાર થયો.

આ નવા અવતારના મુખ્ય મુદ્દાઓ વિલ્કસના પ્રકરણથી ખાસ પ્રકાશમાં આવ્યા.

વિલ્કસનો મુકદ્દમા. “નોર્થ બ્રિટન” અખબારનો ૪૫મો અંક:—આપણે ઉપર જણાવ્યા તે બિહગ અમીરોના કારભારની એકાદ એ જણવાજોગ હકીકતોને હવે અહીં તપાસીએ. ગ્રેનવિલ (Grenville) મુખ્ય મંત્રી હતો ત્યારે “નોર્થ બ્રિટન” (North Britain) નામના વર્તમાનપત્રના તંત્રી વિલ્કસ (Wilkes) નામના માણસે પેરિસના કરાર સામે તથા રાજના નવા ધોરણ સામે સખ્ત ટીકાઓ કરી. તેથી બિહગ પ્રધાનોએ નનામું વૉરન્ટ (Warrant) કાઢી તેને પકડાવ્યો અને અદાલતમાં તેના ઉપર કામ ચલાવ્યું. પણ ન્યાયાધીશોએ એવો ફેસલો આપ્યો કે નનામું વૉરન્ટ ગેરકાયદેસર હોવાથી તથા વિલ્કસ પોતે હાઉસ ઓફ કૉમન્સનો સભાસદ હોવાથી તેને પકડી શકાય નહીં. આજ વખતે વિલ્કસે હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સના એક સભાસદ સામે પોતાના કોઈ અપ્રસિદ્ધ નિર્મંધોમાં સખ્ત લખાણ કર્યું હશે તે ઉપર તે સભાના કેટલાએક સભાસદોએ તેને બદનક્ષીના આરોપ ઉપર પોલિસ મારફત પકડાવવાની ચુકિત

કરી. પણ વિલ્કસ ધણો બાહોશ માણસ હતો. રાજ્યએ તેની લશ્કરની નેહરી લઈ લીધી હતી. તેથી તે મરણીઓ થઈ ગયો હતો. તેને એમ લાગ્યું કે દુશ્મનો પોતાનો નાશ કરવા તૈયાર થયા છે. એટલે તે એ નીચ બાજુમાંથી છટકી જવા ફાંસ નાસી ગયો પાર્લમેન્ટ હવે વિલ્કસનું નામ સભાસદોનાં નામની ટીપમાંથી કાઢી નાંખ્યું અને તેના અખતાર નોર્થ ઓસ્ટનના ઇપમા અંકને બાળી નાંખવાનો હુકમ છોડ્યો. લોકો આવા કૃત્યથી ધણા ચીડાઈ ગયા. તેઓ વિલ્કસના નામ પાછળ ઘેલા થઈ ગયા અને ઠેકઠેકાણે બચૂટનાં તથા રાણી આંગરનનાં પૂતળાં બનાવી તેમને તેમણે સળગાવી મૂક્યાં આખરે પિટ તથા તેના મિત્રો પાર્લમેન્ટના સભાસદોના અધિકારોનું રક્ષણ થવું જોઈએ એ મુદ્દા માટે પાર્લમેન્ટમાં સારી પેઠે લડયા હતા. પાર્લમેન્ટ અને પ્રજા એ બે વચ્ચે ચાલેલી આ તકરાર રોલિંગસ્ટોનના કારભાર સુધી ચાલી. તે યુવાન વ્હિગ અમીરના કારભાર દરમ્યાન વિલ્કસના પ્રકરણની જે જે બાબતો ગેર-કાયદેસર હતી તેમનો સંતોષકારક નિકાલ કરવામાં આવ્યો.

મિડલસેક્સની ચુંટણી. રાજ્ય-પ્રજા વચ્ચે વિરોધ. ખર્ક:—
વિલ્કસ ફાંસ નાસી ગયો હતો તે આપણે ઉપર જોઈ ચયા. વિલ્કસ રાજ્ય કે પાર્લમેન્ટથી ડરે એવો બીકણ માણસ નહોતો. ઇ. સ. ૧૭૬૮માં તે સ્વદેશ પાછો આવ્યો અને મિડલસેક્સ (Middlesex)ના પરગણા તરફથી હાઉસ ઓફ કોમન્સ માટે ચુંટણી થવાની હતી તેમાં ઉમેદવાર તરીકે બહાર પડ્યો. લોકોને તો તેટલું જ જોઈતું હતું. ચુંટણીની હરીફાઈમાં વિલ્કસને ફત્તેહ મળી અને તે ફરી હાઉસ ઓફ કોમન્સનો સભાસદ થયો. પણ રાજ્યને અને તેના મિત્રોને વિલ્કસ જરાય ગમતો નહોતો. તેથી મંત્રીમંડળે તેના ઉપર દેશનિકાલના કાયદાનો ભંગ કરવાનો આરોપ મૂકી કામ ચલાવ્યું. અદાલતમાં વિલ્કસ ગુન્હેગાર ઠર્યો અને તેને કેદની સજા થઈ. રાજ્યએ હવે વિલ્કસને હાઉસ ઓફ કોમન્સમાંથી બાતલ કર્યો. પણ તેથી લોકો ધણા ચીડાઈ ગયા. તેમણે મોટી સંખ્યામાં કરી અને રાજ્યના તથા તેના મિત્રોના કામને સખ્ત બાપણોમાં વખોડી

કાઢવામાં આવ્યું. પોલિસે ઉશ્કેરાએલા લોકો ઉપર ગોળીબાર કર્યો. લોકો તો તેથી ઉલટા વધારે ઉશ્કેરાયા. વિલ્કસ “જેવ” જેવો ગણાવા લાગ્યો અને મિડલસેક્સની ચુંટણી થઈ ત્યારે તે ફરી ચુંટાયો. પાર્લિમેન્ટ એ ચુંટણીને રદ કરી અને બીજી વાર ચુંટણી કરવાનો હુકમ કર્યો. વળી વિલ્કસ ચુંટાયો. વળી તેની ચુંટણીને રદ કરવામાં આવી. વળી ચુંટણી નવેસર થઈ. આ ત્રીજી ચુંટણી વખતે રાજ્યએ કર્નલ લટ્ઝેલ નામના માણસને વિલ્કસ સામે ઊભો કર્યો હતો. પણ ત્રીજી ચુંટણીમાં પણ વિલ્કસને ફત્તેહ મળી. લોકો તો હવે ઉલટ ઉપર આવી ગયા. વિલ્કસ ઉપર માનપત્રો અને નાણાંની કોથળીઓનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. લંડનની કોર્પોરેશને તેને પ્રમુખપદ આપ્યું. આવી રીતે એક તરફ રાજ્ય અને ગુલામી મનોદશા ભોગવતી પાર્લિમેન્ટ, અને બીજી તરફ પ્રજા, એવો મામલો દેશમાં ઊભો થયો. વર્તમાનપત્રોમાં રાજ્ય અને મંત્રીમંડળ સામે અતિ કડક ટીકાઓ ઊભરાવા લાગી. તેમાં સૌથી છટાદાર અને કડક લેખો “જુનિઅસ” (Junius)ની સહીથી પ્રકટ થતા. આ જ વખતે બર્ક (Burke) નામના ઉગતા વિચારકે “Thoughts on the Present Discontents” નામે પુસ્તક બહાર પાડ્યું. તે પુસ્તકમાં લેખકે રાજ્યશાસ્ત્રનાં સુંદર અને અમર સૂત્રો મૂકી ઈંગ્લંડના તે વખતના રાજકારણની ચર્ચા કરી છે.

વિહગ અમીરોના કારભારનો બીજો મુખ્ય બનાવ તે અમેરિકાનાં સંસ્થાનોનો અસંતોષ હતો. આ બાબતને હવે પછીના પ્રકરણમાં લેવામાં આવી છે.

પ્રકરણ ૬૬

રાજા ત્રીજો જ્યોર્જ (ચાલુ)

રાજાની કુલમુખત્યારી

ઇંગ્લંડ અને અમેરિકાનાં સંસ્થાનો:—ઇંગ્લંડના અમેરિકન સામ્રાજ્ય વિષે આપણે ઉપર વાંચી ગયા છીએ. ઉત્તર અમેરિકામાં ઇંગ્લંડનાં કુલ તેર સંસ્થાનો હતાં. તે સિવાય ફ્રાંસ સામેના સાત વરસોના વિગ્રહમાં ઇંગ્લંડને ફત્તેહ મળેલી હતી. તેથી ફ્રાંસે કેનેડાનો પ્રદેશ ઇંગ્લંડને સોંપી દીધો હતો. અમેરિકાનાં તેર સંસ્થાનો કેનેડાના પ્રદેશની દક્ષિણે આવી રહ્યાં હતાં. તેમનો આંતર કારભાર ગવર્નરો તથા લોકસભાઓ મારફત ચાલતો. ગવર્નરોની નીમણુક બ્રિટિશ સરકાર કરતી. સાત વરસોના વિગ્રહથી ખરો લાભ તો અમેરિકાનાં સંસ્થાનોને થયો હતો, જ્યારે ઇંગ્લંડનો કરજનો બોજો ધણો વધી ગયો હતો. ઉપરાંત, સંસ્થાનોના વેપારીઓ જગત આખા વગર છાનો વેપાર ખેલતા હતા. તેથી સરકારી ત્રિજુરીને ધણું નુકસાન જતું હતું. ઇંગ્લંડને સંસ્થાનોના રક્ષણ માટે નૌકાબળ રાખવું પડતું હતું અને ખુદ અમેરિકામાં ત્યાંના અસહ વતનીઓ રેડ ઇન્ડિઅનો (Red Indians) સામે સંસ્થાનિકોનો બચાવ કરવા માટે ઇંગ્લંડની સરકારને ખાસ લશ્કર રોકવું પડતું હતું. ઇંગ્લંડ સામે અમેરિકાનાં સંસ્થાનો થયાં તેને બરોબર સમજવા માટે આટલી હડીકતોને યાદ રાખવાની ખાસ જરૂર છે.

ખ. સ. ૧૭૬૫માં ઇંગ્લંડમાં બ્રિગ અમીર લૉર્ડ ઍનવિલ મુખ્ય પ્રધાન હતો. આ બ્રિગ અમીર મોટો કાયદાશાસ્ત્રી હતો. પણ તેને અમેરિકાના સંસ્થાનિકોના ખરા માનસની તલભાર ખબર નહોતી. તેને ઇંગ્લંડના દેવાના બોજને કમી કરવો હતો તથા અમેરિકાના વેપારીઓ છાનો વેપાર કરી જગતથી છટકી જતા હતા તે પ્રધાને નાબુદ કરવી હતી.

ઍનવિલ એવો મત ધરાવતો હતો કે ઇંગ્લંડ સંસ્થાનિકોના રક્ષણ માટે ખરચનો જે બોજો ઊઠાવે છે તેમાં સંસ્થાનિકોએ ચોક્કસ ભાગ

આપવો જોઈએ. આવો મત ઍનવિલનો જ નહોતો. તેના સિવાય બીજા બિલ તથા ટોરિ અમોરો પણ એવો જ મત ધરાવના હતા. મુશ્કેલી માત્ર એ હતી કે અમેરિકાના સંસ્થાનિકો આ મતને કબૂલ કરશે કે કેમ ?

ખરી વસ્તુસ્થિતિ એ હતી કે અમેરિકાના ઇંગ્લેન્ડ સંસ્થાનિકો પૅરિસના તહનામા પછી ફ્રાંસના ભયથી મુક્ત થયા હતા. તેઓ સ્વતંત્રતાવાદી હતા અને તેમને ઇંગ્લંડના શાસનનું આપખુદપણું જરાય ગમતું નહોતું. તેથી તેમણે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના નવા ધોરણ સામે પ્રચંડ વિરોધ કર્યો અને તે વિરોધને તેઓ બંડ સુધી લઈ ગયા. એની હકીકતો નીચે આપવામાં આવી છે.

અમેરિકાનાં સંસ્થાનો પ્રત્યે નવું ધોરણ:—ઇંગ્લંડના દેવાનો બોજો ઓછો કરવા, સંસ્થાનિકોના વેપારને પદ્ધતિસર તથા પ્રામાણિક બનાવવા અને ઉત્પન્ન વધારવા, બ્રિટિશ પ્રધાન ચર્લ્સ ઍનવિલ્સે એ ઉપાયોને અજમાવ્યા: પ્રથમ તો, તેણે અમેરિકાનાં સંસ્થાનોમાં ખપના દારુ ઉપરની જગાતને વધારી અને બીજું, તેણે અમેરિકામાં ચતા દસ્તાવેજો ઉપરનો શીનો લાગો વધારવાનો કાયદો (Stamp Act) પાર્લમેન્ટમાં પ્રસાર કર્યો. આ એ આમનોને પાર્લમેન્ટે સંમતિ આપી તે વખતે તેના મહત્ત્વ ઉપર કોઈનું ધ્યાન ગયું નહી. પણ અમેરિકામાં જ્યારે તેના ખર્ચર પજા ત્યારે સમસ્ત પ્રજાએ તે સામે મોટો પોકાર ઊઠાવ્યો. સંસ્થાનોના આગેવાનોએ એવો અભિપ્રાય રજુ કર્યો કે ઇંગ્લંડ વેપાર માટે જગાત વિગેરે નાંખી શકે; પણ ઉત્પન્ન વધારવાના આશયથી બ્રિટિશ સરકાર સંસ્થાનોના આંતરકારભારમાં દરમ્યાનગીરી કરી શકે નહી. તેમણે એક બીજા તાત્વિક અભિપ્રાય રજુ કર્યો કે પ્રજા ઉપર કર નાંખવા અગાઉ દેશની સરકારે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને પૂછવું જોઈએ અને રાજ્યની કર નાંખવાની સત્તા પ્રતિનિધિઓને લોકસભામાં મોકલવાની પ્રજાની સત્તા સાથે નિકટ રીતે સંકળાએલી છે. આ આગેવાનોએ કહ્યું કે સંસ્થાનો ળંડનની પાર્લમેન્ટમાં મોકલના પ્રતિનિધિઓ મોકલતાં નથી. તેથી ળંડનની પાર્લમેન્ટને સંસ્થાનો ઉપર કરનો બોજો વધારવાની કાઈ સત્તા નથી.

આ સૂત્રોને બધાં સંસ્થાનોની લોકસભાઓએ રાજ્યશાસ્ત્રના મૂળ સિદ્ધાંતો તરીકે જાહેર કર્યાં. ઇંગ્લંડની સરકાર તો આ વિરોધથી અકળાઈ ગઈ. પણ તેને વિરોધની ગંભીરતાનું કશું બાન નહોતું. તેથી તેણે એ તરફ લેશમાત્ર લક્ષ આપ્યું નહીં. પણ તેથી તો પરિસ્થિતિ ઉલટી બગડી ગઈ. સંસ્થાનોના મુસદ્દાઓ ઇંગ્લંડની બેદરકારીથી ચીડાઈ ગયા. તેમણે સ્ટેમ્પ ઍક્ટનો અમલ થવા દીધો નહીં અને સંસ્થાનોની પ્રજાએ બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર જાહેર કર્યો.

બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળમાં આ વખતે અગત્યના ફેરફારો થયા. રાજ્યને ઍનવિલ તરફ ધણો અણુગમો હતો અને તે તથા તેના બીજા મિત્રો વિલક્સના પ્રકરણથી તથા અમેરિકાના પ્રકરણથી લોકોમાં ધણા અજખામણા થઈ ગયા હતા. તેથી રાજ્યએ પ્રજાની મનોદશાનો લખ લઈ તેમને રજા આપી અને માકવેંસ રૉકિંગહામને મુખ્ય મંત્રી બનાવ્યો. આ નવા મંત્રીમંડળમાં એડ્મન્ડ બર્ક નામનો પ્રસિદ્ધ વક્તા તથા રાજ્યશાસ્ત્રી હતો. તેની સલાહથી રૉકિંગહામે અમેરિકાનાં સંસ્થાનોને રીઝવવા માટે પ્રયત્નો કર્યાં. તેણે ઍનવિલે પસાર કરેલા સ્ટેમ્પ ઍક્ટને રદ કર્યો. પણ તે જ સાથે તેણે પાર્લમેન્ટ મારફત એવો મત જાહેર કર્યો કે ઇંગ્લંડ અમેરિકાનાં સંસ્થાનોમાં સાર્વભૌમ હોવાથી, બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ સંસ્થાનો માટે ગમે તે કાયદો કરી શકે; તેમાં સંસ્થાનોએ વિરોધ કરવો ઘટે નહીં.

રૉકિંગહામ અને તેના મિત્રો એમ માનતા હતા કે સ્ટેમ્પ ઍક્ટ રદ થવાથી સંસ્થાનિક મુસદ્દાઓને સંતોષ થશે, અને તેમનો વિરોધ શાંત થશે; તથા ઇંગ્લંડનું સાર્વભૌમત્વ જાહેર કરવાથી બ્રિટિશ પ્રજાનો ખળભળાટ દૂર થશે, પણ તેવું કાંઈ થયું નહીં. અમેરિકાનો વિરોધ શમ્યો નહીં; ઉલટું, ઇંગ્લંડના સાર્વભૌમત્વની જાહેરાતથી તેની પ્રજાનો વિરોધ વધ્યો, અલખત, એ વિરોધ યોગ્ય નહોતો. પણ સંસ્થાનોની પ્રજા અને ખાસ કરીને તેના આગેવાનો હવે જુદી જ વાતો કરતા હતા; તેમને ઇંગ્લંડની તાબેદારી જોઈતી નહોતી. તેમને સ્વતંત્ર થવું હતું. બળતામાં ધી હોમાવાની જનુર હતી અને તે હોમ ઇંગ્લંડે પ્રૂર પાડ્યો.

૪. સ. ૧૭૬૬માં રાજ્યએ રોકિંગહામના મંત્રીમંડળને રજા આપી અને પિટ્ટને પ્રધાનપદ આપ્યું. પિટ્ટને અમીરાત આપવામાં આવી એટલે તે હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્ઝમાં ગયો. હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં તેના જોવી આગેવાની બીજા કોઈ સભાસદથી બળવી શકાય એમ નહોતું. પિટ્ટે તે આગેવાની ખજાનચી ટાઉન્શેન્ડ (Townshend)ને સોંપી.

પણ ટાઉન્શેન્ડ ખજાનચી હતો. તેનામાં મુસદ્દીગીરી નહોતી. ઇંગ્લંડને નાણાંની ભૂખ તો હતી. તે ભૂખને મટાડવા માટે નવા ખજાનચીએ અમેરિકામાં જગાતના કાયદાઓનો સખ્ત અમલ કરાવવો શરુ કર્યો. ઉપરાંત તેણે સંસ્થાનોમાં આયાત થતાં કાચ, કાગળ, રંગ, ચાહ વિગેરે માલ ઉપરની જગાતમાં વધારો કર્યો; જે કે ઇંગ્લંડથી આયાત થતા માલ ઉપરની જગાતમાં તેણે ઘટાડો કર્યો.

ટાઉન્શેન્ડના નવા ધારાથી અમેરિકાનાં સંસ્થાનોનો ગભરાટ વધારે તીવ્ર બન્યો અને તેમના વિરોધમાં નવી તીખાશ આવી. તેમણે ઇંગ્લંડના સાર્વભૌમત્વનો ઈનકાર કર્યો. સંસ્થાનોમાં સુલેહનો ભંગ થયો. આ ચળવળને દાખી દેવા ઇંગ્લંડના પ્રધાનોએ સખ્ત ઉપાયો લીધા. પણ તેથી તો સંસ્થાનિક ઊગળાટ ઉલટો તીવ્ર થયો.

૪. સ. ૧૭૭૦માં પિટ્ટ મંત્રીપદ ઉપરથી ખસી ગયો એટલે રાજ્યએ તે હોદ્દો પોતાના માનીતા અમીર લૉર્ડ નૉર્થને આપ્યો. લૉર્ડ નૉર્થે ટાઉન્શેન્ડના બધા કાયદાઓને રદ કર્યા; માત્ર ચાહ ઉપરની જગાત તેણે રદ કરી નહી. અમેરિકાનો અસંતોષ રોજ વધતો જતો હતો અને સંસ્થાનિક પ્રજાને પોતાના કારભારમાં ઇંગ્લંડ તરફથી કોઈ જાતનો વિશેષ જોઈતો નહોતો. તેથી તેમણે લૉર્ડ નૉર્થે રદ કરેલી જગાતો તરફ કશું લક્ષ કર્યું નહી અને ચાહની આયાત ઉપર જે જગાત ચાલુ રાખવામાં આવી હતી તે સામે પણ અગાઉથી વધારે પ્રકોપ પ્રકટ કર્યો. એ ચાહ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની તરફથી આયાત થતી હતી. સંસ્થાનિકોએ તેનો બહિષ્કાર જાહેર કર્યો અને કેટલાક તોફાની લોકોએ ચાહને ઢરિયામાં ધકેલી દીધી. ઇંગ્લંડની સરકારે તે સામે સહજ વિરોધ કર્યો અને ઑસ્ટન બંદરનો તમામ વેપાર તેણે બંધ કરાવ્યો. તે સિવાય લૉર્ડ નૉર્થે બીજા

કડક ઉપાયો લીધા. પણ તેથી સંસ્થાનિકો ધણા ઉશ્કેરાઈ ગયા. ઇ. સ. ૧૭૭૪ના સપ્ટેમ્બરની બારમી તારીખે ન્યૉર્જિઆ સિવાયનાં બાર સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓ રિલાડેલ્ફિઆ નગરમાં ભેગા થયા અને ઇંગ્લંડના બેલુકમી અમલ સામે તેમણે જાહેર વાંધો ઊઠાવ્યો. પણ અમેરિકાની પહેલી મહાસભાના આ ઠરાવની અસર ઇંગ્લંડની પ્રજા ઉપર જરાય ન થઈ અને ઇંગ્લંડની સરકારે તેવે વખતે પણ સખ્તાઈથી કામ લેવાનું ચાલુ રાખ્યું. મેસેચ્યુસેટ્સના સંસ્થાનના ગવર્નર ગેઇગે (Gage) એક નાની સંસ્થાનિક ટૂકડીને લેક્સિંગ્ટન (Lexington) પાસે હરાવી. લગભગ તે જ વખતે રિલાડેલ્ફિઆ મુકામે સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓની બીજી મહાસભા મળી. એ મહાસભામાં બધાં સંસ્થાનોએ પોતપોતાના પ્રતિનિધિઓને મોકલ્યા હતા. આ બીજી મહાસભાએ ન્યૉર્થ વૉશિંગ્ટન નામના એક શૂરા, નિઃસ્વાર્થી, પ્રામાણિક, અડગ, બુદ્ધિશાળી અને ખંતીલા અમેરિકનને લશ્કરની સરદારી આપી, મે, ઇ. સ. ૧૭૭૫. અમેરિકાનાં સંસ્થાનોએ ત્રીજી મહાસભા ભરી ઇંગ્લંડ સામે યુદ્ધ કરવાનું શરુ કર્યું અને ઇ. સ. ૧૭૭૬માં તેમણે સ્વતંત્રતા જાહેર કરી અમેરિકાની સ્વતંત્રતાનો નવો યુગ બેઠો.

ઇંગ્લંડ અને અમેરિકાનાં સંસ્થાનો વચ્ચે શરુ થયેલા વિગ્રહને તથા સંસ્થાનોએ જાહેર કરેલી સ્વતંત્રતાને આપણે તપાસીએ તે પહેલાં સંસ્થાનિક કલહના ખરા હાર્દને તપાસવાની અહીં જરુર છે. સંસ્થાનોના આગેવાનો પ્રથમ સ્વતંત્રતા જાહેર કરવા ઇચ્છતા નહોતા. તેમને સ્વતંત્ર થવું નહોતું. તેમની પ્રથમ ઇચ્છા માત્ર એ હતી, કે પોતાના આંતર વહિવટમાં ઇંગ્લંડ દરમ્યાન થાય નહી. ખુદ સંસ્થાનોમાં મતભેદ હતો. દક્ષિણનાં સંસ્થાનો ઇંગ્લંડ પ્રત્યે વફાદાર હતાં અને તેમને ઉત્તરનાં સંસ્થાનો સાથે તીવ્ર અણબનાવ હતો.

સ્વતંત્ર રાજ્યતંત્ર સ્થાપવા આડે આવનારી અનેક વિટંબનાઓને સંસ્થાનોના આગેવાનોને તથા લોકોને પૂરતો ખ્યાલ હતો. સંસ્થાનોને ઇંગ્લંડ સામે લડાઈ કરવી નહોતી; કારણ કે તેમની પાસે પૂરતું લડાયક બળ નહોતું. સંસ્થાનો પાસે કોઈ પ્રકારનું નૌકાબળ નહોતું; તેમની પાસે

પુશકી લશ્કરો પણ પૂરતાં નહોતાં. ઈંગ્લંડ સાથેનો તેમનો ઝઘડો શરૂ થયો ત્યારે તેમને કોઈ રાજ્યની સહાનુભૂતિ નહોતી. તેમની નાણાંસ્થિતિ ધણી દયાજનક હતી. જે ઈંગ્લંડનું મંત્રીમંડળ કુનેહથી વર્ત્યું હોત તો સંસ્થાનો ઈંગ્લંડને તાબે રહી શક્યાં હોત અને ઝઘડાનો પરસ્પર સંતોષકારક નીવેડો આવી શક્યો હોત. પણ ઈંગ્લંડના કારભારીઓ કડક હતા. ઈંગ્લંડનો રાજા ત્રીજો જ્યોર્જ ધણો દુરાચ્છ હોતો. ઈંગ્લંડની પ્રજા સંસ્થાનોના માનસને બરાબર પારખી શકતી નહોતી. આ બાબતમાં ખુદ ઈંગ્લંડમાં કુલ ત્રણ પક્ષ હતા: પહેલો પક્ષ એમ માનતો હતો કે સંસ્થાનો ઈંગ્લંડથી સ્વતંત્ર થાય તેમાં બંનેને, ઈંગ્લંડને અને સંસ્થાનોને, લાભ છે. પણ આ મત ધરાવનારાઓની સંખ્યા છેક ઓછી હતી. બીજા પક્ષના લોકોનું એવું કહેવું હતું કે સંસ્થાનોને ગમે તે પ્રકારે મનાવી લેવાં જોઈએ અને ઈંગ્લંડે તેમની સામે લડાઈ તો કદિ કરવી જોઈએ નહીં. આ પક્ષના મુખ્ય આગેવાનો બર્ક ચંધમ વિગેરે હતા. એ લોકો રાજાના અને તેના પ્રધાનોના કડક ઉપાયો સામે હમેશાં વિરોધ કરતા. બ્યારે બ્યારે ઈંગ્રેજ લશ્કર અમેરિકાનાં લશ્કરો સામે લડતાં હારી જતું ત્યારે હર વખત આ લોકો તે હારને શુભ સમાચાર માની વધાવી લેતા અને સંસ્થાનિકોની જીતને સ્વદેશની જીત જોવી ગણતા. ત્રીજો પક્ષ રાજાનો પક્ષ હતો. આ પક્ષ સંસ્થાનોને દયાવી દેવાના ધોરણમાં માનતો હતો. પણ તે પક્ષ નબળો હતો. તેનામાં કુનેહ નહોતી અને તેમાં લોકોને બરોસો નહોતો. એ લોકો સંસ્થાનો સાથેના વિગ્રહમાં યૂરોપનાં રાજ્યોને તટસ્થ રાખી શક્યા નહીં. તેઓ દરિયાઈ કે ખુશકી લશ્કરો તૈયાર કરી શક્યા નહીં. તેમણે ઈંગ્લંડમાં પોતાના વિરોધીઓને દબાવવા પ્રયત્નો કર્યા. તેથી તેઓ કોઈ પણ બાબતે કાબૂ નહીં. તેઓ સંસ્થાનિકોને હરાવી શક્યા નહીં અને યૂરોપમાં તથા ઈંગ્લંડમાં પોતાના દુશ્મનોને દાબી શક્યા નહીં. તેમને ન છૂટકે સંસ્થાનોને સ્વતંત્રતા આપવી પડી અને યૂરોપમાં રાજ્યોને નમતું મૂકવું પડ્યું. જે પ્રથમથી જ તેમણે બંડખોરોને સજા કરી હોત અને બીજાઓને જવા દીધા હોત, તથા બધા પક્ષોને પોતાને પડખે રાખી કામ લીધું હોત તો અમેરિકાનો સવાલ ધણો સરળ થઈ ગયો હોત અને યૂરોપમાં ઈંગ્લંડની ધજગત ટકી રહી હોત.

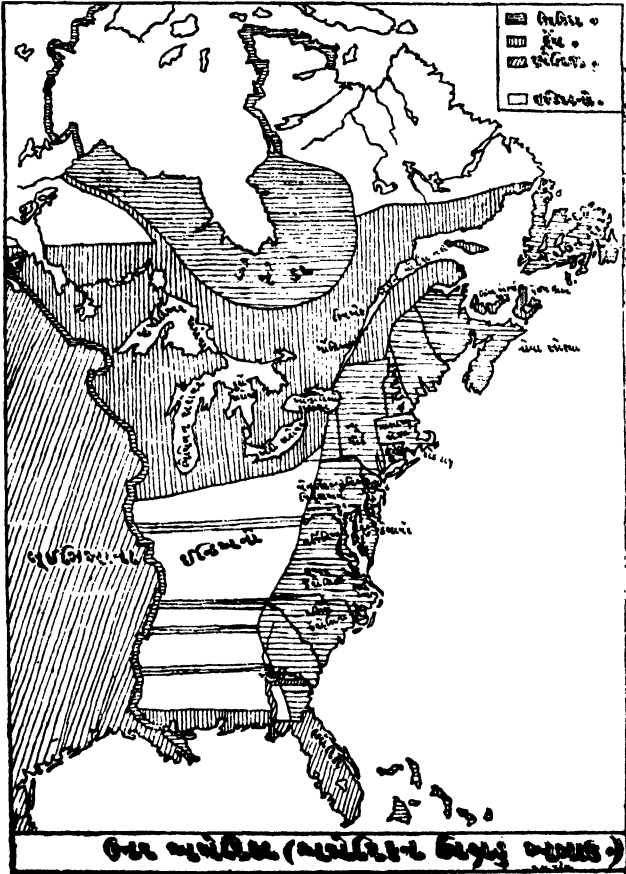
અમેરિકા અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે વિગ્રહ: ઇ. સ. ૧૭૭૫-૧૭૮૫:—

હવે આપણે બંને દેશો વચ્ચેનો વિગ્રહ લઈએ. પહેલી લડાઈ લેકિંસગટન પાસે થઈ હતી તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. બીજી લડાઈ બંકર હિલ (Bunker Hill) પાસે થઈ, જેમાં ઈંગ્રેજોએ સંસ્થાનિકોને હરાવ્યા. પછી સંસ્થાનિકોએ કૅનેડા ઉપર સવારીઓ કરી. પણ તેમાં તેઓ જરાય ફાળો નહી. ઈંગ્રેજોએ ન્યુ યૉર્કનો કબજો કર્યો, તેમણે બ્રૂક્લિન (Brooklyn) પાસે વૉશિંગટનને હરાવ્યો, અને ફિલાડેલ્ફિઆ સર કર્યું. પણ ઇ. સ. ૧૭૭૮માં સારાટોગા (Saratoga) પાસે લૉડ કૉર્નવૉલિસ અમેરિકન સરદાર ગેટ (Gate)ને શરણુ થયો. તેથી સંસ્થાનોને લડાઈમાં અનુપમ ફતેહ મળી. ત્યારપછી સંસ્થાનોને ફ્રાંસની મદદ મળી. તેથી ઈંગ્રેજોની સ્થિતિ ઘણી નબળી થઈ ગઈ અને ઇ. સ. ૧૭૮૧માં યૉર્કટાઉન પાસે કૉર્નવૉલિસ વૉશિંગટનને શરણુ થયો, એટલે વિગ્રહનો અંત આવ્યો અને સંસ્થાનો ઇંગ્લંડથી સ્વતંત્ર થયાં.

ઇંગ્લંડ અને યૂરોપ : ઇ. સ. ૧૭૭૮-૮૩:—ઇંગ્લંડ અને તેનાં સંસ્થાનો વચ્ચે તકરાર જગમગી હતી. તેથી ઇંગ્લંડના જૂના દુસ્મનો અતિ રાજી થઈ ગયા હતા. પ્રથમ તો તેમણે તટસ્થ રહેવાનું પસંદ કર્યું. પણ જ્યારે સંસ્થાનિકોને ઈંગ્રેજ લશ્કર ઉપર વિજય મળ્યો ત્યારે ફ્રાંસે પોતાનું જૂનું વેર વાળવાની ઉત્તમ તક જોઈ તેનો પૂરેપૂરો લાભ લેવા નક્કી કર્યું. અમેરિકાનો મુસદ્દો ફ્રાંકિલન પેરિસ ગયો અને ફ્રેંચ સરકારે સંસ્થાનોને મદદ કરવાનું જાહેર કર્યું, ઇ. સ. ૧૭૭૮. આ યુદ્ધમાં સ્પેઈને પણ સાથ કર્યો. આ વિગ્રહ પરસ્પર નૌકાબળની અજમાયેશનો વિગ્રહ હતો વિગ્રહ દરમિયાન ઈંગ્રેજ સરકાર તરફથી બીજાં રાજ્યોનાં વહાણોમાં જતાઆવતા માલની તપાસ કરવામાં આવતી, જે હોલંડ, રશિઆ, સ્વીડન અને નૉર્વેનાં દરિયાઈ રાજ્યોને બહુ ભારે પડ્યું. તેથી તેમણે ઇંગ્લંડને ધમકી આપી અને હોલંડે તો ઇંગ્લંડ સામે લડાઈ પણ જાહેર કરી.

આ વિગ્રહમાં ઇંગ્લંડે એશિઆ, આફ્રિકા અને અમેરિકામાં આવેલા તમામ મુલકોનું રક્ષણ કરવું પડ્યું. હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેંચોએ હૈદરને મદદ કરી અને ઈંગ્રેજોને સતાવવા પ્રયત્નો કર્યા. તેથી ગવર્નર જનરલ વૉરન

હેરિંગ્સે તમામ ફેંચ તથા ડચ થાણાં કબ્જે કર્યાં. યુરોપમાં સ્પેઈને ત્રણ વરસ સુધી જિબ્રાલ્ટરનો ઘેરો ચલાવ્યો. અમેરિકામાં ફ્રાંસે તથા સ્પેઈને કેટલાક ટાપુઓ કબ્જે કર્યાં. આફ્રિકામાં પણ લડાઈના છાંટા ઊઠ્યા. હિંદી મહાસાગરમાં ઈંગ્લેન્ડે સુમાત્રાનો ડચ મુલક હાથ કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૮૦માં

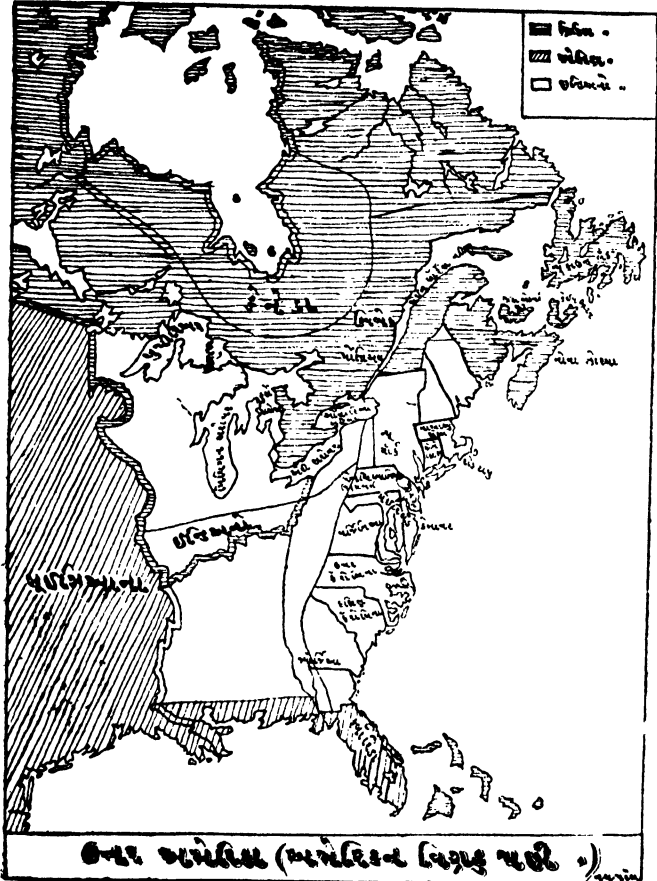

ઈંગ્રેજ નૌકાસેનાધિપતિ રૉડની (Rodney)એ શત્રુઓને સેઇન્ટ વિન્સેન્ટ પાસે હરાવ્યા. છતાં દુશ્મનો સંસ્થાનોને સારી મદદ પહોંચાડી શક્યા. તેથી ઇ. સ. ૧૭૮૧માં ઈંગ્રેજ સેનાપતિ કૉર્નવૉલિસ અમેરિકામાં હારી ગયો, એટલે તમામ વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

સ્વતંત્ર અમેરિકા. ઇતિહાસનો મહાન્ બનાવ:—અમેરિકાનાં સંસ્થાનો ઇંગ્લંડથી સ્વતંત્ર થયાં તે ઇતિહાસમાં અતિ મહત્વનો બનાવ ગણાય છે. ઇંગ્લંડને તેથી નવો અનુભવ મળ્યો. અસાર સુધી બ્રિટિશ સરકાર સંસ્થાનોના આંતર કારભારમાં દરમ્યાન થતી. પણ અમેરિકા

સ્વતંત્ર થયું ત્યાર પછી તે ધોરણને છોડી દેવામાં આવ્યું અને સંસ્થાનોનો કારભાર જોમ અને તેમ સ્વતંત્ર રહેવો જોઈએ એ નવો સિદ્ધાંત ઈંગ્લંડના રાજકારણમાં પેડો. સ્વતંત્ર થએલાં સંસ્થાનો ઇ. સ. ૧૭૮૩માં ગરીબ

અને પછાત હતાં અને તેઓ સંખ્યાએ માત્ર ૧૩ હતાં. પણ હવે એ સંસ્થાનોએ ધણી પ્રગતિ કરી છે. અસલ તેર સંસ્થાનોનાં હવે કુલ ૪૫ નાનાં રાજ્યો થયાં છે અને વેપારરોજગારે, ખેતીએ, તથા હુતરઉદ્યોગે અમેરિકાની પ્રજા અત્યારે પ્રથમ પંક્તિ ધરાવે છે. એ સ્વતંત્ર રાજ્ય અત્યારે ફ્રાંસ, જાપાન, ઇંગ્લંડ, રશિયા જેવાં જોરાવર રાજ્યો સાથે હરીફાઈ કરે છે. આખા અમેરિકા ખંડની આગેવાની તેણે હાથ કરી છે. તેથી યુરોપ, એશિયાનું કોઈ રાજ્ય ઉત્તર, મધ્ય કે દક્ષિણ અમેરિકામાં દરમ્યાન થઈ શકતું નથી.

રાજ્યતંત્રની દૃષ્ટિએ પણ આ ખનાવ મહત્ત્વનો હતો. એક વાર અમેરિકાનાં પરસ્પર સ્વતંત્ર સંસ્થાનોએ એક થઈ તદ્દન અનોખી રાજ્ય-વ્યવસ્થાની સ્થાપના કરી, તે રાજ્યવ્યવસ્થા અત્યારે રાજ્યશાસ્ત્રમાં “ફેડરેશન” (Federation) અથવા સમૂહતંત્રની રાજ્યવ્યવસ્થા કહેવાય છે. ઉપરાંત, એ રાજ્યવ્યવસ્થા પ્રજાકીય હતી અને તેમાં સ્વતંત્રતા, સમાનતા વિગેરે લોકશાસનનાં સૂત્રોનો ખાસ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો. ફ્રાંસની પ્રજાએ તે સૂત્રોનો ઇ. સ. ૧૭૮૯માં સ્વીકાર કર્યો અને તેમણે રાજાની આપખુદ સત્તાને ઊડાડી દીધી. તે જ સૂત્રો ઇંગ્લંડ, સ્પેઈન, રશિયા, જર્મની, ઇટાલિ, દક્ષિણ અમેરિકા વિગેરે દેશોમાં પ્રસાર પામ્યાં અને અત્યારે તે સૂત્રોનો સ્વીકાર જાપાન, હિંદ, ધ્રિાન વિગેરે એશિયાના દેશોમાં થઈ રહ્યો છે. આવી રીતે અમેરિકામાં એક નવીન પ્રજાકીય સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રની સ્થાપનાથી માનવ ઇતિહાસમાં નવો યુગ ખેંઠા એમ કહેવામાં કશી અતિશયોક્તિ નથી.

નવી સંસ્થાનિક પદ્ધતિ:—ઉપર કહ્યું તેમ અમેરિકાનાં સંસ્થાનોના ખંડની ફત્તેહથી ઇંગ્લંડને સંસ્થાનિક કારભારમાં નવો ખોધ મળ્યો. અત્યાર સુધી ઇંગ્લંડ અને યુરોપનાં રાજ્યો અમેરિકાનાં સંસ્થાનોનો કારભાર પોતાના સ્વાર્થ ખાતર કરતાં. એ સંસ્થાનિક પદ્ધતિનાં મુખ્ય સૂત્રો નીચે પ્રમાણે વર્ણવી શકાય:

(૧) સંસ્થાનોનો કારભાર કરવા ઇંગ્લંડથી ગવર્નરો નીમાય.

(૨) એ ગવર્નરો સંસ્થાનિક લોકસભાની સલાહ પૂછે. પણ સલાહ પ્રમાણે કારભાર કરવા તેઓ બંધાએલા નહોતા.

- (૩) સંસ્થાનોની આયાત-નિકાસ ક્ષિટિશ કે સંસ્થાનિક વહાણોમાં જ જઈ શકે, પરદેશી વહાણોમાં નહીં.
- (૪) સંસ્થાનિક પેદાશ માત્ર ઈંગ્લંડ ચડી શકે; બીજે ક્યાંય નહીં.
- (૫) સંસ્થાનોએ યથાશક્તિ ઈંગ્લંડનો જ માલ ખાવો.
- (૬) જે માલ સંસ્થાનો ઈંગ્લંડમાં ખરીદે તે માલ માટે સંસ્થાનોને જગાતની મારી મળતી.
- (૭) સંસ્થાનોના માલ માટે ઈંગ્લંડમાં વધારે જગાત આપવામાં આવતી, જેથી સંસ્થાનોને લાભ મળી શકતો.
- (૮) ઈંગ્લંડની સરકાર સંસ્થાનોનું રક્ષણ કરતી.

આ પદ્ધતિમાં હવે મોટી ક્રાંતિ થઈ ગઈ. ઈંગ્લંડે હવેથી સંસ્થાનોના આંતર કારભારમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનું છોડી દીધું. તેથી ઈંગ્લંડનાં અત્યારનાં સંસ્થાનો લગભગ સ્વતંત્ર રાજ્યો જેવાં ગણાય છે.

સુલેહ. ઈ. સ. ૧૭૮૩:—કૉર્નવૉલિસની અમેરિકામાં હાર થઈ, એટલે રાજનો પક્ષ નબળો થઈ ગયો અને નૉર્થે રાજનામું આપ્યું. તેના પછી જે મંત્રીઓ થયા તેમણે અમેરિકા સાથે તથા ફ્રાંસ અને સ્પેઈન સાથે સુલેહ કરી. આ સુલેહ વર્સાઈલના તહનામા તરીકે ઓળખાય છે. તેથી અમેરિકાનાં સંસ્થાનો સ્વતંત્ર થયાં, ફ્રાંસને ટૉએગો, સેનિગાલ અને ગોરી મળ્યાં, સ્પેઈનને માઈનોર્કા તથા પૂર્વ ફ્લોરિડા મળ્યાં, ઈંગ્લંડને હિંદમાં આવેલું નેગાપટ્ટનનું ડચ થાણું મળ્યું, અને ફ્રાંસને પોતાનાં અસલ પાંચ થાણાં પાછાં મળ્યાં.

પ્રધાનમંડળો: નાનો પિટ મુખ્ય પ્રધાન તરીકે:—લૉર્ડ નૉર્થનો કારભાર ઈ. સ. ૧૭૮૨ સુધી ચાલ્યો. એ કારભાર વસ્તુતઃ રાજનો કારભાર હતો. પાર્લમેન્ટમાં રાજના મિત્રોનું જોર હતું અને વિરુદ્ધ પક્ષના સભાસદો પાર્લમેન્ટમાં ભાગ્યે હાજરી આપતા, એટલી બધી તો તેમની નબળાઈ હતી. એ કારભાર દરમ્યાન આયર્લેંડમાં તોફાનો થયાં અને ગ્રેટન (Grattan) તથા ફ્લડ (Flood) જેવા જબરા આગેવાનોએ સ્વતંત્રતાની ચળવળ શરુ કરી. આ કારભાર દરમ્યાન ઈંગ્લંડની પ્રજા

મંત્રીમંડળ સામે ધણી ઉસ્કેરાઈ ગઈ હતી અને એક વાર ખુદ લંડન શહેરમાં લૉર્ડ બૉર્ન ગૉર્ડન નામના ગાંડા રોમન કૅથૉલિક અમીરની આગેવાની નીચે પાંચ પાંચ દિવસ સુધી લોકોએ હુલ્લસ કર્યા હતાં.

ઈ. સ. ૧૭૮૨માં નૉર્થે રાજનામું આપ્યું, એટલે રૉકિંગહામ બીજી વાર મુખ્ય પ્રધાન થયો. તેણે રાજની આમદાની (Civil List) કમી કરી, અમલદારોના પાર્લમેન્ટ વિષેના અધિકારો લઈ લીધા અને કૉન્ટ્રોલરોને પાર્લમેન્ટમાં બેસતા બંધ કર્યા. રૉકિંગહામના મરણથી તેનું મંત્રીમંડળ વીંખાઈ ગયું અને રાજનો માનીતો અમીર શેલબર્ન મુખ્ય પ્રધાન થયો. લૉર્ડ નૉર્થ અને ફ્રાંસ તેની સામા થયા. તેથી તેણે રાજનામું આપ્યું અને ફ્રાંસે તથા નૉર્થે સંયુક્ત મંત્રીમંડળ બંધ કરી દેશની લગામ હાથમાં લીધી.

ફ્રાંસ આશાવાદી અને રાષ્ટ્રીય મતનો હતો, જ્યારે નૉર્થ રાજના પક્ષનો હતો. આ વખતે હિંદમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો કારબાર ધણો ખરાબ થઈ ગયો હતો. તેને સુધારવા માટે મંત્રીમંડળે ઇન્ડિયા બિલ નામથી જાણીતો થએલો મુસદ્દો હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં પસાર કર્યો. પણ રાજ જ્યોર્જને ફ્રાંસના વિચારો બીલકુલ ગમતા નહોતા. તેથી હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સમાં જ્યારે તે મુસદ્દો આવ્યો ત્યારે તેણે વિરુદ્ધ મત આપવા અમીરોને ખાનગી સૂચના મોકલી. તેથી ફ્રાંસનો મુસદ્દો બિડી ગયો અને મંત્રીમંડળે રાજનામું આપ્યું. રાજને તો એ જોઈતું હતું. ફ્રાંસે રાજનામું આપ્યું એટલે તેણે દેશનો કારબાર અર્લ ઍથમના પુત્ર નાના પિટના હાથમાં મૂક્યો. પિટ તે વખતે માત્ર ચોવીસ વરસનો હતો. શત્રુઓએ તેને પજવવામાં કોઈ કયાશ રાખી નહી. પણ તેણે પાર્લમેન્ટનું કામ ધણી કુનેહથી લીધું તેથી જ્યારે નવી ચુંટણી થઈ ત્યારે લોકોએ પિટના માણસોને બહુમતીથી હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં મોકલ્યા, ઈ. સ. ૧૭૮૪. પિટ મુખ્ય પ્રધાન થયો ત્યારે ઇંગ્લંડના રાજકારણમાં નવો રંગ આવ્યો. તે રંગ કેવો હતો તે હવે જણાશે.

-
- A sight to make surrounding nations stare,
A kingdom trusted to a schoolboy's care.

પ્રકરણ ૭મું

ત્રીજો જર્જર્જ (ચાલુ)

ઇ. સ. ૧૭૮૩-૧૭૯૨

નાનો પિટ અને નવા ટોરિઓનો કારભાર

ટોરિઓની ફત્તેહ:—ઇ. સ. ૧૭૮૩માં ઉત્સાહી અને ઉમરનો ફ્રાંકસ ચોવીસ વર્ષના યુવક પિટ સામે હારી ગયો ત્યારથી તે ઇ. સ. ૧૮૩૦ સુધી બિહગ પક્ષના આગેવાનો કારભારથી લગભગ અરજા; અલખત, બિહગ પક્ષનો વિનાશ તો ઇ. સ. ૧૭૭૦થી એટલે જ નોર્થ કારભારી થયો ત્યારથી જ શરૂ થઈ ગયો હતો. પણ નાના પિં વિનાશને પૂરો કર્યો, અને ટોરિ પક્ષને સંજીવિત કર્યો. તેથી ઇ. ૧૭૮૩થી પચાસ વર્ષના કારભારને ટોરિઓનો કારભાર કહેવામાં અડચણ નથી. આપણે આ પ્રકરણમાં નાના પિટના કારભારને ઇ. ૧૭૯૧ સુધી તપાસીશું અને પછીના પ્રકરણમાં ઇંગ્લંડે ફ્રાંસ અને નેપોલિ સામે જે મહાયુદ્ધ કર્યું તે જોઈશું.

વિલિઅમ પિટ : પૂર્વચરિત્ર:—મોટા પિટ અથવા અર્લ ઓફ ટ્યાં નાના પિટનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૫૯માં મેની ૨૮મીએ થયો પિટ નાનો હતો ત્યારે તેની તબીબત ઘણી ખરાબ રહેતી. સંધિવાનું તેને નાનપણથી જ લાગુ પડ્યું હતું. લૅટિન અને ગ્રીક તે પેડે જાણતો. પ્રસિદ્ધ ઇંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રી ઍડમ સ્મિથના “ *Wealth of Nations* ” નામના પુસ્તકનો તેણે નાની અવસ્થામાં જાડો અભ્યાસ કર્યો હતો. ચંધમે પુત્રની કેળવણી ઉપર ખાસ લક્ષ્ય આપ્યું. તે હમેશાં ગ્રીક અને લૅટિન લેખકોના ફકરાઓનો ઇંગ્રેજ અનુવાદ પાસે કરાવતો. બાઈબલ તો હમેશાં બાંધીકરો સાથે જ વાંચતા. પહેલેથી નાનો પિટ મહત્ત્વાકાંક્ષી હતો. બાપના જેવી કીર્તિ મેળવવા તે

ધન્ય ધરાવતો હતો.* ઇ. સ. ૧૭૮૧માં તે હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં દાખલ થયો. હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં તે બેઠક તથા ફ્રાંકસનો મિત્ર બન્યો. એ બંને જણા પિટ ઉપર ધણા ખૂશ રહેતા. જ્યારે નાથે રાજનામું આપ્યું અને રૉકિંગહામ બીજી વાર પ્રધાન થયો ત્યારે તેણે પિટને આયર્લેન્ડની નાયબ ત્રિજુરી અમલદારની જગ્યા આપવા માંડી, પણ યુવાન અને મહત્વાકાંક્ષી પિટ તાબેદાર અમલદારી કરવા ના પાડી. ચંધમનો પક્ષકાર લૉર્ડ શેલ્બર્ન જ્યારે પ્રધાન થયો ત્યારે પિટ ચેન્સેલર ઓફ એક્સચેકર થયો. પછી ફ્રાંકસે પોતાનો ખિટિશ હિંદને લગતો મુસદ્દો પાર્લમેન્ટમાં રજુ કર્યો. પણ તે હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સમાં ઊડી ગયો એટલે રાજ્ય પિટને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો. પછી રાજ્ય પાર્લમેન્ટને રજા આપી. નવી ચુંટણીમાં ફ્રાંકસનો પક્ષ હારી ગયો. તેથી પિટ મુખ્ય પ્રધાન બન્યો. એ વખતે તેની ઉંમર માત્ર ૨૪ વર્ષની હતી, ઇ. સ. ૧૭૮૪.*

નાના પિટના ગુણદોષ:—પિટ લાંબો અને એકદમ પાતળો હતો. તેની આંખમાંથી તેજના અંજાર વરસતા. પિટના લાંબા નાકને લોકો ખાસ યાદ કરતા. ઠેઠ મરણ સુધી તે કુંવારો રહ્યો હતો. પિટનું ચારિત્ર્ય જીવ્યું હતું. તે કદિ જુગાર રમતો નહી. તે ઉદ્ધત અને થોડાભોક્ષો હતો; રમતગમતમાં તે ઝાઝો રસ લેતો નહી; જો કે ઘરમાં તે છોકરાંની સાથે પણ રમતો તે ખૂબ દારુ પીતો. પણ પિટ શરીરે જેટલો નબળો હતો

*સાત વર્ષની ઉંમરે તેણે પોતાના શિક્ષકને એક વાર કહ્યું. “હું બીજો પુત્ર છું તે મને ખબર છે; કારણ કે હું હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં જન્મ પિતાની માફક મારા દેશની સેવા કરીશ.”

†એક વાર બેઠકે કહ્યું હતું કે: “He is not the chip of the old block (Chatham); he is the old block itself.”

* To a faded and humiliated generation, the son of Chatham came as a new hope and a possible revelation. The change was thus not merely an epoch in the life of Pitt but in English politics. It was hailed by the nation as a new departure.

તેટલો જ મનોબળમાં મજબુત હતો. મુશ્કેલીઓથી તે કદિ મુંઝતો નહી. ગ્રીક અને લૅટિન સાહિત્યના જોડા અભ્યાસથી તેના વિચારો અને તેની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ ધણું ઉદાત્ત બન્યાં હતાં. તેને પોતાની શક્તિમાં ધણો વિશ્વાસ બેસી ગયો હતો. પિટ્ટના જન્મથી જ અર્લ ઑફ ચેંધમની કીર્તિ વધતી જતી હતી. તેની અસર પિટ્ટના જીવન ઉપર સારી રીતે થઈ હતી. તે મોટો વક્તા હતો; જો કે તેનાં ભાષણોમાં બહેના જેવી કિલસુરી કે ચેંધમના જેવી તીખાશ આવી શકતી નહી. તે ધણો પ્રામાણિક હતો; કારભારી બન્યા પછી તેણે ૩,૦૦૦ પૌંડની વાર્ષિક આવકવાળી જગ્યા જતી કરી. તેણે લાંચરૂશવતથી પોતાના હાથ કાળા કર્યા નહોતા. પિટ્ટ ધણો ઉદ્યમી હતો. તે ધણી વાર ચીડાઈ જતો; જો કે એકંદર તેનો સ્વભાવ મીઠો હતો. નાણાંવિષયનું તેનું જ્ઞાન સારું હતું. પણ માણસોની પરીક્ષા તે સારી રીતે કરી શકતો નહી એ કારણથી તેને ધણી વાર પાછું હઠવું પડતું. યૂરોપના અને ઈંગ્લંડના જીવનમાં થતા નવા ફેરફારોને તે બરાબર સમજી શક્યો નહી. તેથી તેની ધણી યોજનાઓ નિષ્ફળ ગઈ. પિટ્ટ સત્તાનો ધણો લોભી હતો. મોટા મોટા અમીરોને પણ તે પોતાની બહુ નજીકમાં આવવા દેતો નહી, એવો તો તે પોતાની સત્તાથી મગરૂબ રહેતો. તે પૂરો સ્વદેશાભિમાની હતો. પાર્લમેન્ટને કેવી રીતે સાચવવી તે પિટ્ટ બરાબર સમજતો. અર્લ ચેંધમમાં એવી કુનેહ નહોતી. પિટ્ટ સામે થતો ત્યારે તે હમેશાં નિડર રહેતો. મરણ સુધી તે દેવાદાર રહ્યો, છતાં પોતાના હાથનો તેણે દુરુપયોગ કર્યો નહી.

પિટ્ટનો કારભાર. ઇ. સ. ૧૭૮૪-૮૨:—પિટ્ટના પહેલા મંત્રી-મંડળમાં બહુ અસાધારણ શક્તિના માણસો નહોતા. એ કારણથી તે કુલ સત્તા અજમાવી શક્યો અને રાજ ઉપર સારો પ્રભાવ પાડી શક્યો. નીચે પિટ્ટના કારભારના મુખ્ય મુદ્દાઓ આપ્યા છે.

કર. રાષ્ટ્રીય વું. દેવેપાર:—આ વખતે કેટલાએક વેપારીઓ જગત આપ્યા વગર માત્ર આયાત કરતા હતા. આ દાણચોરી અટકાવવા પિટ્ટે કેટલીક જગાતો માફ કરી દીધી અને તેમને બદલે ઘરવેરા વધાર્યો. દાણચોરીને તેણે સખ્ત હિપ્પોથી દબાવી દીધી. એ વખતે ઉત્પન્ન કરતાં

અર્થ વધારે હતું. તેથી ખોટ પૂરી કરવા તેણે નાણું વ્યાજ લીધું. અત્યાર સુધી આવું નાણું લાગતાવળગતાઓ પાસેથી વ્યાજ લેવામાં આવતું. પિટ્ટે એ ચાલ અંધ કર્યો અને સમસ્ત પ્રજા પાસેથી ઓછા વ્યાજે નાણું ઉપાડ્યું. તેણે ચાલુ ઉત્પન્નમાંથી એક અનામત રકમ (Sinking Fund) મૂકીને રાષ્ટ્રીય દેવાને ધીમે ધીમે ઓછું કરવા માંડ્યું તેણે કેટલાએક નવા કરો નાંખ્યા; વેપાર વધે અને તે સાથે રાજ્યનું ઉત્પન્ન વધે, એ આશ્વત્તે તે ખાસ લક્ષમાં રાખતો. આ સુધારાઓ તેને ઍડમ સ્મિથના પુસ્તક “ *Wealth of Nations* ”માંથી મળી આવ્યા હતા. ઇંગ્લંડ અને આયર્લેન્ડ વચ્ચે ચાલતો વેપાર તેને નિરંકુશ કરવો હતો. પણ વિરોધને લઈને તેમાં તે ફાવી શક્યો નહી. વેપારની વૃદ્ધિ માટે તેણે ફ્રાંસ સાથે મિત્રતા કરી. તેણે જગતના અને દાણના છૂટા છૂટા નિયમોને એકત્રિત કરાવ્યા અને વેપારીઓના કામકાજમાં એકદમ સરળતા કરી આપી. ઇ. સ. ૧૭૮૪માં પિટ્ટે હિંદને લગતો કાયદો કર્યો. તે પાર્લમેન્ટને સુધારવા માટે એક દરખાસ્ત લાવ્યો; જે કે તેમાં તે ફાળ્યો નહી. પિટ્ટે રોમન કૅથોલિક પંથને માનનારા લોકોને કેટલીક છૂટ આપી. તેને ગુલામીના વેપારને અંધ કરવો હતો. પણ રાજા અને બીજા લોકો વિરુદ્ધ પડ્યા. તેથી તે વિષે તે કાંઈ કરી શક્યો નહી. પિટ્ટે કનેડાના બે ભાગો પાડી નાંખ્યા: એક ફ્રેંચો માટે, બીજો ઇંગ્લેન્ડ માટે. ઇ. સ. ૧૭૯૩માં ફ્રાંસ સામે લડાઈ જાહેર કરવામાં આવી. તે પછી આંતર કારભારને વધારે સુવ્યવસ્થિત કરવાની પિટ્ટની બધી હીલચાલો અંધ થઈ. તેની કારકીર્દિનો પહેલો ભાગ પણ તે જ સાથે સમાપ્ત થયો.

પિટ્ટ અને યૂરોપ. ઇ. સ. ૧૭૮૪-૯૩:—પિટ્ટે ઇંગ્લંડ, પ્રશિઆ, અને હોલેન્ડની વચ્ચે ત્રિપક્ષ કરાર કર્યો અને ફ્રાંસ, ઑસ્ટ્રિઆ, રશિઆ, એ રાજ્યોની વધતી જતી સત્તા ઉપર અંકુશ મૂક્યો. અમેરિકામાં વાન કુવર (Vancouver) ટાપુ પાસે નૂટકા સાઉન્ડ (Nootka Sound) પ્રદેશ ઉપર સ્પેઈને પોતાનો હક સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ પિટ્ટે વાંધો લીધો અને લડાઈની તૈયારી બતાવી. એટલે સ્પેઈને દાવો પાછો ખેંચી લીધો. આ વખતે રશિઆને તુર્કી ઉપર વધારે સત્તા જોઈતી હતી. પણ

રશિઆ કાળા સમુદ્ર (Black Sea) ઉપર સત્તા ભોગવે તે ઈંગ્લંડના હિત વિરુદ્ધ હોવાથી પિટ્ટે તુર્કીનો પક્ષ લીધો અને રશિઆ સામે લડાઈ જાહેર કરવાનો ઠરાવ બહાર પાડ્યો. પણ ઈંગ્લંડના લોકો વિરુદ્ધ પડતાં તેને ઠરાવ પાછો ખેંચી લેવો પડ્યો.

આ બનાવ પછી ઈંગ્લંડે ફ્રાંસ સામે લડાઈ જાહેર કરી. તેથી પિટ્ટના પરદેશ સાથેના સંબંધની નીતિમાં મોટો ફેરફાર થઈ ગયો. એ બાબત નીચેના પ્રકરણમાં ચર્ચવામાં આવી છે.

પ્રકરણ ૮મું

ત્રીજો જર્જ (ચાલુ)

ઈ. સ. ૧૭૮૯-૧૮૦૧

ફ્રાંસમાં મોટી રાજ્યક્રાંતિ (The French Revolution)

ફ્રાંસ સામે મહાયુદ્ધ. પિટ્ટનો કારભાર (ચાલુ)

ફ્રાંસમાં ઉચ્ચત્વપાથલ:—ફ્રાંસમાં રાજ્યકીય, સામાજિક અને આર્થિક કારણોથી અને રૂસો (Rousseau) વૉલ્ટેર (Voltaire) વિગેરે ધુરંધર લેખકોનાં લખાણોને લીધે એક મોટી રાજ્યક્રાંતિ થઈ. ઈ. સ. ૧૭૮૯ના મેની પાંચમી તારીખે વર્સાઈલ્સ મુકામે ફ્રાંસના લોકોના પ્રતિનિધિઓ ઈ. સ. ૧૬૧૪ પછી પહેલી જ વાર ભેગા થયા. તેમણે પોતાના દેશને માટે ઈંગ્લંડના જેવું રાજ્યતંત્ર રાખ પાસે માગ્યું. પૅરિસમાં આ બનાવથી મોટો કોલાહલ થયો. મવાલીઓએ રાજની સત્તાનો અનાદર કરી બેસ્તિલ (Bastille)ના કિલ્લાને તોડી બધા કેદીઓને છોડી મૂક્યા. રાજરાણી ગભરાઈ પૅરિસ નાસી છૂટ્યાં. ફ્રાંસનો રાજ સોળમે લૂઈ ઘણો નબળો રાખ હતો. તેની રાણી મેરિ ઑસ્ટ્રિઆના શાહેનશાહ લિઓપોલ્ડની બેન થતી હતી. તેણે વીએનાના દરબાર સાથે ખટપટ કરી. પણ રાજરાણી નાસી જતાં પકડાઈ ગયાં. રાણીની ખટપટથી અને રાજ્યકુટુંબની નાસભાગથી બળવાના ઝનુની આગેવાનો બહુ કડક બન્યા. તેમણે રાજરાણીને કેદ કર્યાં, અનેક પ્રજાજનોને દેશપાર કર્યાં,

સેંકડોને ફ્રાંસી આપી, સેંકડો લોકોની મીલકત જપ્ત કરી, તાજની સંસ્થાને ઊઝાડી મૂકી અને મહાજનસત્તાક રાજ્ય (Republic) સ્થાપ્યું. આ કારણેથી ઑસ્ટ્રિયાના અને પ્રશિયાના રાજાઓએ ફ્રાંસ ઉપર ચડાઈ કરી. પણ તે ચડાઈથી તો ઝંતુનીઓનું જોર વધી ગયું. તેમણે અતિ કડક કારભાર ચલાવવા માંડ્યો, જેને “*Reign of Terror*” કહેવામાં આવે છે. તે કારભારમાં રાજારાણીને ફ્રાંસી દેવામાં આવી. આવા બનાવોથી ઈંગ્લંડના અને યૂરોપના લોકોના વિચારોમાં મોટું પરિવર્તન થઈ ગયું.

ઈંગ્લંડ અને ફ્રાંસ. ઇ. સ. ૧૭૮૯-૯૩. મૈત્રી ? તટસ્થતા ? વિમુક્તિ ? :—ફ્રાંસમાં જ્યારે મોટા વિપ્લવ થયો અને બેસિટલના કિલ્લાને તોડવામાં આવ્યો ત્યારે ઈંગ્લંડમાં ફ્રાંકસ જેવા ઉદાર દીલના મુસદ્દીઓએ, વર્ડ્ઝવર્થ ને કોલરિજ જેવા કવિઓએ અને લેખકોએ તે બનાવોને વધાવી લીધા.* પણ પ્રગ્ના મોટા ભાગને ફ્રેંચોના અભ્યાસોથી દહેશત લાગી: બંધ જેવા અભ્યાસીઓએ તો એટલે સુધી ભવિષ્ય ભાખ્યું કે એ વિપ્લવથી ફ્રાંસમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર નહી, પણ આપખુદ મત્તાની સ્થાપના થશે.†

---

* ફ્રાંકસ બોલી બોલ્યો: “How much the greatest event it is that has happened in the world; how much the best.”

† બંધના પુસ્તકમાંથી નીચેના ઉતારો તેના વિચારો બરાબર બતાવે છે. ઈંગ્લેન્ડ સાહિત્યમાં એ લખાણ ઉત્તમ પ્રતિનું લેખાય છે:

“It is now sixteen or seventeen years since I saw the Queen of France, then the Dauphiness, at Versailles; and surely never lighted on this orb which she hardly seemed to touch, a more delightful vision. I saw her just above the horizon, decorating and cheering the elevated sphere she just began to move in; glittering like the morning star, full of life and splendour and joy. Oh! What a revolution and what a heart must I have, to contemplate without emotion that elevation and that fall. Little did I dream when she added titles of veneration to those of enthusiastic, distant, respectful love, that she should ever be obliged to carry the sharp anti-

પોતાના વિચારોને જાહેરમાં મૂકવા બદલે “*Reflection on the French Revolution*” નામનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું. એની હજારો નકલો ફ્રેંચ મુદતમાં ખપી ગઈ. ઇંગ્લેન્ડે ફ્રાંસની રાજ્યક્રાંતિ વિરુદ્ધ પડ્યા. તેમને એવો ડર લાગ્યો કે એવી જ ખુનામરકી પોતાના દેશમાં પણ કદાચિત્ પ્રસરે. ફ્રાંકિસ અને એના પક્ષકારો એમ માનતા કે ફ્રાંસમાં ચાલી રહેલી ખુનામરકી થોડા વખતમાં શાંત થઈ જશે, રાજ્યક્રાંતિની સારી અસર ફ્રાંસના રાજ્યવહિવટમાં અને સમાજમાં કાયમ રહેશે અને ફ્રેંચ લોકો એકંદર સુખી થશે અને દેશમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થપાશે. તેઓ એમ માનતા હતા કે ઇંગ્લેન્ડે પોતાના રાજ્યતંત્રને સુધારવું જોઈ એ. એ સુધારાથી કાંઈ ફ્રાંસની ખુનામરકી દેશમાં દાખલ થશે નહીં. ઉલટું, તેથી લોકો સુખી

---

dote against disgrace concealed in that bosom; little did I dream that I should have lived to see such disasters fallen upon her in a nation of gallant men, in a nation of men of honour and of cavaliers. I thought ten thousand swords must have leaped from their scabbards to avenge even a look that threatened her with insult.—But the age of chivalry is gone. That of sophisters, economists, and calculators, has succeeded, and the glory of Europe is extinguished for ever. Never, never more shall we behold that generous loyalty to rank and sex, that proud submission, that dignified obedience, that subordination of the heart, which kept alive, even in servitude itself, the spirit of an exalted freedom. The unbought grace of life, the cheap defence of nations, the nurse of manly sentiment and heroic enterprise, is gone! It is gone, that sensibility of principle, that chastity of honour, which felt a stain like a wound, which inspired courage while it mitigated ferocity, which ennobled whatever it touched, and under which vice itself lost half its evil, by losing all its grossness.”

Burke's Reflections on the French Revolution.

શ્રેષ્ઠ અને કારભાર લોકપ્રિય થશે. પણ બર્ક* અને બીજા બિલગ મુસદ્દાઓ આ માન્યતા ધરાવતા નહોતા. તેથી તેઓ પિટ સાથે બળી ગયા એ જ નિયમ ઉપર ફાંસ અને બર્ક લડી પડ્યા અને તેમની મૈત્રી તૂટી ગઈ. પ્રથમ તો પિટ ફ્રેંચ બનાવો તરફ તટસ્થ રહ્યો હતો. ઇંગ્લંડના લોકો ફ્રાંસના આંતર કારભારમાં દરમ્યાન ન થાય તેમાં તેમને લાભ છે એમ તે માનતો હતો.

પણ વસ્તુસ્થિતિ એકદમ ફરી ગઈ. ફ્રેંચ રાજ્યક્રાંતિના નવા આગેવાનોએ પાડોશનાં રાજ્યોમાં ખટખટ કરવા માંડી. ઇ. સ. ૧૭૯૨માં ઑસ્ટ્રિયાના શાહેનશાહ ફ્રાંસિસે તથા પ્રશિયાના રાજા ફ્રેડરિક વિલિઅમે ફ્રાંસ ઉપર ચડાઈ કરી અને તેમનાં લશ્કરો ડેક પેરિસ સુધી પહોંચી ગયાં. પોતાના દેશમાં પરદેશીઓને દાખલ થએલા જોઈને ફ્રેંચ લોકોનું લડાયક ઝનુન બિકળી બિઠ્યું નવી તાલીમ પામેલાં તેમનાં લશ્કરોએ પરદેશીઓને હરાવી હાંડી કાઢ્યા અને સેવાય, નાઇસ, તથા નેપલ્સના પ્રદેશોને કબજામાં લીધા. નેપલ્સને ફ્રાંસના કબજામાં જોઈ ઇંગ્લંડના મુસદ્દાઓ ગભરાયા. ઇંગ્લંડનો વેપાર તેથી નુકસાનીમાં આવશે એવો ભય તેમને લાગ્યો. ફ્રેંચ સરકારની નૌકાઓને એટવર્પ સુધી દોડતી જોઈ તેમણે ફ્રાંસના નવા કારભારથી ચેતતા રહેવા નક્કી કર્યું. દરમ્યાન ઇ. સ. ૧૭૯૨માં ફ્રાંસનાં રાજરાણીને ફ્રાંસી દેવામાં આવી. એ કમકમાટી ઉપગમનારા ખચર ઇંગ્લંડ પહોંચ્યા ત્યારે આખી પ્રજા આવેશમાં આવી ગઈ. તેથી જ્યારે હોલંડની પ્રજાએ ફ્રાંસ સામે ઇંગ્લંડની મદદ માગી ત્યારે તુરત લડાઈ જાહેર કરવામાં આવી, ઇ. સ. ૧૭૯૩.

પિટ અને વિગ્રહ:—પિટ એમ માનતો હતો કે વિગ્રહ ઝાઝો વખત ચાલશે નહીં. પણ તેમાં તેની બૂલ હતી. ફ્રાંસ દેશની પ્રજા એવી

* બર્ક એમ ઠસાવતો હતો કે ફ્રાંસની રાજ્યક્રાંતિથી યુરોપની બધી પ્રજાઓ બંડખાર, ઝનુની, નાસ્તિક અને અધમ થઈ જશે. તેથી તે દેશ સામે લડાઈ કરવી જોઈએ. ઇ. સ. ૧૭૯૩ના જુલાઈમાં તે મરી ગયો. મરણ સુધી તે યુદ્ધને હિમાયતી રહ્યો. તેથી જ કેનિંગે એક વાર કહ્યું હતું કે: “ Here there is but one event, but that is an event for the world; Burke is dead ! ” એક સમર્થ ચિત્ત અને લેખક કેટલે સુધી જતનો લાગ્યજિધાતા થઈ શકે છે !

નમળી નહોતી. પિટ્ટની આ પહેલી ભૂલ હતી. ખીજું, તેણે ફાંસના જૂના રાજ્યતંત્રના પક્ષપાતીઓ ઉપર વધારે પડતો ભરોસો રાખ્યો અને તેમને મદદ કરવા જુદે જુદે ઠેકાણે જુદી જુદી લશ્કરી ટૂંકડીઓ રોકી. આ સાહસથી ઈંગ્લેન્ડ ઝાઝું સાધી શક્યા નહીં. ત્રીજું, લશ્કરના સેનાપતિઓને નીમવામાં પિટ્ટ જૂનાં જમાનાના ધોરણને વળગી રહ્યો. ચોથું, ઈંગ્લેન્ડનાં મિત્રરાજ્યોનો વહિવટ એકદમ સડી ગયો હતો અને ફાંસ સામે લડવા જતાં તેમનો જ ખુડો વળી જાય એમ હતું, તે પિટ્ટ જોઈ શક્યો નહીં. પાંચમું, પ્રશિઆ, ઑસ્ટ્રિઆ અને રશિઆ એમને તો સ્વાર્થ સાધવો હતો. આ બાબત પિટ્ટ પહેલેથી કળી શક્યો નહીં. છેલ્લું, લડાઈખાતાની વ્યવસ્થા ઘણી ખરાબ હતી. યોજનાઓનો પાર નહોતો; જ્યારે તેમાંની એક પણ યોજના રીતસર પાર પડી શકી નહીં ટૂંકામાં નાનો પિટ્ટ વિગ્રહ માટે સરજાએલો નહોતો.

મિત્રરાજ્યો અને ફ્રેંચ સત્તા. ઇ. સ. ૧૮૯૩-૯૭:—શરુઆતમાં મિત્રરાજ્યોની ક્ષતેહ થઈ. જે તેઓ સંપીને લક્ષ્યાં હોત તો લડાઈનો અંત તુરત આવત. ફાંસની અંદર લોકોએ નવા તંત્ર વિરુદ્ધ બંડ ઊઠાવ્યું હતું. ખુદ રાજ્યતંત્રમાં અનેક ફેરફારો થયા કરતા હતા અને દેશમાં ખાધાખોરાકીની મુશ્કેલીઓ હતી. પણ મિત્રરાજ્યોમાં કુસંપ હતો, જેનો લાભ ફાંસને મળ્યો. પરિણામે ફ્રેંચો શત્રુઓને હાવી શક્યા. માત્ર ફાંસનો કેટલોક દરિયાપારનો મુલક અને વેપાર ઈંગ્લેન્ડના હાથમાં જઈ શક્યો. હોલેન્ડ ફાંસને શરણ થયું. સ્પેઈન, પ્રશિઆ, વિગેરે વિગ્રહમાંથી ખસી ગયાં, ઇ. સ. ૧૮૯૫. નેપોલિઅને ઑસ્ટ્રિઆને ઇટાલિમાંથી કાઢી મૂક્યું અને તે વીએના સુધી ચાલ્યો ગયો. તેથી ઑસ્ટ્રિઆએ ફ્રેંચો સાથે મુલેહ કરી. આ વખતે જર્વિસે (Jervis) સેઈન્ટ વિન્સેન્ટ બ્રિશિર આગળ સ્પેઈનના નૌકાસૈન્યને હાર આપી. નેવ્સન આ નૌકાયુદ્ધમાં હાજર હતો. પણ ઈંગ્લેન્ડ એકલું પડી ગયું હતું. તેથી નેપોલિઅને ખુદ ઈંગ્લેન્ડ ઉપર સવારી મોકલવાનો નિર્ણય કર્યો અને ૩૨ લોકોએ ઈંગ્લેન્ડ ઉપર નૌકાસૈન્ય મોકલ્યું. પણ ઈંગ્લેન્ડે તેમને હરાવ્યા. આ જીતથી ઈંગ્લેન્ડ અને આયર્લેન્ડ શત્રુઓની સવારીથી બચી ગયાં. નેપોલિઅન દરિયા ઉપર અથવા ખુદ ઈંગ્લેન્ડ કે આયર્લેન્ડ ઉપર સવારીઓ મોકલી ઈંગ્લેન્ડને હાવી શક્યો નહીં, એટલે તેણે જુદો રસ્તો લીધો.

નેપોલિયન અને ઈંગ્લેન્ડ એશિયાઈ સામ્રાજ્ય. ઇ. સ. ૧૭૯૮-૧૮૦૧:—યુરોપમાં ઈંગ્લંડ હજુ શરણ થયું નહોતું. પણ ઈંગ્લંડના

દરિયાપારના વેપારને હાથ કરી, ઇજિપ્તને કબજે કરી, અને હિંદુસ્તાનમાં ઈંગ્લેન્ડના દુશ્મનોને મદદ મોકલી ઈંગ્લેન્ડ સામ્રાજ્ય ડૂબાવવાના હેતુથી, તથા ફ્રાંસને તે દિશામાં સાર્વભૌમ બનાવવા નેપોલિયને નિર્ણય કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૯૮માં તેણે નાઇલ નદીના મુખ આગળનો તમામ ઇજિપ્ત દેશ સર કર્યો. તેની સામે નેક્સન જૂમન્ય સમુદ્રમાં દાખલ થયો અને અબુકિર (Aboukir)ના

નેપોલિયન

અખાત પાસે ફ્રેંચ નૌકાઓને જોતાં તેણે તેમના ઉપર હલ્લો કર્યો. ફ્રેંચો હારી ગયા. નેપોલિયને સિરિયા જીત્યું. પણ સર સિડ્ની સ્મિથ નામના ઈંગ્લેન્ડ નાવિક સરદારે એકર બંદરનો બહાદુરીથી બચાવ કર્યો. તેથી નેપોલિયને તે બંદરનો ઘેરો ઊઠાવી લીધો, ઇ. સ. ૧૭૯૯. ત્યાર પછી સર રાલ્ફ એબરફોર્મિએ અલેક્ઝાંડ્રિયા પાસે ફ્રેંચોને હરાવ્યા, એટલે ફ્રેંચો ઇજિપ્ત પણ ખાલી કરી ગયા, ઇ. સ. ૧૮૦૧. આ વખત દરમ્યાન ઈંગ્લેન્ડે હિંદમાં ફ્રેંચોના મિત્ર ટિપુને હરાવી માર્યો. એટલે મ્હૈસુર બ્રિટિશોનું રક્ષિત રાજ્ય બન્યું.

મિત્ર રાજ્યો ફરી ફ્રાંસ સામે. ઇ. સ. ૧૭૯૮-૧૮૦૨:—નેપોલિયન જ્યાં ગયો ત્યાં બધે તેણે જૂનાં સડેલાં રાજ્યતંત્રોને ઊડાડી મૂક્યાં, તેમને બદલે નવાં રાજ્યતંત્રો અને નવાં રાજ્યો ઊભાં કર્યાં અને બધે પ્રજાસત્તા ગોઠવી. હોલંડમાં બટવિઅન રિપબ્લિક, સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડમાં

હેલ્વેટિક (Helvetic) રિપબ્લિક, લિગુરિઅન (Ligurian) રિપબ્લિક અને રોમમાં રોમન રિપબ્લિક ઊભાં થયાં. પ્રશિઆ પાસેથી અને ઑસ્ટ્રિઆ પાસેથી તેણે મોટા મુલક પડાવ્યો અને સિસિલિમાં તથા નેપલ્સમાં પાર્થેનોપિઅન (Parthenopean) રિપબ્લિક ઊભું કર્યું. નેપોલિઅને મદદનો ટાપુ કબજે કર્યો. તેથી રશિઆનો ઝાર ક્રોધે બરાથો. તુર્કીના સુલતાન નેપોલિઅનની ઇજ્જતની અને સિરિઆની હિલચાલોથી સામે થયો. તેથી ઇંગ્લંડે આ બધાં રાજ્યોને ઉશ્કેર્યાં. ફરીથી ઇંગ્લંડે ફ્રાંસ સામે પ્રપંચ રચ્યો અને રશિઆ, ઑસ્ટ્રિઆ અને નેપલ્સ વિગેરે ફ્રાંસ સામે લડાઈ કરવા તૈયાર થયાં, ઇ. સ. ૧૭૯૯.

શરુઆતમાં તો મિત્રરાજ્યોએ ફ્રેંચોને હરાવ્યા. પણ તેમનામાં ખીલકુલ સંપ નહોતો. દરેક રાજ્ય સ્વાર્થ પ્રમાણે વર્તતું હતું. તેથી ટૂંક મુદતમાં જ ઝાર તટસ્થ થઈ ગયો. ઇ. સ. ૧૭૯૯ની આખરમાં નેપોલિઅન ફ્રાંસમાં કુલમુખત્યાર (Consul) બન્યો હતો. તેણે સ્વિટ્ઝર્લંડમાંથી અને ઉત્તર ઇટાલિમાંથી ઑસ્ટ્રિઆનાં લશ્કરોને કાઢી મૂક્યાં. પરિણામે ઑસ્ટ્રિઆએ, સ્પેઈને, પોર્ટુગલે, સિસિલિએ, રશિઆએ, તુર્કીએ અને પોપે નેપોલિઅન સાથે સુલેહ કરી. ખીન્ન રાજ્યો પણ વિગ્રહમાંથી ખસી ગયાં. આવી રીતે ફરીથી ઇંગ્લંડ એકલું પડી ગયું. આ જ અરસામાં ઝારની આગેવાની નીચે સ્વીડને, પ્રશિઆએ અને ડેન્માર્કે ઇંગ્લંડની દરિયાઈ જોડકાં સામે વિરોધ ઊઠાવ્યો અને લડાઈની ધમકી આપી. પણ ઇ. સ. ૧૮૦૧માં નેપ્લસને ડેન્માર્કને કોપનહેગન પાસેના નૌકાયુદ્ધમાં હરાવ્યું. તેથી ડેન્માર્ક, રશિઆ અને સ્વીડન ઇંગ્લંડના નૌકાબળને શરણ થયાં અને ઇંગ્લેન્ડના તમામ દરિયાઈ નિયમો તેમણે કબૂલ કર્યાં.

નેપ્લસન

એમિએન્સ (Amiens)નું તહ. ઇ. સ. ૧૮૦૨:—આવી રીતે નેપોલિઅન આખા યુરોપને ધ્રુજવતો હતો. યુરોપના મોટા મોટા રાજવીઓ તેનાથી થરથરતા હતા. તેણે વિગ્રહમાં ઇંગ્લંડને એકલું પાડી દીધું હતું, જે કે સમુદ્ર ઉપર હજુ ઇંગ્લંડનું બળ હતું. ખરી રીતે, બંને પક્ષોને સુલેહ જોઈતી હતી. તેથી ઇ. સ. ૧૮૦૨માં ઇંગ્લંડ અને ફ્રાંસ વચ્ચે એમિએન્સ સુકામે તહ થયું. એ તહથી ઇંગ્લંડને લંકા અને ત્રિનિદાદના ટાપુઓ મળ્યા. ઇજિપ્ત તુર્કિને પાછું સોંપવામાં આવ્યું. માલ્ટા ટાપુનો કબજો ત્યાંના Knights of St. John-નાઈટ્સ ઓફ સેન્ટ જોનને મળ્યો. પણ તેની બાંહેધરી માટે યુરોપનાં મોટાં મોટાં રાજ્યો જવાબદાર થયાં. ઇંગ્લંડે ફ્રાંસને તેનો જીતેલો દરિયાઈ મુલક પાછો આપ્યો. આ તહ લાંબું ચાલ્યું નહી. તેની દરેક કલમમાં નેપોલિઅનનો અને ફ્રાંસની રાજ્યક્રાંતિનાં સૂત્રોનો વિજય જોવામાં આવે છે.*

પિટ્ટનો આંતર કારભાર. ઇ. સ. ૧૭૯૩-૧૮૦૨. વિગ્રહનો ‘બાઉ’:—પિટ્ટના આંતર કારભારના એ વિભાગો પડી શકે છે: (૧) ઇ. સ. ૧૭૮૩થી ૧૭૯૩ સુધી; (૨) ઇ. સ. ૧૭૯૩થી ઇ. સ. ૧૮૦૨ સુધી. કારભારની પહેલી મુદતમાં તેણે સારા સુધારાઓ દાખલ કર્યા હતા. પણ કારભારની બીજી મુદતમાં તેણે પોતાનું ધોરણ એકદમ બદલાવી નાંખ્યું. પિટ્ટને અને તેના મિત્રોને ફ્રાંસની રાજ્યક્રાંતિનો ‘બાઉ’ લાગ્યો હતો એમ કહીએ તોપણ ચાલે. તેમણે એવું માની લીધું કે વિગ્રહ દરમિયાન જે ઇંગ્લંડમાં સુધારાઓ દાખલ કરવામાં આવશે તો ઇંગ્લંડનું રાજ્યતંત્ર ક્રાંતિકારક થઈ જશે, લોકોમાં બંડખોરવૃત્તિ જાગશે, દેશમાં મોટી ઉથલપાથલ થશે અને ઇ. સ. ૧૬૮૮ની રાજ્યક્રાંતિનાં પરિણામો ઉપર પાણી ફરી વળશે. પિટ્ટ અને તેના પક્ષકારો આવો વિચાર કરતાં એક બાબતને ભૂલી ગયા. એ બાબત એ હતી કે ઇંગ્લંડના લોકોને ફ્રાંસની રાજ્યક્રાંતિ જોઈતી નહોતી. ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રમાં સુધારાઓની ખાસ જરૂર હતી. તે દેશમાં પ્રજાસત્તાની વાતો કરનારાઓની સંખ્યા

---

* આ તહ ઉપર શેરિડનની દીક્ક:—“Look at the map of Europe. You will see nothing but France.”

મૂઠીભર માંડ હશે. છતાં પિદ્ધ અને તેના પક્ષપાતીઓ સુધારાના નામ-
માત્રથી હવે ભડકવા માંડ્યા. સુધારાની કોઈ પણ નજીવી વાતમાં પણ
તેમને બંડખોર ચળવળ લાગી. મુખ્ય પ્રધાને આવી દરેક ચળવળને દાખી
દેવા માટે સખ્ત ઉપાયો લીધા. તેણે કહેવાતાં રાજદ્રોહી લખાણો સામે
ઠરાવો બહાર પાડ્યા. ઇંગ્લંડમાં વસતા પરદેશીઓ ઉપર સખ્ત પહેરો
મૂકવામાં આવ્યો. રાજદ્રોહના કાયદાને કડક કરવામાં આવ્યો. જાહેર
સભાઓ સામે પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો. હેબિઅસ કોર્પસને અંધ કરવામાં
આવ્યો. વર્તમાનપત્રોનો ફેલાવો ન વધે તે માટે તેમાં પ્રકટ થતી જાહેર-
ખબરો ઉપર કર નાંખવામાં આવ્યો. વર્તમાનપત્રોનું ખર્ચ વધે તે માટે
તેમને લગાડવાના સ્ટેમ્પનો લાગો વધારવામાં આવ્યો. રાજકારણની ચર્ચા
કરતી સભાઓ ઉપર સખ્તાર્થ કરવામાં આવી. છાપખાનાં અને વાચના-
લયોને સરકારી અંકુશ તળે મૂકવામાં આવ્યાં. મજૂરોમાં મહાજનો સામે
કાયદાઓ કરવામાં આવ્યા. અનેક માણસો ઉપર છેક નજીવા કારણસર
કામ ચલાવવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો. ઘણા માણસોને દેશપાર
કરવામાં આવ્યા. બ્રાહ્મણોનું અને જાસુસોનું જોર અતિ વધી ગયું.
અદાલતોમાં ન્યાયાધીશો રાજકારણી ગુનાઓ માટે સખ્ત સજા ફરમાવતા.
પંચો પણ ખોટા ન્યાય આપતા.

આવા કડક કારભાર માટે કશું કારણ નહોતું. તે વખતના ઇંગ્લેન્ડે
ચોક્કસ વફાદાર હતા. જવલ્લે, કોઈ ઇંગ્લેન્ડે દેશદ્રોહી થઈ શકુ સાથે
પત્રવ્યવહાર કર્યો હશે. કારભાર ઉપર કોઈ પણ જાતની ટીકા ન થઈ
શકે એ માન્યતા જ ખોટી હતી.

છતાં આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે આવા કડક કારભારને
રાજની સંમતિ હતી અને તે સામે પ્રજામાંથી થોડા જ આગેવાનો કોપ
પ્રદર્શિત કરતા. પાર્લમેન્ટમાં તો ફ્રાંક્સ જેવા રજાખા મૂઠીભર ઇંગ્લેન્ડે
વિરોધ કરતા. પણ તેમનો પોકાર બહાર કોઈના કાન સુધી પહોંચી શકતો
નહી.* છતાં સ્વતંત્રતા માટેની તેમની લડત ભવિષ્યના જમાના માટે

● તે કહેતો કે “Liberty is order.” “Liberty is strength.”

ઓછી આશાજનક અને ગ્રેરક નહોતી. આ વર્ષો દરમ્યાન દેશમાં લોકોનો અસંતોષ વધતો જતો હતો અને તે માટે અનેક કારણો હતાં. પ્રથમ તો ઇંગ્લંડને તેપોલિઅન જેવા સમર્થ દુશ્મન સામે લડવાનું હતું. તેથી રાષ્ટ્રનું દેવું વધારવું પડ્યું. વેપારરોજગારમાં મંદી આવી ગઈ. અનેક લક્ષ્યાધિપતિ-ઓએ નાદારી નોંધાવી. ઇંગ્લંડની બેન્કે રોકડ નાણું આપવાનું બંધ કર્યું. તે જ સાથે ખેતી નિષ્ફળ ગઈ. ઇંગ્લંડના લોકોને બહારથી અનાજ મળી શક્યું નહીં. તેથી તેમને અનેક હાડમારી ભોગવવી પડી. આવે વખતે પિટ્ટે લોકો ઉપર નવા કરવેરાઓ નાંખ્યા: જેમકે આયપતવેરા, વારસા ઉપરનો વેરા, સ્ટેમ્પવેરા વિગેરે.

આવા અસંતોષને પ્રકટ કરવા પ્રજા તરફથી જે જે પ્રવૃત્તિઓ થતી તે તમામ પ્રવૃત્તિઓને દાબી દેવા પ્રધાનમંડળે પ્રયત્નો કર્યા. એ પ્રયત્નો સામે લોકો વાંધો ઊઠાવતા બારે મંત્રીમંડળ તે વાંધાને રાજદ્રોહ તરીકે ગણતું અને આગેવાનોને સખ્ત સજા કરાવતું.*

આયર્લેન્ડ અને ઇંગ્લેન્ડ. ઇ. સ. ૧૭૬૩-૧૮૦૦:—ફ્રેંચ રાજ્ય-ક્રાંતિની અસર આયર્લેન્ડમાં ન થાય એ કદિ બને જ નહીં. પિટ્ટના કારભારની શરુઆતમાં આયર્લેન્ડનાં ખેતી, હુન્નરઉદ્યોગ, અને વેપારને ઉત્તેજન મળ્યું

જોટારિ પક્ષનો ઇ. સ. ૧૭૬૨-૧૮૩૦નો કારભાર નીચે પ્રમાણે વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

“Unblest by Virtue, Government a league
Becomes, a circling junto of the great
To rule by law; Religion mild, a yoke
To tame the stooping soul, a trick of state
To mask their rapine, and to share their prey.”

Thomson's *Liberty*.

ખેાશકની હાડમારી વિષે આ વાક્ય વાંચવું:—

“The question of peace or war is not in itself so formidable
as that of the scarcity with which it is combined.”

પિટ્ટના હાજીમાંથી.

હતું. પણ ત્યાંના લોકોને શાસનપદ્ધતિમાં મોટા ફેરફારો* જોઈતા હતા. રોમન કૅથોલિકોને રાજ્યતંત્રમાં દાખલ કરવા, પાર્લમેન્ટના બંધારણને પ્રજાની અનુમતિરૂપ બનાવવું, મહેસૂલની પદ્ધતિમાં એકદમ ફેરફાર કરી નાંખવો, ઇંગ્લંડના નીમેલા અમલદારોની સત્તાને તોડી પાડવી, અને દરેક બાબતને આઈરિશ પાર્લમેન્ટના મત મુજબ નિકાલ કરવો, આટલાં વાનાં આયર્લેન્ડમાં કેટલાક પ્રોટેસ્ટંટો અને તમામ રોમન કૅથોલિકોને જોઈતાં હતાં. વૂલ્ફ ટોન (Wolfe Tone), એમેટ (Emmet) વિગેરે આગેવાનોએ દુશ્મનો સાથે ખાનગી મસલત ચલાવી. તેમણે આખા દેશમાં સ્વયંસેવકો (Volunteers) ની મંડળીઓ ઊભી કરી. તેમની સામે પ્રોટેસ્ટંટોએ પણ (Orangemen) ઑરેન્જમેન નામનાં મંડળો ઊભાં કર્યાં. આ બંને પક્ષો વચ્ચે મારામારી થઈ. ફ્રાંસને તો તક જોઈતી જ હતી. તે દેશે આયર્લેન્ડના લોકોને મદદ કરવા કેટલુંક લશ્કર મોકલ્યું. પણ બ્રિટિશ મંત્રીમંડળે બળવાને સખ્તાઈથી દાખી દીધો. લૉર્ડ લેઇક બંડખોરોને વિનિગર હિલ (Venegar Hill) પાસે અને વેક્સફોર્ડના કિલ્લા પાસે હરાવ્યા, ઇ. સ. ૧૭૯૮. તેથી આયર્લેન્ડ શાંત થયું. પણ આઈરિશ બળવાથી એક બાબત પિટના મગજમાં બરોબર ઠસી ગઈ. તેને હવે ખાતરી થઈ ગઈ કે આયર્લેન્ડને કાયદાઓ કરવાની સ્વતંત્રતા ઇ. સ. ૧૭૮૨માં અપવામાં આવી હતી તે યોગ્ય થયું નહોતું. તેણે બંને દેશોને એકત્રિત કરવાનું નક્કી કર્યું.

પણ આ નિર્ણય પાર પડે તે માટે બ્રિટિશ સરકારે આયર્લેન્ડના કૅથોલિકોને મનાવી લેવાની ખાસ જરૂર હતી. તેથી પિટે તે લોકોને કહ્યું કે જો બંને દેશો એક થશે તો જ કૅથોલિકોને ધાર્મિક અને બીજી છૂટ આપવામાં આવશે. કૅથોલિકો આ જાળમાં સપડાયા. તેમણે પિટના નિર્ણયને અનુમતિ આપવા હા પાડી. બીજો વિરોધ આયર્લેન્ડની પાર્લમેન્ટના સભાસદોનો હતો. પિટે તે માટે બીજી યોજના કરી. તેણે એ સભાસદોને લાંચરૂશવત આપી પોતાના મતમાં જીતી લીધા. તેણે કેટલાકોને અમીરો

* ઍટનના કહેવા પ્રમાણે આયર્લેન્ડનાં ૬૨૬ મુખ્યત્વે ચાર દતાં :

- (1) A foreign legislature (2) A foreign judicature (3) Army
- (4) Legislative Privy Council.

બનાવ્યા, કેટલાકોને સારાં વર્ષોસને બાંધી આપ્યાં, કેટલાએકોને નોકરીઓ આપી, અને એવી રીતે તેમને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધા. આ કામ પાર પાડવા માટે પિટ્ટે પ્રામાણિક કૉર્નવૉલિસને રોક્યો હતો અને તેણે તે કામ આબાદ પાર બિટાર્યું, ઇ. સ. ૧૮૦૦.

પિટ્ટની નવી યોજનાથી ઇંગ્લંડના હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં આઇરિશ લોકોથી ચુંટેલા એકસો, અને હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝમાં આઇરિશ અમીરોથી ચુંટેલા કુલ ૨૮ સભાસદો બેસતા થયા. પિટ્ટે આયર્લેન્ડના પ્રોટેસ્ટન્ટ ચર્ચને ઇંગ્લંડના ચર્ચ સાથે જોડી દીધું. માત્ર તેણે એવી યોજના કરી કે ભવિષ્યમાં ઇંગ્લંડના હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝમાં આયર્લેન્ડના ચર્ચના ચાર બિશપો વારાફરતી બેસી શકે.

આઇરિશ કૅથૉલિકો. પિટ્ટનું રાજીનામું. ન્યૉર્થની હડીલાઈ.
ઇ. સ. ૧૮૦૧:—પિટ્ટે આયર્લેન્ડને ઇંગ્લંડ સાથે જોડી દીધું તે વખતે આયર્લેન્ડના રોમન કૅથૉલિકોને કેટલાક ધાર્મિક તથા રાજ્યકીય અધિકારો આપવાનું વચન આપ્યું હતું. બંને દેશો એક થયા ત્યાર પછી તેણે તે સવાલ પોતાના મંત્રીમંડળ સમક્ષ મૂક્યો. પણ તેના સહમંત્રીઓ તેથી વિરુદ્ધ પડ્યા અને કેટલાએકોએ તો તે વાતને રાજીને પહોંચાડી. તેથી રાજ્યએ પિટ્ટને તેવા અધિકારો ન આપવાનો હુકમ કર્યો. પિટ્ટે તે હુકમ સામે વાંધો બઠાવ્યો અને પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું.

પિટ્ટ એમ સમજતો હતો કે આયર્લેન્ડ અને ઇંગ્લંડ એક રાજ્ય થશે, એટલે આયર્લેન્ડને ન્યાય મળશે અને આયર્લેન્ડના ઝંઘડાનો અંત આવશે. પણ એમાં તેની ભૂલ હતી. બંને દેશોનું રાજ્યતંત્ર એક થતાં આયર્લેન્ડનો અસંતોષ ઉલટો વધ્યો અને ઓગણીસમી સદીમાં આયર્લેન્ડનું પ્રકરણ ઇંગ્લંડના રાજકારણમાં ઘણું મહત્ત્વનું થયું.*

---

* કૉર્નવૉલિસે એ વખતે પણ ચોખ્ખું કહી દીધું હતું કે :
“Ireland could not be saved without the union. But you must not take it for granted that it will be saved by it.”

પિટ્ટનું મરણ. તેની કારકીર્દિની સમાલોચના:—૪. સ. ૧૮૦૧માં પિટ્ટે રાજનામું આપ્યું ત્યાર પછી તે એક વાર એટલે ૪. સ. ૧૮૦૪માં બીજી વાર મુખ્ય પ્રધાન થઈ શક્યો. પણ તે વખતે તેની તબીબી અતિ નરમ રહેતી અને કારભારમાં તે ઝાઝો ભાગ લઈ શક્યો નહોતો. ૪. સ. ૧૮૦૫માં નેપોલિઅને ઑસ્ટ્રિયાના લશ્કરને આઉસ્ટરૂલિટ્ઝ પાસે સખ્ત હાર ખવડાવી. ઇંગ્લંડના મહાન શત્રુની આવી અજોડ ફતેહના ખબર પડતાં પિટ્ટે ભગ્નાશ થઈ ગયો. તે બોલી બોલ્યો કે “Roll up that map of Europe. It will not be wanted for these ten years.” થોડા દિવસો પછી તે મરી ગયો, જાન્યુઆરિ, ૪. સ. ૧૮૦૬. એમ કહેવાય છે કે મરતી વખતે તે “My country: how I leave my country” એ શબ્દો બોલ્યો હતો.

પિટ્ટની કારકીર્દિની સમાલોચના નીચે આપી છે.

મોકલે જેવા કેટલાએક લેખકો એમ કહી ગયા છે કે ૪. સ. ૧૭૮૪થી ૪. સ. ૧૭૯૩ સુધી પિટ્ટે બ્રિટન સિદ્ધાંતો પ્રમાણે વર્ત્યો હતો, જ્યારે ૪. સ. ૧૭૯૩થી ૪. સ. ૧૮૦૫ સુધી તે ટોરિ પક્ષના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે વર્ત્યો હતો. પણ આ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. ખરું કહીએ તો, પિટ્ટે નવા જમાનાનો ટોરિ મુસદ્દો હતો અને તેણે પોતાના કારભારમાં ઑલિંગબ્રોકનાં સૂત્રોને પરાવ્યાં હતાં. તેણે તાજની સત્તાની પુનઃસ્થાપના કરી. પણ તે સત્તાને પ્રજામતને અનુમત બનાવી રાજને લોકપ્રિય કર્યો. જ્યાં સુધી પ્રજા કોઈ પણ નવા કાર્યને માગે નહી ત્યાં સુધી તે કાર્ય કરી બતાવવું નહી અને જૂના વિચારોને અને જૂની સંસ્થાઓને નવા કાળને અનુમત કરવાં, જૂના ધોરણનો કેવળ નાશ ન કરવો, એમ તે માનતો હતો. તેણે બીજાના જ વિચારોને પોતાના કારભારો દરમ્યાન વ્યવહારમાં મૂક્યા. તેણે કોઈ નવા વિચારો પ્રજાને આપ્યા નથી. બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનના રાજ્યતંત્રને તેણે સુધાર્યું તો તે ફ્રાંસના ધોરણ ઉપર. પાર્લમેન્ટને સુધારવા તેણે પ્રયાસ કર્યો, તે પોતાના બાપના, વિલ્હમસના અને ફ્રાંસના ધોરણ ઉપર. તેણે આયર્લેન્ડના રાજ્યતંત્રમાં મોટો ફેરફાર કર્યો. પણ તેમાં તેણે ગ્રેટન વિગેરેના વિચારો જુદા રૂપમાં મૂક્યા. કરપદ્ધતિમાં તેણે ઍડમ સ્મિથના ગ્રંથને પ્રમાણભૂત માન્યો. વિગ્રહ

કરવામાં તે ડાંડસના મત મુજબ વર્તતો. પરરાજ્યો સાથેના વ્યવહારમાં તે ગ્રેનવિલને અનુસરતો. અલબત્ત, તેના કારભારમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની પ્રગતિ થઈ. તે ખરો મુખ્ય પ્રધાન હતો—માત્ર નામનો નહી. મંત્રીમંડળમાં બધા સભ્યો પિટ્ટની આજ્ઞાને અનુસરતા. રાજ સાથેના સંબંધમાં તે હમેશાં મુખ્ય પ્રધાન તરીકે અને પાર્લમેન્ટના આગેવાન તરીકે વર્તતો, એક તાબેદાર વઝીર તરીકે નહી. કરપદ્ધતિમાં તેણે કરેલા ફેરફારોને લીધે દેશનાં આવક અને ખર્ચ ઉપર પાર્લમેન્ટની સત્તા વધી અને લોકો દેશનો હિસાબ બરાબર સમજતા થયા.

પિટ્ટના ઇન્ડિયા બિલથી ફ્રાંક્સના મુસદ્દાની નબળાઈએ જરા પણ દૂર થઈ નહી અને વર્ષો સુધી ડાંડાસે પોતાના પક્ષના અને દેશના—સ્કૉટલેન્ડના માણસોને બ્રિટિશ હિંદના કારભારમાં ભર્યા કર્યા. લશ્કરની અને નૌકાયળની આબતોમાં પિટ્ટે બેદરકારી બતાવી. તે સુધારાઓની ચર્ચા પણ સહન કરી શકતો નહી. તેણે કારભાર નકામો કડક કરી નાંખ્યો. પરદેશ સાથેના સંબંધમાં પિટ્ટ ખરો ટોરિ હતો—પહેલાં તેણે ફ્રેંચો સાથે સુલેહ કરી; રશિયા સામે તે લડાઈ કરવા તૈયાર થઈ ગયો હતો. ભવિષ્યમાં એ જ પ્રમાણે ડિઝ્રાઈલિએ તુર્કીનો પક્ષ લીધો. પિટ્ટે ઊભું કરેલું Sinking fund—અનામત રકમ પાછળથી દેશને ઉલટું ભારરૂપ થઈ પડ્યું.

પિટ્ટે હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સમાં ૧૪૦ જેટલા નવા માણસોની ભરતી કરી. સમાસદો હમેશાં તેની સાથે રહેતા. પણ ભવિષ્યમાં ઇંગ્લેન્ડના અમીરો ટોરિ પક્ષના પક્ષપાતી થઈ ગયા. એટલી મોટી ભરતી કોઈ પણ પ્રધાને કરી નથી. જે લોકો દેશના આર્થિક જીવનમાં આગળ આવ્યા, જે લોકોએ પોતાના પક્ષને અનુમોદન આપ્યું, જેઓ વ્હિગોની કે ફ્રાંક્સની સામે થયા, તેમાંના ઘણાખરાને પિટ્ટે અમીરી આપી હતી.

ફ્રાંસની સાથે મસલત કરવામાં અથવા તો મિત્રરાજ્યો સાથે કાલકારો કરવામાં પિટ્ટ ભવિષ્ય ઉપર અથવા ફ્રાંસની રાજ્યક્રાંતિનાં નવાં સૂત્રો ઉપર ખરી નજર કરી શક્યો નહી. આ બાબતમાં ફ્રાંક્સ પિટ્ટથી ચડી જતો. છતાં આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે ઇ. સ. ૧૮૦૬

સુધીમાં ફ્રાંસ દેશ સિવાય યુરોપમાં પિટ્ટના જોવો મુસદ્દી આગળ આવ્યો નહોતો અને તેની કેટલીએક નિષ્ફળતાઓ તો યુરોપનાં સડેલાં રાજ્યતંત્રોની નિષ્ફળતાઓ કહી શકાય. મેંધમ, પીલ, ઝૉડ્સ્ટન વિગેરે સાથે તેની તુલના થઈ શકશે નહીં. છતાં ઇંગ્લંડના મહાન પુરુષોમાં તે ચોક્કસ લેખાશે.*

ફ્રેંચ રાજ્યક્રાંતિની અસરો:—આ પ્રકરણ પૂરું થાય તે પહેલાં આપણે ફ્રેંચ રાજ્યક્રાંતિની અસરોને તપાસી લેવી જોઈએ. તે ક્રાંતિથી યુરોપમાં પ્રજારાજ્યો થયાં. એ રાજ્યોનો કારભાર લોકસભા મારફત ચાલવા લાગ્યો. દરેક રાજ્યમાં નવા રાજ્યકીય પક્ષો થયા. મધ્યમ સ્થિતિના લોકો હવે આગળ આવ્યા. તેઓ રાજકારણને સમજતા થયા વ્યક્તિવાદના, સમાનતાના અને સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાંતોનું જોર વધ્યું. ધીમે ધીમે એ અસરો આખા યુરોપમાં ફેલાઈ. ત્યાર પછી તે વાદ એશિયામાં અને અમેરિકામાં ગયો. નવી પ્રજાઓએ પરદેશી રાજ્યો સામે યંડ ઝીઠાવ્યું અને પોતાના દેશોમાં સ્વતંત્ર રાજ્યો-રાષ્ટ્રો (Nation States) સ્થાપ્યાં. અમેરિકામાં સ્પેઈનનાં સંસ્થાનો અને પોર્ટુગલનાં સંસ્થાનો સ્વતંત્ર થયાં. આવી રીતે ફ્રેંચ રાજ્યક્રાંતિ એના ઇતિહાસમાં મહત્ત્વનો ખનાવ હતો. તેની અસર ઓગણીસમી સદીની આખર સુધી ચાલુ રહી.

પ્રકરણ છમું

ત્રીજો જર્જર્ન (ચાલુ)

ઈ. સ. ૧૮૦૩-૧૮૧૫

નેપોલિયન અને ઇંગ્લંડ

નેપોલિયન અને ઇંગ્લંડ: ફ્રાંસ સાથે ફરી વિગ્રહ* :—
એમિએન્સના કરાર ઉપર હજુ સહીઓ તો થઈ નહોતી ત્યાં તો વળી ઇંગ્લંડ

* મારમિઅનની પ્રસ્તાવનામાં સ્કૉટ પિટ્ટનાં કેવાં યરોગાન ગાય છે !

Now is the stately column broke;
The beacon-light is quenched in smoke,
The trumpet's silver sound is still,
The Warder silent on the hill.

અને ફ્રાંસ વચ્ચે યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. ઇંગ્લિશ પત્રોમાં નેપોલિયન ઉપર સખ્ત ટીકાઓ પ્રકટ થતી તે નેપોલિયનને બહુ બારે પડી. નેપોલિયન ઇટાલિના પ્રજાસામ્રાજ્ય (Republic)ને પહેલો પ્રમુખ (President) થયો. તેણે ઇટાલિના પીદ્મોંત (Peidmont)નું પરગણું ફ્રાંસ સાથે જોડી દીધું. સ્વિટ્ઝર્લંડમાં અને હોલંડમાં તેણે પોતાની વગ સ્થાપી.^૧ તેણે જર્મનીનાં નાનાં રાજ્યોની સ્થિતિ બદલાવી નાંખી. નેપોલિયનને અમેરિકામાં કેટલાએક ટાપુઓને સર કર્યાં. આયર્લંડમાં, ઇન્ડિયામાં, સિરિયામાં, તુર્કીમાં અને હિંદુસ્તાનમાં તેના માણસો સ્થાનિક વસ્તુસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા નીકળી પડ્યા. ઇંગ્લંડે માથાના ટાપુનો અને હિંદમાં આવેલાં પાંચ ફ્રેંચ થાણાંઓનો કબજો છોડી દેવા ના પાડી. તેથી વિગ્રહ શરુ થયો. મે, ઇ. સ. ૧૮૦૩ *

નવા વિગ્રહનું જુદું સ્વરૂપ:—આ વિગ્રહ ફ્રાંસ સામેના પ્રથમ વિગ્રહથી તદ્દન જુદો હતો. અગાઉના વિગ્રહમાં ફ્રાંસના લોકો પોતાના દેશમાં આપખુદ સત્તા સામે લડતા હતા અને તેમના ઉપર બહારનાં રાજ્યોના હુમલાઓ સામે બચાવ કરવાની ફરજ આવી પડી હતી. તે વખતે નેપોલિયન સ્વતંત્ર ફ્રાંસના મોટા રક્ષક તરીકે બહાર પડ્યો હતો. પણ આ બીજા વિગ્રહમાં ફ્રાંસ અને નેપોલિયનની રાજ્યનીતિ બદલાઈ ગઈ. ફ્રાંસે હવે બીજાં રાજ્યો ઉપર આક્રમણ કર્યું અને તેમને ખાલસા કરી આખા યુરોપમાં પોતાની સાર્વભૌમ સત્તા સ્થાપી. નેપોલિયનની નીતિમાં તેનો સ્વાર્થ સ્પષ્ટ દેખાયો. તે યુરોપનાં રાજ્યોમાં પોતાની વ્યક્તિગત સત્તા સ્થાપવા ઇચ્છતો હોય એમ દરેકને ચોક્કસ લાગ્યું.

^૧ રોરિડને એક વાર કહ્યું: “Look at the map of Europe. You will see nothing but France.”

* લડાઈ બહેર થયા અગાઉ ઇંગ્લેન્ડ વકીલ અને બોનાપાર્ટ વચ્ચે જે મુલાકાતો થયેલી તે વાંચવા જુઓ: Browning, *England and Napoleon*, p. 114.

† આ વિગ્રહના ચાર ભાગો પાડી શકાય: (૧) ઇ. સ. ૧૮૦૩-૦૫, ત્રીજા “કોએલિશન” સુધી. (૨) ઇ. સ. ૧૮૦૫-૦૭, ત્રિતરાજ્યોની હાર અને ટિલસિટના કરાર સુધી. (૩) ઇ. સ. ૧૮૦૬-૧૨, મૉસ્કોની સવારી સુધી. (૪) ઇ. સ. ૧૮૧૨-૧૫, જ્યારે રાજ્યો નહીં પણ પ્રજાઓ નેપોલિયન સામે ઊઠી અને નેપોલિયન હારી ગયો.

જે દિવસે પિટ્ઝ મુખ્ય પ્રધાન બન્યો તે જ દિવસે નેપોલિયન ફ્રાંસમાં સમ્રાટ (Emperor) તરીકે જાહેર થયો. તેનો એક બાઈ હોલંડનો રાજા થયો અને બીજો બાઈ નેપલ્સનો રાજા થયો. ઉત્તર ઇટાલિમાં તે પોતે રાજા થયો. પશ્ચિમ જર્મનીનાં રાજ્યોને એકત્રિત કરી તેણે એક નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું અને ત્યાં પોતાના બાઈને રાજપદે બેસાડ્યો. તેનો એક બાઈ સ્પેઈનનો રાજા થયો. તેણે સ્વીડનની ગાદી પોતાના એક સેનાપતિને આપી. તેણે પોલંડમાં નવું રાષ્ટ્ર ઊભું કર્યું.

આ કારણથી યૂરોપની તમામ પ્રજાઓ નેપોલિયન સામે ઊઠી. તેમણે નવા રાજકારભાર સામે બંડ ઊઠાવ્યાં યૂરોપની તમામ પ્રજાઓના ક્ષોભ સામે નેપોલિયન ટકી શક્યો નહીં. તેને પહેલો ફટકો સ્પેઈનની પ્રજા તરફથી મળ્યો. જર્મનીના લોકો તેની સામે થયા. યૂરોપની પ્રજાઓના આ ક્ષોભનો લાભ ઇંગ્લંડે લીધો અને ઇંગ્લંડની સરકારે નેપોલિયનની સત્તાને તોડી પાડી.

નેપોલિયન સામે વિઝાહ. ટ્રફાલ્ગર:—જ્યારે ઇંગ્લંડે નેપોલિયન સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું ત્યારે યુરોપનું કોઈ રાજ્ય ઇંગ્લંડ સાથે બળ્યું નહીં અને ઇ. સ. ૧૮૦૫ સુધી ઇંગ્લંડને નેપોલિયન સામે એકલા રહી યુદ્ધ કરવું પડ્યું. નેપોલિયનને ઇંગ્લંડ ઉપર ચડાઈ કરવાની તૈયારી કરી. પણ ઈંગ્રેજ નૌકાસૈન્યના સરદાર નેલ્સને ઇ. સ. ૧૮૦૫ના ઑક્ટોબરની ૨૧મી તારીખે ટ્રફાલ્ગર (Trafalgar) પાસે ફ્રેંચ દરિયાઈ સૈન્યને એવો તો સખ્ત ફટકો માર્યો કે નેપોલિયનનું તમામ દરિયાઈ બળ નાશ પામ્યું અને તેની ઇંગ્લંડ ઉપર ચડાઈ લઈ જવાની બાજી જીતી વળી ગઈ. આ નૌકાયુદ્ધમાં નેલ્સન માર્યો ગયો. તેણે પોતાના જહાજ (Victory) ઉપર “England expects that every man will do his duty”—“દરેક જણ આ વખતે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવશે એવી આશા ઇંગ્લંડ ધરાવે છે” એવો મુદ્રાલેખ લખાવ્યો હતો. જ્યારે યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે દુસ્મનના જહાજના કોઈ નાવિકે નેલ્સનના અમલદારી પોશાકને જોઈ તેના શરીર ઉપર બરોબર ગોળી તાકી, જેને પરિણામે નેલ્સન મરી ગયો. પણ મરણ અગાઉ તે જાણી

શક્યો હતો કે ઇંગ્લેંડે ફ્રાંસના દરિયાઈ સૈન્યનો નાશ કર્યો હતો. નેપોલિયન* કહેતો કે “ Let us be masters of the sea for six hours and we are masters of the world.”

નેપોલિયન સામે ત્રીજો રાજ્યસંઘ. (Coalition)
 ઇ. સ. ૧૮૦૫-૧૮૦૭:—ઇંગ્લેંડે નેપોલિયન સામે લડાઈ જાહેર કરી ત્યાર પછી નેપોલિયન ફ્રાંસનો સમ્રાટ થયો અને ઇટાલિનો રાજા થયો. તેથી યૂરોપનાં મોટાં રાજ્યો સામાં થયાં. ઑસ્ટ્રિયા, પ્રશિયા અને રશિયા એ ત્રણ રાજ્યોએ ઇંગ્લેંડ સાથે કરાર કર્યો. યૂરોપનાં રાજ્યોએ ત્રીજી વાર ફ્રાંસની વધતી જતી સત્તા સામે સામનો કરવા તૈયારી કરી. પણ નેપોલિયને તેમને તુરત નોખાં કરી નાંખ્યાં.

યૂરોપનાં રાજ્યોની નેપોલિયન તરફથી હાર : ઇ. સ. ૧૮૦૫-૧૮૦૭. યૂરોપમાં નેપોલિયનનું વર્ચસ્વ:—પ્રથમ તો નેપોલિયને ઑસ્ટ્રિયાના ૩૦,૦૦૦ માણસોના લશ્કરને ઉલ્મ (Ulm) પાસે શરજ થવાની ફરજ પાડી, ઇ. સ. ૧૮૦૫. ઇંગ્લેંડના એક મિત્રરાજ્યની આ હાર થઈ તેને બીજે દિવસે નેલ્સને ફ્રેન્ચોને ટ્રાલ્ગરના દરિયાઈ યુદ્ધમાં હરાવ્યા હતા. નેપોલિયન ઑસ્ટ્રિયાના પાટનગર વીએના (Vienna)માં દાખલ થયો. ત્યાર પછી એ માસની મુદતમાં નેપોલિયને રશિયાનાં અને ઑસ્ટ્રિયાનાં સંયુક્ત લશ્કરોને ઑસ્ટરલિટ્ઝ (Austerlitz) પાસે સમ્પત હાર ખવરાવી. ઇ. સ. ૧૮૦૬માં તેણે પ્રશિયાના લશ્કરને જેના (Jena) પાસે હરાવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૦૭માં તેણે ફ્રીડલેંડ (Friedland) પાસે રશિયાના લશ્કરને હરાવ્યું.

આવી સમ્પત હાર બાદ પછી કોઈ પણ રાજ્ય ટકી શકે તો નહીં. તેથી ઑસ્ટ્રિયા, પ્રશિયા અને રશિયા ઇંગ્લેંડના પક્ષમાંથી નીકળી ગયાં. તેમણે નેપોલિયનને એટલે ફ્રાંસને મોટા મુલકો કાઢી આપ્યા. નેપોલિયને ઑસ્ટ્રિયાના શાહેનશાહ (Emperor) ફ્રાંસિસને ‘Holy Roman

*માર્ડિના રાહેરીએને નેપોલિયને કહ્યું: “ The Bourbons cannot reign in Europe and no power under the influence of England can exist on the Continent.”

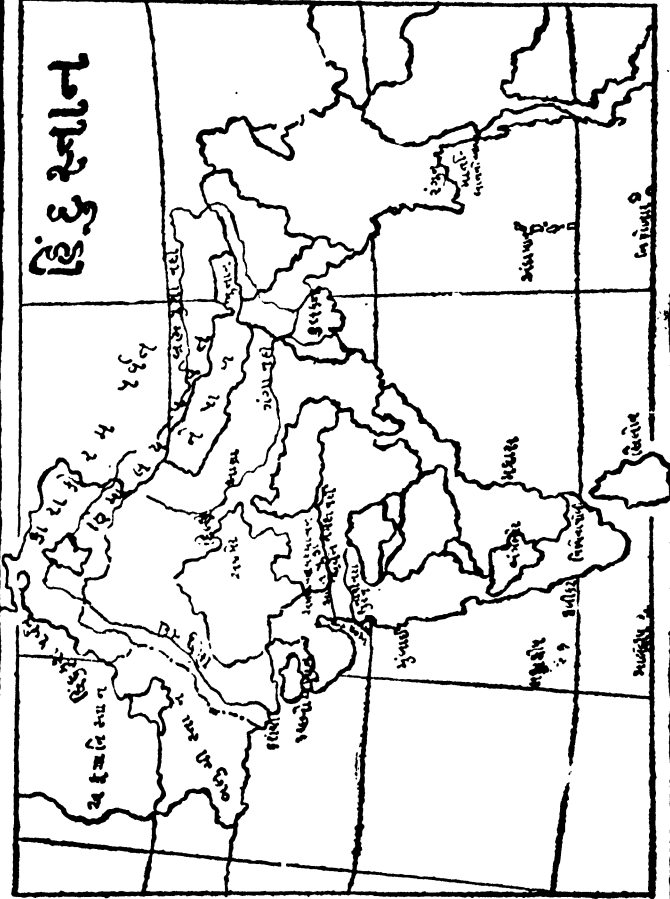

Empire"—“હોલિ રોમન એમ્પાયર”ના પ્રમુખનું પદ છોડી દેવાની ફરજ પાડી. તેણે જર્મનીમાં North German Confederation—ઉત્તર જર્મનીનાં રાજ્યનું મંડળ ઊભું કર્યું. પશ્ચિમ જર્મનીમાં તેણે વેસ્ટફાલિઆ (Westphalia)નું નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેણે પોલંડને સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે જાહેર કર્યું. નેપોલિઅને સ્પેઇન અને પોર્ટુગલ કબ્જે કર્યાં. તેથી રશિઆએ ટિલ્સિટ (Tilsit) મુકામે તેની સાથે મૈત્રીનો કરાર કર્યો, ઇ. સ. ૧૮૦૭. આવી રીતે નેપોલિઅન આખા યુરોપનો ધણી થયો. માત્ર ઇંગ્લંડ તેની સામે જોર બતાવતું હતું.

પિટ્ઠનું મરણ:—નેપોલિઅને ઑસ્ટરિયન પાસે મિત્રરાજ્યોને પરાજય પમાડ્યાના બપોર પિટ્ઠને મળ્યા ત્યારે તે બોલી બોલ્યો કે “Roll up that map of Europe. It will not be wanted for these ten years.” આ બનાવથી તે નિરાશ થઈ ગયો. ઇ. સ. ૧૮૦૬ના જાન્યુઆરિ માસમાં તે મરી ગયો.

હિન્દુસ્તાનમાં ઇંગ્લંડનું સામ્રાજ્ય: ઇ. સ. ૧૭૯૯-૧૮૦૫:—જ્યારે ઇંગ્લંડ અને મિત્રરાજ્યો યુરોપમાં નેપોલિઅન સામે લડતાં હતાં ત્યારે ઇંગ્રેજોએ હિન્દમાં એક યા બીજો બહાને પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું. એ વખતે બંગાળમાં વેસ્ટી ગવર્નર જનરલ હતા. તેણે મહેસુરના સુલતાન ટિપુ સામે લડાઈ જાહેર કરી. લડાઈમાં ટિપુ માર્યો ગયો. ઇંગ્રેજોએ મહેસુરના રાજ્યના મલખાર વિગેરે પ્રદેશો ખાલસા કર્યા અને મહેસુરની ગાદી ઉપર તેના પ્રથમના હિન્દુ રાજવંશના વારસને બેસાડ્યો. વેસ્ટીએ હિન્દનાં ધણીખરાં રાજ્યોને સહાયક યોજના લાગુ કરી. તેથી અયોધ્યાનો નવાબ વઝીર, હૈદરાબાદનો નિઝામ અને પૂનાનો પેશવા ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીના રક્ષિત બન્યા. અયોધ્યાના નવાબે કંપનીને રાહિલખંડ અને ગોરખપુર એ બે પ્રાંતો આપ્યા. નિઝામે ફૈઝ સરદારોને પોતાની નોકરીમાંથી રજા આપી અને ઇંગ્રેજોની સરદારી નીચે એક લશ્કર રાખવા કબૂલાત આપી. વેસ્ટીએ સુરતના નવાબને વર્ષાસન આપી સુરત ખાલસા કર્યું. તેણે કર્ણાટકના નવાબને રાજ્યદ્રોહના કારણસર નવાબીથી ભ્રષ્ટ કરી કર્ણાટકને બ્રિટિશ મુલક બનાવ્યો. તેણે તંજાવરના મરાઠા રાજા (રાહજી

હિંદુ સ્થાન

ભોંસલેના વંશજ) ને વર્ષાસન આપી તે સંસ્થાનને ખાલસા કર્યું. પૂનાનો બાહુરાવ પેશવા ઇ. સ. ૧૮૦૨ના વસંધના તહનામાથી કંપની સરકારનો આશ્રિત બન્યો હતો. તે બીજા મરાઠા રાજ્યકર્તાઓને ન ગમતાં તેમણે એટલે નાગપુરના રાજા રઘુજી ભોંસલેએ અને જ્વાલિખરના રાજા દ્વૈષતરાવ સિંધિઆએ કંપની સામે લડાઈ જાહેર કરી. પણ તેમાં તેઓ હારી ગયા. તેથી સિંધિઆએ કંપનીને બરુચ જિલ્લો સોંપી દીધો અને ગંગા-જમના વચ્ચેના દુવાળ ઉપરની પોતાની સત્તા કંપનીને આપી દીધી. એ કારણથી કંપનીએ દિલ્હીના મોગલ પાદશાહ આંધળા શાહઆલમનો કબજો લીધો. ઈંગ્રેજો મોગલ સમ્રાટની સ્થિતિએ આવી ગયા અને તેમને દિલ્હી, આગ્રા વિગેરે પ્રાંતો મળ્યા. રઘુજી ભોંસલેએ કટક અને બાલેશ્વરના પ્રાંતો અને નિઝામ સરકારની હદ ઉપરનો કેટલોક મુલક ઈંગ્રેજોને સ્વાધીન કર્યો. ઈંગ્રેજોને ઈંદોરના જશવંતરાવ હોળકર સામે આ વખતે લડાઈ થઈ હતી. મરાઠાઓ સાથે યુદ્ધોથી ઈંગ્રેજો ગૂજરાતમાં અને રાજસ્થાનમાં વગવાળા થયા અને થોડાં વરસો બાદ તેઓ તે પ્રદેશોમાં આવેલાં સંસ્થાનો પરત્વે સાર્વભૌમ સત્તા ભોગવતા થયા. ઈંગ્રેજોએ હવે હિન્દુસ્તાનનાં લગભગ તમામ બંદરોનો કબજો લીધો. પરિણામે તેમનો હિન્દ સાથેનો વપાર વધ્યો. ઈંગ્લંડના લોકોને તેથી મોટો લાભ થયો. આ વખતે ઈંગ્રેજોએ હિન્દી મહાસાગરમાં આવેલા ફ્રેંચ ટાપુઓને કબજો કર્યો. તેથી હિન્દમાંથી ફ્રેંચ સત્તા નાબુદ થઈ. વેલેસ્લી પછી લૉર્ડ કોર્નવૉલિસ (ઇ. સ. ૧૮૦૫), સર જ્યૉર્જ બાર્ડો (ઇ. સ. ૧૮૦૫-૧૮૦૭), લૉર્ડ મિન્ટો (ઇ. સ. ૧૮૦૭-૧૮૦૯) અને માકવેંસ હેસ્ટિંગ્સ ગવર્નર જનરલ થયા. તેમાં હેસ્ટિંગ્સ સિવાયના ગવર્નર જનરલોના અમલ દરમ્યાન હિન્દમાં ઈંગ્રેજોનો મુલક વધ્યો નહીં; કારણ કે તેઓ વિગ્રહવાદી નહોતા. પણ જ્યારે હેસ્ટિંગ્સ ગવર્નર જનરલ થયો ત્યારે કંપની અને મરાઠી તથા ગુરખા રાજસ્થાનો વચ્ચે યુદ્ધ થયાં અને ફરી કંપનીને મોટા મુલકો મળ્યા, જે આપણે યોગ્ય વખતે વિચારીશું.

નેપોલિઅનનો ઇંગ્લંડ સામેનો રોષ : ઈંગ્રેજ વેપાર સામે પ્રતિબંધ:—નેપોલિઅને યુરોપનાં મોટાં મોટાં રાજ્યોને હરાવ્યાં પણ

ઈંગ્લેન્ડનું જોર હજુ નરમ પડ્યું નહોતું. તેથી તેણે ઈંગ્લેન્ડને નમાવવા માટે તેના વેપારને તોડવાનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૬માં તેણે પ્રશિયા અને ઑસ્ટ્રિયાને હરાવ્યાં હતાં, એટલે તે રાજ્યો તેના કહેવા મુજબ વર્તવા તૈયાર હતાં. તેથી ઇ. સ. ૧૮૦૬માં તેણે બર્લિન મુકામેથી જાહેરનામું (Berlin Decrees) બહાર પાડી પોતાની પ્રગ્નને તથા પોતાનાં આશ્રિત રાજ્યોની પ્રગ્નઓને ખ્રિષ્ટિય ટાપુઓ સાથે વેપાર કરવાની બંધી કરી. જેટલા ખ્રિષ્ટિય પ્રગ્નજનો પોતાના મુલકમાં રહેતા હતા તેમને કેદી તરીકે તેણે જાહેર કર્યા અને તેમની મીલકત કબજે કરવાનો હુકમ બહાર પાડ્યો. નેપોલિયનની આ યોજનાને “ Continental system ” કહેવામાં આવે છે.

નેપોલિયનની ઈંગ્લેન્ડ વેપાર સામેની જિહાદ સામે ઈંગ્લેન્ડની સરકારે તાબડોલ હુકમો કાઢ્યા. તેણે ખ્રિષ્ટિય બંદરો ઉપર પ્રશિયાનાં જે જે વહાણો હતાં તેમને અધાને તેમના માલ સહિત કબજે કર્યા અને જર્મનીના આખા ઉત્તર કાંઠા ઉપરના વેપારને (એટલે એસ્ટથી એલ્પ નદીના કિનારા સુધી) પાકો પહેરો બેસાડ્યો. ખ્રિષ્ટિય સરકારે ફ્રેંચ અને ફ્રેંચ પ્રગ્નનાં મિત્રરાજ્યોના વેપારને અટકાયતમાં લીધો. જવાબમાં નેપોલિયને વારસોનું જાહેરનામું (Warsaw Decree) બહાર પાડ્યું અને ઉત્તર જર્મનીના કાંઠા ઉપર પડી રહેલા તમામ ખ્રિષ્ટિય માલને જપ્ત કર્યો. આ પ્રતિબંધોથી ખાસ કરીને ફ્રાંસને અને તેનાં મિત્રરાજ્યોના દેશાવરના વેપારને ઘણું નુકસાન થયું. ઈંગ્લેન્ડને બહુ નુકસાન થયું નહીં; કારણ કે દરિયાઈ સાર્વ-ભૌમત્વ ઈંગ્લેન્ડનું હતું અને ઈંગ્લેન્ડને વેપાર તો ધમધોકાર ચાલતો હતો. પણ જર્મનીને એક ખાસ ફાયદો થયો. ઈંગ્લેન્ડનો માલ તે દેશમાં જતો બંધ થયો. તેથી તેના આંતર ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન મળ્યું અને જર્મનીના વેપારીઓએ અને અર્થશાસ્ત્રીઓએ એ લાભનો બોધ લઈ બંધોમાં પોતાના દેશને આર્થિક સ્વતંત્રા મળે એવી પ્રવૃત્તિ શરુ કરી.

ઈંગ્લેન્ડે ફ્રેંચ જોહુકમી સામે જે હુકમો બહાર પાડ્યા તે “Orders in Council” કહેવાય છે.

ઇંગ્લંડ અને ડેન્માર્ક તથા હોલંડ:—ઇંગ્લંડે જાહેર કરેલા પ્રતિબંધોથી અમેરિકાની પ્રજા ખ્રિષ્ટી સરકાર ઉપર ખૂબ ચીડાઈ. નેપોલિઅને ડેન્માર્કને પોતાની યોજના સ્વીકારવાનું દબાણ કર્યું. ડેન્માર્કની સરકારે ઇંગ્લંડની સરકારના વાંધાઓ તરફ કશું લક્ષ આપ્યું નહીં. તેથી ખ્રિષ્ટી સરકારે ડેન્માર્કની રાજધાની કોપનહેગન (Copenhagen) ના બંદર ઉપર તોપોનો મારો ચલાવ્યો અને ડેન્માર્કના નૌકાસૈન્યને કબ્જે કર્યું, ઇ. સ. ૧૮૦૭. ઇ. સ. ૧૮૦૯માં ખ્રિષ્ટી સરકારે શેલ્ટ (Scheldt) નદીનો અને આંતવર્ષના બંદરનો કબ્જો લેવા લશ્કર મોકલ્યું. પણ તેમાં નિષ્ફળ જતાં ખ્રિષ્ટી સરકાર આખા યુરોપની આંખે ચડી અને યુરોપનાં દરિયાઈ રાજ્યો એકત્ર થઈ ગયાં. રશિઆ, સ્વીડન, ડેન્માર્ક અને હોલંડ એમણે આ વિરોધની આગેવાની લીધી. તે રાજ્યોનો મુખ્ય દાવો એવો હતો કે ખ્રિષ્ટી સરકારે વેપારનાં જહાજોની તપાસ કડક રીતે કરવી જોઈએ નહીં.

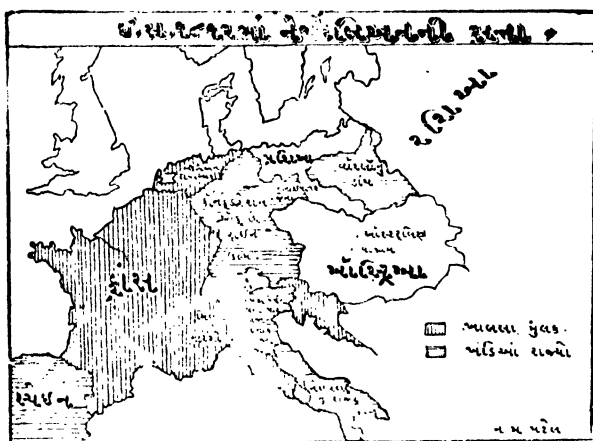
નેપોલિઅન : ઇ. સ. ૧૮૦૭-૧૮૧૩:—આ વખતે નેપોલિઅનને યુરોપમાં ઉપરાઉપરી ફત્તેહો મળ્યે જતી હતી. તેણે ઑસ્ટ્રિઆના લશ્કરને ફરીથી વાગ્રામ (Wagram) પાસે હરાવ્યું. તેણે રશિઆના ઝાર અલેક્ઝાન્ડરને પોતાના પક્ષમાં લીધો. ઇ. સ. ૧૮૦૮માં તેણે સ્પેઈનના રાજ્યને તથા તેના પુત્રને પદબ્રષ્ટ કર્યા અને સ્પેઈનની ગાદી પોતાના ભાઈ જોસેફને આપી. તેણે પોર્ટુગલ દેશને જીતી લીધો; કારણ કે તે દેશના લોકો તેની વેપારી યોજનાની સામે થતા હતા.

સ્પેઈનમાં નેપોલિઅનની હાર : ઇ. સ. ૧૮૦૭-૧૪:—નેપોલિઅનના આ સાહસથી આખો સ્પેઈન દેશ તેની સામે સળગી ઊઠ્યો.*

* સ્પેઈનના વિગ્રહને ઇતિહાસકાર નેપિઅર-Napier લખે છે કે : "Those veterans had won nineteen pitched battles and innumerable combats, had made or sustained ten sieges and taken four great fortresses; had twice expelled the French from Portugal, once from Spain; had penetrated the French and killed or captured 20,00,000 leaving of their number 4,000 dead, whose bones whiten the plains and mountains of the Peninsula."

નેપોલિઅને પણ કબૂલ કર્યું કે : "It was the Spanish ulcer which was the cause of my undoing."

ઈંગ્લંડની સરકારે તે અ-સંતોષને પોતાના લાભમાં ઊતાર્યો. તેણે પોર્ટુગલના લોકોની મદદે સર આર્થર વેલેસ્લીને મોકલ્યો. બ્રિટિશ સરદાર સર જૉન મૂર (Sir John Moore) તેની મદદે ગયો. વેલેસ્લીએ પોર્ટુગલ દેશમાં ફ્રાંસ લશ્કર સામે મજબુત કિલ્લેબંદી કરી; જો કે આ વખતે સર જૉન મૂર કોરુના (Corunna) પાસે લડતાં માર્યો ગયો, ઇ. સ. ૧૮૦૯. વેલેસ્લીએ ધીમે ધીમે ફ્રેંચ લશ્કરોને સ્પેઇન તરફ હટાવ્યાં અને ત્રણ વરસોમાં તેણે

તેમને આખા સ્પેઇન દેશમાંથી હરાવી કાઢી મૂક્યાં. આ સંગ્રામમાં ટાલાવેરા (Talavera) ઇ. સ. ૧૮૦૯, વિટોરિઆ (Vittoria) ઇ. સ. ૧૮૧૩, ટુલૂ (Toulouse) ઇ. સ. ૧૮૧૪, અને પિરિનિઝ ઇ. સ. ૧૮૧૪ એ મુખ્ય યુદ્ધો હતાં. આ ફત્તેહોથી ખૂબ થઈ ત્રીજા જ્યોર્જ રાજાએ આર્થર વેલેસ્લીને ડ્યૂક ઓફ વેલિંગ્ટન (Wellington) બનાવ્યો. આ વિગ્રહ “Peninsular War” કહેવાય છે.

નેપોલિયનની રશિયામાં હાર : ઇ. સ. ૧૮૧૨-૧૩ :— નેપોલિયને પોર્ટુગલના લોકોને તાબે કર્યા; કારણ કે તેમણે તેની બ્રિટિશ વેપાર સામેની યોજનાનો વિરોધ કર્યો હતો. તે જ પ્રમાણે નેપોલિયને

રશિઆના ઝાર ઉપર ચડાઈ કરી; કારણ કે તે દેશના ઝારે તે યોજનાનો અમલ કરવા નાં પડી. પણ જેમ નેપોલિયન સામે આખા રપેઈનના અને પોર્ટુગલના લોકો ઊઠ્યા અને ઈંગ્રેજોની મદદથી તેમણે ફ્રેંચોને પોતાના વતન બહાર કાઢી મૂક્યા, તેજ પ્રમાણે રશિઆના લોકો પણ નેપોલિયન સામે ઊઠ્યા અને તેમણે તેના લશ્કરને મોટી નુકસાનીમાં ઊતારી ધરબેગું કરી દીધું.

નેપોલિયને લગભગ સાડાઠ લાખ માણસોના લશ્કર સહિત રશિઆ ઉપર ચડાઈ કરી. ઇ. સ. ૧૮૧૨ના સપ્ટેમ્બરમાં તે મોસ્કો શહેરમાં દાખલ થયો. પણ ઝાર તેથી ડગ્યો નહી. રશિઆના લોકોએ મોસ્કો શહેરને બાળી નાંખ્યું અને ફ્રેંચ લશ્કરને મળતાં દાણો-પાણી તથા ઘાસ બંધ કર્યાં. તેથી ઇ. સ. ૧૮૧૩માં નેપોલિયન પાછો ફર્યો. પણ રસ્તામાં લાખો માણસો બરફથી અને બુખમરાથી મરી ગયાં અને માત્ર સાઠ હજાર સિપાઈઓ ધરબેગા થઈ શક્યા. ઉપરાંત એક હજાર નેટલી તોપો રશિઆના હાથમાં ગઈ.

આવી રીતે નેપોલિયનને બંને દેશોમાં હાર ખાધી. છતાં ઇ. સ. ૧૮૧૩-૧૪માં પોતાના શત્રુઓ સામે તે મોટાં લશ્કરો બહાર પાડી શક્યો તે તેની અજબ હક્કતા પૂરવાર કરે છે.

નેપોલિયન સામે ચોથો રાષ્ટ્રસંઘ (Coalition) :
 ઇ. સ. ૧૮૧૨-૧૮૧૪. નેપોલિયનની એલ્બામાં હુદપારી:—
 રશિયા ગએલાં ફ્રેંચ લશ્કરો હારી ઘેર પાછાં વળ્યાં; સ્પેઈન તથા પોર્ટુગલમાં ગએલાં ફ્રેંચ લશ્કરો હારી ગયાં. તેથી યુરોપનાં બીજાં રાજ્યોમાં હિંમત આવી. પ્રશિયા અને ઑસ્ટ્રિયા રશિયા સાથે મળી ગયાં. તેમનાં સંયુક્ત લશ્કરોએ ફ્રેંચ લશ્કરને લાઈપ્ઝિક (Leipzig) પાસે સપ્ત હાર ખવરાવી, ઇ. સ. ૧૮૧૩. આ હારથી ફ્રેંચ લશ્કર જર્મની દેશને ખાલી કરી ચાલી ગયું. એક વખતના અ-જેય એવા નેપોલિયનને હાર ઉપર હાર ખાતો જોઈ ઇટાલિ, હોલંડ, સ્વિટ્ઝર્લંડ વિગેરે દેશોના લોકોએ પણ તેની સામા થવા હિંમત કરી. મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરોએ પૅરિસ સર કર્યું. ફ્રેંચ પ્રજા શરણુ થઈ. નેપોલિયનને પદબ્રજ કરવામાં આવ્યો. મિત્રરાજ્યોના કારભારીઓએ તેને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં આવેલા એલ્બાના ટાપુમાં નજરકેદી તરીકે મોકલી દીધો. નેપોલિયનની સ્ત્રીને પામોનો ટાપુ આપવામાં આવ્યો. સોળમા લૂઈનો નાનો ભાઈ અઢારમા લૂઈનું નામ ધારી ફ્રાંસ દેશની ગાદી ઉપર બેઠો. નવા ફ્રાંસ રાજ્યની સરહદ ઇ. સ. ૧૭૯૨ પૂર્વે જેમ હતી તેમ નક્કી કરવામાં આવી. યુરોપનાં બીજાં રાજ્યો વિષે છેવટનો નિર્ણય હજુ કરવામાં આવ્યો નહી. આ યોજનાને પૅરિસની પ્રથમ યોજના કહેવામાં આવે છે, ઇ. સ. ૧૮૧૪.

હવે યુરોપનાં રાજ્યોને નીરાંત વળી. તેમણે સહજ એવું માની લીધું કે યુરોપમાં હવેથી શાંતિ રહેશે અને નેપોલિયન કે ફ્રાંસનો બંડખોર પક્ષ ફરી સત્તા ઉપર આવી શકશે નહી.

નેપોલિયનનું અદ્ભુત સાહસ: ત્રણ માસનો છેલ્લો સંગ્રામ. નેપોલિયન કેદ. The Hundred Days. વૉટર્ફ: ઇ. સ. ૧૮૧૫:—પણ મિત્રરાજ્યો યુરોપનું બાવી વીએના મુકામે નક્કી કરતાં હતાં

ત્યારે તેમને ખચર મળ્યા કે નેપોલિયન એલ્બા ટાપુથી નાસી છુટ્યો છે અને ફ્રાંસ આવી પહોંચ્યો છે. નેપોલિયનના નામની ફ્રેંચો ઉપર જાદુઈ અસર થઈ.* અદારમો લૂઈ નાસી ગયો. નેપોલિયન પેરિસમાં દાખલ થયો. તે પછી પોતાના શત્રુઓ સામે આજ્યો, માર્ચ-જૂન, ઇ. સ. ૧૮૧૫. નેપોલિયનની પાસે લગભગ સવા લાખ માણસોનું લશ્કર હતું. મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરોની સરદારી બ્લુચરને (Blucher) અને વેલિંગ્ટનને (Wellington) આપવામાં આવી હતી. બંનેની પાસે કુલ લગભગ બે લાખ માણસો હતા. લિગ્નિ (Ligni) પાસે બ્લુચર હારી ગયો. પશ્ચ ક્વાટર બ્રાસ (Quatre Brass) પાસે ફ્રેંચો હારી ગયા. જૂનની અદારમી તારીખે વોટર્લૂના મેદાન ઉપર વેલિંગ્ટન અને નેપોલિયન સામસામા આવ્યા. સવારના સાડા અચ્ચાર વાગ્યાથી તે રાતના આઠ વાગ્યા સુધી વેલિંગ્ટને નેપોલિયન સામે ભયંકર યુદ્ધ કર્યું. ફ્રેંચો હારી ગયા. સવારે વેલિંગ્ટન અને બ્લુચરનાં લશ્કરો ભેગાં થઈ ગયાં. નેપોલિયનના લશ્કરનો કચ્ચરવાણુ વળી ગયો. પેરિસ મિત્રરાજ્યોના હાથમાં ગયું. નેપોલિયન અમેરિકા નાસી જવા માટે બંદોબસ્ત કરતો હતો. પશ્ચ અિટિશ નૌકાઓના પાકા પહેરાને લીધે તે કેદ થયો. § આંગ્રસ્ટ માસમાં તેને સેઇન્ટ હેલેનાના ટાપુમાં યુરોપપાર કરવામાં આવ્યો. ત્યાં ઇંગ્લંડે તેના પર પાકો પહેરો રાખ્યો. નેપોલિયન ઇ. સ. ૧૮૨૧ના મે માસમાં મરી ગયો.

*પોતાની સામે આવેલા હુથિઆરબંધ સિપાઈઓ પાસે જઈ તે બોલ્યો: “Soldiers, do you not know your general? If there is one among you who desires to kill his Emperor, let him do it now.”

§ નેપોલિયને ફ્રાંસને કરેલી છેલ્લી સલામ બાયરને નીચેની જુસ્સાદાર કવિતામાં લખી છે, ઇ. સ. ૧૮૧૬:

“Farewell to the Land where the gloom of my glory,
Arose and overshadowed the Earth with her name;
She abandons me now—but the page of her story,
The brightest or blackest, is filled with my fame.
I have warr'd with a world which vanquished me only,

વીએનાનું તહ : ઇ. સ. ૧૮૧૫:—નેપોલિયન પહેલી વખત શરણ થયો ત્યારથી તે કેઠ પૅરિસ ખીજ વાર પશ્ચું ત્યાં સુધી વીએનામાં ઇંગ્લંડ, પ્રશિઆ, ઑસ્ટ્રિઆ અને રશિઆના પ્રતિનિધિઓ વિચાર કરતા હતા. પરિણામે વીએના મુકામે થએલા કોલકારારથી યુરોપની પરિસ્થિતિ નક્કી થઈ. ફ્રાંસમાં અઢારમા લૂઈને તેની ગાદી પાછી સોંપવામાં આવી. ઇ. સ. ૧૭૯૧ પ્રમાણે તે દેશની સરહદો નક્કી કરવામાં આવી. લૂઈએ ૪ કરોડ પૌંડનો દંડ ભર્યો. બેલ્જિઅમને અને હોલંડને ઑરેંજના વંશજ નીચે એક રાજ્ય તરીકે મુકવામાં આવ્યાં. નૉર્વે સ્વીડન સાથે જોડાયું. પ્રશિઆને જર્મનીમાં કેટલોક મુલક મળ્યો. ઑસ્ટ્રિઆને ઇટાલિનો ઉત્તર ભાગ અને ઑડ્રિઆટિક સમુદ્રના કિનારા ઉપરનો કેટલોક ભાગ મળ્યો. રશિઆએ ફિનલેંડ લીધું. મધ્ય ઇટાલિમાં નાનાં રાજ્યો બિમાં

When the meteor of conquest allured me too far;
 I have coped with the nations which dread me thus lonely,
 The last single captive to millions in war.”
 “ Farewell to thee, France ! when the diadem crowned me,
 I made thee the gem and the wonder of Earth;
 But thy weakness decrees I should leave as I found thee,
 Decay'd in thy glory, and sunk in thy worth.
 Oh ! for the veteran hearts that were wasted,
 In strife with the storm, when their battles were won;
 Then the Eagle, whose gaze in that moment was blasted,
 Had still soared with eyes fixed on victory's sun !
 Farewell to thee, France !—but when liberty rallies,
 Once more in thy regions, remember me then;
 The violet still grows in the depth of thy valleys,
 Though withered, thy tear will unfold it again.
 Yet, yet I may baffle the hosts that surround us,
 And yet may thy heart leap awake to my voice;
 There are links which must break in the chain that has bound us,
 Then turn thee and call on the chief of thy choice.”

કરવામાં આવ્યાં અને ઑસ્ટ્રિઆ તેમનું રક્ષક બન્યું. સ્પેઇનની અને પોર્ટુગલની ગાદીઓ તેમના રાજવંશોને મળી. સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડની સ્વતંત્રતા જાળવવા માટે ચારે મોટાં રાજ્યો બંધાયો. સાર્ડિનિઆને સેવૉય અને નાઇસ મળ્યાં. જર્મનીનાં નાનાં મોટાં રાજ્યો ભેળાં થઈ ઑસ્ટ્રિઆના પ્રમુખપણા નીચે રહે એમ નક્કી થયું. ઈંગ્લેન્ડને (જર્મનીમાં) હેલિગોલેન્ડ, માદ્રા, કેપ, મોરિશિયસ, લંકા, ત્રિનિદાદ, ટોબેગો અને સેઇન્ટ લ્યુશિઆ મળ્યાં; ખીજા છતાંએલા દેશો ઈંગ્લેન્ડે સૌ સૌને પાછા આપી દીધા. આયોનિઅન ટાપુઓનું રક્ષણ કરવાની સત્તા ઈંગ્લેન્ડને આપવામાં આવી.

આવી રીતે યુરોપ અને ફ્રાંસ વચ્ચેના ત્રેવીસ વર્ષના મહાવિગ્રહનો અંત આવ્યો. નેપોલિઅનની સાર્વભૌમ સત્તાનો નાશ થયો. ઈંગ્લેન્ડે આ મહાવિગ્રહમાં સતત લડાઈઓ કરી હતી, ઈંગ્લેન્ડ નાણુંથી યુરોપનાં રાજ્યો નેપોલિઅન સામે લડી શક્યાં હતાં, અને ઈંગ્લેન્ડ દરિયાઈ બળથી નેપોલિઅન થાકી ગયો હતો. વિગ્રહનાં છેલ્લા વર્ષોમાં ઈંગ્લેન્ડે સ્પેઇનમાં અને બેલ્જિઅમમાં નેપોલિઅનની સત્તાને તોડી હતી. છતાં વીએનાના તહમાં ઈંગ્લેન્ડ મંત્રીમંડળે ફ્રાંસને ટકાવી રાખ્યું એટલું જ નહીં, પણ તેણે પ્રશિઆ અને ઑસ્ટ્રિઆના રાજ્યકર્તાઓને કબજામાં રાખી ફ્રાંસની સત્તાને

નબળી કરવા દીધી નહીં અને ફ્રાંસને તેના કેટલાક દરિયાઈ મુલકો પાછા આપ્યા. ફ્રેંચ રાજ્યક્રાંતિનાં નવાં સૂત્રો પ્રમાણે વીએનાના તહ ઉપર સહીઓ થઈ શકી નહી. પોલંડ, ઇટાલિ, સ્પેઈન, બેલ્જિઅમ, જર્મની, નૉર્વે, તુર્કી, સ્પેઈન અને પોર્ટુગલના દરિયાઈ મુલકોમાં રાષ્ટ્રીય સત્તા કે રાજ્યવહિવટ સ્થાપાયો નહી. ઑસ્ટ્રિઆનો મુખ્ય પ્રધાન મેટર્નિક (Metternich) નવા સિદ્ધાંતોનો કટો દુસ્મન હતો. રશિઆનો ઝાર ઍલેક્ઝાંડર શેખવસ્લી હતો અને મેટર્નિક અને ફ્રાંસનો વકીલ તલેરાં (Talleyrand) એકમત થતાં ઇંગ્લંડ એકલું કાંઈ કરી શક્યું નહી. ઇંગ્લંડનું પરદેશખાતું આ વખતે કેસલ્રેના હાથમાં હતું અને કેસલ્રે જૂના જમાનાની પ્રથાનો પક્ષપાતી હતો. યૂરોપની પરિસ્થિતિ આર મોટાં રાજ્યોના કબજામાં આવી. ઇંગ્લંડનું રાજ્યતંત્ર એક પેઢી સુધી નેપોલિઅન સામે ટક્કર ઝીલી શક્યું હતું. તેથી યૂરોપ અંજાઈ ગયું. બધે સ્થળે ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્ર જેવા જવાબદાર રાજ્યતંત્રની માગણીઓ થવા લાગી. આવી રીતે વીએનાના કરારથી યૂરોપનો જૂનો યુગ ખલાસ થયો અને નવો યુગ એકો. ફ્રાંસની રાજ્યક્રાંતિના સિદ્ધાંતો યૂરોપના દરબારોમાં નહી તો પ્રજાઓની રોગરગમાં ફેલાઈ ગયા. તે સિદ્ધાંતોને નમવા સિવાય તેમનો છૂટકો નહોતો.

ઇંગ્લંડ અને અમેરિકા : ઇ. સ. ૧૮૧૨-૧૮૧૪:—ઇંગ્લંડ ફ્રાંસ સામે લડતું હતું ત્યારે અમેરિકા સાથે તેને બે વરસ સુધી લડાઈમાં ઊતરવું પડ્યું. ઇંગ્લંડની સરકાર અમેરિકાનાં જહાજોની કડક તપાસ કરવા ખાસ આગ્રહ કરતી હતી. તેથી અમેરિકાની સરકારને તેની સામે ક્ષોભ થયો અને પ્રમુખ મેડિસને (Meddison) ઇ. સ. ૧૮૧૨માં ઇંગ્લંડ સામે લડાઈ જાહેર કરી. અમેરિકાના રાષ્ટ્રીય (Republican) પક્ષને ઇંગ્લંડના સંસ્થાન કૉનેક્ટને કબજે કરવું હતું. પણ તેમાં તેમની સરકાર ફાવી નહી. છેવટે ઇ. સ. ૧૮૧૪માં ઘેન્ટ (Ghent) મુકામે બંને પક્ષો વચ્ચે સુલેહ થઈ. આ તકથી કૉનેક્ટ અને અમેરિકાનાં રાજ્યો વચ્ચેની સરહદ નક્કી થઈ.

ઇંગ્લેંડ અને હિન્દુસ્તાન: ઇ. સ. ૧૮૦૫-૧૮૧૮:—આ વખત દરમ્યાન ઇંગ્લેંડ હિન્દુસ્તાનમાં પોતાનું પરિચળ વધારતું જતું હતું. વેલેસ્લીએ ટિપુ, મરાઠાઓ વિગેરેને હરાવ્યા હતા અને બ્રિટિશ રાજ્યને હિન્દુસ્તાનમાં સાર્વભૌમ રાજ્ય કર્યું હતું તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. વેલેસ્લી પછી લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ ગવર્નર જનરલ થયો. તે હિન્દ આખા કેડે તુરત મરી ગયો. તેથી તેના પછી સર જૉર્જ બાર્લો ગવર્નર જનરલ થયો. તેના વખતમાં બ્રિટિશ સત્તામાં ખાસ વધારો થયો નહી, ઇ. સ. ૧૮૦૫-૧૮૦૯. બાર્લો પછી લૉર્ડ મિન્ટો ગવર્નર જનરલ થયો. તેણે જમના અને સતલજ નદીઓ વચ્ચે આવેલાં સીખ રાજ્યોને બ્રિટિશ રક્ષણ નીચે લીધાં અને સીખ મહારાજ રણજિતસિંહ સાથે અમૃતસર મુકામે મૈત્રીનો કરાર કર્યો. તેના પછી માર્કવેસ્ હેસ્ટિંગ્સ ગવર્નર જનરલ થયો, ઇ. સ. ૧૮૧૩-૨૩. તેણે નેપાળની ગુરખા સરકાર સામે લડાઈ કરી ગઢવાડ, કુમાઉન વિગેરે ગુરખા પ્રદેશો તાણે કર્યા અને બાજરાવ પેશવા, અપ્પા સાહેબ ભોંસલે, તથા સગીર મહારાવ હોળકરનાં લશ્કરોને હરાવી તેમની પાસેથી મહારાષ્ટ્ર, ખાનદેશ વિગેરે પ્રાંતો લીધા અને ભોંસલે તથા હોળકરના રાજવંશોને, અને ગુજરાત-કાઠિઆવાડ તથા રાજસ્થાનના રાજવંશોને બ્રિટિશ સરકારના રક્ષિત બનાવ્યા. હેસ્ટિંગ્સ ઇ. સ. ૧૮૨૩માં સ્વદેશ ગયો.

આ વખત દરમ્યાન બ્રિટિશ હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થામાં અગત્યના ફેરફારો કરવામાં આવ્યા. પિટ્ટે ઇ. સ. ૧૭૮૪નો કાયદો કરી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના રાજ્યતંત્રને બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ તળે મૂક્યું હતું. ઇ. સ. ૧૭૯૩માં અને ઇ. સ. ૧૮૧૩માં કંપનીનો પટો નવો કરવામાં આવ્યો. તેમાં હિંદ સાથેના બ્રિટિશ વેપાર ઉપર મૂકવામાં આવેલા કેટલાક અંકુશોને દૂર કરવામાં આવ્યા. હિંદમાં ગવર્નર જનરલોએ તથા મુંબઈ અને મદ્રાસ ઇલાકાના ગવર્નરોએ કાયદાની અદાલતો સ્થાપી, જમીનના મહેસૂલ માટે યોગ્ય બંદોબસ્ત કર્યો, વિદ્યાવિકાસ માટે શિક્ષણસંસ્થાઓ સ્થાપી, અને લોકોને સુખસવડ મળે તે માટે યોગ્ય કામ કર્યું.

પ્રકરણ ૧૦મું ત્રીજો જર્જ (ચાલુ)

આંતર કારભાર : ઇ. સ. ૧૮૦૩-૧૮૨૦

આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ : ઇ. સ. ૧૮૧૫-૧૮૨૦

રાજનું મરણ : ઇ. સ. ૧૮૨૦

આંતર કારભાર : ઇ. સ. ૧૮૦૩-૧૮૨૦:—ઉપર આપણે ઇ. સ. ૧૮૦૨થી ઇ. સ. ૧૮૧૫ સુધીનો ઇંગ્લંડ અને યૂરોપનાં રાજ્યો વચ્ચેનો પરસ્પર વ્યવહાર જોઈ ગયા. અહીં આપણે તે વરસો દરમ્યાન ઇંગ્લંડના આંતર કારભારને ટૂંકામાં તપાસીશું.

નેપોલિઅન સામે ઇ. સ. ૧૮૦૨માં યુદ્ધ જાહેર કરવામાં આવ્યું ત્યારે એડિંગ્ટન (Addington) મુખ્ય પ્રધાન હતો. પ્રથમ નાનો પિટ્ કારભારી મંડળથી અલગ રહ્યો હતો. જ્યારે વિગ્રહ શરુ થયો ત્યારે એડિંગ્ટનને પોતાને જ લાગ્યું કે પિટ્ તથા બીજા અનુભવી મુસદ્દીઓ પ્રધાનમંડળમાં દાખલ થાય તો દેશ યુદ્ધ સારી રીતે કરી શકે પિટ્ તો પોતાના રાજકારણના શત્રુ ફ્રાંકસને પણ મંત્રીમંડળમાં બેસવા દેવો એવો વિચાર ધરાવતો હતો. પણ રાજને તે ગમ્યું નહી. એડિંગ્ટન† રાજનામું આપ્યું એટલે પિટ્ પોતે ફરી મુખ્ય પ્રધાન બન્યો; ઇ. સ. ૧૮૦૪. પણ એ વખતે તેની તબીબત ધણી નરમ રહેતી હતી. તેથી કારભાર ઉપર તે સારું ધ્યાન આપી શકતો નહોતો. તેના વખતમાં નેપોલિઅનની સત્તા પૂર્ણ કળાએ પહોંચી. ઑસ્ટ્રિયનના મેદાન ઉપર નેપોલિઅને ઑસ્ટ્રિયાનાં અને રશિયાનાં લશ્કરોને સખ્ત હાર આપી તે ખચર પિટ્ને જ્યારે

---

†Once more doth Pitt deem the land crying loud to him—
Frail though and spent, and an hungered for restfulness,
Once more responds he, dead fervours to energize,
Aims to concentre, slack efforts bind.

Thomas Hardy, *The Dynasts*, Act I, Sc. 3.

પહેંચાડવામાં આવી ત્યારે તે બોલી બહુ એ કે “ Roll up this map of Europe. It will not be wanted these ten years.” આ સમાચાર મળ્યા પછી પિટ્ ભગનાશ થઈ ગયો. ઇ. સ. ૧૮૦૬ના જન્યુઆરિ માસમાં તે મરી ગયો.†

પિટ્ ઉપર કેટલાએક વિચારો:—કેટલાએક લેખકો એમ કહે છે કે ઇ. સ. ૧૭૮૪થી તે ઇ. સ. ૧૭૯૩ સુધી પિટ્ બિહમ હતો; અને ઇ. સ. ૧૭૯૩થી એટલે ફ્રાંસ સામે યુદ્ધ શરુ થયું ત્યારથી, તે એકદમ ટારિ થઈ ગયો. (ઓગણીસમી સદીનો બિહમ લેખક મેંકેલે આ મતનો હતો.) પણ તે મત યોગ્ય નથી. પહેલેથી જ પિટ્ શુદ્ધ ટારિ હતો. તેનો આપ ચેંધમ પણ શુદ્ધ ટારિ હતો. અનેએ, અને ખાસ કરીને નાના પિટ્, ત્રીજા બ્યાર્જના શિક્ષક અને સલાહકાર બૉલિંગ્બ્રાઉનના “Patriot King” નામના ગ્રંથના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે કારભાર કર્યો. પિટ્ તાજની એટલે રાજની સત્તાને ફરી સ્થાપી; પણ તે સાથે તે સત્તાને તેણે પ્રજામતને અનુકૂળ બનાવી. તેણે રાજના સિદ્ધાંતોને લોકપ્રિય બનાવ્યા. પિટ્ એમ માનતો હતો કે જ્યાં સુધી પ્રજા કોઈ પણ સુધારાને ઇચ્છે નહીં અને માગે નહીં ત્યાં સુધી કારભારીઓએ તે સુધારાને ઇચ્છવા કે આપવા નહીં. તે એમ માનતો હતો કે જૂનાં ધોરણોનો નાશ કદિ થવો જોઈએ નહીં; અને જૂની સંસ્થાઓને નવા જમાનાને માત્ર અનુકૂળ બનાવવી જોઈએ.

પિટ્ બીજા લોકોના વિચારો વ્યવહારમાં મૂક્યા. તેણે કોઈ નવો વિચાર પ્રજા સમક્ષ ધર્યો નહોતો. તેણે બ્રિટિશ હિન્દના રાજ્યતંત્રને સુધાર્યું; પણ તે સુધારણા તેણે ફ્રાંસના ધોરણ ઉપર કરી. હાઉસ ઓફ કૉમન્સના બંધારણમાં તેણે સુધારો કરવા પ્રયાસ કર્યો; પણ તે માટેના વિચારો તેણે અર્લ ચેંધમ પાસેથી અને ફ્રાંસ તથા વિશ્કસ પાસેથી લીધેલા. તેણે

† **મારમિઅનની પ્રસ્તાવનામાં** સ્કૉટ પિટ્નાં કેવાં યશોમાન ગાય છે !

Now is the stately column broke;

The beacon-light is quenched in smoke,

The trumpet's silver sound is still,

The Warder silent on the hill.

આયર્લેન્ડ માટે કારભારની યોજના કરી. પણ તે યોજના મુખ્યત્વે ઍટન જેવા આધરિશ મુસદ્દીઓની હતી. કરપદ્ધતિમાં તેણે ઍડમ રિમથના ગ્રંથને પ્રમાણુભૂત માન્યો; ફ્રાંસ સામે વિગ્રહ કરવામાં તે ડંડાસના મત મુજબ વર્તેતો; પરરાજ્યો સાથેના વ્યવહારમાં તે ઍનગ્લિશના મત મુજબ ચાલતો.

પિટ્ટના કારભાર દરમ્યાન જવાબદાર રાજ્યતંત્રની પ્રગતિ થઈ. તે ખરે મુખ્ય પ્રધાન હતો. મંત્રીમંડળના બધા સભાસદો પિટ્ટની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતા. પાર્લિમેન્ટમાંની તેની આગેવાની પૂરેપૂરી હતી. તેણે રાજની તામેદારી પણ ભોગવી નહોતી. તેથી તેના વખતમાં પાર્લિમેન્ટની સત્તા વધી અને લોકો રાજકારણને વધારે સમજતા થયા.

ઇ. સ. ૧૭૮૩ની સાલથી પિટ્ટે કારભારને નકામો કડક કરી નાંખ્યો. એવી કડકાઈની બીલકુલ જરૂર નહોતી. તેણે હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સમાં કરેલી ૧૪૦ નવા અમીરોની ભરતીથી તે હમેશાં તે સભામાં બહુમતી મેળવી શકેતો. એટલી મોટી ભરતી કોઈ પ્રધાને કરી નહોતી.

પિટ્ટ અનેક બાબતોમાં હરીફ ફ્રાંક્સથી ઊતરતો. ફ્રાંક્સ દૂર દૂરના ભવિષ્યને જોઈ શકતો. પિટ્ટમાં તેવું દર્શન જોવાની શક્તિ નહોતી. ફ્રાંસ સામે લડાઈ કરવામાં તેને નિષ્ફળતા મળી તે ચોક્કસ છે. તેમાંની કેટલીક જવાબદારી ઈંગ્લંડનાં મિત્રરાજ્યો, પ્રશિઆ વિગેરેનાં સડેલાં રાજ્યતંત્રોની રહેલી જોઈએ. છતાં પિટ્ટ તે બાબત સ્પષ્ટપણે કળી શક્યો નહી. ફ્રેંચ રાજ્યક્રાંતિના ખરા હાર્દને તે યોગ્ય રીતે સમજી શક્યો નહી.

છતાં, એકંદર, પિટ્ટ ઈંગ્લંડના મહાન્ પુરુષોની કોટિમાં ચોક્કસ આવશે. યુરોપમાં તે જીવ્યો ત્યાં સુધી તેના જેવો બીજો કોઈ પ્રગ્નપ્રિય મુસદ્દી પ્રકાશમાં આવ્યો નહી.

ફ્રાંક્સનું મરણ:—પિટ્ટ મરી ગયા પછી થોડા મહીના બાદ તેનો હરીફ ફ્રાંક્સ પણ મરી ગયો. ફ્રાંક્સ અર્લ ઓફ ચેમ્બના હરીફ અર્લ હોલંડનો પુત્ર હતો. પ્રથમ તે ટોરિ પક્ષનો હતો. પણ પાછળથી તે બ્લિગ પક્ષમાં બળી ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૭૮૩માં તે મુખ્ય પદે હતો. ઇ. સ. ૧૮૦૬માં તે પાછો મંત્રીમંડળમાં દાખલ થઈ શક્યો હતો. તે રાજનો ઘણો અળખામણો થઈ ગયો હતો. તે મરણપર્યંત પોતાના બ્લિગ સિદ્ધાંતોને

વળગી રહ્યો. હિન્દુસ્તાનના ભોકો તરફ ઈંગ્રેજોએ સદ્ભાવ રાખવો જોઈએ, અમેરિકાનાં સંસ્થાનોને અને આયર્લેન્ડને સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ, મંત્રીમંડળે હમેશાં પાર્લમેન્ટને અને પ્રજાને જવાબદાર રહેવું જોઈએ, ગુલામી સદંતર બંધ થવી જોઈએ, પાર્લમેન્ટમાં ભોકોનું પ્રતિનિધિત્વ વધવું જોઈએ, વર્તમાનપત્રો સ્વતંત્ર રહેવાં જોઈએ, એ એના રાજકારણનાં મુખ્ય સૂત્રો હતાં, અને તે તમામ સૂત્રો સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. ફ્રાંસનું જીવન ગિડાઉ, લંપટ, વ્યસની, અને જુગારી હતું. પણ તે સાહિત્યનો અને કળાનો મોટો ઉપાસક હતો. રાજકારણના ઇતિહાસમાં ફ્રાંસનું સ્થાન જાણ્યું છે, અને ઓગણીસમી સદીના “લિઅરલ” પક્ષનો તે આદિ પુરુષ ગણાય છે.

ઐન્વિલ : પોર્ટલેન્ડ : પર્સિવલ : ઇ. સ. ૧૮૦૬-૧૨:— પિટના મરણ પછી રાજ્યે ઐન્વિલને અને પોર્ટલેન્ડને મુખ્ય પ્રધાનપદ આપ્યાં. આ મંત્રીમંડળમાં ફ્રાંસ હતો અને તેને પરદેશખાતું સોંપવામાં આવ્યું હતું. તેમણે ગુલામીનો વેપાર બંધ કરાવ્યો. ઐન્વિલે રોમન કેથોલિકોને લશ્કરમાં દાખલ થવાની દરખાસ્ત રાજ પાસે રજુ કરી. પણ રાજ તેથી નારાજ થયો અને બીજી વાર એવી દરખાસ્ત ન લાવવાનું વચન મંત્રીઓ પાસે માગ્યું. પણ ઐન્વિલે તેવું વચન આપવા ના પાડી. તેથી તેના કારભારનો અંત આવ્યો, ઇ. સ. ૧૮૦૭.

રાજ જ્યોર્જ હવે પોર્ટલેન્ડને અને પર્સિવલને મુખ્ય કારભારીઓ બનાવ્યા. તેમણે કૅનિંગને પરદેશખાતું સોંપ્યું અને કેસલરને લશ્કરખાતું સોંપ્યું. પર્સિવલ બાહોશ શ્રવણ હતા અને તે પ્રામાણિક હતા. ઇ. સ. ૧૮૧૨માં તેનું ખુન થતાં અર્લ લિવર્પૂલ મુખ્ય પ્રધાન થયો.

લિવર્પૂલનો કારભાર : ઇ. સ. ૧૮૧૨-૧૮૨૭:—અર્લ ઑફ લિવર્પૂલનો કારભાર ઇ. સ. ૧૮૨૭ સુધી ટક્યો. આ વખત દરમ્યાન રાજ ત્રીજો જ્યોર્જ આંધળો થઈ ગયો હતો અને તેને ચિત્તબ્રમનો વ્યાધિ

ઐટને (Grattan) પર્સિવલની નીચે પ્રમાણે નોંધ લીધી છે: “He was not a first-rate line of battleships, but he was a first-class cruiser out in all weathers.”

લાગુ પડ્યો હતો. તેથી રિજેન્ટ તરીકે પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ કામ કરતો હતો; જે કે તે માટે પાર્લમેન્ટે કેટલીક અગત્યની શરતો કરી હતી. લિવર્પૂલના કારભાર દરમ્યાન ઇંગ્લંડ અને નેપોલિયન વચ્ચે જીવસંટોસટીનું યુદ્ધ ચાલતું હતું. લોકોમાં નાદારી અને બેકારી વધી ગયાં. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને લીધે જૂના કારીગરો ધંધા વગરના થઈ ગયા. તેમણે તેમના કર્ચા લડાઈ પૂરી થયા પછી વેપારમાં મંદી બેઠી. ખાધાખોરાકીના ભાવોમાં તેજ થઈ. લશ્કરોને રજા થતાં હજારો સૈનિકો ધંધા વગરના થઈ ગયા. નવા વેપારીઓએ પાર્લમેન્ટમાં પ્રતિનિધિત્વ માગ્યું અને વેપાર ઉપરના અંકુશોને કાઢી નાંખવાનો આગ્રહ કર્યો. કારખાનાંમાં જે માલ તૈયાર થતો હતો તેના ખપ માટે પરદેશમાં કોઈ બજારો નહોતાં. પરદેશથી ધર્લે દેશમાં આવતા હોવાથી ધર્લે સોંધા થતાં ખેડુતોને ધણું નુકસાન ગયું; અને બ્યારે ખેડુતોને નુકસાનીમાંથી જીગારવા માટે પરદેશથી આયાત થતા ધર્લેની થોડીક બંધી કરી ત્યારે લોકોને ધરખર્ચ વધી ગયું. પરિણામે લોકો જમીનના માલિકોની સાથા થયા. કારીગરો યંત્રોના ઉપયોગની સાથા થયા. વેપારીઓ સરકારની વિરુદ્ધ થયા. અનેક ઠેકાણે બંબેડાઓ થયા. એક ઠેકાણે મજૂરોએ યંત્રોને ભાંગી તોડી નાંખ્યાં. (જે Luddite Riots કહેવાય છે.) કેટલાએક બેકાર લોકોએ પોતાનાં દુઃખોની કકાણી મંત્રીઓને પહોંચાડવા સરખસ કાઢ્યાં. (જેમાં Blanketeersનું સરખસ જાણીતું છે.) ક્યાંક તો પ્રધાનોનાં ખુન માટે તૈયારીઓ થઈ હતી. (જેમાં Cato street conspiracy જાણીતી છે.)

પ્રધાનમંડળને આ વખતે ધણું મહત્ત્વનું કામ કરવાનું હતું. રાષ્ટ્રનાં દેવાંને ઘટાડવાની જરૂર હતી. લડાઈના સમયમાં પ્રજા ઉપર કરતો જે બોજો લાદવામાં આવ્યો હતો તેને ઘટાડવાની જરૂર હતી. મજૂરોની અને કારીગરોની સ્થિતિને સુધારવાની હતી. ચલણમાં સુધારો થવાની જરૂર હતી. પણ પ્રધાનોમાં આ કામોને પાર પાડવાની ખાસ શક્તિ નહોતી. તેથી દેશનો અ-સંતોષ વધી ગયો.

એ વખતે હન્ટ અને પીબ વક્તાઓ પાર્લમેન્ટને સુધારવાના વિષય ઉપર બાધણે આપી લોકોને ઉશ્કેરતા હતા. એક વાર આવું બાધણુ ૨૫ શીલ્ડઝ

(Spa fields) મુકામે થતું હતું ત્યારે લોકો અને પોલીસ વચ્ચે ઝપાઝપી થઈ. મેન્ચેસ્ટરમાં પણ એવો જ બનાવ બન્યો. (જે Manchester Massacre અને Petuloo Massacre તરીકે ઓળખાય છે.) લોકોના વધતા જતા અ-સંતોષને દાખી દેવા માટે પ્રધાનોએ સખ્તાઈ કરી. તેમણે જાહેર સભાઓ, સ્વયંસેવકો, અને વર્તમાનપત્રો સામે કાયદાઓ કર્યા. હેબિઅસ કોર્પસ ઑફ્ટનો અમલ બંધ કરાવ્યો, આગેવાન વક્તાઓ ઉપર કામ ચલાવ્યું, મેજિસ્ટ્રેટોને ભયંકર સત્તાઓ આપી, નજીવા કારણસર અનેક લોકો ઉપર રાજદ્રોહના આરોપ ઉપર કામ ચલાવી તેમને સખ્ત સજા પહોંચાડી, અને પ્રજાની વ્યાજખી માગણીઓને પણ સંતોષવાની ના પાડી. પરિણામે ઇંગ્લંડની પ્રજાનો ક્ષોભ અતિ તીવ્ર થયો.

છતાં લિવર્પૂલના કારભાર દરમ્યાન થોડીએક પ્રગતિ થઈ તેની અહીં નોંધ લેવી જોઈએ. તેણે કેટલાક નકામા હોદ્દાઓ કાઢી નાંખ્યા, કેળવણીના વિકાસ માટે તપાસ કરાવી, પોસ્ટ ઑફિસ સાથે સેવિંગ બેંકો સ્થાપી અને દેશના ચલણમાં સુધારો કર્યો.

નીચે આ ટારિ પ્રધાનોનું આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ આપવામાં આવ્યું છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ : ઈ. સ. ૧૮૧૫-૧૮૨૦. પ્રજાવાદ સામે પ્રત્યાસ:—ઈ. સ. ૧૮૧૫માં વીએના મુકામે યૂરોપનાં રાજ્યોના મુસદ્દીઓએ યૂરોપની નવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કર્યું તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. તે કરારની કેટલીક કલમો નવી પરિસ્થિતિને બરોબર પહોંચી શકી નહોતી તે પણ આપણે ઉપર જોઈ ગયા. યૂરોપના તે વખતના મુસદ્દીઓ પ્રજારાજ્યના સિદ્ધાંતોને પસંદ કરતા નહોતા અને ફ્રાંસના પ્રજાવાદની કડકાઈને અને ખુનખોરીને આગળ ધરી તે સિદ્ધાંતો તેઓ ખાસ તુચ્છકાર કરતા હતા. માત્ર ઇંગ્લંડ દેશ તેમાં અપવાદ હતો. યૂરોપમાં એ વખતે પ્રજાવાદ ચોતરફ ફેલાતો હતો. જર્મનીમાં, ફ્રાંસમાં, સ્પેઈનમાં, ઇટાલિમાં, ઇંગ્લંડમાં, આયર્લેન્ડમાં, ઑસ્ટ્રિયા-હંગરીમાં તથા તુર્કીના યૂરોપીય પ્રદેશોમાં નવો જમાનો શરૂ થઈ ગયો હતો અને નવા જમાનાની પ્રજાઓ રાજ્યતંત્રમાં ભાગ માગતી હતી. પ્રજાવાદનો આ પવન દક્ષિણ અમેરિકામાં

આવેલાં સ્પેર્ધન અને પોર્ટુગલનાં ખાઝિલ વિગેરે સંસ્થાનામાં ગયો. ઑસ્ટ્રિયા, પ્રશિયા અને રશિયા એ રાજ્યોના કારભારીઓ આ પ્રગ્નવાદની સામા થયા. ઇટાલિમાં ઑસ્ટ્રિયાનું રાજ્ય હતું. જર્મનીમાં ઑસ્ટ્રિયા ખાસ વગ ધરાવતું હતું. રશિયાના ઝરને પોલંડ વિગેરે પ્રદેશોમાં પ્રગ્નવાદ ચાલે તે કેમ પોસાય ? તેથી તેના મંત્રીઓએ ઑસ્ટ્રિયાનો સાથ કર્યો.

આ રાજ્યોએ “ Holy Alliance ” – “ હોલિ અલાયંસ ” ને સહી આપી. તેમણે તે કરારથી એવું જાહેર કર્યું કે ઇ. સ. ૧૮૧૫ની નિર્ણયિત કરેલી પરિસ્થિતિમાં કોઈ રાજ્યે ક્રાંતિવાચક ફેરફારો કરવા નહી; અને દરેક રાજ્યે પોતાની પ્રગ્ન ઉપર ખ્રિસ્ત કાનુનો પ્રમાણે અમલ કરવો. સુલેહ, ધર્મ અને ન્યાય પ્રમાણે યૂરોપનાં રાજપ્રગ્ન બંનેએ વર્તવું, અને તેમાં કોઈ પ્રગ્ન તરફથી વિક્ષેપ નહોતો કરારના પક્ષકારોએ પરસ્પર મદદે જવું. આ કરારથી યૂરોપના દેશોમાં જૂના વિચારોના પક્ષકારો ફાવી ગયા. તેમણે ફ્રેંચ રાજ્યક્રાંતિ (રેવોલ્યુશન) નાં સૂત્રોનો છયોક તિરસ્કાર કર્યો. જ્યાં જ્યાં પ્રગ્નમત વ્યક્ત થયું ત્યાં બધે ઠેકાણે તેમણે તેના આગેવાનોને એકદમ દાખી દીધા.

ઈંગ્લંડમાં આ વખતે કૅનિંગ (Canning) અને કૅસલરે (Castlereagh) પરદેશખાતાના તથા લશ્કરના મુખ્ય પદે હતા. તેમને આ હોલિ અલાયંસની યોજના અ-વ્યાવહારિક લાગી અને તેનો પ્રગ્નમતનો તિરસ્કાર તેમને રુચ્યો નહી. તેથી ઈંગ્લંડની સરકારે એ અલાયંસની યોજનાને સંમતિ આપવા ના પાડી.

હોલિ અલાયંસનું માળું પરિણામ આવ્યું. યૂરોપની પ્રગ્નઓને રાજ્યના કારભારમાં અને લોકસભાઓ (Legislatures) માં ભાગ મળતાં વાર લાગી. ઇટાલિ, જર્મની, બેલ્જિઅમ વિગેરે દેશોની પ્રગ્નઓને સ્વતંત્રતા માટે ખંડ કરવાં પડ્યાં અને લોહી રેડવાં પડ્યાં. તે યુક્તિથી યૂરોપની સુલેહનો ભંગ થયો. પચાસ વરસો સુધી એવો મામલો રહ્યો. પચાસ વરસ પછી ઇટાલી, જર્મની વિગેરે પરદેશી ધુંસરીથી સ્વતંત્ર થયાં. યૂરોપનાં રાજ્યોને બેલ્જિઅમ, ગ્રીસ વિગેરે દેશોની આંતર પરિસ્થિતિમાં વિક્ષેપ કરવો પડ્યો, અને તે દેશોની સ્વતંત્રતાને કબૂલ કરવી પડી તેવી જ

રીતે તેમને દક્ષિણ અમેરિકામાં આવેલાં સ્પેઈનનાં તથા પોર્ટુગલનાં સંસ્થાનોની સ્વતંત્રતાને પણ કબૂલ કરવી પડી. આ બાબતનો વિચાર હવેના પ્રકરણમાં આપણે જોઈશું.

રાજા ત્રીજા જ્યોર્જનું મરણ : ઇ. સ. ૧૮૨૦:—ઉપર કહેવામાં આવ્યું હતું કે ઇ. સ. ૧૮૧૦ની સાલથી વૃદ્ધ રાજાને અંધાપો આવ્યો હતો અને તે લગભગ બેભાન અવસ્થા ભોગવતો હતો. રાજા ઇ. સ. ૧૮૨૦ના જાન્યુઆરિની ૨૯મી તારીખે કુલ સાત પુત્રપુત્રીઓ મૂકી મરી ગયો. તેના ગુણદોષો આપણે પ્રથમ જ જોઈ ગયા હતા.

પ્રકરણ ૧૧મું

સમાજ, વાણિજ્ય, ધર્મ, ખેતી, વેપાર-રોજગાર, હુમર-ઉદ્યોગ, ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ. (Industrial Revolution) તેનાં પરિણામો

બ્રિટિશ-સમાજ:—આ પ્રકરણમાં આપણે અઢારમી સદીના ઐર્ષ્ટ બ્રિટનના લોકોની ધાર્મિક, આર્થિક તથા સામાજિક સ્થિતિને તાપાસીશું અને તેમાં પ્રથમ આપણે તે વખતના સમાજને જોઈશું.

સમાજ:—ત્રીજા જ્યોર્જના અમલમાં હિંદુસ્તાનથી અને બીજા દેશોમાંથી મોટી કમાણી કરી જે લોકો સ્વદેશ પાછા ફરતા, તેમને લોકો “નવાબો” કહેતા. સ્વદેશમાં આ “નવાબો” જમીન ખરીદતા, વેપાર કરતા અને પાર્લમેંટમાં ઘૂસતા. તે વખતે પૈસો, વગ, દરજ્જો, રાજ્યસત્તા માત્ર થોડાએક લોકો પાસે હતાં. તે લોકો પાર્લમેંટમાં અને પોતાનાં ગામોમાં સારી વગ ધરાવતા. એમાંના કેટલાએક તો જામરદસ્ત જુગાર અને શરતો ખેલતા. જેમકે ફ્રાંક્સ, જેણે ૨૫ વર્ષની ઉંમરે દોઢ લાખ પૌંડ ગુમાવ્યા હતા. એ વખતે સ્ત્રીઓ પણ જુગાર ખેલતી. એ લોકો મોટા દારુડીઓ હતા; છતાં તેઓ રાજ્યકીય બાબતો ઉપર ઉમંગથી વિવાદો કરતા. ફ્રાંક્સ તો નવા બિહોનો સરદાર બેખાતો. તકરાર થતાં લોકો દંડયુદ્ધ કરતા. (જે કે સૈકાની આખરમાં તે પ્રથા ઓછી થઈ ગઈ.)

નાના પિટ્ટે એક વાર પ્રતિપક્ષી ટીર્ની (Tierney) સાથે ખાલી દ્વંદ્વયુદ્ધ કર્યું હતું, જે માટે રાજ્યએ તેને ઠપકો આપ્યો હતો. તે વખતે ઇંગ્લેન્ડે ફ્રેન્ચોનો પોશાક પહેરતા. લોકો નાટકોના શોખીન થયા. નાટકોની શિષ્ટતા સુધરી. તેથી અભિનયકળા પશુ સુધરી. ગોલ્ડસ્મિથ અને શેરિડન આરાં નાટકો લખી ગયા છે. લોકો જુદી જુદી જાતની સાઠમારીઓમાં રસ લેતા. રસ્તાઓને સુધારવામાં આત્મા, એટલે મુસાફરી સસ્તી અને સવડવાળી થઈ અને મધ્યમ વર્ગનાં માણસો મુસાફરીના લાભો લઈ શક્યાં. વાચનનો શોખ વધ્યો. એ જમાનામાં છાપાંઓ દ્વારા, પત્રિકાઓ દ્વારા અને પુસ્તિકાઓ (Pamphlets) દ્વારા લેખકો અને વિચારકો પોતાના વિચારોને સમાજમાં ફેલાવતા. ઠેકડેકાણે વાચનાલયો અને પુસ્તકાલયો સ્થપાયાં. લેખકોએ શૈલીમાં કૃત્રિમતા છોડી સાદી ભાષામાં લખવા માંડ્યું. એ વખતે ઇંગ્લંડમાં પોલિસનો અંદોળસ્ત ધણો નમજો હતો અને જનમાલની સલામતી ખીલકુલ નહોતી.†

---

†The police in the modern sense had not been created. In the metropolis the watchmen were a corps of Bumbles or Jonathan Wilds. The local government was fortunate if it was gifted with a stupid, lazy, but honest Dogberry. The flogging of women was still a legal penalty; public elementary education by the state did not exist; our jails and the treatment of prisoners.....would have caused King Bomba some twinge of conscience, and were a disgrace to a Christian country, as well as breeding-ground of crime, disease, and vice. × × The sponging house was a familiar institution.....A seat (in the House of Commons) could be bought at a known price as easily as a ticket for the opera or the lottery, or the stock of the National Debt.....The public service from top to bottom and in every department was clogged and demoralized by pensions, sinecures, and payments by fees enjoyed by functionless drones who absorbed public funds and were a perpetual bar to efficiency. × × × British states-

આ જમાનામાં ઈંગ્લંડમાં નાના ગુના માટે પણ ભયંકર સજાઓ થતી. ચીમડું ચોરનારને ફાંસીની સજા થતી એમ કહીએ તો જરાય અતિશયોક્તિ કહેવાશે નહી. સ્ત્રીઓને જીવતી બાળી મૂકવામાં આવતી. ગુનેગારોને સખ્ત માર પડતો. કેદખાનાંની સ્થિતિ ઘણી ભયંકર હતી; કેદીઓ કેદ પૂરી થયે ઉઘટા વધારે ભયંકર ગુનાઓ કરતા. ઇ. સ. ૧૭૭૩થી જહોન હાવર્ડ નામના પરગજુ માણસે આ બાબત ઉપર લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. રસ્તાઓ ઉપર જનમાલની જરાય સલામતી નહોતી. પોલિસ એકદમ નાદાર હતી.

વાજ્ઞમય:—આ સમયમાં ગ્રેઈટ બ્રિટનમાં નામાંકિત લેખકો યથ ગયા, જેમની કૃતિઓ હિન્દી લોકો ખૂબ આનંદથી વાંચે છે. કાઉપર, બાયરન, બર્ન્સ, બ્લેઈક, શેલી, કીટ્સ, સંધી (Southey), વર્ડ્સ્વર્થ, કૉલરિજ એ આ જમાનાના મુખ્ય કવિઓ હતા. શીર્ડિંગ અને સ્મૉલેટ એ મુખ્ય નવલકથાકારો હતા. ગોલ્ડસ્મિથનું “*Vicar of Wakefield*” ઈંગ્લંડના મધ્યમ વર્ગનું સુંદર ચિત્ર કહી શકાય. વૉલ્ટર સ્કૉટ ઐતિહાસિક કથાઓ અને કાવ્યો-પોવાડાઓ લખ્યાં. જેર્મન ઑસ્ટિન નામની બાઈએ મીક્ષા વિનોદમાં *Pride and Prejudice, Sense and Sensibility* વિગેરે સમાજને આપ્યાં. શેરિડન સારો નાટકકાર થઈ ગયો. ઇ. સ. ૧૭૮૪માં મોટો લેખક જહોનસન મરી ગયો. તેના પછી ગદ્યસાહિત્યમાં મોટું પરિવર્તન થયું. બૉસવેલે લખેલું જહોનસનનું “જીવનચરિત” અદ્વિતીય ગણાય છે. હ્યૂમે ઇતિહાસ ઉપર સારું લખાણ આપ્યું. ઉત્તમ ઇતિહાસલેખક ગિબન એ વખતે થઈ ગયો. ઇ. સ. ૧૭૬૬-૮૮ દરમ્યાન તેણે

men had yet to learn that there is only one safe system of insurance against revolution—the conviction in the heart of every citizen, however humble, that he is really a partner in the best life which his state exists to promote.

Pp.184-86 in *England under the Hanoverians*,
by Robertson.

આ સ્થિતિ સાથે આપણી વર્તમાન દશા સરખાવો; શું આપણી દશા કેટલીક બાબતમાં વધારે સારી નથી ?

Decline and Fall of the Roman Empire નામની કૃતિ સુંદર ભાષા, વિચારો અને કળાથી સમૃદ્ધ કરીને જગતને આપી. વ્હૉલ્ફસ્ટને કાયદાઓ ઉપર પ્રભાવજૂત સાહિત્ય રજુ કર્યું. ઇ. સ. ૧૭૭૬માં ઍડમ સ્મિથનો *Wealth of Nations* નામનો અર્થશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં અદ્ભૂત ગણાતો ગ્રંથ બહાર પડ્યો. વસ્તી અને ખેતરાકી વચ્ચેના સંબંધ ઉપર ઇ. સ. ૧૭૯૮માં માલ્થુસે એક ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો, જે ગ્રંથ હજુ તે વિષય ઉપર અત્યંત સ્થાન ધરાવે છે. રાજકારણમાં બર્કનું નામ હમેશાં પહેલું રહેશે. રાજકારણ અને ચાલુ ઇતિહાસની હકીકતો ઉપર જુનિઅસ અને હૉરેઈસ વૉલ્પોલનાં પત્રો વાંચવા જેવાં છે. ચિત્રકારોમાં રેનોલ્ડઝ (Reynolds) ની કળાંતિ આખા યુરોપમાં પ્રસરી. વિલિયમ ગ્ઝન્સની આગેવાની નીચે હિંદુસ્તાન અને એશિયા તથા આફ્રિકાના દેશોની સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ થયો. પ્રીસ્ટલીએ ઑક્સિજન શોધી કાઢ્યો, હર્શેલે ખગોળમાં નામ કાઢ્યું, ફૂકે ઑસ્ટ્રેલિયા ખંડ વસાવ્યો, ઇ. સ. ૧૭૬૮-૭૯.

ધર્મ:—મેથડિસ્ટોએ ચર્ચમાં નવી જગૃતિ આણી. પરિણામે Evangelicals નામનો એક નવો પક્ષ ચર્ચમાં ઊભો થયો. આ પક્ષની હીલચાલોથી ગુલામી બંધ થઈ, ગરીબોને મદદ મળી, અને લોકો વધારે ધર્મિષ્ઠ બન્યા. આ લોકો રવિવારની છૂટીના દિવસોએ લોકોને મફત શીખવતા અને અનેક રાત્રીશાળાઓ ચલાવતા.

ખેતી:—અદારમી સદીની અધવચ સુધી ઇંગ્લેન્ડ ખેડુતો જૂના જમાનાના ધોરણ ઉપર ખેતી કરતા. જે ખેતરમાં એક વરસે ખેડ કરી હોય તે જ ખેતરમાં બીજે વરસે ખેડ કરવામાં આવતી નહી. પણ તેને કારું રાખી દર ત્રીજે વરસે તેની ખેડ થતી. પડતર જમીન ધણી હતી. પણ ત્રીજા જર્બાઈના અમલનાં હેતુનાં વરસોમાં ખેતીની પદ્ધતિમાં સુધારો થયો. પાક ફરતો ફરતો લેવાતો થયો. પડતર જમીનમાં વાવેતર કરવાનું શરુ થયું. નાનાં અને છુટાંછવાયાં ખેતરોને એક જથ્થે કરવામાં આવ્યાં. ઢોરની ઓલાદને સુધારવામાં આવી. તેથી ખેતી સુધરી અને ખેડુતોની સ્થિતિમાં ઘણો સુધારો થયો.

વેપારરેન્જગાર:—આ વખતે ઇંગ્લંડે હિંદમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેથી હિંદનાં બજારો ઇંગ્લેન્ડ વેપારીઓના હાથમાં આવ્યાં. નેપોલિયન સામેના યુદ્ધ વખતે પણ ઇંગ્લંડનો દેશાવરનો વેપાર સારો ચાલતો હતો.

હુત્તરઉદ્યોગ:—આ જમાનામાં અનેક શોધખોળો થઈ, જેને પરિણામે ઇંગ્લંડના અને યુરોપના ઉદ્યોગોમાં અને વેપારરેન્જગારમાં ક્રાંતિકારક ફેરફારો થયા. ઇ. સ. ૧૭૩૮માં જૉન કે (John Kay) નામના માણસે નવું શાળયંત્ર શોધી કાઢ્યું. તેથી વણકરના ધંધામાં અજબ ફેરફારો થયા અને વણાટકામ વધારે પ્રમાણમાં થઈ શક્યું. ઇ. સ. ૧૭૬૭માં હારગ્રીવ્સ (James Hargreaves) નામના વણકરે કાંતવાનું નવું યંત્ર દાખલ કર્યું, જેના ઉપયોગથી કોઈ પણ નાનું છોકરું આઠ મોટા માણસો જેટલું કાંતી શકતું થયું. ઇ. સ. ૧૭૬૪માં જેમ્સ વૉટે (James Watt) વરાળયંત્ર શોધી કાઢ્યું. ઇ. સ. ૧૭૬૯માં આર્ક્રાઈટ (Arkright) પાણીથી ચાલતું યંત્ર-જળયંત્ર ઉપજાવ્યું. કાર્ટરાઈટ નામના પાદરીએ ચરખાઓ અને શાળો સુધાર્યાં. વેજવુડે (Wedgewood) માટીનાં વાસણો બનાવવાના ઉદ્યમમાં સુધારાઓ દાખલ કર્યાં. અસાર સુધી લોકો બળતણમાં લાકડું વાપરતા. પણ હવે કોલસો કાઢવાની યુક્તિમાં સુધારો થતાં કોલસાની ખાણોનું કામ વધી ગયું અને બ્યારે હમ્ફ્રી ડેવિ (Humphrey Davy) એ કોલસાની જાંડી અને અંધારી ખાણોમાં જવા માટે સલામતી ભરેલી દીવાની યોજના (Safety lamp) શોધી કાઢી ત્યારે કોલસાનો ઉદ્યમ ઘણો આગળ ધપ્યો અને કોલસો સસ્તો મળતાં લોકો તે જ વાપરવા લાગ્યા. કોલસો સસ્તો થતાં ઇંગ્લંડના ઉત્તર પ્રદેશોમાં લોઢાનાં કારખાનાં બિંધાં થયાં અને લોઢું સસ્તું થતાં ઇંગ્લંડનો પોલાદનો ઉદ્યમ જગજગદેર થયો. જેમ્સ મેકેડમ (Macadam) નામના માણસે ઇ. સ. ૧૮૧૧માં કંકરની પાકી સડકો બાંધવાનું બતાવ્યું. પામર (Palmer) નામના માણસે વાહનમાં સુધારો કરી ક્રોચ-ધોડાગાડીની પ્રથા દાખલ કરી, એટલે ટપાલનાં સાધનો સસ્તાં અને વિશેષ સોઈવાળાં થયાં. વરાળયંત્રની શોધથી રેલવે અને સ્ટીમબોટનો જમાનો આવ્યો.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ:—આ શોષખોજાથી ઈંગ્લંડના અને યૂરોપના ઉદ્યોગમાં ક્રાંતિકારક ફેરફારો થયા. રોજ નવાં યંત્રોની શોધ થતી. તે નવાં યંત્રોને ઉદ્યોગમાં લાગુ કરવામાં આવ્યાં. કારખાનાં યંત્રખજાથી ચાલવા માંડ્યાં. મુસાફરી સસ્તી અને સોઈવાળી થઈ. જે વેપાર અભાર સુધી સ્થાનિક અને પ્રાંતિક હતો તે હવે રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય થયો. દેશાવરનો કાચો માલ ઈંગ્લંડમાં સસ્તે ભાવે પોસાવા લાગ્યો. ઈંગ્લંડનાં કારખાનાંમાં તૈયાર થતો માલ દેશાવરમાં જોસભેર ખપવા માંડ્યો. ઈંગ્લંડના લોકો ખેતી કરતા બંધ થયા. આખો દેશ હુન્નરઉદ્યોગપરાયણ અને વેપારપરાયણ થઈ ગયો. મોટાં મોટાં કારખાનાં ઊભાં થયાં. આ કારખાનાંમાં હજારો મજૂરો કામે લાગતા. સ્ત્રીઓ અને બાળકો પાસેથી પણ સખ્ત મજૂરી લેવાતી. દેશનો વેપારરોજગાર વધ્યો. નાની નાની રકમો ભેગી કરી વેપારીઓએ મોટી મુડી ઊભી કરી અને તેવી મુડીથી તેમણે અનેક કારખાનાં સ્થાપ્યાં. ઈંગ્લંડ દેશ આખી પૃથ્વી માટે મોટાં કારખાનાં (Workshop)માં ફેરવાઈ ગયો. આ ફેરફારને અર્થશાસ્ત્રીઓ (Industrial Revolution) ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ કહે છે.

પરિણામો:—ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનાં પરિણામોને હવે આપણે વિચારીએ. હુન્નરઉદ્યોગમાં આવા મોટા ફેરફારો ઇતિહાસના કોઈ સમયે થયા નહોતા. ઈંગ્લંડને તેનો પહેલો અનુભવ થયો. ઈંગ્લંડ કૃષિપ્રધાન દેશ મટી ઉદ્યોગપ્રધાન દેશ થઈ ગયો. લોહનો ઉદ્યોગ જન્મ્યો. લંકેશિઅરમાં કાપડનાં જંગી કારખાનાં ઊભાં થયાં. ઍડ્ફોર્ડમાં ગરમ કાપડની મિલો ઊભી થઈ. વહાણ-વટાનો ઉદ્યમ નવેસર ચાલ્યો અને ઈંગ્લંડનાં જહાજો આખી પૃથ્વીનાં પાણી ઉપર સફર કરવા લાગ્યાં.

ઉદ્યોગોની આવી જંગી જમાવટથી દેશની દૈનિક વધી. મૂલી (Worker) નું મૂલ (Wage) વધ્યું. દેશની વસ્તી વધી. અત્યાર સુધી દક્ષિણના પ્રદેશોમાં લોકોની ગીચ વસ્તી હતી. હવે તેમાં ફેરફાર થયો. દક્ષિણના ગીચ વસ્તીવાળા પ્રદેશોના લોકો હવે ઉત્તર પ્રદેશનાં કારખાનાંમાં કામ કરવા ગયા. મોટાં મોટાં શહેરો વચ્ચે, જેમકે લિવરપૂલ, ઍસસૂગો, ન્યુકેસલ, મેન્ચેસ્ટર, બર્મિંગહમ વિગેરે. ગામડાં ભાંગી ગયાં. તેમને બદલે

લાખોની વસ્તીવાળાં ક્ષેત્રો વસ્યાં. લંડન આખી દુનિયાનું વ્યાપારી કેન્દ્ર બન્યું. તેનાં બજારોમાં દેશાવરના ભાવો બોલાતા થયા. અનેક નાની મોટી બેંકો ઊભી થઈ. નાણાંના વિષયનો ઊંડો અભ્યાસ થવા લાગ્યો. અર્થશાસ્ત્રનો શાસ્ત્રીય વિચાર થયો. અર્થશાસ્ત્ર અને રાજ્યશાસ્ત્ર એ બંનેનો સંબંધ નિકટ થયો. વેપારીઓ રાજકારણમાં આગળ આવ્યા. તેમણે ઈંગ્લંડ દેશના દેશાવર સાથેના વેપારને અંકુશરહિત કરાવ્યો. ઈંગ્લંડમાં અત્યાર સુધી લોકોની ખાધાપોરાકી પૂરતું અનાજ પાકતું હતું. પણ હવે લોકોએ ખેતી તજ દીધી. તેથી ઈંગ્લંડને દેશાવરથી આયાત થતા અનાજ ઉપર તથા દૂધ, માખણ ઉપર રહેવું પડ્યું.

ઈંગ્લંડમાં અમેરિકાથી, ઑસ્ટ્રેલિયાથી. હિંદથી અને રશિયાથી ધઉ આવવા માંડ્યા, હિંદથી, અમેરિકાથી અને ઈજિપ્તથી ૩ આવવા માંડ્યું, ઑસ્ટ્રેલિયાથી ધઉ તથા ગોમાંસનો ખોરાક આવવા માંડ્યો, અને હોલંડ, બેલ્જિઅમથી માખણ, ચીઝ વિગેરે દૂધનો માલ આવવા લાગ્યો. ઈંગ્લંડનાં સંસ્થાનો અને તાબેદાર દેશોનો વેપાર ઈંગ્લંડને અગત્યનો થયો. ઈંગ્લંડને હવે આખી પૃથ્વી ઉપર નજર રાખવી પડી. ઈંગ્લંડનું સામ્રાજ્ય વધ્યું. ઈંગ્લંડ દેશે બધા મહાસાગરોનું સ્વામિત્વ લીધું.

કારખાનાંમાં કામ કરનારા મજૂરોની સંખ્યા વધી ગઈ. યંત્રો વડે માલ ઉત્પન્નવવામાં આવતો. તેથી પ્રથમ તો તેઓ બેકાર થયા. પણ જેમ જેમ દેશાવરનો વેપાર વધતો ગયો તેમ તેમ બેકારી ઓછી થઈ ગઈ. મજૂરી મોંઘી થઈ. મોટાં કારખાનાંની સ્થાપનાથી માલનું ઉત્પાદન મોટા પાયા ઉપર (Large scale Production) થયું. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ થઈ તે પહેલાંના ઉદ્યોગો સ્થાનિક અને નાના હતા. હવે તમામ ઉદ્યોગો રાષ્ટ્રીય અને મોટા થયા. નવાં કારખાનાંના માલિકો માલને સસ્તે ભાવે વેચી મોટા નફો કરતા થયા. વેપારીઓ કહે છે તેમ લાખની પાણી થઈ. મજૂરો અને કારખાનાંના માલિકો વચ્ચેનું અંતર વધી ગયું. લાખો મજૂરોને કારખાનાંના દસખાર માલિકો કેવી રીતે ઝાળખી શકે? તેથી એક તરફથી કુબેરના બંડાર જેટલી દૌલતનો ઉપભોગ કરનારા થોડા અતિધનાત્ય લોકો, અને બીજી તરફ, રોજ રોટલો મળે તેટલું કમાતા લાખોની સંખ્યામાં ઊભરાતા

મજૂરો, ધનિક અને ગરીબ (Rich and Poor) મીલકતવાળા અને મીલકત વગરના (Propertied and Proletariat) એવા પ્રજાના તદ્દન અલગ અને સ્વાર્થમાં એકદમ જુદા બે વિભાગો પડી ગયા.

પ્રથમ તો, કારખાનાંમાં મજૂરોની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ હતી. તેમાં ન મળે હવાકિર્મસ, પારીપારણાં, સુખચેનનાં કે આરામનાં સાધનો. તે વખતે વીજળીનાં સાધનો નહોતાં. તેથી ધુમાડો, ખરાબ હવા અને ગીચ વસ્તી, એ કારણોથી શહેરોનો વાસ ઘણો ખરાબ હતો. મજૂરોને રાત-દિવસ કામ આપવામાં આવતું. સ્ત્રીઓનો અને બાળકોનો તેમાં અપવાદ રાખવામાં આવતો નહી. ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ, ધાવણાં બાળકોની અને કંઠે વળગેલાં બાળકોની માતાઓ, કુમળી વયનાં બાળકો, વૃદ્ધ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બધાંને કામ આપવામાં આવતું. જેમ મજૂરો વધારે, તેમ મજૂરી ઓછી; જેમ મજૂરી ઓછી, તેમ માલનું ઉત્પન્ન સસ્તું; જેમ ઉત્પન્ન સસ્તું, તેમ નફો વધારે: એવા અર્થશાસ્ત્રના નિયમો મુજબ નવાં કારખાનાંના માલિકોનો વર્તાવ હતો; અને અર્થશાસ્ત્રના સર્વમાન્ય નિયમોના પાલનની અપેક્ષાએ તેમને દયા, સહાનુભૂતિ, અનુકંપા વિગેરે સદ્ગુણોનું બાન કદિ થતું નહી. કામ સખ્ત, મજૂરી વધારે, આરામનો વખત બીલકુલ નહી, તહેવારો જેમ અને તેમ ઓછા, કારખાનાંના માલિકો સ્વાર્થી અને પૈસાના જ ચારી, મજૂરોનું સંગઠન ગેરકાયદેસર એવી સ્થિતિ પ્રથમ થઈ.

નવો યુગ:—ધીમે ધીમે આ વસ્તુસ્થિતિમાં ફેરફાર થયો. મજૂરોનું સંગઠન કાયદેસર થયું. તેમની મજૂરીનો ઓછામાં ઓછો દર નક્કી થયો. તેમનું સંગઠન કાયદેસર થયું. તેઓ હડતાળ પાડી પોતાનું ધાર્યું કરી શકે એવી વ્યવસ્થા થઈ. તેમનાં મહાજનો (Trade unions : Labour unions) સ્થપાયાં. રાજ્યે તેમની સ્થિતિને સુધારવા દરમ્યાનગીરી કરી. ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને કારખાનાંમાં કામ આપવાની બંધી થઈ. મજૂરી માટે છોકરાંની વય નક્કી કરવામાં આવી. દિવસે કામ કરવાના કલાકોની તથા અઠવાડિયામાં કામ કરવાના દિવસોની હદ ઠરાવવામાં આવી. કારખાનાં આ કાયદાઓને વશ રહે તે માટે રાજ્ય તરફથી પગારદાર ઈન્સ્પેક્ટરોની નીમણૂક થઈ. કેટલેક સ્થળે મજૂરો અને માલિકો એક થઈ

કારખાનાં ચલાવવા લાગ્યા. કેટલેક ઠેકાણે માલિકોએ મજૂરોને નફામાં ભાગ આપવાનો પ્રયત્ન શરુ કર્યો. લોકોએ સહકારી મંડળીઓ સ્થાપી પોતાની જવાબદારી ઉપર માલ ઉત્પન્ન કરવા માંડ્યો. માલિકોએ પોતા કારખાનાંની વ્યવસ્થાને સુધારી. તેમણે મજૂરો માટે ફાળાનાં વિગેરે ઊધાખાં અને તેમનું જીવન સુખી અને તેની ચીજ રાખવા માંડી.

આ નવી પરિસ્થિતિને જામતાં એક જમાનો લાગ્યો. મજૂરો અવસ્થિત થયા તેથી તેમણે પાર્લમેન્ટમાં પ્રતિનિધિત્વ માગ્યું. તેમણે દેશના ઉદ્યોગોના કારખાનમાં ભાગ માગ્યો. તેમણે રાજ્યવ્યવસ્થામાં ફેરફારો માગ્યા. રાજ્યવ્યવસ્થા અત્યાર સુધી વ્યક્તિવાદના સિદ્ધાંતો ઉપર હતી. તે વ્યક્તિવાદનો સિદ્ધાંત હવે ઊડી ગયો. સાયન્સના જ્ઞાનમાં વધારો થતાં નવા રાજ્યસત્તાવાદને અનેરી પુષ્ટિ મળી. રાજ્યે વ્યક્તિગત જીવનમાં દરમ્યાન થવું એ સૂત્ર હવે સર્વમાન્ય થવા માંડ્યું. આ સિદ્ધાંતનાં કેટલાંક રૂપાંતરો છે. પણ સામાન્ય રીતે તે Socialism-સમાજસત્તાવાદ-કહેવાય છે અને તેનો અતિરેક Communism કહેવાય છે.

રાજ્યની વ્યવસ્થામાં અને સમાજની વ્યવસ્થામાં આ ક્રાંતિઓ ઓગણીસમી સદીનાં છેલ્લાં વરસોમાં સ્પષ્ટ દેખાવા લાગી. પણ તેની જૂમિકા તે સદીનાં પ્રથમ વરસોમાં તૈયાર થઈ હતી.

પ્રકરણ ૧૨મું

ઓગણીસમી સદીના ઇંગ્લિશ ઇતિહાસનાં ખાસ લક્ષણો

ઇ. સ. ૧૮૧૫ની સાલ પૂરી થતાં આપણે ઇતિહાસના જુદા યુગમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. આ સદીનું ઈંગ્લેજ રાજ્યતંત્ર પ્રગમતને અનુકૂળ થયું. ઇ. સ. ૧૮૩૨માં હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં વેપારીઓના અને શિક્ષિત વર્ગોના પ્રતિનિધિઓને દાખલ કરવામાં આવ્યા; તેથી જમીનની માલિકી ધરાવતી જૂની અમીરાતની સત્તાનો નાશ થયો અને રાજ્યની કુલ સત્તા વેપારીઓના તથા શિક્ષિત સમાજના પ્રતિનિધિઓના હાથમાં આવી; જો કે ઇ. સ. ૧૮૬૫ સુધી જૂની અમીરાતના માણસો મુખ્ય અધિકાર ઉપર ટકી રહ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૬૭માં શહેરના કારીગરોને મત આપવાનો અધિકાર મળ્યો અને ઇ. સ. ૧૮૮૪માં ગામડાંના મજૂરોને તે અધિકાર મળ્યો, એટલે તે લોકોના પ્રતિનિધિઓ હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં દાખલ થયા. તેથી રાજ્યસત્તામાં મજૂરમહાજનોની વગ થઈ અને ઓગણીસમી સદીની આખરનાં વરસોમાં મજૂરમહાજનોના આગેવાનો

પાર્લમેન્ટમાં સારી લાગવગ ધરાવતા થયા; વીસમી સદીમાં તેમની સંખ્યા વધી અને રાજ્યની કુલ સત્તા ઉપર તેઓ આવ્યા. વર્તમાનપત્રોની અને બાપણોની મદદથી તથા રાજ્યકીય પક્ષો વિશેષ વ્યવસ્થિત થવાથી આ વખતે ઈંગ્રેજ લોકો રાજકારણને વધારે સમજતા થયા. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ લોકમતને અનુસરતી થઈ. આ યુગમાં ઈંગ્લંડનાં સંસ્થાનો, જેવાં કે કૌનેડા, આફ્રિકા, ઑસ્ટ્રેલિઆ વિગેરેને સ્વરાજ્ય આપવાની પ્રથા ચાલુ થઈ. ઈંગ્લંડની રાજ્યસત્તા હવે સમાજના જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં દરમ્યાન થઈ. રાજ્યની લોકસંગ્રહની પ્રવૃત્તિઓ વધી ગઈ. તેથી સમાજ-સત્તાવાદ-Socialism-નો ઉદય થયો અને સમાજને હિતકારી જે જે પ્રવૃત્તિ હોય તેને રાજ્યહસ્તક કરી લેવી એ સૂત્રનો સ્વીકાર થયો.

આ સદીમાં સાયન્સ (જડવસ્તુવાદ)નો સારો વિકાસ થયો. સાયન્સ (Science)ની શોધખોળોને હુનરઉદ્યોગોને લાગુ કરવામાં આવી અને રેલવે, તાર, ટેલિફોન, આગબોટ, વિગેરેથી સમાજના અને રાષ્ટ્રના જીવનમાં મોટા ફેરફારો થયા.

આ યુગમાં ધર્મની બાબતમાં લોકોને પૂરી છૂટ મળી. લોકો શાસ્ત્રીય અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી ધર્મનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા ઈંગ્રેજ ચર્ચમાં વિશેષ સ્વતંત્રતા આવી અને ખ્રિષ્ટો તથા કલર્નિઓ લોકોની ધાર્મિક ઉન્નતિ તરફ વિશેષ લક્ષ આપવા મંજ્યા. ઈંગ્રેજ મુસદ્દીઓએ લોકોની કેળવણી માટે બંદોબસ્ત કર્યો.

પરરાજ્યો સાથેના સંબંધમાં ઈંગ્લંડની પ્રવૃત્તિમાં ફેરફાર થયો. આ સૈકામાં ઈંગ્લંડ હિંદુસ્તાનમાં સર્વભૌમ થયું. ઑસ્ટ્રેલિઆ, આફ્રિકા અને એશિઆમાં ઈંગ્રેજોએ સંસ્થાનો વસાવ્યાં. તેમાંનાં કેટલાંકને કાળક્રમે “સ્વરાજ્ય” આપવામાં આવ્યું. આખી દુનિયા ઉપર ઈંગ્રેજો ફરી વળ્યા. તેથી તેમની રાજ્યનીતિમાં ફેરફાર થયો. દુનિયાનાં તમામ રાજ્યો સાથે ઈંગ્લંડને જુદા જુદા સંબંધો કરવા પડ્યા. ઈંગ્લંડનું સામ્રાજ્ય (World Power) જળવસ્તુ સત્તા તરીકે ગણાવા માંડ્યું.

આ સૈકામાં દુનિયાની રાજ્યકાય પરિસ્થિતિમાં જાણવાજોગ ફેરફારો થયા. ઇટાલિમાં અને જર્મનીમાં રાષ્ટ્રીય રાજ્યતંત્રો ગોઠવાયાં. તુર્કીમાં યુરોપીય સત્તા નબળી પડી. નવાં બાલ્કન રાજ્યો જન્મ્યાં. અમેરિકા અને જાપાન પ્રથમ પંક્તિનાં રાજ્યોની કોટિમાં આવ્યાં. હિંદમાં અને ચીનમાં રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓનો જન્મ થયો. રશિયાનું મહારાજ્ય વધ્યું. પરિશ્રામે યુરોપનાં, એશિયાનાં અને અમેરિકાનાં રાજ્યોના પરસ્પર સંબંધોમાં ક્રાંતિકારક ફેરફારો થયા. પ્રજામત કેળવાયું. પ્રજાને રાજ્યતંત્રમાં ભાગ મળ્યો. ઈંગ્લંડના કારભારીઓને સ્વદેશના હિત ખાતર આ બધા ફેરફારો ઉપર ચોક્કસ નજર રાખવાની ફરજ પડી અને દરેક ખંડમાં પોતાનું હિત કાયમ રહે તે માટે તેમને જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓમાં શ્રેણી પડ્યું. ખુદ શ્રિટિશ ટાપુઓમાં વસ્તી વધી; વેપારરોજગાર વધ્યા અને આર્થિક સંપત્તિ વધી; હાઉસ ઓફ કૉમન્સ રાજ્યતંત્રમાં વિશેષ ભાગ લેવું થયું; હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સની સત્તા ઘટી; રાજ્યતંત્ર જવાબદાર થયું; તાજની સત્તા ઓછી થઈ; જે કે મહારાણી વિક્ટોરિયાની બાહોશ આગેવાનીને લઈને રાજ્યકુટુંબ કારભારમાં પોતાની વગ સાચવી શક્યું. પણ એ વગ પ્રજા પોતે તેના ખરા સ્વરૂપમાં જોઈ શકી નહી. સાહિત્ય વિગેરે રાષ્ટ્રીય થયાં. આ બધાં કારણોથી ઓગણીસમી સદીનો ઈંગ્લંડનો ઇતિહાસ ખરી રીતે ઈંગ્લંડની પ્રજાનો ઇતિહાસ કહી શકાય.

મકરણ ૧૩મું

ચોથો ન્યૉર્જ : ઇ. સ. ૧૮૨૦-૩૦

ટારિઓનો કારભાર

લંપટ રાજા ન્યૉર્જ અને કમનસીબ રાણી કૅરોલિના:—

ઇ. સ. ૧૮૨૦માં ચોથો ન્યૉર્જ રાજા થયો. કુમાર અવસ્થામાં ન્યૉર્જ લંપટ, દારુડીઓ, કૂર, કપટી અને ઉડાઉ હતો અને પોતાના વૃદ્ધ આપનો કદો દુસ્મન હતો. તે ફૉક્સ અને તેના બિહગ અનુયાયીઓ સાથે મૈત્રી ધરાવતો હતો. પણ આપની અશક્ત સ્થિતિ દરમ્યાન ન્યારે તે રાજ્યની કુલ સત્તા ધરાવતો થયો, ત્યારે તેણે જૂની મૈત્રી છોડી દીધી અને ટારિઓને અનુમોદન આપ્યું. રાજા ન્યૉર્જ રાજકારણ સમજી શકતો. તે બુદ્ધિશાળી, વિનયી, સંસ્કારી અને ઇંગ્લંડના અર્થનો ઝનુની પક્ષપાતી હતો. તેની રાણી કૅરોલિના મૂર્ખ સ્ત્રી હતી. ન્યૉર્જને

ચોથો ન્યૉર્જ

તે જરાય ગમતી નહી. રાજાએ એક રોમન કૅથોલિક વિધવા-મિસિઝ ફિટ્ઝવિલિઅમ-સાથે ખાનગી લગ્ન કર્યું હતું. તેથી તેને રાણી સાથે ઘૂટાછેડા જોઈતા હતા. કૅરોલિના દેશાવરમાં ફરતી હતી. પણ ત્યાં તેને ઇંગ્લંડની રાણીને ધટતું માન આપવામાં આવ્યું નહી. તેથી તે ઇ. સ. ૧૮૨૦માં ઇંગ્લંડ પાછી આવી. લોકોએ તેને નિર્દોષ અને દયાપાત્ર માની. ઘૂટાછેડાની વાતને કારભારીઓએ જતી કરી. લોકો હર્ષધેલા થઈ ગયા. ત્રણ ત્રણ રાત સુધી તેમણે લંડનમાં રોશની કરી. પણ રાજા એકનો એ થયો નહી. રાજ્યાભિષેક (Coronation) વખતે રાણીને વેસ્ટમિન્સ્ટર એબીનાં આરણ્યમાં આગળથી ધમ્મો મારી કાઢી મૂકવામાં આવી. આ હડહડતા અપમાન

જાણી તે બિચારી તુરત મરી ગઈ, ઑગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૮૨૭. રાણીના કિસ્સાથી ટોરિઓનો કારભાર ધણો વગોવાયો.

લિવર્પૂલનો કારભાર : ઇ. સ. ૧૮૨૦-૨૬. હસ્કિસનનું અર્થશાસ્ત્ર. પીલના સુધારાઓ:—ચોથા બ્લોર્જના અમલ દરમ્યાન ટોરિઓનો કારભાર ચાલુ રહ્યો અને પહેલાં સાત વર્ષ સુધી સાધારણ શક્તિનો, અનુભવી, બધાનાં મન સાચવી લેવામાં કુશળ, અને વૃદ્ધ લૉર્ડ લિવર્પૂલ મુખ્ય મંત્રી તરીકે રહ્યો. શરુઆતમાં લંડનમાં કેટલાકએ કારભારીઓને મારી નાંખવાનું એક કાવતરું કર્યું, પણ તેઓ પકડાઈ ગયા. આ કાવતરું “Cato Street Conspiracy” કહેવાય છે. ઇ. સ. ૧૮૮૨ના ઑગસ્ટમાં કેસલ્સે આપઘાત કરી મરી ગયો. તેથી કૅનિંગ પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન થયો. પીલ સ્વદેશ ખાતાનો પ્રધાન થયો. તેણે ઈંગ્લંડના કાયદાઓની ગેરવ્યાજબી સમ્પ્રતીતિ રદ કરી અને પોલિસ ખાતાને સુધાર્યું. ઇ. સ. ૧૮૨૩માં હસ્કિસન (Huskisson) વેપારના બોર્ડનો પ્રમુખ થયો. તે પિટ્ટનો ચુસ્ત ચેલો હતો અને અર્થશાસ્ત્રનો સારો માહિતગાર હતો. તેણે જગતમાં ફેરફારો કરી રેશમી અને ગરમ કાપડના તથા લોહના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપ્યું, હિસાબી ખાતું સુધાર્યું, કૉમવેલના વખતથી ચાલતા આવતા “Navigation Act”ને રદ કરી દેશના વેપારને, મુખ્યત્વે વહાણવટાને ઉત્તેજન આપ્યું, મજૂરોનાં મંડળો (Trade Unions)ને કાયદેસર કર્યાં, રાષ્ટ્રીય દેવું ઓછું કર્યું, અને ગેરવ્યાજબી કરો માફ કર્યાં. ઇ. સ. ૧૮૨૭ના ફેબ્રુઆરિમાં લિવર્પૂલ માંદો પડવાથી કારભારથી નિવૃત્ત થયો. તેથી કૅનિંગ મુખ્ય પ્રધાન થયો. પણ થોડી જ સુદ્ધતામાં તે મરી ગયો, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૮૨૭. નીચે કૅનિંગના કારભારની વિગતો આપી છે.

કૅનિંગ :—કૅનિંગ મુખ્ય પ્રધાન થયો ત્યારે તેની ઉંમર ૫૭ વર્ષની હતી. તેણે પરદેશ ખાતાની નાયબ દિવાની અને મુખ્ય દિવાની કરી હતી અને હિંદના બોર્ડમાં, નૌકાખાતામાં, વેપારના બોર્ડમાં અને બક્ષી-Paymaster-તરીકે જુદી જુદી નોકરીઓ કરી હતી. તે ઇ. સ. ૧૮૨૨માં હિંદનો ગવર્નર જનરલ નિભાયો હતો. પણ કેસલ્સેના મરણને લીધે હિંદ

ન જતાં તે પરદેશખાતાનો પ્રધાન થયો. ફેસલરે અને કૅનિંગ વચ્ચે અણુબનાવ રહેતો; એક વાર તો બંને વચ્ચે હંદયુદ્ધ થયેલું. કૅનિંગ બંકેનો અને પિટ્ટેનો ખરો ચેલો હતો. રોમન કેથોલિકને છૂટ આપવી, કરપદ્ધતિમાં ઍડમ સ્મિથના અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે ફેરફારો કરવા, વેપારને છૂટ આપવી, ગુલામી અંધ કરવી, મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવી, રાજ્યવહિવટને સુધારવો (પણ પાર્લમેન્ટના અંધારણને સુધારવું નહીં), એમ તે માનતો હતો. કૅનિંગ સારો વક્તા અને કવિ હતો.

કૅનિંગ અને યૂરોપ : ઈ. સ. ૧૮૨૨-૨૭. સ્પેઈન, દક્ષિણ અમેરિકા, ગ્રીસ, પોર્ટુગલ :—કૅનિંગ જ્યારે લિવર્પૂલના મંત્રીમંડળમાં પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન થયો, ત્યારે તેને ચાર બાબતોનો નિકાલ કરવાનો આવ્યો. (૧) ગ્રીકોએ તુર્કીના અમલ સામે બંડ ઊઠાવ્યું હતું અને રશિયા અને તુર્કી વચ્ચે લડાઈ સળગે એવું ભય રહેતું હતું. (૨) સ્પેઈનના રાજાએ પોતાની પ્રજાના હકો છીનવી લીધા હતા અને ફ્રાંસ તેને મદદ કરવા ઇચ્છતું હતું. (૩) દક્ષિણ આફ્રિકાનાં સંસ્થાનોએ સ્પેઈન સામે બંડ ઊઠાવ્યું હતું. (૪) પોર્ટુગલ અને બ્રાઝિલના સંસ્થાનના સંબંધનો ફડચો કરવાની જરૂર હતી. કૅનિંગે મિત્રરાજ્યોને જણાવ્યું કે સ્પેઈનની આંતર હડીકતમાં કોઈએ દરમ્યાન થવું નહીં. પણ ફ્રાંસે એ સૂત્ર સ્વીકાર્યું નહીં અને ફ્રેંચ લશ્કરની મદદથી સાતમો ફ્રેન્ચ-ફરીથી માફ્રિડની ગાદી ઉપર બેઠો. તેણે પ્રજાના આગેવાનોને ખૂબ સતાવ્યા. કૅનિંગ એ બાબતમાં નાસીપાસ થયો. દક્ષિણ અમેરિકાનાં સ્પેઈનનાં બંડખોર સંસ્થાનોનો વેપાર ઇંગ્લેન્ડને જોઈતો હતો. તેથી ઇંગ્લેન્ડે આ તમામ બંડખોર સંસ્થાનોને સ્વતંત્ર રાજ્યો તરીકે સ્વીકાર્યા અને ફ્રાંસને દરમ્યાન થવાનો અવકાશ આવવા દીધો નહીં. પોર્ટુગલનો રાજા છટ્ટો જહાંન બ્રાઝિલ નાસી ગયો હતો તે ઇ. સ. ૧૮૨૦માં સ્વદેશ પાછો આવ્યો. બ્રાઝિલમાં તેનો પુત્ર પેટ્રો રાજા તરીકે જાહેર થયો અને તે દેશ સ્વતંત્ર થયો. પોર્ટુગલમાં કેટલાએક ભોંકાએ બંડ ક્યું અને ફ્રાંસની મદદ માગી. પણ કૅનિંગે ફ્રાંસની દરમ્યાનગીરીને એકદમ અટકાવી દીધી. તેથી પોર્ટુગલના બંડખોરો દબાઈ ગયા અને બ્રાઝિલની સ્વતંત્રતા પોર્ટુગલે માન્ય કરી. જ્યારે પોર્ટુગીઝ રાજા જહાંન મરી ગયો.

ત્યારે બ્રાઝિલના રાજા પિટર-જહોનના પુત્ર-વચ્ચે અને જહોનના વારસા બીજા મિઝ્યુએલ વચ્ચે તકરાર થઈ. મિઝ્યુએલે સ્પેઈનની મદદ માગી. પણ કૅનિંગે એકદમ લિસ્બન તરફ લશ્કર મોકલ્યું; તેથી સ્પેઈને દરમ્યાન ચલાવેલા ઇરાદો જતો કર્યો અને પોર્ટુગલમાં પ્રભુકીય પક્ષની ફતેહ થઈ. આ વખતે અમેરિકાનાં સંસ્થાનોના પ્રમુખ મૉન્રો (Monroe) એ એવું જાહેર કર્યું કે અમેરિકા ખંડની બાબતમાં કોઈ યુરોપી રાજ્યે દરમ્યાન થવું નહી, ઇ. સ. ૧૮૨૩.

આ વખતે ગ્રીકોએ તુર્કી સામે ખંડ કર્યું. તે દાખવા માટે તુર્કીના સુલતાને ઇજિપ્તના સુબા મહંમદઅલીના પુત્ર ઇબ્રાહીમપાશાને મદદે બોલાવ્યો. ઇબ્રાહીમે ગ્રીકોને હરાવ્યા. પણ ગ્રીક ખંડથી બ્રિટિશ વેપારને ધોંકા પહોંચ્યો. રશિયાના ઝારને ગ્રીસ ઉપર પોતાનો કબ્જો રાખવો હતો. પણ એ રાજ્યનીતિ ગ્રીકોને, સુલતાનને અને કૅનિંગને જરાય રુચતી નહોતી. તેથી બધા પક્ષો વચ્ચે ઇ. સ. ૧૮૨૬ના જન્યુઆરિ માસમાં સેઈન્ટ પિટર્સબર્ગ મુકામે કરાર કરવામાં આવ્યો, તેમાં સુલતાનના નામના અમલ નીચે ગ્રીસની સ્વતંત્રતા સ્વીકારવામાં આવી. પણ સુલતાને આ કરાર મંજૂર રાખ્યો નહી. કૅનિંગે ફ્રાંસને પોતાના પક્ષમાં લીધું. સુલતાનના નૌકાસૈન્યને મિત્રરાજ્યોના નૌકાસૈન્યે નેવેરિનો (Navarino) પાસે હરાવ્યું, ઑક્ટોબર, ઇ. સ. ૧૮૨૭. પણ ઑગસ્ટમાં કૅનિંગ મરી ગયો, એટલે વેલિંગ્ટનના હાથમાં રાજ્યનું સુકાન આવ્યું. તેણે કૅનિંગના ધોરણનો ત્યાગ કર્યો. ઝાર નિકોલસે તુર્કી સામે લડાઈ જાહેર કરી. સુલતાનનું લશ્કર હારી ગયું. પરિણામે રશિયાને કાળા સમુદ્રમાં અને તુર્કીના ફેટલાક યુરોપી પ્રદેશોમાં સારા લાભો મળ્યા, જે કે ગ્રીસ સ્વતંત્ર થઈ શક્યું.

પરદેશ ખાતામાં નવા ધોરણનો સ્વીકાર:—કૅનિંગનું ધોરણ ઇંગ્લંડના પરરાજ્યો સાથેના વ્યવહારના ઇતિહાસમાં ક્રાંતિકારક* ગણાય છે. (૧) કૅનિંગે યુરોપનાં રાજ્યોના રાષ્ટ્રીય પક્ષોને ઉત્તેજન આપ્યું. (૨) તેણે પરિષદોમાં યુરોપની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવાની પ્રથાને તોડી નાંખી. (૩) તેણે

*The Man Canning was a revolution in himself-મૅનિંગ.

ફાંસને અમેરિકામાં અને સ્પેઇનમાં દરમ્યાન થતું અટકાવ્યું.† (૪) કેનિંગ તુર્કીની યૂરોપી વગ સામે થયો. પણ રશિઆનું બળ વધે એ તે ઇચ્છતો નહોતો. આ બધા મુદ્દાઓ બલિષ્ઠમાં પામસ્ટને, ડિઝરાઇલિએ અને ઍલ્ફસ્ટને પોતાની રાજ્યનીતિમાં સ્વીકાર્યા. (૫) પરદેશ ખાતાનો વ્યવહાર કેનિંગે પ્રજા સમક્ષ બેઠકક મૂક્યો. અત્યાર સુધી આ વિષયમાં પ્રજા કાંઈ પણ જાણી શકતી નહી. (૬) તેણે ઑસ્ટ્રિઆ, પ્રશિઆ અને રશિઆની હોલિ અલાયંસની યોજનાને તોડી નાંખી.

વેલિંગ્ટનનો કારભાર : ઇ. સ. ૧૮૨૮-૩૦:—કેનિંગના મરણ પછી ગોડરિચે (Goderich) થોડા વખત સુધી મુખ્ય પ્રધાનપણું કર્યું. પણ તેના સહકારીઓમાં મતભેદ થતાં તેણે રાજીનામું આપ્યું અને વેલિંગ્ટન કારભારી થયો, જાન્યુઆરિ, ઇ. સ. ૧૮૨૮. વેલિંગ્ટન પ્રામાણિક, બાહોશ, અને પ્રજાપ્રિય હતો. પણ જુદા જુદા પક્ષને મનાવવામાં તે તદ્દન અશક્ત હતો. તે પોતાના સહકારીઓના વિચારો ઉપર ધ્યાન આપતો નહી. તેથી તેનો કારભાર નિષ્ફળ નીવડ્યો. તેણે ગ્રીક ક્રિસ્ટાને કેવો બગાડી નાંખ્યો તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. પોર્ટુગલમાં તેણે કેનિંગના ધોરણનો ત્યાગ કર્યો. વેલિંગ્ટને ઇ. સ. ૧૮૨૮માં “ટેસ્ટ ઍક્ટ” અને “કોર્પોરેશન ઍક્ટ” રદ કર્યા. આ બાબતનો ઇતિહાસ નીચે વધારે વિગતવાર આપ્યો છે.

આયર્લેન્ડ, કેથોલિકોને અપાએલી છૂટ:—આયર્લેન્ડના કેથોલિકોને રાજ્યતંત્રમાં જરાય પ્રવેશ મળી શકતો નહોતો. કેથોલિક સવાલ ઉપર

†If France occupied Spain, was it necessary in order to avoid the consequences of that occupation, that we should blockade Cadiz? No, I looked another way—I sought materials of compensation in another hemisphere. Contemplating Spain, such as our ancestors had known her, I resolved that if France had Spain, it should not be Spain with the Indies. I called the new world into existence to redress the balance of the old. કેનિંગના બાવણમાંથી.

બ્રિટિશ કવિ બાયરને ગ્રીક સ્વતંત્રતાના પ્રશ્નને પોતાની કવિત્વશક્તિથી ઇંગ્લેન્ડની પ્રજા સમક્ષ સુંદર રીતે મૂક્યો હતો, તે ઈંગ્રેજ સાહિત્યનો અભ્યાસી એકમત યાદ કરે.

પિટ્ટે ઇ. સ. ૧૮૦૧માં રાજનાયું આપ્યું, સારથી જુદા જુદા મુસદ્દાઓ તે માટે પાર્લમેન્ટમાં જુદી જુદી વેળાએ મુસદ્દાઓ, ઠરાવો, વિગેરે લાવતા, પણ એમના પ્રયત્નો સફળ થતા નહી. આયર્લેન્ડમાં સુલેહનો ભંગ થશે એવી ધાસ્તી ઈંગ્લેન્ડ મંત્રીમંડળને હમશાં રહેતી હતી. તેથી તે દેશનો કારભાર અતિ કડક રાખવામાં આવતો. ઇ. સ. ૧૮૧૦માં કેટલાએક આઈરિશ લોકોએ એક કૅથોલિક કમિટી-કન્વેન્શન-નામનું મંડળ ઊભું કર્યું. પણ આઈરિશ સરકારે તે મંડળને દાબી દીધાં. તેથી ઇ. સ. ૧૮૨૩માં ઓ'કોનેલ (O'Connell) નામના કૅથોલિક આગેવાને “કૅથોલિક એસોસિએશન” ઊભું કર્યું. એ મંડળે બધા કૅથોલિકો પાસેથી કર ઉઘરાવ્યો. દેશનું રાજ્યતંત્ર તેના સભ્યો સંભાળે એવી આ યોજના હતી. પાર્લમેન્ટના સભાસદો આ મંડળની આજ્ઞા પ્રમાણે જ ચુંટાતા. ઇ. સ. ૧૮૨૮ના જુલાઈમાં ક્લેર કાઉન્ટિ (Clare County)માં ફરી ચુંટણી થઈ. ક્લેરનો હાઉસ ઓફ કોમન્સનો પ્રોટેસ્ટન્ટ સભ્ય ફિટ્ઝગિરલ્ડ હારી ગયો; ઓ'કોનેલ ચુંટાયો. પણ તે કૅથોલિક હોવાથી હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં કાયદેસર બેસી શકે એમ નહોતું. તેથી મંત્રીમંડળની રિયતિ ઘણી કફોડી થઈ. તેમને માટે કૅથોલિકો સામેના કાયદાઓ, અથવા તો ઓ'કોનેલની ચુંટણી, બેમાંથી એકને રદ કર્યા સિવાય બીજો રસ્તો નહોતો. મંત્રીમંડળમાં પીલ કૅથોલિક પક્ષનો વિરોધી હતો. પણ જ્યારે તેને સુલેહનો ભંગ થશે એમ લાગ્યું ત્યારે તે સુધારકોના પક્ષમાં બળ્યો. મુખ્ય પ્રધાન વેલિંગ્ટન એ જ મત ઉપર આવ્યો. રાજ માંડમાંડ મનાયો. રાજ્યકારભારમાં દાખલ થવા માટે કૅથોલિકો ઉપર જે જે અંકુશો હતા તે બધાને લગભગ દૂર કરવામાં આવ્યા. માત્ર રાજ અથવા તો રાજનો પ્રતિનિધિ (Regent), ઈંગ્લેન્ડ અને આયર્લેન્ડના લૉર્ડ ચેન્સેલર, અને આયર્લેન્ડના લૉર્ડ લેફ્ટેનન્ટ, એટલા હોદ્દાઓ કોઈ કૅથોલિક ભોગવી શકે નહી એટલો અપવાદ મુકવામાં આવ્યો. આ કાયદાથી કૅથોલિકોને ફાયદો થયો. પણ આયર્લેન્ડના રોમન કૅથોલિકોને તો પોતાની સ્વતંત્ર પાર્લમેન્ટ ડબ્લિન મુકામે બેઠતી હતી. તેમને ખાસ સંતોષ થયો નહી. હવે ઓ'કોનેલ અને તેના સહકારીઓએ ઈંગ્લેન્ડ સામ્રાજ્યના એક પરિપૂર્ણ સંસ્થાન તરીકે, રાજ્યકારભારમાં અને કાયદા કરવાની સત્તામાં આયર્લેન્ડ સ્વતંત્ર થાય એવી હીલચાલ ઉપાડી લીધી.

ચોથા બ્લૉર્નનું મરણ:—ધ. સ. ૧૮૩૦ના જૂનની આખરમાં રાજા બ્લૉર્ન મરી ગયો. તેથી તેનો ભાઈ ડ્યુક ઓફ કલેરન્સ ચોથા વિલિઅમનું નામ ધારણ કરી ગાદીએ આવ્યો.

પ્રકરણ ૧૪મું

ચોથો વિલિઅમ : ધ. સ. ૧૮૩૦-૩૭

લિબરલ પક્ષનો વિજય

રાજા ચોથો વિલિઅમ:—નવા રાજાને નૌકાખાતાનો સારો અનુભવ હતો. પણ રાજ્યના કારભારમાં તેણે ધ્યાન આપ્યું નહોતું. તેના વિચારો નિહગ હતા. તે સ્વચ્છંદી કે હડીલો નહોતો; તે ભલો, ઉદાર, સહૃદય, સાદો, વફાદાર, અદલ ઇન્સાફી, કર્તવ્યનિષ્ઠ, દયાળુ અને નિઃસ્વાર્થી હતો. આવા સદ્ગુણોને લીધે તે અતિ લોકપ્રિય થયો.

જૂની ટારિ સત્તાનો અંત:—

વિલિઅમ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે જૂના ટારિ પક્ષની સત્તાના દિવસો ભરાઈ ચૂક્યા હતા. ટારિઓમાં બે પક્ષો હતા: (૧) એલ્ડન અને એલેન્ગરોના અનુયાયીઓ, જેઓ કોઈ પણ સુધારાની વિરુદ્ધ હતા. (૨) કૅનિંગના અનુયાયીઓ, જેઓ રેઈલ્વે

ચોથો વિલિઅમ

અને ડિસેંટરો સામેના કાયદાઓને રદ કરવા ઇચ્છતા હતા, પણ જેઓ પાર્લિમેંટના બંધારણમાં સુધારો કરવા ઇચ્છતા નહોતા. વસ્તુતઃ ટારિ પક્ષમાં ખરી આગેવાની નહોતી; નહીતર બંનેને એક કરી ટારિ સત્તાને પુનર્જીવન મળી શકત. ખરી રીતે, જૂના ટારિ પક્ષનું આયુષ્ય હવે પૂરું થઈ ગયું હતું. તે પક્ષના વિચારોમાં નવા સિદ્ધાંતોનું બળ રેડવાની જરૂર હતી. તે બળ

સામાન્ય પુરુષો આપી શકે જ નહીં. આઠીસ વર્ષ પછી ડિસ્ક્રાઇલિએ આ નવું બળ સિંચ્યું, ત્યાં સુધી ટોરિઓ સત્તાથી વિમુખ રહ્યા.

વેલિંગ્ટનનું રાજીનામું:—રોમન કેથોલિકો અને ડિસેંટરોના ફડયાથી વેલિંગ્ટનનો કારભાર ધણો અણુમાનીતો થઈ ગયો. ફ્રાંસમાં દસમો આર્લ્સ પદબ્રહ્મ થયો અને લૂઇ ફિલિપિ (Louis Phillippe)ની આગેવાની નીચે નિયંત્રિત રાજ્યસત્તાની સ્થાપના થઈ. બેલ્જિઅમમાં પણ સ્વતંત્રતા માટે ચળવળો ઊભી થઈ. મંત્રીમંડળે આ ચળવળોને અને ઈંગ્લંડના સુધારકોની પ્રવૃત્તિઓને વખોડી કાઢી. વેલિંગ્ટન તો એટલે સુધી બોલી ગયો કે “બ્રિટિશ પાર્લમેંટનું બંધારણ યૂરોપની બધી લોકસભાઓના બંધારણોમાં ઉત્તમ છે અને જ્યાં સુધી પોતે કારભારી હશે ત્યાં સુધી પાર્લમેંટના સુધારાનો સવાલ તે હાથમાં લેશે નહીં.” તેથી લોકો સુધારાને નામે તોફાને ચડ્યા. ઇ. સ. ૧૮૩૦ના નવેમ્બર માસમાં સેનાપતિએ કારભારું છોડી દીધું.* તે જ સાથે ટોરિઓની સત્તાનો અંત આવ્યો અને ધણાં વર્ષો સુધી સત્તાથી બ્રહ્મ રહેલા વિહગ મુસદ્દીઓનો કારભાર શરુ થયો.

અર્લ ગ્રે (Earl Grey). ઇ. સ. ૧૮૩૨નો સુધારો. વિહગ મંત્રીમંડળ. ઇ. સ. ૧૮૩૦-૩૨:—વેલિંગ્ટને રાજીનામું આપ્યું એટલે વિલિઅમે વૃદ્ધ, અનુભવી, બાહોશ, પ્રામાણિક અને ચુસ્ત વિહગ આગેવાન અર્લ ગ્રેને નવું મંત્રીમંડળ ઊભું કરવા હુકમ આપ્યો. ગ્રેના મંત્રીમંડળના સભ્યો લગભગ વિહગ હતા. તેમણે ઍડમ સ્મિથના અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે વેપારને વિશેષ છૂટ આપી અને ખર્ચમાં તથા કરોમાં ઘટાડો કર્યો; તેમનો મુખ્ય વખત પાર્લમેંટના બંધારણમાં સુધારો કરવામાં ગયો, જેની વિશેષ હકીકત નીચે આપવામાં આવી છે.

ઇ. સ. ૧૮૩૨નું બિલ: કારણો:—ઈંગ્લંડના હાઉસ ઓફ કૉમન્સની સભા સત્તરમા સેકાનાં કાનુનો મુજબ ચુંટાતી. તેના બંધારણમાં સુધારો કરવાની પ્રવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૭૬૦થી શરુ થઈ હતી. ફ્રાંસની

* વેલિંગ્ટનના ગુણદોષ એક સુંદર વાક્યમાં બતાવવામાં આવ્યા છે:

“The Duke had an intellectual contempt for social equals and a social contempt for intellectual equals.”

ઉચ્ચપાયલથી, નેપોલિઅન સામેના મહાવિગ્રહથી, ઔદ્યોગિક ક્રાંતિથી, અને મહાવિગ્રહનાં આર્થિક પરિણામોથી તે પ્રવૃત્તિને પાર્લમેન્ટ બહાર દેશમાં ધણું સારું પોષણ મળતું. પણ ખુદ પાર્લમેન્ટમાં એક પછી એક સુધારાની તમામ દરખાસ્તો ટારિઓના વિરોધથી ભેડી જતી. કેટલાંએક ભાંગી ગયેલાં શહેરો Old Sarum, Graton rotten boroughs-ને પ્રતિનિધિઓ મોકલવાના અધિકારો હતા. ધણા કિરસાઓમાં તો એવી જગ્યાઓ માત્ર નામની હતી. એકાદ બે માણસો હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં બેઠા પ્રતિનિધિઓ મોકલી શકતા, જ્યારે મેન્-એસ્ટર, લીફ્ટ, અર્મિગહામ, જેવાં હજારોની વસ્તીવાળાં શહેરોને પ્રતિનિધિ મોકલવાનો બીલકુલ હક નહોતો. પરગણાં (Counties) ને મતાધિકાર એકસરખો હતો. પણ શહેરોમાં તે એકસરખો નહોતો. જમીનના માલિકો પોતાની વતી હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં સભ્યો મોકલતા.* કેટલીક જગ્યાઓના વતનીઓ તો જેઓ વધારે પૈસા આપે તેમને હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ તરીકે મોકલતા. મત આપનારાઓની સંખ્યા (૧૫,૦૦૦ જેટલી) ઘણી ઓછી હતી. ચુંટણીનાં ખર્ચો ઘણાં વધી ગયાં હતાં. લાંચરૂશવતો ખુલ્લે છોગે લેવાતી દેવાતી. આ ગંભીર ખામીઓને એકદમ દૂર કરવાની જરૂર હતી. દેશમાં સુધારાને નામે હરહંમેશ તોફાનો થતાં. યૂરોપના કેટલાંએક દેશોમાં પ્રજાઓને મતાધિકારો આપવામાં આવ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૩૦માં ફ્રાંસમાં મધ્યમ વર્ગના લોકોના આગેવાનોએ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપ્યું હતું. બેલ્જિઅમ હોલંડથી સ્વતંત્ર થવાની હીલચાલ કરી રહ્યું હતું. લોકો એમ કહેવા લાગ્યા કે જો ઇંગ્લંડને વધારે આઝાદ અને સંતુષ્ટ થવું હોય તો હાઉસ ઓફ કૉમન્સના અંધારણમાં સુધારો કર્યા સિવાય છૂટકો જ નહોતો. સુધારકોમાં બે પક્ષો હતા: (૧) પહેલો પક્ષ વિહગ લોકોનો હતો. તેઓ મધ્યમ વર્ગને મતનો અધિકાર આપવા માગતા હતા. પણ તેથી આગળ જવા તેઓ ઇચ્છતા નહોતા. (૨) બીજો પક્ષ “રેડિકલ”

---

* “The country belongs to the Duke of Rutland, Lord Lonsdale, the Duke of Newcastle and about twenty other holders of boroughs. They are our masters.” Sydney Smith in 1821.

(Radical) વર્ગનો હતો. આ લોકોનો મુખ્ય આગેવાન બ્રૂક (Brougham) હતો. તેઓ એમ કહેતા કે દરેક પ્રજાજનને મતાધિકાર મળવો જોઈએ, ચુંટણી દર વર્ષે થવી જોઈએ, અને ચુંટણીનાં પરગણાં એકસરખાં હોવાં જોઈએ. આ બીજો પક્ષ હતો બહુ બળવાન નહોતો. તે પક્ષના અનુયાયીઓમાં લેખકો, ફિલસૂફો, અર્થશાસ્ત્રીઓ અને પરગણુઓ હતા. પણ વિદગ આગેવાનો તેમની મદદથી પોતાના વિરોધીઓને અને રાજને સુધારાના પક્ષમાં લાવી શક્યા, અથવા તેમને ના પાડતાં અટકાવી શક્યા. આ બાબત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

સુધારાનાં ત્રણ “બિલો” : ઇ. સ. ૧૮૨૮-૩૨:—અર્લ ગ્રેએ સુધારા વિષે બલામણો કે સચનાઓ કરવા એક નાની સમિતિ નીમી. ઇ. સ. ૧૮૩૨ના માર્ચમાં રસક્ષે હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં પહેલું બિલ રજુ કર્યું. પણ તેમાં મંત્રીમંડળ હારી ગયું. તેથી પાર્લિમેન્ટને રજા આપવામાં આવી. નવા હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં વિદગ લોકોની બહુમતી થઈ. અર્લ ગ્રે ફરી મુખ્ય પ્રધાન થયો. બીજું બિલ હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાંથી પસાર થયું, સપ્ટેમ્બર, ઇ. સ. ૧૮૩૧. પણ હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્સમાં તે ઝીડી ગયું. તેથી રસક્ષે ત્રીજું બિલ દાખલ કર્યું. હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં તે સહીસલામતીથી પસાર થયું; પણ અમીરો પાછા સામા થયા. મંત્રીમંડળે રાજને નવા અમીરો ઉમેરવાની સલાહ આપી. રાજએ ના પાડી. મંત્રીઓએ રાજનામું આપ્યું. વિલિઅમે વેલિંગ્ટન, વિગેરે જુદા જુદા આગેવાનોને “દાખી” જોયા. પણ દેશમાં તોફાનો ઉપર તોફાનો થતાં હોવાથી કોઈ આગેવાને નવું મંત્રી-મંડળ ઊભું કરવા હા પાડી નહી. તેથી અર્લ ગ્રે પાછો મુખ્ય મંત્રી થયો. જો અમીરો પાછા સામા થાય તો જરૂર પડતી સંખ્યામાં નવા અમીરો ઉમેરવા, એવું લિખિત વચન તેણે આ વાર રાજ પાસેથી લઈ લીધું હતું. તેથી જૂન માસમાં સુધારાના બિલ ઉપર રાજએ સહી આપી. લોકોને જે જોઈતું* હતું તે મળ્યું, જૂન, ઇ. સ. ૧૮૩૨.

ઇ. સ. ૧૮૩૨ના સુધારાનો સુસદો (Reform Bill of 1832):—હવે આપણે આ સુધારાના મુખ્ય મુદ્દાઓ તપાસીએ. એ હમરથી ઓછી વસ્તીવાળા પંદ્ર કસ્ટાઓ (Boroughs)ને એકદમ

મતના અધિકારથી વ્ચાતલ કરવામાં આવ્યાં. ચાર હજારથી ઓછી વસ્તીવાળા ૩૦ કસ્ટાઓમાં ફરકને બેને બદલે એક જ મત રહેવા દેવામાં આવ્યું. આ કલમથી કુલ ૧૪૩ જગ્યાઓ ખાલી પડી, જે ૧૪૩ જગ્યાઓ નવાં ૪૪ શહેરો, ૬૫ પરગણાં, ૨૧ કસ્ટાઓ, ૮ સ્કૉટલૅન્ડ અને ૫ આયર્લૅન્ડ વચ્ચે વહેંચી આપવામાં આવી. હાઉસ ઓફ કૉમન્સની કુલ સંખ્યા ૬૫૮ અગાઉ માફક કાયમ રાખવામાં આવી. કસ્ટાઓમાં દસ પૌંડનું વાર્ષિક ધરભાડું આપનારાઓને, અને પરગણાંમાં ૪૦ પૌંડ આપનારાઓને, તથા કેટલાએક બાડુતોને મતના અધિકાર મળ્યા. બિલને લીધે કુલ સાડાચાર લાખ નવા મતદારો ઉમેરાયા.

પરિણામો:— ઇ. સ. ૧૮૩૨ના સુધારાઓથી મધ્યમ વર્ગના દુકાનદારોને, કારીગરોને, અને ખેડુતોને રાજ્યકારભારમાં પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું. જૂના અમીરોની સત્તા એટલે અંશે ઓછી થઈ; પણ ખેડુતોએ અમીરોના ફરમાન મુજબ મતના અધિકારનો ઉપયોગ કર્યો, એટલે અમીરોની સત્તા એકદમ ઓછી થઈ નહીં. મજૂરોને અધિકાર આપવામાં આવ્યો નહીં. કેટલાએક લેખકો અને રૅડિકલ પક્ષના માણસો, (માનવ જાતને મતનો અધિકાર જન્મસિદ્ધ છે એ મુદ્દા ઉપર) વધારે સુધારાઓ માગતા હતા. તેઓ ઇ. સ. ૧૮૩૨ના સુધારાથી નિરાશ થયા. એ લોકોએ વિશેષ સુધારાઓ માટેની પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી લીધી. ઇ. સ. ૧૮૩૨ના સુધારાથી મધ્યમ વર્ગના આગેવાનો તુરતમાં મુખ્ય પદ ઉપર આવી શક્યા નહીં, અને ઇ. સ. ૧૮૬૯ સુધી તેા રાજ્યકારભાર અમીરોના હાથમાં જ રહ્યો. પણ તે વખત પછી રાજ્યકારભારની અને પાર્લમેંટની આગેવાની મધ્યમ વર્ગના લોકોના શિર ઉપર આવી. હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સની વગ ઓછી થઈ. તેથી હવેથી પ્રજાકીય શાસન (Democracy)નો યુગ શરુ થયો. જૂના વિહગ પક્ષનું અને જૂના ટોરિ પક્ષનું રૂપાંતર થયું. વિહગ પક્ષ “લિબરલ” પક્ષ કહેવાયો; ટોરિ પક્ષ “કૉન્ઝર્વેટિવ” પક્ષ કહેવાયો. રૂપાંતરો વિષે વિશેષ આપણે આગળ ઉપર જોઈશું.

“લિબરલ” પાર્લમેંટ. (૧) અર્લ ઝે: ઇ. સ. ૧૮૩૩-૩૪:—
હાઉસ ઓફ કૉમન્સના બધારણમાં સુધારો થયો એટલે તુરત જ જૂન

પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત થઈ. નવી ચુંટણીમાં “લિબરલો”ની બહુમતી થઈ. અર્લ ઝે મુખ્ય પ્રધાન થયો. તેણે પોતાનાં વચનો અનુસાર દેશના કારખાતમાં અગત્યના સુધારાઓ કર્યા. આયર્લેન્ડના રોમન કથોલિક ખેડુતો પ્રોટેસ્ટન્ટ જમીનદારોને જમીન-મહેસૂલ ભરતા નહોતા અને મંડળો સ્થાપી સરકારને. અને વફાદાર લોકોને અસહ્ય કનડગત કરતા હતા. તેથી અર્લ ઝેએ કડક કાયદાઓ કરી તેમને દાખી દીધા. લિબરલ પ્રધાનોએ ઈંગ્લેન્ડ સંસ્થાનોમાં ગુલામીનો બંધો બંધ કરાવ્યો, ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને નવો ચાર્ટર-પટ્ટો કરી આપી હિંદનો વેપાર ખુલ્લો કર્યો, હિંદને નવું રાજ્યતંત્ર આપ્યું, ઈંગ્લેન્ડની બેંકની વ્યવસ્થામાં સુધારો કર્યો, પ્રાથમિક કેળવણીને માટે પહેલવહેલી સરકારી મદદ આપી, કારખાનાંમાં કામ કરતાં છોકરાંને માટે કામ કરવાના કલાકોમાં ઘટાડો કર્યો, અને સાત્રાજ્યની અદાલતો ઉપર અપીલ સાંભળવા માટે પ્રિવિ કાઉન્સિલની સમિતિને અદાલતમાં ફેરવી નાંખી. આઈરિશ ચર્ચના ઉત્પત્તના સવાલ ઉપર મંત્રીમંડળમાં મતભેદ થતાં અર્લ ઝેએ રાજીનામું આપ્યું, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૮૩૪.

(૨) લૉર્ડ મેલ્બોર્ન:—અર્લ ઝે પછી લૉર્ડ મેલ્બોર્ન-વિલિઅમ લૅન્ગ-મુખ્ય પ્રધાન થયો. તેણે ઝેના સહકારીઓએ હાથમાં લીધેલો ગરીબોને રાહત આપવાની પદ્ધતિના સુધારાનો કાયદો (Poor Law) પસાર કરાવ્યો. એ કાયદાથી અશક્ત પણ ગરીબ માણસો મધ્યમ વર્ગનાં સશક્ત અને કમાતાં માણસો ઉપર બોજરૂપ થતાં બંધ થયાં અને તેમને સ્થાનિક સંસ્થાઓમાંથી યોગ્ય મદદ મળવી જોઈ એ એમ નક્કી થયું. પશુ રાજને મંત્રીઓની રાજ્યનીતિનાં કેટલાંક કૃત્યો માફક ન આવવાથી મેલ્બોર્ન (Melbourne) રાજીનામું આપ્યું, નવેમ્બર, ઇ. સ. ૧૮૩૪. પીલ હવે મુખ્ય મંત્રી થયો.

(૩) રૉબર્ટ પીલ-કૉનઝર્વેટિવ પક્ષના સિદ્ધાંતો: ઇ. સ. ૧૮૩૫:—મેલ્બોર્ન રાજીનામું આપ્યું ત્યારે પીલ સિવાય બીજો કોઈ મુસદ્દી મુખ્ય મંત્રીનું કામ કરવા તૈયાર નહોતો. પશુ હાઉસ ઓફ કૉમન્સ અને પ્રજા “લિબરલ” પક્ષનાં હતાં; પીલ પોતે કૉનઝર્વેટિવ હોતો. લિબરલ બહુમતી સિવાય રાજ્યકારભાર હાથમાં લેવો એ તેને માટે સલામત નહોતું. આ કારણેથી પાર્લમેન્ટને રજા આપવામાં આવી. પીલે નવા

કોનઝર્વેટિવ પક્ષનો રદીઓ બહાર પાડ્યો* તેમાં તેણે જણાવ્યું કે “જૂના ધોરણનો હું એકદમ નાશ કરવા માગતો નથી; પણ નવા ધોરણને હું તેની સાથે જ સ્વીકારું છું.” રાજ્યતંત્રમાં યોગ્ય સુધારાઓ કરવા, રાજ્યતંત્રનો સડોલો ભાગ દૂર કરવો, ઇ. સ. ૧૮૩૨ના કાયદાનું પાર્લમેન્ટનું બંધારણ દેશમાં દરેક રાજ્યકીય પક્ષે સ્વીકારવું, સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓએ પ્રજામત પ્રમાણે કામ કરવું, ડિસેન્ટરોને છૂટ આપવી, ખર્ચમાં ઘટાડો કરવો, કાયદાઓને સુધારવા, ચર્ચના ઉત્પન્નને રાષ્ટ્રીય હિતમાં ખેંચવું પણ રેડિકલ પક્ષના વિચારો માન્ય ન કરવા, એ આ રદીઓનાં બીજાં મુખ્ય અંગો હતાં. નવા કોનઝર્વેટિવ પક્ષના સિદ્ધાંતો આ રદીઓમાં આવી જાય છે.

પીલની પાર્લમેન્ટમાં કોનઝર્વેટિવો વધારે સંખ્યામાં હતા. પણ “લિબરલો,” “રેડિકલો” અને આધરિશોના એકત્ર બળ સામે તેઓ ટકી શકે એવી મોટી સંખ્યામાં નહોતા. આ વખતે ઓકોનેલ પાર્લમેન્ટનો “રાજ” થઈ ગયો હતો. આધરિશ સભ્યોના અનુમોદન સિવાય કોઈ પણ પ્રધાનમંડળ માટે સત્તા ઉપર રહેવાનું અશક્ય થઈ ગયું હતું. પીલને એ કડવો અનુભવ થયો. આયર્લેન્ડના ચર્ચના ઉપર પીલનું મંત્રીમંડળ પાર્લમેન્ટમાં હારી ગયું. તેથી ફરી મેલબોર્ન મુખ્ય કારભારી થયો.

(૪) લૉર્ડ મેલબોર્નનું મંત્રીમંડળ : ઇ. સ. ૧૮૩૫-૩૭ :— મેલબોર્ને ઈંગ્લેન્ડની મ્યુનિસિપાલિટીઓને પ્રજાકીય બનાવી અને તેમના વહિવટને સુધાર્યો, ઇ. સ. ૧૮૩૫ તેને બીજા અનેક સુધારાઓ કરવા હતા. પણ ઇ. સ. ૧૮૩૭ના જૂનની ૨૦મી તારીખે રાજ વિલિઅમ મરી ગયો, એટલે મેલબોર્નના બીજા કારભારનો અંત આવ્યો.

ઈંગ્લેન્ડ અને યુરોપ : ઇ. સ. ૧૮૩૦-૩૭. (Lord Palmerston) લૉર્ડ પામર્સ્ટનનો પરદેશ ખાતાનો વહિવટ. વાઈકાઉન્ટ પામર્સ્ટન :—ચોથા વિલિઅમના વખતના આંતર કારભારોની

જો તે Tamworth Manifesto કહેવાય છે.

† ફ્રેંચ મુસદ્દી અને લેખક ગિઝો (Guizot) ના મત પ્રમાણે Peel has proved himself the most liberal of conservatives, the most conservative of liberals, and the most capable in both parties.

વિગત આપણે ઉપર જોઈ ગયા, હવે આપણે તેના વંશતમાં યૂરોપ અને ઈંગ્લંડ વચ્ચેના પરસ્પર સંબંધ કેવો હતો તે જોઈએ. વિલિઅમના અમલમાં પરદેશ ખાતાનો વહિવટ લૉર્ડ પામર્સ્ટનના હાથમાં હતો. હેન્રિ જ્ઞૉન ટેપલ અથવા વાઈકાઉન્ટ પામર્સ્ટન ઇ. સ. ૧૭૮૪માં જન્મ્યો હતો. તે ઇ. સ. ૧૮૦૭માં હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં દાખલ થયો. તેણે નૌકાખાતાના બોર્ડના સભ્ય તરીકે (ઇ. સ. ૧૮૦૮માં) અને હાઈકોર્ટના નાયબ મંત્રી તરીકે (ઇ. સ. ૧૮૦૯-૨૮) કામ કર્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૩૧થી ઇ. સ. ૧૮૪૧ સુધી પામર્સ્ટન પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન હતો. તે મોટા વક્તા હતો. ઇ. સ. ૧૮૬૫ સુધી તે ઇંગ્લંડના એક આગેવાન મુસદ્દી તરીકે રહ્યો. અહીંયાં આપણે તેણે ચોથા વિલિઅમના વંશતમાં ઇંગ્લંડનું પરદેશ ખાતું કેવી રીતે સાચવ્યું તે જોઈશું.

(૧) સ્વતંત્ર બેલ્જિઅમ : ઇ. સ. ૧૮૩૦-૩૩:—ઇ. સ. ૧૮૧૫માં વીએનાના તહથી હોલંડને અને બેલ્જિઅમને ઑરેંજના વંશજ નીચે મૂકવામાં આવ્યાં હતાં; પણ બેલ્જિઅમના લોકોને સ્વતંત્રતા જોઈતી હતી. તેથી ઇ. સ. ૧૮૩૦ના ઑગસ્ટ માસમાં બેલ્જિઅમનોએ બળે બહાર પડ્યા. હોલંડના રાજાએ મિત્રરાજ્યોની મદદ માગી. ફ્રાંસમાં એ વખતે લૂઈ ફિલિપિને રાજા બનાવવામાં આવ્યો હતો. પામર્સ્ટનને ફ્રાંસનો ડર લાગ્યો. તેથી તેણે બેલ્જિઅમના રાષ્ટ્રીય આગેવાનોના પક્ષ લીધો. યૂરોપનાં રાજ્યોએ બેલ્જિઅમની સ્વતંત્રતા સ્વીકારી અને એક નાના જર્મન રાજ્ય-સંઘસ કોબર્ગ (Saxe-Coburg)નો રાજા લિઓપોલ્ડ યૂરોપની સંમતિથી નવા રાજ્યની ગાદીએ આવ્યો, ઇ. સ. ૧૮૩૦-૩૩. પામર્સ્ટનની આ પહેલી ફતેહ હતી.

(૨) પોર્ટુગલ:—બ્રાઝિલનો રાજા ડૉન પેડ્રો (Don Pedro) ઇ. સ. ૧૮૩૧માં ઇંગ્લંડ આવ્યો. તેણે પોર્ટુગલમાં પુત્રી મેરાયાને મદદ કરવા અને બ્રાઈ મિગ્યુએલ (Miguel)ને દાખી દેવા ઇંગ્રેજ સરકારની મદદ માગી. પામર્સ્ટને તે મદદ આપી એટલું જ નહીં પણ તેણે ફ્રાંસને પોતાના પક્ષમાં લીધું. પરિણામે પેડ્રો પોર્ટુગલમાં દાખલ થયો, મિગ્યુએલ હારી ગયો, મેરાયા પોર્ટુગલની રાણી થઈ, અને તે દેશમાં અનિયંત્રિત સભ્યસભા

(Absolutism)નો અંત આવ્યો, ઇ. સ. ૧૮૩૨-૩૩. પામર્સ્ટનની આ ખીજ ફતેહ હતી.

(૩) સ્પેઈન:—ઇ. સ. ૧૮૩૩ના સપ્ટેમ્બરમાં સ્પેઈનનો રાજા સાતમો ફર્ડિનન્ડ મરી ગયો. તેથી ગાદી માટે તકરાર થઈ. પહેલો ઉમેદવાર મહુમ રાજાનો ભાઈ ડોન કાર્લો (Don Carlo) હતો. ખીજ ઉમેદવારી મહુમ રાજાની સગીર કુંવરી ઇસાબેલા (Isabella) ની હતી. ઇસાબેલાને તેની જુવાન મા ક્રિસ્ટિના (Christina) અને “લિબરલ” પક્ષની મદદ હતી. પામર્સ્ટને તેમનો પક્ષ કર્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૮૩૪ના એપ્રિલમાં ફ્રાંસ, ઈંગ્લંડ, પોર્ટુગલ અને સ્પેઈન વચ્ચે ચતુષ્પક્ષી કરાર કર્યો. પરિણામે કાર્લો સ્પેઈન છોડી ગયો અને ઇસાબેલા સ્પેઈનની રાણી થઈ. પામર્સ્ટનની આ ત્રીજી ફતેહ હતી.

(૪) તુર્કી, રશિયા, પોલંડ:—આપણે જોયું હતું કે વેલિંગ્ટને ફ્રેન્ચિંગના ધોરણનો લાગ કરી રશિયાને તુર્કીમાં વધારે વગવાળું થવા દીધું હતું. ઇ. સ. ૧૮૩૧માં ઇબ્રિમના સુબા મહમ્મદઅલીએ પોતાના પુત્ર ઇબ્રાહીમ પાશા માટે સુલતાન પાસે (મેરિઆના ટાપુઓના તુકસાનના બદલામાં) સિરિઆની માગણી કરી. સુલતાને તે આપવા ના પાડી, એટલે ઇબ્રાહીમે સિરિઆ જીતી લીધું અને તે ઠેઠ રાજધાની ઇસ્તંબૂલ સુધી ચાલ્યો ગયો. તુર્કીએ યૂરોપનાં રાજ્યોની મદદ માગી. પણ માત્ર રશિયાએ મદદ આપી. ઝારને ઇસ્તંબૂલ મુકામે જોરાવર જોઈને યૂરોપનાં રાજ્યો ચમક્યાં. તેઓ હવે વચ્ચે આવ્યાં અને સુલતાન પાસેથી ઇબ્રાહીમ પાશાને સિરિઆ અપાવ્યું. સુલતાને આ સલાહ તો માની. પણ તેજ સાથે ઇ. સ. ૧૮૩૩માં તેણે ઝાર સાથે કરાર કર્યો અને રશિયાને ધણા સારા લાભો આપ્યા. આ કરારથી તુર્કી રશિયાનું રક્ષિત રાજ્ય બની ગયું. ફરી પામર્સ્ટન ગભરાયો. તેણે ધણા વાંધાઓ ઊઠાવ્યા. પણ તેમાં તે ફાની શક્યો નહીં.

ઇ. સ. ૧૮૩૦માં પોલંડે રશિયા સામે બંડ કર્યું અને તેણે સ્વતંત્રતા જાહેર કરી. ફ્રાંસની સરકારે પોલંડના બંડખોરોને મદદ કરવા હા પાડી. પામર્સ્ટનને ફ્રાંસની સરકારનો બરોસો નહોતો. તેથી તે તટસ્થ રહ્યો.

રશિઆના ઝારે પોલંડના બળવાને દાબી દીધો. પામર્સ્ટને આ કૃત્ય સામે વાંધો લીધો. પણ ઝાર તે વાંધા તરફ તદ્દન બેદરકાર રહ્યો. આ બે બાબતોમાં તેને પાછું હાથું પડ્યું.

પામર્સ્ટનની રાજ્યનીતિનાં સૂત્રો નીચે પ્રમાણે કહી શકાય: (૧) રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓને ઉત્તેજન આપવું. (૨) બેલ્જિઅમ, હોલંડ અને સ્પેઇનમાં ફ્રાંસની સત્તા ન વધે એ જોવું. (૩) રશિઆને તુર્કી તરફ ન વધવા દેવું. (૪) Holy Alliance—હોલિ અલાયન્સનાં રાજ્યોને યુરોપમાં દરમ્યાન થવા દેવાં નહીં. (૫) ઇંગ્લંડે યુરોપી રાજ્યમંડળ (Concert of Powers) માંથી ખસી જવું.

હિંદુસ્તાન: ઇ. સ. ૧૮૧૫-૩૭.—આ વખત દરમ્યાન હિન્દમાં બ્રિટિશ વગવધતી જતી હતી. હેરિંગ્સે ગુરખાઓ પાસેથી ગઢવાલ, કુમાઉન, વિગેરે પ્રાંતો મેળવ્યા, ઇ. સ. ૧૮૧૬; અને મરાઠાઓને હરાવી મહારાષ્ટ્ર તથા મધ્ય હિંદમાં કેટલાક મુલકો મેળવ્યા, ઇ. સ. ૧૮૧૮. તેણે રજપુત રાજ્યોને રક્ષિત રાજ્યો બનાવ્યાં અને પિંઢારાઓનો નાશ કર્યો. અમ્હરદે બ્રહ્મી રાજ પાસેથી આસામ, આરાકાન અને તિનાસરિમના પ્રાંતો લીધા, ઇ. સ. ૧૮૨૬. લૉર્ડ વિલિઅમ બેન્ટિન્કે રણજિતસિંહ (સીખ મહારાજા) સિંધના અમીરો અને બાવલપુરના નવાબ સાથે રશિઆ સામે મૈત્રી કરી; અને કૂર્ગ તથા કાચારનાં રાજ્યોને કંપનીના મુલકમાં ભેળવી દીધાં. પંજાબ સિવાય આખો હિંદુસ્તાન ઇંગ્લેન્ડના કબજામાં આવી ગયો અને ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીની તે બધા પ્રદેશોમાં સાર્વભૌમ સત્તા થઈ. એ જ વખતે દેશના તમામ ભાગોમાં બ્રિટિશ સૂત્રો ઉપર રાજ્યવ્યવસ્થાની ઘટના કરવામાં આવતી હતી. આ ફેરફારોનું સવિસ્તર વર્ણન આપવાની જરૂર નથી*.

હોનોવર વંશનો અમલ

દ્વિતીય યુગ—નવીન યુગ

ઇ. સ. ૧૮૩૭-૧૮૩૫

વિક્ટોરિયાનો યુગ

પ્રકરણ ૧૫મું

(૧) મહારાણી વિક્ટોરિયા: જૂના અમીરોનો કારભાર:
મેલ્બોર્ન, પીલ, રસલ, પામરટન

ઈ. સ. ૧૮૩૭-૫૨

રાજા વિલિયમનું મરણ:—ઈ. સ. ૧૮૩૭ના જૂનમાં રાજા ચોથો વિલિયમ મરી ગયો, એટલે તેની ભત્રીજી વિક્ટોરિયા ગાદીએ બેઠી.

મહારાણી વિક્ટોરિયા:—મહારાણી વિક્ટોરિયા ત્રીજા બ્યોર્નના ચોથા પુત્ર એડવર્ડ ઑગસ્ટસ અથવા ડ્યૂક ઑફ કેન્ટની પુત્રી થતી હતી.

તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૧૯ના મેની ૨૪મી તારીખે થયો હતો. ડ્યૂક ઑફ કેન્ટ ઇ. સ. ૧૮૨૦માં મરી ગયો. તેથી વિક્ટોરિયાએ માની દેખરેખ નીચે કેળવણી લીધી હતી. એની મા જર્મન રાજપુત્રી હતી. વિક્ટોરિયા બ્રિટિશ મહારાણ્યની ગાદીની વારસ છે એ વાત તે આઠ વર્ષની થઈ ત્યાં સુધી તેને કાને પથ પડી નહોતી. નવી રાણીનું જીવન સાદું, નિયમિત, અને કરકસરી હતું. તે સુશિક્ષિત, ઉદાર, માયાળુ, સમજુ, કર્તવ્યનિષ્ઠ, ભત્રી, પ્રજાવત્સલ, અને સામ્રાજ્યના અભિ-

માનથી ભરેલી હતી. ઈંગ્લંડના ઇતિહાસમાં કોઈ રાણ્યકર્તાએ તેના જેટલો લાંબો અમલ કર્યો નથી. તેના અમલમાં ઈંગ્લંડ સમૃદ્ધ અને સંસાને

મહારાણી વિક્ટોરિયા

શિખરે પહોંચ્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૦ના ફેબ્રુઆરિમાં વિઝ્ટોરિઆ એક જર્મન રાજકુમાર-પોતાના મામાના દીકરા પ્રિન્સ આલ્બર્ટ-ને પરણી. પ્રિન્સ આલ્બર્ટ ઉદાર, સમજુ અને બાહોશ રાજપુરુષ હતો. તેની સલાહ રાણીને ધણી કીંમતી થઈ પડી. આલ્બર્ટ ઈંગ્લંડના રાજ્યતંત્રમાં કદિ દરમ્યાન થયો નહી. તે સાહિત્ય, સાયન્સ અને પંડિતો ઉપર પ્રીતિ ધરાવતો. ગરીબોને મદદ કરવામાં તે મુખ્ય રહેતો. તેનામાં વિશેષ પડતી ગંભીરતા હોવાથી ઇંગ્રેજો તેને બરાબર ઓળખી શક્યા નહી. પ્રિન્સ આલ્બર્ટ ઇ. સ. ૧૮૬૧ની આખરમાં મરી ગયો. તેથી રાણી વિઝ્ટોરિઆ ધણી ખિન્ન થઈ ગઈ. વીસ વર્ષ સુધી તેનો શોક ગયો નહી. સારથી તેણે સમાજમાં હરવુંકરવું બંધ કર્યું.

લૉર્ડ મેલ્બોર્નનો કારભાર : ઇ. સ. ૧૮૨૭-૪૧:—વિઝ્ટોરિઆ ઈંગ્લંડની રાણી થઈ સારે લૉર્ડ મેલ્બોર્ન મુખ્ય પ્રધાન હતો. રાણી પોતે બાળક અને ખિનઅનુભવી હતી. મેલ્બોર્ન અનુભવી મુસદ્દી હતો. તેણે જુવાન રાણીને રાજ્યકારભારની હકીકતનો સારો અનુભવ આપ્યો, અને દેશની પરિસ્થિતિમાં જે ક્રાંતિકારક પરિવર્તન થયું હતું તેનો સાચો ખ્યાલ આપી છેલ્લા ત્રણ રાજ્યઓના અમલો દરમ્યાન તાજની વગ તથા ઇજ્જત ઘટી ગયાં હતાં તે વધાર્યાં. મેલ્બોર્ને “પેની પોસ્ટેજ” દાખલ કર્યું, અને પાર્લમેન્ટના કામકામને પ્રસિદ્ધ પાડવાની છૂટ આપી. તેણે ઇ. સ. ૧૮૩૯માં રાજનામું આપ્યું અને પીલ મુખ્ય પ્રધાન થયો. પણ પીલની અને રાણીની વચ્ચે દરબારમાં રહેતી સ્ત્રી-નોકરો વિષે વાંધો પડતાં મેલ્બોર્ન બીજી વાર પ્રધાન થયો. ઇ. સ. ૧૮૪૧માં તેણે રાજનામું આપ્યું. રાણી તેને મુરખી ગણતી.

કેનેડામાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર : લૉર્ડ ડરહૅમનો “રિપોર્ટ”. ઇ. સ. ૧૮૩૯-૪૯:—કેનેડામાં ઉત્તર ભાગમાં ઇંગ્રેજો વસતા હતા અને દક્ષિણમાં ફ્રેંચો વસતા હતા. બંને પ્રાંતોનો રાજ્યવહિવટ ઈંગ્લંડથી નીમેલા ગવર્નરો કાઉન્સિલોની મદદથી ચલાવતા. દરેકમાં પ્રજના પ્રતિનિધિઓની એક સભા અને બીજી ગવર્નરે નીમેલી સભા કાયદાઓ કરતી. આ રાજ્યતંત્રમાં પ્રજાને કાંઈ સત્તા નહોતી. ઇ. સ. ૧૮૩૭ની સાલથી કેનેડાની પ્રજામાં અ-સંતોષ વ્યાપી રહ્યો હતો. ફ્રેંચ લોકોના આગેવાન પેપિનો

(Papineau)ને સ્વતંત્રતા જોઈતી હતી. ગવર્નરે કડક સ્વભાવના આવ્યા-પરિણામે સંસ્થાનમાં બળવો થયો. ઇ. સ. ૧૮૩૮માં મેલ્બોર્ન લૉર્ડે ડરહેમને ગવર્નર જનરલ તરીકે મોકલ્યો. તે કડક મિનિસ્ટ્ર અને કોપી હતો. પણ તેના રાજ્યકીય વિચારો “રેડિકલ” હતા. તેણે તે સંસ્થાનની સામાન્ય પરિસ્થિતિ વિષે એક બહુ અગત્યનું નિવેદન ઇંગ્લેન્ડ સરકારને રજુ કર્યું. એ નિવેદનના મુખ્ય સિદ્ધાંતો મેલ્બોર્નના મંત્રીમંડળે સ્વીકાર્યા. ખંતે પ્રાંતોને એક કરવામાં આવ્યા; લોકોને કાયદાઓ કરવાના અગત્યના હકો આપવામાં આવ્યા; કારભાર લોકોને જવાબદાર રહે એવું સૂત્ર સ્વીકારવામાં આવ્યું. ક્રમે ક્રમે આ સૂત્રો પ્રમાણે બધાં ઇંગ્લેન્ડ સંસ્થાનોનો વહિવટ ઘડવામાં આવ્યો. કંનેડાના લોકોને સંતોષ થયો. હજુ સુધી તેઓ ઇંગ્લેન્ડ સામ્રાજ્યની બહાર નીકળ્યા નથી.

તુર્કી. પામર્સ્ટન અને પરદેશ ખાતું : ઇ. સ. ૧૮૩૬-૪૨:—સ્પેઈન, પોર્ટુગલ અને તુર્કીનાં પ્રકરણોમાં પામર્સ્ટને કેવું વલણ લીધું હતું તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. ઇ. સ. ૧૮૩૬માં મહંમદ અલીએ ફરી સુલતાનના લશ્કરને હરાવ્યું. ફ્રાંસનો લૂઈ ફિલિપિ મહંમદ અલીને મદદ કરતો હતો. રશિયા કાળા સમુદ્રમાં બળવાન થાય, કે ફ્રાંસ ઇજિપ્તમાં અને સિરિયામાં બળવાન થાય તે ઇંગ્લંડના હિત વિરુદ્ધ હતું; તેથી પામર્સ્ટને રશિયા, ઑસ્ટ્રિયા અને પ્રશિયા સાથે લંડન મુકામે કરાર કર્યો, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૮૪૦. એ કરારથી તુર્કીને રક્ષણ મળ્યું, મહંમદ અલીને હારીને સિરિયામાંથી જવું પડ્યું, અને ફ્રાંસ એકલું પડી ગયું. લૂઈ ફિલિપિને આ કરાર માફક આવ્યો નહી. પામર્સ્ટન તો ફ્રાંસ સાથે લડવા પણ તૈયાર હતો. તેથી લૂઈએ તુરત નમતું આપ્યું અને લંડનના કરારમાં ફ્રાંસ પણ બળ્યું, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૮૪૧. તુર્કીને સિરિયા અને અરબસ્તાન પાછાં મળ્યાં; મહંમદ અલીએ સુલતાનની હકુમત કબૂલ કરી અને ૧૮૩૩માં રશિયાને આપેલા ખાસ લાભો સુલતાને પાછા ખેંચી લીધા.

અફઘાનીસ્તાન:—પામર્સ્ટનના પરદેશ ખાતાના કારભાર દરમ્યાન હિન્દના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ ઑકલેંડે અફઘાનીસ્તાન સામે પણ લડાઈ જાહેર કરી; ઇ. સ. ૧૮૩૮-૪૨.*

• આ માટે લેખકનો હિન્દનો ઇતિહાસ જોવો.

ચીન:—ચીનની સરકારે હિંદના અરીજુની આયાતને બંધ કરી, એટલે પામર્સ્ટને લડાઈ જાહેર કરી. ચીનાઓ હારી ગયા. નાનકિંગના કસરથી ચીનની સરકારે હાંગકાંગનો ટાપુ ઇંગ્લેન્ડને સ્વાધીન કર્યો, કેન્ટોન, એમૉય, શાંગહાય, અને બીજાં બે બંદરોનો વપાર ઇંગ્લેન્ડને સોંપ્યો અને ઉપરાંત મોટા દંડ ભર્યો, ઇ. સ. ૧૮૪૨. પામર્સ્ટનના આ બંને વિગ્રહો જરૂરબાજબી હતા.

ચાર્ટિસ્ટો. (Chartists):—ઇ. સ. ૧૮૩૨ના સુધારાઓથી રેડિકલોને અને મજૂરોને સંતોષ થયો નહોતો તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. તેમણે પોતાનાં જુદાં મંડળો સ્થાપ્યાં. તેમણે એક રદીયો બહાર પાડ્યો અને છ બાબતો પાર્લમેંટ પાસે માગી: (૧) વાર્ષિક પાર્લમેંટ, (૨) દરેક માણસને મત આપવાનો અધિકાર, (૩) ગુપ્ત રીતે મત આપવાનો હક (Vote by ballot), (૪) પાર્લમેંટના સભ્યો માટે વેતન, (૫) પાર્લમેંટના સભ્ય થવા માટે માલધારી (Property) હોવાના ધોરણનો ત્યાગ, અને (૬) ચુંટણી માટે એકસરખાં પરગણાં (Electoral Districts). આ સુદ્ધાઓ કાંઈ નવીન નહોતા. ધણી વાર તેવી માગણીઓ કરવામાં આવી હતી અને ફ્રાંસ જેવા “લિબરલ” આગેવાનોની તેમને અનુમતિ હતી. આ પ્રવૃત્તિના આગેવાનો ચાર્ટિસ્ટો (Chartists) કહેવાય છે. છ સુદ્ધાઓ માનવ જાતિના હકપત્ર (Chart) સમાન છે એમ તેઓ માનતા હતા. સુધારાને નામે આ વખતે ઇંગ્લંડમાં ક્રાંતિકાંડ સુલેહનો ભંગ થયો. પ્રધાનોએ બંડખોરોને દાખી દીધા. પણ “ચાર્ટિસ્ટ” પ્રવૃત્તિઓ નરમ પડી નહી. તેમના તમામ સુદ્ધાઓ ધીમે ધીમે ઇંગ્લેન્ડ સરકારે સ્વીકાર્યા.

સર રૉબર્ટ પીલનો કારભાર:—મેલબૉર્ન પછી સર રૉબર્ટ પીલ મુખ્ય પ્રધાન થયો. પ્રથમ આપણે તેનું પૂર્વચરિત તપાસીશું.

સર રૉબર્ટ પીલ:—પીલનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૮૮ના ફેબ્રુઆરિ માસમાં લૅન્કેશિયરમાં થયો હતો. તેનો બાપ એક ગરીબ માણસમાંથી કાપડનો મોટો ધનાઢ્ય વેપારી થયો હતો. તે પિંદના ટોરિ કારભારનો પક્ષપાતી હતો. તેણે નાણાંના વિષય ઉપર અને કારખાનાંના વહિવટ ઉપર અમલનું સાહિત્ય બહાર પાડ્યું હતું. પીલ ઇ. સ. ૧૮૦૯માં પહેલી વાર

હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં જામલ થયો. તે પિટ્ટનો અનુયાયી હતો. પાર્લિમેંતે પીલને સંસ્થાનોના નાયબ દિવાનની જગ્યા આપી હતી અને લિવરપૂલે તેને આયર્લેન્ડનો ચીફ સેક્રેટરિ બનાવ્યો હતો. તે Bullion Committee-નાણાંના વિષયની સમિતિનો પ્રમુખ હતો. ત્યાર પછી તે સ્વદેશ ખાતાનો સેક્રેટરિ થયો; જ્યારે તેણે ઇંગ્લેન્ડના કાયદાઓમાં અને પોલિસખાતામાં ઘણા અગત્યના સુધારાઓ કર્યા. વેલિંગ્ટન જ્યારે મુખ્ય મંત્રી થયો ત્યારે પીલે ફરી સ્વદેશ ખાતું હાથમાં લીધું. તે વખતે તેને ખાતરી થઈ ગઈ કે કંથલિકોને પાર્લિમેંટમાં બેસવા દીધા સિવાય બીજો ધંધાજ નથી. તેથી તેણે જીવનભરના સિદ્ધાંતોનો રાજ્યહિત ખાતર ત્યાગ કર્યો અને ઇ. સ. ૧૮૨૯માં કૅથોલિક બિલ પસાર કરાવ્યું. પાર્લિમેંટના સુધારાના વિષય ઉપર પીલ જૂના વિચારો ધરાવતો હતો. તેથી ઇ. સ. ૧૮૩૦માં વેલિંગ્ટન સાથે તેણે રાજીનામું આપ્યું. ઇ. સ. ૧૮૩૨માં હાઉસ ઑફ કૉમન્સને સુધારવામાં આવ્યું. નવી પાર્લિમેંટમાં પીલે “લિબરલ” પક્ષને અનુમોદન આપ્યું. તે રિડિકલ પક્ષની ક્રાંતિકારક દરખાસ્તો વિરુદ્ધ હતો. ઇ. સ. ૧૮૩૪માં તેણે (ટંબવર્થ મુકામેથી) પોતાનો રદીઓ બહાર પાડ્યો. તે રદીઓના મુદ્દાઓ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ.* ઇ. સ. ૧૮૪૧માં વિક્ટોરિઆએ તેને મુખ્ય મંત્રી બનાવ્યો. પીલના જીવનના ચાર વિભાગો પાડી શકાય: (૧) ઇ. સ. ૧૮૧૮ સુધી. આ વખતે તે સુસ્ત ટોરિ હતો. (૨) ઇ. સ. ૧૮૧૮-૨૯. આ વખતે તે “લિબરલ” પક્ષ તરફ વળતો હતો. (૩) ઇ. સ. ૧૮૨૯-૩૨. આ સમયમાં તે “લિબરલ” પક્ષ તરફ વળ્યો. (૪) ઇ. સ. ૧૮૩૨-૫૦. આ સમયમાં તેણે “લિબરલ” પક્ષના પ્રખ્યાત મુદ્દાઓ પ્રમાણે પોતાનું વર્તન રાખ્યું.

પીલનો છેલ્લો અને કૉન્સર્વેટિવોનો પહેલો કારભાર, અનિયંત્રિત વેપાર (Free Trade). અનાજની આયાત

*From the passing of the Reform Act Peel was not much more than half a conservative; before he died, he was a good deal more than half a liberal.

P. 122, J. R. Thursfield's *Peel*.

ઉપરના કાયદાઓ ૨૬. ટોરિઓને જ હાથે “લિબરલ” સિદ્ધાંતોની ફત્તેહ: ઇ. સ. ૧૮૪૧-૪૬:—આ વખતે ઇંગ્લંડમાં પરદેશનું અનાજ સોંધે ભાવે અને સારા જથ્થામાં આયાત થતું હતું. તેથી દેશના ખેડૂતોને અને મુખ્યત્વે જમીનના માલિકોને નુકસાન થતું. સરકારે તેમને આ નુકસાનીથી બચાવવા માટે પરદેશી અનાજની આયાત ઉપર અંકુશ મૂક્યો. પણ તેથી લોકોને નુકસાન થયું; કારણ કે પરદેશી અનાજની આયાતથી લોકોને અનાજ, મુખ્યત્વે ઘઉં સસ્તા મળતા; પણ તે આયાત ઉપર અંકુશ મૂકવામાં આવ્યો ત્યારે અનાજ એટલે ઘઉં મોંઘા થયા અને લોકોનો અ-સંતોષ વધી પડ્યો. પીલ મુખ્ય પ્રધાન થયો. ત્યારે આ સવાલ ઘણો વિકટ થઈ ગયો હતો.

આ સવાલ મુખ્યત્વે અર્થશાસ્ત્રનો હતો; ઇંગ્લંડનો દેશાવરનો વેપાર અનિયંત્રિત રહે, કે તે ઉપર અંકુશ રહે, એ હતો; Free trade, અને Protection નો હતો. ઇંગ્લંડના કારભારીઓએ વીસ વરસો અગાઉ “નેવિગેશન ઍક્ટ” ૨૬ કરી અનિયંત્રિત વેપાર તરફ પોતાનો પક્ષપાત જાહેર કર્યો હતો; હવે તે પક્ષપાતને જરા વધારે વિસ્તારથી નવું રૂપ આપવાની જરૂર હતી. લોકોને તે વખતે ખોરાકનાં સોંધાં સાધનો જોઈતાં હતાં. ઇંગ્લંડનાં કારખાનાંનો માલ ને વખતે હિંદ વિગેરે દેશોનાં બજારોમાં વેચાતો શરૂ થયો હતો; અને તે સામે યુરોપ કે એશિયામાં (અત્યારે છે તેમ) કોઈ હરીફ પ્રજાનો બનાવેલો કારખાનાંનો માલ નહોતો. ઇંગ્લંડના વેપારીઓને તેનું જરા પણ બચ નહોતું. એ કારણથી તેમણે “લિબરલ” અનિયંત્રિત વેપારનો પક્ષપાત કર્યો અને બ્રિટિશ સરકારને દેશાવરના વેપારને એકદમ જગાતથી છૂટો કરી દેવા આગ્રહ કર્યો. પીલે એ મતને સ્વીકાર્યું, જો કે તે પ્રથમ તેથી વિરુદ્ધ હતો.

આ વખતે રાજ્યમાં ઉત્પન્ન કરતાં અર્થ વધી પડ્યું હતું અને દર વર્ષ સરકારને ખોટ જતી હતી. પીલે આ ખોટ પૂરી કરવા યોગ્ય ઉપાયો લીધા. તેણે આયપતવેરો નાંખ્યો અને ખીજા ઉપાયોથી ઉત્પન્ન વધાર્યું. તેણે કાચા માલની આયાત ઉપરની ધણી જગાતો કાઢી નાંખી. તેણે બ્રિટિશ માલની નિકાસને ઉત્તેજન આપ્યું અને હંમેશના વપરાશની ચીજો સોંધી

કરી. ઉત્પન્ન વધુ ઝોટલે રાષ્ટ્રીય દેવું ઝાણું થયું. ઇ. સ. ૧૮૪૪માં પીલે ઇંગ્લંડની બેંકના પટ્ટાની શરતોમાં ધણુ અગત્યના ફેરફારો કર્યા. તે ફેરફારોથી બેંક દેશના વેપારોજગારમાં વધારે ઉપયોગી થઈ જગાતો અને કરો ઉધરાવવાની પદ્ધતિમાં ફેરફારો કરી તેનું ખર્ચ ઘટાડવામાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૬માં આયર્લેન્ડમાં મોટો દુષ્કાળ પડ્યો. આયર્લેન્ડના લોકોને અરધો ભાગ બટાટાના પાક ઉપર નબતો. આ પાક ઇ. સ. ૧૮૪૬માં એકદમ નિષ્ફળ ગયો. ઇંગ્લંડમાં પણ દુષ્કાળ પડ્યો. પણ એ વખતે સરકાર પરદેશી અનાજની આયાત ઉપર નબતો રાખતી. જે આ નબતો કાયમ રહે તો આયર્લેન્ડમાં અને ઇંગ્લંડમાં ભૂખમરાથી લાખો લોકો મરી જાય. વળી લોકો બંડ કરે એ નોખી વાત. તેથી પીલે ખૂબ વિચાર કર્યો. “લિબરલ” આગેવાન રસલ નવા મતનો હતો. બ્રિટિશ શાપુઓમાં કોળડન, બ્રાઈટ, વિગેરે આગેવાનો ધણું વર્ષ થયાં અનિયંત્રિત વેપાર (Free trade) માગતા હતા. પ્રજાને પણ એ જ જોઈતું હતું. માત્ર થોડાએક ખેડુતો અને જમીનદારો સ્વાર્થ ખાતર વિરોધ બતાવતા હતા. રાણીએ રસલને કારભાર સોંપવા માંડ્યો, પણ તેણે ના પાડી. તેથી તે પીલના મતમાં બળી. પીલના મંત્રીમંડળના મુખ્ય સભાસદો નવા મતના થયા. તેથી ઇ. સ. ૧૮૪૬ના જાન્યુઆરિ માસમાં પીલે ઇંગ્લંડનાં બંદરોને દેશાવરના વેપાર માટે ખુલ્લાં કરી દીધાં—માત્ર નામની જગાત તેણે ચાલુ રાખી. ડિઝરાઈલિ અને બીજા ટોરિએ! અથવા “સંરક્ષકો” (Protectionists) પીલ સામે થયા. તેમણે “લિબરલો” અને “રેડિકલો” સાથે મળી જઈ પીલને અને તેના સહકારીઓને કારભારમાંથી કાઢી મૂક્યા.

પીલના કારભાર દરમ્યાન નાનાં છોકરાંઓને અને સ્ત્રીઓને કોલસાની ખાણોમાં કામ કરતાં અટકાવવામાં આવ્યાં અને કામ વખતે તેમને અકસ્માત્ થાય તો તે માટે બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો. કારખાનાંમાં છોકરાંના કામ કરવાના વખતમાં ઘટાડો થયો. તેમને કેળવણી મળે તેવો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો. આયર્લેન્ડમાં પીલે મેનૂથ (Maynooth)ની રોમન કેથોલિક કૉલેજને કાયમ મદદ બાંધી આપી અને કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું. તેણે ઓકોનેલ ઉપર કામ ચલાવી તેને કેદમાં મોકલાવ્યો; તે આઈરિશ મહાપુરુષ ઇ. સ. ૧૮૪૬માં મરી ગયો. આયર્લેન્ડમાં તોફાનો.

બહુ થતાં હતાં તે માટે કડક કાયદાઓની જરૂર હતી; પણ તેમાં પીલના વિરોધીઓની બહુમતી થતાં તેણે રાજીનામું આપ્યું, જાન્યુઆરિ, ઇ. સ. ૧૮૪૬.

પીલના વખતમાં કૃત્તેડા અને અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોની સરહદો નક્કી કરવામાં આવી. બીજા કરારોથી ઈંગ્લેન્ડને વાન કુવરનો ટાપુ મળ્યો, ઇ. સ. ૧૮૪૬. પીલે ચીન તથા અફઘાનીસ્તાન સાથે સુલેહો કરી. ફ્રાંસમાં પામરટને ઈંગ્લેન્ડ સાથે જે કડવાશ ઉત્પન્ન કરી હતી તે પીલના પરદેશ ખાતાના પ્રધાન લૉર્ડ ઍબરડીને દૂર કરી. આ વખતે હિંદુસ્તાનમાં એલેનખરોએ સિંધ પ્રાંત કબજે કર્યો, ઇ. સ. ૧૮૪૩.

સર રૉબર્ટ પીલની મુસદ્દીગીરી:—રોમન કેથોલિક સવાલ ઉપર અને અનાજ ઉપરની જગાતના સવાલ ઉપર પીલનું વર્તન ચર્ચાપાત્ર રહેશે. તેણે પાર્લમેન્ટને તે બંને સવાલો ઉપર યોગ્ય કાયદાઓ કરવાનું કહ્યું, પણ તેમ કરવાની તેને જરા પણ સત્તા નહોતી; કારણ કે કૉનઝર્વેટિવો તો બંને સવાલો વિષે ચુસ્ત એકમત ધરાવતા હતા. બ્યારે તેમણે પીલને પાર્લમેન્ટમાં મોકલ્યો અને તેના કારભારને અનુમતિ આપી, ત્યારે પીલે તેમને એ બાબતોમાં સુધારાઓ કરવાનું સૂચવ્યું પણ નહોતું. પીલ હંમેશાં પોતાનું મત ફેરવતો. તેનું જીવન જુદા જુદા વિચારોના બળ નીચે પરિવર્તન પામતું. વેલિંગ્ટન વિગેરેના સહવાસને લીધે જૂના વિચારોથી તે એકદમ છૂટો થઈ શકતો નહોતો. ખરું કહીએ તો પીલ કોઈ પણ એક પક્ષનો ચુસ્ત પક્ષપાતી નહોતો. કાયદાઓનો સુધારો, પોલિસ, નાણાંનો વિષય, કરપદ્ધતિ, બેંક, વેપાર, કારખાનાંની સ્થિતિ, પરદેશ ખાતું, રોમન કેથોલિક પ્રશ્ન, એ દરેક વિષયમાં પીલ પોતાથી વધારે માહિતગાર લેખકોના અને ચિંતકોના વિચારો મુજબ અને મધ્યમ વર્ગના ઈંગ્રેજોના જીવનને અનુકૂળ આવે તેમ વર્ત્યો. પીલ ખરો મુખ્ય મંત્રી હતો. સદકારીઓને હંમેશાં પીલના કબ્જામાં જ રહેવું પડતું; પીલ ટોરિઓનો કે કૉનઝર્વેટિવોનો નહી, પણ મધ્યમ વર્ગના ઈંગ્રેજ વેપારીઓનો ખરો આગેવાન કહી શકાય.* તે ઇ. સ. ૧૮૫૦માં ઘોડા ઉપરથી પડી જતાં મરી ગયો.

---

*By his financial, his administrative and finally by his fiscal reforms, Peel smoothed the way for that victorious commercialism, which for at least a generation made Great

લૉર્ડ ગ્રાહામ રસલના કારણાર : ઇ. સ. ૧૮૪૬-૫૨:—પીલના રાજનામા પછી “ લિબરલ ” અમીર લૉર્ડ રસલ મુખ્ય કારભારી થયો. તેના વખતમાં આયર્લેન્ડમાં “ Young Ireland ” નામના મંડળના સભાસદોની આગેવાની નીચે લોકોએ બંડ ઊઠાવ્યું; જે કે તે બંડને મંત્રીઓએ તુરત દાબી દીધું. રસલના સહકારી મંત્રીઓ તેને યોગ્ય અનુભાવ આપતા નહોતા. તેથી પામર્સ્ટને મંત્રીઓને પાર્લમેન્ટમાં હરાવ્યા એટલે રસલે રાજનામું આપ્યું, ઇ. સ. ૧૮૫૨.

પામર્સ્ટને અને યૂરોપ : ઇ. સ. ૧૮૪૬-૫૨:—રસલે પરદેશ ખાતાનું કામકાજ પામર્સ્ટનેને સોંપ્યું હતું. પામર્સ્ટને “ ચટાક ” હતો. સ્વભાવ પ્રમાણે તેણે યૂરોપમાં “ સપાટાઓ ” ચલાવવા માંડ્યા. પહેલાં તો સ્પેઈનની જુવાન રાણી ઇસાબેલાનાં અને તેની બેનનાં લગ્ન ફ્રાંસના રાજા લૂઈ ફિલિપિએ પોતાના પસંદ કરેલા માણસો-એક સ્પેનિશ જણ સાથે અને બીજું પોતાના જ પુત્ર સાથે કરાવ્યાં. ઑસ્ટ્રિયાએ પોલાંડનું બાકી રહેલું શહેર ક્રેકો પોતાના મુલક સાથે જોડી દીધું. પામર્સ્ટને આ બંને બાબતોમાં કાંઈ કરી શક્યા નહી. પામર્સ્ટને પોર્ટુગલની મેરાયાની સત્તાનું રક્ષણ કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૮માં રિવટ્ઝલેન્ડમાં કૅથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ સંસ્થાનો વચ્ચે નાનું યુદ્ધ થયું; જેમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ સંસ્થાનો (Cantons) જીતાં; યૂરોપનાં રાજ્યો રિવટ્ઝલેન્ડમાં દરમ્યાન થવા ઇચ્છતાં હતાં, પણ ઇચ્છંડ અલગ રહ્યું, તેથી તેઓ કાંઈ કરી શક્યાં નહી. ઇ. સ. ૧૮૪૮માં ફ્રાંસમાં બળવો થયો અને લૂઈ ફિલિપિ પદબ્રષ્ટ થયો. ઑસ્ટ્રિયામાં, હંગરિમાં, બોહેમિયામાં અને જર્મનીમાં બળવાઓ થયા. સાડનિઆના રાજા આર્લ્સ આલ્બર્ટની આગેવાની નીચે ઇટાલિઅનોએ ઑસ્ટ્રિયાના રાજકુટુંબના રાજ્યકર્તાઓને કાઢી મૂક્યા, જે કે ઑસ્ટ્રિયાના શાહેનશાહ (Emperor) યુવાન નેસેફ ફરીથી ઇટાલિમાં સત્તા સ્થાપી અને હંગરિના બંડખોરોને રશિયાની મદદથી દબાવી દીધા. તુર્કીના સુલતાને આ બંડખોરોને આશરો આપ્યો.

Britain the mart, the entrepot, the banking centre and the ocean-carrier of the world.

P. 70, *Political History of England, 1837-1901.*

પામર્ટને તેની મદદે ઈંગ્લેન્ડ નૌકાઓ મોકલી; તેથી રશિયા અને ઑસ્ટ્રિયા નરમ પડ્યાં. ગ્રીસમાં બે ઈંગ્લેન્ડને તેની સરકાર તરફથી જે તુકસાન થએલું તેની ભરપાઈ કરી આપવા પામર્ટને ગ્રીક રાજા ઉપર લશ્કરી દબાણ કર્યું. ઈજિપ્તમાં કેટલાકોએ તેના કૃત્યને વખોડી કાઢ્યું. ખુદ રાણી વિક્ટોરિયા તેના ઉપર બહુ ચીડાઈ ગઈ. કારણ એટલું કે પામર્ટને ધણી બાબતોનો નિકાલ રાણીથી છાનો કરી નાંખતો. રાણી તે માટે તેને સખ્ત ઠપકો આપતી. પણ પ્રધાન સુધરતો જ નહી. ઇ. સ. ૧૮૫૧ના ડિસેમ્બરમાં ફ્રાંસમાં પ્રિન્સ લૂઈ નેપોલિઅને પ્રજારાજ્યને ઊડાવી દીધું અને પોતે સામ્રાટ બન્યો. પામર્ટને આ બનાવને અનુમતિ આપી. પણ રાણી અને રસલ ધણાં ગુસ્સે થયાં. તેથી પામર્ટનેને રાજીનામું આપવું પડ્યું. પામર્ટનેના આ સપાટાઓથી યુરોપનાં રાજ્યો ઈજિપ્તને શકદાર મણવા લાગ્યાં અને રશિયાએ તો તુરતમાં તેનું વેર લીધું.

પ્રકરણ ૧૬મું

(૨) રાણી વિક્ટોરિયા : (ચાલુ)

ઇ. સ. ૧૮૫૨-૬૫.

જૂના અમીરોના કારભારો : ડર્બી, ઍબરડીન, પામર્ટન.

ઍબરડીન : ઇ. સ. ૧૮૫૨-૫૫:—રસલ પછી લૉર્ડ ડર્બી-લૉર્ડ રૅન્લી-સંયુક્ત મંત્રીમંડળ (Coalition)નો પ્રધાન થયો. તે “ગ્રેટે ક્વેન્ટિટી” હતો. ડિઝરાલ્લિ આ મંત્રીમંડળનો અગ્નચી હતો. પણ બન્ને ઉપર તકરાર થતાં તે હારી ગયો. તેથી મંત્રીઓએ રાજીનામું આપ્યું અને ઍબરડીન મુખ્ય પ્રધાન થયો, ઇ. સ. ૧૮૫૨. આ નવા કારભારમાં ઍલ્ફ્રેડન અગ્નચી હતો. તેણે કેટલાક નવા કરો નાંખ્યા અને જૂના તથા ગેરવ્યાજબી કરો રદ કર્યાં. આ વખતે યુરોપમાં લડાઈ ચાલી રહી હતી. તેમાં ઈજિપ્ત સંડોવાયું. તેથી નાણું વ્યાજ ન લેતાં નવા કરોના ઉત્પન્નમાંથી ઍલ્ફ્રેડને લડાઈનું ખર્ચ નિભાવ્યું. રસલને પાર્લમેન્ટના બંધાણમાં સુધારો

જોઈતો હતો, પણ ઍબરડીનના અને પામર્સ્ટનના વિરોધથી તે કાંઈ કરી શક્યો નહી. ન્યૂકેસલ લડાઈખાતાનો પ્રધાન હતો. પણ તે નબળો અને બિનઅનુભવી હોવાથી કિમિઆના વિગ્રહમાં ઈંગ્લેન્ડ સૈન્યને ધણી હલાકી ભોગવવી પડી; અને પ્રજાનો, રાણીનો, અને પાર્લમેન્ટનો અ-સંતોષ થયો વધી ગયો અને પાર્લમેન્ટે ઍબરડીનના કારભાર ઉપર નિંદાત્મક ઠરાવ પસાર કર્યો. તેથી ઍબરડીને રાજીનામું આપ્યું, ડિસેમ્બર ઇ. સ. ૧૮૫૪. રાણીએ ડર્બનિ મુખ્ય પદ આપવા માંડ્યું, પણ તેણે ના પાડી. તેથી ઈકોતેર વર્ષની ઉંમરે લૉર્ડ પામર્સ્ટન મુખ્ય પ્રધાન થયો, ફેબ્રુઆરિ, ઇ. સ. ૧૮૫૫.

હિંદુસ્તાન. ઇ. સ. ૧૮૪૬-૫૬ :—આ વખતમાં હિંદમાં કંપનીએ આખું પંજાબ જીતી લીધું, બિનવારસ રાજાઓનાં રાજ્યો-સાતારા, નાગપુર, ઝાંસી-આ વખત દરમ્યાન ખાલસા થયાં, અને અયોધ્યાને બ્રિટિશ પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો, ઇ. સ. ૧૮૪૬-૫૬. ડેલ્હાઉસિ તે વખતે મવર્નર જનરલ હતો.

રશિઆ. તુર્કી. ફ્રાંસ. ઈંગ્લંડ. ઇ. સ. ૧૮૫૩-૫૪ :—હવે આપણે યુરોપની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીએ. ઇ. સ. ૧૭૪૦ની સાલના એક કરારથી તુર્કીના સુલતાનના કબજાના પેટેસ્ટાઈન પ્રાંતની પવિત્ર ખ્રિસ્તી જાત્રાની જગ્યાઓ ઉપર ફ્રાંસને અમુક હકો આપવામાં આવ્યા હતા. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં બે પંથો છે: (૧) લૅટિન (૨) ગ્રીક. ફ્રેંચો લૅટિન પંથ-ચર્ચ-ના છે. ફ્રાંસના લૅટિન પાદરીઓ જેરુસલેમ વિગેરે પવિત્ર સ્થળોનો કબજો ભોગવતા બંધ થયા. તેથી ગ્રીક પાદરીઓએ તેમનો કબજો સંભાળ્યો. તેથી ફ્રાંસના પ્રમુખ અને પછી સમ્રાટ-લુઈ નેપોલિઅને ખ્રિસ્તી યાત્રાનાં સ્થળોને ફ્રેંચ કબજામાં લેવાની ઇચ્છા દર્શાવી. સુલતાને તે હકો સ્વીકાર્યા. પણ રશિઆ ગ્રીક પંથ (Church)નાં રાજ્યોમાં મુખ્ય ગણાતું હોવાથી ઝારે ગ્રીક પંથનો પક્ષ લીધો. તેણે જેરુસલેમ વિગેરે પવિત્ર સ્થળોના જ નહી પણ તુર્કીની સલ્તનતના તમામ દોઢ કરોડ ગ્રીક લોકો-સર્વિઆ, બલ્ગેરિઆ, વિગેરે સુલતાનના પ્રાંતોના ગ્રીકો-ના હકોનો પોતે ખરો સંરક્ષક છે એમ જાહેર કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૪માં નિકૉલસ ઝાર ઈંગ્લંડ

આખ્યો હતો, ત્યારે તેણે તુર્કીની સલ્તનતને વહેંચી ખાવા માટે પરદેશી ખાતાના પ્રધાન ઓપરડીનને ધસારો કર્યો હતો. તેજ ઓપરડીન હશે મુખ્ય પ્રધાન હતા. તેણે લૉર્ડ રૅડફોર્ડ રૅડફોર્ડને ઇસ્ટપ્રૂથ મુકામે મોકલ્યો. રૅડફોર્ડની સલાહથી સુલતાને રશિયાના જૂના અધિકારોને કબૂલ રાખ્યા, પણ નવા અધિકારોને માન્ય રાખ્યા નહી. ઝારે તેથી પોતાના પ્રતિનિધિઓને ઇસ્ટપ્રૂથથી પાછા બોલાવી લીધા અને ડૅન્યુબ નદીના તુર્કીના હવાલાના પ્રાંતો-મૉલ્ડોવિઆ વિગેરેમાં લશ્કરો મોકલ્યાં. આ બનાવથી યૂરોપનાં મોટાં રાજ્યો દરમ્યાન થયાં. ફ્રાંસે અને ઇંગ્લંડે પોતાનાં નૌકાસૈન્યોને કાળા સમુદ્રમાં રવાના કર્યાં. પણ એ દરમ્યાનગીરી કાંઈ કામમાં આવી નહી. તુર્કીએ રશિયા સામે લડાઈ જાહેર કરી અને રશિયાના નૌકાસૈન્યે સાઈનોપે પાસે તુર્કીની કેટલીક નૌકાઓને ડુબાડી દીધી. આ સમાચાર ઇંગ્લંડ અને ફ્રાંસ પહોંચ્યા ત્યારે તે દેશોની પ્રજાઓ ખળભળી ઊઠી. બંને સરકારોએ ઝારને મૉલ્ડોવિઆ અને વૉલોશિયાના પ્રાંતો ખાલી કરવાનું કહેવરાવ્યું. પણ ઝારે ના પાડી. રશિયા કાળા અને ભૂમધ્ય સમુદ્રોમાં મુખ્ય સત્તા ધરાવે તે ઇંગ્લંડના એશિઆઈ અને આફ્રિકાના સામ્રાજ્યને નુકસાનકર્તા હતું. ઇંગ્લંડના ભલભલા મુસદ્દીઓ, જેવા કે પિટ્ટ, કેસલરે, કેનિંગ, પામરટન વિગેરેએ રશિયા સામે વિરોધ કર્યો હતો અને તુર્કીનો પક્ષ કર્યો હતો. તેથી ઇંગ્લંડે અને ફ્રાંસે રશિયા સામે લડાઈ જાહેર કરી, માર્ચ, ઇ. સ. ૧૮૫૪. ઑસ્ટ્રિઆ અને પ્રશિયા પહેલાં દરમ્યાન થયાં હતાં. પણ તેઓ લડાઈથી અલગ રહ્યાં.

ક્રિમિઆનો વિગ્રહ : ઇ. સ. ૧૮૫૪-૫૬:—ખાલાકલાવા અને ઇન્કરમાન : સેબાસ્ટોપોલનો ઘેરો:—શરુઆતમાં તો રશિયાએ મિત્રરાજ્યોના લશ્કરી દયાણને લીધે ડૅન્યુબ નદી ઉપરના બંને પ્રાંતો ખાલી કરી દીધા. પરદેશ ખાતાના પ્રધાન લૉર્ડ ફલેરંડને ક્રિમિઆ (Crimea) ના દ્વીપકલ્પ ઉપર સવારી મોકલી. મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કરોએ Sebastapol—સેબાસ્ટોપોલને ઘેરો નાંખ્યો; એક ફ્રેંચ સેનાપતિ મંદવાડમાં મરી ગયો; બીજો ફ્રેંચ સેનાપતિ તદ્દન નબળો નીવડ્યો, ખાલાક્લાવા (Balacclava) પાસે ઈંગ્રેજ ટુકડીએ અજબ બહાદુરી બતાવી રશિયનોનો અટકાવ કર્યો.

આ કૃત The Charge of the Light Brigade કહેવાય છે. ઑક્ટોબર, ઇ. સ. ૧૮૫૪. ઇન્કરમાન (Inkerman) ટેકરા પાસે રશિયન લશ્કર હારી ગયું. સેબાસ્ટોપોલ ઉપર હલ્લો કરીને તે કિલ્લો લઈ શકાત, પણ ફ્રેંચ સેનાપતિએ ના પાડી. ઇંગ્લેન્ડ લશ્કરી વ્યવસ્થા ધણી અ-સંતોષકારક હતી. અધૂરામાં પૂરું સખ્ત વાવાઝોડું થયું. તેથી લશ્કરનો તમામ સરંજામ નાશ પામ્યો. મરડો, કોલેરા, ટાઇફોઇડ, એ દરદો ફારી નીકળ્યાં, સેંકડો સિપાઈઓ અને ઢોરો તેમનાં ભોગ થઈ પડ્યાં, દરદીઓની સારવાર માટેની વ્યવસ્થા ધણી બચકર હતી. લંડન “ ટાઇમ્સ ” પત્રના પ્રતિનિધિએ આ ખબર ઇંગ્લેન્ડ મોકલ્યા.

ફ્લોરેસ નાઇટિંગેઇલ સ્વયંસેવિકાઓને લઈને રણક્ષેત્ર ઉપર ગઈ. લોકો ઉશ્કેરાઈ ગયા જેથી અંબરડીને રાજનામું આપ્યું. પામર્સ્ટન મુખ્ય

પ્રધાન થયો. તેની આગેવાની નીચે બાજી સુધરી. જાર નિકોલસ મરી ગયો, ઇ. સ. ૧૮૫૫. પ્રખ્યાત ઇટાલિયન મુસદ્દી કાર્લો કાવૂરે (Cavour) સાડિનિઆથી એક લશ્કર મિત્રરાજ્યોની મદદે મોકલ્યું. ૩૪૯ દિવસના ઘેરા પછી સેબાસ્ટોપોલ શરણુ થયું અને રશિયન લશ્કરો હારી ગયાં, સપ્ટેમ્બર ઇ. સ. ૧૮૫૫. આ જ અરસામાં કાર્સ રશિયન લશ્કરના હાથમાં ગયું. સાથે વિગ્રહનો પણ અંત આવ્યો.

પૅરિસનું તહ : માર્ચ, ઇ. સ. ૧૮૫૬:—ઑસ્ટ્રિયાની સરકાર બંને પક્ષો વચ્ચે સમાધાન કરવા દરમ્યાન થઈ. એક વર્ષની વાટાઘાટ પછી પૅરિસ મુકામે કરાર કરવામાં આવ્યો. તે પ્રમાણે તુર્કીની સ્વતંત્રતા જાળવવા માટે ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાંસ, ઑસ્ટ્રિયા, રશિયા અને સાડિનિઆ પરસ્પર બંધાયાં; તુર્કી યુરોપના રાજ્યમંડળ (Concert of Europe)માં દાખલ

થયું; તુર્કીના આંતર કારભારમાં કોઈ એ દરમ્યાન થવું નહીં એમ નક્કી થયું; સુલતાને પોતાની તમામ પ્રજાની પરિસ્થિતિ સુધારવાનું વચન આપ્યું; ક્રિમિઆ રશિયાને અને કાર્સ તુર્કીને પાછાં મળ્યાં; કાળા સમુદ્રમાં સુલેહ વખતે સર્વ રાજ્યોને એકસરખી છૂટા આપવામાં આવી; ડૅન્યુબ નદી સર્વમાન્ય નદી થઈ; મોલ્ડોવિઆ, વોલેશિઆ અને સર્વિઆની સ્વતંત્રતા આટે મિત્રરાજ્યો જામીન થયાં. રશિઆના અગાઉના તમામ અધિકારો રદ થયા. સુલેહથી ફ્રાંસના નેપોલિઅનનું માન વધ્યું. તે ઇટાલિનો અને રશિઆનો મિત્ર થયો. સાર્ડિનિઆ વગવાળું રાજ્ય થયું અને નવા ઇટાલિનો ઉદય થયો.*

પિટ્ટ, કેસલરે, કેનિંગ અને પામર્સ્ટન તુર્કીના મિત્રો હતા; તેમના પછી ડિઝ્રાઈલિએ તે જ ધોરણ સ્વીકાર્યું. એ વખતે કેટલાએક ઇંગ્રેજ મુસદ્દીઓ આ મૈત્રી ઉપર કટાક્ષથી જોતા હતા. છેલ્લા મહાવિગ્રહમાં તુર્કી ઇંગ્લંડ સામે અને જર્મની સાથે રહી લડ્યું તે ઉપર દૃષ્ટિ કરીએ તો ક્રિમિઆનો વિગ્રહ ફોકટ લડાયો હતો એમ કહેવું પડશે.†

રાજકારણ કદિ કાયમ રહેતું નથી: આજના મિત્રો કાલે શત્રુઓ થઈ જશે છે. પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે ક્રિમિઆના વિગ્રહથી ધારેલાં પરિણામો આવ્યાં નહીં અને ઇંગ્લંડની તથા રશિઆની હરીફાઈ ઓછી થઈ નહીં.‡

પામર્સ્ટનનો કારભાર : ઇ. સ. ૧૮૫૫-૫૬:—પામર્સ્ટને ક્રિમિઆના યુદ્ધનો અંત આણ્યો. તેણે લડાઈખાતું સારી રીતે સુધારી દીધું. ઇ. સ. ૧૮૫૬-૫૭માં ઇંગ્લંડ અને ધ્રાન વચ્ચે લડાઈ થઈ. શાહે હિરાત ઉપર ચડાઈ કરી. ધ્રાન હારી ગયું. ચીનની સરકારે એક ઇંગ્રેજ દ્વારણ

• In the waters of the Tchernya the stain of Novara was wiped out for ever; out of the mud of the trenches was modern Italy built up. Trvelyan.

† The Crimean war was a blunder and a crime.

‡ When one reads the treaty, there is nothing to show which is the conqueror and which the conquered.

ફ્રેંચ વકીલોની નોંધ.

શાકી રાખ્યું અને તેના ખલાસીઓને કેદ કર્યા, તે કારણથી પામર્સ્ટને ચીન સામે લડાઈ જાહેર કરી. ફ્રેંચો ઇંગ્લેન્ડ સાથે બળ્યા. ચીનાઓ હારી ગયા. તેથી તેમણે યાંગ-સે-કિઆંગ નદી ઉપરનો વેપાર ખુલ્લો કર્યો, પરસ્પર વકાલો મોકલવાની શરત લખી આપી, અને ખ્રિસ્તી ધર્મને રક્ષણ આપવાનું વચન આપ્યું, ઇ. સ. ૧૮૫૭. પાર્લમેંટે ચીનના વિગ્રહની રાજ્યનીતિને વખોડી કાઢી તેથી પામર્સ્ટને રાજીનામું આપ્યું. પણ પ્રગ્લને તેની રાજ્યનીતિ ગમી ગઈ હતી. તેથી નવી પાર્લમેંટમાં પામર્સ્ટનની બહુમતી થઈ. ઉંમરે વૃદ્ધ, પણ સ્વભાવે અને કામકાજ કરવામાં યુવાન પામર્સ્ટન વળી પાછો મુખ્ય મંત્રી થયો, એપ્રિલ, ઇ. સ. ૧૮૫૭.

ઉપરાઉપરી બદલાએલાં મંત્રીમંડળો : પામર્સ્ટન અને ડર્બી (બીજી વાર) ઇ. સ. ૧૮૫૭-૫૮ :—પામર્સ્ટનનો સ્વભાવ રાણીને જરાય ગમતો નહી. વળી ટોરિઓ અને બ્રાઇટ જેવા લિબરલો તેની વિરુદ્ધ હતા. ઇ. સ. ૧૮૫૭-૫૮માં હિંદમાં સિપાઈઓએ બળવો કર્યો. પામર્સ્ટને બ્રિટિશ હિંદના કારભાર માટે યોગ્ય બંદોબસ્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો. દરમ્યાન ફ્રેંચ સમ્રાટ નેપોલિયનના ઉપર કોઈએ બાંધ ફેંક્યો. ગુનેગારની તપાસ કરતાં એમ માલુમ પડ્યું કે કાવતરું ઇંગ્લંડમાં થયું હતું. ફ્રેંચ સરકાર અને પ્રજા ઇંગ્લેન્ડે ઉપર ધણું ચીડાયાં. આવાં કાવતરાં સામે પામર્સ્ટને હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં એક મુસદ્દો રજુ કર્યો. પણ તેમાં હારી જતાં તેણે રાજીનામું આપ્યું, ફેબ્રુઆરિ, ઇ. સ. ૧૮૫૮.

રાણીએ હવે લૉર્ડ ડર્બીને મુખ્ય મંત્રી બનાવ્યો. ડિઝરાઇલિ બીજી વાર ખમ્મનચી થયો. સિપાઈઓનો બળવો શાંત થઈ ગયો, એટલે બ્રિટિશ હિંદના કારભાર માટે નવો કાયદો કરવામાં આવ્યો, ઓગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૮૫૮. દરમ્યાન ઑસ્ટ્રિયા અને સાર્ડિનિયા વચ્ચે લડાઈ સળગી ઊઠી હતી. ફ્રાંસ ઇટાલિને ઉત્તેજન આપતું હતું. નેપોલિયને ઇટાલિમાં લશ્કર મોકલ્યું. ડિઝરાઇલિએ હાઉસ ઓફ કૉમન્સના અંધારણમાં સુધારો કરવો કશવ કર્યો. પણ પરદેશ ખાતાના કારભાર ઉપર અને સુધારાના સવાલ ઉપર લિબરલો અને પીલના અનુયાયીઓ ભેગા થઈ ગયા. પરિણામે ડર્બી અને ડિઝરાઇલિ હારી ગયા અને પામર્સ્ટન ફરી મુખ્ય પ્રધાન થયો, મે, ઇ. સ. ૧૮૫૯.

લૉર્ડ પામર્સ્ટનના છેલ્લો કારભાર : ઇ. સ. ૧૮૫૯-૬૫.
 ખજાનચી ગ્લૉસ્ટન :—પામર્સ્ટનના છેલ્લા મંત્રીમંડળમાં ગ્લૉસ્ટન ખજાનચી થયો. અત્યાર સુધી ગ્લૉસ્ટન પીલના પક્ષકારોમાં ખપતો હતો. પણ તે જૂના કોન્ઝર્વેટિવ પક્ષમાંથી હંમેશને માટે ખસી ગયો અને લિબરલોની સાથે કારભારમાં દાખલ થયો. પામર્સ્ટન પોતે પાર્લમેન્ટના સુધારાથી વિરુદ્ધ હતો. પણ તે સવાલનો ખાસ ઉત્સાહી રસલ મંત્રીમંડળમાં હતો; છતાં તે પ્રશ્ન હમણું તો અધર જ રહ્યો. પામર્સ્ટનના આંતર કારભારમાં ગ્લૉસ્ટનના આર્થિક સુધારાઓ ખાસ લક્ષમાં રાખવા જોગ છે. તેણે ફ્રાંસ સાથે વેપારનો કરાર કર્યો, સાધારણ વપરાશની ઘણી જણુસો ઉપરની જગાતો ઓછી કરી અથવા કાઢી નાંખી, કાચો માલ, ખાખોરાકીની ચીજો અને કારખાનાંમાં અનેલો માલ, એટલી ચીજો ઉપર માત્ર નામની જ જગાત રાખી, અને જેમ અને તેમ ઓછી ચીજો ઉપર થોડીશી જગાત રહેવા દીધી. આયપતવેરો હવેથી દેશમાં કાયમનો કર થયો. ગ્લૉસ્ટને કાગળ ઉપરની જગાત કાઢી નાંખી. તેમાં હાઉસ ઑફ કૉમન્સ અને હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝ વચ્ચે તકરાર થઈ. તેથી પ્રજા ઉપરના જૂના કરોમાં ફેરફારો કરવાની અને નવા કરો નાંખવાની સત્તા હાઉસ ઑફ કૉમન્સની જ છે, અને હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝને તે બાબતમાં ખાસ દરમ્યાન થવાની સત્તા હોવી જોઈએ નહી, એ ઉપયોગી સૂત્ર સ્વીકારનારા ત્રણ ઠરાવો પામર્સ્ટને હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં પસાર કરાવ્યા, જુલાઈ, ઇ. સ. ૧૮૬૦. ખીજે વર્ષે ગ્લૉસ્ટને હાઉસ ઑફ કૉમન્સની નાણું ઉપરની સત્તા વિશેષ સાબુત કરી. જગાતના ફેરફારોથી અને ફ્રાંસ સાથેના વેપારના કરારથી ઇંગ્લંડનું ઉત્પન્ન વધ્યું. તેથી ખજાનચીએ આયપતવેરો ઘટાડી દીધો અને ખોડાકીનાં સાધનો ચા વિગેરે સોંધાં કર્યાં. ગ્લૉસ્ટને પોર્ટ ઑફિસ સેવિંગ્સ બેંક સ્થાપી. મધ્યમ વર્ગના લાખો લોકો પોતાનાં બચત નાણું સલામતીથી આ બેંકમાં રાખી શક્યા અને સરકારને ઓછે વ્યાજે નાણું મેળવવાની સારી સગવડ થઈ; હરઘડી શરાશી પેઢીઓ અને બેંકા પાસે જવાની તેને જરૂર રહી નહી. રાજ્યનાં જુદાં જુદાં ખાતાંઓનાં ખર્ચો તપાસવા ગ્લૉસ્ટને એક સ્વતંત્ર અમલદાર નીમ્યો. આ સુધારાથી પાર્લમેન્ટની આર્થિક સલાહો ઉપરની સત્તા વધી. તેણે રાજ્યનું કેટલુંક નકામું ખર્ચ કાઢી નાંખ્યું.

પામર્સ્ટનના કારભારનું યૂરોપ : ઇંગ્લેંડની તટસ્થતા :

છ. સ. ૧૮૫૬-૬૫:—પામર્સ્ટન યૂરોપનાં રાજ્યોના આંતર કારભારમાં બહુ માયું* મારતો, પણ તેના છેલ્લા કારભારમાં ઇંગ્લેંડ તટસ્થ રહ્યું; કારણ કે એ વખતે જહાંન રસલ પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન હતો. કિમિઆના વિચલ વખતે સાડિનિઆના રાજ્ય તરફથી કાઉંટ કાવૂરે મિત્રરાજ્યોને લશ્કરી મદદ મોકલી હતી અને પેરિસની પરિષદમાં સાડિનિઆને યોગ્ય સ્થાન મળ્યું હતું, તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. ફ્રાંસના સમ્રાટ નેપોલિઅને સાડિનિઆનો પક્ષ લીધો અને નાઈસ તથા સેવોંયના પ્રાંતોના બદલામાં તેણે સમસ્ત ઇટાલિમાંથી ઑસ્ટ્રિઆના પક્ષકાર રાજ્યકર્તાઓને કાઢી મૂકી સમગ્ર ઇટાલિનું એક રાજ્ય બને તે માટે તમામ મદદ આપવા કાવૂરને વચન આપ્યું. રાણી વિક્ટોરિઆને ઇટાલિઅનોનું બંડ ગમતું નહોતું. પણ પામર્સ્ટનના મંત્રીમંડળે ઇટાલિનો પક્ષ લીધો. ઇટાલિ એક રાજ્ય થયું, ફ્રેન્ચઆરિ, છ. સ. ૧૮૬૧. ચીનની સરકારે છ. સ. ૧૮૫૮ની Tienstien-ટીનસ્ટીનની સુલેહ હજી કબૂલ કરી નહોતી. તેથી પામર્સ્ટને ચીનના કિનારા ઉપર સવારી મોકલી. છ. સ. ૧૮૬૦ના પેકિનના તહથી પહેલો કરાર મંજૂર થયો અને ટીનસ્ટીનનું બંદર બ્રિટિશ વેપાર માટે ખુલ્લું થયું. લૂઈ નેપોલિઅનને મેક્સિકોમાં ફ્રાંસની વગ કરવી હતી. તેથી તેણે પોતાનો ગુમ હેતુ મનમાં રાખી ઇંગ્લેંડને યુક્તિથી ફ્રાંસના પક્ષમાં લીધું. પણ રસલ યુક્તિ સમજી ગયો, તેથી ઇંગ્લેંડ નેપોલિઅનના કાવાદવાઓમાં ફસાયું નહી, છ. સ. ૧૮૬૧-૬૨. છ. સ. ૧૮૬૧માં અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોના ઉત્તર અને દક્ષિણ વિભાગો વચ્ચે ગુલામીના પક્ષ ઉપર લડાઈ સળગી ઊઠી. ઇંગ્લેંડમાં કેટલાએક લોકો દક્ષિણ સંસ્થાનો તરફ, તો કેટલાએક ઉત્તર તરફ હતા. “ટ્રેન્ડ” નામની ઇંગ્રેજ મેઈલ આગમોટમાં

પામર્સ્ટનની પરદેશ સંબંધી રાજ્યનીતિ નીચે આપેલા તેના ભાષણના એક ભાગ ઉપરથી એકદમ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે: It is a narrow policy to suppose that this country or that is to be marked as the eternal ally or the perpetual enemy of England. We have no eternal allies and we have no perpetual enemies. Our interests are eternal and perpetual.

દક્ષિણ વિભાગનાં સંસ્થાનો તરફથી ઇંગ્લંડ અને ફ્રાંસની સરકારો સાથે મસલત કરવા બે વડીલો નીકળ્યા હતા, તેમને ઉત્તર વિભાગનાં સંસ્થાનોની સરકારે પકડ્યા. “ટ્રેન્ટ” ખ્રિટિશ આગમોટ હતી. તેથી બંને સરકારો વચ્ચે લડાઈ સળગી ઊઠત; પણ રાણી અને પ્રિન્સ આલ્બર્ટ વચ્ચે પક્ષાં અને બંનેનાં મનનું સમાધાન થયું. ખ્રિટિશ ગોદીમાં તૈયાર થએલી “આલાબામા” (Alabama) નામની એક મનવારે ઉત્તર સંસ્થાનોના વેપારને ઘણું નુકસાન કર્યું. તેથી તેમણે વાંધો ઊઠાવ્યો, જેનું સંતોષકારક સમાધાન કરવામાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૬૩ના જૂનમાં પોલંડમાં રશિઆ સામે બળવો થયો. પ્રશિઆમાં પ્રિન્સ બિસ્માર્ક (Bismarck) ચેન્સેલર-વજીર હતો. ફ્રાંસ પોલ લોકોના પક્ષમાં હતું. તેથી બિસ્માર્કે ઝારને પક્ષ લીધો. ફ્રેંચ સમ્રાટ નેપોલિઅને ઝારને ધમકી આપી. પણ ઇંગ્લંડ લડાઈમાં ઉતરવા ઇચ્છતું હતું તે ઝાર સારી રીતે ગણતો હતો. તેથી તેણે નેપોલિઅનની ધમકી ઉપર કાંઈ લક્ષ આપ્યું નહી. બિસ્માર્કેને ઑસ્ટ્રિઆને જર્મનીમાંથી કાઢવું હતું અને જેમ સાર્ડિનિઆની આગેવાની નીચે ઇટાલિ એક થયું હતું તેમ, પ્રશિઆની આગેવાની નીચે જર્મનીનાં નાનાં મોટાં રાજ્યોને તેને એક કરવાં હતાં. આ વખતે ડેન્માર્કની પાસે આવેલાં શ્લેશવિગ અને હોલ્સ્ટાઈન (Schleswig અને Holstein)ની માલિકીનો સવાલ ઊભો થયો. એક રીતે તે બંને સંસ્થાનો (ડચિઓ) ડેન્માર્કના રાજાની માલિકીનાં હતાં. પણ હોલ્સ્ટાઈનમાં જર્મનો વસતા હતા અને તે જર્મનીનું એક નાનું સંસ્થાન ગણાતું. શ્લેશવિગમાં જર્મનો ઝાઝા નહોતા. પણ જર્મનીને મન તે પણ જર્મન સંસ્થાન હતું. ડેન્માર્કને બંને પરગણાં -ડચિઓ-પોતને માટે જોઈતાં હતાં. તેથી ઇ. સ. ૧૮૬૩માં અગસ્ટના એક કારારની ઉપરવટ થઈને પણ નવા ડેઈન રાજા નવમા ક્રિશ્ચિઅને બંને ડચિઓને પોતાના કબજામાં લીધી. બિસ્માર્કે તુરત જ પોતાનો લાગ જોયો. તેણે પ્રશિઆને નામે બંને સંસ્થાનોમાં લસ્કરો મોકલ્યાં. ઇ. સ. ૧૮૬૪. બિસ્માર્કે ઑસ્ટ્રિઆ સામે બીજો પ્રપંચ રચ્યો. ઇ. સ. ૧૮૬૬માં તેણે ઑસ્ટ્રિઆ સામે લડાઈ જાહેર કરી તેને જર્મનીના પ્રમુખપણામાંથી પાતલ કર્યું, અને બંને ડચિઓ તથા હોનોવર, વિગેરેને પ્રશિઆમાં ભેળવી દીધાં. તેણે જર્મનીમાં ઉત્તરનાં તમામ સંસ્થાનોને

પ્રશિઆના રાજના પ્રમુખપણા નીચે મૂકી દીધાં. પ્રશિઆ મોટા રાજ્યની ક્રાંતિમાં આવ્યું; બિસ્માર્કનું બળ વધ્યું; પ્રશિઆને કીલનું ભવ્ય બંદર મળતાં ત્યાં ભવિષ્યમાં પ્રયંડ નૌકાસૈન્ય તૈયાર થયું; ઇ. સ. ૧૮૧૪-૧૮ના મહાયુદ્ધની તૈયારીઓ શરુ થઈ. આ વખતે ઇંગ્લંડે તટસ્થતા જાળવી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૬૫ના ઑક્ટોબર માસમાં પામર્સ્ટન ૮૧ વર્ષની ઉંમરે મરી ગયો. યુદ્ધાપામાં પણ તેનામાં જુવાનીનાં ઉત્સાહ અને શક્તિ હતાં.

પામર્સ્ટનની રાજ્યનીતિ:—ઉપરનાં પૃષ્ઠોમાં આપણે પામર્સ્ટનની યૂરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો સાથેની રાજ્યનીતિ તપાસી ગયા છીએ. પામર્સ્ટન નહોતો બિગ કે લિબરલ; નહોતો ટોરિ કે કોન્ઝર્વેટિવ; તે રેડિકલ પણ નહોતો. પરદેશ ખાતાના કારભારમાં તે કૉર્નિંગનો ચેક્ષો હતો. બેલ્જિઅમ, ગ્રીસ, ઇટાલિ, સ્પેઇન, પોર્ટુગલ અને તુર્કિની તે મિત્ર હતો; પરદેશી પ્રજાઓને તે સુખી અને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર નીચે રહેલી જોવા ઇચ્છતો હતો. તે પાર્લમેન્ટના જૂના અંધારણને તોડવા ઇચ્છતો નહી. તે ગરીબોની દયા ખાતો અને મજૂરોની પરિસ્થિતિને સુધારવા માટે તે હમેશાં ઉત્સાહ ખતાવતો; ઇંગ્લેન્ડે તેને સારી પેઠે આહતા. લિબરલો, કોન્ઝર્વેટિવો અને રેડિકલો તેને અનુમોદન આપતા. વસ્તુતઃ તે ઓગણીસમી સદીનો નહી પણ અઠારમી સદીનો મુસદ્દો હતો. હરકોઈ સવાલ ઉપરિચિત થયો કે તુરત તે તેના ઉપર નિર્ણય કરી નાંખતો અને પછી કરેલા નિશ્ચય પ્રમાણે વર્તતો. એ બાબતમાં તે કદિ ઢીલ કરતો નહી. ઇંગ્લેન્ડ પ્રજાનો તે માનીતો મુસદ્દો હતો. રાણીને તે ગમતો નહી; કારણ કે તે “ચટાક,” ગમ્મતી, ઉતાવળીઓ, ઉદ્ધત અને સ્વતંત્ર મિત્રજનો હતો. તેની રાજ્યનીતિથી ઇંગ્લંડ યૂરોપની રાજ્યનીતિમાં આગેવાન થયું; એ જ સાથે તેના જોડુકમીપણાથી યૂરોપનાં રાજ્યોના દરબારોનો ઇંગ્લંડ ઉપરનો ભરોસો ધટી ગયો. પામર્સ્ટન દેશનો આગેવાન હતો ત્યાં સુધી જુદા જુદા પક્ષો તેના દબાણમાં હતા; તેના મરણ પછી એ પક્ષો દબાણથી છૂટા થઈ ગયા અને ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં નવું પરિવર્તન થયું. પામર્સ્ટન ઇંગ્લંડનો

છેલ્લો વૃદ્ધ મુસદ્દો હતો. તેના પછી નવા આગેવાનો આગળ આવ્યા અને તેમના કારભારોમાં ઓગણીસમી સદીના નવા વિચારોને જોડ મળ્યું. §

પ્રકરણ ૧૭મું

વિક્ટોરિઆનો યુગ (ચાલુ)

ઈ. સ. ૧૮૩૫-૯૫

નવા “લિબરલો” અને “કોન્ઝર્વેટિવો”

ગ્લૉડ્સ્ટન. ડિઝરાઇલિ. “યુનિઅનિસ્ટ” પક્ષ.

નવા સવાલો:—પામર્સ્ટનના મરી ગયા પછી જે નવાં મંત્રીમંડળોએ ઇંગ્લંડનો કારભાર સંભાળ્યો, તેમને તદ્દન નવા કોયડાઓ ઊકેલવા પડ્યા. પહેલું તો પાર્લમેન્ટનું બંધારણ ફરી ગયું; પ્રજામત પાર્લમેન્ટમાં વધારે પડવા માંડ્યું. બીજું, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના જુદા જુદા ભાગોના વહિવટ માટે ચોખ્ખા સૂત્રો ધડાયાં. ત્રીજું, યુરોપમાં ઇટાલિ અને જર્મની, એ બે નવાં રાજ્યો થતાં ઇંગ્લંડના પરદેશ ખાતાનો કારભાર ફરી ગયો. ચોથું, એક રાષ્ટ્રીય પક્ષ ઊભો થયો; જે પક્ષને આયર્લેન્ડને ઇંગ્લંડની પાર્લમેન્ટના અંકુશથી મુક્ત કરવું હતું. આ જ અરસામાં આયર્લેન્ડમાં ઇંગ્લંડથી દૂરેક બાબતમાં તદ્દન સ્વતંત્ર થવાની હીલચાલ શરુ થઈ. છેલ્લું, વિક્ટોરિઆ રાણીના અમલનાં છેલ્લાં ત્રીસ વરસોમાં સામાજિક સુધારાઓ દાખલ થયા. પ્રજાના પરસ્પર વ્યવહારમાં રાજી

§ The veteran Parliamentarian, a Whig by association, a Conservative in sentiment, popular with the masses though he had small sympathy with their aspirations, had exactly represented the passing phase of public opinion. His death was the “letting out of the waters,” and a prelude to a new era of stress and activity in domestic politics.

Pol. Hist. of England, Vol. XII.

જન્મ અને તેમ ઓછું દરમ્યાન થવું જોઈએ એ જૂનો વ્યક્તિવાદ (Individualism) નબળો થઈ ગયો. તેને બદલે પ્રગ્નહિતની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ રાજ્યે હાથમાં લઈ લેવી જોઈએ એ રાજ્ય કે સમાજ સત્તાવાદ (Socialism) લોકપ્રિય બન્યો. તેનાં પરિણામે વીસમા-ચાલુ-સૈકામાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ; પણ તેનો પાયો ઓગણીસમી સદીનાં છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષમાં નંખાયો હતો.

રસલ : ઇ. સ. ૧૮૬૫-૬૬:—પામર્સ્ટનના મરી ગયા પછી રસલ મંત્રીમંડળનો મુખ્ય પુરુષ થયો. જામેઝકાના સંસ્થાનના હબસીઓએ આ વખતે બળવો કર્યો. તેથી ગવર્નર (Eyre) આયરે લશ્કરી કાયદો (Martial law) જાહેર કર્યો અને ઘણા નિરપરાધી માણસોને ફાંસી આપી અને દેશપાર કર્યા. રસલે આ વિષયમાં ઘણી બેદરકારી બતાવી. પાર્લમેન્ટના સુધારાના સવાલ ઉપર રસલ હારી ગયો. તેથી ડર્બી મુખ્ય પ્રધાન થયો, જૂન, ઇ. સ. ૧૮૬૬. ડર્બી વૃદ્ધ અને અશક્ત હતો. તેથી ઇ. સ. ૧૮૬૮માં તે નિવૃત્ત થયો, એટલે ડિઝરાઇલિ મુખ્ય સત્તા ઉપર આવ્યો.

ડર્બીનું મંત્રીમંડળ : ઇ. સ. ૧૮૬૬-૬૮. ડિઝરાઇલિનું રિફોર્મ બિલ : ઇ. સ. ૧૮૬૭:—રસલે હાઉસ ઓફ કૉમન્સના બંધારણના સવાલ ઉપર રાજીનામું આપ્યું હતું. પણ તે બાબત પ્રગ્નમાં ઘણી ચર્ચાતી હતી. ઇંગ્લંડમાં કામદાર લોકોએ તોફાનો કર્યા. બ્રાઇટ જેવા ધુરંધર વક્તાઓએ તે પ્રશ્ન પોતાનો કર્યો. આ વખતે ડિઝરાઇલિ જે હાઉસ ઓફ કૉમન્સનો—“લીડર”—આગેવાન હતો, તેણે સુધારાનો કાયદો પસાર કરાવ્યો, ઑગસ્ટ ઇ. સ. ૧૮૬૭. નવા કાયદાથી હાઉસ ઓફ કૉમન્સના સભ્યોની સંખ્યામાં કાંઈ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નહી. પણ નકામા કસ્ટાઓ (boroughs)ના મતાધિકારો લઈ લેવામાં આવ્યા; જ્યારે સારા કસ્ટાઓના તથા પરગણાના અધિકારો વધારવામાં આવ્યા. નવા સુધારાથી લગભગ અગ્યાર લાખ માણસોને ચુંટણીના હકો મળ્યા. પરિણામે કામદાર વર્ગના કેટલાએક લોકો પાર્લમેન્ટની ચુંટણીમાં ભાગ લેતા

થયા; મધ્યમ વર્ગના લોકોનું બળ એટલે અંશે નબળું પડ્યું. કોન્ઝર્વેટિવ પ્રધાનમંડળે આ સુધારો કર્યો તેથી મજૂરવર્ગનાં મંડળો તે પક્ષમાં ભળ્યાં. લૉર્ડ ડર્બી જેવા ચુસ્ત ટોરિઓને ડિઝરાઇલિના આ નવા પ્રયોગનો ઝાઝો ભરોસો નહોતો.* પણ જેમ જેમ વખત વીતતો ગયો તેમ તેમ બધા પક્ષને અનુભવથી એટલી તો ખાતરી થઈ શકી કે ઇ. સ. ૧૮૬૭ના કાયદાથી ઈંગ્લંડના રાજ્યતંત્રને હાનિ નહી, પણ લાભ થયો હતો. તેથી ડિઝરાઇલિ કોન્ઝર્વેટિવ પક્ષનો ખરો આગેવાન બન્યો.

આ વખતે એપિસિનિઆના સુલતાને કેટલાક યૂરોપિઅનોને અને ખ્રિષ્ટિય એલચીને કેદ કર્યા. તેથી ઇ. સ. ૧૮૬૮માં તેની સામે હિંદથી લશ્કર મોકલવામાં આવતાં તેની સરકાર શરણુ થઈ. યૂરોપ બહાર ઈંગ્લંડ દરમ્યાન થયું. પણ ખુદ યૂરોપમાં જ પ્રશિઆ અને ઑસ્ટ્રિઆ વચ્ચે જે ટૂંકો વિગ્રહ થયો તેમાં ઈંગ્લંડ તદ્દન તટસ્થ રહ્યું. ઑસ્ટ્રિઆ હારી ગયું. પ્રશિઆ બિસ્માર્કની ભભકભરી કુનેડથી ઉત્તર જર્મનીનાં રાજ્યોનું આગેવાન બન્યું, જૂન, ઇ. સ. ૧૮૬૬. ઇ. સ. ૧૮૬૭માં પાર્લમેંટે કંનેડાના જુદા જુદા પ્રાંતોનું એક સંસ્થાન બનાવી તેને ગવર્નર જનરલ નીચે મૂક્યું અને પ્રાંતોને લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરો નીચે મૂક્યા. દરેક પ્રાંતને જુદી ધારાસભા આપવામાં આવી. આ એકત્રિત થએલાં સંસ્થાનમાં કોલંબિઆ, વાનકુવર ટાપુ અને પ્રિન્સ એડવર્ડ ટાપુ ભળ્યાં. આયર્લેંડના ચર્ચનો સવાલ આ વખતે મુખ્ય પ્રશ્ન હતો. તે ઉપર ઍલ્ફસ્ટને ડિઝરાઇલિને હરાવ્યો. તેથી પાર્લમેંટે રજા આપવામાં આવી. નવી ચુંટણી થઈ તેમાં લિબરલો કાઝ્યા. તેથી ડિઝરાઇલિએ રાજીનામું આપ્યું, ડિસેમ્બર, ઇ. સ. ૧૮૬૮. *

હવેથી ઈંગ્લંડના ઇતિહાસમાં બે મહાન પુરુષોનો અખાડો જામ્યો: એક તરફ ડિઝરાઇલિ અને બીજી તરફ ઍલ્ફસ્ટન. ઇ. સ. ૧૮૮૦ સુધીનો ખ્રિષ્ટિય ઇતિહાસ એટલે ઍલ્ફસ્ટન અને ડિઝરાઇલિનું ઢંઢયુદ્ધ.

ઍલ્ફસ્ટન: ઇ. સ. ૧૮૩૩-૧૮૬૮:—ઉપરનાં પૃષ્ઠોમાં ઍલ્ફસ્ટનના જીવનચરિત વિષે આપણે કાંઈ જોઈ શક્યા નથી. ઇ. સ. ૧૮૬૮ની

•It is a "leap in the dark."

સાલથી તે ઠેઠ ઇ. સ. ૧૮૯૮ સુધી ઝેલ્સ્ટન ઈંગ્લેન્ડનો ધુરંધર મુસદ્દી હતો. તેથી તેના જીવનનો આગલો ભાગ અહીં તપાસવાની જરૂર છે. તેના જીવનનો પૂર્વ વૃત્તાંત અને તેના ગુણદોષ એમને જાણ્યા વગર આપણે હવે પછીનાં ત્રીસ વર્ષનો ઇતિહાસ ખરોખર સમજી કે વિચારી શકીએ નહીં.

વિલિયમ એવર્ટ ઝેલ્સ્ટન (William Ewart Gladstone) ઇ. સ. ૧૮૦૯ના ડિસેમ્બર માસમાં લિવરપૂલ મુકામે જન્મ્યો હતો. તેનો આપ સર જહાન ઝેલ્સ્ટન લિવરપૂલનો મોટો વેપારી હતો. તે પહેલાં જિમ હતો. પણ પાછળથી પિટ્ટની અને કનિંગની મૈત્રી થતાં તે કોન્ઝર્વેટિવ પક્ષમાં ભળ્યો હતો. નાનપણથી જ ઝેલ્સ્ટનના મગજ ઉપર કોન્ઝર્વેટિવ વાતાવરણની સજ્જડ છાપ પડી હતી. શાળામાં અને કોલેજમાં ઝેલ્સ્ટન ધણું છટાદાર બાપણો કરતો. એ વખત દરમ્યાન તેને ગ્રીક અને લૅટિન સાહિત્યનો શોખ લાગ્યો. કોલેજ છોડ્યા પછી તેને ચર્ચમાં દાખલ થવું હતું. પણ તે વિચાર તેણે છોડી દીધો અને ઇ. સ. ૧૮૩૩માં તે પહેલી વાર

ઝેલ્સ્ટન

પાર્લમેન્ટમાં દાખલ થયો. પાર્લમેન્ટમાં તે હમેશાં કોન્ઝર્વેટિવ આગેવાન સર રોબર્ટ પીલનો પક્ષ કરતો. ઇ. સ. ૧૮૩૫માં પીલના મંત્રીમંડળમાં ઝેલ્સ્ટન સંસ્થાનેનો નાયબ દિવાન (Under Secretary of State for the Colonies) થયો. પીલને રાજનામું આપવું પડ્યું એટલે ઝેલ્સ્ટન નિવૃત્ત થયો. ઇ. સ. ૧૮૪૧માં પીલ ફરી મુખ્ય પ્રધાન થયો, ત્યારે તેણે ઝેલ્સ્ટનને બોર્ડ ઓફ ટ્રેઈડનો પ્રમુખ અને મંત્રીમંડળનો સભ્ય બનાવ્યો. ઝેલ્સ્ટન આ વખતે વેપારરોજગાર, જગાત, કરપદ્ધતિ, વિગેરેનો સારો અભ્યાસ કર્યો. પીલે આયર્લેન્ડની મેનુથ (Maynooth) કોલેજને સરકારી મદદ આપી. તે ટોરિ ઝેલ્સ્ટનને ગમ્યું નહીં, તેથી તેણે પોતાના હોદ્દાનું રાજનામું

આપ્યું. પણ ઇ. સ. ૧૮૪૬માં તે પાછો મંત્રીમંડળમાં દાખલ થયો અને સંસ્થાનોનો સેક્રેટરી (Colonial Secretary) બન્યો. અનાજની આધાત વિષેના કાયદાઓ (Corn Laws) રદ થયા પછી પીલે રાજનામું આપ્યું એટલે ટોરિઓનો અંત આવ્યો. ત્યાર પછી એલ્ડ્રસ્ટન ઇટાલિ ગયો. ત્યાં નેપોલિયનના રાજ્યકર્તાનો જુલમ જોઈ તેનું અંતર બગી ગયું, અને યુરોપ તરફના વલણમાં તે “લિબરલ” વિચારો ધરાવતો થયો. ઇ. સ. ૧૮૫૨ના એબરડીનના મંત્રીમંડળમાં એલ્ડ્રસ્ટન Chancellor of the Exchequer —ખજાનચી થયો. તેણે કિમિઆના વિગ્રહના ખર્ચને પોતાના બાહોશ બજેટોથી નિભાવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૫૫માં તેણે પોતાના હોદ્દાનું રાજનામું આપ્યું. હવે તે લગભગ “લિબરલ” થઈ ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૮૫૮માં લૉર્ડ ડર્બીએ તેને આયોનિઆના ટાપુઓના કમિશનરની જગ્યા આપી. પામર્સ્ટનના કારભારમાં એલ્ડ્રસ્ટન બીજી વાર ખજાનચી થયો. તે વખતે તેણે કરેલા તમામ સુધારાઓને આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. પામર્સ્ટનના મરણ પછી એલ્ડ્રસ્ટન પહેલી વાર હાઉસ ઓફ કૉમન્સનો લીડર—આગેવાન થયો. તે હવે ચુસ્ત લિબરલ થયો હતો. હાઉસ ઓફ કૉમન્સને સુધારવા તેણે પાર્લિમેંટમાં એક બિલ દાખલ કર્યું. તેમાં તે ફાવ્યો નહીં. રસલના છેલ્લા કારભારનો અંત આવ્યો. ડર્બી અને ડિઝરાઇલિ સત્તા ઉપર આવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૬૮માં કાન્ઝર્વેટિવ આગેવાનોની હાર થઈ. તેથી રાણીએ “લિબરલ” પક્ષના આગેવાન એલ્ડ્રસ્ટનને મુખ્ય મંત્રીનું પદ આપ્યું *

એલ્ડ્રસ્ટનના ગુણદોષ:—એલ્ડ્રસ્ટનનું શરીર જેટલું મજબુત હતું તેટલું જ તેનું મનોબળ મજબુત હતું. જે કોઈ બાબત તે હાથમાં લેતો તેનો તે કોઈ પણ રીતે નિકાલ કરતો. તે નિકાલ એ બાબતનો પૂરો અભ્યાસ કર્યા પછી જ તે કરતો. તે ઘણો ઉદ્યમી હતો. તેના વિચારો ઘણા જોયા હતા. દરેક જોયા વિચારને તે વ્યવહારમાં મૂકતો. એલ્ડ્રસ્ટનના

---

* Liberalism was at its zenith, more hopeful and more self-confident than it had been since the first reform bill or again to become during the remainder of the nineteenth century. P. 231, Vol. XII, *Political Hist. of England*, edited by Hunt and Poole.

ચારિત્ર્યનું એક બીજું ખાસ લક્ષણ નોંધવા જેવું છે. તેનો સ્વભાવ ઉદાસીન હતો. કદ્દેહથી તે કદિ મલકતો નહી, તો નિષ્ફળતાથી તે કદિ નિરાશ થતો નહી. દુઃખી પ્રજાઓની તે દયા ખાતો. તે મોટા ભાષણકર્તા હતો. જ્યારે તે ભાષણ કરતો ત્યારે શબ્દો અને વાડ્યો આપોઆપ તેના હોઠમાંથી સરવા માંડતાં. તે સ્વભાવે ધણો ભોળો હતો. માણસોની પરીક્ષા કરવામાં તે ધણી વાર ભૂલ ખાતો. ખ્રિસ્તી ધર્મ ઉપર તેને ધણી શ્રદ્ધા હતી. ઝેલ્ડસ્ટન લડાઈમાં માનતો નહી; લડાઈ ઉપર તેને તિરસ્કાર છૂટતો. નાનાં મોટાં રાજ્યો ભેગાં થઈ પંચ મારફત પોતાની તકરારોનું સમાધાન કરે એમ તે ઇચ્છતો. ઇંગ્લેંડના સામ્રાજ્યમાં તેને શ્રદ્ધા હતી. પણ તે સામ્રાજ્યના બધા ભાગો સ્વતંત્ર હોવા જોઈએ એમ તે માનતો. ગેરી પ્રજાઓએ સંસ્થાનોના અસલ વતનીઓ ઉપર ન્યાય અને નીતિનાં ધોરણો પ્રમાણે અમલ કરવો જોઈએ એમ તે માનતો. પહેલેથી જ કોઈ ચોક્કસ કરેલાં સૂત્રો પ્રમાણે ઝેલ્ડસ્ટન વર્ત્યો નથી; જેમ જેમ વખત જતો તેમ તેમ તે વિચાર કરતો અને સમય પ્રમાણે તે પોતાનાં સૂત્રો નક્કી કરતો. દેશાવર સાથે વેપારની છૂટ, પરરાજ્યો સાથે સુલેહ, ખુદ ઇંગ્લેંડમાં લોકોની ઇચ્છાનુસાર રાજ્યકારભાર, રાજ્યના ખર્ચમાં ખૂબ કરકસર, એ તેનાં મુખ્ય સૂત્રો વર્ણવી શકાય. ઝેલ્ડસ્ટન “લિબરલ” હતો પણ તે “રેડિકલ” નહોતો. માણસજાતની સમાનતામાં તે કદિ માનતો નહી. જૂની સંસ્થાઓ તરફ અને જૂનાં ધોરણો તરફ તે પૂજ્યભાવ ધરાવતો. ઝેલ્ડસ્ટને લિબરલ પક્ષને નવો ઓપ આપ્યો અને કોન્ઝર્વેટિવો સામે તે પક્ષને મજબુત બનાવ્યો.

ઝેલ્ડસ્ટન અને આયર્લેંડ:—આયર્લેંડનો સવાલ હજુ અણઉકેલેલો રહ્યો હતો. તે સવાલના મુખ્યત્વે ત્રણ મુદ્દાઓ હતા: (૧) ધર્મનો (૨) જમીનનો (૩) રાજ્યસત્તાનો. આયર્લેંડના લોકો ધર્મે રોમક કૅથોલિકો હતા. જ્યારે ઇંગ્લેંડના લોકો ધર્મે પ્રોટેસ્ટન્ટ હતા. આયર્લેંડમાં જમીનની માલિકી પ્રોટેસ્ટન્ટોના હાથમાં હતી અને રોમન કૅથોલિક પ્રજા માત્ર જમીન ખેડી તે ઉપર ગણેાત ભરી પ્રોટેસ્ટન્ટ જમીનદારોની તાબેદારી ઊઠાવતી. આયર્લેંડનો ત્રીજો પ્રશ્ન રાજ્યકીય હતો. આયર્લેંડ ઇ. સ. ૧૮૦૧ના કાયદાથી ઇંગ્લેંડ સાથે સંકળાએલું હતું. તે તેના લોકોને ગમતું નહોતું. ઇ. સ. ૧૮૨૬થી

કૅથૉલિકોને પાર્લમેન્ટમાં બેસવાની છૂટ હતી. પણ તે દેશની પ્રજાને ઇંગ્લંડ સાથેના સંયુક્ત કારભાર જરાય ગમતો નહોતો અને જેમ અને તેમ વેળાસર તેમને ઇંગ્લંડની પાર્લમેન્ટની સત્તાથી મુક્ત થવું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૪૫માં બંચંકર દુષ્કાળ પડ્યો હતો. તેમાં દસ લાખ માણસો ભૂખમરાથી મરી ગયાં હતાં, જ્યારે તે પછીનાં વરસોમાં દસ લાખ માણસો સ્વદેશ છોડી અમેરિકા ચાલ્યાં ગયાં હતાં. આ લોકોએ ઇંગ્લંડ સામે પોતાના દેશનો રોષ વધારે કર્યો. આયર્લેન્ડનાં દારુણ દુઃખોની બધી જવાબદારી તેમણે ઇંગ્લંડની સરકારને શિર નાંખી. તેમણે પોતાના દેશબાઈઓને નાણાંની મદદ મોકલી અને ઇંગ્લંડ સામે બળવો કરીને પણ સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે તેમણે આઈરિશ પ્રજાને ઉશ્કેરી.

આયર્લેન્ડના કૅથૉલિક લોકોને ઉપજનો દસમો ભાગ પ્રોટેસ્ટન્ટ ચર્ચના ખર્ચ પેટે આપવો પડતો. આ હડહડતો અન્યાય હતો. જે રોમન કૅથૉલિક આઈરિશ લોકો એ દસમો ભાગ ન આપતા તેમને બ્રિટિશ સરકાર ફરજ પાડી આપવાનું કહેતી. છતાં જે લોકો ન આપતા તેમની જમીન લઈ લેવામાં આવતી અને તેમનાં બાળબચ્ચાંને રંગડવામાં આવતાં. જે લોકો આવા કાયદા સામે ચતા તેમની સામે વધારે કડક કાયદાઓ લાગુ પાડવામાં આવતા, તેથી આઈરિશ પ્રજાનો રોષ રોજ રોજ વધતો જતો હતો. આયર્લેન્ડમાં આ વખતે ઓર્કાનેલની વગ ધણી ઓછી થઈ ગઈ હતી. લોકોને ખંડ કરી સ્વતંત્રતા જોઈતી હતી, જ્યારે ઓર્કાનેલને ખંડ કરીને સ્વતંત્રતા જોઈતી નહોતી. લોકોએ તેના સામે મંડળો ઊભાં કર્યાં, જે Fenians કહેવાતાં હતાં; (કારણ પુરાણા ઇતિહાસના આઈરિશ રાજાઓના પરિચારકો તે નામથી ઓળખાતા હતા.) તેમનો આગેવાન ઓબ્રાયન (O'Brien) હતો. બ્રિટિશ સરકારે આ મંડળને દાખી દેવા પ્રયત્નો કર્યા. પણ તેમાં તે ફાવી નહી.

આવે વખતે ઝૅફ્ટન મુખ્ય પ્રધાન થયો. તેણે ત્રણ માર્ગો લીધા: (૧) પ્રથમ તો તેણે આઈરિશ ચર્ચને રોમન કૅથૉલિક પ્રજાના ઉત્પત્તના

હસમાં ભાગથી મુક્ત કરવા નિશ્ચય કર્યો. (૨) બીજું, તેણે આધારિશ ખેડુતોની સ્થિતિનો સુધારો કરવાનો વિચાર કર્યો. (૩) ત્રીજું, તેણે આયર્લેન્ડને ઈંગ્લેન્ડના સામ્રાજ્યનો તાબેદાર નહીં પણ સ્વરાજ્ય ભોગવતો પ્રદેશ બનાવવાનો નિર્ણય કર્યો.*

(૧) પ્રથમ તો ઍલ્ફસ્ટને આયર્લેન્ડનાં અને ઈંગ્લેન્ડનાં ચર્ચોને નોખાં કરી નાંખ્યાં, તેમને મળતી તમામ મદદ બંધ કરી, તેમના નિભાવ માટે બીજો બંદોબસ્ત કર્યો, અને બધું ખર્ચ કાઢતાં બાકી વધેલી રકમનો ઉપયોગ ગરીબ આધારિશ લોકોને રાહત આપવા માટે કરવો, એવો કરાવ કર્યો, ઇ. સ. ૧૮૫૯.

(૨) ખેડુતોની કંગાળ સ્થિતિ એ આયર્લેન્ડનું બીજું દરદ હતું. જમીનના માલિકો બહારગામ રહેતા અને મહેસૂલ વસુલ કરવા પોતાના માણસોને મોકલતા. જમીનને સુધારીને જો ખેડુત વધારે ઉત્પન્ન કરે તો તેનો લાભ માલિકો ભોગવતા, અને નિયમસર મહેસૂલ વસુલ ન થાય તો તેઓ ખેડુતોને કાઢી મૂકતા. ઍલ્ફસ્ટન છેલ્લી બાબતનું નિવારણ કરી શક્યો, પણ આધારિશ ખેડુતોને માટે મહેસૂલના બંદોબસ્તની બાબતમાં અને સુધારેલી ખેતીથી થતા વિશેષ ઉત્પન્નના યોગ્ય હિસ્સાની બાબતમાં કાંઈ કરી શક્યો નહીં, ઇ. સ. ૧૮૭૧. તેણે આયર્લેન્ડમાં કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું. લિબરલ પ્રધાનોએ આયર્લેન્ડ માટે આટલાં આટલાં વાનાં કર્યાં, છતાં ફેનિઅનોની હીલચાલો કાંઈ નરમ પડી નહીં. તેથી ઍલ્ફસ્ટનને તેમની સામે કડક કાયદાઓનો અમલ કરવો પડ્યો.

(૩) આયર્લેન્ડને સ્વરાજ્ય આપવાની વાત ઍલ્ફસ્ટને હાલ તો મોકુફ રાખી.

કેળવણી. લશ્કર. નોકરી. ઉદ્યમી કારભાર. ઇ. સ. ૧૮૭૦-૭૪:—ઍલ્ફસ્ટનના સહકારી ફોર્સ્ટરે ઇ. સ. ૧૮૭૦માં પ્રાથમિક કેળવણી માટે આખા દેશમાં યોગ્ય બંદોબસ્ત કર્યો, જો કે હજુ પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિઆત નહોતી. અમુક ખાતાં સિવાય રાજ્યના

---

*રિઝર્વેશન હેઠળ કે આયર્લેન્ડના ત્રણ પ્રાંતો એટલે (૧) Starving People (૨) an alien church and (૩) an absentee landlord.

તમામ મોટા હોદ્દાઓ જાહેર પરીક્ષાઓનાં પરિણામો ઉપર બરવા એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું. કાર્ડવેલ નામના બાહોશ અમાત્યે લશ્કરી ખાતું સારી રીતે સુધાર્યું. લશ્કરના મોટા હોદ્દાઓ (Commissions) અત્યાર સુધી ખરીદી શકાતા; જે કાર્ડવેલે (Cardwell) બંધ કર્યું. લડાઈ વખતે લશ્કર એકઠા બેસું થઈ શકે તે માટે તેણે નવી વ્યવસ્થા કરી. તેણે સેનાપતિને લશ્કર ખાતાના મંત્રીની નીચે મૂક્યો. ઍલ્ફસ્ટને લોકોને પોતાનાં મતો ખાનગી (By Ballot) આપવાનો હક આપ્યો. ઇ. સ. ૧૮૭૪ની ચુંટણીમાં ઍલ્ફસ્ટનનો પક્ષ હારી ગયો. કૉન્ઝર્વેટિવો બહુમતીએ પાર્લમેન્ટમાં આવ્યા. તેથી રાણીએ તે પક્ષના વિખ્યાત આગેવાન ડિઝરાઇલિને પ્રધાન બનાવ્યો, ફેબ્રુઆરિ, ઇ. સ. ૧૮૭૪.

ઍલ્ફસ્ટન અને યૂરોપ: ઇ. સ. ૧૮૬૮-૭૪:—ઍલ્ફસ્ટનના પહેલા કારભાર દરમ્યાન યૂરોપમાં જબ્બરા ફેરફારો થયા. ફ્રાંસ અને પ્રશિઆ વચ્ચે લડાઈ થઈ. પ્રશિઆ સાથે દક્ષિણ જર્મનીનાં રાજ્યો જોડાયાં. ફ્રેંચ સમ્રાટ નેપોલિઅન હારી ગયો અને કેદ પકડાયો; પેરિસ પડયું; નેપોલિઅનના સામ્રાજ્યનો નાશ થયો; તેને બદલે ફ્રાંસમાં પ્રજાસત્તા (Republic) ની સ્થાપના થઈ. દક્ષિણ જર્મનીનાં રાજ્યો ઉત્તર જર્મની સાથે એકત્રિત થયાં અને પ્રશિઆના રાજની આગેવાની નીચે જર્મન સામ્રાજ્ય (German Empire) ની સ્થાપના થઈ. ફ્રાંસે જર્મનીને આલ્સાસ (Alsace) અને લોરેન (Lorraine) ના પ્રાંતો આપ્યા. ઇટાલિએ રોમમાં રાજધાની કરી. પોપની રાજ્યકીય (Temporal) સત્તાનો નાશ થયો. રશિઆના ઝારે ઇ. સ. ૧૮૫૬ની પેરિસની સુલેહની કેટલીક શરતોને ઈનકાર કર્યો અને પ્લેક સી-કાળા સમુદ્ર ઉપર પોતાનો હક જાહેર કર્યો. “આલાબામા” મનવાર વિષે ઇંગ્લંડ અને અમેરિકા વચ્ચે જે તકરાર ચાલી હતી તેનો ફ્રેંચો પંચે ઇંગ્લંડ વિરુદ્ધ આપ્યો. તેથી ઇંગ્લંડે અમેરિકાને રૂ. ૧ કરોડનો મોટો દંડ નુકસાની પેટે ભર્યો. આ બધા વિષયોમાં ઍલ્ફસ્ટનનું મંત્રીમંડળ તટસ્થ રહ્યું. તેથી તેમના ઉપર દેશ ઘણો ચીડાઈ ગયો અને ઇ. સ. ૧૮૭૪માં જ્યારે ચુંટણી થઈ ત્યારે તે હારી ગયો. તેના પછી ડિઝરાઇલિ મુખ્ય પ્રધાન થયો.

ડિઝરાઇલિ:—ઉપરનાં પૃષ્ઠોમાં આપણે ઘણી વાર ડિઝરાઇલિ વિષે લખી ગયા છીએ. ઇ. સ. ૧૮૭૪માં તે કૉન્ઝર્વેટિવ પક્ષના આગેવાન તરીકે મુખ્ય પ્રધાન થયો; ઇ. સ. ૧૮૮૦ સુધી તે હેદા ઉપર રહ્યો. એ વખત દરમ્યાન તેણે કૉન્ઝર્વેટિવ પક્ષને નવો ઓપ આપ્યો. વર્ષો સુધી તેણે નક્કી કરી રાખેલાં સૂત્રો ઉપર કૉન્ઝર્વેટિવોએ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો કારભાર ચલાવ્યો. એ કારણોથી ડિઝરાઇલિ અથવા લૉર્ડ બીકન્સરીફડનું પૂર્વ ચરિત્ર તપાસવાની અહીં ખાસ જરૂર છે.

બેન્જમિન ડિઝરાઇલિના આપદાદાઓ યાહુદીઓ હતા અને સ્પેઇનથી તેઓ ઈંગ્લંડમાં વસવા આવ્યા હતા. બેન્જમિનના બાપ આઈઝાક ઈંગ્લંડના ચર્ચનો પંથ સ્વીકાર્યો. તે કવિ, લેખક અને નવલકથાકાર હતો. બેન્જમિન તેનો બીજો પુત્ર થાય. તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૦૪ના ડિસેમ્બર માસમાં થયો હતો. કેળવણીની આમતમાં તેના ઉપર ઝાઝું લાત આપવામાં આવ્યું નહોતું. પણ બેન્જમિન ચાલાક, કડક, ઉદ્ધત, દીખળી, મિથ્યાભિમાની અને ખુમારીથી તથા નવા વિચારોથી ખૂબ ભરેલો હતો. પોતાકમાં તે હમેશાં ફાંકડો રહેતો—બેળખીતાઓ એનાં દરબારી અને ભપકદાર કપડાં જોઈ ખૂબ હસતા. ઇ. સ. ૧૮૨૩માં તે એક સૉલિસિટરની ઑફિસમાં કારકુન થયો. વીસ વર્ષની ઉંમરે તેણે “ *Vivian Grey* ” નામની અદ્ભુત અને નવીન વિચારોથી એકદમ સમૃદ્ધ વાર્તા ઈંગ્લેન્ડ સાહિત્યપ્રેમીઓને ચરણે રજુ કરી. એ વાર્તામાં કર્તાએ પોતાના જીવનનું આલેખન કર્યું છે. તેણે રાજ્યકીય, સામાજિક અને આર્થિક વિષય ઉપર વાર્તાઓ દ્વારા પોતાના વિચારો જાહેર કરવા માંજ્યા. તેણે સ્પેઇન, માલ્ટા, એશિયા માઈનર, અને જરુસલેમનો પ્રવાસ કર્યો. તેના આપનો વિચાર એવો હતો કે પુત્ર મોટો વકીલ થાય અને કાયદાના જ્ઞાનમાં અને વકાલાતના ધંધામાં નામ કાઢે. પણ બેન્જમિન જુદી પ્રકૃતિનો માણસ હતો. તેને તો પાર્લમેંટમાં દાખલ થઈ ઈંગ્લંડના રાજ્યતંત્રના ઇતિહાસમાં મોટું નામ કાઢવું હતું. તેથી ઇ. સ. ૧૮૩૭માં તે પાર્લમેંટમાં દાખલ થયો * આ વખતે પીએ જૂના ટોરિ વિચારોનો ત્યાગ કર્યો

જ્યારે તે પ્રથમ બોલવા બેઠો થયો ત્યાર બધાએ તેની રીતભાત ઉપર મરકરી કરી તેને બોલતો બંધ કર્યો. તેથી તે કોષથી બોલી બઠયો: I will sit down now, but the time will come when you will hear me.

હતો અને નવા “લિયરલ” વિચારોને તે અમલમાં મૂકતો હતો. તેથી તેના મિત્રોએ ડિઝરાઇલિને પોતાના પક્ષની આગેવાની આપી. ઇ. સ. ૧૮૫૧માં, ઇ. સ. ૧૮૫૮-૫૯માં, અને ઇ. સ. ૧૮૬૭માં તે Chancellor of the Exchequer-અબ્બનચીના હોદ્દા ઉપર હતો. ઇ. સ. ૧૮૬૭માં તેણે પાર્લિમેન્ટના અંધારણુમાં યોગ્ય ફેરફારો કર્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૭૪ની ચુંટણીમાં લિયરલો હારી ગયા. વિક્ટોરિઆ રાણીએ ડિઝરાઇલિને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો. જ્યારે જ્યારે તે કારભારી મંડળની બહાર રહેતો ત્યારે દરેક વાર તે કોઈક અદ્ભુત વાર્તા લખી કાઢતો.

કૉન્ઝર્વેટિવ પક્ષનો પુનર્જન્મ:—ઇ. સ. ૧૮૭૪માં ડિઝરાઇલિની બાહોશ અને નવીન વિચારોથી સમૃદ્ધ આગેવાની નીચે કૉન્ઝર્વેટિવો રાણીના અમાત્યો બન્યા. તેનો લાભ લઈ વૃદ્ધ ડિઝરાઇલિએ તે પક્ષને નવો રંગ આપ્યો. (૧) લિયરલોએ હમણાં દેશની બંધી સંસ્થાઓમાં ફેરફારો કરવાની ધમાલ કરી હતી. તેથી ડિઝરાઇલિએ જાહેર કર્યું કે ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રની તમામ ઐતિહાસિક સંસ્થાઓનું કૉન્ઝર્વેટિવ પક્ષ યોગ્ય રક્ષણ કરશે. (૨) “લિયરલ” મુસદ્દાઓએ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અવગણના કરી હતી, સંસ્થાનો ઉપર જરા પણ લક્ષ આપ્યું નહોતું અને બ્રિટિશ હિત તરફ દુર્લક્ષ બતાવ્યું હતું; તેથી ડિઝરાઇલિએ જાહેર કર્યું કે યુરોપ અને એશિયામાં ઇંગ્લંડ તટસ્થ નહી રહે. સંસ્થાનોને યોગ્યતા પ્રમાણે ઇંગ્લંડ “સ્વરાજ્ય” આપશે. તે સામ્રાજ્યને મજબુત બનાવશે અને દરેક બાબતમાં બ્રિટિશ હિત ઉપર મુખ્ય લક્ષ આપવામાં આવશે. (૩) “લિયરલો” રાજ્યતંત્રમાં તાજનું અપમાન કરતા હતા; તેથી ડિઝરાઇલિએ જાહેર કર્યું કે “તાજ” રાજ્યતંત્રમાં અને સામ્રાજ્યની વ્યવસ્થામાં અગત્યનો ભાગ લઈ શકે છે. તેથી પ્રજાએ તેને માન આપવું જોઈએ. (૪) “લિયરલો”એ ચર્ચનો તુચ્છકાર કર્યો હતો; તેથી કૉન્ઝર્વેટિવો ચર્ચની સત્તાના સંરક્ષકો તરીકે બહાર પાડ્યા. (૫) ડિઝરાઇલિએ જાહેર કર્યું કે કૉન્ઝર્વેટિવો મજૂરો, ગરીબો, વિગેરેને યોગ્ય મદદ આપશે અને તેમને રાજ્યતંત્રમાં ભાગ આપશે; તેણે “લિયરલો”ને વેપારીઓ અને કારીગરોના પ્રતિનિધિઓ તરીકે તુચ્છકારી કાઢ્યા. તેણે જાહેર કર્યું કે રાજ્યમાં માલધારીઓ, મજૂરો, કારીગરો,

મુસદ્દીઓ, લેખકો, બધાને યોગ્ય ન્યાય મળવો જોઈએ; તેમણે પરસ્પર લડવું જોઈએ નહીં. આ સૂત્રોમાં આપણે બૉલિંગ્બ્રોક્કની અને બર્કની રાજ્યનીતિનાં સૂત્રો જોઈ શકીએ છીએ. ઇંગ્લંડના લોકો ડિઝરાઇલિને ખરાબર સમજી શકતા નહોતા; તે વસવાટે ઇંગ્રેજ અને પાશ્ચાત્ય હતો, છતાં સ્વભાવે, બુદ્ધિમાં, કલ્પનાશક્તિમાં અને સમજશક્તિમાં તે ચાહુદી-હિંદૂ અથવા પૌર્વાત્ય હતો.*

ડિઝરાઇલિનો કારભાર: ઇ. સ. ૧૮૭૪-૮૦.—(૧) હવે આપણે ડિઝરાઇલિનો કારભાર તપાસીએ. ડિઝરાઇલિએ ચર્ચની અને ફેળવણીની સંસ્થાઓમાં સુધારો કર્યો, કામદારોને અને મજૂરોને Trade Unions-મંડળોના કાયદાઓ કરી રાહતો આપી, અને ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારી. તેણે ક્લિવિના ખેડિબ (Khedive)ના સુએઝની સંયોગીભૂમિ-હવે નહેર-ના શેરો ખરીદી લીધા અને એશિયાના એ પ્રદેશ ઉપર બ્રિટિશ હકુમતની સ્થાપના કરી, ઇ. સ. ૧૮૭૫. ઇ. સ. ૧૮૭૬માં મહારાણી વિક્ટોરિયાએ કેસર-એ-હિંદનો ઇલ્કામ ધારણ કર્યો. ડિઝરાઇલિએ લૉર્ડ લિટ્ટનને હિંદનો વાઇસરૉય બનાવ્યો. તેણે અફઘાનીસ્તાન સામે લડાઈ જાહેર કરી.

(૨) આ વખતે તુર્કની સલ્તનતના ડેન્યુબિયન પ્રાંતોમાં રુમાનિયા નામનું રાજ્ય સ્થપાયું. ઇ. સ. ૧૮૭૫-૭૬માં તુર્કીના યૂરોપી પ્રાંતોમાં એટલે બોસ્નિયા, હર્ઝેગોવિના, સર્વિયા, અને મલ્ગેરિઆમાં બંડો થયાં.

---

* Seemed the orient spirit incarnate, lost
In contemplation of the Western Soul:
Reposeful, patient, undemonstrative,
Aloof from our mutations and unrest,
Alien to our achievements and desires,
Another brain dreaming another dream,
Another heart recalling other loves;
And in majestic taciturnity,
Refraining his illimitable scorn.

A Study in Contrasts by William Watson.

તુર્કીએ બલ્ગેરિઆમાં અસહ્ય જુલમો કર્યાની વાત એ દરમ્યાન બહાર આવી. ઝલ્ડસ્ટને મુસલમાની રાજ્યસત્તાને યુરોપમાંથી નાબુદ કરવાની ઝુંબેશ લીધી. ઝારના લસ્કરે ઇ. સ. ૧૮૭૮માં એડ્રિઆનોપલ અને ઇસ્તિંબૂલ કબજે કર્યાં. તેથી સુલતાને નામોશીથી સુલેહ કરી. તુરત ઈંગ્લંડ દરમ્યાન થયું. ઇ. સ. ૧૮૭૮ના જુલાઈ માસમાં બર્લિન મુકામે સંધિ થઈ. તેમાં ઑસ્ટ્રિઆને બોઝનીઆ અને હર્ઝેગોવિનાના પ્રાંતો મળ્યા, સર્વિઆ અને બલ્ગેરિઆ સ્વતંત્ર થયાં; ઈંગ્લંડને સાઈપ્રસનો ટાપુ મળ્યો; અને રશિઆને કાળા સમુદ્ર ઉપર કેટલાક અધિકારો મળ્યા.

આ વખતે ટ્રાંસવાલના સ્વતંત્ર ડચ રાજ્યને દક્ષિણ આફ્રિકાનાં ખ્રિસ્તિય સંસ્થાનોમાં જોડી દેવામાં આવ્યું, ઇ. સ. ૧૮૭૮. પશ્ચિમ આફ્રિકામાં લૉર્ડ વૂલ્ફ્રીએ આશાંટીઓને હરાવી કુમાસી કબજે કર્યું. ટ્રાંસવાલ પાસેનું ઝુલુલેંડ કબજે થયું. પણ ડિઝરાઇલિના અફધાન વિગ્રહથી અને તુર્કીની રાજ્યનીતિથી ઈંગ્રેજોને કંટાળી ગયા. ઝલ્ડસ્ટને કૉન્ઝર્વેટિવો સામે વૃદ્ધ ઉંમરે આપ્પા દેશમાં અને ખાસ કરીને સ્કૉટલેંડમાં સખ્ત આધાતો કર્યા. ઇ. સ. ૧૮૮૦ની નવી ચુંટણીમાં લિબરલોની બહુમતી થતાં ઝલ્ડસ્ટન મુખ્ય પ્રધાન થયો. ડિઝરાઇલિને રાણીએ લૉર્ડ બીકન્સફીલ્ડ (Beaconsfield) બનાવ્યો. તે ઇ. સ. ૧૮૮૧માં મરી ગયો.*

ઝલ્ડસ્ટનનો બીજો અને ત્રીજો કારભાર : ઇ. સ. ૧૮૮૦-૮૬ :-
(૧) બીજા કારભાર દરમ્યાન ઝલ્ડસ્ટને આયર્લેંડનું પ્રકરણ હાથમાં લીધું.

*ઝલ્ડસ્ટન અને ડિઝરાઇલિનો સુંદર મુકાબલો નીચે આપ્યો છે :—

Disraeli, with all his penetration, could not understand, any more than Gladstone, with all his piety, could forgive Disraeli. Gladstone was emotional and composed in mind; Disraeli was clear in intellect and superbly self-controlled. Gladstone was a crowd-interpreter; Disraeli a crowd-compeller. Gladstone was a man of enormous talent; Disraeli one of incontestable genius. Gladstone was an opportunist; Disraeli an idealist. Gladstone was highly ecclesiastical; Disraeli deeply religious. Gladstone's horizon was small and easily

પણ આયર્લેન્ડના લોકોએ “બૉયકોટ”ની હીલચાલ શરુ કરી. સુલેહનો ભંગ તો ત્યાં થયાં જ કરતો હતો. ઇ. સ. ૧૮૮૨ના મે માસમાં હરામખોરોએ આઇરિશ સેક્રેટરિ લૉર્ડ ફ્રેડરિક ક્વેન્ડિશ અને તેના મદદનીશ બર્ક એમનાં ફિનિક્સ પાર્કમાં ઘોળે દિવસે ખુન કર્યાં. તેથી ઍલ્ડસ્ટને સખ્ત કાયદાઓ પસાર કર્યાં. આ વખતે હાઉસ ઑફ કૉમન્સના બંધારણમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો અને લગભગ વીસ લાખ નવા માણસોને મત આપવાનો હક મળ્યો, જૂન, ઇ. સ. ૧૮૮૫. પાર્લમેન્ટમાં આ વખતે પાર્નેલ (Parnell) નામનો આઇરિશ આગેવાન ધણો જોરાવર હતો.

(૨) ઍલ્ડસ્ટનના બીજા કારભાર દરમ્યાન મધ્ય, પશ્ચિમ અને પૂર્વ આફ્રિકાની યૂરોપનાં રાજ્યો વચ્ચે વહેંચણી કરવામાં આવી. ટ્રાંસવાલના ખોર લોકોએ બળવો કર્યો અને માળુઆ હિલ ઉપર ઈંગ્રેજ લશ્કરને કેદ કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૮૧માં ટ્રાંસવાલ સ્વતંત્ર થયું. ઍલ્ડસ્ટને અફઘાન વિગ્રહનો અંત આણ્યો અને અફઘાનીસ્તાનનું રાજ્ય અબ્દુરરહમાનને આપી તેને ઈંગ્લેન્ડનો રક્ષિત બનાવ્યો. ઇજિપ્તમાં અરબી પાશાએ બંડ કર્યું તેથી લૉર્ડ વૂલ્-જીએ તેને હરાવ્યો અને ઈંગ્લેન્ડે ઇજિપ્તનો કુલ કબજો લીધો, ઇ. સ. ૧૮૮૨.

ઇ. સ. ૧૮૮૪માં સુદાનના લોકો ખેદિવની સામે ઝિંઝા. ઍલ્ડસ્ટને ગૉર્ડનને મોકલ્યો. પણ તે ખાર્તુમ (Khartum)નો બચાવ કરતાં માર્યો ગયો. રશિઆએ અફઘાન સરહદ ઉપર પેંજદેના પ્રાંતની માગણી કરી અને હિંદના વાઇસરૉય ડફરિને જે કુનેહથી કામ ન લીધું હોત તો જરુર લડાઈ સળગી ઊઠી હોત, ઇ. સ. ૧૮૮૫.

---

visible to the naked eye; Disraeli lived in a universe of wide expanses and large vistas. In every way they were antipathetic, contradictory, and incompatible.

Pp. 208-209; *Prime Ministers of 19th century*,
(1926) edited by Hearnshaw.

એવા જ બીજા સુંદર ચારિત્ર્યલેખનના નમુના માટે જુઓ, *Pol. Hist. of Eng.* Vol. XII, P. 222.

આયર્લેન્ડ અને ઈંગ્લેન્ડ વચ્ચેના મતભેદનો ઉકેલ થઈ શક્યો નહીં. અને
મતો વચ્ચેની કડવાશ ઉભટી વધતી ગઈ. ઝ્વેડેસ્ટને રાજનામું આપ્યું
ને નવી ચુંટણી થઈ.

યુનિયનિસ્ટો:—આયર્લેન્ડને “સ્વરાજ્ય” ન મળવું જોઈએ અને
ઝ્વેડે તથા આયર્લેન્ડની એકતા (Union) કાયમ રહેવી જોઈએ એ
રણને જે પક્ષે સ્વીકાર્યું તે પક્ષના લોકો યુનિયનિસ્ટો (Unionists)
હેવાયા. આયર્લેન્ડને સ્વરાજ્ય આપવાના હીમાયતીઓ “લિબરલો” કહેવાયા.

પહેલી યુનિયનિસ્ટ પાર્લીમેન્ટ : ઇ. સ. ૧૮૮૬-૯૨:—ઇ. સ.
૮૮૬ના જુલાઈ માસમાં નવી ચુંટણી થઈ. યુનિયનિસ્ટો બહુમતીથી
પાર્લીમેન્ટમાં હાખલ થયા. લૉર્ડ સૉલ્સબરિ બીજી વાર મુખ્ય મંત્રી બન્યો.
ના વખતમાં આયર્લેન્ડની પરિસ્થિતિ કફાડી થઈ. બાલ્ફર આયરિશ
ફ્રેટરિના દોહા ઉપર હતો. તેના કડક કારભારથી સુલેહ સચવાઈ. પણ
માઈરિશ “સ્વરાજ્ય”ના પ્રશ્નને હવે વહેલોમોડો ઉકેલ્યા સિવાય
રોકો નહોતો. ઇ. સ. ૧૮૮૭માં રાણીને પચાસ વર્ષ પૂરાં થયાંનો ઉત્સવ
માખા સામ્રાજ્યમાં ઊજવાયો. ઇ. સ. ૧૮૮૮માં ઈંગ્લેન્ડનાં પરગણાં
(Counties)માં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓને વધારે પ્રગતીય
(Democratic) કરવામાં આવી. કૉન્ઝેર્વેટિવ મંત્રીમંડળે સેસિલ ર્હોડ્ઝ
(Cecil Rhodes)ને પૂર્વ આફ્રિકામાં ર્હોડેશિયાનું સંસ્થાન વસાવવાનો
દ્રો કરી આપ્યો. આ વખતે ઝાંઝીયારમાં અને યુગેન્ડા (Uganda)માં
બ્રિટિશ હકુમત સ્થપાઈ ડફરિને ઉત્તર અફઘાનિસ્તાન જીતી લીધો. ઇ. સ. ૧૮૯૨માં
ની ચુંટણી થઈ. તેમાં આઈરિશ હોમ રુલરો (Home Rulers) અને
લિબરલો યુનિયનિસ્ટ કરતાં વધી ગયા; તેથી સૉલ્સબરિએ રાજનામું
માપ્યું. ઝ્વેડેસ્ટન ચોથી અને છેલ્લી વાર મુખ્ય પ્રધાન થયો, ઇ. સ. ૧૮૯૨.

ઝ્વેડેસ્ટનનો ચોથો અને છેલ્લો કારભાર : ઇ. સ. ૧૮૯૨-૯૫:—
ઝ્વેડેસ્ટને પોતાના મિડલોથિયન (Midlothian) પ્રવાસમાં પ્રગતિ
ચેતો આપ્યાં હતાં, કે જે લિબરલો સત્તા ઉપર આવશે તો તેઓ
ઈંગ્લેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડનાં ચર્ચોને રાજ્યના સંબંધથી છૂટાં (disestablished)
રશે, કામદાર વર્ગ માટે કાયદાઓ કરશે, આયર્લેન્ડને “સ્વરાજ્ય” આપશે

અને હારુની બદી ઉપર યોગ્ય અંકુશ મૂકશે. તેથી પ્રધાન થયા બાદ તુરત ઝૅલ્ડસ્ટને આયર્લેન્ડને સ્વરાજ્ય આપવાનું બિલ પાર્લમેન્ટમાં દાખલ કર્યું; તેમાં સશ્કર, વેપાર, જગત અને પરદેશ ખાતા સિવાય બીજી બધી બાબતોમાં આયર્લેન્ડને “સ્વતંત્રતા” આપવામાં આવી હતી. પણ બિલ હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સમાં પસાર થઈ શક્યું નહીં. તેથી ઝૅલ્ડસ્ટને તે સવાલ પડતો મૂક્યો. આધારિત પ્રકરણ બાવીસ વર્ષ સુધી અદ્ધર રહ્યું; પરિણામે બંને પ્રજા વચ્ચે મતભેદ કાયમ રહ્યો. તેનું બચકર પરિણામ ઈંગ્લેન્ડને વીસમી સદીના બીજા દશકામાં ભોગવવું પડ્યું. ઝૅલ્ડસ્ટને પૅરિશો-નાનાં ગામડાંને વિશેષ (સ્થાનિક) સ્વરાજ્ય આપ્યું. અમીરોની સભાએ તેના કેટલાક ઉદાર મુદ્દાઓને રદ કર્યાં. તેથી તેણે અમીરોની સત્તા પર કાપ મૂકવાની ધમકી આપી. તે ઉલ્લેખ કરેલો થઈ ગયો હતો. તેને આંખે બરાબર સૂઝતું નહોતું. કાને તે બરાબર સાંભળી શકતો નહોતો. તેના સહકારીઓ તેનાથી કંટાળી ગયા હતા. એ કારણથી ઝૅલ્ડસ્ટને ઇ. સ. ૧૮૯૪ના ફેબ્રુઆરિ માસમાં રાજીનામું આપ્યું. ઇ. સ. ૧૮૯૮ના મે માસમાં તે મરી ગયો. લૉર્ડ રોઝબરી (Rosebery) લિબરલ પક્ષનો આગેવાન થયો. ઇ. સ. ૧૮૯૫ના જુલાઈ માસમાં નવી ચુંટણીમાં લિબરલો હારી ગયા. યુનિઅનિસ્ટો સત્તા ઉપર આવ્યા; લૉર્ડ સૉલ્સબરી ત્રીજી વાર મુખ્ય પ્રધાન થયો. આ સત્તા યુનિઅનિસ્ટોએ કેહ ઇ. સ. ૧૯૦૬ સુધી ભોગવી.

લિબરલોના વખતમાં ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાંસ વચ્ચે સિઆમના રાજ્ય સંબંધી મતભેદ થતાં પરસ્પર કટાર કરવામાં આવ્યો. બંને રાજ્યોએ સિઆમને સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે કબૂલ્યું, ઇ. સ. ૧૮૯૩-૯૬. દક્ષિણ આફ્રિકામાં નાતાલ (Natal) ને “સ્વરાજ્ય” આપવામાં આવ્યું. માટામેલાલેન્ડ ઉપર બ્રિટિશ હકુમત સ્થાપવામાં આવી. આ વખતે જાપાને ચીનને હરાવ્યું. લડાઈ વખતે રશિયા, જર્મની અને ફ્રાંસ જાપાન વિરુદ્ધ વત્યાં. તેથી તે રાજ્ય ઈંગ્લેન્ડનું મિત્ર બન્યું, ઇ. સ. ૧૮૯૪-૯૫.

યુનિઅનિસ્ટ કારભાર : ઇ. સ. ૧૮૯૫-૧૯૦૨ :—કૉન્ગ્રેસેટિવો અને લિબરલ યુનિઅનિસ્ટો હોમરુલરો અને ઝૅલ્ડસ્ટનના અનુયાયીઓ સામે એક થયા. તેમણે વિક્ટોરિઆના અમલનાં બાકી રહેલાં છ વર્ષ દરમિયાન

એકત્રિત થયાં. બ્રિટિશ પાર્લમેંટે એકત્રિત સંસ્થાનોને કનેડાના જેવું “સ્વરાજ્ય” આપ્યું.

બોર લોકો સાથે વિગ્રહ : ઇ. સ. ૧૮૯૯-૧૯૦૧:—આ મંત્રીમંડળના કારભાર દરમ્યાન દક્ષિણ આફ્રિકાના બોર સંસ્થાનિકોએ ઇંગ્લંડ સામે લડાઈ જાહેર કરી. બોર પ્રજારાજ્યનો પ્રમુખ ડચ જન ક્રુગર (Kruger) હતો. તેને પોતાનો વેપાર વધારવા બંદર જોઈતું હતું; પણ ઇંગ્લંડની સરકાર વચ્ચે આવી. ઇંગ્રેજો ટ્રાંસવાલની સોનાની ખાણો ઉપર નજર કરતા હતા. બ્રિટિશ સંસ્થાન Rhodesia-રહોડેશિયાના અમલદાર ડૉ. જેમિસને ટ્રાંસવાલના કેટલાએક ઇંગ્રેજોની અને કેઈપ કાલોનિના પ્રધાન રહોડ્ઝની શીખવણીથી વગર કારણે અને માત્ર બ્રિટિશ વગ વધારવા માટે, જોહાનઝબર્ગ (Johannesburg) ઉપર હલ્લો કર્યો, ડિસેમ્બર ઇ. સ. ૧૮૯૬.* બોર લોકો આ ગેરવ્યાજબી અને હડહડતા અન્યાયી હુમલાથી ઇંગ્લંડ ઉપર ચીડાઈ ગયા. ઇ. સ. ૧૮૯૯ના ઑક્ટોબર માસમાં બંને પ્રમુખો વચ્ચે વિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો. ઑરેંજ ફ્રી સ્ટેટ (Orange Free State)ના વલંદાઓ ટ્રાંસવાલની મદદે ગયા. ક્રિશ્ચિઅન દે વેટે (Christian de Wet) અને લૂઈ બોથાએ (Louis Botha) ઇંગ્રેજ લશ્કરોને ખૂબ થકવી દીધાં. પણ લૉડ રૉબર્ટસની અને કિચનરની કુનેહથી બ્રિટિશ લશ્કરોની ફત્તેહ થઈ; ઑરેંજ ફ્રી સ્ટેટને અને ટ્રાંસવાલને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં જોડી દેવામાં આવ્યાં, ઇ. સ. ૧૯૦૨. પાછળથી આ બધાં રાજ્યો એકત્રિત થયાં અને તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકાનું સમૂહ રાજ્ય (Federation) ઊભું કર્યું.

યુનિઅનિસ્ટોનો પરદેશ ખાતાનો કારભાર : ઇ. સ. ૧૮૯૫-૧૯૦૧:—યુનિઅનિસ્ટોએ અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનો સાથે વેનેઝુએલા સંબંધી તકરારનો નિકાલ કર્યો. મુખ્યત્વે, આ વખતે ઇંગ્લંડ અને જર્મની વચ્ચે અંતસ્ વધતું જતું હતું, અને જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા તથા તુર્કી એક થતાં જતાં હતાં. તેમની સામે બલિષ્ઠમાં ફ્રાંસ, ઇંગ્લંડ

જર્મન શાહેનશાહ કાઈઝર બીજા વિશ્વયુદ્ધે આ વખતે કુમરને પે. ૧૧ની સહાયતાથી દર્શાવનારો તાર મોકલ્યો હતો.

અને રશિઆ એક થયાં. ઇંગ્લંડે ક્રીટના ટાપુને તુર્કીથી છૂટો પડવા દીધો— તે ટાપુ ગ્રીસને ગળી જવો હતો, ઇ. સ. ૧૮૯૭. ઇ. સ. ૧૮૯૮માં અમેરિકાનાં સંસ્થાનોની સરકારે સ્પેઇનને હરાવી ક્યુબા (Cuba)નો ટાપુ સર કર્યો. તે વખતે સૌંદર્યપરિષદે અમેરિકન પક્ષ લઈ ખંતે પ્રજાઓ વચ્ચે સુવાસ ઉત્પન્ન કર્યો. યુરોપનાં મોટાં રાજ્યોએ ગરીબ અને નાદાર ચીનની સરકાર પાસેથી આ વખતે જુદા જુદા લાભો પડાવ્યા. સર હર્બર્ટ— લોર્ડ કિચનર (Kitchener) સફાનનો કબજો લીધો અને ત્યાં બ્રિટિશ હકુમત સ્થાપવામાં આવી. ઇંગ્લંડની સરકારે મધ્ય આફ્રિકાની નાઈજર (Niger) કંપની પાસેથી હિંદુસ્તાનના ત્રીજા ભાગ જેટલી જમીન ઇ. સ. ૧૮૯૮માં ખંડી લીધી. આ વખતે રશિઆના ઝારના પ્રોત્સાહનથી હેગ (Hague) મુકામે એક સર્વરાષ્ટ્રીય પરિષદ બોલાવવામાં આવી.

રાણી વિક્ટોરિઆનું મરણ: યુગપલટો. ઇ. સ. ૧૯૦૧:— આવી રીતે જ્યારે બ્રિટિશ ઇતિહાસ જગતના ઇતિહાસમાં ભળી જતો હતો અને માનવ ઇતિહાસના જૂના કલેવરમાં નવું વીર્ય સિચાતું હતું ત્યારે ઓગણીસમી સદીનો ઇતિહાસ, અને તેની સંસ્કૃતિ, એ ખંતેની સાક્ષાત્ ભૂતિસમી મહારાણી વિક્ટોરિઆ, તેનો આત્મા પોતાના નશ્વર દેહને ઇ. સ. ૧૯૦૧ના જાન્યુઆરની બાવીસમી તારીખે છોડી ગયો.

વિક્ટોરિઆનો યુગ: વાજ્ઞેય, સામાજિક પ્રગતિ, વિગેરે:— વિક્ટોરિઆના અમલ દરમ્યાન Science—સાયન્સની અજબ પ્રગતિ થઈ. તે પ્રગતિને સમજાવવા માટે એ યુગના કવિઓએ, કળાકારોએ, ઇતિહાસના લેખકોએ અને મુસદ્દીઓએ પ્રયત્ન કર્યો. એમાં ટેનિસન કવિ—ઇ. સ. ૧૮૦૯-૧૯૦૨—પહેલું સ્થાન લેશે. તેણે *The Princess, In Memoriam, Maud, Idylls of the King*, જેવાં સુંદર મહાકાવ્યો લખ્યાં. લૉંગફેલો (Longfellow)એ સારી કીર્તિ મેળવી. બ્રાઉનિંગ (Browning) ઇ. સ. ૧૮૧૨-૮૯ અને તેની સ્ત્રી કાવ્યકળામાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં. મેથ્યુ આર્નોલ્ડ (Mathew Arnold)—જન્મ ઇ. સ. ૧૮૨૨—કવિ, લેખક, અને ટીકાકાર હતો. સ્વિનબર્ન (Swinburne) —ઇ. સ. ૧૮૩૭-૧૯૦૯ ઘણો લોકપ્રિય કવિ હતો. મૉરિસ રાજ્યસત્તા

વાદી (Socialist) કવિ હતો. નવલકથાના લેખકોમાં ડિઝરાઇલએ રાજ્યકીય પ્રશ્નોને વાર્તાના રૂપમાં પ્રજા સમક્ષ મૂક્યા. લૉડ થ્રિટન-ઇ. સ. ૧૮૦૪-૧૮૪૩, ટૅકરે (Thackeray) વિગેરે નવલકથાઓ, નાટકો અને ઐતિહાસિક વાર્તાઓ લખી ગયા. ચાર્લ્સ ડિકન્સ (Charles Dickens) -ઇ. સ. ૧૮૧૨-૭૦-નામના લેખકે સાહિત્યને નવો જ રંગ આપ્યો. તેણે પોતાની વાર્તાઓમાં અને લખાણોમાં (*Pickwick Papers, Oliver Twist, David Copperfield*) મધ્યમ વર્ગનાં અને ગરીબ માણસોનાં જીવનોનાં સુંદર અને રસુજ ચિત્રો આપ્યાં છે. સ્ત્રીઓએ સારી સામાજિક વાર્તાઓ લખી. ઉદાહરણમાં શારલોટ બ્રૉન્ટ (Charlotte Bronte), મેરિઅન ઈવાન્સ (Marian Evans), જ્યૉર્જ ઇલિઅટ (George Eliot), મિસિસ ગૅસ્કેલ (Mrs. Gaskell), વિગેરે. ચાર્લ્સ અને જૅમ્સ કિંગ્સલે (Kingsley) નામના બે ભાઈ ઓ ઇતિહાસ, રાષ્ટ્રહિત, ધર્મ વિગેરે ઉપર લખી ગયા. ચાર્લ્સ કિંગ્સલીએ *Westward Ho* ની ઇલિઝાબેથના વખતની ઐતિહાસિક કથા લખી છે. જ્યૉર્જ મેરેડિથ (Meredith), Thomas Hardy-હાર્ડિ, એ બીજા લેખકો, નાટકકારો અને કવિઓ થઈ ગયા. ટૉમસ બૅન્ડિંગ્ટન મૅકડોને-ઇ. સ. ૧૮૦૦-૫૯-નિબંધલેખક, ઇતિહાસલેખક અને કવિ થઈ ગયો. તેના મિલ્ટન વિગેરે ઉપરના નિબંધો, તેના ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ (ઇ. સ. ૧૬૮૮-૧૭૦૨) અને તેની કેટલીક કવિતાઓ હજુ આપણી નિશાળોમાં અને કોલેજોમાં રસથી વંચાય છે. તે બ્રિટિશ અથવા લિઅરલ પક્ષનો હતો અને તેનાં લખાણોમાં બ્રિટિશ પક્ષની દૃષ્ટિથી દરેક બાબત ઉપર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ટૉમસ કાર્લાઇલે પદાત્મક ગદ્યમાં *French Revolution, Sartor Resartus, Letters and Speeches of Oliver Cromwell, Frederick the Great, Past and Present, Heroes and Hero-Worship* લખ્યાં. તેણે પોતાનાં લખાણોમાં વિખ્યાત સ્ત્રી-પુરુષોનો અને રાજ્યસંસ્થાઓનો સામાન્ય ઇતિહાસ નહી, પણ જનતાનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. તે દંભ, અસત્ય, વિગેરેનો મોટો શત્રુ હતો. તે હમેશાં માણસની શક્તિનો પૂજારી હતો. ઓગણીસમી સદીમાં જર્મનીમાં ઐતિહાસિક સાહિત્યની અદ્ભુત

પ્રગતિ થઈ. જર્મન લેખકો ઇતિહાસ, રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, વિગેરેને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી વિચારતા હતા. ઈંગ્લંડમાં તેની અસર થઈ. ફ્રાઉડે (Froude) વૂલ્ફીથી તે ઠેઠ સ્પેઈનના આર્મેડાના પરાજય સુધીનો ઇતિહાસ નવી શૈલીથી લખ્યો, ઇ. સ. ૧૮૬૯. રૅડિક્લ જ્યૉર્જ (George) ટ્રોટ. કૉનૉપ થર્લવોલે (Connop Thirlwall), અને જ્યૉર્જ ફિનલેએ ગ્રીસનો ઇતિહાસ લખ્યો. બક્લે (Buckle) નામના ઇંગ્લેન્ડ સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ લખ્યો. તે લખાણમાં તેણે એવું બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે રાષ્ટ્રની પ્રગતિ કે અવનતિનો મુખ્ય આધાર તેનાં હવામાન, વિગેરે પર છે. બક્લે નાસ્તિક લેખક હતો. સર હેનરિ મેઈને (Maine) જૂનાં અને વર્તમાન ધર્મશાસ્ત્રો (Jurisprudence) નો અભ્યાસ કર્યો. તે એક વાર હિન્દના વાઈસરૉયની કાઉન્સિલનો સભ્ય હતો. બિશપ વિલિઅમ સ્ટબ્બે (Stubbs) જૂનાં સાધનોનું સંશોધન કરી *Constitutional History of England* નામનો મહાગ્રંથ લખ્યો. એડવર્ડ ફ્રીમેને (Freeman) જગતના ઇતિહાસના દરેક યુગ ઉપર માન્ય ગ્રંથો લખ્યા. બિશપ ક્રેઈટન (Creighton) ખ્રીસ્તે ઇતિહાસ લેખક થઈ ગયો. સર જ્હૉન સીલી (Seeley) એ *Expansion of England* માં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ફિલસુફી સમજાવી. લેકી-લેકીએ ઇંગ્લંડના અદ્યતન સૈકાના ઇતિહાસ ઉપર અને *History of Rationalism in Europe, History of European Morals, Democracy*, વિગેરે હુસ્તકો લખ્યાં. ગ્રીન (Green) નો ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ હજુ કૉલેજોમાં આનંદથી વંચાય છે. રસ્કિને (Ruskin) કળા, સમાજ, અને અર્થશાસ્ત્રનો ધાર્મિક દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કર્યો. ફિલસુફીમાં, અર્થશાસ્ત્રમાં અને નીતિશાસ્ત્રમાં સર જ્હૉન સ્ટુઅર્ટ મિલે નામ કાઢ્યું. આપણા લોકો તેના ગ્રંથો ખાસ વાંચે છે. વિજ્ઞાનની અદ્ભુત શોધોનો લાભ લઈ તેના ઉપર હર્બર્ટ સ્પેન્સરે નવું સમાજશાસ્ત્ર (Sociology) રચ્યું. ડાર્વિને (Darwin) ઉત્ક્રાંતિવાદ (Evolution) નો સંદેશ આપ્યો. તે એમ પ્રતિપાદન કરી ગયો છે કે જગતમાં હરહંમેશ અન્યોન્ય યુદ્ધ કે હરીફાઈ થયાં કરે છે. તેમાં જેની વધારે શક્તિ તે જીવે છે. તે સિદ્ધાંત *Survival of the Fittest* કહેવાય છે. તેણે એક બીજો સિદ્ધાંત

પ્રતિપાદન કર્યો કે મનુષ્યજાતિનો ધીમે ધીમે વિકાસ થયો છે; આ વિચારો ખ્રિસ્તી ધર્મથી વિરુદ્ધ હતા. હક્ઝલે (Huxley) વિગેરેએ તે વિચારોને વિશેષ પુષ્ટિ આપી. આ વખતે ફેરડે (Faraday), ટૉમસન, વિગેરે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ તાર, ટેલિફોન, વિજળી, હવા વિગેરેમાં અજબ શોધો કરી દ્રવ્ય (Matter) અને ચેતન (Force) જેવા ગૂઢ વિષયો ઉપર ઘણા નવા સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન થયું. જેમ જેમ વિજ્ઞાનની પ્રગતિ થઈ, તેમ તેમ બધાને ખાતરી થતી ગઈ કે દ્રવ્ય-ચેતનનો અભ્યાસ કાંઈ સરળ નથી અને અત્યાર સુધી થયેલાં સંશોધનો તો મહાસાગરના અગાધ પાણીના એક બિંદુના લેખામાં પણ આવી શકે નહીં. ટૉમસ ગ્રીન (Thomas Green) જેવા ફિલસૂફે આ સિદ્ધાંતથી લોકોને પરિચિત કર્યાં. તે ફિલસૂફીનો અને નીતિશાસ્ત્રનો મોટો અભ્યાસી હતો. આથી આ લોક અને પરલોકના સંબંધને લોકો વધારે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી વિચારવા લાગ્યા. સાહિત્ય ઉપર તેની અસર થઈ. મેરિ કૉરેલિ, વેલ્સ, શૉ, જેવા લેખકોએ એ વિષયો ઉપર ઘણાં સારાં લખાણો આપ્યાં. રડ્યાર્ડ કિપ્લિંગે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ઉપર સારી કવિતાઓ અને વાર્તાઓ લખી. વિજ્ઞાન, ધર્મ, અથવા ફિલસૂફીની પરસ્પર હરીફાઈથી સાહિત્યને અને કળાને અનેરી પુષ્ટિ મળી.

આ સંક્રામાં અનેક પુસ્તકાલયો, પત્રિકાઓ, માસિકો, ત્રૈમાસિકો, વર્તમાનપત્રો, સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનની વાતો-ચર્ચા કરનારાં મંડળો ઊભાં થયાં.

પોસ્ટ, તાર, આગખોટ, રેલવે, વીજળી, ટેલિફોન, વિગેરે સાધનોથી આ વિચારોનો સર્વત્ર પ્રસાર થયો. ઇ. સ. ૧૮૭૦ની સાલથી રાષ્ટ્ર પોતે લોકોને કેળવણી આપતું થયું. પાર્લમેન્ટના સુધારાઓથી બ્રિટિશ જનતા સામાજિક અને રાજ્યકીય પ્રશ્નો ઉપર સારો વિચાર કરતી થઈ. લોકો સુધાર્યા. માણસજાત પ્રગતિ (Progress)માં માનવા લાગી. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના વિકાસ સાથે બ્રિટિશ વેપારોજગાર વધ્યો. કારખાનાં, શહેરો, એક તરફ કરોડપતિઓ, બીજી તરફ એકદમ કંગાળ આદમીઓ, ખાધાખોરાકી માટે પરદેશની આયાત ઉપર જ અવલંબન, બેકારી, (Unemployment), હડતાલો (Strikes), દેવાળાં, બેંકોની વ્યવસ્થા, અનેક કંપનીઓની ઉત્પત્તિ,

એ આ યુગનાં ખાસ આર્થિક લક્ષણો કહી શકાય. રાષ્ટ્રને આર્થિક વિષયો ઉપર વધારે લક્ષ આપવું પડ્યું. કારખાનાં, કેળવણી, આરોગ્ય, અને વસવાટ માટે પાર્લમેંટે યોગ્ય કાયદાઓ કર્યાં. લોકોએ પણ આ બાબતો પોતાના હાથમાં લીધી. સહકારી મંડળો સ્થપાયાં. કામદારવર્ગે પોતાનાં મંડળો સ્થાપ્યાં. છતાં લોકો સંતોષાયા નહીં. તેઓ એમ કહેવા લાગ્યા કે રાષ્ટ્રે તમામ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ પોતાના હાથમાં લઈ લેવી જોઈએ. આ રાષ્ટ્રસત્તાવાદો (Socialism, Collectivism, Communism) ઓગણીસમી સદીની આખરનાં વર્ષોમાં ખાસ આગળ આવ્યા. મજૂર અગર કામદારપક્ષ વિશેષ બળવાન થયો. તે એમ માનવા લાગ્યો, કે દેશના ગરીબ લોકોની પરિસ્થિતિ સુધારવા માટે એક જ માર્ગ છે—જેમ બને તેમ પાર્લમેંટમાં કામદારપક્ષના પ્રતિનિધિઓને વધારે સંખ્યામાં મોકલવા. એ કારણથી દેશમાં ત્રણ પક્ષો થયા: (૧) લિબરલો, (૨) યુનિઅનિસ્ટો, અને (૩) લેબરાઈટો (Labourites). જેમ જેમ લેબરાઈટોનું બળ વધતું ગયું તેમ તેમ પહેલા એ પક્ષોએ ભેગા થવા માંડ્યું.

આવી રીતે વાકુમય, કળા, હુન્નરક્ર્ધોગ, વિજ્ઞાન, ફિલસુફી, નીતિશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, રાષ્ટ્રની પ્રવૃત્તિઓ, એ પ્રજ્ઞના જીવનના બધા પ્રદેશોમાં પરિવર્તન થયું.

પ્રગતિનો પ્રદેશ જ એવો છે. તેને માટે નથી આદિ, નથી અંત; એ કોઈ અનેરો વિષય છે. ઇતિહાસ તો તેને સહેજ સહેજ સમગ્રવી શકે.

વીસમી સદી

સાતમો એડ્વર્ડ: ઇ. સ. ૧૯૦૧-૧૦:—મહારાણી વિક્ટોરિઆના મરણ પછી તેનો મોટો પુત્ર એડ્વર્ડ ગાદીએ આવ્યો. તેને પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ તરીકે રાજ્યકારભારનો ખાસ અનુભવ આપવામાં આવ્યો નહોતો. તે સ્વભાવે શિકાર, દમદમાટ, રમત ને મુસાફરી કરવાનો શોખીન હોવાથી કારભારમાં તેણે બહુ લક્ષ પણ આપ્યું નહીં. છતાં યૂરોપના રાજ્યકર્તાઓની મુલાકાતે તે વારંવાર જતો. યૂરોપના દરબારોમાં તેના કુટુંબનાં કોઈ કોઈ માણસો સગાંસંબંધી નીકળી આવતાં. યૂરોપના ઘણા રાજ્યકર્તાઓ ઈંગ્લંડમાં આવી ગયા. પરિણામે ઈંગ્લંડ, ફ્રાંસ અને રશિયા વચ્ચે પરસ્પર સમજુતી થઈ અને જર્મની સાથે ઈંગ્લંડને જે મતભેદ વધતો જતો હતો તે બહુ ગંભીર થઈ શક્યો નહીં. ઇ. સ. ૧૯૧૦ના મે માસમાં તે મરી ગયો.

સાતમો એડ્વર્ડ

સમ્રાટ પાંચમા જ્યોર્જ: ઇ. સ. ૧૯૧૦-૧૯૩૬:—એડ્વર્ડ પછી તેનો પુત્ર જ્યોર્જ ગાદીએ આવ્યો. તેનો મોટો ભાઈ ડ્યુક ઑફ ક્લેરન્સ ઇ. સ. ૧૮૯૨માં ગુજરી ગયો ત્યાર પછી તે પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ તરીકે રહ્યો હતો. રાજ થયા અગાઉ તેણે નૌકાસૈન્યમાં નોકરી કરી હતી. તે અભ્યાસી, સહાનુભૂતિવાળો, પાર્લમેન્ટના કામકાજથી સારી રીતે વાકેફ, સાદો, ઉદ્યમી, અને સારી વક્તવ્યશક્તિ ધરાવનારો હતો. તે ઇ. સ. ૧૯૩૬ના જાન્યુઆરી માસમાં મરી ગયો. હાલ તેનો મોટો પુત્ર એડ્વર્ડ આઠમો ગાદી ઉપર છે.

ઇંગ્લંડ અને યુરોપ : ઇ. સ. ૧૯૦૧-૧૪:—ઇટાલિ જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા અને તુર્કી, એ રાજ્યો પરસ્પર કરારથી મિત્રરાજ્યો તરીકે રહેવા બંધાયા હતાં એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા. તેથી ઇ. સ. ૧૯૦૪માં ઇંગ્લંડે તથા ફ્રાંસે કરાર કર્યો. ઇ. સ. ૧૯૦૭માં ઇંગ્લંડે રશિયા સાથે કરાર કર્યો તથા ઇરાનમાં અને અફઘાનીસ્તાનમાં પરસ્પર વગની વહેંચણી કરી. બાલ્કન પ્રદેશોમાં ગ્રીસે ક્રીટ દખાવ્યું. બલ્ગેરિયા અને સર્વિયા સ્વતંત્ર થયાં—રશિયાની તેમને ખાનગી મદદ હતી. ઑસ્ટ્રિયાએ બોઝનિયા અને હર્ઝેગોવિના દખાવ્યા. બાલ્કન રાજ્યો તુર્કી વિરુદ્ધ અને અંદર અંદર લડ્યાં. ઇ. સ. ૧૯૦૪માં

પાંચમે જ્યોર્જ

રશિયા અને જાપાન વચ્ચે લડાઈ સળગી બિડી. રશિયા હારી ગયું. તેથી પેસિફિક મહાસાગરમાં જાપાનનું બળ વધ્યું. જર્મનીએ આફ્રિકામાં, પેસિફિક મહાસાગરમાં, અને ચીનમાં મુલકો મેળવ્યા અને અમેરિકામાં તથા તુર્કીમાં પોતાની વગ સ્થાપી. ઇ. સ. ૧૯૧૪ સુધીમાં યુરોપની સ્થિતિ આ પ્રકારની હતી—એક તરફ જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા, ઇટાલિ અને તુર્કી; બીજી તરફ ઇંગ્લંડ, ફ્રાંસ, રશિયા અને જાપાન; વચ્ચેમાં બાલ્કન પ્રદેશો, અમેરિકાનાં સંસ્થાનો અને ઇરાન તથા ચીન જેવાં નબળાં રાજ્યો.

મંત્રીમંડળો : ઇ. સ. ૧૯૦૧-૧૪:—વિક્ટોરિયાના મરણ વખતે ઇંગ્લંડનો મુખ્ય પ્રધાન લૉર્ડ સૉલ્સબરિ હતો અને કૉન્ઝર્વેટિવો પ્રધાનપદે હતા. સૉલ્સબરિ પછી બાલ્ફર મંત્રી થયો, ઇ. સ. ૧૯૦૨. કૉન્ઝર્વેટિવો

ધ. સ. ૧૯૦૬ સુધી સત્તા ઉપર રહ્યા. ત્યાર પછી નવી વરણી (Election) થઈ. તેમાં લિબરલો ફાળ્યા. તેથી તેઓ મંત્રીપદે આવ્યા. તેમનો સરદાર Henry Campbell Bannermann મુખ્ય મંત્રી થયો. તે ઇ. સ. ૧૯૦૮માં મરી ગયો. તેથી અસક્વિથ (Asquith) (મૃત્યુ, ઇ. સ. ૧૯૨૮) મુખ્ય પ્રધાન થયો. ઇ. સ. ૧૯૧૪માં જ્યારે મહાવિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો ત્યારે લિબરલો કારભાર ઉપર હતા અને અસક્વિથ મુખ્ય પ્રધાન હતો.

આંતરે કારભાર : ઇ. સ. ૧૯૦૮-૧૪:—આ વખતે વૃદ્ધ માણસોને સરકારી ખર્ચે વર્ષાસનો આપવામાં આવ્યાં. સર્વ પ્રજાને માટે વીમાની યોજના નક્કી કરવામાં આવી. વધતા જતા ખર્ચને પહોંચી વળવા સાહુકારો ઉપર નવા કરો પડ્યા. ઇ. સ. ૧૯૦૯માં લૉર્ડઝ જ્યૉર્જ (Lloyd George) ખજાનચી હતો. તેણે જમીનદારો ઉપર સખ્ત કર મૂક્યો. હાઉસ ઓફ લૉર્ડઝે તે કરને ઉડાડી મૂક્યો. તેથી લિબરલોએ રાજીનામું આપ્યું. નવી વરણી થઈ, તેમાં તેઓ ફાળ્યા. પણ અમીરો સામા થયા; વળી લિબરલો ફાળ્યા; તેથી અમીરો નમ્યા અને તેમણે લૉર્ડઝ જ્યૉર્જના બજેટને પસાર થવા દીધું. અસક્વિથે અમીરોની નાણાં ઉપરની સત્તા કમી કરવા “પાર્લમેન્ટ એક્ટ” પસાર કર્યો.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય : ઇ. સ. ૧૯૦૧-૧૪:—મહારાણી વિક્ટોરિયાના મરણ અગાઉ ઑસ્ટ્રેલિયાનાં સંસ્થાનો એક થઈ ગયાં હતાં. ઇ. સ. ૧૯૦૭માં ન્યુઝીલેન્ડનાં સંસ્થાનોને સ્વરાજ્ય આપવામાં આવ્યું. બે વર્ષ પછી હિંદમાં મોલ્ટેએ અને મિંટોએ સુધારાઓ દાખલ કર્યાં. દક્ષિણ આફ્રિકાનાં સંસ્થાનો એકત્રિત થયાં. સંસ્થાનોએ ઈંગ્લેન્ડના નૌકાસૈન્યને અમુક મદદ કરવા વચનો આપ્યાં. લિબરલોએ ઇ. સ. ૧૯૧૪માં આયર્લેન્ડને “હોમરુલ” —સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય આપવાની હિંમત કરી. પણ લડાઈ જાહેર થતાં તમામ વસ્તુસ્થિતિ ફરી ગઈ.

મહાયુદ્ધ : ઇ. સ. ૧૯૧૪-૧૯:—ઝોગણીસમી સદીમાં ચારેય ખંડોમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાના પવન ફુંકાતા હતા અને તેમાં તુર્કી જેવા નબળા

દેશનું સામ્રાજ્ય વીંખાઈ ગયું હતું. ઇ. સ. ૧૮૭૧ની હાર પછી ફ્રાંસ જર્મની ઉપર વેર લેવા તનમનાટ કરી રહ્યું હતું. જર્મનીને પોતાની વધતી જતી પ્રજાના વસવાટ માટે અને વધતા જતા વેપારરોજગારનાં નવાં બજારો માટે સંસ્થાનો અને નવા લાભો જોઈતા હતા. રશિયાને તુર્કી, ઇરાન અને અફઘાનીસ્તાનનાં જૂનાં રાજ્યો ઉપર સત્તા જોઈતી હતી. યૂરોપનાં બધાં રાજ્યોમાં મોટાં મોટાં કારખાનાંઓમાં દારુગોળો તૈયાર થતો હતો. ઘણી યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસરો છયોક પોતાના વિદ્યાર્થીઓને અને સમાજને યુદ્ધની તૈયારીઓ કરવાને પોકાર કરી રહ્યા હતા. ઑસ્ટ્રિયા-હંગરિના મહારાજ્યની પ્રજાઓને સ્વતંત્ર થવું હતું. ચોતરફ નૌકાબળ, જમીનનું લશ્કર, વેપાર, હુન્નરઉદ્યોગ, વિજ્ઞાન, વિગેરેમાં પ્રજાઓ અને રાષ્ટ્રો વચ્ચે તીવ્ર હરીફાઈ ચાલી રહી હતી; દેશેદેશનાં વર્તમાનપત્રોમાં એ જ મત જાહેર કરવામાં આવતું હતું. જેમ દરિયામાં છૂપાઈ રહેલો વડવાનળ પ્રકટયા વગર રહેતો નથી, જેમ શાંત દેખાતો જ્વાળામુખી પર્વત ફાટી નીકળ્યા વગર રહેતો નથી, જેમ રાખમાં છૂપાઈ રહેલો અગ્નિ દાવાનળરૂપે ફેલાયા વગર રહેતો નથી, તેમ યૂરોપનાં રાજ્યોની પરસ્પર હરીફાઈનો છૂપો અગ્નિ ભયાનક દાવાનળરૂપે પ્રકટયા વગર નહી રહે, એમ બધા વિચારવંત માણસો સારી રીતે સમજતા હતા. ઘાસની ગંજીઓને સળગતાં કેટલી વાર લાગે છે ? તેને માત્ર એક તણખાની જ જરૂર હોય છે. ઇ. સ. ૧૯૧૪ના જૂનની ૨૮મી તારીખે બોઝનિયાના મુખ્ય શહેર સેરાજેવો (Serajevo) મુકામે સર્વિયાના એક માણસને હાથે ઑસ્ટ્રિયાના પાટવી કુંવર (Archduke) ફ્રાંસિસ ફર્ડિનન્ડ અને તેની સ્ત્રી એમનાં ખુન થયાં. ઑસ્ટ્રિયાએ ખુનની જવાબદારી ખુન કરનાર ઉપર નહી મૂકતાં સર્વિયાની સરકારના શિર ઉપર નાંખી. સર્વિયાને રશિયાની મદદ હતી, તો ઑસ્ટ્રિયાને જર્મનીની મદદ હતી. ઑસ્ટ્રિયાના વયોવૃદ્ધ શાહેનશાહે સર્વિયાના રાજા પાસેથી કેટલીએક સમજુતીઓ અને નવા હકો માગ્યા. સર્વિયાએ ના પાડી. ઑસ્ટ્રિયાએ સરહદ ઉપર લશ્કરો મોકલ્યાં. રશિયાએ સર્વિયાને મદદ આપવાનું વચન આપ્યું. જર્મની ઑસ્ટ્રિયાના પડખામાં રહ્યું. રશિયાને ફ્રાંસે મદદ કરી. જર્મનીએ પોતાનાં લશ્કરો બેલ્જિઅમની અંદર થઈ પેરિસ ઉપર રવાના કર્યાં. બેલ્જિઅમમાં જર્મન લશ્કરો દાખલ થાય તે

ઇંગ્લંડને કેમ પરવડે? ઇંગ્લેન્ડ સરકારે વાંધો ઊઠાવ્યો. જર્મનીએ વાંધાનો ઇનકાર કર્યો એટલે ઇંગ્લંડ લડાઈમાં ઊતર્યું, ઑગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૯૧૪. ઇટાલિ થોડા વખત પછી મિત્રરાજ્યો સાથે ભળ્યું, મે, ઇ. સ. ૧૯૧૫. તુર્કી અને બલ્ગેરિયા જર્મનીની સાથે ભળ્યાં. રુમૅનિયા, મોન્ટેનિગ્રો, ગ્રીસ, પોર્ટુગલ, અમેરિકાનાં સંસ્થાનો, સિઆમ, ચીન, જાપાન, વિગેરે મિત્રરાજ્યો સાથે ગયાં.

મહાયુદ્ધમાં નાનાં મોટાં થઈ ને કુલ ચોવીસ રાજ્યો જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા-હંગેરિ, તુર્કી અને બલ્ગેરિયા સામે લડાઈમાં ઊતર્યાં; તેમાં કુલ ૫,૯૧,૭૬,૮૦૦ સિપાઈઓ લડ્યા; ૩,૩૫,૦૦,૦૦૦ માણસો ધાવલ થયા; ૭૭,૮૧,૦૦૦ માણસો માર્યા ગયા, અને ૭૦,૮૦,૫૦૦ માણસો કેદ થયા કે ગુમ થયા.

યુગપલટો:—મહાયુદ્ધની થોડીક હડીકત તો આ ઇતિહાસમાં આવવી જોઈએ; કારણ કે તે હડીકત વાંચવાથી આપણને ઘણું શીખવાનું મળે છે. દુનિયાના ઇતિહાસમાં આવું મહાભારત યુદ્ધ કદિ થયું નથી. જૂની યુદ્ધકળા આ મહાભારત સંગ્રામમાં નાશ પામી. નવી યુદ્ધકળાનો જન્મ થયો. લડાઈનાં મેદાનો ઉપર ખોદેલી ખાઈઓમાં રહેતા સિપાઈઓ પાછળ બધાં—રાજા રાણીથી માંડી નાનામાં નાનું બાળક—લડાઈનાં સાધનો તૈયાર કરવામાં રોકાયાં: અર્થશાસ્ત્રીઓ, વિજ્ઞાનીઓ, કવિઓ, લેખકો, વર્તમાનપત્રોના અધિપતિઓ, વિદ્યાર્થીઓ, ઠુંઠાં, લંગડાં, આંધળાં, રોગી, બધાં સૌ સૌની શક્તિ પ્રમાણે લડાઈનું કામ કરતાં. તેઓ પોતાની સરકારો કહે તેમ ખાતાં, પીતાં, પહેરતાં, રહેતાં, બોલતાં, લખતાં, વાંચતાં, મુસાફરી કરતાં, કામ કરતાં. દરેક ઉંમરલાયક અને સશક્ત માણસ સિપાઈ થયો. દરેક સ્ત્રીએ અને દરેક બાળકે ઘેર રહી રાષ્ટ્રને મદદ કરી. મહાભારત સંગ્રામમાં અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, વિગેરે દરેક અભ્યાસમાં મોટું પરિવર્તન થયું. પચાસ વર્ષની સુલેહના વખતમાં જે ન થઈ શકત તે ચાર વર્ષની નજીવી મુદતમાં થઈ શક્યું. ઉપરાંત યુરોપ, એશિયા, આફ્રિકા અને અમેરિકાની તમામ વસ્તુસ્થિતિ ફરી ગઈ. જેમ કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ પછી દ્વાપરયુગ ઊતર્યો અને કળિયુગ ખેડો, તેમ આ મહાભારત સંગ્રામ પછી દુનિયાની સંસ્કૃતિએ જૂના યુગમાંથી નવા યુગમાં પ્રવેશ કર્યો.

હવે આપણે આ દાવાનળનો ટૂંકો ખ્યાલ આપીએ.

મહાયુદ્ધ: ફ્રાંસ અને બેલ્જિઅમ: ઇ. સ. ૧૮૧૪-૧૬:—
જર્મનીએ એક સાથે ૩૧,૦૦,૦૦૦ માણસો બેલ્જિઅમમાં મોકલ્યા. બેલ્જિઅમ પાસે બે લાખનું લશ્કર તૈયાર હતું. ટૂંક મુદ્દતમાં દુનિયામાં ક્યાંય નહી હોય એવા મજબુત કિલ્લાઓ એક પછી એક જર્મનીએ સર કર્યા. ઇંગ્લંડથી સર જહોન ફ્રેચ ૬૬,૦૦૦ માણસોનું નાનકડું લશ્કર લઈ પેરિસ બચાવવા ગયો. એના ઉપર જર્મનો તૂટી પડ્યા; જર્મનીની તોપોએ કેર વર્તાવ્યો; ઇંગ્લેન્ડે પૂંઠ પકડી. જર્મનો એઈર્ન (Aisne) નદી ઉપર આવી અટકી ગયા. ત્યાં બંને પક્ષ સામસામી ખાઈઓ ખોદી ચાર વર્ષ સુધી પડી રહ્યા. આ ખાઈઓ સ્વિટ્ઝર્લંડની સરહદ ઉપરથી તે ઉત્તરના દરિયાકિનારા સુધી આવી રહી હતી. બેલ્જિઅમ અને ફ્રાંસનો ઉત્તર ભાગ જર્મનીના પંજમાં આવી ગયા. રણક્ષેત્રો ઉપર જર્મનોએ નવાં નવાં અસ્ત્રો અને શસ્ત્રો વાપર્યા; તેમાં માણસોને મૃત્યુમાં નાખનારા એક વાયુ (Gases) હતો. મિત્રરાજ્યોએ આ નવાં મારક સાધનો સામે રક્ષણના ઉપાયો લીધા.

રશિઆની હાર:—પૂર્વમાં રશિઆના ઝારે પૂર્વ પ્રશિઆ ઉપર ચડાઈ કરી; જર્મન સરદાર હિન્ડનબર્ગે તે લશ્કરને કાપી નાંખ્યું. જર્મનો વૉર્સોમાં દાખલ થયા. તેમણે રશિઆના લશ્કરને તોપોના મારથી ઊડાડી દીધું. સો સો ગાઉ સુધી એક રશિઅન સિપાઈ ઊભવા પામ્યો નહી. ઝાર પાસે માણસોની અખૂટ ભરતી હતી. પણ તેની પાસે દારુગોળો નહોતો અને દારુગોળા વગર બહાદુરમાં બહાદુર સિપાઈઓ પણ થું કરી શકે ?

ગેલિપોલિ:—ઇંગ્લંડથી સર જહોન હંમિલ્ટન સવા લાખ માણસો લઈ ગેલિપોલિ (Gallipoli)ના દ્વીપકલ્પ ઉપર ઉપડ્યો. પણ તુર્કીની સરકારે જર્મન મદદથી બચાવકામો તૈયાર કરી દીધાં હતાં; તેથી હંમિલ્ટન એકદમ નિષ્ફળ ગયો અને તેને પાછું વળવું પડ્યું. આ ચડાઈમાં ઑસ્ટ્રિઆનાં અને ન્યૂઝીલંડનાં લશ્કરોએ ભાગ લીધો હતો.

સર્વિઆ:—સર્વિઆ તો મરણુતોલ થઈ ગયું. મિત્રરાજ્યોએ ગ્રીક બંદર સેલોનિકા (Salonica)નો કબ્જો કર્યો અને લાંથી દુશ્મનોને કબ્જામાં રાખ્યા.

કુત-અલ-મારા:—ઈરાનના અખાતમાંથી જનરલ ટાઉનશેન્ડે બગદાદ ઉપર ચડાઈ કરી. પણ કુટ (Kut) આગળ તુર્કોને શરણ થવું પડ્યું, ઇ. સ. ૧૯૧૬-૧૭.

ઇંગ્લંડની તૈયારી:—દરમ્યાન ઇંગ્લંડમાં લૉર્ડ કિચનર ફરજિઆત ધોરણથી લાખોનું લશ્કર તૈયાર કરતો હતો, લૉર્ડ બ્લૉન્ચ હજારો કારખાનાંઓમાં દારુગોળો તૈયાર કરાવતો હતો, કૉન્ઝર્વેટિવો લિબરલોને મંત્રીમંડળમાં દાખલ થઈ મદદ કરતા હતા. કામદારપક્ષના આગેવાનો વગર વિરોધે લડાઈના કામમાં રોકાયા. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના તમામ ભાગોમાંથી હજારો સૈનિકો મહાયુદ્ધમાં લડવા નીકળી પડ્યા.

ઈટાલિ તથા રુમૅનિઆની હાર:—પૂર્વમાં રશિઅન સરદારે ઑસ્ટ્રિઆને હરાવ્યું, તો જર્મનીએ રુમૅનિઆનાં લશ્કરોનો ધાણુ કાઢી નાંખ્યો. તેજ પ્રમાણે ઈટાલિની હાર થઈ, ઇ. સ. ૧૯૧૭.

વિમાની બળ:—આ યુદ્ધમાં વિમાનોથી દુશ્મનોને સતાવવામાં આવતા.

દરિયાઈ લડાઈ. જટ્લેંડ: મે-જૂન, ઇ. સ. ૧૯૧૬: અમેરિકા લડાઈમાં દાખલ:—બંને પક્ષનાં લશ્કરો ચોતરફ જમીન ઉપર યુદ્ધ કરતાં હતાં ત્યારે તેમના કાફલાઓ તો શાંત પડી રહ્યા હતા. મિત્રરાજ્યના કાફલાઓ વેપારનું અને કિનારાઓનું રક્ષણ કરતા હતા. ઇંગ્લંડનું નૌકાસૈન્ય ડેવર પાસે અને ઉત્તરમાં ઑર્કેનિના ટાપુ પાસે વહેંચાઈ ગયું હતું, અને ત્યાંથી જર્મન નૌકાસૈન્ય ઉપર પાકો પહેરો રાખતું હતું. બંને પક્ષો દરિયામાં સુરંગ નાંખતા અને વહાણોને ઉડાડી દેતા, પરસ્પર વેપારની જથ્થસો કબ્જો કરતા અને એક બીજાને બૂખે મારવાની કોશીશ કરતા. ઇ. સ. ૧૯૧૬ના મે માસની છેલ્લી તારીખે જર્મન કાફલો બ્રિટિશ કાફલા સામે થયો; તેમાં જર્મનો હારી ગયા. તેમની સખમશીનોનો મિત્રરાજ્યોએ

નાજ કયો જર્મનીની સખમરીનો વગર સૂચનાએ મને તે સ્ટીમરને હવે ડુપ્પાડવા મંડી-દાખલા તરીકે *Lusitania*. આવાં કૃત્યોથી અમેરિકા ધણું ચીડાયું અને પ્રેસિડન્ટ વિલ્સનની આગેવાની નીચે લડાઈમાં દાખલ થયું, ઇ. સ. ૧૯૧૭.

રશિઆમાં રાજપલટો : ઇ. સ. ૧૯૧૭:—જર્મનીએ રશિઆને જબરદસ્ત ફટકાઓ માર્યા હતા. રશિઆમાં ભૂખમરો વધવા લાગ્યો. ઝારના અમલની પોલ ખુદશી થઈ ગઈ. લોકોએ બળવો કર્યો. સિપાઈઓ લોકોના થયા. મધ્યમ વર્ગના પ્રતિનિધિઓ સત્તા ઉપર આવ્યા. ઝાર પદબ્રષ્ટ થયો. લેનિન અને ટ્રોસ્કીની આગેવાની નીચે રાજ્યસત્તાવાદી (Socialists)ઓએ બીજો બળવો કર્યો; ઝારને અને તેના કુટુંબને મારી નાંખવામાં આવ્યાં; સોવિએટ (Soviet)નો અમલ શરુ થયો, માર્ચ-નવેમ્બર, ૧૯૧૭. તેમણે ઇ. સ. ૧૯૧૮ના માર્ચમાં જર્મની સાથે સુલેહ કરી.

જર્મનીમાં રાજપલટો:—જર્મનીના લોકો લડાઈથી કંટાળી ગયા; કાઈઝરની પોલ જાહેર થઈ ગઈ. તેમને રશિઆનો ચેપ લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૯૧૮ના નવેમ્બરમાં લોકોએ બળવો કર્યો; કાઈઝરનું કુટુંબ પદબ્રષ્ટ થયું; નાના મોટા રાજાઓ રાજ્યો છોડી ગયા; દેશમાં એક રાજ્ય (Republic) સ્થાપવામાં આવ્યું; નવા રાજ્યે મિત્રરાજ્યોની સાથે સુલેહ કરી.

જર્મન સંસ્થાનો:—મિત્રરાજ્યોએ જર્મનીનાં તમામ સંસ્થાનો એક પછી એક તામે કર્યાં હતાં. જેમકે, ટોગોલેન્ડ, કામેરુન, પશ્ચિમ ને પૂર્વ આફ્રિકા, સામોઆ, બિસ્માર્ક આર્કિપેલેગો, સિંગાપુર, વિગેરે.

મિત્રરાજ્યોની ફત્તેહ : નવેમ્બર, ઇ. સ. ૧૯૧૮:—ઇ. સ. ૧૯૧૮ના માર્ચ, એપ્રિલ અને મે મહીનાઓમાં જર્મન સરદાર લુડેન્ડોર્ફ ત્રણ વાર ઇંગ્લેન્ડને કંફે તરફ. આર્મીન્સ તરફ અને પેરિસ તરફ ભગાડી મૂક્યા અને જે જર્મીન ઇંગ્લેન્ડને લેતાં ત્રણ વર્ષ લાગ્યાં હતાં તે જર્મીન તેમને ત્રણ દિવસમાં છોડી દેવી પડી. પણ ઉપર કહ્યું તેમ ખુદ જર્મનીમાં હારનો ગર્ભ પાકી ગયો હતો. પ્રેસિડન્ટ વિલ્સને અમેરિકાથી દસ લાખ માણસો મોકલ્યાં. તુરત માઇસોના માઇસોની આખી હાર ઉપર જર્મનોને શકવામાં આવ્યા. ત્રણ માસમાં તો તેઓ મિત્રરાજ્યોનો બધો પ્રદેશ છોડી ચાલ્યા ગયા.

મિત્રરાજ્યોએ બલ્ગેરિયા ઉપર ચઢાઈ કરી. બલ્ગેરિયાનો હારી ગયા. તુર્કી શરણ થયું. ઑસ્ટ્રિયાનો શાહેનશાહ ફ્રાંસિસ ઇ. સ. ૧૯૧૬માં મરી ગયો; તેની જુદી જુદી પ્રજાઓ સ્વતંત્ર થઈ ગઈ; તેનું લશ્કર હારી ગયું; આવી રીતે મિત્રરાજ્યોની ચોમેર ફત્તેહ થઈ.*

રાજપલટો. રાજ્યપલટો. પ્રજાપલટો : નવી દુનિયા:—
વર્સાઇલ મુકામે સુલેહ થઈ, ઑક્ટોબર, ઇ. સ. ૧૯૧૯. પ્રેસિડન્ટ વિલ્સન આ સમાધાનીમાં મુખ્ય હતો. કાઈઝર દેશપાર થયો; તેના ખીજા સહકારી રાજાઓ દેશપાર થયા; ફ્રાંસને આલ્સાસ અને લોરેનના પ્રાંતો પાછા મળ્યા; જર્મનીના કાફલાને ડુઆડી દેવામાં આવ્યો; તેનાં લશ્કરોને ઘટાડી નાંખવામાં આવ્યાં; પોલંડ, ઝેકોસ્લાવેકિયા, યુગોસ્લાવિયા, હંગરિ અને ઑસ્ટ્રિયાનાં નવાં રાજ્યો ઊભાં કરવામાં આવ્યાં; ઇટાલિને ટ્રીસ્ટનો પ્રાંત મળ્યો; ઑસ્ટ્રિયા-હંગરિનું સામ્રાજ્ય વીંખાઈ ગયું; ડેન્માર્કને શ્વેશ્વિગ મળ્યું; જર્મનીનાં સંસ્થાનો લઈ લેવામાં આવ્યાં; કિયાકિ-ચાકિ (Kiaochow) જાપાનને, પોલિન્ડિયા ટાપુઓ ઑસ્ટ્રેલિયાને અને પૂર્વ-પશ્ચિમ આફ્રિકા હક્ષિણ આફ્રિકાને મળ્યાં; હુબર્ગરિયાને ટ્રાન્સિલ્વેનિયા મળ્યું; ગ્રીસને એશિયા માઇનરમાં થેડીક જમીન મળી; ફ્રાંસે સિરિયા લીધું; ઈંગ્લેંડે પેલેસ્ટાઇન અને મેસોપોટેમિયા-ઇરાક-લીધાં; જર્મનીએ મોટો દંડ ભરવાનું હતું. નાનાંમોટાં રાજ્યોનું એક આંતર રાષ્ટ્રીય રાજ્યમંડળ (League of Nations) થયું. તેમાં પ્રેસિડન્ટ વિલ્સન ખાસ મુખી હતો. Mandatory States-ની નવી યોજના તૈયાર થઈ. દુશ્મનો પાસેથી જે જે દેશોને મિત્રરાજ્યોએ લીધા તે માટે તેમણે પોતાની બાંહેધરી આ લીગને આપી.

રશિયાની સલ્તનતના કટકા થઈ ગયા. ખિસેરેખિયા રુમાનિયાએ લીધું; કિન્સેંડ, લેટ્વિયા, લિથોનિયા, ઇરિટ્રિયા અને યૂક્રેઇનનાં નોખાં રાજ્યો થયાં. રશિયાની સરકારે ઇરાન, ચીન અને અફઘાનીસ્તાન ઉપરના જૂના હકો જતા કર્યા; બોખારા, આર્મિનિયા વિગેરે પ્રદેશોમાં પ્રજા-રાજ્યો ઊભાં થયાં. ચીનમાં જૂની શાહેનશાહત નાશ પામી. તુર્કીએ ઇસ્તંબૂલથી અંગોરા રાજધાની કરી, સુલતાનને કાઢી મૂક્યો અને પ્રજા-રાજ્ય સ્થાપ્યું; મુસ્તફા કમાલ આ નવા રાજ્યનો મુખી થયો.

* ' Above men there is a moral law and above warfare peace.' General Foch.

આયર્લેન્ડ : આફ્રિકા :— ઇ. સ. ૧૯૧૬માં આયર્લેન્ડે ઇંગ્લેન્ડ સામે બળવો કર્યો. લડાઈ પછી આયર્લેન્ડને “સ્વરાજ્ય” આપવામાં આવ્યું. પણ અલ્સ્ટરને તેનાથી છૂટું રાખવામાં આવ્યું. તેને જુદી પાર્લમેન્ટ આપવામાં આવી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ ૬ વેટ વિગેરેએ બંડ ગઠાવ્યું હતું.

મંત્રીમંડળો : ઇ. સ. ૧૯૧૮-૩૬ :— લડાઈ પૂરી થયા પછી ઇંગ્લેન્ડમાં નવી વરણી થઈ; લૉર્ડ્સ બ્યોર્નના પક્ષકારો (Coalitionists) બહુમતીએ પાર્લમેન્ટમાં આવ્યા. તેથી તે મુખ્ય પ્રધાન તરીકે ચાલુ રહ્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૯૧૮માં મતદારોની સંખ્યામાં વધારો કર્યો. લૉર્ડ્સ બ્યોર્ન ઇ. સ. ૧૯૨૨ના ઑક્ટોબરમાં રાજીનામું આપ્યું. કૉન્ઝર્વેટિવોની બહુમતી હતી. તેથી તેમનો મુખી બોનર લૉ (Bonar Law) અને તેના મરણ પછી બૉલ્ડવિન (Stanly Baldwin) મુખ્ય પ્રધાન થયો. આ પ્રધાનમંડળે ઇ. સ. ૧૯૨૪માં જગતના વિષય ઉપર રાજીનામું આપ્યું. લિબરલો, કૉન્ઝર્વેટિવો, કામદારપક્ષ, એ ત્રણેયમાં એકે પક્ષ બહુમતીએ પાર્લમેન્ટમાં દાખલ થઈ શક્યો નહી. તેથી કામદારપક્ષનો આગેવાન રામ્સે મેકડોનલ્ડ (Ramsay Macdonald) મુખ્ય મંત્રી થયો, જનન્યુઆરિ, ઇ. સ. ૧૯૨૪. તેમને લિબરલોની મદદ હતી એટલે તેઓ રાજ્યતંત્ર ચલાવી શક્યા. પણ રશિયા સાથેના વર્તનમાં તેમના હરીફોએ દેશમાં ખોટી ધાંધલ મચાવી. તેથી દસ મહીનામાં તે મેકડોનલ્ડે રાજીનામું આપ્યું ને બૉલ્ડવિન વળી મુખ્ય પ્રધાન થયો, ઇ. સ. ૧૯૨૫. ઇ. સ. ૧૯૨૬ના જૂન માસમાં ઇંગ્લેન્ડમાં ફરી વરણી (Election) થઈ. તેમાં કામદારવર્ગની બહુમતી થઈ. તેથી રાજ્યએ તેમના આગેવાન રામ્સે મેકડોનલ્ડ (Ramsay Macdonald) ને પ્રધાનપદ આપ્યું. પણ આ સમાજસત્તાવાદી પક્ષને એકદમ સત્તા ઉપરથી નીકળી જવું પડ્યું. નવી વરણી થઈ. તેમાં ત્રણ પક્ષોમાં કોઈ પણ એક પક્ષ બહુ જોરમાં નહોતો. તેથી લિબરલ, કૉન્ઝર્વેટિવ અને લેબર અથવા સોશ્યાલિસ્ટ, એમનું એકત્રિત પ્રધાનમંડળ ગઠવું કરવામાં આવ્યું અને મેકડોનલ્ડ મુખ્ય પ્રધાન થયો. ઇ. સ. ૧૯૩૫માં નવી વરણી થઈ. તેમાં લેબર પક્ષનું જોર વધારે થયું. પણ મેકડોનલ્ડ હારી જતાં મુખ્ય મંત્રી તરીકે બૉલ્ડવિન થયો. તેમના કારભારોને વિગતવાર તપાસવાની અહીં જરૂર નથી.

બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર

રાજ્યવહિવટની સામાન્ય સંસ્થાઓ:—દરેક સુવ્યવસ્થિત અને પ્રગતિશીલ રાજ્યમાં ત્રણ પ્રકારની સંસ્થાઓ જેવામાં આવશે: (૧) કાયદાઓ કરતી સંસ્થાઓ, જેને ઓપણે લોકસભાઓ (Legislatures) કહીશું; (૨) કાયદાઓને લાગુ કરતી સંસ્થાઓ, જેને આપણે અદાલતો, ન્યાયમંદિરો, કે કોર્ટો (Courts) કહીશું; અને (૩) Executive કાયદાઓનો, ધારાધારણોનો, અને નિયમોનો વહિવટ કરતી સંસ્થાઓ, જેને આપણે વહિવટી સંસ્થાઓ કહીશું.

બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર:—રાજ્યતંત્રના પાયા હમેશાં ઊંડા હોય છે. કાયદાઓ, સનંદો, નિયમો, રાજપ્રજા વચ્ચે અથવા પ્રજાનાં જુદાં જુદાં અંગો વચ્ચેના કરારો, વિગેરે રાજ્યતંત્રના મુખ્ય પાયાઓ કહી શકાય. આ પાયાઓ ઉપર બધી ધર્મારતનું ચણતર કરેલું હોય છે. કોઈ પણ રાજ્યતંત્ર એકદમ ઉત્પન્ન કરી શકાતું નથી. રાજ્યતંત્રના વિકાસ માટે વર્ષોનાં વર્ષો જોઈએ છીએ; માત્ર કાયદાઓ અને નિયમો પ્રમાણે રાજ્યનો વહિવટ ચાલતો નથી. અમલદારો કાયદાઓનો અને નિયમોનો પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે અમલ કરે છે. તેથી રાજ્યતંત્રનો વિકાસ અમલદારોની આપખુશી ઉપર આધાર રાખે છે. એક વખતના અમલદારની આપખુશી ત્યાર પછીના અમલદારને દૃષ્ટાંતરૂપે કામ લાગે છે. અમલદારોના અને રાજ્યતંત્રનાં બીજાં અંગોના અનુભવો રૂઢિરૂપે રાજ્યતંત્રમાં દાખલ થઈ જાય છે. ઘણી વાર આ રૂઢિઓ, દૃષ્ટાંતો, અને અનુભવો કાયદાઓ અને નિયમો કરતાં વધારે માન્ય ગણાય છે. રાષ્ટ્રનો વહિવટ આવા અણુજાખ્યા અનુભવો ઉપર વર્ષો સુધી ચાલે છે.

બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર આવા અણુજાખ્યા (unwritten) અનુભવો ઉપર ધણે ભાગે ચાલે છે. જેમકે (૧) રાજ્યતંત્ર પ્રજાને જવાબદાર હોવું જોઈએ એ સિદ્ધાંતને ઈંગ્લેંડનો કોઈ માનવી હવે તુચ્છકારતો નથી; પણ એ સિદ્ધાંતને પાર્લમેન્ટે કોઈ કાયદારૂપે પસાર કર્યો નથી; (૨) રાજ્યતંત્ર પ્રધાનમંડળ

મારફત ચાલવું જોઈએ, અને પ્રધાનમંડળના માણસો હાઉસ ઓફ ક્રોન-સમાં બહુમતી ધરાવતા પક્ષના માણસો હોવા જોઈએ, પ્રધાનમંડળનો મુખ્ય પુરુષ મુખ્ય પ્રધાન તરીકે ગણાવો જોઈએ, એ સૂત્રો પાર્લમેન્ટે કોઈ કાયદામાં જણાવ્યાં નથી; છતાં અત્યારે એ સૂત્રો કાયદા કરતાં વધારે માન્ય ગણાય છે. અહીં તો અમુક દાખલાઓ આપવામાં આવ્યા છે. પણ આખા બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રમાં અનુભવને વધારે માન અપાય છે. તેથી એમ કહેવાય છે કે બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર કોઈ કાળે અમુક તારીખે ઉત્પન્ન થયું નથી; પણ તેનો કાળક્રમે વિકાસ થયો છે; બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર લિખિત નથી; તે રાજ્યતંત્ર અલિખિત છે, તેમાં જ તેના વિકાસની ખરી ચાવી રહેલી છે. બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર પ્રજામતને અનુસરતું રાજ્યતંત્ર છે. આ બાબત નીચે વધારે સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

તાજ: (Crown):—ઈંગ્લેંડના રાજ્યતંત્રની મુખ્ય સંસ્થા તાજ છે. તાજ આખા સામ્રાજ્યમાં સાર્વભૌમ સત્તા ધરાવે છે. સામ્રાજ્યની બધી પ્રજાઓ તાજની-ઈંગ્લેંડના રાજની-પ્રજાઓ ગણાય છે. તાજની સત્તા સાર્વભૌમ સંસ્થાના જેટલી છે. તાજની સંમતિ વગર કોઈ કાયદો થઈ શકે નહીં. તાજને નામે સામ્રાજ્ય લડાઈ જાહેર કરી શકે અથવા કોલકરારો કરી શકે; અદાલતોમાં ન્યાય તાજને નામે અપાય છે; બધા રાજ્યતંત્રની સર્વોપરિ સત્તા તાજ પાસે રહે છે; સિક્કાઓ તાજને નામે પડે છે; ગુનેગારોને સજાની માફી માત્ર તાજ આપી શકે છે; લાયક લોકોને માનવ્યાંદ આપવાની સત્તા તાજને છે; પાર્લમેન્ટને બોલાવવાની અને તેને બરખાસ્ત કરવાની સત્તા તાજની છે. ટૂંકામાં, તાજ (એટલે રાજ કે રાણી) ઈંગ્લેંડમાં કુલ સત્તા ધરાવે છે.

આ બધી સત્તા અત્યારે તાજ પોતે બજાવી શકતું નથી; એ સત્તા તાજના પ્રધાનો અત્યારે બોગવે છે. આખા દેશનું અને સામ્રાજ્યનું રાજ્યતંત્ર રાજને નામે રાજના પ્રધાનો ચલાવે છે; છતાં રાજ તદ્દન નિરર્થક સત્તાધારી નથી. દેશના અને સામ્રાજ્યના આંતર કારબારમાં રાજ સારી સત્તા ધરાવે છે અને વહિવટની ધણી નાનીસૂની બાબતોમાં રાજ દરમ્યાન થાય છે. પ્રથમ તો રાજ મુખ્ય પ્રધાનની પસંદગી કરવામાં

સત્તા વાપરી શકે છે. બીજું, પ્રધાનો ગમે તેટલા ફરે છે. પણ રાજ તો એકનો એક રહે છે. તેથી રાજનો અનુભવ પ્રધાનો કરતાં વધારે હોય છે. તે કારણથી રાજ કારભારની બાબતો વિષે પ્રધાનોને યોગ્ય સલાહ આપી શકે છે. પરદેશ સાથેના વ્યવહારમાં રાજ પ્રધાનોને ખાસ સલાહ આપી શકે છે; કારણ કે બીજા દેશોના રાજ્યો સાથે ઈંગ્લંડનો રાજ સમાન ભાવે પત્રવ્યવહાર કરી શકે છે અને તેમની સાથે તેનો સંબંધ વધારે પાકો હોય છે. છતાં રાજને હમેશાં પ્રધાનોને, પાર્લમેન્ટને અને પ્રજામતને વશ રહેવું પડે છે. આમાં ખરી રીતે તો રાજને સારું છે; કારણ કે રાજ્યકારભારનો જશ-અપજશ પ્રધાનોને શિરે રહે છે; રાજની સત્તા ઓછી થઈ છે તો તે સાથે જ રાજની જવાબદારી અને રાજની ચિંતાઓ પણ ઘણી ઓછી થઈ ગઈ છે. ઈંગ્લંડના રાજ્યતંત્રના પારિ-ભાષિકમાં એક સર્વમાન્ય વાક્ય હવે ધર કરી ગયું છે—The King can do no wrong—રાજ કોઈ ખોટું કામ કરી શકે નહીં; એટલે રાજ રાજ્યકીય ખોટું નથી કરતો; દેશનાં રાજ્યકીય અનિષ્ટો માટે રાજને જવાબદાર ગણવામાં આવતો નથી. પણ તેથી રાજ કાયદાની ઉપરવટ થઈને કોઈ ખોટું કામ કરી શકે નહીં. રાજ કોઈ ગુનો કરે તો તેની જવાબદારી પ્રજાજનના જેટલીજ રહે છે.

King in Council:—પહેલાં ઈંગ્લંડના રાજ પાસે એક મોટું મંત્રીમંડળ રહેતું; આ મંત્રીમંડળની તમામ સત્તાઓ પાર્લમેન્ટના પ્રધાનમંડળ (Cabinet) પાસે ચાલી ગઈ છે; છતાં આ જૂના મંત્રીમંડળ પાસે હજુ કેટલીક નામની સત્તા રહી ગઈ છે. તે સત્તા અત્યારે રાજને નામે પ્રધાનમંડળ વાપરે છે. બધાં જાહેરનામાંઓ અને હુકમો આ કાઉન્સિલ મારફત કાઢવામાં આવે છે. બ્યારે બ્યારે રાજ નવી પાર્લમેન્ટને બોલાવે છે ત્યારે હમેશાં તે હુકમ આ કાઉન્સિલ મારફત કરવામાં આવે છે. નવો રાજ ગાદીએ આવે છે ત્યારે સારું રાજ્ય કરવાના સોગન તે આ કાઉન્સિલમાં લે છે. પ્રધાનો, બિશપો, શેરિફો, વિગેરે મોટા મોટા અમલદારો પોતાની નીમણૂકો થયા પછી રાજને વફાદાર રહી નોકરી કરવાનું વચન આ કાઉન્સિલમાં લે છે. પાર્લમેન્ટ પોતે આ કાઉન્સિલને નિયમો કરવાની,

સ્થાનિક મંડળોના ઉપર હુકમો મોકલવાની, પરવાનાઓ આપવાની, તપાસણી કરવાની, પરચુરણ સત્તાઓ આપે છે. કેટલાંક વહિવટી કામો કરતી વખતે કાઉન્સિલના મુખ્ય અમલદાર-ક્લાર્ક (Clerk) ની સહી લેવી પડે છે.

આવી રીતે આ કાઉન્સિલ કેટલુંક અગત્યનું કામ કરે છે.

પ્રધાનમંડળ (Cabinet):—ઉપર કહ્યું તેમ ઇંગ્લંડનો રાજ્ય પહેલાં રાજ્યકારભારમાં પ્રધાનમંડળની સલાહ પૂછતો. આ મંડળ “Curing Regis” કહેવાતું. એ કાઉન્સિલ સ્ટુઅર્ટ રાજ્યોના વખત સુધી ટકી. સ્ટુઅર્ટ વંશના રાજ્યોને એ સમાના સમાસદોની મોટી સંખ્યાથી કંટાળો આવતાં તેમણે એમની બધાની સલાહ પૂછવી બંધ કરી. પણ તેઓ તેમાંથી થોડાએક અનુભવી અને વિશ્વાસુ માણસોને માત્ર બોલાવતા. બીજા ચાર્લ્સના વખતમાં પ્રીવિ કાઉન્સિલને પ્રધાનમંડળ તરીકે ગણવાનો ચાલ બંધ થયો અને પ્રધાનો પોતાના કારભાર માટે પ્રજાને કે પાર્લિમેન્ટને જવાબદાર નહોતા. ઇ. સ. ૧૬૮૮માં જોઈમ્સ પદ્મવ્રત થયો અને વિલિયમ તથા મેઝરિ રાજરાણી થયાં, ત્યારથી કારભારી મંડળ પાર્લિમેન્ટને જવાબદાર રહેવું જોઈએ એમ ઈંગ્રેજ મુસદ્દીઓ માનવા લાગ્યા; વૉલ્પોલ, મોટો પિટ, નાનો પિટ, વિગેરે પ્રજામતને વશ રહી દેશનો કારભાર કરવા લાગ્યા. પહેલો બ્લેન્ફોર્ડ ઈંગ્રેજ ભાષા સમજી શકતો નહી. તેથી તેણે કારભારી મંડળના પ્રમુખસ્થાને બેસવાનું બંધ કર્યું. તેના પછીના રાજ્યોએ આ રૂઢિ ચાલુ રાખી. પરિણામે કારભારી મંડળની બેઠકોમાં રાજની પ્રત્યક્ષ હાજરી બંધ થઈ. કારભારનું બધું નાનું મોટું કામકાજ પ્રધાનો પોતે ઉપાડવા મંજૂ. આ વખત દરમ્યાન દેશમાં બે મોટા રાજ્યકીય પક્ષો—વિડગ અને ટોરિ ઊભા થયા. કાળક્રમે આમાંથી જવાબદાર રાજ્યતંત્ર વિકાસ પામ્યું. એ જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો આત્મા કૅબિનેટ (Cabinet) છે.

રાજ્યકીય પક્ષોનો કારભાર: જવાબદાર રાજ્યતંત્ર: (Responsible Government. Government by party):—કૅબિનેટ અથવા પ્રધાનમંડળનો વિચાર આપણે કરીએ તે અગાઉ જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો ખરો અર્થ સમજવાની ખાસ જરૂર છે. જવાબદાર રાજ્યતંત્ર એટલે પ્રધાનમંડળ લોકમતને અનુસરીને કારભાર કરે

તેવું રાજ્યતંત્ર. પ્રધાનમંડળ લોકમતને એ રીતે અનુસરી શકે, અથવા તો સમાજ પ્રધાનમંડળ ઉપર એ રીતે અંકુશ રાખી શકે-પ્રધાનોની રાજ્યનીતિ અને લોકમત એ બંને વચ્ચે જ્યારે ભેદ માલમ પડે ત્યારે પ્રધાનો પોતાની નોકરીઓનું રાજીનામું આપી દે, અને રાજ્ય બીજા પ્રધાનોને નીમે છે. પ્રધાનોને રાજીનામું આપી દેવાની ફરજ લોકોની વતી પાર્લિમેન્ટમાં અથવા વધારે સ્પષ્ટ કરીએ તો હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં બેસતા લોકોના પ્રતિનિધિઓ પાડી શકે, અથવા લોકો કે પ્રજા સીધી રીતે પ્રધાનોને રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડી શકે. ઇંગ્લંડમાં બંને રીતે જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો અમલ કરાવી શકાય છે. જો પ્રજા સીધી રીતે પ્રધાનોને રાજીનામું આપવાની અથવા પોતાના વિચાર પ્રમાણે કારભાર કરવાની ફરજ હમેશાં પાડે તો કારભાર ઘણો બગડી જાય, તેથી પ્રજા સીધી જવાબદારી પ્રધાનો પાસેથી વારંવાર માગતી નથી. એ જવાબદારી પ્રજા હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં બેસતા પોતાના પ્રતિનિધિઓ મારફત પ્રધાનો પાસેથી હરહંમેશ માગે છે અને તે પ્રતિનિધિઓ પ્રજામતને હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં બેસીને રજુ કરતા બંધાયા છે.

કૅબિનેટનો કારભાર:—કૅબિનેટ અથવા પ્રધાનમંડળ મારફત ચાલતો ઇંગ્લંડનો કારભાર જુદા જ પ્રકારનો છે. ઇંગ્લંડમાં અત્યારે ખાસ ત્રણ રાજ્યકીય પક્ષો છે-લિબરલ, કૉન્ઝર્વેટિવ, અને લેબર. કૅબિનેટના પ્રધાનો હમેશાં, વિના અપવાદે, અને દરેક બાબતમાં, એક જ પક્ષના હોવા જોઈએ. કારભારની વિગતો પરત્વે તેમના વચ્ચે મતભેદ હોઈ શકે; પણ કારભારનાં મૂળ સૂત્રો ઉપર તો તેઓ બધા એકમત રહેવા જોઈએ. કારભાર ઉપર આવતાં અગાઉ આ લોકો પોતાના વિચારો પ્રજા સમક્ષ મૂકે છે. તેઓ પ્રજાને વચન આપે છે કે જો અમે બહુમતીએ હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં ચુંટાઈને જઈ શું તો અમે જાહેર કરેલા અમારા પક્ષના કાર્યક્રમ પ્રમાણે અમે દેશનો કારભાર ચલાવીશું. પ્રજાને જો આ કાર્યક્રમ ગમે તો બહુમતીએ એ પક્ષને પ્રજા હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં મોકલે. જે પક્ષ બહુમતીએ હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં જાય તે પક્ષના આગેવાનો કારભારની તમામ જવાબદારી રાજ્ય પાસેથી સંભાળી લે છે. જ્યાં સુધી તેઓ કારભાર ઉપર રહે છે,

ન્યાં સુધી હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં તેમની બહુમતી રહે છે, અને પ્રજામત તેમને અનુકૂળ હોય છે, ત્યાં સુધી તેઓ કારભારની તમામ જવાબદારી પોતાને શિરે રાખે છે, પોતાના પક્ષના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે પોતે અગ્રાઉ પ્રજા સમક્ષ મૂકેલા કાર્યક્રમ પ્રમાણે કાયદાઓ કરે છે, પરદેશો સાથે વ્યવહાર રાખે છે, અને બીજાં ખાતાં સંભાળે છે. બધા પ્રધાનો એક સાથે કારભાર ઉપર આવે છે, અને તેઓ એક સાથે કારભાર ઉપરથી ખસી જાય છે. દરેક પ્રધાન પોતાના બીજા સાથીઓ સાથે સહકાર કરવા બંધાયેલો હોય છે. દરેકની જવાબદારી બે જાતની હોય છે, વ્યક્તિગત (Several કે Individual) અને સમસ્તમંડળગત (Collective). કોઈ પ્રધાન પોતાના પક્ષના સિદ્ધાંતોને છોડી દે, પોતાના સાથીઓને સહકાર આપે નહીં, એણે કાંઈ અને વર્તે કાંઈ, પોતાની સંમતિ વગર અથવા તેની વિરુદ્ધ કોઈ નવો કાર્યક્રમ ગોઠવે, પોતાના ખાતા વિષે હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં નિંદાત્મક ઠરાવ પસાર થયો હોય, તો તેને એકદમ પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી દેવું પડે છે. પ્રધાનમંડળના બધા સભાસદો કોઈ આગેવાનને તાબે રહેવા બંધાયેલા હોય છે. તેઓ પોતે રાજ સાથે પ્રધાનમંડળની વતી કાંઈ વાટાઘાટ કરી શકે નહીં; તમામ વાટાઘાટો માત્ર પ્રમુખ કે મુખ્ય પ્રધાનમંડળની મારફત જ થવી જોઈએ.

કૅબિનેટમાં ૨૦-૨૨ કારભારીઓ બેસે છે, પણ તેનું ખરું કામકાજ તો ચાર પાંચ મુખીઓના હાથમાં હોય છે. પહેલાં તો કૅબિનેટના કામકાજની કશી નોંધ રાખવામાં આવતી નહીં. પણ ગયા મહાયુદ્ધ વખતે લૉર્ડ ન્યોર્થ અને પક્ષના પ્રધાનમંડળ (Coalition Ministry) નો મુખ્ય પ્રધાન હતો, ત્યારથી કૅબિનેટના કામકાજની નોંધ રાખવાનો રિવાજ શરુ થયો અને કૅબિનેટ માટે એક જુદી ઑફિસ ખોલવામાં આવી. એ રિવાજ હજુ ચાલુ છે. પ્રથમ કૅબિનેટમાં ચત્તાં કામકાજનો કોઈ હેવાલ રાખવામાં આવતો નહીં. તે સંબંધી જે હકીકતો આપણે જાણવી હોય તે બ્રિટિશ મુસદ્દીઓનાં જીવનચરિત્રો, તેમનાં પ્રસિદ્ધ થએલાં પત્રો, વિગેરે ઉપરથી આપણે જાણી શકતા; બીજી કોઈ રીતે નહીં. પણ હવે તે માટે સેક્રેટરિઅટ અથવા ઑફિસ રાખવામાં આવી છે.

મુખ્ય પ્રધાન :—કૃષિનેટ અથવા પ્રધાનમંડળનો મુખી મુખ્ય પ્રધાન (Prime Minister) કહેવાય છે. આ હોદ્દો પ્રથમ બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રમાં નહોતો. પણ ઇ. સ. ૧૯૦૫ની સાલથી તે હોદ્દો ધોરણસર થયો છે. તે અગાઉ લોકો અને પાર્લમેન્ટ પ્રધાનમંડળના આગેવાનને મુખ્ય પ્રધાન કહેતા. પણ રાજ્યતંત્રની પરિભાષામાં એ નામ દાખલ થયું નહોતું. મુખ્ય પ્રધાન ઈંગ્લંડનો ખરો કારભારી કહી શકાય. રાજની તમામ સત્તા તે પોતે વાપરે છે. કારભારની દરેક બાબત વિષે રાજ તેની સલાહ મુજબ વર્તે છે. બ્રિટિશ સંસ્થાનતના મોટા મોટા હોદ્દાઓને તે ભરે છે. કારભારી મંડળમાં કોને દાખલ કરવો, કોને દાખલ ન કરવો, તે તેની મુનસફીની વાત છે. હાઉસ ઓફ કૉમન્સની આગેવાની (Leadership) તેના હાથમાં હોય છે. તે સરકારી કામકાજની બધી માહિતી પાર્લમેન્ટને આપે છે. તે રાજને કારભારી મંડળના કામકાજની અને તેના અભિપ્રાયોની જાણ આપી શકે છે. તે રાજને જવાબદાર હોય છે, અને તે પાર્લમેન્ટને તથા પ્રજાને પણ જવાબદાર હોય છે. મુખ્ય પ્રધાનની પસંદગી કરવાનો અધિકાર રાજનો ગણાય છે. પણ પસંદગી કરતી વખતે રાજએ શક્તિ, આગેવાની, પ્રજાનો વિશ્વાસ, કારભાર જેના હાથમાં હોય તે પક્ષના માણસોનું વલણ, એ બધું જોવું પડે છે. હવે બનતાં સુધી મુખ્ય પ્રધાન હાઉસ ઓફ કૉમન્સનો હોવો જોઈએ. આ કારણથી ઈંગ્લંડના બલા બલા મુસદ્દાઓ નિવૃત્ત થતાં સુધી હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સમાં જતા નથી. મુખ્ય પ્રધાન જ્યાં સુધી પ્રજાનો અને હાઉસ ઓફ કૉમન્સનો વિશ્વાસ ભોગવતો હોય ત્યાં સુધી તેની સત્તા રાજથી પણ વધારે હોય છે. તે ગમે તેવાં અનુભવી અને પાકી વયનાં રાજરાણીને પણ દબાવી શકે છે. ઍક્સ્ટ્રાન રાણી વિક્ટોરિઆને ખૂબ દબાવતો. પણ એક વાર પ્રજાને કે હાઉસ ઓફ કૉમન્સને તેના ઉપરથી વિશ્વાસ ભીડી ગયો એટલે મુખ્ય પ્રધાન પાર્લમેન્ટના ગમે તે સાધારણ સભાસદ જેવો થઈ જાય છે. અત્યારે લૉર્ડ્સ જ્યાંજની આવી સ્થિતિ છે ! મુખ્ય પ્રધાન જે કારભારની બાબત ફેરવી નાખે, તો કારભારી મંડળમાંથી તેને ખસી જવું પડે છે અથવા રાજનામું આપી દેવું પડે છે. મુખ્ય પ્રધાન અને બીજા કારભારીઓ બીજા બાબતો પરત્વે સરખા હોય છે. કારભારી મંડળનું પ્રમુખસ્થાન તેની પાસે રહે છે.

તેથી તેટલા પુરતી તેની સત્તા વિશેષ છે એમ કહી શકાય. આવી રીતે મુખ્ય પ્રધાન રાજનો ધુરંધર સલાહકાર અને પ્રથમ અમલદાર છે, કારભારી મંડળનો પ્રમુખ છે, દેશના એક રાજ્યકીય પક્ષનો આગેવાન છે, અને હાઉસ ઓફ કૉમન્સની કે હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્ઝની આગેવાની ધરાવે છે; તેની પાસે કોઈ એક ખાતું પણ રહે છે. તેને રહેવા માટે સરકારી મકાન મળે છે. મુખ્ય પ્રધાનનું માન કાંઈ જોડું તેવું નથી. તેની ખુરસી રાજ, રાણી, પાટવીકુંવર, રાજકુટુંબનાં માણસો, અને ચોક્કસ આર્યબિશપ પછી હોય છે. તે પગાર લેતો નથી. પણ સાધારણ રીતે તે First Lord of the Treasury નો હોદ્દો લે છે અને તે હોદ્દાનો પગાર તેને મળે છે. જો તે એ હોદ્દો ન લે તો બીજું કોઈ ખાતું સંભાળે છે અને તે ખાતાના મુખ્ય અધિકારીને મળતો પગાર તેને મળે છે.

પાર્લમેંટ હાઉસ

પાર્લમેંટના બે વિભાગો છે : હાઉસ ઓફ કૉમન્સ અને હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્ઝ.

ઉપર તાજ, તેની કાઉન્સિલ, કારભારી મંડળ, અને મુખ્ય પ્રધાન, એટલાં બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રનાં અંગો આપણે જોઈ ગયા. હવે આપણે પાર્લિમેંટ જોઈએ.

પાર્લિમેંટ:—રાજ્ય અને પાર્લિમેંટ દેશમાં સાર્વભૌમ સત્તા ધરાવે છે. તેઓ એક મત થતાં ગમે તે કાયદો રદ કરી શકે છે અને ગમે તે કાયદો પસાર કરી શકે છે. ઈંગ્લંડના કારભારનું તમામ કામકાજ પાર્લિમેંટને તાબે રહે છે. કોઈ પણ કાયદો પાર્લિમેંટની સંમતિ વગર પસાર થઈ શકે નહીં. રાજ્યએ પણ પાર્લિમેંટના કાયદાઓ પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. પાર્લિમેંટનાં મુખ્ય કર્તવ્યો નીચે આપ્યાં છે.

પાર્લિમેંટનાં કર્તવ્યો:—પાર્લિમેંટ દેશના કારભાર ઉપર વિચાર (Deliberation) કરી શકે છે, તે વિષે ઠરાવો (Resolutions) પસાર કરી શકે છે, પ્રધાનોને નિન્દા (Censure) શકે છે, રાજ્યની સંમતિથી કાયદાઓ કરે છે, કારભારી મંડળને અને રાજ્યને નાણું આપી શકે છે, પ્રજા ઉપર કર નાંખી શકે છે, ગમે તે પ્રધાનના ઉપર કામ ચલાવી શકે છે અને કારભારીઓને પ્રશ્નો અને ઉપપ્રશ્નો પૂછી કારભાર વિષે ખતર મેળવી શકે છે.

હાઉસ ઓફ કૉમન્સ:—રાજ્ય કારભારી મંડળની સલાહ પ્રમાણે અથવા આપખુશીથી નવી વરણી (Election) કરવાનો હુકમ આપી શકે છે. પાર્લિમેંટને ઘરખાસ્ત કરવાનો, બેલાવવાનો અને રજા આપવાનો અધિકાર રાજ્ય કે તાજને હોય છે. પણ એ અધિકાર હવે તાજ માત્ર કારભારી મંડળની સલાહ પ્રમાણે વાપરી શકે છે; તેથી વિરુદ્ધ અને આપમુખસારીથી ભાગ્યે જ તે અધિકાર તાજથી ઉપયોગમાં લઈ શકાય.

રાજ્ય દરેક કાઉન્ટિ-પરગણા-ના શેરિકને અને કરગા કે શહેર (Borough)-બરાના મેયરને લિખિત હુકમ (Writ) મોકલે છે અને વરણી કરવાનો હુકમ આપે છે. આ માટે ઈંગ્લંડ, સ્કૉટલંડ, વેલ્શ્સ અને ઉત્તર આયર્લેન્ડના લગભગ ૬૦૦ વિભાગો પાડી નાંખવામાં આવ્યા છે. આવો દરેક વિભાગ મતદારમંડળ (Constituency) કહેવાય છે. તેને એક પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક આપવામાં આવ્યો છે. કેટલાક વિભાગ એ

પ્રતિનિધિઓ મોકલી શકે છે. દરેક વિભાગમાં રાજ્યકીય પક્ષો-લેબરલ, કોન્ઝર્વેટિવ અને લેબર અથવા સોસલિસ્ટ પક્ષો-નાં મંડળો હોય છે. તે મંડળો પોતાના પ્રતિનિધિઓનાં નામો ધોરણસર શરિકને અને મેયરને મોકલે છે. જો એક જ નામ મૂકવામાં આવે તો વરણી થતી નથી. જો વધારે નામો મૂકવામાં આવે તો વરણી થાય છે. જે ઉમેદવાર બહુમતી મેળવે તે ચુંટાય છે.

દેવાળીઆઓ, ચિત્તબ્રમના રાગવાળાઓ અને ઈંગ્લંડના ચર્ચના ક્લર્ગ્યો પાર્લમેન્ટમાં બેસી શકતા નથી. ચુંટણીમાં આવનાર ઉમેદવાર પાસેથી અમુક રકમ અનામત લેવામાં આવે છે; જો તે અમુક મતો ન મેળવી શકે તો અનામત મૂકેલી રકમ જમ થાય છે. લેભાગ્યુઓ ચુંટણીમાં ન ભાગી રહે તે માટે આ નિયમ કરવામાં આવ્યો છે. સગીર વયનાં સ્ત્રીપુરુષો, દેવાળીઆઓ અને ચિત્તબ્રમથી પીડાતા લોકો માત્ર મત આપી શકતાં નથી; તેમના સિવાય લગભગ બધાં સ્ત્રીપુરુષો અલારે મત આપી શકે છે.

વરણી માટે સાધારણ રીતે આખા દેશમાં એક જ દિવસ રાખવામાં આવે છે. તે દિવસે મતદારો નિયત કરી રાખેલી જગ્યાએ (Polling Station)જઈ પોતાનું મત કોઈ ન જુએ તેમ સરકારે આપેલા કાગળ ઉપર (ગુપ્ત રીતે) નોંધી આવે છે. પછી અગાઉથી નીમાએલા અમલદારો શરિકની કે મેયરની હાજરીમાં મતોનાં કાગળોઆંની પેટીઓ ઉઘાડે છે, મતો ગણે છે અને બહુમતી મેળવનાર ઉમેદવારને પ્રતિનિધિ તરીકે જાહેર કરે છે. હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં આરી રીતે કુલ ૬૭૦ સભ્યો ચુંટાઈને આવે છે. સાધારણ રીતે દર ૭૦,૦૦૦ માણસો દીઠ એક પ્રતિનિધિ ત્યાં બેસે છે. જ્યારે ચુંટણીનું કામ ખલાસ થાય છે ત્યારે રાજ બધાને-કોમન્સને અને લૉર્ડ્સને-હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સમાં બોલાવે છે અને પોતાનું ભાષણ તેમના બધા સમક્ષ વાંચે છે.

હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સ:—હવે આપણે પાર્લમેન્ટનું ત્રીજું અંગ-હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સ લઈએ. આ સંસ્થા ધણી જૂની સંસ્થા છે. તે પહેલાં ધણી વગવાળી અને જોરાવર સંસ્થા હતી. આ સંસ્થામાં અલારે નીચે પ્રમાણે લોકો બેસે છે:

(૧) ઈર્લિંડ, સ્કોટલેંડ અને આયર્લેંડના ટેમ્પોરલ અમીરો લગભગ ૭૦૦. તેઓ ડ્યુક (Duke), માર્ક્વેસ (Marquess), અર્લ (Earl), વાઈકાઉન્ટ (Viscount), અને બેરન (Baron)ના ચડતા ઊતરતા વર્ગોમાં આવી જાય છે. આ લોકોની જગ્યા વંશપરંપરા ચાલી આવે છે, અથવા રાજ્યએ તેમને નવેસર તે જગ્યા વંશપરંપરા આપેલી હોય છે.

(૨) ચર્ચના પ્રતિનિધિઓ. (Spiritual Peers)

(૩) અપીલો સાંભળવા જિંદગીભર બેસતા ચાર ન્યાયાધીશો (Lords of Appeal in Ordinary)

સ્પીકર (Speaker). લૉર્ડ ચેન્સેલર. (Lord Chancellor):—રાજ પોતાનું ભાષણ કૉમન્સ અને લૉર્ડ્ઝની સંયુક્ત સભા સમક્ષ વાંચી રહે છે ત્યારે બંને નોખા પડી જાય છે અને પોતપોતાના સભાગૃહમાં ચાલ્યા જાય છે. પછી કૉમન્સ લોકો પોતાનો પ્રમુખ-સ્પીકર-પસંદ કરે છે. રાજની સંમતિ મેળવ્યા પછી તે પ્રમુખ કામકાજ શરુ કરે છે. હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્ઝનો પ્રમુખ લૉર્ડ ચેન્સેલર કહેવાય છે. પ્રમુખ અથવા સ્પીકરની સત્તા અને તેનો હોદ્દો ધણું અગત્યનાં ગણાય છે. સ્પીકર ઉપર કૉમન્સની સ્વતંત્રતાનો આધાર હોય છે. સાધારણ રીતે સ્પીકરની ખુરસી કાયમ રહે છે અને બધા રાજ્યકીય પક્ષો સ્પીકરનાં તટસ્થતા, નિષ્પક્ષપાતિપણા અને પ્રામાણિકપણા ઉપર વિચાર કરી અનુભવી અને જાણીતા માણસને પસંદ કરે છે. કૉમન્સમાં જે ભાષણો થાય છે તે બધાં સ્પીકરને સંબોધીને કરવામાં આવે છે. સ્પીકર સભામાં સુલેહશાંતિ જાળવે છે, કૉમન્સના નિયમો પ્રમાણે ચર્ચાઓ કરવા દે છે, કોઈ સભ્ય નિયમથી બહાર જાય તો તેને નિયમમાં લાવે છે, અનિયમિત ઠરાવો, વિગેરેને ચર્ચા બહાર ઠરાવે છે, સુલેહશાંતિનો ભંગ કરનાર સભ્યને શિક્ષા કરે છે, અને રાજ પાસેથી હાઉસ ઓફ કૉમન્સના હકોનું સંરક્ષણ માગે છે. સ્પીકરના કામકાજને સરળ કરવા માટે ખાસ એક ઓફિસ રાખવામાં આવે છે. કોઈ પણ મુસદ્દો પૈસા સંબંધી છે કે નહીં તે જાહેર કરવાની સત્તા સ્પીકર એકલો ભોગવે છે અને તેનો અભિપ્રાય બંધનકર્તા ગણાય છે.

પાર્લમેન્ટનું કામકાજ:—પાર્લમેન્ટ રાત્રે પોણાત્રણ વાગ્યાને સુમારે બેસે છે અને ફેબ્રુઆરિથી ડિસેમ્બર મહીના સુધી મળે છે, જો કે એ સુદૃઢ દરમ્યાન ઇસ્ટર, વસંતઋતુ, વિગેરે દિવસોએ રજા પાળવામાં આવે છે. પ્રથમ સવાલોના જવાબો આપવામાં આવે છે. ત્યાર પછી કાયદાઓ કરવાનું કામકાજ હાથમાં લેવામાં આવે છે.

બિલ:—કાયદાઓ બે પ્રકારે કરવામાં આવે છે. પાર્લમેન્ટ જે કાયદાઓ જાહેર પ્રજા માટે કરે છે તે કાયદાઓ સાધારણ જાહેર કાયદાઓ (Ordinary Public Bills) કહેવાય છે. જે કાયદાઓ સ્થાનિક ઉપયોગના હોય છે અથવા અમુક વર્ગ માટે કરવામાં આવે છે તે કાયદાઓ Private Bills-ખાનગી કાયદાઓ કહેવાય છે. જેમકે કોઈ ઠેકાણે રેલવે કરવા માટે. કોઈ સભ્ય પોતાની જવાબદારી ઉપર કાયદો કરાવવા ઇચ્છે તે Private Member's Bill કહેવાય છે. પાર્લમેન્ટના કોઈ પણ વિભાગમાં-કોમન્સમાં કે લોર્ડ્ઝમાં-મુસદ્દા દાખલ થઈ શકે છે મુસદ્દા પ્રધાનમંડળ તરફથી કે ગમે તે સભ્ય તરફથી દાખલ થઈ શકે છે. જે મુસદ્દાને પસંદગી આપવામાં આવે છે તે પહેલી વાર તે વિભાગમાં વંચાય છે. આ વખતે કોઈ ચર્ચા થતી નથી. ત્યાર પછી મુસદ્દો છપાય છે. પછી તે બીજી વાર વંચાય છે. આ વખતે મુસદ્દાના સામાન્ય સિદ્ધાંતો માત્ર ચર્ચાય છે; તેની વિગતો તપાસવામાં આવતી નથી. જો હાઉસ એ વખતે પસંદગી બતાવે તો મુસદ્દાનું ત્રીજી વાર વાચન થઈ શકે છે, પણ તે અગાઉ સમગ્ર સભા તરફથી તેની તપાસ કરવા એક સમિતિ નીમાય છે. આ સમિતિ હાઉસને પોતાનું નિવેદન (Report) કરે છે. એ વખતે હાઉસ કે સભામાં મુસદ્દા ઉપર સુધારોવધારો થઈ શકે છે. ત્યાર પછી તેનું ત્રીજું અને છેલ્લું વાચન થાય છે. આ વખતે મુસદ્દાનો દરેક શબ્દ સભામાં ચર્ચાય છે અને તે ઉપર વિગતવાર ચર્ચા થાય છે. જો મુસદ્દો આ છેલ્લી કસોટીમાંથી પસાર થાય તો સભા તેને સંમતિ આપે છે. આવી રીતે એક હાઉસમાંથી પસાર થએલો મુસદ્દો બીજા હાઉસ પાસે જાય છે અને ત્યાં પણ તેનું ત્રણ વાર વાચન થાય છે. છેલ્લા વાચન વખતે જો બીજા હાઉસે મુસદ્દાને સંમતિ આપી હોય તો તે મુસદ્દો રાજ્ય

પાસે જાય છે. રાજની સહી થતાં તે કાયદો થાય છે. જે કોઈ મુસદ્દો હાઉસ ઑફ કૉમન્સે પસાર કર્યો હોય, પણ જેને હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્સે બે વર્ષ સુધી સંમતિ ન આપી હોય તે મુસદ્દો આપોઆપ સીધો રાજ પાસે જઈ શકે છે. જે રાજ તેને સંમતિ આપે તો હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્સનો વિરોધ હોય છતાં તે કાયદો થઈ શકે છે. Private Bills—ખાનગી મુસદ્દાઓ માટે પાર્લમેન્ટ એક ખાસ સમિતિ નીમે છે. જે સમિતિમાંથી મુસદ્દો પસાર થાય તો પાર્લમેન્ટ તેને હાથમાં લે છે; પણ એમાં ઘણું ખર્ચ થાય છે.

બજેટ:—બધાં ખાતાના મુખ્ય અમલદારો પોતાનાં ખાતાને જોઈતા પૈસાના હેવાલો ત્રિજુરીના અમલદારને મોકલે છે. તે અમલદાર એ બધા હેવાલો ઉપરથી ખર્ચનો અંદાજ કાઢે છે. ખર્ચ કાઢવા માટે જોઈતાં નાણાં કેવી રીતે ઉપજવવાં એનો પણ અંદાજ નીકળે છે. પછી બંને બજેટ રૂપે હાઉસ ઑફ કૉમન્સ પાસે મુકાય છે. આ વખતે હાઉસ ઑફ કૉમન્સ સ્વીકારને રજા આપે છે અને નવો પ્રમુખ ચુંટાઈ બધા સભ્યો સમિતિમાં ગોઠવાઈ જાય છે. ત્યાર પછી તે ઉપર ચર્ચા ચાલે છે. જેવી રીતે સામાન્ય મુસદ્દાઓ ત્રણ વાર દરેક સભામાં વંચાય છે તેવી રીતે બજેટના મુદ્દાઓવાળું ફિનૅન્સ બિલ—નાણાંનો મુસદ્દો દરેક સભામાં ત્રણ વાચનમાંથી પસાર થાય છે. પછી રાજની સંમતિ મળતાં તે કાયદો થાય છે. ખર્ચપૂરતું નાણું કેમ મેળવવું તે માટે હાઉસ ઑફ કૉમન્સ ખાસ બેઠક બરે છે. એ બેઠકનું ખાસ નામ Committee of Ways and Means હોય છે. હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્સ હાઉસ ઑફ કૉમન્સની વિરુદ્ધ જાય, તો નાણાંને લગતો મુસદ્દો પરત્તરો રાજ પાસે સંમતિ માટે લઈ જવામાં આવે છે અને હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્સનો વિરોધ તદ્દન નિરર્થક થઈ જાય છે. કોઈ મુસદ્દો નાણાંને લગતો છે કે કેમ તે જાહેર કરવાની છેવટની સત્તા હાઉસ ઑફ કૉમન્સના સ્વીકારને આપવામાં આવી છે તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્સની સત્તાઓ ઉપર આવડો મોટો કાપ ઇ. સ. ૧૯૧૧ના કાયદાથી મૂકવામાં આવ્યો છે.

અત્યારે બ્રિટિશ સરકાર લગભગ ૮૨,૫૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડ દર વર્ષે પ્રજા પાસેથી ઉધરાવે છે. પણ પાર્લમેન્ટ આવડી મોટી રકમ એકસામટી

કારભારી મંડળના હાથમાં મૂકી દેતી નથી અને તે રકમમાંથી ગમે તે ખર્ચ કરવાની સત્તા આપી દેતી નથી. જે જે કાર્ય માટે કારભારી મંડળ પાર્લમેંટ પાસે ખર્ચ માગે છે તે દરેક કાર્ય માટે પાર્લમેંટ જુદું ખર્ચ આપે છે. ખર્ચ અંદાજપત્રમાં બતાવેલા મુદ્દા માટે જ થવું જોઈએ એમ પાર્લમેંટ હુકમ કરે છે. આ કાર્ય Appropriation કહેવાય છે. પાર્લમેંટે બતાવેલા મુદ્દા પ્રમાણે ખર્ચ કરવામાં આવ્યું છે કે કેમ તે પાર્લમેંટ તરફથી નીમાએલી એકાઉન્ટ કમિટી તપાસે છે. કોઈ ભૂલ પકડાઈ જતાં તે વિષેની ખબર તે સંસ્થા તુરત પાર્લમેંટને આપે છે.

કારભારી મંડળ માત્ર ખર્ચ માગી શકે છે; પાર્લમેંટનો કોઈ સભ્ય કારભારી મંડળ (એટલે તાજ)ની પરવાનગી વગર ખર્ચ માગી શકતો નથી. પાર્લમેંટના સભ્યો ખર્ચ ઘટાડી શકે. પણ તેઓ ખર્ચ વધારી શકે નહીં, તેમ તેઓ નવું ખર્ચ માગી શકે પણ નહીં.

હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્ઝ ન્યાયસભા તરીકે :—હાઉસ ઓફ કૉમન્સની અને હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્ઝની સત્તાઓ આપણે ઉપર જોઈ. પણ હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્ઝ પાસે એક ખાસ જૂની સત્તા હતી રહેવા દેવામાં આવી છે. હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્ઝ કોઈ વાર અદાલતનું કામ કરે છે. આ કામ બે જાતનું છે: (૧) તે સભા પ્રાથમિક ફરિયાદ સાંભળી શકે છે—Original Jurisdiction. (૨) તે સભા અપીલ સાંભળી શકે છે. પહેલી સત્તા પ્રમાણે જે અમીરો ઉપર રાજદ્રોહનો અને ફોજદારી ગુનાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હોય છે તે અમીરો સામેની ફરિયાદો સાંભળે છે.* ઉપરાંત હાઉસ ઓફ કૉમન્સ તરફથી જે લોકો ઉપર ફરિયાદી કરવામાં આવી હોય તે લોકોનું કામ હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્ઝમાં ચાલે છે—દાખલા તરીકે, બર્કિંગહામ જેવા પ્રધાન ઉપર હાઉસ ઓફ કૉમન્સે હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્ઝમાં કામ ચલાવ્યું હતું, તે જ પ્રમાણે વૉર્ન હેર્સ્ટિંગ્સના કારભાર ઉપર હાઉસ ઓફ કૉમન્સે હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્ઝમાં કામ ચલાવ્યું હતું. હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્ઝ અપીલ સાંભળી શકે અને તે ઉપર યોગ્ય ફેસલો આપી શકે. તે માટે તેમાં ચાર ન્યાયાધીશો જિદ્દગીબર બેસે છે. અપીલનો નિકાલ તેમની સલાહ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે.

હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝનું ખરું પ્રયોજન :—ઉપરના વિવેચન ઉપરથી એટલું તો જણાઈ ગયું હશે કે બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રમાં ખરી સત્તા હાઉસ ઑફ કૉમન્સ ભોગવે છે. હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝ ધણી ઓછી સત્તા વાપરી શકે છે. દેશના ખરા આગેવાનો હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં બેસે છે. સામ્રાજ્યના વ્યવહારનાં મુખ્ય સૂત્રો હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં નક્કી થાય છે. પ્રજા હાઉસ ઑફ કૉમન્સ ઉપર પોતાના વિચારોના અમલની જવાબદારી મૂકે છે. રાજની દૃષ્ટિ હાઉસ ઑફ કૉમન્સ ઉપર ઠરે છે. આખું સામ્રાજ્ય હાઉસ ઑફ કૉમન્સના ઉપર નજર ઠેરવે છે; પણ હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝ કાંઈ તદ્દન નિરર્થક નથી. મોટા મોટા લશ્કરી અમલદારો, સામ્રાજ્યના ભાગોના ગવર્નરો અને ગવર્નર જનરલો વિગેરે, હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝમાં જગ્યાઓ મેળવે છે. તેમનો વહિવટી અનુભવ પાર્લામેન્ટને જુદે જુદે વખતે ધણો ઉપયોગી થઈ પડે છે. હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝ અત્યારે ઈંગ્લંડના રાજ્યતંત્રમાં બહુ અગત્યની સત્તા ધરાવતું નથી તે ખરું છે; પણ તેની પાસે કાયદાઓમાં સુધારો કરાવવાની, કાયદાઓને દીલમાં નાંખવાની અને રાજ્યતંત્ર ઉપર દૃષ્ટિપાત કરવાની સત્તાઓ હજી છે; જે તે સત્તાઓનો યુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેમાં રાષ્ટ્રને લાભ છે. ઉપરાંત જે લોકો હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં ચુંટાઈ શક્યા ન હોય, જેઓ ગરીબ, વૃદ્ધ પણ અનુભવી હોય, તેમને તે સભામાં નીમવામાં આવે છે અને પ્રજા તેમનાં અનુભવોને ને યુદ્ધિનો લાભ લઈ શકે છે.

રાજ્યકીય પક્ષો :—ઈંગ્લંડનો અને તેના સામ્રાજ્યનો તમામ કારભાર રાજ્યકીય પક્ષો ઉપર આધાર રાખે છે. અત્યારે ઈંગ્લંડમાં મુખ્ય ત્રણ રાજ્યકીય પક્ષ (Political Parties) ગણાવી શકાય: (૧) કોન્ઝર્વેટિવ, (૨) લિબરલ, (૩) સોશ્યલિસ્ટ. દરેક મતદાર આ ત્રણમાંથી એક પક્ષનો હોય છે. દરેક પક્ષ ગામે ગામે, શહેરે શહેરે, તાલુકે તાલુકે, પ્રાંતે પ્રાંતે પોતાનાં મંડળો સ્થાપે છે, અને નાણું ઉધરાવી વર્તમાનપત્રો, માસિકો, ત્રૈમાસિકો, વિગેરે દ્વારા અને ભાષણો દ્વારા, પોતાના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરે છે અને પ્રજાને પોતાનામાં ભેળવવા તજવીજ કરે છે. કોન્ઝર્વેટિવો વેપારશાજગારનું રક્ષણ માગે છે, સામ્રાજ્યને વધારવા ઇચ્છે

છે, તાજને અને હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝને રાખવા ધારે છે, અને આર્થિક, બાબતોમાં રાષ્ટ્રની દરમ્યાનગીરી માત્ર મોટા વેપારીઓ માટે ધ્રુવે છે. લિબરલો સામ્રાજ્યના ભાગે તરફ વિશેષ સહાનુભૂતિ બતાવે છે, તાજનું અને હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝનું માત્ર સમયપૂરતું રક્ષણ ધ્રુવે છે, વેપાર-શોખારમાં રક્ષણ નહીં, પણ નિરાપાધ છુટ્ટી ટકાવી રાખવા ધ્રુવે છે, અને ઉદ્યોગો માટે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ધ્રુવે છે. સોશ્યલિસ્ટો આર્થિક બાબતમાં રાષ્ટ્રીય નિયમન ધ્રુવે છે, મુડીદારોની માલમતા ઉપર કાપ મૂકી ગરીબોને કરનો બોળે ઓછો કરવા ધારે છે, દરેક આર્થિક વ્યવહારમાં રાષ્ટ્રના (Interference)ને વધાવી લે છે, હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝ તથા તાજની સત્તા તરફ માનથી જોતા નથી, સામ્રાજ્ય તરફ સહેજ બેદરકારી બતાવે છે, ધર્મની બાબતમાં બેપરવા રહે છે, અને ગરીબ શ્રીમંતોના ભેદો જેમ બને તેમ વહેલા દૂર થાય તે જોવા ધ્રુવે છે.

રાજ્યનો વહિવટ: અમલદારવર્ગ:—કારભારી મંડળ પાર્લમેન્ટના અથવા વધારે સ્પષ્ટતાથી લખવામાં આવે તો પાર્લમેન્ટના સભ્યોમાં બહુમતીવાળા પક્ષની એક સમિતિ છે. એ મંડળના સભાસદો રાજની વતી જુદાં જુદાં ખાતાંના મુખ્ય પ્રધાનો તરીકે કામ કરે છે. પણ તેઓ જ્યાં સુધી પાર્લમેન્ટનો વિશ્વાસ ધરાવતા હોય છે ત્યાં સુધી કારભાર ઉપર રહે છે. તે વિશ્વાસ તેઓ ગુમાવી બેસે છે ત્યારે તેઓ સત્તા ઉપરથી એકદમ ખસી જાય છે. તેઓ સત્તા ઉપર હોય છે ત્યારે દેશનાં બધાં ખાતાં સંભાળે છે. પણ સત્તાબ્રષ્ટ થતાં ખાતાંનો કારભાર તેઓ પોતાના વિરોધીઓને સોંપી દે છે. કારભારી મંડળના સભાસદો આવી રીતે આવે છે અને જાય છે. પણ દેશનો કારભાર તો હરહંમેશ ચાલવો જોઈએ, તેમાં કોઈ દિવસ વિલેપ પડવો જોઈએ નહીં. કારભારી મંડળના સભાસદો બધાં ખાતાંના ઉપયોગ માટે સામાન્ય નિયમો કે સિદ્ધાંતો નક્કી કરે છે. ખાતાંના અમલદારો તે પ્રમાણે વર્તે છે. આ ખાતાંના અમલદારોને પોતાનાં ખાતાંનો વર્ષોનો અનુભવ હોય છે. તે અનુભવનો લાભ તેઓ રાજ્ય પ્રશીથી કારભારી મંડળને આપે છે. કારભારી મંડળનો દરેક સભાસદ સાધારણ રીતે એકેક ખાતું પોતાની પાસે રાખે છે. એ ખાતામાં ઈંગ્લેન્ડની સિવિલ સર્વિસ અને તાબેદારી

સર્વિસના અમલદારો કાયમ નોકરી કરતા હોય છે. કારભારી મંડળ ફરી જાય છે. કારભારી મંડળ “લિબરલ” પક્ષનું હોય, કે “કોન્ઝર્વેટિવ” પક્ષનું હોય, કે “સોશયલિસ્ટ” પક્ષનું હોય—તે મંડળ વારંવાર બદલાતું જાય છે. પણ આ લોકો હરહંમેશ ખાતામાં નોકરી કર્યે જાય છે; તેમના પગારો, પેન્શનો, વિગેરે તેમને નિયમ પ્રમાણે મળ્યે જાય છે. તેઓ ગમે તે રાજ્યકીય પક્ષના હોય છે. પણ જ્યાં સુધી તેઓ નિયમસર નોકરી બાંહેધર છે ત્યાં સુધી તેમને ખીલકુલ કનડવામાં આવતા નથી. આ કારણથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો કારભાર અરખલિત ચાલ્યો જાય છે. અનુભવી અમલદારો બિનઅનુભવી પણ પ્રજામતને અનુસરીને વર્તવા બંધાએલા કારભારીઓને સલાહ આપે છે; તેઓ પ્રજામત પ્રમાણે કારભાર કરતા કારભારી મંડળના સભાસદોના વિચારો પ્રમાણે પોતપોતાનાં ખાતાઓનો વહિવટ કરે છે. દરેક ખાતામાં કાયમનો સેક્રેટરિ (Permanent Secretary) હોય છે. તે ખાતાનો મુખી ગણાય છે. તેની ઉપર Under Secretary of State હોય છે. તે કારભારી મંડળનો સભ્ય હોય છે. આ માણસ કારભારી મંડળ સાથે બદલાય છે. તે પાર્લમેન્ટનો સભ્ય હોય છે અને હાઉસ ઓફ કૉમન્સ કે હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્ઝ એ બેમાંથી એક સભામાં બેસે છે. તેના ઉપર મુખ્ય સેક્રેટરિ હોય છે. તે પાર્લમેન્ટનો સભ્ય અને કારભારી મંડળમાં બેસનારો છે. કાયમનો સેક્રેટરિ પાર્લમેન્ટમાં બેસી શકતો નથી. તે કારભારી મંડળનો સભાસદ હોતો નથી. તે ઉત્તરોત્તર ચડતો ચડતો છેવટે કાયમના સેક્રેટરિના હોદ્દા ઉપર આવે છે. ખાતાના અમલદારો તેની નીચે કામ કરે છે. બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર ઉપર એક ગ્રંથ લખનાર કોઈ વિદ્વાન કહેતો ગયો છે તેમ It is not the business of a Cabinet Minister to work his department. His business is to see that it is properly worked.

નીચે બ્રિટિશ કારભારનાં મુખ્ય ખાતાં જણાવવામાં આવ્યાં છે.

૧. ત્રિજુરી ખાતું (The Treasury):—આ ખાતાનો ઉપરી સામાન્ય રીતે મુખ્ય પ્રધાન હોય છે. તેના હોદ્દાનું નામ First Lord

of the Treasury હોય છે: ખાતાનું ખરું કામકાજ તો Chancellor of the Exchequer-ખજાનચી કરે છે. આ ખજાનચીને મદદ કરવા માટે જે અમલદાર રાખવામાં આવે છે તે Finance Secretary to the Treasury કહેવાય છે. એ બંને જણા કૃષિનેટમાં બેસે છે. ત્રિજુરી ખાતાના કામચલા અને વડા અમલદારનો હોદ્દો આ બંને હોદ્દાઓ પછી આવે છે. ખજાનચીનું કામકાજ ઘણું અગત્યનું ગણાય છે. ઈંગ્લેન્ડના તમામ નાણાંવ્યવહાર માટે ત્રિજુરી ખાતું જવાબદાર ગણાય છે.

૨. રાષ્ટ્રના સેક્રેટરિઓ (Secretaries of State):— ત્રિજુરી પછી રાષ્ટ્રના જુદા જુદા સેક્રેટરિઓ આવે છે. અત્યારે આવા સાત સેક્રેટરિઓ નીમાય છે. તેમને સાત જુદાં જુદાં ખાતાંઓ સોંપવામાં આવે છે. (૧) Home Office—આંતર કારભાર માટે, (૨) Foreign Office—પરરાજ્યો સાથેના વ્યવહાર માટે, (૩) War Office—યુદ્ધ માટે, (૪) Dominions and Colonial Office—સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો અને તાબેદાર સંસ્થાનો માટે, (૫) India Office—હિંદુસ્તાન માટે, (૬) Air Force—વિમાનો માટે, અને (૭) Scottish Office—સ્કૉટલેન્ડ માટે.

આ ખાતાંનાં નામો તેમનાં કર્તવ્યોને સૂચવે છે, એટલે તે ઉપર વધારે લખવાની જરૂર નથી.

Admiralty—દરિયાઈ લશ્કર ખાતું:—જેમ જમીનના લશ્કર માટે જુદું ખાતું હોય છે તેમ દરિયાઈ લશ્કર માટે એક જુદું ખાતું રાખવામાં આવ્યું છે. તેનો મુખી First Lord of the Admiralty કહેવાય છે.

૩. Board of Trade:—વેપાર માટે જે ખાતું રાખવામાં આવ્યું છે તે Board of Trade કહેવાય છે. તેનો પ્રમુખ (President) કારભારી મંડળનો એક સભ્ય હોય છે.

૪. Ministry of Education:—કેળવણી ખાતાનો પ્રધાન કારભારી મંડળમાંથી નીમાય છે.

૫. Ministry of Health:—આરોગ્યખાતું નવું ખોલવામાં આવ્યું છે. તેના મુખ્ય અમલદારની નીમણૂક કારભારી મંડળમાંથી થાય છે. આ ખાતું દર વર્ષે બે કરોડ પૌડનું ખર્ચ કરે છે અને તેમાં ૪,૦૦૦ માણસો કામ કરે છે.

૬. ખેતી ખાતું. માછી ખાતું:—ઈંગ્લંડમાં ખેતી બહુ થતી નથી છતાં તે માટે જુદું ખાતું કરવામાં આવ્યું છે. તેની નીચે માછીના ઉદ્યોગને મૂકવામાં આવ્યો છે. આ ખાતાનો પ્રમુખ કારભારી મંડળનો એકાદ માણસ હોય છે.

૭. જાહેર આંધકામ ખાતું:—રસ્તાઓ, રાજમહેલો, વિગેરે ઉપર આ ખાતું નજર રાખે છે. તે માટે કારભારી મંડળમાંથી એક પ્રધાન કોર્પ્સ વાર નીમાય છે.

૮. લૅક્ટરની ડચિનો ચેન્સેલર:—લૅક્ટરમાં આવેલાં રાજનાં જમીનો અને જંગલો. તથા તેમનાં મહેસલ માટે જે જુદો અધિકારી નીમાય છે તે લૅક્ટરની ડચિનો ચેન્સેલર કહેવાય છે. તે ધણી વાર કારભારી મંડળ-કૅબિનેટનો કોઈ પણ સભાસદ હોય છે. વસ્તુતઃ તે રાજનો નોકર ગણાય છે. રાજનું તમામ ખર્ચ લૅક્ટરની ડચિનો ઉત્પન્નમાંથી અને પાર્લમેંટે તેને આપેલી રકમ (Civil List)માંથી કાઢવામાં આવે છે.

૯. પેન્શન માટે પ્રધાન:—આ પ્રધાન ૧૮,૦૦૦ માણસોના ઉપરી હોય છે. તે દર વર્ષે છ કરોડ પાઉંડ જુદા જુદા લોકોને પેન્શનો આપવામાં ખર્ચે છે. આ ખાતું લડાઈ દરમ્યાન ખોલવામાં આવેલું.

૧૦. કામદાર વર્ગ માટે પ્રધાન :—ઈંગ્લંડમાં કામદારવર્ગનું બળ રોજ રોજ વધતું જાય છે, અને ખેડારી, હડતાળો, વિગેરે માટે ખાસ લક્ષ અપાય છે. એ સંબંધે કામ આ ખાતું કરે છે.

૧૧. પોસ્ટ ઓફિસ:—ટપાલ, તાર અને ટેલિફોન આ ખાતાં પાસે રહે છે અને તેનો મુખ્ય અમલદાર પોસ્ટ માસ્ટર જનરલ કૅબિનેટમાં બેસે છે. આ ખાતું સરકાર તરફથી વૃદ્ધ અને અશક્ત માણસોને પેન્શનો આપે છે.

અદાલતો:—રાજ અને પાર્લમેન્ટ કાયદાઓ કરે છે; અમલદારો તે કાયદાઓનો અમલ કરે છે; કાયદાઓ લાગુ પાડવાનું અથવા ન્યાય આપવાનું કામ અદાલતો કરે છે. નાના ગુનાઓનો નાની પોલિસ અદાલતો ન્યાય કરે છે. જે ગુનો મોટો હોય તો ક્વાર્ટર સેશન (Quarter Session) નામની અદાલતોમાં તેનો ન્યાય થાય છે. અદાલતો પ્રાંતો અને મોટાં શહેરો માટે હોય છે. પ્રાંતોના મેજિસ્ટ્રેટો કાઉન્ટિ મેજિસ્ટ્રેટો (County Magistrates) કહેવાય છે. શહેરના મેજિસ્ટ્રેટો રેકર્ડર્સ (Recorders) કહેવાય છે. આ અદાલતોમાં કોઈ વાર પંચ (Jury) તો કોઈ વાર પંચ વગર કામ ચલાવવામાં આવે છે. જે ગુનો ગંભીર પ્રકારનો હોય તો લંડનની અથવા એસાઈઝ (Assize) માટે નિયત થએલા કોઈ શહેરમાં એસતી હાય કોર્ટ ઓફ જસ્ટિસ (High Court of Justice)-વડી અદાલતમાં કામ ચલાવવામાં આવે છે. હાય કોર્ટના ન્યાયાધીશોની નીમણૂક લૉર્ડ ચેન્સેલર કરે છે. હાય કોર્ટના ફેસલા સામે લંડનની ફાઇનલ અપીલ (Court of Criminal Appeal)માં અપીલ થઈ શકે છે. પંચમાં બાર જણા હોય છે.

શકમંદ મરણ થયું હોય તો તેનો પ્રાથમિક ન્યાય કૉરોનર (Coroner) આપે છે. કૉરોનરને પંચની મદદ લેવી પડે છે.

ઉપર આપણે ઈંગ્લંડની ફાઇનલ અદાલતો જોઈ. હવે આપણે તે દેશની દીવાની અદાલતો જોઈએ. નાના દીવાની દાવાઓ કાઉન્ટિ કોર્ટોમાં ચૂકવાય છે. આ અદાલતોમાં પંચની મદદ લેવામાં આવે છે; તે માટે દાવાની રકમ પાંચ પાઉંડથી નીચે હોવી જોઈએ નહીં. કાઉન્ટિ કોર્ટના ફેસલા સામે વડી અદાલત-હાય કોર્ટમાં અપીલ નોંધાવી શકાય છે.

હાય કોર્ટ દીવાની અને ફાઇનલ સત્તા ધરાવે છે. હાય કોર્ટના દીવાની વિભાગમાં ત્રણ જાતની અદાલતો છે: (૧) King's Bench Division, જ્યાં કેટલાક દીવાની અને ફાઇનલ દાવાઓ આવે છે, (૨) Chancery Division, જ્યાં મીલકતના દાવાઓ નોંધાય છે, (૩) Probate, Divorce and Admiralty Division, જ્યાં વારસાના, ધણીધણીઆણી વચ્ચે ફારગતીના, અને દરિયા ઉપર ફરતી

વહાણો, સ્ટીમરો, વિગેરે ઉપર થતા કિસ્સાઓ ઉપર દાવાઓ નોંધાય છે. હાય કોર્ટના ફેસલાઓ સામે Court of Appeal-અપીલની અદાલતમાં અપીલ થઈ શકે છે. અપીલની અદાલત સામે હાઉસ ઓફ લૉર્ડઝની અપીલની અદાલતમાં અપીલ નોંધાવી શકાય છે.

આ અદાલતો સિવાય પ્રિવિ કાઉન્સિલની કમિટીની એક જુદી અદાલત રાખવામાં આવી છે. આ અદાલત કેટલાંક સંસ્થાનોની અને હદની અદાલતોના ફેસલાઓ સામે અપીલો સાંભળે છે. કેટલીક ધાર્મિક બાબતોના દાવાઓ પણ ત્યાં નોંધાય છે.

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય:—હવે આપણે ઈંગ્લેન્ડનું સ્થાનિક સ્વરાજ્ય લઈએ. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય (Local Self-Government) નો નાનામાં નાનો વિભાગ Parish-પેરિશ છે. ત્યાર પછી કાઉન્ટિ-પ્રાંત આવે છે. ઈંગ્લેન્ડમાં પેરિશ અથવા નાનાં ગામડાં અને કાઉન્ટિ કે પ્રાંતો અત્યારે બહુ અગત્ય ધરાવતાં નથી. સો ઈંગ્રેજોમાં એંશી ઈંગ્રેજો શહેરોમાં વસે છે. તેથી સ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં શહેરનો વહિવટ ખાસ અગત્ય ધરાવે છે. શહેરનો વહિવટ કરતી સંસ્થાના સભાસદો Aldermen અથવા Councillors કહેવાય છે. તેનો પ્રમુખ મેયર અથવા લૉર્ડ મેયર Lord Mayor કહેવાય છે. શહેરનો વહિવટ કરનારી સંસ્થા Town Council કહેવાય છે, તેના સભાસદોનો ત્રીજો ભાગ દર ત્રણ વર્ષે નવો ચુંટાય છે. પરિણામે વરણી દર વર્ષ થાય છે. કાઉન્સિલરો શહેરનો વહિવટ કરવા માટે એક નાની સમિતિ નીમે છે અને મેયર પસંદ કરે છે. આ મેયર અને નાની સમિતિ આખા શહેરનો વહિવટ કરે છે. એ વહિવટ પાલિકામાં આપેલી સત્તાઓ પ્રમાણે થવો જોઈએ. શહેરનો વહિવટ રોજરોજ ધણો મુશ્કેલ અને વિગતવાર થતો જાય છે. તેથી તે કામકાજ જુદાં જુદાં ખાતાં માટે જુદી જુદી Standing Committees-કાયમ સમિતિઓ મારફત અને પગારદાર અમલદારો મારફત કરવામાં આવે છે. પેરિશ, કાઉન્ટિ અને મોટાં શહેરો ઉપરાંત નાનાં શહેરો અને તાલુકા (Rural Areas) માટે આવી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ઉપર દેખરેખ

રાખવાની સત્તા Ministry of Health- આરોગ્યના પ્રધાનને આપવામાં આવે છે. પહેલાં આ દેખરેખ Local Government Board- સ્થાનિક સ્વરાજ્યનું બોર્ડ રાખતું.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યનું કેળવણી વિગેરેનું ખર્ચ મધ્યવર્તી સરકાર અને સ્થાનિક સરકાર બંને ભોગવે છે; લોકો તે માટે કરવેરા આપે છે; કેટલુંક ખર્ચ કરજ કરીને કરવામાં આવે છે.

કેળવણી, આરોગ્ય, બેકારી(Unemployment), કામદારો માટે કાયદાઓ:—ઈંગ્લંડમાં અને સ્કૉટલંડમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અપાય છે. દેશની જુદી જુદી ધાર્મિક સંસ્થાઓ પોતાને ખર્ચે બહુ સારી નિશાળો ચલાવે છે. માધ્યમિક કેળવણી અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે સરકાર તરફથી સારી મદદ મળે છે. આરોગ્યની સંભાળ રાખવા માટે ખાસ પ્રધાન નીમાય છે. કામદારો માટેના પ્રધાનનું ખાતું બેકાર લોકોને અને વૃદ્ધ લોકોને મદદ આપે છે. તે ખાણો, કારખાનાં, બંદરો વિગેરે ઠેકાણે કામ કરતા કામદારોની સલામતી ઉપર દેખરેખ રાખે છે; તે ઉપરાંત કામદારો અને તેમના શેઠીઆઓ વચ્ચે તકરારોની સમાધાની માટે તેઓ જવાબદાર રહે છે. તે માટે અમલદારો રોકે છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય:—ઉપર આપણે બ્રિટિશ ટાપુઓનો વહિવટ જોયો; પણ બ્રિટિશ રાજ અને પાર્લમેંટ બ્રિટિશ ટાપુઓ ઉપર જ નહીં, પણ દુનિયાના બીજા દેશો ઉપર પણ અત્યારે અમલ કરે છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ૪૬,૩૦,૦૦,૦૦૦ માણસો વસે છે તેમાં માત્ર સાત કરોડ ગોરાઓ છે. સામ્રાજ્યમાં જુદી જુદી નાની મોટી સરકારોનાં રાજ્યો ક્યાં ક્યાં છે તે તપાસવાની અહીં જરૂર નથી. પણ તેમાંની મુખ્ય સરકારો અહીં આપવામાં આવી છે.

(૧) પહેલાં તેા ઈંગ્લંડ, સ્કૉટલંડ અને ઉત્તર આયર્લંડ આવે છે. તેમનું રાજ્યતંત્ર આપણે ઉપર જોઈ ગયા.

(૨) પછી સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો આવે છે. તેમનાં નામો અહીં આપ્યાં છે:—ન્યુઝીલેન્ડ, ઑસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ આફ્રિકા, ન્યુઝીલેન્ડ, અને આઇરિશ ફ્રી સ્ટેટ (Irish Free State). આ સંસ્થાનો સ્વરાજ્ય ભોગવે છે. ઇંગ્લેન્ડની સરકાર તેમના વહિવટમાં સામાન્ય રીતે દરમ્યાન થતી નથી. આ સંસ્થાનોમાં ઇંગ્લેન્ડની સરકાર ગવર્નર જનરલ મોકલે છે. એ ગવર્નર જનરલે સંસ્થાનોની પાર્લિમેંટના કામો મુજબ અમલ કરે છે. કનેડા અને ઑસ્ટ્રેલિયા માટે જુદાં અને લગભગ સ્વતંત્ર રાજ્યતંત્રો છે. તેમનો વહિવટ ગવર્નરો અને તેમના પ્રધાન કરે છે. આ સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો Dominions-ડુમિનિયનો કહેવાય છે.

(૩) ડુમિનિયનો પછી હિંદુસ્તાન દેશ આવે છે. તે કાળક્રમે ડુમિનિયન થશે; છતાં અત્યારે આપણે ડુમિનિયનનાં કેટલાક અધિકારો ભોગવીએ છીએ, જેમકે હિંદી સરકાર આંતર રાષ્ટ્રીય મંડળો (International Institutions)માં અને Imperial Conference-સામ્રાજ્યની પરિષદમાં ડુમિનિયનોની માફક પ્રતિનિધિઓ મોકલે છે અને તેઓ ડુમિનિયનોના પ્રતિનિધિઓ જેટલો અધિકાર ભોગવે છે.

(૪) હિંદુસ્તાન પછી Crown Colonies-તાબેદાર સંસ્થાનો આવે છે, જેમકે સિલોન, જિઆલ્ટર, હાંગકાંગ, શીજી, અને જામેઇકા. આ સંસ્થાનોની સરકારો બ્રિટિશ સરકારની સીધી તાબેદારી ભોગવે છે અને તેમને કાયદાઓ કરવાની અને રાજ્યકારભાર કરવાની સ્વતંત્રતા બહુ આપવામાં આવી નથી, જો કે કેટલેક ઠેકાણે-જેમકે સિલોનમાં લોકસભા હોય છે ખરી.

(૫) રક્ષિત દેશો (Protectorates.) તાબેદાર સંસ્થાનો પછી રક્ષિત પ્રદેશો આવે છે. આ દેશોના આંતર કારભારમાં બ્રિટિશ સરકાર બહુ દરમ્યાન નથી થતી, પણ તેમનો પરદેશ સાથેના વ્યવહાર બ્રિટિશ સરકાર સંભાળે છે. તેટલા પૂરતી તેમના આંતર કારભારમાં જો દરમ્યાનગીરી કરે છે. ઇજિપ્ત પ્રથમ આ વિભાગમાં આવી જતું; હાલ સુદાન, મેસે પેનિન્સુલા, ઝાંઝીયાર વિગેરે આ વિભાગમાં આવી ગયે છે.

(૬) છેવટે Mandated Territories એટલે ઇંગ્લંડની જમીનગીરી ઉપર જેમનું રાજ્યતંત્ર ચાલે છે તેવા દેશો આવે છે. આ પ્રદેશો હમણાંજ એટલે કે ગયા મહાયુદ્ધ પછીજ ઇંગ્લંડની સરકારને League of Nations -લીગ ઓફ નેશન્સ તરફથી સોંપવામાં આવ્યા છે. ઇંગ્લંડની સરકાર આ પ્રદેશોના રાજ્યકારભાર માટે લીગને જવાબદારી ધરાવે છે ને તે પ્રદેશોમાં ઇંગ્લંડના સામ્રાજ્યના ડુમિનિઅનોની સરકારોને અપાએલા પ્રદેશો આવી જાય છે. આવી રીતે સુપરત થએલા પ્રદેશોમાં ઇંગ્લંડ પેલેસ્ટાઈન અને મેસોપોટમિઆ માટે, દક્ષિણ આફ્રિકા જર્મન સાઉથ-વેસ્ટ આફ્રિકા માટે, અને ઑસ્ટ્રેલિઆ ન્યુઝીલંડ, પેસિફિક મહાસાગરમાં આવેલા કેટલાક (જર્મન) ટાપુઓ માટે, જવાબદાર છે.

સામ્રાજ્ય અને ઇંગ્લંડ:—આવું સામ્રાજ્ય દુનિયાના ઇતિહાસમાં હજુ સુધી થયું નથી. વસ્તી, રાજ્યકીય સંસ્થાઓ, હવામાન, પેદાશ, આયાત નિકાસ, વેપાર, ગમે તે દષ્ટિએ તે સામ્રાજ્યનો વિચાર કરવામાં આવે, તો તેમાં એક લક્ષણ ખાસ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે—તે લક્ષણ તેની વિવિધતાનું છે. આ સામ્રાજ્ય ટકી રહે તે માટે ઇંગ્લંડના લોકોએ નીચેની બાબતો ખાસ લક્ષમાં રાખવી જોઈએ:—સામ્રાજ્યના લોકોમાં સંતોષ રહેવો જોઈએ; સામ્રાજ્યના ભાગો સાથે ઇંગ્લંડનો વ્યવહાર અસ્ખલિત રહે તે માટે રેલવે, સ્ટીમરો, અને વિમાનોના ધોરી રસ્તાઓનો કબજો ઇંગ્લંડના હાથમાં રહેવો જોઈએ; સામ્રાજ્યના પ્રદેશોની આર્થિક સ્થિતિ સુધરવી જોઈએ; સામ્રાજ્યના પ્રદેશો દુનિયાના જે ભાગમાં હોય તે ભાગનાં પરરાજ્યો સાથે મિત્રતા રહેવી જોઈએ, તેમની સામે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ફત્તેહ માટે પૂરી તૈયારી હોવી જોઈએ; અને છેવટે ખાસ તો, ઇંગ્લંડના લોકોમાં સામ્રાજ્ય માટે અભિમાન, અને સામ્રાજ્યનો વહિવટ કરવાની અને તે ઉપર નજર રાખવાની ખાસ શક્તિ, હોવાં જોઈએ. હિંદુસ્તાન એ સામ્રાજ્યનો ખાસ અગત્યનો પ્રદેશ ગણાય છે. ઇંગ્લંડની અત્યારની વગ હિંદુસ્તાન દેશ સાથેના તેના નિકટ સંબંધને આભારી છે.

ધતિવાક્યો

દરેક દેશને મુશ્કેલીઓ હોય છે. મુશ્કેલીઓ વગરનો કયો નસીબદાર દેશ હશે ? ઇંગ્લંડને પણ અનેક મુશ્કેલીઓ નહીં છે. પણ એ તમામ મુશ્કેલીઓની પાર જઈ તેણે પોતાને માટે પ્રથમ પદ મેળવ્યું છે. ઇંગ્લંડમાં પ્રથમ નાનાં નાનાં રાજ્યો હતાં. તેઓ ધણાં વર્ષ પછી એક છત્ર નીચે મુકાયાં. ઇંગ્લંડ એક છત્ર નીચે આવ્યું સારે તેને સ્કૉટલંડની અને ફ્રાંસની ખીક રહેતી. સ્કૉટલંડ સાથે ઇંગ્લંડે એકબાવ સાધ્યો અને ફ્રાંસને દબાણમાં રાખ્યું. એ સિદ્ધ કરતાં ઇંગ્લંડે સેંકડો વર્ષ લીધાં. દરમ્યાન દેશમાં સુવ્યવસ્થિત અને લોકમતને અનુકૂળ રાજ્યવ્યવસ્થા સ્થપાઈ. રાજ્યકીય વિકાસને અનુકૂળ આર્થિક સંસ્થાઓ થઈ. સાહિત્ય અને કળા વિગેરેનો ઉદય તે પ્રમાણે થયો. સાર પછી બ્રિટિશ લોકો દુનિયાની પ્રજામાં આગેવાની લેતા થયા. તેઓ સ્પેઈન, ફ્રાંસ, અને જર્મની સાથે હરીફાઈમાં પાર પડ્યા. ઇંગ્લંડે રાજની કડકાઈને અને જોહુકમીને દાખમાં રાખ્યાં. તેણે આયર્લંડના સવાલનો હમણાં જ સંતોષકારક નિકાલ આપ્યો છે. અત્યારે તેની આંતર કાર્યવાહીમાં, સામ્રાજ્યના વ્યવહારમાં, અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધમાં મોટું પરિવર્તન આવી રહ્યું છે. ઇંગ્લંડની પ્રજામાં સ્વમાન, નીડરપણું, કુનેહ, અને વ્યવહારકુશળતા છે. તેના આગેવાનોમાં મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ છે. તેનું રાજ્યતંત્ર પ્રગતિશીલ છે. તેની સમાજઘટના પ્રગતિને અનુકૂળ છે. તે કારણોથી નવી વિટંબણાઓને બ્રિટિશ લોકો પાર પાડી દેશે, એમ તેના ઇતિહાસના દરેક અભ્યાસીને વિશ્વાસ રહે છે. માત્ર એટલી જ ધમ્મકા રહે કે જેમ જૂતકાળમાં ઇંગ્લંડમાં બર્ક અને ફ્રાંક્સ જેવા સમર્થ, પારકાને દુઃખે દાઝનારા, પરગજુ, અને સ્વાતંત્ર્યપ્રિય મુસદ્દોઓ થઈ ગયા, તેમ ભવિષ્યમાં બ્રિટિશ ટાપુઓના પુત્રો સ્વાતંત્ર્યપ્રિય, આપખુદ અમલનો તિરસ્કાર કરનારા, અને હમેશાં પ્રગતિને ચાહનારા થાય. યુગેયુગના ઇતિહાસના પટ ઉપર જે પ્રજા આ દૃષ્ટાંતો મૂકતી જશે તે પ્રજા અમર રહી જશે.

એ હજાર વર્ષ પૂર્વે દુનિયામાં રોમ શહેરનું સામ્રાજ્ય બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય જેટલું મોટું નહીં, તો એટલું વિવિધ તો હતું જ. તે સામ્રાજ્ય

છસો વર્ષ સુધી અખંડ રહ્યું હતું. તે તૂટી ગયું તે પછી પણ તેની કીર્તિ અને તેનું નામ લગભગ એક હજાર સુધી ચાલ્યાં. એ સામ્રાજ્યનાં યશોગાન રોમન કવિઓએ, મુસદ્દીઓએ, અને વક્તાઓએ ખૂબ કર્યાં છે. રોમ શહેરે પ્રવર્તાવેલી એક પ્રજાજનની (Citizenship) અને એકચક્રી રાજ્યની ભાવના, તેણે આપેલી સુલેહશાંતિની યાદગીરીઓ, તેના ઇંજિનિયરોએ બાંધેલાં ધોરી રસ્તાઓ અને નહેરો, રોમની અદાલતોએ આપેલો ન્યાય, રોમના કાયદાશાસ્ત્રી (Jurists)ઓએ પ્રવર્તાવેલાં કાયદાશાસ્ત્રો, રોમ શહેરે રચેલે રચેલે ટકાવી રાખેલી સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ, ટૂંકામાં, રોમ શહેરના સામ્રાજ્યના વાદે યૂરોપની, પશ્ચિમ એશિયાની અને ઉત્તર આફ્રિકાની પ્રજાઓનાં જીવનમાં ઊંડું મૂળ ધાલ્યું હતું. ખ્રિસ્તિય સામ્રાજ્યે જુદી જુદી પ્રજાઓને સ્થાનિક સ્વરાજ્યના, જવાબદાર રાજ્યતંત્રના, વ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્રના, વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના, અને પ્રગતિશીલ કારભારના પાઠો શીખવ્યા છે. ઇંગ્લંડની પાર્લિમેન્ટ સમસ્ત દુનિયાની પાર્લિમેન્ટોની જનની (Mother of Parliaments)ને સ્થાને મુકાય છે. ઇંગ્લંડના ઇતિહાસનો દરેક અભ્યાસી એટલી આશા તો રાખી શકે કે તેને હાથે સામ્રાજ્યની પ્રજાઓ સામ્રાજ્યના પ્રજાજનોના જેટલી સમાન ભાવનાઓ વિચારે, અને તેના પ્રજાજનોની માણસાર્થ (Individuality) નો વિકાસ થાય.

રોમના સામ્રાજ્યના કવિએ કહ્યું છે તેમ આપણે ઇચ્છીએ કે,
*Faalty, peace itself, and honour, and the ancient
 Moral awe, the long-forgotten virtue,
 Now dares to return, it approaches its horn
 Full of blessing.*

રાજ્યનિષ્ઠા, શાંતિ, આદરભાન, પુરાણાં ન્યાયનીતિનાં સૂત્રો, યુગોના બુલાઈ ગયેલા સદ્ગુણો, એ બધાં પાછાં તાજાં થાય, અને તેમનાં યશોગાન અને આશીર્વાદો ચોતરફ સંચાલ્ય.

શ્રિરિ. ૧. લોકોનો ધર્મિષ્ઠાસ

પૂરવાણી

પ્રોફેસર વલાલ હિંમતરામ કામદાર, એમ. એ.

પૂરવણી

સાલવારી અને માર્ગદર્શક વિષયો

ખંડ પહેલો

- છ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦—પ્રાચીન ખ્રિસ્તીઓનો વસવાટ, કેલ્ટ લોકોનો વસવાટ, બંનેનું મિશ્રણ.
- છ. સ. પૂર્વે ૫૫-૫૪ જુલિયસ સીઝરની સવારી.
- છ. સ. ૪૩—રોમના રાજ્યની સ્થાપના; કોટકિલ્લાઓ, રોમનાં સંસ્થાનો, રસ્તાઓ, શહેરો, વેપાર, રોમની સંસ્કૃતિનો પ્રચાર, સરહદોનો બચાવ; નિશાળો; લૅટિન ભાષા; ખ્રિસ્તી પંથ.
- છ. સ. ૪૦૭—રોમના રાજ્યનો નાશ.
- છ. સ. ૪૪૯—સ્કોટલેન્ડના પિક્ટ લોકોની ને આયર્લેન્ડના સ્કોટ લોકોની સવારીઓ. કેન્ટમાં જ્યૂટ (Jute) લોકોનો વસવાટ.
- છ. સ. ૪૫૦—સેક્સ, વેસેક્સ, ઇસેક્સ, ઇસ્ટ એંગ્લિયા, ને નોર્થિથિયામાં એંગલ લોકોનો ને સેક્સન લોકોનો વસવાટ. રોમની સંસ્કૃતિનો ને ખ્રિસ્તી પંથનો વિનાશ. ખ્રિસ્તોનું વેધક્સ, કોર્નવૅલ, સ્ટ્રેથકલાઈડમાં ભરાઈ જવું.
- છ. સ. ૬૨૦—નોર્થિથિયાનું સાર્વભૌમ રાજ્ય.
- છ. સ. ૭૨૦—મર્સિયાનું સાર્વભૌમ રાજ્ય.
- છ. સ. ૮૨૦—વેસેક્સની સાર્વભૌમ સત્તા. રોમન કેથોલિક પંથનો ફરી પ્રચાર.
- છ. સ. ૮૦૦-૮૭૦—ડેન લોકોની સવારીઓ.
- છ. સ. ૮૭૧-૯૦૦—આલ્ફ્રેડ રાજાનો અમલ.
- છ. સ. ૮૭૧-૮૮૨—ડેન લોકો સાથે લડાઈ ઓ; કરાર; સુધારાઓ; લશ્કર; નૌકાબળ; રાજ્યખર્ચનો બંદોબસ્ત; કારીગરો ને પંડિતોને ઉત્તેજન; લૅટિન સાહિત્યનું ભાષાંતર; નિશાળોની સ્થાપના; અદાલતો; કાયદાઓનું એકીકરણ; ચર્ચનો બંદોબસ્ત.
- છ. સ. ૯૦૦-૧૦૧૧—સેક્સન રાજાઓનો અમલ. એડવર્ડ, એથલસ્ટન, એડગર, એથલરેડ.

ધ. સ. ૧૦૧૧-૧૦૪૨—ડેનિશ રાજાઓનો અમલ. સ્વેઇન; કૅન્યુટ; એડવર્ડ ધ કન્ફેસર.

ધ. સ. ૧૦૪૨-૧૦૬૬—એડવર્ડ ધ કન્ફેસર.—નોર્મન લોકોની વગ. નોર્મંડિના વિલિયમની ગાદી માટે ખટપટ. ગોડવિનની પુત્રીનું રાજા સાથે લગ્ન; ગોડવિનની સત્તા. ગોડવિનના પુત્રો. હેરોલ્ડ, વેસેક્સનો મુખ્ય અધિકારી; રાજાનું મરણ; વિલિયમની સવારી; હેરોલ્ડના ભાષાઓની ખટપટ.

ધ. સ. ૧૦૬૬—હેરોલ્ડની હાર. તેનું માર્યા જવું. નોર્મનોની ક્ષતેહ.

નોર્મન રાજાઓ

ધ. સ. ૧૦૬૬-૧૦૮૭—વિલિયમ ધ ફાન્કરર.—લૅક્સનોનાં બંડો; નવી રાજ્યવ્યવસ્થા—ફ્યૂડલ સિસ્ટમ;—જમીનની વહેંચણી; જુદા જુદા ભાગોમાં નવા નોર્મન અમીરોનો વસવાટ; વફાદારીના સોગન; કોટકિલ્લાઓ; વસતિપત્રક; કડક અમલ.

ધ. સ. ૧૦૮૭-૧૧૦૦—વિલિયમ રુફસ. રાજાના ભાઈ રોબર્ટ સાથે યુદ્ધ ને કરાર. ક્રૂએડના સંગ્રામની શરુઆત. એન્સેલમ સાથે તકરારો.

ધ. સ. ૧૧૦૦-૧૧૩૫—પહેલા હેન્રિનો અમલ.—રોબર્ટ સાથે યુદ્ધ ને કરાર; નોર્મંડિ તાબે, ધ. સ. ૧૧૦૬. એન્સેલમ સાથે તકરારો. રાજા તરફથી ચાર્ટર અથવા હકપત્ર; કાયદાઓનો સુધારો; અદાલતોની નવી વ્યવસ્થા; કુંવરનું ટૂળી જવું; રાજાનું મરણ. રાજકુંવરી મટિલ્ડા ગાદીની વારસ. વિલિયમ ક્રાંકરરના ભાણેજ સ્ટિવનનું સિંહાસન ઉપર બેસવું.

ધ. સ. ૧૧૩૫-૫૪—સ્ટિવનનો અમલ. ખૂનામરડી. મટિલ્ડાના પક્ષકારોની સવારીઓ ને તેમનાં બંડો.

ધ. સ. ૧૧૪૧—રાજાનું કેદ થવું. મટિલ્ડાનો ખરાબ કારભાર. મટિલ્ડાના પુત્ર હેન્રિ સાથે કરાર. સ્ટિવનનું મરણ.

પ્લેન્ટેજેનેટ વંશ

ધ. સ. ૧૧૫૪-૮૯—બીજા હેન્રિનો અમલ.—તેની સત્તા;—ઈંગ્લંડમાં, નોર્મંડિમાં ને મેઈનમાં; અંજૂમાં ને ટૂરેઈનમાં; એકિવટેઈનમાં;

ધ્રિટનમાં સુધારાઓ:-કરપદ્ધતિ; નવી લશ્કરી વ્યવસ્થા; અદાલતોની ને કાયદાઓની એકસરખી વ્યવસ્થા; એકેટ સાથે તકરાર.

ખ. સ. ૧૧૭૦—એકેટનું ખૂન.

ખ. સ. ૧૧૭૧—આયર્લેન્ડનાં બળવો. રાજાનો વિજય.

ખ. સ. ૧૧૭૩—રાજપુત્રોનાં બંડ.

ખ. સ. ૧૧૮૬-૮૮—રિચર્ડ. જેરુસલેમ ઉપર સવારી.

ખ. સ. ૧૧૮૨—જેરુસલેમના સુલતાન સાથે કરાર. લૉગચેમ્પનો ઈંગ્લેન્ડનો વહીવટ. રાજાના ભાઈ જહોનની ખટપટ.

ખ. સ. ૧૧૮૪—જહોનની હાર ને રિચર્ડ ફરી રાજસત્તા ઉપર.

ખ. સ. ૧૧૮૯-૧૨૧૬—રાજા જહોન.

ખ. સ. ૧૧૮૯—અંજૂ, ટ્રેર્મન, ને મેર્મનના પ્રાંતોનું નુકસાન.

ખ. સ. ૧૨૦૪—નોર્મૅન્ડનું નુકસાન.

ખ. સ. ૧૨૦૫-૧૩—લેન્ગટન આર્યબિશપની પદવી ઉપર. જહોન ને પોપ વચ્ચે તકરાર. જહોનનું નમવું.

ખ. સ. ૧૨૧૩-૧૫—બેરનોનું બંડ.

ખ. સ. ૧૨૧૫—બેરનોની ફતેહ. મૉનાચાર્ડા ઉપર જહોનની સહી. ફ્રેંચ રાજકુંવર લૂઈની સવારી.

ખ. સ. ૧૨૧૬—રાજાનું મરણ.

ખ. સ. ૧૨૧૬-૭૨—ત્રીજો હેન્રી.

ખ. સ. ૧૨૧૬-૨૭—સગીર રાજા. પેમ્બ્રોકનો કારભાર.

ખ. સ. ૧૨૨૭—રાજા કુલમુખત્યાર. પરદેશીઓની વગ. બેરનોનાં બંડો. પોપ સાથે સંધિ.

ખ. સ. ૧૨૫૮—ઓક્સફર્ડની શરતો.

ખ. સ. ૧૨૬૧—સાઈમનનું ઈંગ્લેન્ડ પાછું આવવું.

ખ. સ. ૧૨૬૪—રાજા ને રાજપુત્ર કેદ.

ખ. સ. ૧૨૬૫—સાઈમનની પાર્લિમેંટ. સાઈમનની હાર. તેનું મરણ.

ખ. સ. ૧૨૭૨—રાજાનું મરણ.

ધ. સ. ૧૨૭૨-૧૩૦૭—પહેલો એડવર્ડ.

ધ. સ. ૧૨૭૭—વેઇલ્સના લેવેલિનની હાર. વેઇલ્સની જિત. તેનો અંદાજસ્ત.

ધ. સ. ૧૨૮૨-૮૩—પ્રિન્સ ઓફ વેઇલ્સ.

ધ. સ. ૧૨૯૦—સ્કૉટલેન્ડની ગાદી માટે ખટપટ. જહાન બેલિયલ રાજા.

ધ. સ. ૧૨૯૫—પહેલી પાર્લમેન્ટ. પાર્લમેન્ટ ને રાજા લોકમાન્ય અમલ.

ધ. સ. ૧૨૯૬—એડવર્ડની સ્કૉટલેન્ડ ઉપર સવારી. ફતેહ.

ધ. સ. ૧૨૯૭—વિલિયમ વૉલેસની સ્ટ્રેલિંગ બ્રિજ પાસે ફતેહ.

ધ. સ. ૧૨૯૮—વૉલેસની હાર. તેનો શિરચ્છેદ.

ધ. સ. ૧૩૦૬—રૉબર્ટ બ્રુસ સ્કૉટ લોકાનો રાજા.

ધ. સ. ૧૩૦૭-૨૭—બીબે એડવર્ડ.

ધ. સ. ૧૩૧૪—બૉનાકર્ન પાસે અંગ્રેજોનો પરાજય.

ધ. સ. ૧૩૨૪—બ્રુસનું મરણ. રાજા ને બરનો વચ્ચે તકરાર. ગેઇવસ્કનનો શિરચ્છેદ.

ધ. સ. ૧૩૨૭—રાજાનું ખૂન.

ધ. સ. ૧૩૨૭-૭૭—ત્રીબે એડવર્ડ.

ધ. સ. ૧૩૩૮—ક્રાંસ સામે સો વર્ષના વિગ્રહની શરુઆત.

ધ. સ. ૧૩૪૬—કેસિની લડાઈ; અંગ્રેજોનો વિજય.

ધ. સ. ૧૩૪૯—ઈંગ્લેન્ડમાં મહામારીનો રોગ.

ધ. સ. ૧૩૫૬—પોપ્ટીઅર્સની લડાઈ; બેક પ્રિન્સની ફતેહ; ફ્રેંચ રાજા જહાન કેદ.

ધ. સ. ૧૩૬૦—બ્રેટિગ્નિની સુત્રેહ.

ધ. સ. ૧૩૬૦-૭૬—અંગ્રેજોની હારો, ક્રાંસમાં ને સ્પેર્નમાં.

ધ. સ. ૧૩૭૭—વિક્લિફનો પોપ સામે વિરોધ. લોલાર્ડોની સ્થાપના.

ધ. સ. ૧૩૭૭-૯૯—બીબે રિચર્ડ.

ધ. સ. ૧૩૮૧—પ્રેટોનાનું બંડ; ટાયલરનું ખૂન; રિચર્ડની સમયસૂચકતા. રિચર્ડ ને બરનો; રિચર્ડ ને લોલાર્ડો; લૅંકેસ્ટરની ખટપટ.

ધ. સ. ૧૩૯૯—રિચર્ડ કેદ; ખૂન. બૉલિંગબ્રોક રાજા.

લૅક્ટર વંશ

ધ. સ. ૧૩૯૮-૧૪૧૩—ચાથા હેનરિ.

ધ. સ. ૧૩૯૯—ડગ્લસ અને પર્સિનાં બંડા.

ધ. સ. ૧૪૦૩—પર્સિની હાર. સ્કૉટ લોકાની હાર.

ધ. સ. ૧૪૧૩—રાજનું મરણ.

ધ. સ. ૧૪૧૩-૧૪૨૨—પાંચમા હેનરિ. ફ્રાંસ સામે ફરી લડાઈ.

ધ. સ. ૧૪૧૫—અજનકુરની લડાઈ.

ધ. સ. ૧૪૨૦—હેનરિને ફ્રાંસની ગાદીનું વચન.

ધ. સ. ૧૪૨૨—હેનરિનું મરણ.

ધ. સ. ૧૪૨૨-૧૪૬૧—છઠ્ઠો હેનરિ.

ધ. સ. ૧૪૨૯—જહોન ઑલ્ ઍર્કનો ઉદય. ઑર્લીઆનો ઘેરા.

ધ. સ. ૧૪૩૧—જહોનને દેહાંતની સજા. હેનરિનો પેરિસ મુકામે રાજ્યાભિષેક.

ધ. સ. ૧૪૫૩—રિચર્ડ, ડયુક ઑલ્ ઍર્કની ખટખટ. ઍર્લ ઍલ્ વૉરિકનો ઉદય.

ધ. સ. ૧૪૫૯—ઍર્ક ને વૉરિકનાં બંડ. બંને દેશપાર.

ધ. સ. ૧૪૬૦—વૉરિકની ફતેહ. વેઈકશીલ્ડ પાસે ઍર્કનું માર્યા જવું; વૉરિકની હાર, સેઈન્ટ આલ્બન્સ પાસે.

ધ. સ. ૧૪૬૧—ટાઉટનની લડાઈ. રાજકુમાર એડવર્ડ રાજા. હેનરિનું ફ્રાંસ નાસી જવું.

ધ. સ. ૧૪૬૧-૧૪૭૧—ચાથા એડવર્ડ.

ધ. સ. ૧૪૬૫—એડવર્ડ ને વૉરિક વચ્ચે કુસંપ.

ધ. સ. ૧૪૬૯—એડવર્ડનું ફ્રાંસ નાસી જવું.

ધ. સ. ૧૪૭૧—બાર્નેટની લડાઈ. ટયુક્સખરિની લડાઈ. એડવર્ડની ફતેહ. હેનરિનું ખૂન. એડવર્ડનું મરણ.

ધ. સ. ૧૪૭૧-૮૪—ટ્રીએ રિચર્ડ. ભત્રીજાઓનાં ખૂન.

ધ. સ. ૧૪૮૫—હેનરિ ટયુડરની સવારી. બૉસવર્થશીલ્ડનું યુદ્ધ. રિચર્ડનું માર્યા જવું.

સાહિત્ય. કળા.—ચોસર, ઇ. સ. ૧૩૩૫-૧૪૦૦. મેલોરિ, ઇ. સ. ૧૪૦૦-૧૪૭૧. નોર્મન્ડિનું સ્થાપત્ય. રિનેસ-સ-સંસ્કૃતિનો પુનર્નન્મ.

ખંડ બીજો

૮યુડર વંશ: ઇ. સ. ૧૪૮૫-૧૬૦૩.

ઇ. સ. ૧૪૮૫-૧૫૦૬—સાતમો હેન્રિ.

ઇ. સ. ૧૪૮૭—લૅન્થર્ સિમ્નેલનું બંડ. સ્ટાર ચેંચરની સ્થાપના.

ઇ. સ. ૧૪૯૭-૯૯—પરકિનનું બંડ. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ને ઉત્તર સમુદ્રમાં ઇંગ્લંડની વગ. હાલંડ સાથે વેપારનો કરાર. રાજકુંવરોનાં ને રાજકુંવરીઓનાં યુરોપના દરબારોમાં લગ્નો.

ઇ. સ. ૧૫૦૬-૪૭—આઠમો હેન્રિ.

ઇ. સ. ૧૫૧૩—Battle of the Spurs.

ઇ. સ. ૧૫૨૦—શીલ્ડ ઓફ ધ ક્લૉથ ઓફ ગોલ્ડ. હેન્રિનો ફ્રાંસના રાજા ફ્રાંસિસ સાથે મેળાપ અને પાંચમા ચાર્લ્સ સાથે મિત્રભાવ. રાણી કૅથેરિનનો સવાલ.

ઇ. સ. ૧૫૨૯—વૂલ્ઝી સત્તાબ્રષ્ટ. વૂલ્ઝીની રાજ્યનીતિ:—સુલેહ, ઇંગ્લંડનું યુરોપમાં વળન; ક્રેળવણી; તેની અભિલાષાઓ. રેફર્મેશન.

ઇ. સ. ૧૫૨૯—લ્યૂથરનો પોપ સામે વિરોધ.

ઇ. સ. ૧૫૩૨—અંનબોલીન સાથે રાજનું લગ્ન.

ઇ. સ. ૧૫૩૫—હેન્રિ ને પોપ વચ્ચે તકરાર.

ઇ. સ. ૧૫૩૯-૪૭—પાર્લમેન્ટના પોપ સામેના કાયદાઓ. Pilgrimage of Grace. મઠોની મિલકત ખાલસા.

ઇ. સ. ૧૫૪૦—ક્ષેત્રેલને દેહાંતદંડ. તેની રાજ્યનીતિ:—રોમના ચર્ચથી ઇંગ્લંડની સ્વતંત્રતા.

ઇ. સ. ૧૫૪૨—સોલ્વેમોસ પાસે સ્કોટ રાજની હાર.

ઇ. સ. ૧૫૪૭—રાજનું મરણ. તેની રાણીઓ:—કૅથેરિન; અંન બોલીન; નેધન સીમ્સ; અંન ઓફ ક્લીવ્ઝ; કૅથેરિન હાવર્ડ; કૅથેરિન પાર.

ઇ. સ. ૧૫૪૭-૫૩—છઠ્ઠો એડવર્ડ.

ઇ. સ. ૧૫૪૭-૪૯—સામરસેટનો કારભાર. ઉદાર રાજ્યનીતિ.

- ઇ. સ. ૧૫૫૧—સામરસેટને દેહાંતદંડ.
- ઇ. સ. ૧૫૪૯-૫૩—નોર્થમ્બરલેંડનો કારભાર; પ્રોટેસ્ટન્ટ ઝૂન. લેડિ જેર્ન ઝેનો કિસ્સો.
- ઇ. સ. ૧૫૫૩—લેડિ જેર્ન ઝેને દેહાંતદંડ. નોર્થમ્બરલેંડને દેહાંતદંડ.
- ઇ. સ. ૧૫૫૩—રાગનું મરણ.
- ઇ. સ. ૧૫૫૩-૫૮—રાણી મેરિ.
- ઇ. સ. ૧૫૫૪—મેરિનું ફિલિપ સાથે લગ્ન.
- ઇ. સ. ૧૫૫૫—લૅટિમર ને રિડલીને દેહાંતદંડ; ક્રૅમરને દેહાંતદંડ.
કૅથોલિક પંથની સ્થાપના.
- ઇ. સ. ૧૫૫૮—ક્રૅવેનું તુકસાન.
- ઇ. સ. ૧૫૫૮-૧૬૦૩—રાણી ઇલિઝાબેથ.
- ઇ. સ. ૧૫૫૮—Act of Supremacy. Act of Uniformity.
નવા ચર્ચની સ્થાપના.
- ઇ. સ. ૧૫૬૪—ફ્રાંસ સાથે મિત્રતા.
- ઇ. સ. ૧૫૮૭—સ્કૉટ લોકોની રાણી મેરિને દેહાંતદંડ.
- ઇ. સ. ૧૫૮૮—આર્મેડાનો પરાજય.
- ઇ. સ. ૧૫૯૬—અંગ્રેજો કાડિઝમાં.
- ઇ. સ. ૧૫૯૬—ઈ સેકસ આયર્લેંડમાં.
- ઇ. સ. ૧૬૦૦—ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના.
- ઇ. સ. ૧૬૦૧—આયર્લેંડમાં શાંતિ.
- ઇ. સ. ૧૬૦૩—રાણીનું મરણ.
- સાહિત્ય; શોધખોળ; વેપારરોજગાર; ખેત જલ્દોન્સન; બેકન; ફેલે;
શેષકિસપિયર; સ્પેન્સર. નાવિકો-ડ્રૅક; હૉકિન્સ; હાવર્ડ.

પ્રશ્નો

1. The chief fault of Henry VIII was his "monstrous selfishness." Examine, in the light of this statement, his relations with (a) his ministers, (b) his parliaments, (c) the church.

2. What were the means employed by Henry VII to secure the throne to himself and his family and to strengthen the power of the crown ?

3. Describe the relations between England and Spain since the marriage of Mary and Philip II in 1554 to the defeat of the Spanish Armada in 1588. What were the results of the success of England in this struggle ?

4. Describe the literary, commercial, and sea-faring activities of the English people in the reign of Elizabeth.

5. What were the claims of Henry VII to the throne of England ? Explain the various measures by which he sought to make the power of the English crown absolute.

6. "Elizabeth found England divided and weak; she left it united and strong." Explain this remark with reference to her difficulties and achievements.

7. How do you account for the despotic power which the Tudor sovereigns were allowed to exercise ?

8. Give a brief sketch of the attitude of the different Tudor sovereigns to the Reformation.

9. Why does the Tudor period indicate the dawn of a new era ?

10. What induced Philip of Spain to think of an invasion of England ? To what do you attribute the defeat of the Armada ? What were the great results of the defeat ?

11. What were the characteristics common to the Tudor sovereigns ? How do you account for the fact that in the Tudor period the House of Commons increased very much in power and importance ?

12. How will you show that Elizabeth's reign forms one of the most brilliant periods in English history ?

13. Why was the Reformation received so well in England ? How did Henry VIII break the papal power ? How was the Reformed Church finally established in England ?

ખંડ ત્રીજો

સ્કુઅર્ટ વંશ : ઇ. સ. ૧૬૦૩-૧૭૧૪.

ઇ. સ. ૧૬૦૩-૨૫—પહેલો જેઠમસ.

ઇ. સ. ૧૬૦૩—આય પ્લેટ. મેઈન પ્લેટ.

. સ. ૧૬૦૪—હુમ્પટન કોર્ટ કોન્ફરન્સ.

ઇ. સ. ૧૬૦૫—ગતપાઉડર પ્લેટ.

ઇ. સ. ૧૬૧૧—બાઈબલનું ભાષાંતર. પહેલી. પાર્લમેન્ટને રજા.

ઇ. સ. ૧૬૧૪—Addled Parliament.

ઇ. સ. ૧૬૧૬—રોબર્ટ કાર બરતરફ.

ઇ. સ. ૧૬૧૮—ફેરેને દેહાંતદંડ. બોહિમિયામાં બંડ. ત્રીસ વર્ષના વિગ્રહની શરુઆત.

ઇ. સ. ૧૬૨૦—અમેરિકામાં ઈંગ્લેંડના વસવાટની શરુઆત. Pilgrim Fathers.

ઇ. સ. ૧૬૨૧—નવી પાર્લમેન્ટ. સ્પેઈનની કુંવરી સાથે પાટવી કુંવરના લગ્ન માટે ખટપટ.

ઇ. સ. ૧૬૨૨—પાર્લમેન્ટને રજા.

ઇ. સ. ૧૬૨૪—નવી પાર્લમેન્ટ.

ઇ. સ. ૧૬૨૫—રાજનું મરણ.

ઈશ્વરદત્ત હકઃ જેઠમસની પાર્લમેન્ટ સાથે તકરારો.

ઇ. સ. ૧૬૨૫-૪૯—પહેલો ચાર્લ્સ.

ઇ. સ. ૧૬૨૫—સ્પેઈન સામે લડાઈ.

ઇ. સ. ૧૬૨૬—ફ્રાંસના પ્રોટેસ્ટન્ટો સામે ફ્રાંસ સાથે મિત્રતા. અંગ્રેજોની હાર. બીજી પાર્લમેન્ટ.

ઇ. સ. ૧૬૨૮—અર્કિંગહામનું ખૂન. Petition of Right. ત્રીજી પાર્લમેન્ટ.

ઇ. સ. ૧૬૨૯—પાર્લમેન્ટને રજા. ઈલિયટ કેદ.

ઇ. સ. ૧૬૩૩—રાજના આપખુદ અમલનો આરંભ. લૉડ : ચર્ચની વ્યવસ્થા. વેન્ટવર્થ આયર્લેંડમાં: "Thorough."

- ઇ. સ. ૧૬૩૪—શિપમનિ ટેક્સ.
 ઇ. સ. ૧૬૩૬—હંપડનનો વિરોધ.
 ઇ. સ. ૧૬૩૭—લૉડની ધર્મવ્યવસ્થા સામે સ્કૉટલેન્ડનું બંડ. Solemn League and Covenant.
 ઇ. સ. ૧૬૩૯—First Bishops' War. લૉંગ પાર્લિમેન્ટની બેઠક.
 ઇ. સ. ૧૬૪૦—સ્ટ્રેકેડને દેહાંતદંડ. લૉડ કેદમાં. Grand Remonstrance.
 ઇ. સ. ૧૬૪૨—ચાર્લ્સ પાર્લિમેન્ટમાં. યુદ્ધની શરુઆત. એડ્જહિલનું યુદ્ધ. રાજા ઓક્સફર્ડમાં.
 ઇ. સ. ૧૬૪૩—ન્યુ બેરિની લડાઈ.
 ઇ. સ. ૧૬૪૪—માર્સ્ટનમૂરની લડાઈ. સ્કૉટ લોકો રાજા સામે. ક્રૉમવેલની ફતેહ. Self-denying Ordinance. નવું લશ્કર.
 ઇ. સ. ૧૬૪૫—નેઈઝબિની લડાઈ: રાજાની હાર.
 ઇ. સ. ૧૬૪૭—રાજાનું તાબે થવું. Independents. રાજા વાઈટના ટાપુમાં કેદ.
 ઇ. સ. ૧૬૪૮—પ્રેસ્ટનની લડાઈ: સ્કૉટ લોકોની હાર. Pride's Purge. The Rump.
 ઇ. સ. ૧૬૪૯—રાજા ઉપર કામ. તેનો શિરચ્છેદ.
 ઇ. સ. ૧૬૪૯-૫૮—ક્રૉમવેલ.
 ઇ. સ. ૧૬૪૯—આયર્લેન્ડ ઉપર વિજય. આયરલેન્ડની ફતેહ.
 ઇ. સ. ૧૬૫૦—ડનખારની લડાઈ. કુંવર ચાર્લ્સની હાર. ક્રૉમવેલની ચેતલમાં ફતેહ. ડચનો પરાજય.
 ઇ. સ. ૧૬૫૧—ગુસ્ટરની લડાઈ. કુંવર ચાર્લ્સની બીજી હાર. સ્કૉટ લોકો ઉપર ક્રૉમવેલની ફતેહ. ક્રૉમવેલ પ્રોટેક્ટર.
 ઇ. સ. ૧૬૫૩—રંપ બરતરફ. બેરબોન્સ પાર્લિમેન્ટ. નવું રાજ્યતંત્ર.
 ઇ. સ. ૧૬૫૪—ડચ લોકો ઉપર ફતેહ.
 ઇ. સ. ૧૬૫૫—બ્રમ્સફોર્ડનો કબજો. ક્રૉમવેલ કુલમુખત્યાર.

છ. સ. ૧૬૫૭—ડંકડંતો કબજો. ફ્રેન્ચો સાથે મિત્રતા ને સ્પેર્ધન સામે યુદ્ધ.

છ. સ. ૧૬૫૮—છેલ્લી પાર્લમેન્ટને રજા. કોમ્વેલનું મરણ.

છ. સ. ૧૬૫૮-૬૦—રિચર્ડ કોમ્વેલ. લૅબર્ટ ને મંક.

છ. સ. ૧૬૫૮—રંપ પાર્લમેન્ટનું ફરી મળવું.

છ. સ. ૧૬૬૦—બીજા ચાર્લ્સને નિમંત્રણ.

સાહિત્ય: મિલ્ટન; બનિયન.

છ. સ. ૧૬૬૦-૮૫—બીજો ચાર્લ્સ.

છ. સ. ૧૬૬૧-૬૭—કલેર-ડનનો કારભાર: કલેર-ડન કે'ડ.

છ. સ. ૧૬૬૧—Corporation Act.

છ. સ. ૧૬૬૨—Act of Uniformity.

છ. સ. ૧૬૬૪—Conventicle Act.

છ. સ. ૧૬૬૫—Five Miles Act.

છ. સ. ૧૬૬૫-૬૭—ડચ વિગ્રહ—ગ્રોવેસ્ટ્રાટ આગળ અંગ્રેજોનો વિજય.
ચેનલ ઉપર તોપોનો મારો. અંગ્રેજોનો ગલરાટ. લંડનમાં લયંકર આગ.

છ. સ. ૧૬૬૮—ટેમ્પલનો ત્રિપક્ષ કરાર.

છ. સ. ૧૬૭૦-૭૪—કૅબાલનો કારભાર.

છ. સ. ૧૬૭૦—ડોવરનો ગુપ્ત કરાર.

છ. સ. ૧૬૭૨—Declaration of Indulgence. હોલંડ સામે વિગ્રહ.

છ. સ. ૧૬૭૩—Test Act.

છ. સ. ૧૬૭૪—હોલંડ સાથે મિત્રતા. ડબ્લિયુ મુખ્ય પ્રધાન.

છ. સ. ૧૬૭૮—ટાઇટલ્સ ઓફ સનું ધર્તિગ: પોપિશ પ્લોટ.

છ. સ. ૧૬૭૯—શેરૂડસબરિની આગેવાની. નવી પાર્લમેન્ટ. હેબિયસ
કોર્પસ અક્ટ. Exclusion Bill. બ્લિગ પાર્લમેન્ટ.

છ. સ. ૧૬૮૦—બીજા બ્લિગ પાર્લમેન્ટ.

છ. સ. ૧૬૮૧—ઍક્સક્લુઝ પાર્લમેન્ટ. આપખુદ અમલની શરુઆત.

છ. સ. ૧૬૮૩—રૅઈ હાઉસ પ્લોટ. બ્લિગોનો પરાજય.

છ. સ. ૧૬૮૫—રાજનું મરણ.

વિજ્ઞાન. સાહિત્ય. કળા.—ડ્રાઇડન; ન્યૂટન; વર્તમાનપત્રો; રેન; પેપિસ;
બૉમ્બલ; રૉયલ સોસાયટી.

છ. સ. ૧૬૮૫-૮૮—બીજો જેઝુઇટ.

છ. સ. ૧૬૮૫—આર્ગાઈલનું બંડ. મન્મથની સવારી. સેનમૂરની લડાઈ.
જેઝુઇસનો લોખંડી ન્યાય. મન્મથને દેહાંતદંડ. ટેસ્ટ ઍક્ટ ૨૬.

છ. સ. ૧૬૮૭—હાઇ કમિશન કોર્ટની ફરી સ્થાપના.

છ. સ. ૧૬૮૭—Declaration of Indulgence. યુનિવર્સિટીમાં
ને કૉલેજોમાં કથોલિક નીતિ. સાત બિશપો ઉપર કામ.

છ. સ. ૧૬૮૮—વિલિયમ ને મેરિને ૧૧મંત્રણ; જેઝુઇટ પદબ્રષ્ટ.

છ. સ. ૧૬૮૯-૧૭૦૨—વિલિયમ ત્રીજો ને મેરિ.

છ. સ. ૧૬૮૯—Bill of Rights. કિલિકાંકીની લડાઈ. આયર્લેંડમાં
બંડ. લંડનરિતો ધેરો. ઑગઝબર્ગની લીગનો વિગ્રહ શરુ.

છ. સ. ૧૬૯૦—બૉઈનની લડાઈ. આયર્લેંડના બંડની શાંતિ. બીચિહુડનું
નૌકાયુદ્ધ. અંગ્રેજોનો પરાજય.

છ. સ. ૧૬૯૨—લાહોગનું નૌકાયુદ્ધ. અંગ્રેજોનો વિજય. ગ્લેન્ડોનો વધ.
સ્ટાઈનકર્ક પાસે અંગ્રેજોની હાર.

છ. સ. ૧૬૯૪—ઈંગ્લંડની ઍક્ટ. મેરિનું મરણ. બિગ મંત્રીમંડળ.

છ. સ. ૧૬૯૫—મૉન્સ વિલિયમના કબ્રજમાં.

છ. સ. ૧૬૯૭—રિસ્ટ્રિક્તનો કરાર.

છ. સ. ૧૬૯૮—ડેરિયન કંપનિનું પ્રકરણ. First Partition Treaty.

છ. સ. ૧૬૯૯—Second Partiticon Treaty.

છ. સ. ૧૭૦૦—સ્પેઈનના ચાર્લ્સનું મરણ.

છ. સ. ૧૭૦૧—ઍક્ટ ઑફ સેટલમેન્ટ. ગાદીના વારસાનો નિર્ણય.

છ. સ. ૧૭૦૨—વિલિયમનું મરણ.

વિલિયમનું ચારિત્ર્ય. લૂઈસી રાજ્યનીતિ. પર્લમેન્ટની વધતી જતી વગ.
ઈંગ્લંડનું યુરોપમાં દરગયાન થવું. બિગ ને ટોરિ પક્ષો. સ્પેઈનની ગાદી.

ઇ. સ. ૧૭૦૨-૧૪—અંન.

ઇ. સ. ૧૭૦૨-૧૭૧૩—સ્પેઇનની ગાદી માટેનો વિગ્રહ. લડાઈનાં ક્ષેત્રો.
ઇટાલિ, નેધરલેંડ્ઝ, જર્મની, સ્પેઇન, બ્રૂમધ્ય સમુદ્ર.

ઇ. સ. ૧૭૦૪—જિયાલ્ટરનો અંગ્રેજ કબજો. યુનિટીમ પાસે અંગ્રેજ સત્તા.

ઇ. સ. ૧૦૭૬—રમિલિઝ પાસે અંગ્રેજોની ફતેહ.

ઇ. સ. ૧૭૦૭—સ્કૉટલેંડ સાથે એકત્રી કરાર.

ઇ. સ. ૧૭૦૮—આઉડિનાર્ડની ફતેહ.

ઇ. સ. ૧૭૦૯—માલ્પાકવેટની ફતેહ. સંશોધન ઉપર કામ.

ઇ. સ. ૧૭૧૦—ગોડોલ્ફિન ને બિલ્કુલ લોકો.

ઇ. સ. ૧૭૧૪—યૂ ટ્રેક્ટનો કરાર. અંનનું મરણ.

માર્લબોરો ને તેની સ્ત્રી. મિસિસ મેશામ. અંનનો સ્વભાવ.

બોલિંગબ્રોકની રાજ્યનીતિ. સ્પેઇનના સામ્રાજ્યનો વિનાશ.

સાહિત્ય: સ્ટીલ, ડીક્સી, એડિસન, સ્વિફ્ટ, પોપ, જન્ટિલમન.

પ્રશ્નો

1. Show how Oliver Cromwell rose to power. Analyse his system of government.

2. Mention some of the unconstitutional measures of James II and show how they led to the Revolution of 1688.

3. State the causes of Charles II's popularity at the beginning of his reign. Why did he grow unpopular after a few years ?

4. Why did William III accept the crown of England ? How far was he supported by the English people in his foreign policy ?

5. Who were the chief advisers of Charles I ? What influence did they exercise over his policy and with what result ?

6. What do you understand by parliamentary government ? Say how William III was the first sovereign to work it successfully ?

7. What do you know of the character of James I ? What made him quarrel with his parliament ?

8. How did Cromwell come to power after the execution of Charles I ? Give a brief sketch of his home and foreign policy

9. Who were Puritans ? What part did they play in the religious and political history of England in the days of Cromwell and Charles II ?

10. Describe the domestic and foreign policy of William III. Why is he considered a great statesman ?

11. What were the relations of Charles I with his Parliaments. Compare them with those of Charles II with his Parliaments

12. What were the effects of the revolution of 1688 on (a) the standing army, (b) appointment of ministers, (c) position of judges ?

13. Why was it necessary to bring about the union of England and Scotland (1707) ? How did it affect each of them ?

14. What was the position of England on the continent in the reign of Charles II ? How far was the king responsible for it

15. What do you think of Cromwell as a *man* and as a *ruler*

16. How will you show that William III was a great statesman ? Account for his unpopularity and also for the increase in the strength and power of parliament in his reign.

17. "Never had a sovereign a higher notion of his dignity never was any less qualified to sustain it." Justify this remark about James I.

18. State why the Restoration was received with great joy. How do you account for the subsequent unpopularity of Charles II ?

પૂ ર વણી

સાલવારી અને માર્ગદર્શક વિષયો.

ઇ. સ. ૧૭૧૪-૧૭—પહેલો બ્લોક્.

ઇ. સ. ૧૭૧૪-૧૬—સ્ટેનહોપ ને ટાઉન્ડેનનો કારભાર.

ઇ. સ. ૧૭૧૫—પ્રિન્સરની સવારી. શેરિફમુસ્લીમી ને પ્રેસ્ટનની લડાઈએ.

ઇ. સ. ૧૭૧૬—સેપ્ટેમ્બર અકટ. વેસ્ટમિન્સ્ટરનો કાર.

ઇ. સ. ૧૭૧૭—ત્રિપક્ષ કાર—ફ્રાંસ, ઇંગ્લેંડ અને હોલેંડ વચ્ચે મૈત્રી સંકરણેડ સત્તા ઉપર.

ઇ. સ. ૧૭૧૮—ઓસ્ટ્રિયા સાથે મૈત્રી. બિંગની સ્પેઈન ઉપર ફતોહ.

ઇ. સ. ૧૭૧૯—Peerage Bill.

ઇ. સ. ૧૭૨૦—સાઉથ સી કંપનીની નાદારી. વોલ્પોલની સત્તાનો ઉદય. કાર્ટરેટની રાજ્યનીતિ.

ઇ. સ. ૧૭૨૫—વીએનાના કારારો. ઓસ્ટ્રિયાની ગાદી માટે ખટપટો.

ઇ. સ. ૧૭૨૭—પહેલા બ્લોક્નું મરણ.

વિષયો: બિગ અમીરાની સત્તા; રાજનું ચારિત્ર્ય. મંત્રીમંડળ-કૅબિનેટ-નો ઉદય. બિગ મંત્રીઓનો નાણાંનો કારભાર. વોલ્પોલની રાજ્યનીતિ.

ઇ. સ. ૧૭૨૯-૬૦—બીએ બ્લોક્. રાણી કેરોલિનાની સત્તા.

ઇ. સ. ૧૭૨૧-૪૨—વોલ્પોલનો કારભાર:—સુલેહ; રાષ્ટ્રીય કરજમાં ઘટાડો; Sinking Fund; પરદેશ સાથે વેપારની છૂટ; ઘણું અને જગતમાં સુધારાઓ; કૅબિનેટનો વિકાસ.

ઇ. સ. ૧૭૨૯—સેવિલનો કાર.

ઇ. સ. ૧૭૩૧—વીએનાનો બીએ કાર.

ઇ. સ. ૧૭૩૮—રાણીનું મરણ.

ઇ. સ. ૧૭૩૯—સ્પેઈન સામે લડાઈ. જેનકિન્સનું પ્રકરણ.

ઇ. સ. ૧૭૪૧—નવી પાર્લમેન્ટ. વોલ્પોલની સત્તાનો નાશ.

ઇ. સ. ૧૭૪૨-૪૪—કાર્ટરેટનો કારભાર. યૂરોપમાં દરમ્યાનગીરી.

૪. સ. ૧૭૪૩—ડેટિન્ગની લડાઈ. ફ્રેંચોનો પરાજય.
 ૫. સ. ૧૭૪૪-૪૮—ઓસ્ટ્રિયાની ગાદીનો વિગ્રહ.
 ૬. સ. ૧૭૪૫—બીજા પ્રિટેન્ડરની સવારી. ગ્રેટબ્રિટન પાસે તેની ફતોહ.
 ૭. સ. ૧૭૪૫—લડોનની લડાઈમાં ઇંગ્લેન્ડની ફતોહ. ફ્રાન્સ પાસે ઇંગ્લેન્ડનો પરાજય.
 ૮. સ. ૧૭૪૬—હિંદમાં દુષ્ટોનું રાજકારણ. પહેલો કલ્યાણક વિગ્રહ.
 ૯. સ. ૧૭૪૮—એ-લા-સા-પેલનું તહ.
 ૧૦. સ. ૧૭૪૫-૪૬—પેલ્ડામોનો નાબળો કારભાર. અમેરિકામાં ફ્રાંસ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે વિગ્રહ. સાત વર્ષના વિગ્રહનાં પગરણ.
 ૧૧. સ. ૧૭૫૪—પેલ્ડામનું મરણ. ન્યુકેસલનો કારભાર.
 ૧૨. સ. ૧૭૫૬-૬૧—મોટા પિટનો કારભાર. ન્યુકેસલનું રાજીનામું.
 ૧૩. સ. ૧૭૬૦—રાજનું મરણ.

ઇંગ્લેન્ડ સામ્રાજ્ય : મુસાફરો અને સંશોધકો.

૧૪. સ. ૧૪૯૭—ક્રૉમવેલ ઉત્તર અમેરિકામાં.
 ૧૫. સ. ૧૫૮૩—ગિલ્બર્ટ ન્યુફાઉન્ડલંડમાં.

અમેરિકામાં વસવાટ : રાજના પ્રયાસોથી.

૧૬. સ. ૧૫૮૫—રેલેનો પ્રવાસ, વર્જિનિયામાં.
 ૧૭. સ. ૧૬૦૭—વર્જિનિયામાં વસાહત. મેરિલેન્ડમાં વસાહત. ફોરોલિના.
 ન્યૉર્જિઆ.

યુરોપીયોનાં વસાવેલાં સંસ્થાનો.

૧૮. સ. ૧૬૨૦—ન્યુપ્લિમથ.
 ૧૯. સ. ૧૬૩૦—મૅસેચ્યુસેટ્સ.
 ૨૦. સ. ૧૬૩૩—કનેક્ટિકટ અને ન્યુહૅવન. રૂહોડ ટાપુ.

પ્રજનાં જીતેલાં.

૨૧. સ. ૧૬૫૫—જામેઇકાની જીત.
 ૨૨. સ. ૧૬૬૧—ન્યુયૉર્ક અને ન્યુજર્સિ ડચ પાસેથી તાબે.
 ૨૩. સ. ૧૬૮૩—પેન્સિલ્વેનિઆ, પેને વસાવેલું.

હિંદુસ્તાન.

- ઇ. સ. ૧૬૦૦—ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના.
- ઇ. સ. ૧૬૧૨—સુરતમાં કોઠી.
- ઇ. સ. ૧૬૩૯—મદ્રાસમાં કોઠી.
- ઇ. સ. ૧૬૬૮-૬૯—મુંબઈનો પટ્ટો.
- ઇ. સ. ૧૭૧૭—ફરુખસિઅરનું ફરમાન.
- ઇ. સ. ૧૭૪૪-૪૮—પહેલો કર્ણાટક વિગ્રહ.
- ઇ. સ. ૧૭૫૨-૫૪—બીજો કર્ણાટક વિગ્રહ : આર્ની; કાવેરી; અર્કાટ.
- ઇ. સ. ૧૭૫૮-૬૩—ત્રીજો કર્ણાટક વિગ્રહ : વાંદિવાશ. પોંદિચેરી.
- ઇ. સ. ૧૭૫૧—અર્કાટનો ઘેરો. બીજો કર્ણાટક વિગ્રહ.
- ઇ. સ. ૧૭૫૭—પ્લાસીનું યુદ્ધ. કંપનીની અંગાળમાં સર્વોપરિ સત્તા.
- ઇ. સ. ૧૭૬૦—વાંદિવાશનું યુદ્ધ. કંપનીની કર્ણાટકમાં સર્વોપરિ સત્તા.
- ઇ. સ. ૧૭૬૪—બકસરનું યુદ્ધ. શાહ આલમ અને શુગ્ન-ઉદ્-દૌલા ઉપર ફત્તેહ.
- ઇ. સ. ૧૭૬૫—અંગાળ અને બિહારની દીવાની કંપનીને-ઇલ્લાહાબાદનો કરાર.
- ઇ. સ. ૧૭૫૬-૬૩—સાત વર્ષનો વિગ્રહ—Seven years' War.
- ઇ. સ. ૧૭૫૬—બિંબોના માઇનાર્કો આગળ પરાજય. સિરાજ-ઉદ્-દૌલાની કલકત્તાની સવારી. બ્લૅક હૉલ ઑફ કલકત્તા.
- ઇ. સ. ૧૭૫૭—કંબરલેંડનો યુરોપમાં પરાજય. ફ્રેડરિકની ફત્તેહ. પ્લાસીની લડાઈ. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની અંગાળમાં ફત્તેહ.
- ઇ. સ. ૧૭૫૮—કેનેડામાં વૂલ્ફની લૂઈઅર્ગ પાસે ફત્તેહ.
- ઇ. સ. ૧૭૫૯—લૅગોસ બે અને ડિવેરોં બે આગળ ઇંગ્રેજોનો દરિયાઈ વિજય. જર્મનીમાં ફ્રેડરિકનો વિજય-પરાજય. ક્વીબેક આગળ વૂલ્ફની ફત્તેહ.
- ઇ. સ. ૧૭૬૦—રાગ્નનું મરણ. મોંતિઅલ કબજે. કેનેડા ખાલસા. વાંદિવાશ આગળ ફૂટની ફત્તેહ.
- ઇ. સ. ૧૭૬૧—પિટ્નું રાજનામું. પોંડિચેરી ખાલસા.
- ઇ. સ. ૧૭૬૨—સ્પેઈન સાથે લડાઈ. મેનિલા કબજે.
- ઇ. સ. ૧૭૬૩—પેરિસનો કરાર.

મુખ્ય વિષય. પિટ્તો કારભાર:—(૧) ૧૭૫૬-૫૭. (૨) ૧૭૫૭-૬૧.
 તેની રાજ્યનીતિ—ફ્રેંચ સામ્રાજ્ય અને વેપારને તોડવાં; યુરોપનાં રાજ્યોને
 ફ્રાંસ સામે મદદ કરવી; ઇંગ્લેન્ડ સામ્રાજ્ય અને વેપાર જમાવવાં.
 સાહિત્ય—બોલિંગબ્રોક; લૉક; ચેસ્ટરફીલ્ડ; મેથડિસ્ટ પ્રવૃત્તિ; વેઝ્લી; બ્રિટફીલ્ડ.
 ઇ. સ. ૧૭૬૦-૧૮૨૦—ત્રીજો બ્યૉર્ન.

કારભારો.

- ઇ. સ. ૧૭૬૦-૬૧—પિટ્.
- ઇ. સ. ૧૭૬૧-૬૩—બ્યુટ.
- ઇ. સ. ૧૭૬૩-૬૫—બેડફોર્ડ અને ઍનવિલ્.
- ઇ. સ. ૧૭૬૫-૬૬—રૉકિંગહૅમ.
- ઇ. સ. ૧૭૬૬-૬૮—મોટા પિટ્.
- ઇ. સ. ૧૭૬૮-૭૦—ઍક્ટન.
- ઇ. સ. ૧૭૭૦-૮૨—લૉડ નૉર્થ.
- ઇ. સ. ૧૭૮૨-૮૩—રૉકિંગહૅમ અને શેલ્પર્ન.
- ઇ. સ. ૧૭૮૩—ફૉક્સ અને લૉડ નૉર્થ.
- ઇ. સ. ૧૭૮૩-૧૮૦૧—નાનો પિટ્.
- ઇ. સ. ૧૮૦૧-૨—ઍડિંગ્ટન.
- ઇ. સ. ૧૮૦૨-૬—નાનો પિટ્.
- ઇ. સ. ૧૮૦૬-૭—ફૉક્સ, ઍનવિલ્ અને પૉર્ટેલૅડ.
- ઇ. સ. ૧૮૦૭-૧૨—પર્સિવલ અને પૉર્ટેલૅડ.
- ઇ. સ. ૧૮૧૨-૨૦—લિવર્પૂલ.
- ઇ. સ. ૧૮૨૦—રાજનું મરણ.

અમેરિકાનો સવાલ.

- અમેરિકાનાં સંસ્થાનોનો વહિવટ; પૅરિસના તહથી બહલાએલી સ્થિતિ;
 બચાવનું ખર્ચ; વેપાર ઉપર અંકુશ.
- ઇ. સ. ૧૭૬૫—ઍનવિલ્ પસાર કરેલો સ્ટેમ્પ અંકટ.
  - ઇ. સ. ૧૭૬૬—રૉકિંગહામને હાથે સ્ટેમ્પ અંકટ રદ. ઇંગ્લંડના સાર્વભૌમ-
 પણાનો ઠરાવ.

- ઇ. સ. ૧૭૬૭—ટાઉનશેન્ડની ચા અને કાશી ઉપર જગાતો. અમેરિકામાં બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર.
- ઇ. સ. ૧૭૭૦—નોર્થે ૨૬ કરેલી જગાતો. ચા ઉપર જગાત ચાલુ. ઑસ્ટનમાં તોફાન.
- ઇ. સ. ૧૭૭૩—ઑસ્ટનમાં તોફાનો ચાલુ. ઑસ્ટનને શિક્ષા.
- ઇ. સ. ૧૭૭૪ મેસેચ્યુસેટ્સના હકો ૨૬. ક્રિસ્ટોફર કોલમ્બસમાં કૌંઝેસ.
- ઇ. સ. ૧૭૭૫—લેક્સિંગ્ટનની લડાઈ અને ગેઝગની હાર.
- ઇ. સ. ૧૭૭૬—સંસ્થાનોનું સ્વતંત્ર જાહેર થવું. બંકરહિલની લડાઈ. લૉડ હોવેની ફત્તેહ. બ્રૂક્લીન પાસે અમેરિકનોની હાર.
- ઇ. સ. ૧૭૭૭—સારાટોગા પાસે ઇંગ્રેજ સરદાર બરગોઈનની હાર.
- ઇ. સ. ૧૭૭૮-૮૦—ફ્રાંસ અને સ્પેઈન અને પછી હોલંડ લડાઈમાં ઊતરે છે.
- ઇ. સ. ૧૭૮૦—સેઈન્ટ વિન્સેન્ટ આગળ ઇંગ્રેજ નૌકાબળની ફત્તેહ.
- ઇ. સ. ૧૭૮૧—ચૉકટાઉન પાસે કૉર્નવૉલિસની હાર.
- ઇ. સ. ૧૭૮૩—વર્સાઈલ્સની સુલેહ, સંસ્થાનોની સ્વતંત્રતા.

હિંદુસ્તાન : ઇ. સ. ૧૭૬૫-૮૬.

- ઇ. સ. ૧૭૭૨-૮૫—વૉર્ન હેરિંગ્સનો કારભાર.
- ઇ. સ. ૧૭૭૩—રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ.
- ઇ. સ. ૧૭૭૮-૮૨—પહેલો મરાઠા વિગ્રહ.
- ઇ. સ. ૧૭૭૮-૮૪—હૈદરઅલી અને ટિપુ સામે વિગ્રહ.
- ઇ. સ. ૧૭૮૪—પિટ્ટનો કાયદો.
- ઇ. સ. ૧૭૮૫-૯૩—કૉર્નવૉલિસનો કારભાર.
- ઇ. સ. ૧૭૮૩—ટિપુ સામે લડાઈ.
- ઇ. સ. ૧૭૮૩-૯૮—શારનો શ્રાંત કારભાર.

આંતર કારભારોના મુખ્ય બનાવો : ઇ. સ. ૧૭૬૦-૯૨.

- ઇ. સ. ૧૭૬૩-૬૪—વિલ્હમનો પ્રશ્ન.
- ઇ. સ. ૧૭૬૫—રાજની પહેલી માંદગી.
- ઇ. સ. ૧૭૬૮-૭૦—મિડલસેક્સની ચુંટણીનું પ્રકરણ.
- ઇ. સ. ૧૭૭૩—રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ.

૪. સ. ૧૭૮૦—લૉડ ગૉર્ડનની આગેવાની નીચે બંડ.
૪. સ. ૧૭૮૨—ગ્રેટનની આગેવાની નીચે આયર્લેન્ડને સ્વતંત્રતા. પાર્લમેન્ટનો સુધારો.
૪. સ. ૧૭૮૩-૮૪—ફ્રાંસનાં અને પિટનાં ઇન્ડિઆ બિલો.
૪. સ. ૧૭૮૭—ફ્રાંસ સાથે વેપારનો કરાર. સુલેહબરી અને કરકસરી રાજ્યનીતિ.
૪. સ. ૧૭૮૮—રાજની માંદગી.

ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાંસ : ૪. સ. ૧૭૮૯-૧૮૧૫.

૪. સ. ૧૭૮૯—ફ્રાંસમાં રાજ્યવિપ્લવ-Revolution.
૪. સ. ૧૭૯૦—ફ્રાંસમાં નિયંત્રિત રાજસત્તાની સ્થાપના.
૪. સ. ૧૭૯૧—બર્કનું પુરતક-French Revolution-બહાર પડ્યું. ફ્રેંચ રાજરાણીનું નાસી જવું. તેઓ કેદ. તેમની ઑરિટ્રૂઆ અને પ્રશિઆ સાથે બટપટો. બ્રિટિશમાં તડ.
૪. સ. ૧૭૯૨—ફ્રેંચ અને ઑરિટ્રૂઆ તથા પ્રશિઆના રાજઓ વચ્ચે લડાઈ. વાલ્મી પાસે જર્મનોની હાર.
૪. સ. ૧૭૯૩—ફ્રાંસમાં હત્યાકાંડ. રાજરાણીને દેહાંતદંડ. પ્રજારાજ્ય-Republic-ની સ્થાપના. યૂરોપ અને ઈંગ્લેન્ડ ફ્રાંસ સામે. "ડિરેક્ટરેટ"નું રાજ્યતંત્ર. મિત્રરાજ્યોની હાર. (The First Coalition.) પહેલો મિત્રરાજ્ય સંઘ.
૪. સ. ૧૭૯૪—હોલેન્ડ અને ફ્રાંસ વચ્ચે સમાધાની.
૪. સ. ૧૭૯૫—સ્પેઈન અને પ્રશિઆ સાથે ફ્રાંસની સમાધાની.
૪. સ. ૧૭૯૬—ઑરિટ્રૂઆ સાથે ફ્રાંસની સમાધાની.
૪. સ. ૧૭૯૭—નેપોલિયનની સત્તાનો ઉદય. સેઈન્ટ વિન્સેન્ટ પાસે ઈંગ્રેજ નૌકાબળની ક્ષતેહ.

નેપોલિયન : ૪. સ. ૧૭૯૯-૧૮૧૫.

૪. સ. ૧૭૯૮—નેપોલિયન. ઇજિપ્તમાં અબૂકિર અખાતમાં નેલ્સનનો વિજય.
૪. સ. ૧૭૯૯—ટિપુનો પરાજય. એકરનો રિમથે ફરેલો બચાવ. નેપો-

લિઅનની સિરિઆમાં નિરાશા. નેપોલિઅન First Consul તરીકે. અલેક્ઝાન્ડ્રિઆ પાસે ઇંગ્લેન્ડની ફત્તેહ.

ઑસ્ટ્રિઆ અને રશિઆ નેપોલિઅન સામે. બીજો મિત્રરાજ્ય સંઘ The Second Coalition.

ઇ. સ. ૧૮૦૦—ઑસ્ટ્રિઆ અને જારની નેપોલિઅન સાથે સમાધાની. યૂરોપનાં દરિયાઈ રાજ્યો ઇંગ્લંડ સામે. કોપનહેગન પાસે નેલ્સનનો વિજય; રશિઆ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે સમાધાની.

ઇ. સ. ૧૮૦૨—એમિએન્સનું તહ. પિટ્ટનો કડક કારભાર. પરદેશીઓ સામે, સભાઓ સામે. હેબિઅસ કોર્પસ મોકુફ.

આયર્લેન્ડ: ઇ. સ. ૧૭૮૪-૧૮૦૧.

ઇ. સ. ૧૭૯૫—ફિટ્ઝવિલિઅમનો કારભાર. કૅથોલિક સાથે સમાધાનીના માર્ગો.

ઇ. સ. ૧૭૯૬—ફ્રેંચોની મદદ.

ઇ. સ. ૧૭૯૭—ડચ લોકોની મદદ.

ઇ. સ. ૧૭૯૮—આયર્લેન્ડમાં બંડ. વિનિગર હિલ અને વેક્સફોર્ડની લડાઈ ઓ.

ઇ. સ. ૧૮૦૦—આયર્લેન્ડ અને ઇંગ્લંડ એક રાજ્ય તરીકે. પિટ્ટનો કાયદો.

ઇ. સ. ૧૮૦૧—પિટ્ટનું રાજીનામું.

નેપોલિઅન સામે ફરી યુદ્ધ: ઇ. સ. ૧૮૦૩-૧૮૦૯.

ઇ. સ. ૧૮૦૩—વિગ્રહની શરુઆત.

ઇ. સ. ૧૮૦૪—નેપોલિઅનનો “અંપરર” તરીકે અભિષેક; ઇંગ્લંડ ઉપર સત્તારીની તૈયારીઓ.

ઇ. સ. ૧૮૦૫—સ્પેઈન અને ફ્રાંસ વચ્ચે મૈત્રી. ટ્રફાલ્ગર પાસે નેલ્સનનો વિજય; નેલ્સનનું મૃત્યુ. ઑસ્ટ્રિઆ અને રશિઆ સાથે ઇંગ્લેન્ડના કરાર. ત્રીજો મિત્રરાજ્ય સંઘ (Third Coalition) ઉદ્ભવ અને ઑસ્ટરલિટ્ઝની નેપોલિઅનની અપ્રતિમ ફત્તેહો. ઑસ્ટ્રિઆની ભયંકર હારો. નેપોલિઅન વીએનામાં.

ઇ. સ. ૧૮૦૬—પ્રશિઆની ઑસ્ટરલિટ્ઝ અને જોના પાસે ભયંકર હારો. પિટ્ટનું મરણ.

૪. સ. ૧૮૦૭—ટિલ્સિટ મુકામે ઝાર અને નેપોલિયન વચ્ચે કરાર.
(Confederation of the Rhine) રૂઢાઈન નદીનું ત્રણ રાજ્ય-
મંડળ. બર્લિનથી નેપોલિયનનાં બ્રિટિશ વેપાર સામે જહેરનામાં.
ઈંગ્લંડ ઉપર પહેરો. યુરોપ નેપોલિયનને શરણે.
૫. સ. ૧૮૦૮—સ્પેઈનમાં નેપોલિયનનો ભાઈ જોસેફ રાજ. ઈંગ્લંડનો
નેપોલિયનને જવાબ—Orders in Council. સ્પેઈનમાં બંડ.
સ્પેઈનમાં વિગ્રહ: ઇ. સ. ૧૮૦૮-૧૮૧૩ (Peninsular War)
૬. સ. ૧૮૦૮—વિમીરાની લડાઈ. સર જહાન મૂરની તૈયારી.
૭. સ. ૧૮૦૯—કોરુમાની લડાઈ. વેલિંગ્ટનનો ટાલાવેરા પાસે વિજય.
૮. સ. ૧૮૧૦—ઈંગ્રેજો પોર્ટુગલમાં. ઈંગ્રેજોની સ્પેઈન ઉપર ચડાઈ.
૯. સ. ૧૮૧૧—આલ્મેદા સર. આલખુએરા પાસે ઈંગ્રેજોની ફતોહ.
૧૦. સ. ૧૮૧૨—સાલામાંકા પાસે ઈંગ્રેજોની ફતોહ.
૧૧. સ. ૧૮૧૩—ઉત્તર સ્પેઈનમાંથી ફ્રેંચ લશ્કરનું ચાલ્યા જવું. વિટ્ટોરિઆની
લડાઈ. ઈંગ્રેજો ફ્રાંસમાં.
૧૨. સ. ૧૮૧૪—બેયોં ઉપર સવારી. ટુલૂઝ સર. ફ્રેંચ પરાજય.
નેપોલિયન અને યુરોપ: ઇ. સ. ૧૮૦૯-૧૫.
૧૩. સ. ૧૮૦૯—ઑસ્ટ્રિઆની વાગામ પાસે હાર. પ્રશિઆની તૈયારી.
૧૪. સ. ૧૮૧૧—નેપોલિયન અને ઝાર વચ્ચે બંદરો વિષે મતભેદ.
૧૫. સ. ૧૮૧૨—મોસ્કો ઉપર નેપોલિયનની અજાય સવારી. પ્રશિઆ,
સ્વીડન, ઑસ્ટ્રિઆ અને બીજાં રાજ્યો નેપોલિયન સામે. ચોથો
મિત્રરાજ્ય સંઘ (Fourth coalition).
૧૬. સ. ૧૮૧૩—નેપોલિયનની લાઈપ્ઝિક પાસે બચકર હાર.
૧૭. સ. ૧૮૧૪—નેપોલિયન શરણે, એલ્યામાં દેશપાર. ફ્રાંસમાં લૂંટનું રાજ્ય.
૧૮. સ. ૧૮૧૫—નેપોલિયન ફરી ફ્રાંસમાં. વોટર્લૂની લડાઈ. નેપોલિયન
હેલિનામાં દેશપાર. વીએનાનું તહ.
- અમેરિકા સામે યુદ્ધ: ઇ. સ. ૧૮૧૨-૧૪.
- હિંદુસ્તાન: ઇ. સ. ૧૭૯૮-૧૮૨૩.
૧૯. સ. ૧૭૯૯-૧૮૦૫—વેલેસ્લીનો કારભાર: કંપનીસાર્વભૌમ; કર્ણાટક તાંજોર,
સુરત, કટક, બાલાસોર, દિલ્હી, આગ્રા, રોહિલખંડ, ગોરખપુર ખાલસા.

ઈ. સ. ૧૮૦૨—વસઈનો કરાર.

ઈ. સ. ૧૮૦૩-૧૮૦૪—મરાઠાઓ સામે વિગ્રહો.

ઈ. સ. ૧૮૦૯—અમૃતસરનો કરાર. નબા વિગેરે સીખ રાજ્યો ઉપર સત્તા. મિન્ટોનો કારભાર.

ઈ. સ. ૧૮૧૬—ગુર્ખા વિગ્રહ—કમાઉન, ગઢવાલ ખાલસા.

ઈ. સ. ૧૮૧૭-૧૮૧૮—ચોથો મરાઠા વિગ્રહ. મહારાષ્ટ્ર ખાલસા. રજપુત રાજ્યો સાથે નવા કરારો. હેસ્ટિંગ્સનો કારભાર.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ: Industrial Revolution.

ઈ. સ. ૧૭૬૬—ક્રાંતવાના નવા સંચાઓની શોધની શરુઆત.

ઈ. સ. ૧૭૬૬—સ્ટીમ ઇજિનની શોધ.

ઈ. સ. ૧૭૮૫—વણાટકામના સંચાઓની શોધની શરુઆત.

સત્તર અને ઊનનાં કાપડનાં કારખાનાં. લોઢાનાં કારખાનાં. લોકોનો કારખાનાંવાળાં શહેરોમાં જમાવ. યૉર્કશિયર, લૅંકેશિયર, અને પશ્ચિમનાં શહેરો અને બંદરોનો વિકાસ. મજૂરોની સ્થિતિ; તેમનું રક્ષણ. નવા વેપારીઓ. કારખાનાંના માલિકો. નવું અર્થશાસ્ત્ર—અડમ સ્મિથનો ગ્રંથ (Wealth of Nations.) ૧૭૭૬: માલ્થસ. રિકાર્ડો. દેશાવર સાથે વધતો જતો વેપાર. વધતી જતી આબાદી. ખેરાકાની તંગી. મજૂરોનાં તોફાનો. સાર્વજનિક જમીનની થોડા લોકોએ કરેલી ખરીદી. ખેડુતોની નુકસાની. ગરીબોની બેકારી. પરિણામો—પાર્લમેન્ટના સુધારા માટે પોકારો; ક્રાંતિના ઉપાયોની સૂચનાઓ; રૅડિકલ પક્ષનો જન્મ. બેંકો.

નવું સાહિત્ય : કળા:—વર્ડ્ઝવર્થ; સ્કૉટ; કોલરિજ; શેલી; કીટ્સ; ગોલ્ડસ્મિથ; શ્રીલિંગ; જેમ્સ ઑસ્ટિન; બર્ક; ગિબ્સન; રેનોલ્ડ્ઝ. ઑસ્ટ્રેલિઆમાં ફ્રાંકોનો પ્રવાસ. (Evangelists.) નવો સંપ્રદાય.

આંતર બનાવો.

ઈ. સ. ૧૮૦૭—ગુલામી બંધ.

ઈ. સ. ૧૮૧૬-૨૦—સુલેહનો બંગ. Six Acts. Cato Street Conspiracy. નવા છ કડક કાયદાઓ. મંત્રીઓ સામે કાવતરું.

ધ. સ. ૧૮૨૦-૩૦—ચોથો જ્યોર્જ.

કારભારો.

ધ. સ. ૧૮૨૦-૨૭—લૉડ લિવર્પૂલ.

ધ. સ. ૧૮૨૭—ગોડરિચ.

ધ. સ. ૧૮૨૮-૩૦—ડયૂક ઑફ વેલિંગ્ટન.

ધ. સ. ૧૮૩૦—રાજનું મરણ.

મુખ્ય ખનાવો.

ધ. સ. ૧૮૨૨—કાયદાઓમાં પીલના સુધારાઓ.

ધ. સ. ૧૮૨૩—હસ્કિસનના આર્થિક સુધારાઓ.

ધ. સ. ૧૮૨૨-૨૭—કૃનિંગનો પરદેશ સાથેનો વ્યવહાર. અમેરિકા; પોર્ટુગલ; સ્પેઇન; ગ્રીસ; (નેવેરિનોની લડાઈ.)

ધ. સ. ૧૮૨૮—ટેસ્ટ અને કૉર્પોરેશન કાયદાઓ રદ.

ધ. સ. ૧૮૨૬—કૅથોલિકોને છૂટ. આયર્લેન્ડમાં શાંતિ. કૃનિંગની રાજ્યનીતિ.

ધ. સ. ૧૮૩૦-૩૭—ચોથો વિલિઅમ.

કારભારો.

ધ. સ. ૧૮૩૦—વેલિંગ્ટન.

ધ. સ. ૧૮૩૦-૩૪—અર્લ ગ્રે.

ધ. સ. ૧૮૩૪—લૉડ મેલબોર્ન.

ધ. સ. ૧૮૩૪-૩૫—સર રૉબર્ટ પીલ.

ધ. સ. ૧૮૩૫-૩૭—લૉડ મેલબોર્ન.

ખનાવો.

ધ. સ. ૧૮૩૦—ફ્રાંસમાં લૂઈ ફિલિપિની સત્તાની સ્થાપના. પામર્સ્ટનની રાજ્યનીતિ સ્પેઇનમાં, પોર્ટુગલમાં, તુર્કીમાં, ઈજિપ્તમાં, પોલેન્ડમાં.

ધ. સ. ૧૮૩૨—હાઉસ ઑફ કોમન્સનો સુધારો. Reform Bill. બેલ્જિઅમ સ્વતંત્ર.

ધ. સ. ૧૮૩૪—Poor Law.

ધ. સ. ૧૮૩૫—સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કાયદો.

ધ. સ. ૧૮૩૭—રાજનું મરણ.

હિંદુસ્તાન : ઇ. સ. ૧૮૨૩-૩૭.—

ઇ. સ. ૧૮૨૬—પહેલો બ્રહ્મી વિગ્રહ. આસામ, આરાકાન અને તિનાસરિમ ખાલસા. ગવર્નર જનરલ ઍમ્હર્સ્ટ.

ઇ. સ. ૧૮૨૯-૩૫—બેન્ટિન્કનો કારભાર. રણજિતસિંહ. ભાવલપુરના નવાબ અને સિંધના અમીરો સાથે સુલેહો. મહેસુરમાં બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર; કાચાર અને કૂર્ગ ખાલસા.

સમાજસત્તાવાદી (Socialist) લેખકો—ડૉમ પેઇન, રૉબર્ટ ઓવન, ફ્રાંસિસ પ્યેઇસ. ચાર્ટિસ્ટ લોકોનો ઉદ્ધવ—તેમના છ મુદ્દાઓ:— દરેક માણસને મતનો અધિકાર, યુગ્મ રીતે મત આપવાની છૂટ, એકસરખાં મતદારમંડળો, વાર્ષિક પાર્લિમેંટો, પાર્લિમેંટના સભ્યોને પગાર, માલધારીપણાથી મતદાર હોવાના ધારાને રદ કરવાનું. તેમની જુદી જુદી અરજીઓ, ઇ. સ. ૧૮૩૯, ૧૮૪૨, ૧૮૪૮.

પ્રશ્નો

1. What was the nature of the rivalry between England and France during the 18th century? What part did the elder Pitt play in the struggle?

2. What is a coalition ministry? Mention some important coalitions. What were the objects with which they were formed and how far did they succeed?

3. How did England's quarrel with American colonies begin? How far were the Americans justified in their resistance?

4. Show how the French Revolution influenced the domestic and foreign policy of the Younger Pitt.

5. Sketch the career of Walpole with particular reference to his services with regard to constitutional, colonial and financial matters.

6. Sketch the career of the Elder Pitt with special reference to his work as war-minister.

7. What do you understand by the Cabinet system of government? Describe the chief features of its working before the outbreak of the recent World War.

8. What led to the revolt of the American colonies? Account for their success.

9. What were the methods adopted by the Younger Pitt at home and abroad in connection with the French Revolutionary War?

10. What do you know of the Berlin Decrees of Napoleon and the Orders in Council of the English Government? What similar measures were adopted by the fighting nations in the recent World War?

11. Explain clearly the meaning of "Patriot King" as used by George III. To what extent did he succeed in his ambition and how?

12. Describe the attempts made in the Hanoverian Period to restore the Stuarts to the throne, and say why they failed.

13. Compare the two Pitts as war and peace ministers. Point out the common features of their character.

14. Why was there a great demand for Parliamentary reform in the reign of William IV? Why did the attempts made before this to reform Parliament fail? Mention the important changes produced by the Reform Act of 1832, and its effects on the general condition of the country.

15. What, in your opinion, were the strong and weak points of Walpole's administration?

16. Describe the events that led to the independence of the English colonies in America.

17. What was the attitude of the leading English statesmen of the time towards the question?

18. Mention the events under which the disabilities of the Roman Catholics were finally removed. Who were the great men whose names are associated with this relief?

વિક્ટોરિઆનો યુગ : ઇ. સ. ૧૮૩૭-૧૯૦૧.

કારભારો.

- ઇ. સ. ૧૮૩૭-૪૧—લૉર્ડ મેલબોર્ન.
 ઇ. સ. ૧૮૪૧-૪૬—સર રૉબર્ટ પીલ.
 ઇ. સ. ૧૮૪૬-૫૨—લૉર્ડ રસલ.
 ઇ. સ. ૧૮૫૨-૫૫—લૉર્ડ ઍબર્ડિન.
 ઇ. સ. ૧૮૫૫-૫૭—લૉર્ડ પામર્ટન.
 ઇ. સ. ૧૮૫૭—લૉર્ડ પામર્ટન.
 ઇ. સ. ૧૮૫૮—લૉર્ડ ડર્બી.
 ઇ. સ. ૧૮૫૯-૬૫—લૉર્ડ પામર્ટન.
 ઇ. સ. ૧૮૬૫-૬૬—લૉર્ડ રસલ.
 ઇ. સ. ૧૮૬૬-૬૮—લૉર્ડ ડર્બી. ખળનગી રિઝરાઇલિ.
 ઇ. સ. ૧૮૬૮-૭૪—ઍલ્ફ્રેડન.
 ઇ. સ. ૧૮૭૪-૮૦—રિઝરાઇલિ.
 ઇ. સ. ૧૮૮૦-૮૫—ઍલ્ફ્રેડન.
 ઇ. સ. ૧૮૮૫—લૉર્ડ સૉલ્સબરિ.
 ઇ. સ. ૧૮૮૫—ઍલ્ફ્રેડન.
 ઇ. સ. ૧૮૮૬-૯૨—લૉર્ડ સૉલ્સબરિ.
 ઇ. સ. ૧૮૯૨-૯૪—ઍલ્ફ્રેડન.
 ઇ. સ. ૧૮૯૪-૯૫—લૉર્ડ રૉઝબરિ. (લિયરલ).
 ઇ. સ. ૧૮૯૫-૧૯૦૧—સૉલ્સબરિ અને બાલ્ફર.
 મુખ્ય વિષયો. પીલની રાજ્યનીતિ. ઍલ્ફ્રેડનની અને રિઝરાઇલિની રાજ્યનીતિ. સામ્રાજ્યનો વિકાસ. પામર્ટનની રાજ્યનીતિ.

મુખ્ય બનાવો.

- ઇ. સ. ૧૮૩૭-૪૦—કેનેડામાં બંડ. જવાબદાર રાજ્યતંત્રની સ્થાપના.
 ઇ. સ. ૧૮૪૧—પામર્ટને કરેલું તુર્કીના સવાલનું નિરાકરણ.
 ઇ. સ. ૧૮૪૨—અફઘાન વિગ્રહનો અંત. ચીનના વિગ્રહનો અંત.
 ઇ. સ. ૧૮૪૪—ઈંગ્લેન્ડની બેંકની નવી વ્યવસ્થા.

૪. સ. ૧૮૪૬—અમેરિકાની આમાં ઉપરની જમતે રહ. આમલીડમાં દુષ્કાળ.
૫. સ. ૧૮૪૮—યૂરોપમાં બળવાઓ. ફ્રાંસમાં નેપોલિયનની સત્તાનો ઉદ્ધવ. સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં લડાઈ. પોલેન્ડમાં બળવો. પ્રશિઆમાં બળવો.
૬. સ. ૧૮૫૨—ઝેલ્સ્ટનના સુધારાઓ. અનિયંત્રિત વેપાર.
૭. સ. ૧૮૫૪—ક્રિમિઆનો વિગ્રહ: બાલકલાવા, ઈકરમાન, સેઆસ્ટપોલ; સાર્ધનાં પીનું નૌકાયુદ્ધ.
૮. સ. ૧૮૫૬—પેરિસનું તહ.
૯. સ. ૧૮૫૭—ઈરાન સાથે વિગ્રહ. ચીન સાથે વિગ્રહ.
૧૦. સ. ૧૮૫૭-૫૮—હિંદમાં સિપાઈઓનો બળવો.
૧૧. સ. ૧૮૬૦-૬૫—ઝેલ્સ્ટનનાં બજેટો.
૧૨. સ. ૧૮૬૦—પેકિનનો કરાર. ઇટાલિમાં રાષ્ટ્રીય રાજ્યસત્તા.
૧૩. સ. ૧૮૬૧—અમેરિકામાં સ્વકીય યુદ્ધ. (Civil War) “ટ્રેન્ટ”નું પ્રકરણ. “આલામામા”નો સવાલ.
૧૪. સ. ૧૮૬૪-૬૬—સેડોવાની લડાઈ, ઑસ્ટ્રિઆની હાર. પ્રશિઆની ફત્તેહ. ડેન્માર્ક સામે પ્રશિઆની ફત્તેહ.
૧૫. સ. ૧૮૬૭—બીજું રિફોર્મ બિલ. મજૂરોને મત આપવાનો હક. “A leap in the dark”. “Tory Democracy.”
૧૬. સ. ૧૮૬૭—કેનેડાનું નવું સંસ્થાનિક રાજ્ય.
૧૭. સ. ૧૮૬૮—ઝેલ્સ્ટન મુખ્ય પ્રધાન.
૧૮. સ. ૧૮૬૯—આઈરિશ ચર્ચ રાજ્યથી છૂટું. ખેડુતોને રાહત; કેળવણી; લસ્કરમાં સુધારાઓ; નોકરી માટે પરીક્ષાનું ધોરણ.
૧૯. સ. ૧૮૭૦-૭૧—પ્રશિઆ અને ફ્રાંસ વચ્ચે લડાઈ; પ્રશિઆની ફત્તેહ. જર્મન સામ્રાજ્યની સ્થાપના.
૨૦. સ. ૧૮૭૫—સુએઝની નહેરના શેરોની ખરીદી
૨૧. સ. ૧૮૭૬—મહારાણી વિક્ટોરિઆ કૈસર-એ-હિન્દ.
૨૨. સ. ૧૮૭૮—તુર્કીનો પક્ષ. રશિઆ સામે યુદ્ધ. લિટનની વાઈસરૉયગીરી.
૨૩. સ. ૧૮૭૭—બર્લિનનો કરાર.
૨૪. સ. ૧૮૮૦—અધ્યાન વિગ્રહનો અંત. રિપન વાઈસરૉય.

- ઇ. સ. ૧૮૮૨—આયર્લેન્ડમાં બે ભયંકર ખુનો.
- ઇ. સ. ૧૮૮૪—ટ્રાંસવાલમાં બંડ; માનુષ્યા હિલ. ઈંગ્લેન્ડની ધર્મિતમાં સત્તા. સફાનમાં બંડ; ગોર્ડનનું માર્યા જનું; ખાર્તમનો ખયાવ; સફાન ખાલસા.
- ઇ. સ. ૧૮૮૬—ત્રીજું રિક્કર્મ બિલ; વધારે મજૂરોને મતનો હક.
- ઇ. સ. ૧૮૮૭—Golden Jubilee.
- ઇ. સ. ૧૮૮૮—સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કાયદો.
- ઇ. સ. ૧૮૯૨—ગ્લેસ્ટનની આધરિશ રાજ્યનીતિ—“ હોમરુલ.”
- ઇ. સ. ૧૮૯૭—Diamond Jubilee.
- નેસફ એમ્પ્લોઈમન્ટની રાજ્યનીતિ.
- ઇ. સ. ૧૮૯૭-૧૯૦૧—બેર લોકો સામે વિગ્રહ; આફ્રિકામાં ખ્રિષ્ટ સત્તા.
- ઇ. સ. ૧૮૯૮—ક્રિચનરની સફાનમાં ફતોહ.
- ઇ. સ. ૧૯૦૦—ઓસ્ટ્રેલિઆને સ્વરાજ્ય.
- ઇ. સ. ૧૯૦૧—વિક્ટોરિઆનું મરણ.

ઇતિહાસ. સાહિત્ય. કળા. વિજ્ઞાન. ધર્મ:—ટેનિસન, લૉગકેલો, આરનોલ્ડ, સ્વિનબર્ન, ઠેકરે, ડિકન્સ, ઇલિઅટ, ગૅસ્કેલ, કમ્પ્લી, મેરેડિથ, હાર્ડિ, મૅકલે, કાર્લાઇલ, ફાઉડ, ગ્રીન, થિર્લવૉલ, ગ્રોટ, ફીમૅન, સ્ટુઅર્સ, સીલી, લૅકી, રસ્કિન, મિલ, સ્પેન્સર, ડારવિન, હક્ઝલી, ન્યૂમૅન, મૅનિંગ, માક્સ. રેલવે, પોસ્ટ, તાર, આગબોટ, ટેલિફોન, વિજળી, કેળવણી, મજૂરમંડળો, સમાજસત્તાવાદ, રાષ્ટ્રસત્તાવાદ. (Socialism.)

હિંદુસ્તાન : ઇ. સ. ૧૮૩૭-૧૯૧૯.

- ઇ. સ. ૧૮૩૯-૪૨—પહેલો અફઘાન વિગ્રહ.
- ઇ. સ. ૧૮૪૩—સિંધ ખાલસા.
- ઇ. સ. ૧૮૪૬—જલંધર દુઆખ ખાલસા. પંજાબ ઈંગ્રેજ રક્ષણ નીચે.
- ઇ. સ. ૧૮૪૯—પંજાબ ખાલસા.
- ઇ. સ. ૧૮૪૯-૫૬—ઉલ્હાડિસિનો કારભાર. નાગપુર, સાતારા, ઝાંસી, અયોધ્યા, ગ્રોમ અને પેગુ ખાલસા.
- ઇ. સ. ૧૮૫૭-૫૮—સિપાઈઓનો બળવો. ફૅનિંગનો કારભાર.

- ધ. સ. ૧૮૭૭—બલુચીસ્તાનમાં બ્રિટિશ વગ.
 ધ. સ. ૧૮૭૮-૮૦—બીજો આફઘાન યુદ્ધ.
 ધ. સ. ૧૮૮૫—રાવળપીંડીનો કરબાર. કાબુલના અમીર સાથે નવો કરાર.
 ધ. સ. ૧૮૮૬—ઉત્તર અફઘાનિસ્તાન ખાલસા.
 ધ. સ. ૧૮૮૨—નવા સુધારાઓ.
 ધ. સ. ૧૮૮૫-૮૮—વાયબ્બ સરહદ ઉપર તોફાનો.
 ધ. સ. ૧૮૮૮—નવા સુધારાઓ.
 ધ. સ. ૧૮૯૫—નવા સુધારાઓ.

તાબેદાર સંસ્થાનો.

- મલાયામાં પેનાંગ, ધ. સ. ૧૮૦૦. સિંગાપોર, ધ. સ. ૧૮૧૯.
 નૉર્થ બોર્નિઓ, ધ. સ. ૧૮૮૧. સારાવાક, ધ. સ. ૧૮૮૮.
 ચીનમાં હાંગકૉંગ, ધ. સ. ૧૮૪૧. વેઈ-હાઈ-વેઈ, ધ. સ. ૧૮૬૮.
 પેસિફિક મહાસાગરમાં કિજિ, ધ. સ. ૧૮૭૪, ફ્રાન્સ ટાપુઓ,
 ધ. સ. ૧૮૩૩.
 આફ્રિકામાં સિએરા લિઓન, ધ. સ. ૧૭૮૭. ગોલ્ડ કોસ્ટ, ધ. સ.
 ૧૮૨૧. ક્વિલુ નાઇજરિયા, ધ. સ. ૧૮૬૯. આશાંતી, ધ. સ.
 ૧૮૭૩. યુગેન્ડા, ધ. સ. ૧૮૮૨. ઝાંઝીબાર અને પૂર્વ આફ્રિકા,
 ધ. સ. ૧૮૯૦.

પ્રશ્નો

1. What was the state of the franchise in England before the Reform Act of 1832? By what stages has this right been extended since then?
2. Review briefly the relations of England with Turkey since the Crimean War.
3. Describe the important measures of Gladstone's first administration, 1868-1874.
4. What were the political and economic grievances of the people of England from the end of the Napoleonic

War to the middle of the 19th century? How were they remedied?

5. Explain the terms:—Conservative; Liberal; Unionist; Home Ruler and Labourite. Mention illustrious names, representative of each party.

6. What were the views of Disraeli on (a) the abolition of Corn Laws, (b) the Irish Question, (c) the Eastern Question?

7. Give an account of the important political and social reforms introduced in England during the reign of William IV.

8. Sketch the career of Gladstone. In what way did he differ from Disraeli on the Turkish question?

9. Trace the history of political parties in England from 1832 to 1901.

10. What were the various attempts made to grant home-rule to Ireland? What has been the attitude of Ireland towards them?

11. What were the relations between England and Ireland in the nineteenth century? How have they been settled?

રાજ્યવહિવટ ઉપર પ્રશ્નો

1. What are the prerogatives of the British Sovereign? How will you show that they cannot be exercised against the wishes of the House of Commons?

2. What are the principles observed in the appointment of Cabinet Ministers? Write what you know of the responsibility of ministers before and after the Revolution.

3. Write what you know of the constitution, functions, and powers of the House of Commons. What are the relations between the two Houses of Parliament in the matter of money-bills and ordinary bills?

4. Examine the powers and position of the Crown in the English constitution.

5. What are the prerogatives of the Crown? How far does the King exercise them?

6. Estimate the relations of the British Cabinet with the House of Commons.

7. Describe the procedure by which a private bill becomes law in England.

8. What is the Cabinet? How was it instituted in England? How has it affected the responsibility of ministers? Write what you know of some important coalition ministries.

પરચુરણ નાંધો માટે બાબતો.

Write short notes on:—Hampton Court Conference
The Theory of Divine Right of Kings. John Wilkes. Abolition of Slavery. Navigation Laws. Pilgrim Fathers. Darien Scheme. Free Trade. Daniel O'Connell. Benevolences. The Jacobites. The Methodists. Tariff Reform. The Near East Question. Suppression of Monasteries. Cabal Ministry. Massacre of Glencoe. Persecution of Wilkes. Lord Palmerston. The Dissolution of the Monasteries. The Declaration of Indulgence. The Chartist Movement. Impeachment and Bill of Attainder. The Peerage Bill. The Holy Alliance. Liberals and Conservatives. The Civil List. The National Debt. Appropriation of Supplies. John Wesley. The Freedom of the Press. The importance of the battle of Naseby. William Wilberforce. Whigs and Tories. The importance of the Seven Years' War.

REPORT —

THE JOURNAL OF THE AMERICAN MEDICAL ASSOCIATION

REPORT —

